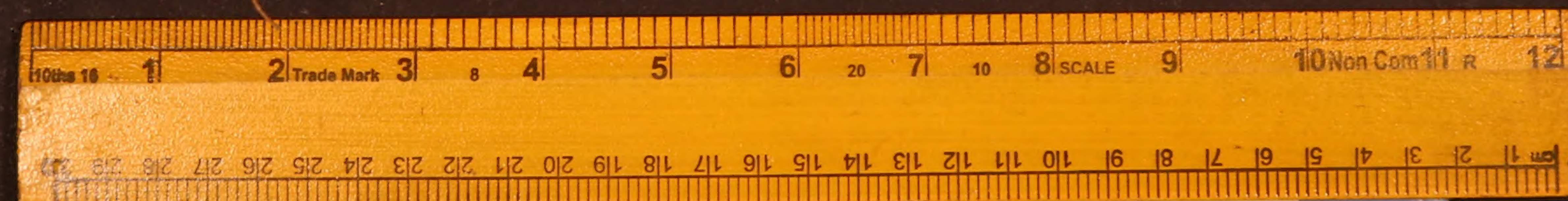
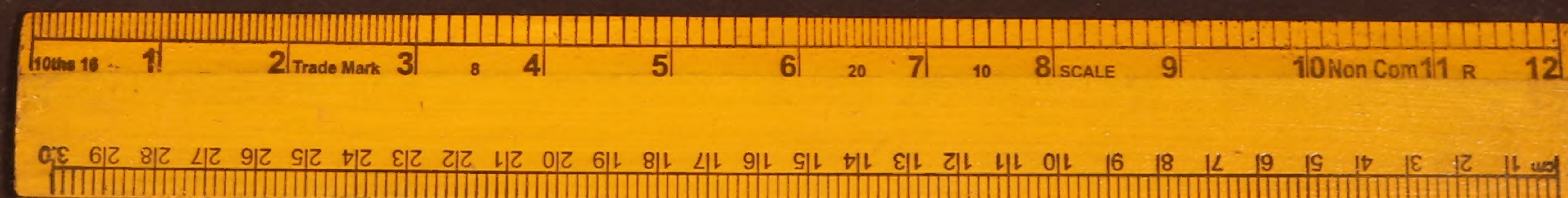
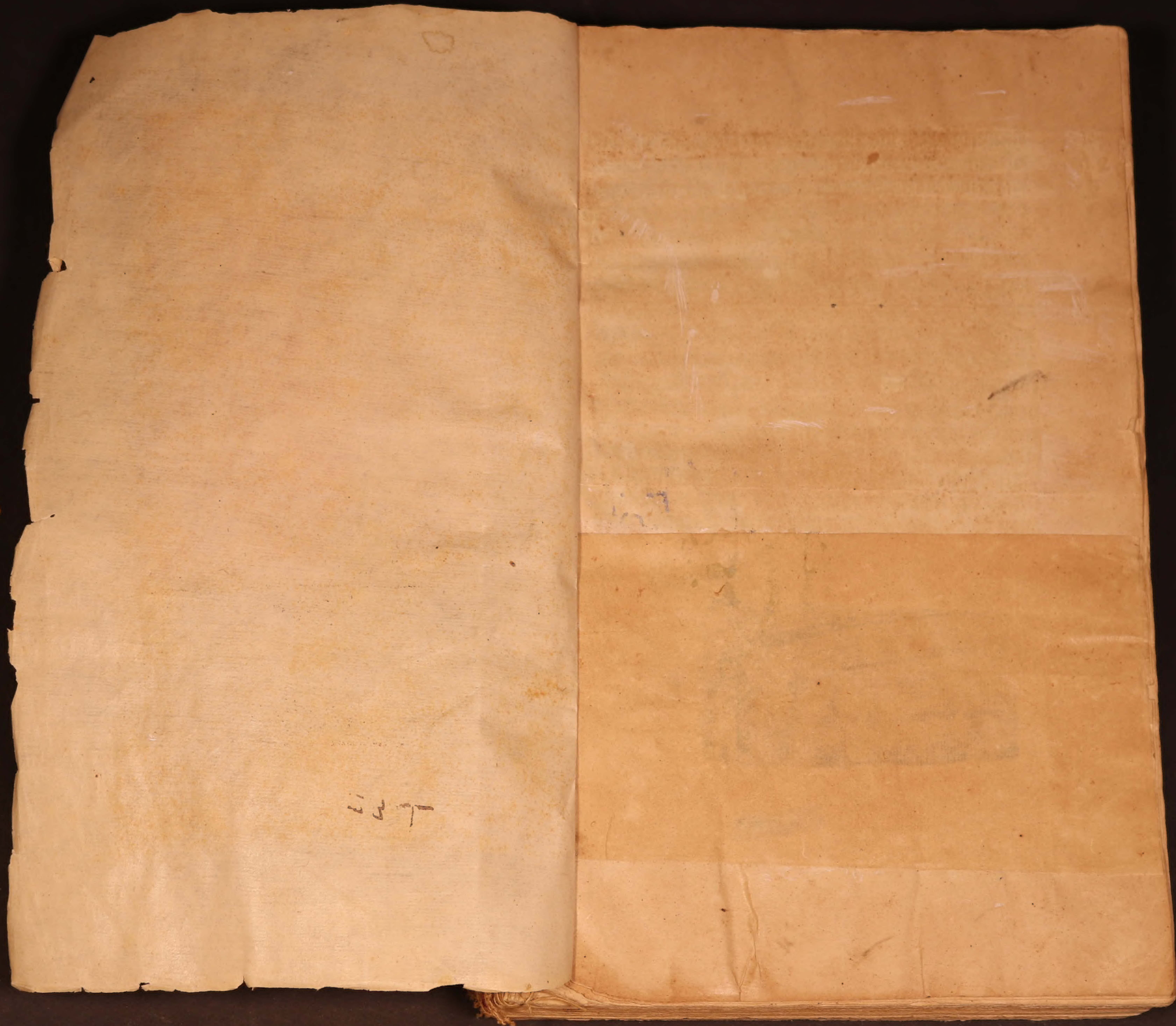

नं २३३६-स्वर्प्रत्यगिज्ञाविवृतिविमर्शिनी

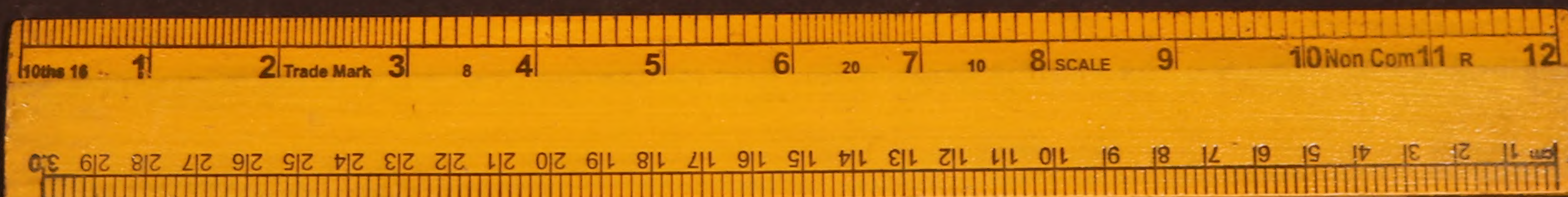

ओं नमो महामये सर्वे ओं नमः शिवाय स शिवाय शिवदाय नमो नमः ओं क ।
 यच्चिदासा यमहेस्वरस्य दास्ये जनस्याप्युपकारमिच्छन् समस्तसमात्म
 वाग्निहेतवे तत्त्वभिज्ञासु पपादयामि १ कथंचिदिदिवृत्तिः परमेश्वरप्रसादा
 ददेव लब्ध्वा तन्मूलमभ्यस्त्य लक्ष्मीरहमेकात्म्यदात्तज्जमानो ज
 नसमीपमाविलम्बस्वस्वामिने वक्ष्यमाणो पश्येत् प्रत्यभिज्ञापयामि येन त
 स्यापि परमार्थलभेन परितोषेयम् १ ओं कर्तृविज्ञातविज्ञात्सत्यादिभिर्हे
 महेस्वरे अजडानामिषेधं वासिद्धिं वा विदधीतकः १ कर्तरीतिवृत्तिः सर्वेषां
 स्वात्मनः सर्वार्थसिद्धिसमाश्रयस्य तत्तत्सर्वार्थसाधनान्यथातथपपात्पात्रोऽ
 कृतसिद्धेः स्वप्रकाशस्य प्रमात्रकवप्रपञ्चः पूर्वसिद्धस्य पुराणस्य ज्ञाने क्रियाचक्षु
 संवेदनसिद्धमैवेच्छर्यते नेश्वरस्य सिद्धौ निराकरणोच्च जनानामेवोद्यमः ३ ॥
 ओं कित्तमोहवशादस्मिन् दृष्टेः पलक्षिते शास्त्राविक्रान्ते नैयं प्रत्यभिज्ञा
 पददर्शने १ किं लिप्यवृत्तिः केवलमस्य सुसंवेदनसिद्धस्य स्वरस्य मायायामा
 हादरुदयङ्गमत्वा दसाधारणा प्रभावाभिज्ञाने ख्यापने नटा निश्चयदृष्टेः प्रत्य
 भिज्ञानमात्रमुपदर्शयते ३ ओं तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठाजीवदाश्रया ज्ञाने किं
 याच भूतानां जीवतां जीवने मतम् ४ तथा हीत्यवृत्तिः वस्तूनां जडानुभवे
 देन हे विषये तत्र जडस्य जीवनिष्ठासिद्धिः जीवतां पुनर्जीवने जीवत्वे ज्ञाने किं
 ये एव ४ ओं तत्र ज्ञाने स्वतः सिद्धे क्रियाकायाश्रितासमी पश्येत् पलक्षिततया
 न ज्ञानमूह्यते ५ ॥ तत्रापि प्रत्यक्षा ज्ञानमात्मसंवेद्यं परब्रह्मणिक्येयवप्र
 सिद्धतीति सिद्धपदसु संवेदनसिद्धतया स्वपरयोरीश्वरे प्रत्ययान्ता तस्य
 मायाशक्त्या निर्गतिरीवो धानादेव विमतिः उपोद्घातः ॥ ५ ॥ ओं नमस्तत्तत्ता
 भासे ज्ञानमेकं परं पुनः साभिलाषं विकल्पाद्ये बहूनां पितृभ्यः ६ ॥ ओं ति
 त्स्य कस्यचिद्ब्रह्मलक्षणानवभासतः अहे प्रतीतिर्यथा शरीराद्यवसायिनी ६
 ज्ञानमेकं स्फुर्येवं भासस्वल्क्षणानुभवे दृष्टेः निविकल्पकते कथयति अपरे
 तत्राद्यधीषणायास्मृतिसेषया त्वेकादिबहुभेदविकल्पसेजकं उभयसंयतत्रय
 ज्योते बोधवृत्तज्ञानातिविकल्पान्यस्य ससंयुतया तत्पलक्ष्यैः कौमो स्थिरा
 त्मा साभिलाषा हे प्रमयेनापि शरीरादिकं वेद्यवस्तुतीर्णं न वेदयिता कश्चिन्नोक्तै
 रवधार्यते ७ ॥ ओं अथातु भवविधेमे स्मृतिस्तद्वेरोधिनी कथं भवेन्न तित्यस्यादा
 त्माद्यद्यनुभावकः ८ स्मृतिकालेष्टवानुभवनाशाक्तं श्रवणं भवावष्टस्य मी
 स्मृतिर्ज्ञायेत गदितदपितदनुभवे बोधतौ नुवर्तते यश्चानेककालस्याधीबोधः
 स एवात्मानुभवित्वा ८ ओं समस्मात्ततिदृक्शास्त्रादृष्टवस्तुषु स्मृतिर्केन
 अर्थाभासता शास्त्रानुवाचालम्बनीयोः विषयोऽप्यर्थो नास्ति स्मृतिरियं कवो ध्यात्

निम्न त्वात्सतिमातिविषयवतीत्यवहागच्छेदः असतोर्धानुभवस्य वि
योगासाविषयवती यदि अथ यदेवानुभवस्तदैवसायतेरिष्टीनुभवं सं
स्कारात्सृजितमेव यदेवमतीतनाकोपः स्यात्स्याधितात्मना अनुभवा
त्संस्कारः संस्कारात्सृजितजायमाना ते पूर्वानुभवमनुकुर्येतौ अवधारित
विषयतमनुभवमाभासययेवमात्मस्थयोगिकिमनुपयोगिना संस्कारस्या
त्ववादोपागीकरणात्तेनैव च सिद्धेः १ ओं तो भित्रेषु ये मप्रतस्वरूपा विशे
षतः संस्कारात्सृजितसिद्धे सा ती द्रष्टव्य कल्पिताः १ सुखदः खज्ञाना
दिभिन्नयमीश्वर्यतेनाप्यात्मनो नो पयो गोभिन्ने धर्मै रसेभिन्नस्यानुपजातवि
शेषस्य स्मृतत्वाव्याप्यतेः तद्रूपवत्कल्पना मात्रमेतदात्मा स्मृति १ ओं ज्ञा
ने च चित्सर्वपंचेन्द्रिये किमात्मवत् अथापि जडमतस्य कथमर्थ प्रका
शाता १ चित्तभावोज्ञानस्य चेत्पथमदेशकालावेशा योगादात्मत इव।
नित्यतादिप्रसंगः जडत्वे कथमर्थस्यासौ प्रकाशः १ ओं अथायस्य यथा
हृपेयते बुद्धिसंज्ञात्मनः चेतन्यमजगमैवे जा डेतार्थ प्रकाशाता १२॥ ज्ञाने
बुद्धिमाजगपि यथाविषयद्रष्टृयापो भेतथात्मनो पि चेतन्यज्ज्ञायामते
सावत् प्रकाशः तथा च तस्याश्चित्सर्वपता स्यात् एव जाते सदपि नात्मसं
धितया न उपपत्तेः कियान्न स्वद्रष्टृणा क्लितान्यसम्बन्धितया १३ ओं किया
प्यस्य कायादिसत्तद्देशादि जातता नासा दृष्टेः न सापेका क्रमिके कस्यचो।
दिता १४ कियापि पूर्वा परीभू ता वयैवे का कारक व्यापार रूपा न युक्ता क्रमिक
स्यानेक कालस्थाः स्वात्मैका योगात् नापि कालक्रमेणापीचे कस्य भावश्च
तस्या आश्रयो युक्तः केवलं गमन परिणामादि रूपा सा किया कायादीनां तत्र द्वि
ज्जदेशकालगता पूर्व सत्ता मात्रमेतदतिरिक्तस्यात्मस्यानुपलम्भात् १५ ओं त
त्र तत्र स्थिते तत्र हवतीत्यवदृष्टपते नान्यत्रा न्योक्ति सत्त्वेः कार्य कारण भाव
तः १६ पूर्वस्मित्तिपरस्य सत्तेरेतावन्मात्रे नुभवः कियावञ्जन क्रियाकार
कादि सम्बन्धः कश्चित् मित्रस्यानुपलम्भात् कार्य कारण भावात्ते नान्य।
हस्तूनो ज्ञातेयमिति १७ ओं दिष्टस्यानेक दृष्टता सिद्धस्यान्यान पेक्षणात् पार
ते आद्ययोगा श्रुतेन कर्तापि कल्पितः १८ सम्बन्धादिष्ठो न च केनात्मनो भय
त्र स्थिति सत्ता नवदयोस्मिंदयोरन्यापेक्षेनापस्वात्ममात्र तिष्ठयोः पारते
अरूपः सम्बन्धः ततो यथाज्ञातत्वे कल्पिते तथा कर्तृत्वमपीतिकथमात्मा सर्व
श्रुति १९ ओं सत्यं किं त्वसृजितज्ञाने पूर्वानुभवसंस्कृतेः जातमप्यात्मनिष्ठ
तत्राद्यानुभव वेदकम् १० पूर्वानुभवसंस्कारप्रवोधजनापि सृजितरात्ममात्र
निष्ठत्वात्सर्वपसंवेदिकैव ननु पूर्वानुभवावेशाभावात्पूर्वानुभूतार्थव्यवस्था
पिका च दर्ते १६ ओं हृत्वाभासे वदान्ये नेवेद्या दृष्टो वट् करसे संस्कारजने

द्वितीयमाहिक
१ मू २॥

जो
प्र-भि-
ह-
२

नेतृत्वं तत्त्वं न तदिति: १० सर्वादिभिः स्वसेवेदेनैकदशा नात्यसेविहेया
इपरमज्ञानयोरन्योन्यविषयवेदनमपि स्यात्तत्रैदियनियमाभावः पूर्व
वभवसेस्कारजत्वेन तत्तादृशमात्रे नतएवं नभववगतिः तदभावात्तत्ता
दृशमपि नावसेयम् १० अथातद्विषयत्वेपि सत्त्वेन वेदायतः दृष्टान्तस
नताभ्योत्पा तदेतदसमञ्जसम् १० नचापि भोत्पा पूर्वानुभवेतद्विषयेच ।
अत्रोत्तममिवासे वेद्यमानमध्यवस्थतीति सत्तिस्तद्विषया १० अस्ति
तैवकथं तावद्भान्ते आर्यस्थितिः कथम् पूर्वानुभवसेस्कारोपेक्षाचकिमि
तीयते १५ पूर्वानुभवाप्रकाशान्तद्विषयसंप्रमोद्येधवसायमात्रात्सत्ति
नयुक्तम् नचभान्तापूर्वानुभवावस्थापने पूर्वानुभवावस्थापनचतुर्दिना
योगक्षेमाभावात्तैः स्कारजत्वेकोग्रहः १५ अत्रोत्तममिवासायस्य नज
रद्विषयस्थितिः ततो जाते निजोत्पत्तिवनिष्ठात्रार्थस्थितिस्ततः २- अथ
वसायपवभान्ताविषयवस्थापको नतस्वसेवित सचजसः कथमर्थ
व्यवस्थायाहेतुः चिह्नोपायतीत्यर्थमाभासयेदवासात्तात्त्विकमात्रप्रका
शावा नतहेतुः २- अथमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ज्ञानानामा
नुसंधानजनानां प्रेक्षणस्थितिः २१ ज्ञानानि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठानि
स्वसेविहृतयानां परस्वेवानि तेषामन्योन्यविषयसह नानामयः परमा
र्थोपदेशार्थनोलोकव्यवहारः कथम् २१॥ अतवेदन्तकृतानन्तविषय
महेश्वरः स्यादेकश्चिदपुनस्तत्पण्डितशक्तिमान् २२ चित्तमेवविषय
पमतोतिरिक्तस्यानुपपत्तेरपेक्षार्थज्ञानानामन्योन्यानुसंधानमस्येव
ज्ञानादिकाः शक्तयः सतः सत्तिर्जीनमण्डनेचेति युक्तम् २२ अस्मिन्
वर्तमानार्थोपलब्ध्यापरतोपि सन् विस्पष्टतः ३३ तिसृषु स्मरतीत्युपदिष्टे
पञ्चादपि पूर्वानुभवावस्थापनमवित्तात्पूर्वानुभवावस्थापनप्रकाशसम्प्रसाधो
तस्यैकस्यविभोः कर्तुः सत्त्वपूर्वानुभवेन प्रत्यवमर्शः सत्तिर्नामव्याप
रः २३ अस्मिन्नेष्टकालेतात्पूर्वाभासितमास्ति न सलक्षणोद्यभास
मात्रेणाद्याविलासना २४ सत्तिप्रकाशसत्तिपूर्वानुभूतस्त्वलाप
रास्ति ज्ञानाभासयत्वेवावस्थाप्रकाशितस्य परामर्शो न कृतः स्यात्समतीका
लपवचेतेन सराकालेन दृष्टाणाभासो न दृष्टाति कदाचित् चित्तावशा
हृत्कान्तनद्वयसत्तायत्वेमेकाभासद्वयेणावस्थासुखावभासो न दान
सर्वात्मनार्थकत्वेन तथैवातिशयनिरन्तरावहितचेतससुदृष्टार्थप्रत्य
क्षीकारपव २४ अतश्च युक्तं सत्तेर्भेदोस्मर्यमाणस्य भासतम् तैनेका
भिन्नकालानोसेविदोवेदितैषसः २५ पूर्वानुभूतार्थानुभवेन सरता
कालिकसत्तिप्रकाशवभासमातः सत्यभिन्नपव प्रकाशाद्विन्नस्य प्र।

५५७
००४६

५५७

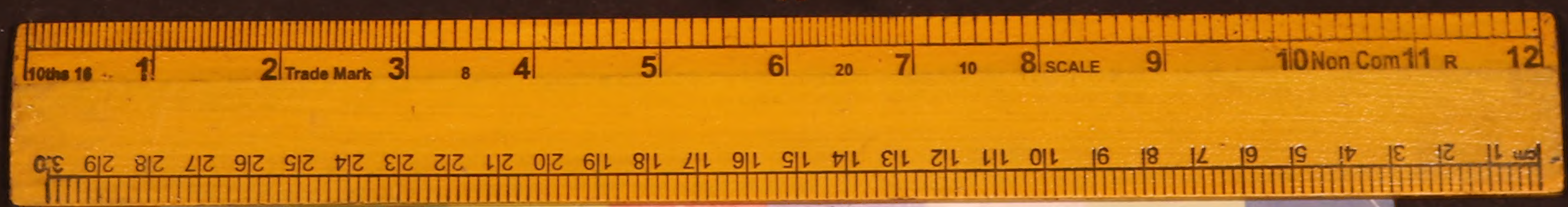
अतीतम
१५५

३३

प्रकाशमानतापपत्तेः एवेचानुभवस्यत्यादिसंविदासंको सपवात्मावे
दकः तथाहि २५ अतैव सत्यनुभवोभातिस्त्वोत्तमार्थवदृष्टक प्रागत
भूतमहमित्यात्मोद्देशभासनात् २५ सत्तोत्तमार्थमात्रोद्देशार्थव्या
पृथग्भूतोभाति नतथावभवः स्वात्मनएवाहताप्रमेयस्यानुभवमयत्वे
नप्रयत्नात् यश्चानेककालोद्देशार्थः सपवात्मा २५ अयोगिनामपि
भासनेन दृष्टादृष्टानां तैः स्वसेविदेकमात्राभातिमेयपदेपिवा २५ ।
सर्वज्ञानामपि प्रमात्रान्तरागतोपलम्भाः स्वसेवितात्रवेद्यस्वभावाः स्वात्मा
दृष्टावभावभासेरन्त अतश्चेतोयोगिना परात्मापत्तिरेवतत्त्वम् प्रमेयक
त्वावामपि च दृष्टादिव्यातिस्विकेन श्रुतवोधात्मना दृष्टावभावभासेरन्त यदि
तथासमवेत २५ अस्मर्यतेवेद्य गासीन्नेसेवमित्यपि भेदतः तद्याकरणा
मेवास्यामया दृष्टमिति सत्तेः २६ मया दृष्टमिति प्रमात्रान्तरागतदर्शनपरा
संज्ञात्मिकाया एव सत्तेर्विभज्यकथनमेतदेव सत्यनुभवोत्तमार्थवदिति मे
देनापि निर्देशः २६ अयोग्यचपयास्पृहमित्येवमिति वावसा मन्वतेसम
वेतसाव्यवसातरिदर्शनम् २६ परः स्थितार्थविकल्पनेपि चटमिसेपप
मि चटोयमिति वा प्रमात्रमयमेव दर्शनं प्रत्यक्षप्रपत्ते २६ अतस्मया दृष्टपत्ते
दृष्टोयसंज्ञास्प्रमपि दृष्टादृष्टकताभिन्नावेधीभातः प्रमातीर ३० चतुर्थमाहिकम् ५५
तस्मात्स्वरामर्शपरस्परयोस्त्वो विकल्पमात्रेवाट्कृत्वा नवेधेविना
पिसत्यमिति वार्थमात्रनिर्देशो सर्वत्रैक प्रमात्स्वीनावेवानुभावावभाव
कोमायाकृतविशिष्टावभासावपि प्रकाशेते ३० अतस्मान्तावभासो न भ
वानामवभासतम् अन्तःस्थितवतामेव चटतेवहिरात्मना ३१ प्रत्यक्षेपि
यावदर्थानोभेदतावभासः प्रमात्रस्वीनातामेव सतोयुक्तः ३१ अयोगि
वार्थप्रकाशस्यात्यकाशात्मतयाविना नचप्रकाशोभिन्नस्यादात्तार्थ
स्यप्रकाशता ३२ प्रमात्स्वेन प्रकाशसुदृष्टताविना यथादोचटोस्यनावभात
स्तथाज्ञानकालेपि स्यात् प्रकाशमानताचार्थस्यप्रकाशः सुदृष्टभूतो न
तुभिन्नः ३२ अभिन्नेप्रकाशेचाभिन्नेसंकोविषयस्यतत् प्रकाशताप्रकाशेण
र्थानाप्रकाशश्चिद्विद्वति ३३ प्रकाशमात्रेचार्थभिन्नेसर्वार्थसाधारणतया
दृष्टस्यप्रकाशोयमेव चटस्येवेति विषयनियमोतिनिवन्त्यनः तस्माद्वैमि
दिः प्रकाशान्तायत्ता ३३ अतन्नदाकस्मिकाभासोवायंवेदनुमापेयत्
नस्यभिन्नस्योयस्यविचित्राभासहेतुता ३४ जडानामाभासमात्रेव तैव
सत्तासिद्धिः साचाभासतेव ततश्चोद्यमात्रमेकमेवात्रतत्वे तस्याविशेषेपि
क्रमेणाविशिष्यमाणोर्थावभासस्ततो नमप्रकाशमानतेहेतुतयावाद्य

चतुर्थमाहिकम् ५५

५५

和

32

۲۸

पादुम
भद्रिक
भाय

प्र-
भि-ह-
४

५६

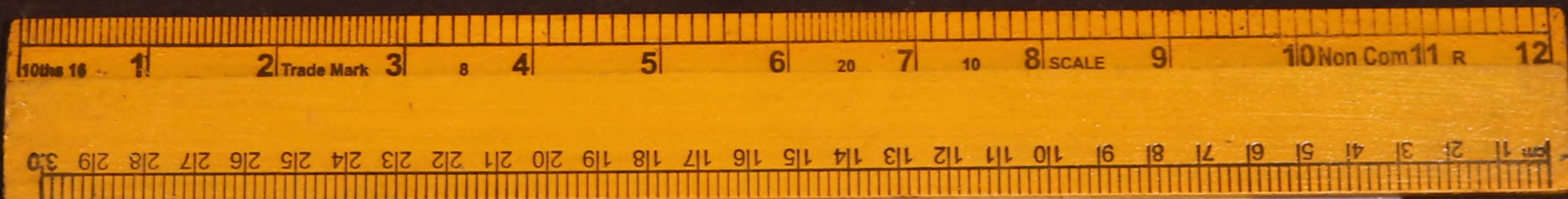
अयत्नसुक्तेऽपि विकल्पोऽप्युच्यते ५६ प्रमात्रेवस्वतेऽप्यन्तर्लीनतदर्थी
भास्यतदपोहनेन ह्यतिनिष्ठयोनामविकल्पोऽप्युच्यते ५७ ओचित्येमा
ययाह्निताभिज्ञावावभाति यः । देहेषुहावयप्रणोकल्पिततमभीववा ५८
प्रमात्रेवस्वतेऽपि विकल्पेवमुपरप्रतियोगवभा
सुजः ५९ चित्तत्वेमेवैश्वर्यमायाशक्त्याभेदावभासिती निगरीरेषुहावान्तरे
स्यो तद्वन्तीतिवाकाशेऽवयवकल्पितेहमितिप्रमात्रभावेनविमर्षः
तत्रदाभासमानप्ररीरादिप्रतियोगपोहनकरणाहुटोयमिति विकल्प
व ओकराचिक्तावभासयापूर्वाभासादियोजना सेस्तारात्कल्पनायुक्तामाणि
भिज्ञावभासिनि ५० विच्छिन्नविच्छिन्नेषुशून्येदेहाभासभेदेषुपूर्वाभासा
रवाहेकारागामेकयोजनान्तःपूर्वावभासस्थितिलक्षणासेस्ताराश्रिता ।
प्रमात्रवापाररूपाकल्पनेवप्रत्यभिज्ञाया ५१ ओतदेवव्यवहारेपिप्रभ
देहादिमाविषात् भान्तमेवान्तरयोचमिच्छयाभासयेहहिः ५२ आदिस
रेव्यवहारकालेपि वामहेचरोमायाशक्त्यादेहादिमात्तत्वेनामिनिविषय
प्रमात्रादेहेवन्नतः स्थितेविभान्तमेवतत्रतदर्थक्रमेणवहीरूपेकदेशाभा
सयति यथावभासनेमवाद्यादनेमस्यदेहायुनाविषयसुतोयुगपदहमिदमि
तिसर्वार्थप्रकाशः ५३ ओपवेस्तेविकल्पेवाप्योहनपरायणो जानेवाप्य
नराभासः स्थितएवेतिनिश्चितम् ५४ सर्वमेवित्त्वसर्वार्थीभासः प्रमात्र
मन्तीनः चित्तत्वदानरूपेणप्रकाशमानः सदास्थितएव ५५ ओकिंतुनेसम
प्रिकोज्ञानेवहिराभासवात्मनि पूर्वानुभववृत्तस्थितस्मरणादि ५६
ज्ञानेवहिराभासनात्मनिरूपेसहजएवचित्तत्वस्यान्तर्योभासः स्वरूपेदेहे
र्वानुभवात्मा ५७ तएवस्तिस्तिस्कारजोच्यते ५८ सनेसर्गिकएवास्तिविक
ल्पेस्तेरचारिणि यथाभिमतसेस्यानाभासनाहुडिगोचरे ५९ स्वतेऽस्तु
विकल्पश्चरगयगोचरमपिबुद्धिविषयतापादनेनयथारुचिष्टेवभूत ।
त्वाविमर्शनेनवमेवतेतममाभासयति सन्निवेशविशेषेचतत्रासावर्थः
सहजएवास्ति ६० ओतएवायथाभीष्टसखलोवावभासनात ज्ञानकि
येस्फुटेएवसिद्धेसर्वस्वजीवतः ६१ अष्टवार्थनिर्माणज्ञानसामर्थ्याश्रयि
कल्पएवसर्वस्वसर्वजत्वेसर्वकर्तृत्वेचस्फुटे ६२ ओयाचेवाप्रतिभातते
दार्थकसदृशिता अक्रमानतचिह्नः प्रमातासमहेचरः ६३ तत्रत्यदार्थ
कमाश्रितअर्थैः स्थितएवाभासः सर्वमेवित्त्वालव्याप्यक्रमानेन
चित्तयश्चात्मसेतः प्रमाता स्वोभूतेप्रमेयेनिर्मात तयामहेचरश्च ६४
६५ ओततद्विभिन्नमेवित्तिसुखैरेकप्रमातरि प्रतिनिष्टत्वमाशुच्यते
यमुपपद्यते ६६ अनेकमेवित्त्वतोसुखैरेकप्रमातरिमुमुपली

सष्टममा
हिकम् ५१

यभावभेदाः कार्यकारणतादिव्यवहारसमन्वयेभजते ६७ ओदेशकालक्रम
जुषामर्थानोसमसाधिनोसकृदाभाससाध्यासावयवयोः समन्वयः ६८
स्वरूपसुवभासनेचभावातोस्वात्मपरिनिष्ठितमेवपुरापदेकाभासनिवय
नश्चेद्योसमन्वयः सोभिन्नः प्रमात्ररूपेणयाकल्पते ६९ ओप्रत्यक्षानुप
लभमानोतमहिज्ञापातिनाम कार्यकारणतासिद्धिरेतत्तैकप्रमात्रजा ६९
कार्यकारणतासिद्धिः भाववत्तत्तिदिरपिप्रत्यक्षानुपलभ्यैरेकप्रमा
त्स्वदेवतसमन्वयमारागसमन्विताः प्रत्यक्षानुपलभ्याः कमिकस्वविषय
मात्रज्ञानपरिशीलनायोगोपपन्नोपलक्षणात्तमाः ७० ओस्तेतोयवत्त्वा
संवितिः प्रमाणस्वात्मसेमेपूर्वानुभवसहजवेसाधनेमेवतापरम् ७१ पूर्वो
नुभवस्वमेवेदस्याभावात्स्वतिसुमेवेदनेमेवापेकार्याभासमयप्रमात्ररूपे
स्वतिसुत्रेपरप्रमात्रोस्तेः पूर्वानुभवाभासाभावेकार्यकारणभावासिद्धिः
नकार्येलिगता ७२ ओवायवायकभावापिस्वात्मनिष्ठाविरोधिताम ज्ञाना
नामुदियादेकप्रमात्रपरिनिष्ठितः ७३ भिन्नस्वाभासमात्रनिष्ठानोज्ञानानो
कोविरोधः तत्कथंवायवायवमेकप्रमात्रविज्ञानोत्पत्तम् ७४ ओविवि
क्तभूतलज्ञानेचराभावमितिर्षेण तथ्यावेच्छुक्तिकज्ञानेरुपज्ञानप्रमात्रवि
त ७५ इहभूतलेचरोनास्तीतिचराभावज्ञानेकेवलभूतलज्ञानमेव शून्यभूत
लस्यचराभाववृत्तात तथेवयदिशुक्तिकारजतयोः अपरस्यरात्मकत्वा
शुक्तिकज्ञानमितिप्रत्यक्षवायकम् ७६ ओतैवेमुहस्य लक्षानास्तिचोतस्याचरा
त्मन्नेत्रपलविषयगप्याप्यत्राभावोचरात्मनः ७७ केवलभूतलज्ञानाज्ञत
लस्याचरात्मतासिद्धयि नतत्राधारैभिन्नोदर्शनयोगेपिचरोनास्तीति ७८
ओविविक्तभूतलेषुशङ्कावानोस्वात्मनिष्ठितः तत्कथंज्ञानज्ञानेभिन्नस्याभा
वसाधनम् ७९ भूतलमभूतलविविक्तमेदेवतत्कथंज्ञानेकदाचिदेवतत्रभि
न्नचराभावेसाधयेत् भिन्नचटविविक्तताचभूतलस्यकदाचित्कल्पेसाय
दिचटसहिततापिकदाचित् स्वरूपभवत्तत्वेपदायोहावेस्वात्मपरिनिष्ठि
तो साहित्यतदतिरिक्तसुभयात्मकमेव रूपेज्ञानमेकदेभयात्मक ।
मेसर्गात्मकमपेकाभासेज्ञानान्तराभाववृत्तेवस्तुपुनः स्वात्मनिष्ठमेवपरि
च्छिन्नतीतिनवस्तुवलेनप्रदेशदर्शनात्यदेशसिद्धिवहुताभावसिद्धिरुभयाभास
ना केकज्ञानककायीभाववत्तस्यात्रैवेवव्यवधानेनप्रतीतिः प्रदेशदर्शनादेवत ।
यासिद्धिः ८० ओकिन्त्यालोकचयोन्मस्यस्योवासादिकोऽहः तत्रास्तिसाथये
तस्यस्वज्ञानमचरात्मताम् ८१ प्रदेशालोकप्रसरेसन्तमेस्वरुम्सादिकेस
पीवाचटरूपस्यार्थाभावात्मकमन्मयालोकादिहृताभावोवास्तिचरोनास्ती
तिव्यवहर्तुपुक्तम् ८२ ओपिशाचः स्यादनालोकोप्यालोकाभन्तरेयेया अट
प्यामृतलस्यान्तरनिषेधः ससर्वथा ८३ तच्चैवमात्मकस्यपिशाचात्यन्तात

लीन

यामासम

प्र-
मि-
४

लोततथादानीभासते स्मृतिविहायस्ववर्तमानोपेक्षयाचोभोभूतमवि
द्यतेवहरति सकृदिमात्रयत्नमासमानक्रियाविच्छेदादव्यभिचारात्
नाभावादात्मनीयापेक्षितकालभेदः ५३ जेदेशकयोपिभावेउभातिमात्रा
हितात्मनः स्वात्मवस्वात्मनाप्राप्ताभावाभासमित्यतः ५४ परिसिद्धेप्रमा
तारमपेक्षभावास्तोभ्योचमित्राः दृग्दिवापेक्षभाजप्रकाशक
एवेनवीचरस्यतद्वाप्यप्रकाशचतस्यतात्मनोभिन्नेहरेवाभ्योचोवाकि
चिदाभाति ५४ ओंकिंततिमीमांशक्तिस्वाप्येवेविदुर्षयतः तथाविहा
यविज्ञेयभेदोदवभासते ५५ एवेष्टुर्गतयाप्रकाशमानस्यापिपरमे
श्वरस्यसेवास्मृतिशक्तिवजात्तेयस्वभावाभावाः स्वतोभ्योचविभोरा
नावसीयते नचतथावसायेनस्वरूपस्थितिसिरोधीयते ५५ ओंक्रिया
सामान्यसत्त्वेयद्वयदिक्कालबुद्धयः सत्यास्थेयीययोगाभ्यामेकानेका
अयामताः ५६ क्रियवद्वेपिसेवंधादयः एकानेकविषयापिसत्याभा
साः सर्वदोषयोगितामेवामर्षवैजनापरिफराणीयत्वात् ५६ ओंतेत्रेक
मानरेतत्रेतेदेवेदियवेद्यताम संप्राप्यनेकतोयातिदेशकालसभा
वतः ५७ अभिन्नमेवतत्वे अन्तर्वहिराभासभेदादेकानेकवर्हिदेशका
लसुभावभेदाभाससभेदभासानामेकत्वात् ५७ ओंतद्वयालसनाप
तामनोनुववसायिसुत करोतिमात्रव्यापारमयीः कमीदिकल्पनाः ५८
मध्यस्थतयातर्हिसुतविषयामानसः क्रियादिकल्पनामात्रव्यापार
रूपाः ५८ ओंसात्मनिष्टाविविक्ताभाभावाएकप्रमातरि अन्योप्यतय
द्वेपेक्षयुक्तः सत्त्वेयपीपदम् ५९ रातः पुरुषश्च्यदिसत्त्वेययिोक्त
सामन्वयोदेको वरिससत्त्वेयभेदेचालसत्त्वे ५९ ओंजातिद्वयावभासा
नोवहिरण्यकटपतो यत्तेकेदेशतभेदेचाप्यालसत्त्वेविकल्पनाः ६०
गावश्चेन्नितिचमतयोवहिरपिगोमोत्रेकचतपुरुषविशेषाकाराभासे
कोस्वक्षाणवयवभासवज्जतेचपरामृशन्ति ६० ओंक्रियाविमर्शवि
षयः कारणातोसमन्वयः अवयवविमर्शवात्यालसमादिगादिपी
काष्ठस्थालीदेवदेतादनातोपचतीत्यन्तसामन्वयाद्विभेदांशेकानेक
विषयाक्रियामतिः देशकालक्रमोपिभातिभावानामवयवविमर्श
पाणामनोमोपेक्षसमन्वयभेदएवतथैवेकानेकमयः जातिद्वयकि
यासोवादिमतयः सर्वापवसत्त्वेयविशेषसमवायविषयाएव ६१
ओंएवमेवार्थसिद्धिस्यान्मात्रार्थक्रियार्थितः भेदाभेदवतार्थततेतन
भातिरीदृशी ६१ एकानेकद्वेपेक्षेक्रियादिभिरवेसाभासात्तथाप्युप
प्रमातृत्वरूपिनोर्थक्रियासेवादः ततोततदुद्दयोभवाताः ६२ कावतो

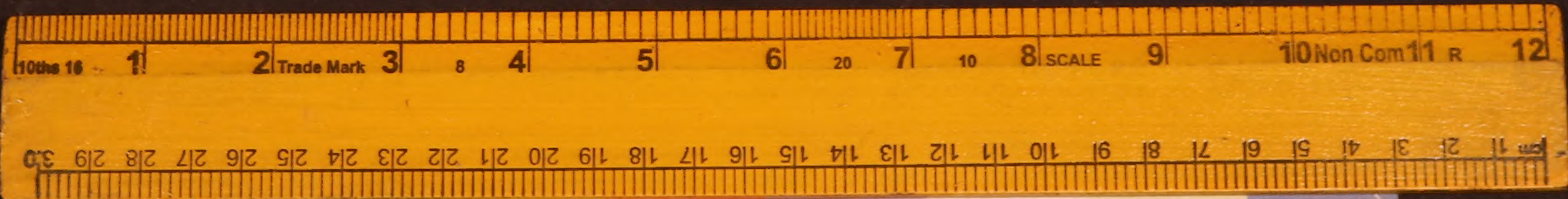
क्रियादिकारे
प्रथममा
हिकम् ॥ ५८

८

५९

भेदाभेदविमर्शनेहितीयसाहिकम् ॥ ३३ उदमेतादृगित्येवेयदृष्टा
द्यवतिष्ठते वस्तुप्रमाणाततोपिस्वाभासोभिन्नेवादयः सोत्तस्तथाविम
शीलादेशकास्वायभेदिनि एकाभिधानविषयमितिर्वस्तुन्यथापिता ॥
यदायत्ताहिवस्तुनः स्वरूपानित्य - दिविशेषोवैवयवस्याप्यमानता
सप्रमातः स्वतेनापूर्वस्त्वभासपवस्थितितिप्रमाणात् सपवचाभासाय
मितिनिमित्तिता तेषवदृष्टक्रियाभितवत्तेनचप्रमातयुपाशुविमर्श
रूपतासायत्राविमर्शभेदानुसायेकेकशब्दाचोप्यकटपरोवतिरस्तुत
देशादिभेदेतस्मिन्नाभातपवसासाम्पटपेवस्तुनित्स्वकार्थीक्रियापत्रे
प्रमाणात्तेरावाधितस्येयः प्रमितिः प्रमात्वापारः ६५ यथारुचिय
याधिन्तेयथाच्युतिमिद्यते आभासेप्यथैकस्मिन्नसंयानसाधिते ॥
एकस्मिन्नेवेकप्रत्यवमर्शसामर्थ्यापवादितेवस्तुनित्स्वत्वावशादर्थित्या
नेराधाहनेप्रावणाहवभासभेदाः ६ तथाहि दीर्घवृत्तोर्ध्वपुरुषपुमा
चादनतादिभिः यथावभासाभिद्यन्तेदेशकालाविभेदिनः ॥ तेषवसचद
द्वयकोचनोच्चतादयः आभासभेदाभिन्नाधिकारिणस्तपेदधनेः ॥ एकस्मि
न्नेवचटादावधतथाविधित्वावशादीचिताप्रता पारिमोडल्पादिवाभाति
चिह्नव्यवधानल्लघामात्राधितायापुरुषवोधमात्रेभाति तस्माद्या
धितायोत्पत्तौलात्समाप्यपुरुषोपुमात्रमेवकस्यचिदाभासते तदिद
स्तुतापीति मतिरुप्यादिविशेषवभावः सच तथाभिद्यमानोपिदेशका
लभेदेनस्पष्टाति तेषवचटपवसन्निभासोः स्याद्वेगव एटाद्यनताशेषा
र्थमात्रसाधारणास्त्राभाससाध्यमन्यराभ्यायुपक्रियाकारीतेवेवद्यति
चाभासोन्तर्वहिकराज्ञेयः पृथुवृद्धोदराकारायेसामान्योपपत्तयः परादि
धनास्तिकाचनश्चित्तस्यमयादीनाधुनास्तितयार्थितादिवशादेदियकप
वजायेत एकेकस्यासावाभासएकेकशब्देनयवहारायतत्रित्यतायकि
याधिभिरचटस्मिन्नाभिधीयते नकोचनेति चटाभासश्चेत्तुतिवाल्पा
दिसाधारणादेशादिरहितस्तथेवचततोर्थक्रियाभिन्ना ८ आभासभेदाह
स्तुतोतियतार्थक्रियापुनः सामानाधिकरण्येनप्रतिभासादः भेदिनाम्
एकस्मिन्नेवसल्लघोप्रत्याभासतियतशक्त्याकार्यनियमिते तथाभूतो
ककार्यकुदाभासभेदाधिकरणमेकवसामानाधिकरणभासवशाद्वस्तुनैक
सेकताहिसामानाधिकरण्यम् ६॥ एथदीपप्रकाशानोत्वातसाधारय
था अनिरुद्धवभासानामेककार्योतथेयपीः ॥ भिन्नाः प्रदीपप्रभाअपिभा
गेतावभासन्तेनदीप्रवाहाः सिधुबुद्धेमानकेचतेनेरसाः तथाप्योक्तमहत्त्वप
दावभासाः परस्परानुप्रवेशात्तमाः नतनीलपीताद्यवभासाः तन्नेदेकका

३०

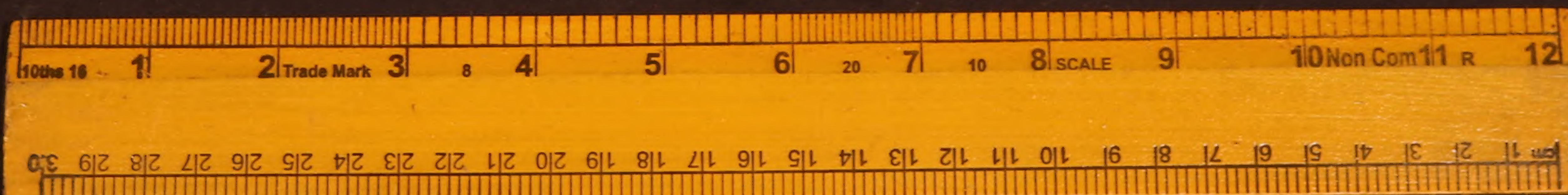

३-
मि-८
८

यस्य भावो वात इत्युक्तिर्गोपि निर्मितत्वाभावात् निश्चयाभावो हेतुभा
सतश्चिन्त्येन पुनरीश्वरतिपाद्येन हेतुतात्प्रात् ३१ भूयस्तत्त्वमात्रे
कवह्याभावादितो भवेत् परोक्षस्याप्यपि तेर्धमाभासादिनूतनस ॥ क
धमव्यभिचार्यस्य लिङ्गस्य प्रमादगात् तदाभासेन दाभासादेव त्वपि य
तेः परः ॥ वहाभासस्य रूपापूर्वकोपि जायमानो धृमाभासाद्दो नित्य
तथात्मा कृतसामर्थ्यदशाभादेव तत्तद्देशगततत्त्वमात्रस्य साधारणता
स्येव साव्यभिचारेण गमकः जातश्च ३२ स्वरूपाभासस्य दह्याभासस्यान्तर
परित्याज्यतत्त्वमात्ररगाहृमाभासादेव अस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यका
रणात् अपि यः सामर्थ्येन विहीनो नो जडो नो ययते ॥ अस्मिन्सतीदभवती
ति नियते पौर्वापर्येन कृतिकारो हि एष दययोरकार्यकारणयोरप्यस्तीति पूर्व
स्य सामर्थ्यपरस्य सत्तेति स्यात् कार्यकारणभावः तच्चापेक्षारहितो नो जडो नो
न युक्ते एतावेदतत्प्रात् पूर्वस्य सामर्थ्यपरस्य सत्ताते चेव किं विडुक्ते स्यात् न
च पूर्वस्य सामर्थ्यलक्षणाः स्वभावः परसत्तात्पः ३३ न हि स्वात्मैकनिष्ठानामन
संथानवजिनाम सरसत्तापरेष्वसममर्थः प्रकल्पते ॥ सदसदाकार्यकारण
मप्यात्मपर्यवसिते जडमवसंथानमृत्युना न्योपेक्षस्वभावेतत्त्वमात्रप्रथा ॥
नापेक्षामयोगाविभक्त्या चरते ३४ अतएव विभक्त्यर्थः प्रमात्रकसमा
अयः क्रियाकारकभावाद्यो युक्ते भावसमत्वयः ॥ एकप्रमात्सेलप्रस्त
क्रियाकारकभावाद्यो विभक्त्यर्थो भूमिबीजोदकादीनामसमत्वयो युक्ते न
युक्तो न्यः कार्यकारणभावः ३५ परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि एक
त्वमेव भेदे हि तैवान्योन्यस्वभावता ॥ कार्यकारणयो रन्योन्यत्वे एकत्वे
स्यात्तत्त्वभावः ३७ एकत्वात् नो विभेदनक्रिया कालविभागीनी हेतोः स्या
त्कर्तृत्वे वेतथापरिणामनया ॥ एकस्वभावस्य भेदेन स्थितिः परिणामः
कालकलितः किं येव ततः परिणामे स्वतंत्रस्य शक्तिमतः कर्तृत्वे वेत
ता ३८ ज्ञेयचयुक्ते जडस्येव भेदाभेदविरोधतः आभासभेद एकत्र विद्यमानित
युज्यते ३९ जडस्याभिजातस्य भेदेनावस्थिते विरोधादयुक्तम् स्वज्ञेविदात्म
येकस्मिन्नेवैकप्रतिबिम्बधारणेनाविरोधाद्युज्यते ३९ ज्ञेयत्वे विरोधेकत्वे
न स्यादाभासभित्रयोः विकीर्णलक्षणैकत्वपरामर्शविना क्रिया ३९ एक
स्मिन्नित्रेवेकसदाभासभेदेन चरते न च तत्र क्रियात्वं यदा तत्सचिदात्मा त
थाचिकीर्षया पराश्रयान्तरि भासयति तदा तद्वपयते जडस्याप्यस्ति भवती
त्यस्यामपि सत्ता क्रियायोर्भूसायोगेन स्वाते आभावाकर्तृत्वं तेन प्रमातेव
ते भावयति तेन तेन वा हिमाचलादिरूपेण स भवतीत्यत्र परमार्थः ३९ अं ३
स्ये तथा च दपरायाभासजगदात्मना तिष्ठसोरेव मिच्छेव हेतुता कर्तृता क्रिया
विहृषः सत्ते तस्य विष्वात्मना कर्तृमिच्छेव जगत्प्रतिकारणात् कर्तृतात्प्रासे

वक्रियाशक्तिः एवं चिह्नस्यैकस्य कर्तृवचिकीर्षाया क्रियास्य तात्कार्यत्वेक
मीलिकसीदीनो कर्तृत्वेनोपचारतः ३६ ॥ ३७ क्रियाधिकारः समाप्तः ॥ चतुर्थमाहिकम् ३८
जो एवमन्तर्विहृतिः क्रिया कालक्रमानुगा मानरेव तदन्त्या विद्युक्ते ज्ञानकर्मणि
प्रमातरन्स्थितस्यात्मनो वहिष्कारवत्कसावगाता क्रियेति परस्य विरहितेतस्य
ज्ञानक्रिये ३८ ॥ ३९ किं त्वान्तरदशो देकालादप्येतत्त्वमादितः वहिष्कारवत्तत्प
रतः परमेस्वरम् ३९ ॥ ४० श्रितरन्तर्वहिः स्थिता वन्तभावप्राधान्येन सादाव्येत
त्वमपरवहिष्कारो देको देस्वरम् ४० ॥ ४१ अंशेव हि कस्मैवो निसेधो नः सदाशिवः
सामानाधिकरिणो च सहिष्कारमिदं धियोः ४१ ॥ ४२ उन्मेषनिसेधो वहिः स्थितो एवे
स्वर सदाशिवो वा नारयो वैद्यवेदकयोः एकचित्तावविश्रान्तेरभेदात्तामाना
धिकरिणोपेदे विद्यमरमिति विश्वात्मनो मतिः शुद्धिर्वा ४२ ॥ ४३ देभावापप्राप्तो
वेदभूमिमुपयुषाम् भावानो बोधसारत्वाद्यथावत्त्वलोकात् ४३ ॥ ४४ मित्रवद्यभू
माविदन्त्या दपरायाभासादिता नो भावानो चिन्मात्रसारत्वाद्दमिदमिति तत्त्वप्र
तिपत्तिः शुद्धता जमिः ४४ ॥ ४५ अंशपरत्वे भावानामनात्मत्वेन भासनात् परता हन्ता
याह्मादात्परापरदशा हिमा ४५ ॥ ४६ अंशेदन्तामतेरपरत्वमहन्त्या सर्वस्येव स्याच्छा
दनात्परतेति यरापरावस्थेया ४६ ॥ ४७ अंशेदधीरेव भावेषु कर्तृत्वात्तनोपि वा मा
याशक्तैव साविद्यमन्त्रे विशेषरायणा ४७ ॥ ४८ बोधकर्तृतामयस्यापि भेदेन विम्वे
क्षणे विद्येति केचित् मायाशक्तिरेषा विद्या संसारोत्तीर्णता तत्रस्था
मंत्रेश्वरविद्येश्वराः ४८ ॥ ४९ अंशे स्यैव स्वभावस्य यशुभावे प्रकाशिका विद्या
शक्तिस्तिरोधान करीमायाभिया पुनः ४९ ॥ ५० संसारिणामेव स्यात्तनः प्रतिभि
ज्ञाने विद्यायाप्युभावेर्मयया ५० ॥ ५१ अंशेदेवेकस्मै भाते हन्त्यानात्मनीक्षिते
श्रुत्येव जडोपरीरेवामयाशक्तिविजृम्भते ५१ ॥ ५२ यदा भावाभेदेन दन्ते येव भासने
हमिति प्रमात्तेन च देहादितदा विम्वेद्ये दहयहेतुर्मायाशक्तिर्विमोहिनी
नाम विजृम्भा ५२ ॥ ५३ अंशप्रमाता श्रुत्यादिः प्रमेयेव तिरैकिणि माताममेयः
सत्त्वात्पादिकपंचकवेष्टितः ५३ ॥ ५४ यश्च्यतिरिक्ते प्रमेयजातप्रमाता श्रुत्या
दिः स सदमिति वेद्यपवद्वृतः कालाद्यैः पंचभिश्च परतंतीकृतः तत्रकाकला
द्वैतमानाभासेन तस्य भूतमविष्यत्संभवः नियतेः कार्यकर्मफलनियमः रा
गाद्वैरादिष्वेगः विद्याकलाभ्यामचिदात्मनो सत्तत्रस्यापीषज्ञानक्रियेचित्त्वा
तेन च ५४ ॥ ५५ अंशेयो विष्णुतिथामेयं यत्तार्थकारणात्मकं तस्याविभागादृपेकं
प्रधाने मूलकारणा ५५ ॥ ५६ अंशेयोदशाविधा चाद्यवाद्यान्तः करणावली कार्यव
र्गस्तदशाया मूलसूक्ष्मत्वभेदतः ५६ ॥ ५७ कार्याणि हि याश्रवस्य शत्रूपरसंयानि स
त्वेन तन्मात्रसंज्ञातिपंच श्रुत्याव्यवहारचनसंख्येतस्य लानिष्टयिद्यादिसंज्ञानि
तामेव पंचशोत्रवर्गानि निहानासिकेति पंचवुह्नीदियाणि वाक्याणि पादपा

मि
मि
मि

एषस्यानिवेचकमैदियाणि मनोबुद्धाहेकारुतिविधानः करणमिति ३।
 योविप्रमिभेदसकार्यकारणान्नतः प्रमेयसमूलभूतैकाविभागदशाप्रथा
 नाव्या २५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 विस्तृतवस्थितौ ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 अत्रप्रमेयपसहारेरुद्रोपिद्याताभिन्नप्रमेयाभाससंगस्थितिहेतुवत्तुविस्तृत
 जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 कउच्यते ५१ मायीयश्रुत्यादिप्रमाता नियतितियमितसंसारिविद्यावशादा
 त्तत्ताभिन्नयासक्तः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 भेदिषुक्तेषाकर्मदिकलुषः पशुः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 प्रपत्यतिः पुंस्त्वावस्थायाहृगादिक्तेषाकर्मविषाकाशयेः परीतः पशुः ५१
 जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 रितः ५१ स्वतंत्रवोधः परमाश्रयत्वात्तदवस्थाः तत्प्रसातेन्यादेवतयेच्छया
 स्वातंत्र्यविनावोधमात्रनिर्माणवोधतोविनास्वातंत्र्यमात्रनिर्माणवोधतोविना
 तपरिमितत्वादिधातुत्वम् तात्त्विकरूपविपर्ययात्तत्त्वम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 प्रमात्रेवमायाव्यंजन्मभोगदम् कर्तव्यवोधेकर्मतमायाशक्तैवतत्रयम् ५१
 अत्रेवंहिधातोवेवमभिन्नमपिभेदेयदाभातिनदतोपि विपर्ययात्तत्त्वम् ५१
 यमलम् अहेतुतामपिकर्मणोजन्मादिहेतुभावेविपर्ययात्तत्त्वम् कर्तव्यवोधे
 गतेकर्मम् तत्त्वलत्रयनिर्माणप्रभोरिच्छामायाशक्तिरुच्यते ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 कवेपितेषांनतीमकर्तता निर्मिताः स्वात्मनोभिन्नाः भवतेकर्ततात्तयात् ५१
 वेद्यानपरत्तवोधातामपि पूर्णकर्तव्यत्वात्तत्त्वम् तदवस्थाः तत्प्रसातेन्यादेवतयेच्छया
 वोधादिलक्षणोवेपितेषामन्योन्यभिन्नता तत्रेवरेकभेदेननेचविज्ञानकेवलाः ५१
 शुद्धवोधातोवोधतनित्यत्वाद्युभेयन्योन्यभेदसंशयवशेनानिर्माणान्नान्यथा
 तेचसारवप्ररुषेप्रायाविज्ञानकलाउच्यते ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 तौरः प्रत्ययकलाः तेषांकार्ममलोप्यलिमायीयस्तविकल्पितः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 णादोदेहदृष्टतातिक्रमेणाहन्त्यास्थिताः प्रत्ययैकवर्तितः तेषामाहृताक
 मसंस्तरेस्ति मायामलत्त्ववेद्ययोगायोगाभ्याविकल्पितः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 कर्तव्यवोधेकर्ममलदोतो भिन्नवेद्यजुषांमायामलेविद्येश्वराश्रिते ५१
 कर्तव्ययोगेपिवोधातोकर्मातीर्णानांविद्येश्वराद्यानोभिन्नवेद्यभक्तैरमायाम
 लम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 सारकारणम् ५१ कलाहलितमेतच्चित्तैकर्ततामयम् अचिरपस्यश्रु
 त्वादेमितेयान्तयास्थितम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 श्रुत्यादोतद्गोज्ञानेनतत्त्वमावेषलक्षणम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्

आगमापि
कारिप्रथम
माहिकय

कर्ततापदे अस्तुदात्रपमेस्कारसाविदिज्ञेयवृत्तता ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 वृत्तिः प्राणादिप्रकाशता जीवनाव्यापवाप्रोक्ततापर्यष्टकान्तिका ५१
 तावन्तावस्थितोप्राक्तेसोषमेप्रलयापसे संवत्सपवेद्येचमायामलद्युतयुते
 मनोमात्रपणेपदिविषयत्वेनविभ्रमात् सृष्टावभासाभावातोऽष्टिः सप्रपदेम
 तम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 सज्जगत् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 खडुः त्वादियोगतः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 समानाव्यः सोषमेविषयवत्तव ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 विज्ञानाकलमेवेपोद्यानोविज्ञानकः परः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 श्रुः विषयैपोहमिदमित्यवज्ञासंशुद्धितः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 तत्ता अहेकारपराभरणपदेनीतमेततत् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 तत्रस्त्वोक्तियानेदोमोडः त्वसुखान्तकः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 चया मायारतीयेतेवपणोः सुत्रैरजकमः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 नापदिपणते एषागुणानेकराकायेतपरिणामिनाम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 त्वस्तदभावोपिमापणोः ह्यन्तातदजोडः त्वेवप्रसिद्धतयोमयम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 मयिकेदेतापराभरणभुवः प्रभोः नेपिमिप्राविभिन्नाश्रतयाविज्ञावभासिनः ५१
 तेवभिन्नावभासायीः प्रकल्पाः प्रत्यगात्मनः तत्तद्विभिन्नसेजाभिः सृष्टयुत्तत्ता
 दिगोचरे ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 शास्त्रातदात्मनः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 तद्गोवेचिचिचिचिचि ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 हानेनेकाप्राक्तमेगोश्रुतापदम् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 स्वात्मनोविकल्पानोप्रसरेपिमिदृशता ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 न्यते महेश्वरययावदः प्रत्यगात्मनोभेदवत् ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 भर्तः शिवाश्रितानेदचनः परमाक्षरविग्रहः ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 तथा पश्यन्त्येष्टितातात्ताजभातिचक्रोत्तिच ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 एषएषमार्गानेवोमहाश्रुभिरुच्यतेस्वशिवदृष्टिशास्त्रेयया तदत्रनिदयत्यदे
 सुवनकर्ततामात्मनोविभावाशिवतामयीमनिशामाविशान्तिथति ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 पुण्याचितैरुपेतत्त्व्याः स्थितोप्यन्तिकेकानोलोकसमानपवमपरिज्ञातन
 रन्त्यया लोकस्युतयानेवद्वितगुणः स्वात्तापिविषयेश्वरानेवालैनिजेवैभवा
 यतदियंतत्यभिज्ञादिता ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 प्रत्यभिज्ञेयसुतलेनोपपादिता ५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्
 जाह्निसिद्धिर्णाहेतुतिष्ठमस्तुदेवादीनोमानुषकीटकानाम् ॥

सुप्रभदिक
३१ निपुणं नम
विनीयम्
५१ जेतवेतनात्तामात्रस्थितौ रुद्रोपिदेवतम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवत्

सिद्धिपत्रिका पत्र ७३
श्री कृष्ण प्रसाद
२५२६ अ. सिंह क. न. वी. क. मी.

म० ३४

प्र. वि. २

स्वातन्त्र्यवस्थितेयवेदकराणि विरहासवितं किमर्थमप्येच्छोत्पद्यते
निकारात्मेव वा तदेच्छोत्पद्यते एवमेव तमेवा तथाभावः स्यात्कदाचि
हेति तत्सर्वमिदमसंज्ञसंप्रायमिति शेषोक्तम् ॥ शास्त्रेति ॥ यत्तावत्तं
प्रावात्मनो विविधविश्रान्तमिति कथमेतदिति तत्रोच्यते इह भावानो
त्वमसत्त्वाद्यवतिष्ठमाने संविद्धिप्राप्तिमन्तरेण नोपपद्यते संविद्धिप्रा
प्तादिभावाः प्रकाशमाना भवन्ति प्रकाशमानतो वेद्यो वेदभेद एव प्र
काशानुसंधितः तत्प्रकाशादिति तत्रोच्यते च प्रकाशो वेद्यो मानेनी
लस्वरूपाद्यतिरिक्तमप्यचनीलमित्युच्यते तदमी संविद्धिप्राप्ताभावाः
संविदनपिकवृत्त्यप्यायातम् न च संविदो भेदः एवमेव प्रकाशो कदाप्यो
द्विष्टविदिसंविदलगात्स्वरूपभेदकृते भेदव्यवहारे एकतराप्रकाशरूपत्वं
सुक्तस्यादिसंविद्रूपत्वमापेक्षते वेद्यप्राप्तिरूपत्वे काल्पनात्त्वयं
भियमानत्वे चेत्सहैतत् तत्त्वमहिम्ना संविदे भेदे यद्यपि तत्त्वमुनस्त्वतो
भेदमालम्बित्वं समर्थाः अथ संवेदने तत्त्वमप्येवमेव सः स्पष्टमन्यथा
अयम् दशकालवपि वेद्यपि मधिप्राप्तो वेद्यत्वादेव संविदात्तस्य
मभिधावन्नोक्त्येकमेतत् संविदे भिन्नात् वेद्यपि हि समस्त एव प्रकाशदे
भिन्नो यत्प्रकाशते तत्प्रकाशादभिन्ने संविद्यकाप्राप्तव न हि प्रकाशमिच्छा
प्रकाशमानस्य प्रकाशमानता युक्ता विशेषादिन्यप्रकाशमानत्वे प्रका
शमिच्छा हि यत्प्रकाशभावविरुद्धमप्रकाशमानतामववहास्य दामवा
धार्यदावृत्तप्रकाशमिच्छेन व्याप्यतेति वाग्निसिद्धेः सभावहेतुः संविद
अस्य प्रकाशात्त्वमसहमाना अमुनेव प्रतिक्षिमा मूलयाः तदेव भेदवैश्या
कालभेदेऽपि संविदो भेदकः किंच वेद्यो देयकालप्रभृतयः पापयोनः
जातचित्स्वरूपमिच्छेभावहेतुं नपाताः केवलस्वरूपभेदो भवेन्नैव तैः
परिनिष्ठीयते न च संविदिकथञ्चिदपि स्वरूपभेदः प्रकाशो कदाप्यो
दिति श्रुतम् तदमी प्रकाशापवता वहि आन्ताभावाः प्रकाशप्रविम
र्षास्योनभवति ततश्च विमर्षव्यवहारवत्तद्वानित्येव रुदत्ते च प्रमा
दवर्गस्वरुदः स्वनीलपीतादिप्रमेयसञ्चये चावभासयतीति तथावभा
समानमपि च संविन्त्ये प्रकाशापवविश्रामान्यन्यातयात्वे वा स
कल्पत्वात् न च प्रकाशमात्रतामुज्जति प्रकाशादतिरिक्तस्य रूपासा
वस्याप्यप्रकाशानुसंगत् तदेव भूते निभी समाने कथमप्यह्यता
मिति विशेषोपपन्नः कश्चित् यदि हि नीलमवृज्जितनीलप्रकाशभा
वमवातीलप्रकाशतया निर्मयात्कनीलानीलयोऽपि विशेषवैयर्थ्यम
होमपेक्षते इह पुत्रनीलारयो नृज्जितनीलारिभावाप्यप्रकाशमानाः स
न्तः प्रकाशाभेदमयाः तदिदमवभासतः साध्यं यत् यत्ते विरलकपवम
वन्ति चित्रप्रमादप्रमेयात्मना संविद्रूपानपिकेनापि संविद्रूपानपिकेना

प्र. वि. २

प्र. वि.

निभी समानवपुषा प्रकाशते च तथा विस्तरातिचित्रनपिकस्याप्यपिकस्य वभास
ने स्वभावो ज्ञेयदेयस्यैवमहिमाकारग्रहहृत्प्रमृष्टरुचवर्कमकारभेदे स ह
तावयवा वयविभावाद्युपेयभावकार्यकारणाभावप्रभृतिभिश्च व्यवहारनिर्वे
र्मना प्रमात्रमपि सृष्ट्या नृत्तेरप्यतिरिक्तैरिव च यनिभी संते तदेव स्वस्वरूपं चोते ।
केवलमप्यतया विमर्षाभावादस्मात्संशयम् तत्रैव परमेश्वरस्य तथाभासमान
मात्माने विस्तरप्रत्येव संविद्यविमर्षापर्यन्तत्वात् यस्मात्कम् सर्वदेवताभावा
समाने स्यादिति तत्र संवेदेति कदाचिदेति च यदि कालः कश्चित् निर्माणाति
पेक्षः स्वतेजस्तदवलम्बनेन चोच्येतानपि न चेवम् तथा हि स्मिन्काले चोता
देनीयशब्दस्यार्थोक्तः कश्चित् तेषां तथाभासमानात्स्वरूपपरिस्पंदितात्तदेतत्
ज्ञेयत्वात् तत्स्वरूपदिव्योदितसहभावेनेव कस्याजीलादिविद्येन भासत इति
तदिदमपि किंच न चोच्यते नीलमेव पीते किंच न भतीति तत्त्वेन नीले भासिते
स्याथेवमन्यथाभासने तदेव तत्स्वरूपविस्पंदितेनावभासने वस्यात्समाणी वा
मेलननिभी मिते प्रिलयदिनमेवाद्यतने दिने स्यात्ताद्यतने दिनस्य तद्भावे
तत्र भयात्मनापि न चानि रित्तेन वपुषा भाति परमेश्वर इति किञ्चिदत्रा
प्रातीतिकम् संवेदने संवेदस्वरूपसंकल्पस्यासंनिर्माणादेतत्तदेतदवस्थिता
भावसम्भावविरहितसंकल्पस्यासंनिर्माणादेतत्तदेतदवस्थिता क्रियायामप्यनतिर
कोट्यति प्रत्युत प्रतीतिविरहितकृतपरिकल्पनसंप्रातीतिकम् तेन शाश्व
दितिकालपरिच्छेदसंभवेच्छेन्नैति स्वरूपानतिरेकः स्वच्छेत्पनतिरिक्तत्वं
प्यतिरिक्तताभासमभवः स्वच्छेदेति विमर्षास्वातंत्र्ययोगो वृत्तिपदेनेषां
स्वरूपान्तभगवति प्रामाण्येति प्रामाण्येतादास्यावभासः कः शाश्वदितिका
लापरिच्छिन्ना अत्रात्रास्वरूपान्यथाभावमनागप्यभजमाना स्वच्छा अ
धिकनिभी सनमिव ससमाना स्वच्छा पायनिकप्रतिष्ठास्थानविमर्षाभू
न्यतया तद्विमर्षास्थानान्तरोपयाञ्जालक्षणापारंते च विद्युक्ता वृत्तिर्वर्तने
स्वरूपस्य नितमेव यस्यास्यैवापि वरूपसो सारिकेतो हापहस्तनयोगादा
नन्दसारभोगापवर्गहृत्परापरश्रेयः परमाणीतया शिवः परमेश्वर ।
तस्मै नमः शिवाय इति ज्ञानः कायानोतत्पह्नामा विस्मरोति प्र
हृताचोक्तहृत्पा भगवन्स्वरूपोक्तपदार्थेनेन तदिच्छावशा विधीर्ताशरी
रप्राणादिकल्पितप्रमादभावता संस्कारात्मकशेषवृत्ति संभवेद्युस्यान
समयसंभावमानस्य शरीरादिगतप्रमादतामिसानोदके स्यात्तासेनेन मा
या प्रमात्रमिमानातिरेक्याभावित संविदात्मकस्वरूपतायातन्मप्रता
त्मकः समावेशः तादृशोऽपि वस्वरूपे प्रधानप्रमादतयापि ज्ञेयत्वेन क्रोमि

प्र. वि.

प्र.
जा. वि.
३

मायाप्रमादभावाभिमानमित्यन्तिपातवयोद्योतकृपायनमः पाहः य
मः पाहः सस्वपारममिथीयते तन्मनोरमम् नभगवतिनमः पाहः सस्वपा
योतनकिंचित् गीतन्यायेनहि नमः पाहः अयमागोभगवतिपरितोषमप्यत्र
तिपायप्रदेयोयमर्थः स्वाहादीनामापि हेमदीदीभिभुविदेवतापगत
पापप्रभृतिर्योत्पद्योतस्वयनिष्टता चादिनिपातवत् सस्वपरत्वेतवः प
दित्तिवत्सस्वपातायामनययत्वेसात् स्निगसत्वादियोगप्रसेगात् अथ
स्वचपदेनकोयोगातितायामीचतुर्थीविचटेन नमस्करोतिनमस्यातीति
नमः पाहः मुच्ययतीत्यर्थपयवसाने परमेश्वरमिति वास्तवकर्मसेवेधनप
पतिः वाचिकपवचनदानमस्तारोमानसोपिवासा नि कायकोनमस्तारः
कथमिति विषयप्रसिद्धयोगः अस्मत्तत्वेतनेमसावाचाकोयेनस्वात्माने प्र
हीकृतं भावयन्मगवेतस्वत्त्वध्वनीतिनमस्यते यति सर्वस्वपन्नम् य
हृदयति जयनमस्तारायभियोनेनापीश्वरस्यात्कथः एवापनीयः स्वात्मा
नश्चतवरातेति आगमेषुपिनमः स्वाहावेषुगदीनोविषयसिद्धिजनने
पयोगीतयाजतिशब्दाद्यानोतनदर्थयोतकत्वमेवाभिधीयते सम्भवते
चाथीपकारमनाद्यस्तुष्टुपुष्टुतोर्यकारसमाश्रयेकोयुक्तः तदेवैतद्विषय
निर्भासयच्चविश्रान्तिर्भासते यदिष्टयाचप्रकाशतेयश्चविश्रान्तिर्भासमा
तेनाहृतमेवाताधिक्येनापिचयच्चविषयस्यसातेयादपिकमिवैतन्भासते ।
तदेवपरमार्थतत्त्वेप्रधानत्वेयोक्तुष्टुमन्यत्त्वस्मदित्यवगामित्यमत्रप्रधान
मिथेयः प्रास्वाथीहृदयेप्रवेशितः येनविवर्णपरिणामप्रभृतिपदान्तरप्रति
क्षेपः विवर्णस्मत्प्रभृतिर्भासतोस्तत्त्वम् निर्भासते सत्येचेतिकथं ।
मितिजुनक्षितम् परिणामेनृपात्तरतिरोभवतिरूपान्तरंचप्राडर्भवतीत्यु
क्तम् प्रकाशस्यतुष्टुपान्तराभावात्त्रिरोपानेसादृश्यम् अत्रकाशप्रकाश
भवेत्तत्प्रकाशतेत्युक्तमयथापि सुप्रेजगत्स्यादिति नपरीलोचितम् प्रतिविम्ब
वादेवसुक्तामात्रेमेवेदनसात्स्वातेअमिति तन्मर्पकवस्त्वैतत्पर्येषणाकर्ता
या अविद्याचातिर्वाचावैचित्र्यायनश्चित्याहृतम् पारमेश्वरीशक्तिरेवेयमि
तिरुद्रदयावजैकः क्रमः तस्मादनपहवनीयः प्रकाशविमर्शोन्मासेवित्
भावः परमशिवोभगवान्सातवोदेवरुद्रादिस्थावगुणप्रमादरूपतयातीला
सुखादिप्रमेयरूपानयाचानुतिरिक्तयापतिरिक्तयवस्वरूपानाच्छादिकः ।
यासेतिरूपनान्तर्यकत्वात्तन्महिम्नाप्रकाशतत्त्वेसातेअवादः प्रोत्ती
लितः ॥ एवंपरमेश्वरस्वरूपसमाविष्टप्रत्यकारः सूत्ररूपेणैवपदेनप्रपद्येः
समुद्घाटयिष्येत्कर्तृप्रतिष्ठति प्रतिष्ठताअद्यास्मानसतः कदिष्यतिसतः क

सप्रकाशम
नस्यातामय
विषयः

प्र.
जा. सी.
३

स्यास्तन्मयोतस्मान्निस्वप्रतिप्रदोतमावसारतयागोमयपायसीयेत्यायोवहा
सेनपरमार्थानुपयोगिता अहोपिरवात्वात्प्रभृतिभेदाकभनकम् अहोतकैमा
नः कचिदपि नलभ्यश्चाविबुधेरिति तत्कारित्वेद्विधापेवेप्राप्तयो गादपामागि।
कंवहित्यस्यसलिलमिति अवहाभिधानमात्रमत्रसेभावीति स्मोक्तयौताचटय
ति ॥ त्वेप्रमोसक्तर्तमित्यादिना ॥ एकोपिप्राप्ताभिन्नक्रमः तथेतिचदपकाले
प्रमातरिचमववास्त्वेनविदिते पुष्पमपि सत्तेपादयितुम् तपापरः स्फुरद।
पिमवैस्ववत्मानतयादपोनेकटाचप्रकाशमानम् अतएववस्तुयत्रदयसत्तेपाद
यित्नेप्रभृत्प्रभवतशीलः संजगदिदेभावाभाववत्पेचकितमिवस्वरेपग्रनवस्थि
तमिवकरोमीतिसामर्थ्यमात्मनिसेभावये वादस्यपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्य आरंभका
लेचिकीर्षायाम् यद्यथापक्षतयावाप्रतिपक्षतयावाकचिच्छिन्ने तन्मेषा
संशयवर्ति एषावस्योक्तिकृतेतिसमासप्रथनाभिप्रायप्रकोरणं समुद्रमेवास्म
नोनिहाकरोति यदर्थरहितमभिधेयप्रयोजनशून्यवचनसमामेचपिनिष्ठिता
मिधेयेनियमनित्यनाभिधानाभावाच्चासेभावितोपरमे ममप्रेक्षापूर्वकारिता
विरहात्प्रसरति स्वयमेवप्रवर्तते तच्चप्रकृपितोतरवाताभिधानयातप्रक्षो
भपवनिमित्तेभवतियोहितेदेवनीलेपीतमितिननीलेपीतमिति ननीलेन।
पीतमिदमितिवाद्यास्तनन्तयोरेयश्चिप्रसेसासक्तानस्तुत्यनुरागमेवे
त् तदीदृशेनपद्यास्वसामर्थ्यप्रदर्शनसन्मादप्रदर्शनेमेवेतितापीयम् ।
नचकेवलसन्मादमात्रेयावत्परोपसनामोर्गाणीयमानः वितारितः स्यादि
तिमहत्यातकार्जनमिति दर्शयितुमाह ॥ जडानामिति ॥ उपपन्नप्रमा
णाहृताअपिहिगुरुमेवाशास्वशीलनादिप्रयत्नशोनेरपचयपवमप्रेक्षापूर्व
कारिणस्तएवजगत्तेषांयेतपुक्तप्राप्त्यर्थसम्यक्स्वीकारविरहलक्षणाप
रिणामप्रभवात्तद्वारस्यानीयवातप्रतिक्षोभप्रलापाः तेईक्षितारुचिः स्वादी।
मिः परमार्थस्वरूपलक्षणायस्याः यस्याचासतात्पेगातस्यमतः पोरमार्थ
कस्यरूपसंकीर्तित्वेयानिअत्रेयत्रत्सामर्थ्यान्तादृशीअपेक्षासमर्थयि।
हृणोप्रमातृणाअर्थमानातामर्थमाणातोचप्रमेयाप्रमावलिः पेरस्योक्त
त्वापिपुगलकमयः समूहः परितोन्मायसुखतुहुरकंयतोहिन्वाअव
नमतीवसुक्तर्तयोदसीनेप्रतिपद्यते यथामन्ताशीनासौरिकाणामतिभो
जनाजराजनिनेरुहारेभोगोत्सुकापिकाचिन्मयासर्वत्रभोगोर्ताह्लादा
वपुसताअशुद्धेनहृपेणसंकीर्णतामिवोलिखन्तएवविनासितोभजना
यभिलाषाआरोचकदोषाणान्नातिप्रतिपद्यते यतजुक्तेभवति सुखमेतेलौ
कस्यलौकिकवेदिकप्रभृतिदृष्टादृष्टप्रयोजनकर्तव्यविशेषविषयसन्नतिप्रवृ
त्तिभाजसादृष्टादृष्टापोपित्यप्रलोपेभेप्रसारुचिर्जायते नचपरमार्थतत्त्वेक

३

३

[illegible]

तस्यैवायं प्रयोगः कृतः जज्ञानात्प्रज्ञावैधित्यवचनेन तदर्थी प्रचुरताम
 परिनिष्ठोक्तमित्यतः विवृणोति तदपरिणतपक्षविवृत्त्या परमाधीपेति
 तः परमार्थविदगच्छदलंभश्चकृतमस्मिन्निमित्तोक्तमेतन्मताद
 गमोयदिकस्तिदेवत्वं संभावनीय एवास्ति त्वेन साधकत्वं तेन ह्यः कि
 लेति एतदनीय एवास्ति त्वेन साधकत्वं भवति परमेश्वरेष्वेव सत्प्रपञ्चार्
 नेच सत्प्रपञ्चकटनेच विद्यते अवश्येतादृशं प्रसूते परमार्थेपेति केव
 लं मायावापिश्रयान्ति यावदातन्त्रत्वं येन तः तथा हि रोदसी शाब्दाच्चा
 स्यात्वावापिश्रयि च युस्य पदभिर्जननमंकीर्णात्त्वज्ञाने विशेषाच्च भजनम
 पानकतया सवेने भोगयोग्यत्वमत्र कार्यसमप्रकल्पवताः स्मृताः स
 मर्थानिर्मिता पर्वतशतद्वर्णपिनी विलोके समेव नाधिकाः न चाप्यन्ते
 तन्निर्मिताः तदिदिनस्य च तमः प्रकाश इव स्य सत्त्वोचैत्रोको द्योतवत्
 ज्ञमणिप्रभयैर्न वृद्धतयेन ज्ञावर्गस्याप्यवशक्तिः न चानेन हृष्टा यदि हि स
 र्यान्सादृशिवेव स्यात्मापि वातभवेत्यकाशरूपताज्ञाने हि तदभावस्तम
 र्ज्ञानेन न जाययोग्यतः संकल्पाद्वाहृणादिप्रकाशे ज्ञानेनैव वि
 स्तदप्रकाशमव्यतममेवेति समस्तस्मिन्तनायामव्यतमस्य प्रथमप्रवे
 शापेव प्रकाशमेस्कारवशादवभासान्नतदेकावशीभाववस्थायां तदा
 हिन किंचिन्निर्भातमिति च संस्मरणं सर्वभूतसंवेदनमोदयेत न चान्य
 तमसंसर्वभूतसंवेति वक्ष्यामः तथा हि कापिलेष्वायासप्रतिचवत्त
 यमंडला आभियमिके अतमोदृपभेद एव निमीलितनेत्रस्य हि विह
 रन्तमसमिति तन्प्रतिपन्निरपि हस्तीलितहृणा एवालोकाभ्युपगताया
 तत्र न परे पश्यामीति संविन्नं स पश्यामीति यदि च सूर्य एकसंस्तु
 दस्तभाव एव स्यात्तद्दिनमेव स्याद्यदा तु सूर्यमसं कमाश्रयं मागमंड
 लाभोगे अदोल्लिख्यते न एव तणावै चिच्छायास्तं येन सदृशमिति वतदा
 यद्विना समिति अनया भेदगतिशकत्वे चैदृशाननुसंयारे यदि दिनमिव
 चेदोदये निषारं प्रवसति विवर्चितं मन्त्रव्यमयया चकलपर्वता यथा च च
 शर्कतेष्वेवैव विस्वाधारकत्वाद्वा ज्ञासदसतो यत्ताद्युक्तयोर्भावाभाव
 योश्च विवेककरणो यो विपश्चिरे च लोपाय स्तत्रैकास्ति देवतसर्वविषय
 अजितः सम्यक्प्रपञ्चतिष्ठति च सृष्टेन तत्तदृष्टः कैलेति संभावनाया
 म् अणोऽद्यावन्ति ते गाढमनादिकाले संसारवासनावशात् प्रवृत्तमपि तिमि
 रमुत्थातिलक्षणे यथा प्रवृत्तज्ञानलक्षणाया अभ्याविद्यात्तया भास्वरः ।
 स्वयमतमोदृष्टः परे च सृष्टमज्ज्ञानेनातिमिरे प्रकाशमयं चैव न अयमिति
 गुरुप्रवेधे प्राचकाले भासमान इवेत्यात्मानं वर्तमानं शिष्यप्रशिष्यस
 त्त्वात्तं च भाविते पणत्रविच्छिन्नविद्यावभासनः परमेश्वर इति दर्शयति
 विशेषेण पश्यतीति विपश्यः परमसर्वज्ञः तद्दृष्टत्वावतत्वे चेतति

प्र. वि.
वि.
६

द्विज्जगत्तन्नेतद्यत्तोज्ञानीयमिति शब्दोपरमपदम् यदाहुः श्रेयोसि व
द्विज्जानीविचिन्तेतिल्लमन्तिकर्तव्यमिति विज्ञाश्रयान्तिकारयो नव
शनरीषादयस्त्रिविधं पञ्चातास्तदपि शतशब्देन विज्ञेयः तेषां प्रतीति
मोहस्यापि मायाहेस्तद्विचिन्तनशीरीश्रयान्तिकारप्रतीतिगतप्रमादभावस्य
प्रत्यगात्मनः प्रभवेद्युदपीच्छाविद्यायविशेषतः समस्तलोकमनुद्धते
परिग्रहीतोयस्य लोकगतपरीयमपि स्यादेतदपि शतशब्देन विज्ञेयः
मेमां परिरक्षणं परिग्रहीतत्तोनवपुर्विज्ञेयमेवमेव तनाकिं य
त यथोक्तं विज्ञातुमहस्तेन योत्साहसमन्वितम् प्रहस्यनिजेन लोः स
हस्तमिमांस्वेष विज्ञेयतोभवांभोपिसुत्रश्रयान्तिकारिणां श्रयान्ति तदोवि
ज्ञेयसंचातोयदिपरेतादृशां लोकि कोयोगो जकेन भगवते वा नुग्रहात्मकच
रमतिजहत्तुनिर्वाहकारिणा विहन्तुं शक्यत इति प्रमाणमिति शरीरदो
तद्वृत्तातिरस्कारो वनतिरेपेण प्रथमसमये परमेश्वरस्य रूपोक्तधर्माणां
मर्णात्मसमावेष्टोत्साहं कर्तव्यताया इत्यादिवत्प्रमाणलक्षणः स्वीकार्यः
तत्र हि सति विज्ञेयमपि स्तान्मभूतमभित्सोते तमे विन्मात्रपरमां भवतीति।
कः कस्य ऊच विज्ञः अनेतरेतप्रत्यकरणाकाले यद्यपि प्रत्यगात्मप्राधान्य
मेवानुसंधेयमन्यथावेत्तरीपयं न प्राप्तमिति वाच्यमनुविचनानपपत्तेः त
थापितसमावेशसेस्तरसहो जोज्ज्वलमाननिजो जः समुज्जासितभेद
ग्रहयानप्रभवेति विज्ञाः नचमायापिकारिणां त्रस्तविस्वादावुचितसमावेश
इति परमग्रहणम् प्रतिः सत्तानेतेन हेतुनायतः प्रकृतमभवति अन्वयानम्
मेतदेवाप्रामाणिकस्य प्रहृतोचिता इत्येभूताद्यानेवाविषयविषयि।
भावेप्रतिः प्रकृतेरान्यतिरस्कारो र्द्वयति प्रावृत्तितारूपपरमप्राति
तद्गुणानुपवेशायां वानिवेति प्रहः आत्मनीतिपरीयदोप्रत्यगात्मनितथा
हि स्य बुद्धिप्राणक रणदेहे सति निर्वायं शास्त्रमेपादनमन्यनिरोधेन पर
मार्थावसायेन प्रावृत्तिमोहन परोपदेशेन चेति तत्रावप्रभावस्य नो
येदलकल्पपरमेश्वरेस्वरूपमनप्राणकेवेपकत्वेन समाश्रियते परमप्रा
निति शब्दे प्रत्ययेनेदमाह आसोयेति यद्यपि पूर्वकाले धात्वर्थव
त्तमानाहोतोर्भावेकाप्रत्ययो विधीयते नथापि धात्वस्मृत्यवलात्तदा
कार्यानुप्राणकत्वेन क्लान्तार्थः प्रतीयते पूर्वमासवंपि वति ततो गाय
तीति हि वाक्येयादृशं क्रिययोः पौर्वापर्यमात्रे प्रतीयते नतादृशमेवा
सुवंपीनागायतीति पित्ततदासवपानमुपकारकत्वेन प्रधानवाक्या
णां नप्राणकत्वेनानुयायीवभाति केवलं पूर्वोक्त्यत्र तामात्रे पूर्वकाले
नान्यथैव निरन्यः प्रविलयश्चेदेजाते च परमेश्वरस्यासादने तत्त्व।

प्र. ज्ञा.
६

जनेन विलम्बः कर्तव्यः विलम्बेमायासेस्कारतिरस्कारोपां कितेपनतपर
मेस्वरतादात्म्यापवर्गसिभावनाया परोकारोपपत्तेरभावात्तासादिततत्त्वस्य
स्यतशास्त्रकारोपप्रत्ययकत्वादवपमासादनसामनेतयोपपत्तेरकारणा
मुचितम् नतविलम्बनीयम् तेन परमेश्वरुप्रसादोचितं प्रदुष्टादिकारि
मुदापि वरुद्विस्मृतिविज्ञातुनीर्णापरमेश्वरस्यासादनम् सजनत्वा
मपूर्वकस्य परोपकारेणातिमिन्नकस्य स पदवाप्तिप्रयोजनोपायस्य
स्वरूपमभिज्ञेयप्रादनस्य प्रत्येकविकारकत्वेन वर्ततस्यासायेति एकवाक्य
ताप्रयोगोक्तमिति शब्दविल्लभावात्तत्त्वात्वे हेतवेच प्रहृततापरास्य
स्योतितामिति प्रयोजनमेव प्राधान्येन प्रवर्तकम् ततश्चाह प्रहृतयति।
तत्र फलेप्रधान तद्यावाक्यार्थ इति दर्शने प्रयोः जनमेव फलरूपं वाक्यार्थः
यथादनस्य फलहेतुभूतप्रत्यभिज्ञाकमेकस्य तत्रैव विज्ञानोः कर्मवाक्यार्थ
मनेपिकर्मांशत्वात्क्रियाया अभियेयेप्रत्यभिज्ञालक्षणोऽर्थयद्यपि शब्दा।
ज्जडिति प्राधान्यं प्रतीयते तथापि तस्य सम्पदेन तया विज्ञेयतास्य स्य द
वप्रधानत्वेन भाति एवं क्रियावाक्यार्थवादेपि साहिकर्मांशोक्त्याप्येव तत्
अभियेयेत्येव विज्ञेयते प्रायोपि फलोपायस्य इत्यामांशो कीति परप्रतिपाद
नोपायस्येमांसापसारणाफलेस्मैव विहिते इत्येव प्रकृत्योपि प्रमादत्वेमह
श्वरेस्मायेते सपदेपरादृष्टसाधर्म्यादितिन्यायेन वाच्यसाधने प्रमाणांशासु
रूपेयते उपदिशति अयमाशयः नेह कलहपूर्वक एव प्रस्तावपूर्वक एव वा
कीनाशनादिप्रामहृतोपर्युत्पादनेपदेशोपापित्वलात्तेन नियोजयेदिति
कारुणिकत्वेन तत्रैव औतेवतावदुपलान्तापि प्रवर्तनीयः इत्येवेविततवि
ततपराश्रीनमानसभावेषास्तेमूलभूतौ प्रवर्तके प्रयोजनसंभितानयम
ततएवमंशयारिषोभंशपदार्थदृष्टानि रूपमागोन्यायः परसम्यग्व्यु
त्पादयतीत्युत्पादसुनिनिरेपितोमवदृष्टिमवत्तन्मस्यगुत्पादकः।
शास्त्रकारश्च्युते सोगतप्रभृतयस्तत्कारिणाश्चतद्विज्ञास्यति एत
असंयाक स्यादविलम्बेवितन्यनिर्पितम् अन्येष्टेततएव अष्टौश्रणा
मभेगीपपत्तश्चिदास्येदिताशयनटीकाकारस्तत्समर्थात्तं करोति
जयनमस्कारादीति आदिपदेन वन्दनप्रधानप्रभृतिगदनेरहं हयनि
ष्टेयहंपेतदन्तरमुत्वेन प्रतिपाद्यमानसमयविज्ञानोपयवसाय
पितव्यम् यदोभासते चटोपपत्तीति हि चटैर्निर्भासमाने निर्भासयतीत्य
र्थप्रतिपत्तिः उभयनिर्बन्धप्रहृतमत्रायेति तत्त्वस्यौतयेति तजयति
जयसि जयेति शब्दप्रयोगे परमेश्वरोक्तव्युत्वेन प्रहृतैपि स्तान्तिन्यमव
नात्तके प्रहृतमालम्बनीयमपराधोक्तधर्मानिदीहान एवेनमानसाति।

नथाववत्तत्त्वोपपत्तौ
न्यादि वाच्यकारिणि

आत्मने

六

न

८०

प्र. जा.

वेदेत्यादिप्रयोगोक्तास्तत्राभावपरामर्शमृतातप्रवनेपि ईश्वरोक्तविविधानि राश्रय
णीयान्तिदिदम्भयेकमेववस्तुव्यंशमपिसत् इह श्रोत्रेयासमेताहेदितेश्व
नसम्बन्धीकर्तव्यसमस्तश्रोत्रजनस्रुष्टपरामर्शयोगेकतंत्रार्थाक्षिप्तिहिन
सर्वस्यगोचरः श्रैयस्तुल्यमेदास्यमितिकपञ्चिदित्येनेनाक्रमिति स्मृतास्मा
त्तविषयेत्यत्राभावतन्मत्तकसत्तम् महाफलतेत्यास्यमितीश्वरस्योक्तर्षः चैवं
सत्त्वादवस्तामितीश्वरत्वेषुप्रतीतिश्वरपदमाहेश्वर्यपर्यवसितमेव महाफलप
देनरीकाकारः समस्तसंपत्समवामिहेतमितिपदंप्रत्यभिज्ञाविषोषासमपि दास्या
विषोषासमितिदशीयति वृत्तौचमृचितोयमर्थोदास्यलक्ष्मीदित्यनेनदास्यप्र
भवालक्ष्यः समस्तान्तेपदः परमेश्वरप्रसादाल्लब्धायेनेति अस्यालक्ष्मी
शब्दोपादानमसंगतंस्यादृष्टविषयताप्रकटीकरणं च वाचापिवैयर्थ्यशब्द
त्वायेनापीतिमेतव्याम् तथाहिप्रकृत्याचोक्तर्षां च तथाप्रकाशपरामर्श
नदृष्टमानसेसेवेदनेतत्साररूपेचवाचकत्वेविविधान्ते ननुजोषारीरेतेनम
तोवागात्मकंयदाविभक्तंसेविच्छिन्नेत्तदवार्पयताभक्तनविश्वमपिते
भगवतिभवतीतिनदागमेस्तात्मानेचनिवेदयेदप्येयेत्रिअयेनविद्यामयंच
ऊर्वादितिकपितम् नतस्तुतत्रैतरीयकत्वादेश्वरीरथनदागदीनामपि
तत्रार्पणंजायतइतिएतेनहवनशिरोविमनाद्योगप्रणिपाननादितदनुमाने
जुतयोपचारात्वागमइतिवद्वियते नसुखातया सत्यमिति कामेविद्विषम
नमित्येतेवसत्ययते अधिकंतुप्रयोजनमादोपदितस्यतत्पद्वतानिवेधस्यश्रो
कवाक्येकदेशस्येति अद्यापीतिअविच्छिन्नतयाप्रसक्तनिवेशदोषांशो
बुद्ध्यसेज्जोतेः तत्रेवस्यावेदितवस्योपयोगोनात्मनीतिभावव्याख्या
पदमाभ्यर्हितमितिपूर्वंप्रत्यभिज्ञोपपादनेहिअनुमीयतेईश्वरसोमत्त्वम्
ईश्वरसोमत्त्वपूर्वकमिति नवव्याख्यातप्रत्येकमेतदर्थानुपवेशाद्वचितमे
तत् श्रोत्राणामितितकयम् नहिश्रोत्राप्रत्यभिज्ञासुपपादयति नवदास्यमित्ये
तःपृथक्परामर्शोयुक्तोवाक्यार्थपरामर्शोक्ता श्रोतापिप्रथमतपतहोक्तं
पदमेव एवमेतः परादृश्यात्मसुनाएवविधिलोकोत्तररहस्योपदेपाभाज
नत्वप्राप्त्यनुमितादेवपरमेश्वरप्रसादात्तेश्वरदास्यप्रापणापूर्विकाप्रत्य
भिज्ञायांअसुनावाच्याजोपपायते तत्रायेकसातत्समर्थीचरणरूपेप्रयोजक
व्यापारेकरोमि येताहमप्याचार्यपदप्राप्तिर्योम्यतयापरमेश्वरदास्यतत्त
ज्जतीतपिप्रथम्यजनोन्वकारमिच्छति तैथाचरहस्यप्रणावाचं सत्र
वीजार्थमविहानपितदनुचिततामेतकलासादयुतेवशिष्यापि अं वसाय
योगाभावादिवुद्धिलक्षणांप्रसातारमनारूढाण्यस्यैवास्तुविप्रमजविदि
आस्यति तस्यप्रसातारस्यचपरामर्शस्यवस्तुतपकरूपवत्तात्सज्जतीयहयान

पावनेहिलोहलादिप्रजोदयमहाश्वेतेशपिष्टम् तथाचज्ञानमसेकचितनिविक।
 त्यकसेविहृपौरुषेपास्त्वयतिरुद्रीक्षाशुपायकमपि तरपरमपवसायपदग्राम
 त्वमेकचित्तमेविहृपेवोदम् यदंशेप्राशुच्यत अज्ञानमपिसेकचित्ताविकल्पमेवेरन
 हृपेप्ररुषनिष्टम् सेकोचा वसायभस्माहं तुवुहिनिष्टमितिहियामन्तेप्राश।
 मिकारति श्रीमन्मतेगादिप्रास्त्वमनार्थेपर्येषम् तदवुहिएवैकमपिपिष्ठा।
 गामेतत्पराभर्ममयसेवेदनमयताजायेत्सापमदयोः कर्तव्यपराभर्ममयमेवे
 दनवतप्रासरोति प्रत्यभिज्ञामपपादयामीतिच दौर्गिचो वृत्तावयेकाकिसे
 पदेतिवचनेनपरस्यापितदेवपरमेश्वरप्रसादेकहेतुकतदास्यसेपसंचारात्सांच
 तमित्यासायेतिगान्त्वयापीत्याख्यातः प्रत्यभिज्ञापयामीतिचपिन्त्येवहृत्तौ
 यावेदवचैरहं स्यापदेशयोग्यतावाप्यन्तेमयोमाहेश्वरः प्रसादस्तावदात्मपरा
 षकारकरासमर्षीहेजातयेति वृष्टयेदेवैःसेपत्रःपालयइतिवदयमुचितएव
 पिष्ठास्यपराभर्षी वस्तुनैवेकालनान्तत्यकाप्रानाविकेदेस्येवचमोहापसाशो
 तसेपाद्यत्वाद्भुत्कारस्यत्यमेवोयमीमत्यराभर्ममयाः प्रत्येकमेवैसेपपता
 म् पास्त्वकारवेदेवचव्याख्यात्तामपिपिष्ठात्यन्तिसुतयेवयुक्तः सन्तमन्वेग
 तोजेतमेकतरतिहिमहाव्याप्तिभावनेयमेवतात्पर्यार्थः एवैस्त्वहृतिपादपराभ
 र्मएवप्रात्तामपिपरमेश्वरसेमुत्तीभावेदराज्येव किंचव्याख्यात्रापि
 पठमानेस्त्वहृतिप्रत्येकमेवमेश्वरदास्यासादनाद्येराजनस्यायमुपकारमि
 स्तुस्तन्यत्वभिज्ञामपपादयतिइति एवंभूतमर्थेप्रतिविस्वकल्पेविस्वस्था।
 नीया इतमपुरुषार्थात्यनिसेकमपावशादायातेप्रतिपाद्याधिकारिहृपता
 सेवेदताज्जतोजायमानोयः कश्चिदं होपकार्युक्तदुर्लभेश्वरदास्यासादेनोप
 यिकामनेतोपपाद्यमानास्यएन्त्यास्यापमानेप्रत्यभिज्ञामहमपुपपत्त्याः
 हेदेवस्थापयामि तामपपत्तिमवधारयमात्पतीयत्यतिपत्तिपर्येताप्रतिप
 तिः अत्रतावन्तोशालात्सेजामरोपिपराभर्षीसास्येदशितम् अन्त्यत्रापियेवम
 यतएवप्राधिकार्येनधिकारिणोर्वैशेषः तथाहिहोमाहेत्युपरिष्पामीतिक्ते
 पथार्थमवस्तुतामसयोग्यैत्युपरिपातिरितिनिहितित्तीयेप्रतिसेकमेकमेवप्राप्तमाह।
 इतहृत्तामीति तृतीयंपरमासायवकार्यज्ञोभवति अतधिकामीनुप्रपन्नसोपा
 नएवविश्राम्यति एवमयंविवेचनेनेप्रेरयतीत्यपिभवतोपानेनेनवक्तुमिसे
 हितम् कर्तव्यत्वेनविश्राम्यतीत्यलमवान्तरेणामर्दयाप्रात्तपदमपपत्ता।
 र्थमेव आदिपद्मगात्रवर्णइतिसन्तायम् एवमपूर्वप्रतामभोगीसमर्थ
 तदाकपादचमप्रयोजनीकत्यकशंविदिनिसौवेविवरीत्येयावृत्तिः परमेश्व
 रप्रसादादेवेतितयात्यानुमाह यश्चदमिति चकमः प्रमेयांतरव्याख्या।

इत्येवं नूपा त्वात्मन्य
त्वदितात्मदहिजनः
यकार्यः ॥

प्र.
ला.वि.
वि.
८

संविनोति भक्त्यति तत्त्वज्ञानमावेशवलाहितस्मिन्मार्गः स्वस्वेषेभ
गवतिप्रकाशमानेभ्योतापारमार्थिकात्माभिमाननृतावेदोदयानेवसते
प्रतीतेदृश्येनतन्मावेशावत्येविषयलक्षणोभक्तिः नयाननाफला
यित्वेनमोक्षलक्षणोयथास्तारः परिपूर्णविषयतामयोदकक्रियात्मा
विमर्शः स एव प्रकृतोयत्र तेनकारागोदोक्तोदात्तात्मानमोक्षरूपो मोक्षस्य
चयथास्तारवैभोसावित्येनविमर्शः भक्त्याहितमस्मिन्विषयेवैवश्यमा
वेशावययायः स्तोत्रप्रकाशः स एव नाशोकामानपुनः स्थानतया मोक्षः यम
स्तेतिपुण्यपापनाशश्चिन्तयावत् मायोतरेमायामयेचारयतिभूमयतिमा
यान्तरेचरतिमायान्तरेहिपमोक्षेनामायतनेद्वितेनविभावस्यानमिति
निर्णीयते अत्रेहचिन्तयतिप्रत्येयपितम् अस्मिन्मायान्तरेयथासः सक्त
चित्तमेवित्वेनतस्मिन्मोक्षभागेमायान्तनिविष्टयितुंनतमेवित्तागे मे
को चापगमेतत्रतदभावात् स एव च बुद्धावयवसाययोगपतयाविकस्वरूपः
फलायेति तस्यपर्मसमायावुद्दिगतस्यनियतितम् नियामिकापारमेष्ठरी
शक्तिः क्रत्यादिप्राप्तप्रसरमयीनिमित्तम् एतदुक्तमेवति मोक्षस्तारसविषय
परमेश्वरेवैवश्यमावेशमयसमायोतीर्णवैवायकम् तद्विहृदचमायान्
वर्तित्वे तस्यकारणोयमः कथंस्तकार्योविरुद्धमायामेह प्रतियोगितोक्तं तदये
प्रयोगः नभक्तिवैवश्यपर्मफलमोक्षस्तारसयत्नैपलम्बादित्यमफलम्।
व्यापकमायान्तर्विहृदमायोतीर्णतायास्यमोक्षस्तारमयत्वस्यापलम्
बाः स व्यापकविरुद्धमायामयमफलत्वस्यनिषेधकरोति विष्टवत्त्वनियति
कल्पितमयीपेक्षेयैश्चरस्यप्रसादोमायापरप्रकृततात्त्विकस्वस्तोत्रोपक।
स्त्यतकालव्यापसारोतस्वभावप्रकटनात्मकनेमस्यमयोयाहमेतत्समा
प्रत्ययाप्रकृतः स्वस्वेषेणैवप्रकाशेविष्टमाभिचेत्येवंप्रः तयोपपत्तात्मना
प्रकारविशेषेणानयेतलोकिकेनप्रकारेणतवनमस्यमेभावम् सर्वयानैर्मेल्या
त्माप्रसादोभगवदपतातादात्म्यमोक्षएव तत्रमायासेस्कारः इहसोपितरिक्त
येवलोकानुग्रहकनविर्वाणकारिणपूति पात्रावृणोति लोकाप्रसिद्धप्र
कारविशेषणमपानुम् मायीयोहिकार्यकारणभावः सप्रगतकालानुग्रहायेत
स्वातेअसाशतयाभासतृपमेविष्टपापमार्थिककट्टात्मककार्यकारणभाव
मिति विश्रान्तोमायान्तरेलोकैरुदयगमत्वात्प्रसिद्धः सन्नुयनेपयतेतत्रसमा
मार्थिकप्राप्तेति इतिवद्याव्यानेतन्नहन्नुते अनेनलानेनेवृत्तिकारितिसर्वत्र
विरुत्तिकारणोली पर्मपर्मदिफलोपवत्त्वान्तिथमोक्षपिष्टवैवश्यम
दधिष्ठानान्तरीयकप्रमेश्वरसारायणेनप्राप्तोक्तप्राप्तोक्तोयाव्या
तत्र विष्टवत्त्वानुग्रहकनचित्तकारणान्यस्यकथंयथाव्याव्यानेमिमाशोका

प्रज्ञा.
८

विश्वसमर्पयते प्रकारविशिष्टापीभियापिभ्यः किमादिभ्यः स्तोत्रेषुप्रत्य
योविधीयते कः प्रकारः कथम् तस्यतुवायसमर्थोपलेशोचितविभक्त्यर्थः क
ल्पते इहचहेतुपताप्रस्तावात्तस्यपीएवोचितोत्तरतीयापीनियमेनानु
प्रविष्टोत्तेकः प्रकारः अथयथाभाववचनानामित्यभावकर्तृकाणामि
त्ययमर्थावचनशब्देकस्यायनेप्रकृत्यपीप्रसोपायमात्रस्याविवक्षणादेव
प्रकृतवचनस्यवचनशब्देकरासायनेकराएताएतप्रकारपीविशिष्टायाः
प्रकृतस्यसः तथाचरतीयानेनेवप्रसिद्धेविष्टः एवमपिहेतुवस्यप्रकारा
त्वेनविवक्षितश्चित्तिपादयितुंहेतुहेतुतामसेदिगाममिपात्तेपेचमीप्रकृत।
तिहितीयाव्याख्या अनयोर्द्वयोपवाद्यायोर्हेतुविशेषणवहेतुप्रकारउक्तः।
अथाप्येवस्यात्कारुतिप्रकृतः कारः प्रकृष्टक्रियाविशिष्टः क्रियाभेदउच्यते
अतस्त्रेपेनद्वयगतादिभेदमात्रेणानुःप्रकृत्यते पादशक्तिगुणोद्वेकमे
वेत्यर्थोक्तकथंशब्दप्रयोगाभावात्तदहेतुप्रकारः कथंपादेनोच्यते अथित
क्रियाप्रकारएव क्रियाचेहआमादनक्रिया तस्याः प्रकाशहेतुभेदकतएव
परमेश्वरास्यासादनेहिअन्यदेवआन्निजिज्ञासाफलोत्तवादिनिमित्त
मयेत्यपवासादनेभेद इति कथंचिदिदिपाद्व्यासायुष्टनसहमिलितोया
रवातवाः महेश्वरप्रसादहेतुकासादनेभेदोपेवभावोत्तवाव्याव्यातोत्तवा
प्रादेनानेतेपोवकालिकत्वस्याव्याव्यातात्समासेनचकताप्रारीरानप्र
वेशाकारिताकर्तृहारेणावाक्यार्थानुसाराकलात्फटीकरांसमानक
र्तकत्वस्याव्यर्थसत्वेयस्यचआसादनेभेदेनासाचेतिसामान्यविशेषभा
वेनक्रियाकारणाभावतउपलक्ष्येपलक्षणाभावावातेत्येति एवकारे।
तात्पानेपेक्षे यथेत्यादिना फलनिर्दयणाः फलामिसेधाना
भावउक्तः तज्जावेतदास्तारलाभेन तद्वैवश्यवैवश्यगतेमानसमेवामि
तिभक्तेः स्वहृदमक्तम् अलव्यतदास्तारस्यापितुत्रप्राप्तिग्रहः अदेतितदा
ऊः अहंतिमक्तमक्तिरुक्ता तदिनानामितुंचरति अथजनस्याप्युपकारमित्त
नितिमुञ्जोवेतिमहमेकाकिसेपदालज्जमानतीमाव्याव्यानुमुपक्रमे
सजनेनवेति चः प्रमेयान्तरमसन्नुयंजवैवश्यव्याव्यान्तरेकमयातकः
ईश्वरदास्यासादनादेवप्राप्तात्मकसजनभावः अर्पणवृत्तिस्वात्मानेस
वतः पूरयिषामीतिनपरमपेक्षेतिवाततोर्जनः अतएवभावमित्या
वशकोपत आत्मस्वरिणातेनावपुनभूयतति अहमितिप्राप्तावष्टभ
परासर्पाः ननुत्वयडर्लभतदायेहमेकाकिभक्त्यतिवक्तव्यम् किलक्षी
सस्यस्यद्वयोसमकेतिसौत्रस्यप्रत्यभिज्ञाविशेषास्यविशेषातापिष्ट
नहृदनेनप्रयासोतरेतोत्पाशकह संपरितिपेस्यमयीमहेश्वरसमा

३१

३२

३३

नोपकराति

दास्य

प्र-
ता-वि-
वि-
९

रप्रसादतश्चाप्यपामेस्वस्वशेषात्मनिप्रयोजनेनसिद्धिर्मानयते उपायमवि
होस्तुकिंकरुतामिति कादिशीकोजडि वाकोश्चाप्यवर्ततेपवनिःशोकः
तदाह॥ दृष्टमिति॥ अतएववतीयोयमर्थः अतएवाभ्युपगम्येतिप्रवृत्तपदप्रामा।
एवमभ्युपगमनं शास्त्रादिनिर्दिष्टादिनि म सा तमेववलोकायुक्तवर्तते
तेनतत्ताकेष्टुपाध्यायेवापकोवाप्रासंश्रुता ततःसत्यतोप्रतीयादिति
एतत्प्रयोजनेनयोपीजनोयः कश्चिदित्यधिकारिणोऽन्वयानियममिति॥ प्रव
र्ततामिति॥ अर्हतिप्रवर्तितमेतत्प्रामास्यप्रवर्ततामिति विस्पष्टनमर्थः प्रया
जनेयस्यप्रयोजननिवेयतस्यतस्यतानर्थक्यम्॥ अवेति॥ कश्चिदितिप्रो
केष्टुनिकारोहि प्रमभिज्ञाप्रकार उपादयतीतिज्ञानं उपादयामीति
ननुवृत्तिकारोऽप्यनवबोधपरिनाप्रयोजनेत्यादिप्रशङ्कातोनाद्यासस्य
नम् तद्यदिविप्रतारकतयावृत्तिकारःशोकते इदमपिकस्मात्प्रशङ्कते उपा
पादयतीतिवक्तव्येष्टुनिकारितारणार्थमुपादयामीत्युक्तवानित्यापेक्षा
ह॥ प्रसिद्धेरिति॥ मूलश्रेयकारममानकालभाविनोहि साक्षात् शीनः
क्रमेणमोप्रसिद्धिप्रसारयेति ननुप्रसिद्धितामनकिंचनप्रमाणयदिप
रेकल्पितःसुभावहेतुर्नचकल्पनयापरमार्थव्यवहाराः सिध्यतीता
शोकहा यदुक्तमिति व्याख्यायते आगमविचारेवितत्येतिप्रार्थः न
हिमूलहेतिश्रेयसोरेतद्विषयि नैषित्तत्पमेतेटीकावचनम् अथित्यागम
श्रेयवाच्यम् तस्यपादमात्रेइहचयैवतुल्येवव्यवहृतिकचम अथेहिउक्त
मेतदित्यपिबक्तव्यस्यात् तस्मादेतदर्थः प्रमाणालङ्घनवसरे इदमेतादृमि
त्यत्रव्याख्यायतइत्यर्थः तत्रहिदृष्टान्तनीलनीयविमर्शप्रायकेप्रमाणम्
तथाचप्रसिद्धिः स्वयमेवविमर्शजीविताआगमप्रमाणारेतिवक्ष्यते अकि
मानितिप्रार्थदत्तहस्तावल्मोपयार्थस्यगृह्यागमः॥ इतरति॥ न्याया
नन्तरहीनइत्यन्तिननुवर्तनीत्यादित आरभ्य तेषांतत्त्वानेभवतानोच तेषा
मेतेर्मैत्रेतावतीभिर्गुणैः अहिरण्यनेचकत्त्वलाभाभवति ततएवेषा
वयोजनेनदिनागमः संपूर्णविद्यायामपवर्ग उपादयामीत्यापेक्षा
विद्यायामेवमभ्युपगमोपाययुक्तिमात्मानाहुर्मोहिनास्तत्त्वमितिउपका
रविज्ञादिनिर्मलसमल्लक्षणानाटकफलमिति संभावनानुमानम् नियुक्तिकः
ह्नाताहर्मादीक्षितस्यायमोदानादिति॥ अविगानतरति॥ प्रामाण्येहेतुः वि
रुद्धगाने तद्विमर्शान्तरनेतविमर्शान्तरस्याभावात्प्रामाण्येहेतुः अत्रा
मात्रमेव ननुसप्रागमः कृतः अथात आह येस्वीर्यरागातामास्यवा
क् अतएवेत्येतन्निरुक्तितापिनितोदुष्टात् अतएवविगीताविरुद्धविमर्श

न्या
सभिः
किच

प्रजा-
११

कारि

श्री

उ

क

द

३

४

५

६

७

८

९

१०

११

१२

तुल्यं लितविमर्शं तथाप्रसिद्धिदृष्ट्यापेक्ष्यतात्पर्यापेक्षाविमर्शेदेव
येदतिकाने यदिति प्रमेयेसिद्धेविमर्शमिप्रामेदयकोदेरहदकृतदृ
निरुक्तिर्नैति तदेवातदधिकारिगतालकप्रमेयप्राप्तिकेतिप्रवृत्त
कितत्वादेवप्राप्तननप्राप्तम् अथहचमिकेदेत्यदित्यायेनाप्रवृत्तयुक्त
मर्थः तेनरिक्तस्यजेतोजातयेतिरिक्तावाच्युक्तिः प्रसिद्धिपातपूर्वजीव
लोकेकस्यचित्ताचिदेवप्रसिद्धिर्नी नेवप्रतिविम्बितवन्निवितेवांति
त्वातेवेतिन्यायेनरुदयभित्तावृत्तादनपातेरपिरुदयमुत्पन्नस्यनाप
सर्वतीत्याशयेनाह वोहस्यापीतिमहितयाविमुदेविषयहयेप्राप्त
परिग्रहमचिकीर्षीः सरिकालः स्यादाप्राप्त्यावायनमित्याह तथात
वियेयेनचित्तायास्तत्सिद्धाभीष्टयागतः ततोवस्थानमेकोतोत्यायः ।
प्राप्तपरिग्रहइति तत्रचसुखमपिगताकथमेतन्निश्चयम् येनेवप्रवृत्तान्
मानावगमयोरपमेतद्विषयहयसवितयेकपितम् तेनेवायेतद्विषय
रुतीयस्यानात्माविषयोभाषिताइति नरुत्तमेवानुमानमपिवीतरा
गसर्वज्ञतायेतमुक्तमिति वितारकोपिकोपितन्यायेनैववर्तनादित्याद्य
हेसिद्धिरितिमेभावानुपगमादयवुदेनेदेभाषितमितिस्वयंप्रवृत्तम् ।
प्रसिद्धिरितिशोकनीयोच्यते तदस्मदुक्तसुन्मागीरुक्तामेतदलमम् ।
स्यानविषयकेयति एवेप्रयोजनेप्राप्तयेनेकेपार्थनिकेसमस्तसंपादितम् ।
तत्प्रादकेष्टुपादयामीति तयोश्चाप्यसाधनभावःसम्बन्धः अभियेयाप्रत
भिज्ञातस्याः प्राप्त्याच्युत्पाद्युत्पादकतासंबन्धः तदुपायत्वात्प्राप्त्या
भिधानसीश्वरप्रतिभेति उरेपवेकसमस्तप्रकटितरतिपाततेति
पयिष्यते आगमार्थाभिधानप्रमेणात् अवहारसाधनप्रमाणवितावसरे
किंचेननदिवचनवृत्तादिहेतोः संपूर्णप्राप्त्यानुमानचसर्वमेवगमम्
तानेपेक्षमेकवलेमाहवापानमात्रमत्रफलम् यन्निताहेतुमेवमसिद्ध
याश्रयेमाहवापानमात्रमत्रफलम् यन्निताहेतुमेवमसिद्ध
यान्निताहेतुमेवमसिद्धयान्निताहेतुमेवमसिद्धयान्निताहेतुमेवमसिद्ध
वचनमात्रस्यानुपयोगाद्वचनप्रत्ययवगममत्रपेक्षमात्रानुमानमिति तदि
ह्नात्मासीश्वरप्राप्त्यास्येप्रकाशमानेमाहप्राप्त्या अवहारसाधकप्रमाण
याश्रयेतएवत केप्रतिष्ठितिवर्तं ति मौलिकमेवेदपरिचयनाहुदये
तथाभासमानत्वादित्यायेन नयेतन्निर्णयेपक्षम् एवान्तरत्वात्तत्र
प्राप्त्यादित्यादिवत्समानववाहस्यविकल्पमात्रापरचितम् ततएवेतद्व
ष्टप्राप्त्याप्राप्त्यादिलकोक्तिति कथंचदित्यनेनेवगुणैर्पर्वकमोपितनुसवि
तः उल्लेखोहिमहुरुसम्बन्धमत्रक्रीमन्तर्गादौ सम्बन्धोतीवदुर्लभइति
तोचगुरुभट्टारकोपिपरमेश्वरपादनेवनिदिष्टः आचार्यस्यचमत्रम्

न

स

३

१०

३.
प्र.जा.
वि.वि.
२३

धि

शास्त्रस्य च पितृवस्य च नानात्वेनैव कर्तव्यं विवेकादिति यागमः टीकाका
रोपि च साक्षात्कृतपरमेश्वरकोरेरिति वक्ष्यति ननु नृत्तिकारः कथं प्रत्य
भिज्ञापयामीत्येवमावनिष्टत्वेन नृत्तिकारः प्रत्यभिज्ञापयति पति
तुष्टेरिति चेत्प्राशङ्गिकम् ॥ तत्र ह्येतादिति अत्र सूत्रेणावृत्तिस्तस्यासूत्रस्य
व्यवहृत्यस्यानसारात् तत्राण्यनिर्देशान्नन्तस्तान्निष्टताभिज्ञापयामा
कस्मात्सूत्रस्यानसाराभिज्ञाह सहेताप्यास्थितत्वेनानन्यथाकृतोयः
सूत्रातो निर्दिष्टप्रमाणोपेक्षस्य विवृतिर्मेज्जनेतावानेव यतोऽस्याया
पारः यदि सौवर्निर्देशमन्यथा कुर्यात्तर्हि वादिप्रतिवारिणोः सिद्धेः तत्पूर्व
ह्यगतयो रूपा एनेभावेन तत्र प्रतिवादि कृतस्याहोपस्य पुनस्तृतीयस्या
नेवा कृतस्य प्रतिसमाधानस्य करणस्य तात्पर्यकारण टीकेव स्यात्तुतिः प्र
वचोक्तमशनेः सूत्रेणैव रितितन आहोपायकुर्यात् प्रयोजनेन पूर्वपक्षा
चान्नस्यापनेतदर्थं च सहेतसो विवरणं ततो हेतोः सूत्रानुसरणम् ततो
हेतोस्तत्र प्रयोगः उपपादयामीति हि सूत्रे तदवसागतं हेतोः प्रत्यभिज्ञापयामीति
एतेच्छाया प्रमेगादविलेख्य विवेकायमिष्यप्रयोगश्च नित्ये तत्संज्ञाभ
जनतावसरपि एव सूत्रमप्ररुषनिर्देशाप्रधाने प्रमेजनमावायान्यदप्याह ॥
सूत्रकार्यवेति ॥ प्रमाणकारणप्रमाणान्तराणि तेषां तेषां वैलकोप्यनिर्दे
शात्प्राप्त्यर्थं सूत्रनार्थश्चकारः एतच्च पूर्वमुक्तमेव ॥ आदिवाक्यम् ॥ मौलि
कटप्रमाणप्रभावप्रकाशमानतायोगनिवस्तुतिव्यवहारसाधनशेषप्रत्यभिज्ञा
नेमोहापसारणफलेकामेकेवलमिष्टयेतापूर्वप्रकाशसिद्धिरुत्पाद्यत्रव
वभासएव तत्तत्तत्र मौलिकेतावत्यस्य गोवाचम् तत्र तन्निर्दिष्टपियोमो
हः स्यात्तदपासनाय भवत्तद्व्यवहारसाधनमिति सात्राश्रयमिष्टायः तेनमे
वेत्येवकारः प्राथम्येतायति सातावत्यथमसाया तत उच्यते प्रत्यभि
जेति व्यवहारसाधनविषयताया व्यापकमेव भासमानत्वेन विवरुहेचानव
भासमानत्वेन पलभ्यतुतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः ईश्वरो न व्यवहारसा
धनप्रमाणमात्रविषयः कथंचिदप्यनवभासमानत्वात् न हीश्वरो विश्वत्रक
कस्यचित्कदाचिद्वा सततस्याप्येताह ॥ नन्विति ॥ सिद्धसत्ताकमेति स
नेवानसिद्धेति प्रासिद्धत्वं तत्र प्रकाशमानत्वं ॥ सेवेति ॥ सत्तासाध्या
अपूर्वप्रकाशरूपे तत्र ज्ञानयतो भवति तादृकप्रमाणवक्तव्यम् तथाचो
द्योतकागदय ईश्वरसिद्धिरिमेव व्यवहारमकार्षुः अथ चेत्तन्तया कटं त
याच सामान्यरूपेणासावयवत्वादिधर्मकतन्तुवनादिकत्वेन रूपमवभा
तम् एवेवाभिग्रहसमयावसामान्यत्वात् सर्वप्रतिभातमिति विस्मि
न्नसत्तामानस्यापूर्वप्रमेययागतीश्वरेकेति प्रायः अथ तत्कालपरिच्छि
न्नमयोगवच्छेदश्चापूर्वमेव प्रमेयम् प्रकृतपितृसित्तवादिनिर्मातोचि

तजानक्रियासामर्थ्यात् तमेव प्रमेयमिति सूत्रसिद्धिरिति चिन्तानस्य प्रमाणमात्रापा
तत्रिंशकोति ॥ नेति ॥ अत्र हतः सर्वोत्सहयतयेति अत्र प्रपञ्चि किं चिन्मापय
ता किं चित्सिद्धमुपगम्य सान्तोहि साधयिन् साधनयमिप्रकाशो नपहवती
योग्या सर्वेदादिनुज्ञानेन तदपि जानयामा किं चित्सिद्धेन तद्विप्रकाशमाने प्र
काशतिरेकिप्रकाशेव च विद्यात्मा परमेश्वर इति सर्वस्यावयवसोऽप्यारः पार
साधिकः सभावः तावत्किंचित्सिद्धमेगीकियते तत्सिद्धिरिव तस्येश्वरस्य सत्त
सिद्धिः सत्त्वप्रकाश इति किमपूर्वप्रकाशिते प्रकाशतामिष्यवितेव च प्र
त्यभिज्ञावाचयतिः एवं यदापि किं तद्वैपक्षमेकं पणोक्तमेतत्प्रत्यदिनव
क्तव्यमिष्टमेनेति सूत्रव्यमापाररूपिणी करणमिष्टीकार्योपेक्षावता
रागमिति प्रतीतीकाकारस्य ननु सूत्रस्यान्तीति अहं स्यात्तु हेतौ पूर्ववामि
तिसम्बन्धिपदेयुक्तम् तत्तत्तदानीयस्याशोकमानाह ॥ सेवेति ॥ आत्माशब्दो
पियद्यप्यन्तावस्तु सभाव इति ह्यस्यासभाववाची सम्बन्धिपदस्य व्यापित्वे
विकादिदृष्टिसेतव्यत्वात् एवार्थ इति प्रोक्तोपि स्वशब्दापादनेन स्वभाव
वचनताप्यगम्यते ननु स्याद्यत्मीयत्वात् ततोयः सम्बन्धी सभावस्यान्ता
यप्रकृतिवाचः स्वभावश्चेति स्वभावस्य स्वभाव इति किंचिदुक्तं स्यात् सत्त्वे
किं तन्मयदेयमाने एव गोवात्सपदार्थो ह्यस्यानीयः प्रतीयेते स्वशब्देन स
वस्तुमिष्यत्रयथान्यत्वं प्रतीयेते आत्मीयेव स्वमित्येवमात्मीयश्रोतमि
कस्यात्मीय इत्यवतरत्यस्याको द्वा नच किंचिदपान्तु तिसत्त्वे स्यात्मीयश्रोत
तिगम्यते तत्र आत्मीयार्थे पिय आत्मा र्थः स एव कटप्रमाणे दृष्टपापादतया
अन्यथा हि न सत्त्वे पिय प्रतीतिर्मेवेदिति सर्वेषामात्मनीत्यादिप्राणान्तरसमाश्र
येपि संयोगितादिसम्बन्धान्तराणां निर्वर्तते आत्मीयेत्वेन च विचारणीय
त्वमनन्यत्वेन स्वविद्यान्तत्वेन मते इत्येतदर्थं स्पष्टवेदेनात्मा उपदेशस्य प्र
कृतसिद्धयस्यान्यथानुपपत्तेः सर्वस्यान्ता इत्यपि हि स्पष्टपदभेदः स्वभावस्य
तिरेकिताः सर्वस्याभावात् सर्वत्र हि प्रावृत्तानुपपत्तिनिवस्तुत्वेन विकल्पेयमे
वक्तुमः वस्तुम्यत्वेन च प्रासार्थिकरूप प्रमयापेक्षयोच्यते सत्यमानत्वेन
हेवैकत्विकटत्वेनेति वक्ष्यामः स्यात्तत्र सत्त्वज्ञानेन तदयं स्वशब्दः सम्ब
ध्याकर्षणमात्रोपयुक्तो ये सम्बन्धितामाकर्षति सति यत्तत्त्वत्र भवत्यत्र
कृत्वादप्रकरणा पत्रत्वाच्चेति सर्वेव प्रतीयेते अनप्राप्ततादिनिशेदेन प्र
करणेन वा सूचीनर्भावादिति चोद्यम् यद्यसाविति सिद्धात् तत्र चोद्येताव
दयमाप्रायः अनियतात्सम्बन्धिनो निखिलपवज्जाना उच्चभाववरीः प्र
तीयेते तजानानो स आत्मा चेत्तन्मलक्षणकः कदाचिच्छेदो भिधानं ज
ज्ञात्वासीदकारिच्छिन्नस्वप्राकयमेकात्मनः एव स्वभावात्तामे

३-
प्र जा-
वि-वि-
९३

कस्तभावविशेषादिति तत्रत्यतयमाशयः ॥ इह स्वात्मनि ॥ स्वभात्मनः
स्वभावात्तत्त्वार्थकियाकारित्वादेरन्यथेत्यस्य स्वस्वी आत्मीये तस्यापि
लानोपाधिको भवति तत्र येन ज्ञातेयावज्जगत्तमिमा तासावत्सदस्यमेवेति
उल्लेखमात्रेण निकायकथा नीलीपीतसुखदुःखदिन्यस्य तथा तन्निमित्त
यद्यस्य स्यात्किमस्य ह्येतत् तथेवार्थकियोजयदिति चेन्न रोनीत्येव
दिष्टा तन्निमित्तं स्यात् तथेव प्रकाशेति चेत्तत्प्रकाशमानता किमस्य स्वमहिमा
॥ योमिति चेत्तत्प्रकाशते चेत्तत्प्रकाशत इति कथं संगच्छताम् प्राति
पत्नी सा प्रकाशतेति चेत्तत्प्रकाशते तत्प्रकाशकं भवत तद्वशात्प्र
काशत इति त्वर्थायुक्तिरेवेति चेत्तद्वशात्पीतेष्वेतत्प्रकाशत यथा
नीयेत दृष्टादयत्र न भवति नीलेतदपीते तथा च प्रकाशत प्रमात्रा
लीयेति कथं सानीले भवेत् तत्र न स्यात्तादात्म्यवाक्यस्या नीलेपि
तेन तादिसहस्रशतसामं ज्ञेयं प्रमाणता दृष्ट्या एकस्य नियमस्य वि
रुद्धं प्रसज्येत तस्या तादात्म्यस्य विरुद्धस्यात्मत्वेतदेव चान्यदीयत्वमप्यथा
मस्य तत्सत्त्वं स्वपीतिकथम् तत्रेदेनीलादेः प्रकाशमानत्वे विना किं
चिन्न ज्ञात वित्तमस्तीत्यनपह्वनीय प्रकाशमानता तत्त्वमात्र प्रका
शतादात्म्यमस्य स्वीकार्यमिति बोधात्मानपह्वनीलादेरपि न तेषामस्य
दृष्टिरिति चेत्तमस्यैव स्वभावात्तत्त्वमस्यैव स्वस्वी प्रमेयकः प्रमेयायः अति
ह्यतिप्रमेयः ॥ तदेतदाह ॥ अस्तो लोकादिद्विति तस्य हि स्यात्प्रकाश
मानस्य को बोधात्मानतायां विवादः अभावापि यस्तस्मात्किंचिदित्येव
कस्यापि संमतः सापि यावदेवमिति तत्कालितावकावादन्यत्सत्त्वेतदेव
ऊतो भवेदिति युज्यमानं अत्र दृष्ट्यापि न हेतु एव स्यात्ता अथावयमानो साह
भावस्तस्मिन् कश्चिदसावितिक स्यात्सोतदानीं स्वात्मा प्रसज्यते एवेनीलादे
रप्युपमानस्य कः स्वात्मिति युज्यमान एवम् ॥ एतदुक्तं भवति यदा चो
क्तियते नीलतदभावादेरपि स्वात्मा संशयः प्रसज्यत इति तदा युज्यमानस्य
स्वीकार एवोत्तरम् अन्यदानीं राश्रये चोयमिति न त्वेवमेव हेतुश्चेत्नीला
त्मा पीतस्यापि स एवेति नीलमिदं पीतमिदमिति ऊतो विभाग इत्याह ॥
सर्वमेवेति ॥ यस्माच्चिद्वत्स्वात्मनः प्रकाशतस्य स्वभावस्य सर्वमेव
वेद्यशरीरमिव यथा शरीरे वेद्यमप्यहमित्यवष्टमादनपचरिताश्चि
दानुविदंते चेव विषयम् न हि कस्मलादिव हेतु एकरात्तादपचरिता
हेभावस्य लोके भासते दृष्ट्या तन्मानिनामपि एवं च चिद्वत्ता नुवेद्य
यासे विद्विष्टा वक्ष्यमाणानयेन तथा नीलीपीतादिभावावत्स्वीत्यन
भिमत एवास्माकं विभागः एतदेवात्तवाद्यग्रम्यवचसा संवादयति प्रा

हि। पस्त

दीपोपीति यथा च यकापोपटकापामित्याकाशस्य चरदियोगन कल्पिताः
प्रदेशा आकाशस्य वाहपेविनत्वादिनेनानताधिका एवेव स्य गोचरत्वेन वा
एकस्यैव हकत्वेन विषयस्य व्याप्यनविधायितः प्रकाशतस्य स्यात्किं प्रत्येव
भासितनीलाभुपाधिकृतोय प्रदेशानीलप्रकाशः पीतप्रकाश इत्यादयस्तत्र
स्मर्यायत्तत्त्वं दृष्ट्या सर्वत्रापि विभागवत्तिव्यप्रकाशमानतामात्रेणैव
तियोमिवैकस्यादौ परनीयाभावविकल्प इत्येवमादप्रमियागिसेवेद न रूप
मविकल्प्यन्त तत्त्वत्येकमनति ज्ञानास्तो मन्नागणनधिकाश्च यमेव
न्येतेतदेतत्सद्भावेद्योतयति न त्वेवमविभागात्प्रकाशतुपनिपत्तितय
स्वयं नीलेपीतमिति वेद्ये चेत्तदेवेति चेत्तदेवमिति वेदकं विभागप्रतिभासकत्वे
सुखयथा महे इत्याह ॥ केवलमिति ॥ जड इति जडत्वेनाप्यपीतप्रकाशतया भा
समान इत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ हेतुवर्थाये प्राणादेः प्राधान्यात्कल्पेन प्रा
त्यवक्ष्यते एवमेव प्रकाश एव स्वभावात्प्रातिजिदं चकारित्वस्वातेत्यत्र
यास्वरूपमोता ह्यतिमप्याह्यति विवावभासयति तत्रानाकारेणैव प्राधान
तायां सदा शिवेश्वर इत्येवमावेष्टा आकाशतन्मात्रावभासप्रधानतायां मा
याविज्जमात्रासंसारिदशा ततो नीलमिदं विवेकभेदः आभासमानतायैव
एतत्तत्तुहि प्राणाद्यैव प्रकाशतुपापि भेदात् धिते चेतन्याया कृतो वेदकभेद
इति भेदविज्जमायां साया प्रमात्वेकायां स्वर्यामिधिकाया च तद्वद्वेदादेव
अतिमोक्षव्यवहारः तत्र तत्रैवैकरूपेणैव स्यादौ तत्तात्पर्यमस्य सूचयति ॥
कायोपिवेति ॥ अयमिति एवं प्रकाशत एवास्मिन् रूप एव स्यात्तादेव ततो नील इति
लोकादि वेदवाचेय एव सन्नानात्मकभावा एव सन्नेनेवाहमिति संवेदनतादात्म्य
मपि प्राप्तिः ॥ आत्मनि निमज्जेति ॥ नीलादिनीलस्यैव प्रकाशनिमित्तं
ति येन प्रकाशवत्ता नीलमिदमिति प्रकाशः परिमितो भवति येन वेद्यमस्तेन
प्रकाशमर्थादृष्टः प्रमेय इति भाति काये प्राप्तिः मोहमिति प्रकाशः परि
मितवृत्त्यतिदेशभेदेनातीतारिकालकालनयारुद्धो ज्ञानदावान्तरप्रकार
प्रमाद्वैपरीत्य इत्येवमेव भेदेनामदृष्टा कालस्वरूपविविक्तत्वेन भाति य
दातदेति मिपातौ वाक्यार्थस्यैव समर्थं यत्परिमितो करणमेतत्संसारो
रूपकं मोहनम् सायायापारः तदभिप्रायेणैति संसारलोहमभिप्रेत्याह
यात्रे विषयत्वेन यत्तेनोक्तं एतात्तत्र भवता वास्वेदेना ज्ञेयं प्रतिपद्यते
नेन तद्विषयं निहेतुत्वात् यच्चैव सात्विकाभावा राजसात्तासासायै
मत्त एवेतानि विज्ञेयं सर्वमिदं वेद्यं वेदकं एव प्रकाशतदभावतुभा
यस्यैव लतामयतया विचित्रमहमिति सुहृत्स्वावादेव संवेदनात्प्रसृतमित्य
भियाय प्रसरस्य भेदावभासप्राधान्येदे प्रकाशस्य च भिन्नस्वरूपे प्रका

३.
प्र. जा.
दि. वि.
२४

लोभरत्नात्रयप्रसरेऽहोमयात्राहोभवति प्रसरस्यहिमरूपताच्छादनभागपव
प्राणाः मयि नृदि विनितेन किंचन स्यादप्रकाशत्वापेक्षः न तैवेति नास्तेऽहो
प्रकाशत्वावेऽनाकाचित संसारमोहाभिप्रायेणोवच सर्ववस्तुना किंचिदप्ये
किमनुवदितव्यमिति विचारयितव्यम् तत्र यद्यपि पूर्वसिद्धे चरुतदज्ञया पूर्वमे
तसर्ववस्तुवेद्यवेदकत्वे विधेयं तत्रैव सर्ववस्तुवति नान्यत्किंचन सर्ववस्तु किल
सर्ववस्तु इति विध्यनुवाचो तथापि परस्योपेक्षास्य वस्तुना किंचिदस्मिन्
येनाज्ञयते सर्ववस्तुवेद्यवेदकत्वे सिद्धमिति तदज्ञयास्य वस्तुना दास्यस्य च
ते यत्सर्वमिदं दृष्टयते तस्यानन्तमोस्वयं सत्यं प्रविशयविचार्यमात्रं प्रकाशाय
रामशरीरमेवावशिष्यते तत्र तत्सर्ववस्तुवत्त्वेऽस्मिन् तत्तत्सर्वभागस्य
यदिदेशवर्णनेनानादृष्टं तत्रिषेधति नेहनातास्ति किंचनेति इदं दृष्टमनेस
वशात्स्यव्यपेक्षेनातायत्प्रकाशानसह नभवति प्रकाशतादात्म्येन नवनेत
तास्तिमपि दृष्टेनास्य प्रकाशमानस्य प्राप्ये रस्य प्रत्येयत्वात् प्राप्ये पिहि
तस्य प्रकाशताकायोभवति तत्र यदि भेदाप्रकाशान्यावभासः संसारकहित
इति निर्भन्तस्य प्रकाशभेदभासाप्रकाशयै किं मित्या ॥ कर्तृताया इति ॥
वैश्वरूपमिति शुद्धस्वरूपस्य शरीरभासादाशिवेश्वररूपत्वावेवैश्वरूप्ये यथे
हृद्यं कारुण्यं तस्याप्याहते प्रकाशमन्योप्याहेति वा तेन वास्सुक्तेन
न्यायप्रकारेणोप्येतदाह ॥ तदाहेत्येवम् ॥ तथाचाहेति वचनात्तरास
वादनं वचनात्तरस्य वासजीवताकरमन्यार्थं त्वभयोभिवचनेऽर्पते माते
मामिति ग्रहं दृष्टमन्योप्येतदाह ॥ तदाहेत्येवम् ॥ तथाचाहेति वचनात्तरास
काशं सर्वं सर्वोप्येतदाह ॥ तदाहेत्येवम् ॥ तदाचाहेति वचनात्तरास
ते इति इयदहे प्रकाशयति प्रकाशयव प्रकाशितो भवति प्रकाशं च सर्वं च
पृथगिति न प्रकाशस्य देशकाले सत्त्वे वा वेऽनात्मावच्छेदेऽस्तीति मा
यीत्यात्मसंवेदनप्रकाशे च तदविनिर्भक्तं सर्वं प्रकाशितं भवतीति त
यानीलादिकमात्मप्रकाशभिन्नोऽहं च कास्तीति यः पृथगिति तस्याह
मिति प्रकाशानप्राप्यति तत्वेऽनानि कारमन्ये प्रकाशरूपत्वात्प्रव
ते अहे च तस्य विषयेश्वररूपत्वात्मानप्राप्यमि नास्तीति भवामि
तथासोपेवेहृद्वा ममेति शुद्धप्रकाशात्मनः परमेश्वरस्य न प्राप्यति
आद्यादितो न भवति तत्र परमेश्वरपदभातीति अनेनैवेज्जान्मास्तीति तस
सुभावावभासनेति भीस्येवेसप्रत्यगात्मनयाप्यविपुलेश्वरमेवात्मा
नैमन्यते परमेश्वरश्च तत्र प्रकृतयेव च कास्ति येन परमेश्वरोऽप्यसीदती
ति अत्रिद्यते सर्वं भूतेषु परमार्थरूपेणात्मा प्रकाशस्ति इति विप्रुषे
धिवसामान्यं सर्वाणि भूतान्यात्मयेव तिष्ठेति यमीरवयमिति नैवेस

वेमवेन वस्तुमवेन वा समवयामिक ह तत्कत्वानित्यत्वायेन विध्यनुवा
दयोर्नास्ति विचित्रं वे विचित्रवस्तुभेदः प्रवेष्टावे विद्याधिकः तेन मयेति
सर्ववस्तुस्य पञ्चमो वासदेव सर्वमिति मयः सर्ववस्तुस्य मित्यनोवचदयाप
देशो मन्तव्यः एवे सर्वभागे प्रकाशभागे च स्थिते गुणप्रधानतात् तसंसा
रसंसाररूपत्वे प्रतिपादितम् गलितेन समसंभेदलेषापरम शिवदधाने
ह विनातिता तावत्सर्ववस्तुपतासुवेन तस्य भिन्नानोपकमात् नन्ता
तस्य रूपात्मावस्तुसंभवेति स्थित्यासंभाववाची वाद्यापि ध्यते किं
सुप्रहोनेत्याह ॥ स्वशास्त्रेति ॥ शास्त्रतत्त्वावकाश्यादि रूपात्त प्रमित्वात्मा
लभ्यते लोकेपि सभावेनालादीनां नीलादि रूपात्त वास्ति प्रमित्वा नील
मात्मनार्थक्रियाकारिणा सत्रपररूपेणोति तद्वभयमपि संप्राप्तनायमि
चरणीयम् प्रतिष्ठस्थानत्वादप्यन्यथा ज्ञम् स्वैरूपमभिरथानिरस्यते
ननु किं तत्राभेदरूपम् तथारि सर्वभावानो परमावादिवा प्रकृतवत्तास
त्रवाच्यं वाचा यन्तरेकपक्षे तत्र उमेव स्वदृष्टेति प्रोवावक्तव्यं विहृप
स्वात्मनीत्याह ॥ तस्येवेति ॥ ज्ञातविकर्तृरीतिसुक्तेनावक्रियास्वातेऽम
नस्य वेदनावलाकि ज्ञानाभिकारमीत्येवेष्टे स्वरूपे विहृपति रूपा
मानेनो लप्यते न तस्यैव तत्तत्प्रपुनरपि विहृपत्वे ज्ञातृकत्वेन योः
संकाशयितव्यम् ॥ इयमेवेति ॥ इत्याद्यपेक्षा निवारमात्रावावच्छा
णीयः स्वात्मा तत्र ज्ञानाकर्तृस्युक्तेर्विद्विंश्रान्ति यामात्मा विधेयत्वेने
देते वेत्तीत्येत ज्ञाताति करोतीत्यप्येतते नीलतीति वतीदस्य ज्ञानमि
इत्यपि कल्पिता हंता न च सर्वधारिते सिद्धता शक्त्यानुपदेशता प्रमेगादिनि
यावहति सारल्लणीया तत्र भूतविभक्तियोगोवहति प्राधान्यककारोला
रूपविश्रान्तेरेभावावच्छादयतीति सम्बन्धविचारोवद्यतरेवकारार्थः
॥ अयमीति ॥ अत्र मानपरमोपक्रमणीयार्थः ॥ अतएवेति ॥ यतो ज्ञानेक
तो च स्तनेऽयमेवेति ततः कर्तृशब्देनास्युत्पन्नक्रिया सामान्याभिधा
या करोति प्रकृतिकेन वा क्रियाविशेषापापिसंयुक्तालक्षणा दृष्टिने स्वा
तंत्र्यमभिरथतात्तद्विलग्नज्ञानस्वातेऽप्रभुता च तिसीदस्य तदविनाभा
वितोदपीयते यत्परिग्रहीतेन तत्त्वे कतिमोपेक्षातेऽयुक्तम् ॥ अन्य
थेति ॥ यथेष्टशुद्धतातेऽप्रतिपादनाभिधायान्मातृज्ञानपूर्वकं निर्माणं
दृष्टमसंविहृपस्य कारणात्वे हृद्यपि ध्यते न च तत्रिमीतोऽप्येवेज्जान्मास्तीति प्राप्ति
दिप्यते न त्वेव ज्ञानाभिकारमीत्युचितप्रतिभासे स्तीति त्रैकतृपेवेदनात्मनित
त्रैकयमधिकारभावः पारतंत्र्यप्राप्तिने त्रैकाकाराणां तत्तम् मन्त्राविश्वे
मपि विश्वेश्वरादावपि हि स्पष्टपरास्मदर्थः परमार्थिकमहता रूपात्तमपि

३.
प्र. जा.
वि. वि.
१५

विषयसिद्धिप्रकाशविशेषाभिप्रेत्येवैतत् तत्त्वमसमीयाशंकाह परम् ।
तेनेति ॥ एतेन हि विषयसाधकं बाधकं बाधदयसिद्धिमस्तीति प्रकाश
व्यवहाररूपानि विषयेष्वनास्तीति तच्च न्यवस्तन्मप्रकाशव्यवहाररूपे
कर्तृसमुक्तः स एवेकैवाः प्रमाणास्पतत्कृतयोऽसिद्धिनिषेधयोर्विषय
तयाधिकरणमीश्वरप्रमेयम् परंतुमेवामित्यने स एवेकैवाः नोदितः
जातेष्वस्य विधीयते परमतेन सिद्धिविषयत्वं सूचितं तस्य पृथगेते तस्य
मात्रेकरूपत्वादित्युत्तरमिति ॥ ननु तृतिये कथं न समीयते तादृह
तेनेति ॥ स एवेति ॥ अवपपद्यमान एवमविषयभावो विवरीयते यथा
तामेव सिद्धिस्त्वयितेनातः प्रवेष्टुं यथा स एव विषयभावः क्रिया ।
व्यवहितियेयानातः स्वभावकल्पनोतीत इति तिकटीभावोत्तिष्ठे
नः कथं स्वभावमृतत्वा अहं प्रमात्मानात्ताया यदुपपादनं एवं प्रेष्टुं
सर्वथा सिद्धीत्यादिना कृतम् तेनानुपपद्यमानता कथं विवृता आह रूपा
ननु जनां संबोधयमस्यनेन ॥ एतदुक्तं भवति सिद्धेश्चो विषय इति वद
न्नवयोज्यः किमसौ सिद्धयकाशस्वभावः तवा तत्र रणेतेनेव सिद्धः स्या
त आयेपतेतत्स्वभावस्य किमापते एवमतयेति चेत् सिद्धेतर्यस्य
रूपे प्रत्युतलप्येत नीलादयोपिष्टपट्टः कंचनप्रकाशादिति तदयेसम
मर्थ इति तासन्नार्थावस्यसमस्ततो जीत्युक्तं रूपासमं प्रकाशविज्ञान
मेव कतेतीति सर्वेषां स्वात्मनश्चादिदृष्टिवाक्येयतो व्याख्यातयोपक्रां
तम् ततस्तेनैत्यादिवाक्यान्तर्भाविति प्रसंगादिदृष्ट्या व्याख्यातमेतच्चि
तो भविष्यत्ययोगो विवरीयते इति ननु व्याख्यातं पिवाक्येयं वाति
तद्विषयाकाशेषो वक्यमेवमुक्तं न्याशंकाह स्वात्मनश्चित्त्वितिक
र्तयैषा यष्टीतत्कर्तृकं हि ज्ञाने कथाच ननु स्वयं यष्टी एवं प्रमेयाद्वा विवा
क्यष्टी विचार्यैवैवैकैतस्य च चित्स्वभावत्वमित्यादियुक्तं तदुपमेहर
ति ॥ तदेवमिति ॥ यदि भिमतं प्रसूते प्रतिपाद्ये जातकत्वाभ्यां लक्ष्यते
अहं स्वातंत्र्यमिति तद्वस्तुमिच्छेतेन एवैव शब्दस्य प्रमेया विवरीयते इत्येते
न व्याख्यातमेतानि रूपाणि मिथः ननु प्रमादप्यतया जातस्वमेतन्ने कर्तृत्वम्
तस्य स्वैककथादेव पराकृतेतत्किमेतदित्याशंकाह क्रियासीति ॥ तिष्ठसो रेवमि
च्छेते तत्कर्तृता क्रिया इत्यत्रा प्रतिहतं प्रकाशस्वातंत्र्यमेव करणमिति वदते
तत्त्वं विमोक्षतापि अश्वनिदेषादिति किमयं रूपा व्याख्यातम् ॥ एवं मयते ॥ ऊं
भकारादिप्रवृत्तिरूपमपि ज्ञेयं तन्मोक्षत्वं च कास्थितदपि प्रकाशमानताया
गातया परमेश्वरप्राप्तिविज्ञेयितेनास्माकमन्यतायोपेक्षणीयमिति अतएवेक
शब्दोक्तकर्तृतन्मिथ्यकरोति अपितु नियमसिद्धिपक्षात्कल्प्यते न विरोधितम्
तिसायेत प्रमाता तात्त्विकत्वात् अविहृष्टप्रमेयतात्मिका परंतु तमेव ॥ तथा च ॥

अतएवेति यतः स्वातंत्र्योचितत्वमिति प्रवेत्ता सुखस्यः प्रमेयत्वाभावे च तत्र प्र
माणास्ययोगि उपपत्तिमहायतः प्रमान्यत्वमेकार्थत्वे तावदतएव प्रमेयत्वमपि नि
मित्त्यते ननु कार्यता अन्यथा प्रमेयत्ववत्स्य कार्यत्वमपि प्रमाणावच्छांकारास्यपि
निमित्त्यतेति नुत्याया नैनतया रुदयशक्ति नितिकार्यत्वस्य परमतेषां स्मिभयवत्ता
इति ननु यस्य प्रमाणात्तेव रूपे तत्तावत्प्रमाणास्यनविषयः यच्चैवेतद्व्यवहारपदे
पिशाचवत् तदहरेस्त्ववेदनसिद्धत्वमस्यवक्तव्यमिति ननु सर्वेष्वेव प्रमाणाविषय
तत्वाद् ॥ नचेति ॥ ननु पूर्वसिद्धतायास्यपि पूर्वस्य प्रमाणाविषयत्वे स्यात् यथा
शः पूर्वसिद्धो धूमश्चाप्येकाकाद्वते ॥ एतदुक्तमिति ॥ यदायं प्रमाणमस्तदा तदम्
एव सिद्धत्वमित्येवोक्तं परमायं स्त्रीलेखनतावद्यतिरिक्तं प्रमाणात् नपिचि
त्तैवेव तस्य प्रकाशत्वेऽपि न तत्ता पूर्वप्रकाशपदेनैव समवेदतम् उदेतो
दृष्टाकालस्यैव नियमादुक्तम् प्रथमं प्रमाणीलमस्वादिकस्य तस्य भावस्तानि
धेयानि लक्षितः सत्यमाता प्रकाशान्तेव प्रकाशशिष्टावच्छांक्षित्येते चेति यावत्
अतएव प्रमाणाः पूर्वसिद्धेति न पर्यायोः प्रमाणापि हिन पूर्वसिद्धः पिशाचश्च
एव सिद्धोऽपि न प्रमाणाः धूमश्चेत्यभ्योक्तिः ॥ कर्तृप्रमाणा मिति ॥ प्रमाणतय
वैतेन ज्ञेयत्वाभिनैवेतजसासु द्वियते चार्पिते तेन जगज्जगति भैरवात्मकमिति तीति
ह्लासनस्मयवृत्ते सैवाद्यति सम्यग्भूतमभिमतं एषां सक्तैर्ज्ञेयत्वा इति
अथवा पूर्वसिद्धतैवागमेषु प्रमाणात्ता नत्वाकाशादिवृत्तिरेतन्तामात्र
म् प्रकाशावेष्टास्यस्य तेन सैवाद्यति समेतुल्यमर्थमभिधायतीति ए
ते अति पूर्वसिद्धत्वमस्य प्रमाणात् भवति सर्वतस्मात्प्रमाणात् न ज्ञेयत्वात्तयोऽपि
दिः प्रकाशान्नता तस्यायतः सप्रमाणा निर्व्यथेति प्रोति स्थाने विमर्शय
तया समप्रयः तेन वृत्तौ सर्वां र्थत्वादि पूर्वसिद्धत्वे हेतुत्वेन बाह्येयमित्याश
यः ननु सिद्धिः संवेदनरूपा तस्या अकिमाश्रयेणायेन त्वाद् ॥ यत्किंचिदिति ॥
तथात्वे स्फुरत्पदेनास्मच्चलता नीलमिति यत्स्फुरितं तत्र पीतादि
तत्र तनीले नापि तस्फुरितमिति सिद्धिर्वस्तुनः कंचिदिति प्रमाणात् तस्य एव
स्वभावत्वादिति मम नीले स्फुरति चेत्तस्य नीले स्फुरतीति हि स्फुरात्
ननु नीले स्फुरतीत्येतावत् अतएव तौ रातेः सन्तानरूपाविकल्पाववप्रमे
कः प्रमाणाकल्पेतेन पद्मवनीयत्वादेव स्फुरितस्य ॥ अतएवेति ॥ यतएव स्फु
रतिदार्ढ्यमस्य वद्यते इति विश्वेचेच्चित्रस्य समभिन्नितलोपम इति हि
तीयेथिको न चेत्तावतासु प्रमाणाभिभूताविकल्पावविकल्पकल्पितो
वा पूर्वसिद्धत्वात् तस्य न्ययोगादयति ॥ तेते चेति ॥ न हि साध्यता नाना
साधेति रूपाखेपदस्य निवभाति अपि तममेदं साध्यमिति साध्ययितरि
साध्ययितेति अहमात्मानंति राकरोमीति हि स निराकरोपि प्रमाते
वप्रतपसात्तृणाति राकियते परविकल्पितो वा कल्पितयमावा आ

लिख्यमाणं भाविनी त्वेतां गी कृता सिद्धिः प्रकाशमानता येनाहमात्मानं साधया
 भिनिश्चकरोमिहानीलं वेत्ति ॥ यदाहमिति ॥ न तन्महत्त्वं सापेक्षं सपिबुधप्र
 काशा एवायम् न चेदंतया समाभि तया त्वेति ह्येकसिद्धिदिति वेदना यान्तरा
 न्नेषां ह्येति एते देवक्ये भवेत् न त्वहमिति विकल्पमात्रम् तत्र संज्ञा न एव
 कल्पितो व्यवसीयते संवेदन निष्ठेव तन्न जडनिष्ठा प्रमेयात्मा ननु कार्यया
 सिद्धिर्यवस्था तत्संवेदनमात्रस्य किं प्रमात्रा कल्पितेन भवन्नवासो तथापि
 संविदाधारमात्रं तपोसोकात्प्रादवत्संविदोपि भाविमर्षा सत्य एव ॥ सांख्यवद
 ह्मिति ॥ संक्षेपेणावोदकाणादकापिलव्यामोहं विहर्तुमाह संविनिष्ठा
 ह्मिति प्रमेयात्मा भावानो संविनिष्ठाया सिद्धिरुच्यते मानसं विदि आका
 रार्थोऽत्र एकसामग्रीकतया जनकत्वेन वा यो नु प्रवेशो विषयता पत्रिस्ता
 वन्मात्रतया हि यदित्यात्र सार्था स्तावन्मात्रादृष्टान्तः ॥ त्यादि विरो
 धात्तिभेदेन प्रतिष्ठान भवेत् न हि पदार्थमात्रे किंचिदतिष्ठति एव
 शेषतः यदाकारमयेत्समानसामग्रीकं वा स्याज्ज्ञानं केवा भवेद्विषयस्ये
 व परमार्थशास्त्रात् सदापि सा मान्यता दान्तरादृष्टान्तवानवि
 शेषनिष्ठा प्रतीतिमानयोरप्यभवति गोप्यं लीलागोने पदस्य अत्रापि
 बुद्धौ अपि परिदृष्टविषयो लोकेन प्रसूयते येव सामान्यावभासः ॥ यदहं
 ते टीकाह देवकतमसिमानतश्च मिसादि अतस्मात्प्राधावतत्प्रतिष्ठित
 मेव पदार्थान्वयः न त्वेकान्तं संविनिष्ठा सिद्धिर्भवेत्तत् ॥ त्यादिमिदं
 त्यादि ॥ यो विमर्शः स एव प्रकृतः पदार्थस्त्वभावो यस्य प्रकाशस्य तत्र स
 मागच्छते विश्रमणं संविदिति श्रयेन स्यात् न मिति निष्ठे च ते न त्वेव पदार्थ
 मात्रे पित हि संविदिति ह्यध्याख्येया इत्याह पदार्थमात्रत्वेन नित्यादि पदा
 र्थो यमिह पि हि विमर्श एव न त्वेतावतानि श्रया इत्यादि तानिष्ठानत प्रमात्सि
 द्धि रित्याह ॥ य एव चेति ॥ विमर्शः प्रकृतः स्वभावश्चो यस्य तादृशः प्रका
 शः सत्त्वो यो यत्र समान्वयः पदार्थाः स एवा प्रमाता यस्मादेव संवेदनमात्रा
 ति रिक्तः प्रमाता सिद्धेति तत एव स परोक्ष एव तावन्नोपपद्यते कात्ता
 दवदिति प्रमेयात् नरेहं तो समसृष्टितो निचकारः न त्वियतादृशगतो प्रका
 शविमर्शो स्तोताम प्रमातः पुनः कथं प्रकाशविमर्श इत्येत्याह ॥ तेषां
 चेति ॥ त्या मितियो विमर्शमयः प्रकाशः स यदि प्रमेयशरीर निष्ठितस्त
 न्मेति प्रत्यवभासेन भवेदेव स्वात्मन्येव हितदात्ता स्फुरेत न चेवम् ॥
 ततस्त्यामिदं मिति प्रकाशविमर्शो तो रतांशा उन्नीतो संविज्ञागम
 वत्सत्वेन तयोश्च तत्र गयोः प्रकाशविमर्शनायोगे प्रकाशानविमर्शना
 एव वसा नेवा प्रत्यपि न किंचिद्भवेत् तेन त्यामिदमित्येव विमर्शः स्तान्ते
 विप्राम्यति यत्तदहमित्युच्यते ॥ यथोक्तम् ॥ इदमित्यस्य विद्विन्न वि

मशीयकृतायेतायास्वस्वरेपेविश्रांतिविमर्शः सोहमित्ययमिति॥यतउ
क्तंभवति॥विमर्शमयातायास्तोत्रं प्रमायतास्वप्रकाशानमिति कथंमेव
दनमात्रेनदापारमात्रेतिविमर्शमेवित्युक्त्युक्त्येवासिद्यदिति योत्रि
पर्यंतप्रकाशविमर्शात्माहमितिचेयावभासुभिनिभूतकस्यवेद्यता
पदेनभावादेशकालेभदाभावेस्वप्नेदाभावेचेकलेद्याप्यत्वेतिसत्तेन
यत्नांतरमवलस्यते नीलसुखादिप्रमेयव्यवहारः प्रकाशविमर्शात्कसिद्धि
निवेद्यनभूतप्रमात्रविनाभावीप्रमेयव्यवहारत्वात्॥यः किलप्रकाशविमर्शात्क
कसिद्यपीनोभवति तासौप्रमेयताव्यवहारः योजोक्त्यरादीनामिवकार्यकभा
भावः तेनोक्तप्रमात्रात्विरेहभावंवेताद्विपक्षान्यमेवव्यवहारस्तथाप्योक्तानियम
वृत्तिविरुद्धानियमवत्त्वप्रमेयाद्याहुतः प्रमात्रविरेहभावेनेत्याप्यन्यथायामिसि
द्धौस्वभावहेतुः पूर्ववदिति यथाविमर्शमयप्रकाशाननुग्रहात्स्वमसौनसिद्धि
प्राप्तदनग्रेहपितसिद्धपवमेवत॥विशेषाभावात्॥तेनहितदानीमपिप्रमेयभावस्य
प्रकरतात्मकहेतुप्राप्तनसु सर्वानुमितप्राप्तमेवात नकेचनप्रतिवा नत्वेतावता
स्वस्वेदनेतत्रप्रमातासिद्धिवितरत्विताह पानेचैत॥प्रमेयहेतुस्त्वानेयेविद्यतेतदेव
स्वातंत्र्यप्राप्तेत्यर्थोपेयात् एवंप्रमेयेपरतेत्रपेविभिन्नेस्तेत्रप्रमातर्विश्राम्य
त्यमेयभवति नचनीलेस्त्वान्तिप्रकाशविमर्शमयेविश्रम्यत्यमातास्त्वान्तेप्र
काशविमर्शकरेविश्रम्यदनवस्थानात् नचप्रकाशविमर्शांतरमप्यस्तिस्वपेद
याकालमेवाहेभावात् तदयेप्रमाताश्चनस्यापीनस्याभाविकप्रकाशविमर्शमयः
प्रमेयताकथेयायात् प्रमेयचप्रमातचितानदयेप्रयोगः प्रमेयप्रतिष्ठानेयतः
प्रमाताततः प्रमेयोनभवति प्रमेयतायाप्येककार्त्तत्रेतेविरुद्धेनचप्रमेयप्र
तिष्ठानत्वेत्वातेत्रेयायाप्रमा पारतेत्रनवस्थानात् प्रमेयप्रतिष्ठानायोगात् त
दियंयाप्रकविरुद्धाप्रोपलाब्धिः प्रमातरेप्रमेयतोलिषेयति स्वप्रकाशोचि
तएवपरामर्शीहमित्युच्यते ननुदृष्टः प्रमातरेप्रमेयताव्यवहारउपदेशादोनासौ
प्रमातरेयितनीत्यादिस्थानीयेसोष्टवस्तंतरएवतनुचदेशरहितत्वमितिज्ञा
वभासहेतुभावादिस्त्रियावभासनुकृतपुनर्यथात्वनिषेधपर्यवसितासकृदि
भातरूपताप्रमात्रत्वेचकथस्यदृष्टमवेककथचातोवाक्यत्वमानयाकनिप्रतिप
त्तिर्नवेत सत्यमेवेकितस्वप्रकाशभावोन्त्यापीनाहमितिविमर्शयुष्प्रमा
तातत्वातेत्याइदितोयोमेयः सतेमेवमूलत्वेनावलस्यमानोदृष्टपविकल्पकी
कारत्यायेनविकल्पदृष्टयादृष्टातत्त्वप्रकाशइपेकीकारणोवदृष्टते तदेत
याह अपिब्रह्मेताव्यवधानेनेति ननुवप्रकाशोत्र अपिब्रह्मेव अहेपरामर्शसोपा
नव्यवधानेनत यथागुणाः क्रियासंगसुतिशब्देयंतात्पर्यः गुणोयंक्रियेत
मितिहिविकल्पयेत्यष्टममुक्तः एतः पचनीत्येतद्विकल्पदृष्टवसापर्यवसानेन
दृष्टतेयोहिपरामर्शयत्यरामर्शांतरंरनियमेनसम्येसोपानीकृत्यपराम
र्शनीयसमादोहोतकृतकतामेति सतेनव्यवहितउच्यते ननुसमयप्रशाली
करोतनशब्दोहैयंभूतेसं सत्यं॥ सर्ववसमानाहृदपितेचविकल्पकं॥

शर

विज्ञानमिति किं कस्य व्यवधायकम् ॥ भवेदेवम् ॥ यदि समयसु त्वत्प्रत्येव
शब्दाद्यवयवो भवेत् यावता मे विद्म्ये प्राणि तत्संयदि मशीरूपत्वेण ॥
तूनात्मत्वम् तत्रावदसंकेतिकमिति वित्तस्य वक्ष्यते तत्संकेतानपेक्षामह
जपरामर्शोचितं यदेतच्छब्दत्वे तदेव संकेतकृतानोच शब्दांतराणां च त
उपजीवितोच विकल्पो तरोणां तद्विकल्पविकल्पनीयतया स्थाना
च भासो तरोणां भिन्नविकल्पत्वेन तिमोसमानं व्यवधायकमित्यभि
धीयते तथाहि ॥ आत्मा परस्मि संकेते स्तान्त्रः प्रवेष्टा भिव वदि
निर्गममिव दृष्टिवज्जगत्काली कियविशेषा विभावकपरास्तत्त्वभावा
भाति ॥ तत्र च ॥ अहं हे अस्मि हे गति पृष्ठः पृष्ठ एसा इति च सादृशः संके
ता आत्मा परश्चादयश्च तद्वद्वि ता इति युक्तम् संकेतवदो बलौकन
प्राणितामात्राद्यवयवहारवादिनापि लोकचरुति शब्दवहारविद्वि
संकेतके वरप्रद्वैतद्विकल्पे अवधारिता एव सामयिकप्रथाः संकेताभा
ल्लि एव चित्तशुक्लः पद इति लोकनिर्गुणव्यवहारोपशान्तः पचने कि
यावता गुणार्थमस्ति त्रिषु पदप्रत्ययसंकेतोपजीवी निष्ठावानपि तत्रापि पृष्ठ
दोपि संकेताचारं संकेतादिनाभेदाः तथा च कृच्छ्रोणां हे उरो यतीत्येति वेज्ज
न्दो नवसतीति ॥ यत्तत्रैवेति ॥ अभिलाषसमूहेगविप्रैल्लक्ष्मिभैकाद्यरेम
विभावान्भावस्यादिसामान्यलक्षणो रति स्यापि भावप्रभवश्चादि विशेषसल
क्षणानावता शृंगरपादस्यार्थसंकेतनमिति लौकिकोदाहरणोपेक्षिणः ल
क्षणवाक्यार्थलोकनिर्गुणपदवचने पार्थदशयमिति सोदाहरणलक्षणवा
क्यप्रवर्गाप्रत्ययेकावार्थसंज्ञा रादिष्वेति निवृत्तिरपि तादृशवाक्योचितापरा
मर्शव्यवहितमिव प्रतीति जिजनयिषुरपि नित्यतं क्विहा कंलौकिकम् ॥
नुस्मरयि त्वेतामद्यसलभमानः सर्वापरास्त्यनताप्रथनस्यायेन प्रधाना
वृत्तभावापन्नभवत्यायेन च विशेषोलेखसाध्यसादृश्यं किययोपपरास
प्रोत्पादनासमर्थत्वात्साक्षादवाचक एव यत्र न परामर्शनीयतिष्ठविशिष्ट
रूपतास्थगनमेव परामर्शोचित्यस्य जीवितम् तत्र समस्तभावनिर्भागात्मकसं
विन्त्यपरमेष्ठ्यपरामर्शोदावकाशे पदवचनवर्गावचनम् तदेषाशवचन
मिति वान्यायेन प्रतावादिजीवितं तदेषागतमेव प्रत्यनमविवेकावकत्वम्
॥ यथाह गुरुः ॥ तस्य वाचकः प्रताव इति तदलमवान्नरेणावज्जनो ॥
स्थितमेतद्गुणकियाजातिशोभो व्यवधानेनार्क्यं प्रत्यय इति ॥ स्मरतोपि
नार्थस्यापूर्वः प्रकाशोपि त्वत्प्रकाशमेवोन्मीलनमिव पूर्वप्रकाशोच्चासा
बन्भव इति स्मृतावप्यौलभ्यव्यवधानेन भातिनसाक्षात् तथैवेदं तापरास
शेषो न साक्षात्समातेति साक्षात्समातरि प्रमेय रूपता निधिप्यते इदं तानिर्देशो
तत्प्रमाता प्रमेयत्वादिति प्रमात्यं त्वयापकस्य साते श्विरुद्धेन पारतंत्र्येणावाप्त
प्रमेयत्वमपलभमाने प्रमात्यं निषेधव्यवहारं करोतीति व्यापकविरुद्ध्याप्रो
पलब्धिः ततश्चने ससंवेदने प्रमाणां प्रमेयसूच्यत्वात् प्रमाणापवापकस्य प्रमे

यवत्सर्विरुद्धतत्त्वमिति वापराविरुद्धोपलब्धिः तत्त्वकर्माकर्तृ
भावो वास्तवः ततः किम् ततः सेविदः प्रकाशोत्प्रेषमेयता ॥ चरवत् ॥
प्रमाणात्तत्त्वमेव च तत्त्वदेव तदिति कोविदो यः ॥ तत्र हि ॥ एवमपीति ॥ इति
हितयासिद्धौ प्रादुर्भूतमात्रमेव तासिद्धेन वस्तु किंचित् न हि प्रकाशमानते
व प्रमेयत्वमपितत्वापीनसिद्धिकत्वमिति स्वापीनसिद्धिकं च प्रमेयेत्यात्
उपचारात् प्रमेयत्वे भवेत् अर्थे हि प्रकाशमानते प्रमेयेदृष्टमिति अर्थवत्तात्मा
लिक प्रकाशमानता सा साध्यमेयत्वमारोपितं भवेत् प्रमेयत्वारोपणोच
प्रमाणात्तात्परोपितैव तत्सुखाद्यद्युपचरितोपि अर्थप्रकाशउपचारादीज
स्य भवेदस्य निमित्तप्रयोजनरूपस्याभावेन निराकरिष्यते नापि प्रकाशा
त्मत्वादिति तथापीयत्वावतरः प्रतिपद्यतामिति विवेकावतारणाय मत्वा
तन्निषेधं तावकरोति ॥ तथा हि ॥ एकमात्रप्रधीनतया वा जनकत्वेन वा
कार्यं कभावेन वा यो तत्सुखं प्रमेयत्वम् अत्र च कमादेनासास्मिन् वरप
मयापेक्षा ॥ विज्ञानदर्शनेति ॥ यदा भासं प्रमेयेतदि ति स्थित्या वा तु नि
भेदोपेक्षाणीयः सवनीलवोषेतीलभागे वरीरूपसिद्धयोपासतत्त्वत्वे च
स्वीकृतीयाया कल्पनया लिख्यते स्वांवेधेपि सातता संवेदनतोभासाद
पित्वा हतिभेदो न तु संवेदनां शक्यं विदप्यं पस्याः समर्पणाहं योपचारि
कं प्रमेयत्वम् एवं संवेदनस्य प्रमासंगीकृत्य प्रमेयता सुखानयुक्तं युपपा
दितम् अधुना तत्र प्रमेवास्तिसिद्धपरपर्यायानयुक्तेत्युपपाद्यते साहीति सि
द्धिः नीलसुखादेर्हि वा संवेदावाहति समुल्लिखिता वा विहरतानवधाना
दिदृष्टायां तस्येवासिद्धस्यान्यथा सिद्धिः प्रमात्रोपात्तान्न सुखात्मा
साचन स्वात्मनि विप्रान्तायुक्ता पूर्वमपि स्वात्मतत्त्वत्वात्पुनरेव सिद्धि
ति हि न स्यात्तत्र अस्मात्तावतिरिक्ते प्रकाशरूपे संविदात्मत्वेनाजडात्वादन
नेति तत्त्वस्वरूपतया वा कार्यारिणी वा सता वासित्वेनानाकारा
परिणीतत्वात् तत्त्वस्वरूपेति भासवति वा भवेतीति सिद्धर
त्वापेक्षैव प्रमेयत्ववेदेव ॥ साहीति सिद्धिः ॥ परमिति स्वात्मव्यतिरि
क्तम् अंभासशब्दो वैभाषिकवैशेषिकपारमार्थसौत्रांतिकोयगाचारवि
ज्ञानतन्त्रेषु साधारणाष्टीकारता यथायोगे तदौ सुखात्तत्त्वकापातत्वं
निविद्यत इत्येवेषु प्रयुक्तः स्वात्मेति संवेदनम् ॥ असिद्धयेति ॥ नीला
देर्यसिद्धत्वमप्यस्ति इति नीलादिरूपाधिका सिद्धिरुच्यतां कामम् सं
वेदनस्य तत्त्वत्वातिरिक्तं किंचित् सिद्धत्वेन भ्यति संवेदनसंवेदन

६.
प्र. का.
वि. वि.
१८

अथ नमो भगवते
सामान्यतया प्र
काशमाने काल
कथित इति ॥

सिद्धमिति प्रपञ्चसुभिर्ज्ञानाद्यस्य देवतिरच्यति अस्तु तर्हि नीलवेदे वा
प्रकाशमानता वेपथुतिलयांतरैरेषाधिकं प्रबोध्यति ॥ तस्यापीति ॥ वो
धोयत्र वोधांतरे विप्रोक्तमिति तत्रैतदसिद्धं तर्हि वेद्यविप्रोक्तस्य परमस्य
प्रकाशमानताभिधानस्याभावे तदपि वोधांतरे यदि प्रकाशते तदानविष
यो नैवेद्यं नमोनात्मानं बोधः प्रकाशत इति मह्यं मोहो हेतुजगद्व्यवस्थाया
वोधांतरकल्पनायां चानिष्टा तत्रैव बोधां ननु स्वर्गदियादि चेज्जायेत
ज्ञानमात्मनि ॥ ततोपीत्या ॥ ततः प्रयत्नस्तोपि देहक्रिया ततः सौयोग
स्ततः स्वस्वमितीयनीजगयात्रा किमस्याकं त्यागिस्त्वत्प्रकाशत्वाभावे
संवेदनस्य ननु बोध्यते नैयायिकशाम्भुसिंहः वीजसंज्ञः कांडः पला
शः पुष्पफलानीति यः कार्यक्रमायश्चायं भवदुक्तपतयोरपि विशेषे एक
वजाऽयमपश्चाज्जाऽमिति कृतः ज्ञानमेवाजाऽमिति चेत् वीजमेवाजा
अमित्यपि किं न भवेत् परनिष्ठत्वाभावे प्रकाशमानत्वाभावे च यस्य कस्यचि
दिषोषस्यासत्त्वसत्त्वादिति नन्वेवेकिं संवेदनमप्रमाणकमेवास्तु प्रमेयस्य
प्रमेयोत्तरविना किं दुष्टमिति संवेदनस्यापि प्रमाणविना किं वस्तुमासीद
तीति तावदेतत् सर्वमिष्टलक्ष्यं संवेदनेन प्रमाप्रमेयत्वव्यवहारपदमित्यत
पेक्षत्वात् तद्यवहारपदं तैरितरापेक्षया विनापि यदिवेत्तुं स्पृतांतेपि स्या
त्तत्रेवेमिति दृष्टान्तं भात्रजपाकनमिति निश्चितं करणविक्रयं न लब्धे
षा ननु स्वात्मना सिद्धाभावात् तिकथमेव व्यवहारस्यादिति पराशरकोशमयति
॥ केवलमिति ॥ यथा वीजं वीजात्मना सिद्धं विषयैस्त्वात्मनि तथा प्रमाता स्व
संवेदनात्मन निष्पन्नः स्वात्मनीयपि स्याद्ययं नित्यो भवेत् नित्यश्चास्ये देश
कालस्य भेदभावस्योक्तत्वाद्दसमागताश्च ननु तत्वेति नः प्रमातासौ ग
तस्य ननु तथेति तस्य तत्त्वसंवेदनेषु संवेदनसिद्धता व्यवहारो नापुंतेति
त्याह ॥ ननु तथेति ॥ तथेति तेनोपनि प्रकरेण सिद्धिः स्वात्मनि संवेदनात्मना
निष्पन्निरित्येवंपास्तु संवेदनसिद्धिः सा तस्य संवेदनस्य स्वरूपमुक्तं भवेत्तनु
प्रमेयता प्रमेयश्रित्यवहारः प्रमासंख्यं प्रत्ययासिध्यति प्रमेयता हि न
कार्यतापित्वा यत्ता सा च नास्ति तत्त्वस्य संवेदनेन प्रमाणेन संवेदने भातीति
यत्तरेणोक्तं तदप्यस्य रितमेव भवति यद्विवातया सिद्धिर्वासास्तु संवेदन
सिद्धिरित्येवोच्यते या प्रमेयतायाः प्रयोजिका ननु वीदस्य मते सा भवेत्तु
त्मनि प्रमेयत्वस्य तद्विवातं तच्च सा भवेत्तु प्रमाणत्वे वक्तव्यं तस्य निष्ठा
पदस्यासंभवे प्रमाणात् प्रमेयत्वमर्थव्यवस्थाना वीजस्य वाच्यं तद्व्यस्य

समुत्पत्ति

चदे

प्रकाशोक्तं प्रपञ्चयितुं सशक्यत्वात् ईश्वरात्मवादिनस्तस्मात्प्रमात्तत्त्वमा
र्थप्रमातात्वे च भेदेनोक्तं ततः संवेदनमपि नैवेद्यदिरेमातिरिक्तं यत्तदसि
ति प्रमेयत्वान्नमो प्रमात्तात्वेन निमित्तमात्मानं वा प्राप्तां कुं यितुं न मिश्रत्वात् तस्यासंभ
तोकादिग्रहाणां दुष्टं सुखं इति बोधो देहे न निमित्तमात्मानं वा प्राप्तां कुं यितुं न मिश्रत्वात् तस्यासंभ
॥ यथा हि ॥ प्राग्देहजडत्वे च प्रतिष्ठाप्यमानतया नाशकनीयं तथा च स्या
दिकमपि चेत्तत्त्वप्रमेयप्रतिष्ठाप्यमानं यथा प्राग्देहजडत्वाच्च स्यादिति
स्यात्तत्त्वनेति जडमेवाप्येकस्य कुचिदेवोपलभ्यते भवेत्तदस्य निमित्तमात्मानं
लक्षणात् प्रमेयमात्मा हेतोर्वाच्यं तत्तत् ॥ अत्रैव न बाध्यते ॥ तद्विरुद्धं च वेद्यत्वमिति
नित्यायकविरुद्धोपलब्धिः तेन संवेदने सर्वव्यतिष्ठान्नम स्यात्तदस्य प्रापरेण न्या
दोमाया प्रमात्तात्वे सारोप्यत इति संज्ञा चित्तोच्यते यदजडप्रमात्तसिद्धिः यथा
र्थस्थितिः प्रागापुंष्टकनियं चित्ते जीवेति रुद्धा तत्रापि प्रमात्तनिमात्ति
ता तदात्मनेव तस्य स्यात्तत्त्वप्रमाणनयेत्ता इति तथानार्थव्यवस्थाप्राप्त्या
वहभावतिरोपतः प्रकाशस्यात्मविश्रुतिरुक्तं वाचिकीर्णित इति तस्यैव
ति श्रुत्यादेः तस्मिन् प्रकाशस्य प्रमाणाविषयतेति प्रमाणात्ता विषयता च प्रका
शत्वात्तदिति उपेक्षा चारिकत्वस्य पूर्वमप्युक्तं तस्य निषेधहेतुः धर्मोत्तरा
भावेति यदेकमेव भूयोषिः स्वभावोपचर्यते तत्र निमित्तभेदे प्रयोजनभेदे
चासंभवति प्राह गुरुमात्रमुपचारो जायेत स्वात्मन्यसंवेद्यवर्त्तादास्येति
पिहिरुद्धत्वे उपचर्योपचारयत्तत्त्वोपकरणत्वमर्थव्यवस्थानिमित्तसदीन
त्वपूर्णप्रभृत्यभिमानाभावात्तस्योत्पत्त्याभावप्रभृत्यवप्रयोजनं निमित्तम
स्यैव नन्वेव प्रकाशोक्तं प्रमेयत्वेन प्रमाणेन तस्मिन् उक्तनीत्या च प्रमात्तप्रमाणा
मेयता नाप्युपचारे चिकीर्षिते ततोपमं घटकमुपयोगि अथ स्वात्मप्रतिष्ठेन
भूति न्यायेन स्वसंवेदनसिद्धिमिति भगवत्संवेदनमनप्युक्तमात्मानं पश्यमानं
प्रमाणाभिमुख्यते तदियमः संहतिः तथा च चतुर्विधं प्रत्यक्षमिति स्वसंवेद
नस्य प्रमाणभेदात्तात्त्विकप्रतिः प्रमाणाविषयत्वमिति विषयत्वभा
वोपसंहारप्रमात्तत्त्वप्रमाणात्ताभावेऽप्युपसंहारोपेत्यः सौगतस्य तस्या
दप्युपचारवीजप्रमेयतायां श्रुतीनपि गतत्वे अपूर्वत्वे च तत्कालोचितस्य स
वेदनस्य सति च प्रमेयतेप्युपचारवीजे प्रकाशत्वात् तस्यात्मात्मात्त्वमप्युपचर्यते
अस्यानपेक्षतां प्रतिपादयितुं एतदपि ननु कथंचिदप्यस्मान्त इति दर्श
यति अपूर्वत्वं तत्ताभावादिति प्रमाणाविषयत्वमिति वापाठेनापि प्रमा
णाविषयत्वमिति कथं चेत्तदपि प्रमाणाविषयत्वमिति तस्मिन्निमित्तसंख्यः कथं
तत्त्वमाणा विषयत्वे प्रोक्तं तस्याह प्रकाशसिद्धिमिति तदस्य अपि विव

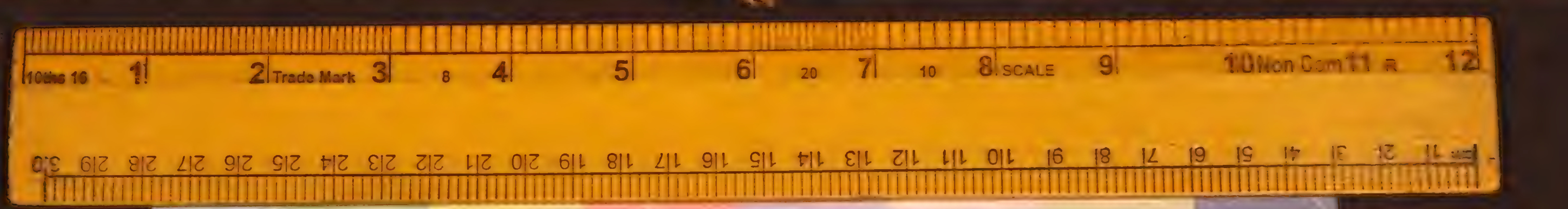
३-
प्र जा-
वि-०-११
१९

मिति विषयत्वमर्थवत्तायां च देत विषयत्वे च प्रमाणत्वमित्येव नित्येति । अन-
पिगतेति । अनपिगतविषयमिति विषयसुखेनाज्ञातेति विषयनिष्ठप्रका-
शात्मकस्वरूपमविनष्टि । गीयेत्येतादृशे प्रमाणेन विषयपुत्रः प्र-
रीकरीतास्वरूपे प्रमाणविषयत्वाभावो न निदाने स्तः प्रमाणानेति क्रम-
णविशेषणचकस्यतायै मीमांसकलक्षणो नवात्मनो यद्यपि नित्यत्वा-
दर्थवत्तास्ति प्रमेयत्वापचारनिदानेन यद्यपि पूर्वानपिगतत्वे भविष्यती-
त्याह ॥ अत्मनश्चेति ॥ स्वयं ह्येतादृशे प्रमाणेन विगतत्वेनावदिति कर्त-
व्यमपि न कृतम् स्वपरविभागस्य हृदयने त्वात्किन्नात संवेदने सौक्ये वय-
रमार्थतः कल्पितस्य प्राणाशरीरादिमायाप्रमातृविषयतया नृपरायव-
हारमिति हि प्रस्तादभिधास्यते तत आत्मनश्चि सामान्यान्तिरेव युक्ता अथैव-
काशेयमिति निश्चयस्य काराभूतः पूर्वनायं चटः प्रकाशितमिति निश्चयः तस्य-
व्यापकं तद्वत्प्रकाशरहितया दृशता दृशप्रयवस्तद्वत्प्रकाशत्वस्य सारो-
तदभावैव मिति न प्रकाशितमिति च भूतकालप्रतीत्यभावादवयवदमेव स्या-
त्तु चटप्रकाशस्य कालो न भावश्च तत्साराप्रकारमिति तावदन्तरो ये प्रवे-
त्यो न भवेत् तत्सङ्गवेपि अथैव प्रकाशाय मन्मथशक्तिरूपम् तत आ पूर्व-
काशे ह्यमनभविता युना प्रकाशेन पूर्वैव प्रकाशमिति सिद्धेनास्ति मेव-
वैकाल्यसंशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
प्रकाशतो वापचायं तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
तु भवेव तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
पति तदन्तर्भवित्वा तद्वत्समिति ननु काली किंस्तु वान् भविता सिद्धिः ना-
स्मदादिः स्यात्तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
दानतः सिद्धिः संवेक एव परमार्थप्रमाता यदि परमाणुवद्विषयैक-
रीरादयो भिन्नास्तद्देहकतश्च प्रमात्यभेदव्यवहारप्रमाणेति तच्छरीराद्य-
तरंतास्मिन्कालेनाभ्यदिने तदन्तर्भवत् प्रत्ययकाले सृष्टिसुखाना-
रम्भे च तव यत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
नवम् विमत्यप्यप्रतीतो लिङ्गप्रत्ययान्तीति भूतकालावभासतद्वि-
त्येव तद्दीयेन प्रतीतिः प्रतीतिश्चानुभववृत्त्यस्य तथा च योगिनो वेदा-
नी पूर्वकालविषयमुत्तरनाप्रत्यवभासप्रसंगात् तदियं सृष्टिरेव भवेती-
पूर्वतु भवसाक्षिपत्येव तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
ननु अन्तर्भवसानुप्रवेष्टव्ये तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
लोपरागस्य तया स्ववृत्त्यतिरेकिवस्तुभासा समवेतचतुर्भयात् ।

तत्संशयः

ता

प्राणिनस्तृप्तास्तर्तिनस्तमवतीति शरीराद्युपरागत एव सा इति प्राचाशरी-
रोपरागश्चेतच्छरीरोपराविभिन्नरेवमुपरागदयस्करीकारायागाजस्य-
टस्त्वित्तम अतिप्राप्ततापदानभूतत्वपूनः अनोविमर्शनीयव्यभि-
नोगादः शरीरे तत्रैकसंस्कारोद्भादवत्त्वमानत्वेनाभिमन्यमानेस्य-
टस्त्वित्तमभिमाना इत्येव वृत्तास्थितमेतज्ज्ञानोत्पत्तयप्रकाश-
ति अथैव त्वमितिसत्तया अथैव प्रकाशत्वमित्यभिगमेन अथैव चार्थो म-
न्यः अतएव विभनति न चान्तरा एवैव सत्तानचमोप्युत्तमवति व-
स्तुतत्तसत्तापि प्रकाशविधानेनेति सत्ता पूर्वप्रकाशा पूर्वता योमव-
विश्रान्ता तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
रोतप्रयुक्ताः प्रमात्तृगतो पूर्वप्रकाशत्वव्यवहारः प्राक् प्रमात्तृसङ्गो-
नभवति प्रमात्तृसमायुत पूर्वकालस्मरणोपलब्धत्वात् तदमज्ञावैभवस्य-
व्यापकं तद्वत्प्रकाशतया तेषां चैव तद्वत्प्रकाशभावैव तद्वत्प्रकाशतया तद्वत्प्रकाश-
पेक्षत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तद्वत्प्रमात्तृसङ्गो-
वैव प्रकाशव्यवहार इत्युक्त एतदपि कथम् न हि स एव पूर्वप्रकाशते युना वा-
पूर्वप्रकाश इति संशयान्न तद्वत्प्रकाशत्वविषयतया विरोधः परिहर्तव्यः-
शरीरपितप्रकाशभावो देहादिष्वेव प्रकाशः सत्येव परागा प्रकाशे परमा-
प्रमातरिव तैव प्रकाशः परमाथ प्रमाता नृपरेमशरीरकथे चिद्वत्प्रकाश-
द्विभिन्ना अथैव प्रमात्तृ इति वस्तुताना पूर्वप्रकाशत्वोपलब्धिः ॥ ननु वा-
जानुना संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
परमात्तृप्रमातरिकालत्रया विच्छिन्नप्रकाशत्वमुक्ता तदमज्ञादव्यवहार-
युक्तम् मया प्रमातृ पूर्वप्रकाशत्वभावेन पितप्रकाशां प्रामा-
न्येव प्राप्ते वेदभावभागिनामिति स्य प्रमाणतया तथार्थः स एव त्वेव का-
रेण परमाथ प्रमात्तृभेदमाह अवात्तरप्रमेयस्य संशयान्न तत्संशयान्न-
आत्मतत्त्वोपलब्धेन तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
यता यतः स्वमेव देने प्रमातामिन्नुद्योतव्यपायः शेषचारिकमपि प्रमा-
विषयत्वेनोपयुत इत्युक्तं तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
क्षान्ता महाप्रमेयस्य संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न तत्संशयान्न-
प्रकाशावभासमवति प्रमेयवृत्तिस्थितमर्थः नवात्मगतनित्यता विवि-
रेव प्रमात्ता प्रमेयपदेनाशोकाह वैकल्पिकेति तत्रापि विचारयित्वा पूर्वसिद्ध-
एव अन्वयाविचारयोगादित्येवमात्ता विचार्यमाणेति स्वशिष्टा यव प्रमा-
तापदा क्रमागारमपक्रामोत कवलेस्वात्तया युक्तमात्मानमिति भावितयेन ।
तत्र प्रमेयभूतायुक्त प्रमात्तृपि भिन्ना दान्त्यः सञ्चरति प्रमेयत्वम् तत्रैव

५ लक्षणं कारणत्वं
मुपपन्नमिति एत
त्सारहरति तदिति
कर्त्तृप्रयोज्यत्वं ५

三

त्ति तत्र प्रमिपिया का मिनि ये समर्थत जाते विशिष्टा ह्येव से नि पयस्य कारणा
 त्वे बुद्धः तेनियमात्रस्य तेन सह कारिते पात पवयो विशिष्टा ह्येव से नि पयस्य कारणा
 त्वे बुद्धः तत दिनि पयस्य कारणा त्वे बुद्धः पयस्य कारणा त्वे बुद्धः किंच ॥ इति प्रस्यता
 यवहितो प्रकारिते सुते कोन चिद्वयवाजाभावात् तदेव च जडेकाराभाविष्य
 तीत्युभयद्वयानित्यापावयाद् बोधावभास्ये चेति इह प्रमात्मके फलमुद्दि
 प्रपकरणस्यातिशयोक्तिरूपानीयः प्रमाचैव स्तुतिपरिष्फुतिः वस्तुवार्थक्रिया
 योऽपेक्ष्य अर्थक्रिया अर्थितो भेदे करस्य प्रमात्रत्वात् तद्वैत प्रमात्रत्वे रणा
 सह यवजिहीर्षीः अर्थक्रिया योऽप्यतो च वास्तव्या यो विज्ञाता अर्थक्रियाया
 अपि वास्तव्यपते ये व प्रार्थनीयत्वादि निवास्त्य ता च प्रमात्रार्थतिरिक्ता ता च मा
 प्रमार्थ प्रमात्रः प्रकाशात्मका उपपद्यते अप्रकाशत प्रमेगात् अप्रकाशायात्
 यवार्थक्रियायामयोग्यत्वात् तदिदं नुभयं समर्थनीयम् प्रकाशान्न त्वे च वास्त
 त्वे च तत्राद्यं प्रमार्थक शिवसदाशिवे प्रमार्थक प्रमात्रैव प्रमात्रे तद्वत्ते वा
 यता नु कल्पित प्रमात्रभावे मायीयं शरीर प्राणादि मये च तेन शक्तते एव च मा
 यीयस्य प्रमात्रवैषिष्ट्यात् वास्तव्यपवती लस्य प्रमात्रा प्रकाशमात्रस्यावस्तुभू
 ता पिर्वाश्रयता अत्र मायेनापि वितरीते प्राक्यामित्यभावे यमपरिकल्पनाति
 त्वे संभवत् एतद्विभूति तेन वास्तव्यस्य त्रितिशालस्त्वभाभिमातिका यवसाय
 दृष्टो न वित निष्ठो तस्मात्मीलेन तावत्प्रकाशितं यं प्रथमं प्रकाशने च अ
 प्रमार्थ प्रमात्र विशिष्टेदमिति सदाशिवमृते हो इदं मंशा मुदतया अहमिदमि
 ति ईश्वरभुवि सुतेदं संशोता हमिदमिति एतावज्ज्ञानशक्तिमात्रमभवत्मासः
 उच्यते माविदं मंशास्य एतत्ते वतास्ति अद्वैतौ तद्वत् प्राणादि वती लस्य तताः एष
 को ज्ञासेपि अष्टयुक्तया चैतन्यादिवदेहस्य एषा विद्या भूमिरुच्यते अत्रापि च मे
 महेश्वरमंत्रभेदे नावांतीरो भेद इत्यत्रा मायिकारो वित निष्ठो तेततः संकुचितत्वा
 मातेः शून्यरूपस्य सर्वमिदं यत्ततदहमित्येवं दृश्यव्यवितानके वलदृष्टत्वात् स्यादयं
 तदा विष्णु प्रकाशो तादातपमृता येन या नुवा यता य प्रकाशः पश्चात्तद्विद्वत्पम
 संकुचिते प्रकाशस्येव प्रलयके वलेन तोपित इह दृष्टे मकले इत्यं भवतादा
 त्यवास्तत्वाभ्यां प्रकाशः वास्तव्येन च प्रकाशो यो विमर्श भागो व्यभिचारी सविक
 ल्य इति वास्तव्या ययिष्ठो प्रकाशस्य च विमर्श एव जीवितं सत्वाविकल्पदृष्टतां भ
 जति या प्रकाशमात्रतृणतिरेकादायितीति सो वास्तव्य इति यद्विद्यते प्रकाशमा
 तत्राधिकं वास्तव्यमिति वास्तव्यस्य प्रकाशमात्रमुच्यते अपि त्वत्त्वसायः ता
 द्यात्म्येन तु प्रकाशने प्रकाशात् एव न च तस्य शिवात् तद्वत्तिसकलान्तेपि प्रमात्र
 विक्रिद्वेदोति तत्र च विमर्शान् प्रकाशान्तिरिक्तो किंचित्करोतीति निर्विकल्प
 के प्रकाश इत्युभयवदिति चाच्यते एवं स्थिते वास्तव्या यवसायदृष्टायाः प्रमात्रवद्वि
 यद्याणस्य चोन्नतलवर्तिनीया शिवसदाशिवे श्वरविद्यारूपा निर्विकल्पा नुभवं
 दशासेवास्या नुभवं दहित प्रमायां प्रमात्स्वरूपवत् प्रवेशोपि परमापि नीत्या यव

ई.
प्र. सा.
वि. गि.
२४

तत्रावहासे पयो जनेता न्यथा मार्गद्वेष्टाणां विवर्तेन रुदयेन सह सात्मता आत्मरूप
तासाकल्यादात्मरूपता व्यवसायो वा सात्मेति साकल्यादावव्यये भवि निति वा
दावा च छेप्रमात्रावेष्टादितिरुदयविश्रान्तिरुदयगमत्वेचनामकिमिहा प्रका
शमपुनः। तानां प्रमात्रप्रकाशवलेन प्रकाशमाना नानुसृत्योपनर्दये मेवोक्तप्र
मात्रावेष्टादिति तत्र रुदयगमत्वेति प्रमात्रातीति रुदयगमके च पदमर्थो रुदयमि
त्याह परमार्थलक्षणं हीति चितिः प्रत्यक्षमर्थीत्याह परमात्मा कस्वरसोदिते तु
पुरुषस्यैवेत्युक्तम् एतन्नाप्येवमावाच्येतीत्यादीति यथा सत्त्वं लघुप्रकाशः
कमिति ज्ञानं ज्ञाणिकं कार्यकारणमित्याद्येकस्येति रंशस्य तत्त्वोपनिबलेने
यमिणो धर्माणां चान्योन्यभेदः कल्पते तत्र दंशविमतिशान्तये तथा प्रकाशरूपे
वेदनेव भासविमर्शादीनां प्रत्यक्षरुदयनेयव्यावभास्येतेन न्यासदिति परोपदेश
काले स्पष्टो यं धर्मयमिभेदः पारमार्थिकपदपदेष्वप्युल्लेखेन पारमार्थिक इत्य
भेदविश्रांतेनेव तेष्वप्युल्लेखेन च पदव्यवहारे धर्मयमिभावः स्यात् एतदपि प्रत्या
हवातिरिक्तोपेति एतदुक्तं यथा अतएव साधनेति च अवसाधनेत्येतेन विकल्पद्वेषमा
धीयो धेयापार इत्याह उपदेशावस्थापिमाधेयसाकेवलपरमार्थमार्गवगाहनसो
कोर्धेनाप्रवृत्तविद्येति वदते इदं नीलमवभासत इति बोधवहिरुतं प्रवृत्तयदिति सिद्धं
ते तस्मात्ताधिकरणेनावभासाः स्फुरन्ति ममेदमवभासत इत्यत्र हि ममेत्येवोविश्रां
तं अहमभावेति गीर्वाणमिव नीलप्रकाशसत्त्वं पितावभासलक्षणधर्मो मस्य
तश्चितातीव नैर्म वेद्य बहिर्भूतेन प्रवृत्तेव भासोपप्रकाशोत्तमात्ताधिकरणेन यतः
केवादिदर्थगता प्रकटतेति मतम् ततो बोध्यस्तमवभासे सत्यमिव विरुद्धं संक्रमण
शीलमवभासे तनयावभासिचारिणं शकते अहंविमर्शातीति विमर्शमिदिरियम्
सूर्यपश्येव न वहिर्भूतं सूर्यात् एव नीलस्य तत्र कर्मेतेव विमर्शपत इत्यप्रती
ते इयं सायाविमर्शपत इत्यस्यां चतुर्दशायां दृशोन्तं सूर्यात्तातिभासात् इदं नीलभा
तीति ममेत्यपि सेवेदतस्पर्शवहिरुतं प्राथम्येव दृशः स्फुरति तत एवाहं
तापुना मृतावतो ममेत्यनुवचनस्यानमिदं वक्ष्याति दिश्यते ॥ एतदुक्तं भवति ॥
प्रकाशस्वाते अमिह बोधसेवेदतादिशब्दाच्च स स्वातंत्र्यं चनामयं स्फुटं
त्रेष्टाप्रसरणाविधानः तेन स्वयंप्रकाशतोपरमात्मना प्रकाशते इत्यत एव
दतया प्रकाशमाना तदीव स्वातंत्र्ये परमात्मना प्रकाशत इत्येतदेवोच्यते परंप्रका
शपतीति एतदेव हि राज्ञः स्वतंत्र्यं पुद्गे स्वातंत्र्यं पश्यते यथै यतिचेति तत्त्वयंति
वर्गीकृते तिर्भासमाने चटादिकं निर्भासतीति इत्यतिक्रिया समुदाये
सेविदादयो वर्तन्ते इति तावत्समस्तप्रतीकाराविमर्शातीति वर्तमानं धर्मि
रूपसारं आभासत इति नुमागमात्रं धर्म इति प्रकाशस्वतंत्र्यवप्राधर्मिणो वा

या

भासो धर्मस्तत्त्वत्वात्ते विमर्श इति संबध्यतनु विमर्शास्तावत्स्फुटं न संवर्ति
ता प्रतिपत्तिः न च सेवेदने शब्दतमसि अधिकल्पनीयत्वेन संकेतविषयत्वभावा
त पञ्चसेकेतो प्रज्यते र्थतत्रो विमर्श इति मनीलेनेव सामानाधिकरा
णमविकलमवलम्बते यदुक्ते विमर्शातीत्येतत्त्वत्वात्तेन च कास्तीति तद
वभासे पितृत्वमवभासयामीत्यतरेवेति प्राप्तेस्तत्त्वत्वात्ते विमर्शातकदाचि
दिदं ताभिमित्युत्पत्तीत्याशङ्क्याह स्वतोपि विमर्श इत्येति अपि प्राप्तेन तत्र
तथा सत्यमवस्थस्मिन्नपि विमर्शापोपि च इदं नीलमिति विभिन्ने नीले मनुभ
योपि प्रमात्रमात्रे प्रमातेर्युवविमर्शस्य पितृत्वप्रमेय इति संबध्यतनु इत्येति कति
रिषष्टी इदं तेन नीलात्पुनः प्रकाशमात्रात्पुनः प्रकाशानुदत्तपरत्वात्तया प्रमा
नविमर्शोक्तः अहमित्यविमर्शप्रकाशविमर्शातिलक्षणत एव च सतो मुजात
स्य करणं संरसो ह मसो नीलादेर्भीकैति न त्वहमिति शब्दाने सो केति संकेता
भावे संकेतास्येतो चकचं स्यात् तदेतं केति कमित्याह प्राप्ताभूत इत्यात्मभूतो
व्यतिरिक्तः ॥ अत्र हेतुः ॥ अत्रेति ॥ अत्रादिचेतनस्य विमर्शकृतपदविशेषाः आ
न्याप्रकाशप्रकाशस्य कथं भेद तदाकारत्वेन ज्ञानत्वेन दृष्टत्वेन तस्मान्मा
मर्शकत्वे जडस्यापि दर्पणात् साधारं सारं तस्मिन् च वाच्यं विमर्शाप्यविमर्श
कथं भेद इति विमर्शस्य पार्थक्यं विमर्शानि स्थानत्वेनाप्यनुयोज्यतात् नीले
हि कृतः तथा प्रकाशते यतस्तदपि कृतः तथा विमर्शमेव तत्तावतिपर्याव
सिते प्रमेयस्य प्रमेयात्वे प्रमातृप्रमातृत्वमिति ताधिकमुपयायते अपि श
हेतुप्रमेय इति त्वेसाधमानत्वेनाह अहंताविमर्शमय इति यदुक्तमिदमित्य
स्त्वविमर्शविमर्शस्येष्टादिति नीलमिदं न यने नीलमिदमिति विमर्शाति त
त्राच्यं परमार्थः अहं नीलप्रकाशतया प्रकाश इति तावन्तेत्यधिकानेपेता
माह विशदं नीलात्पुनः प्रकाशप्रमातरियावित्त्वरूपताविमर्शमयत्वं तत्रमा
तता आत्मतामाह प्रमात्रप्रमात्रसंपत्तिरात्मरूपतासाकल्यं आत्मताविमर्शा
तिरात्मरूपताध्वसानं किंबहुना आत्मतिविमर्शस्य स्वरेपे सर्वथा निमज्ज
ते मेकीभावात् सत्यं सत्यां मर्थस्य सौ प्रमाता भवति यः शुद्धप्रमाता ॥
एवं च सत्ययोग्यतामात्रेण यत्रीलादिप्रमेयमस्त्वद्वलतः प्रमाविषयता
पत्त्या प्रमेयं भवति ॥ अन्यथेति यदि विमर्श इत्यतः भवेद्विमर्शासाध्याभा
वतद्विशेषो व्यवसायात्मकोति प्रयोत भवेत् व्यापकतामान्याभावे व्याप
विशेषासत्ताप्रसंगत तत्र विषयः सन्नसत्री लोता नील इह ने हेरा नीततदनी
मया दृष्टो मुना दृष्टत्वेन मन्त्रेणापि रूपातक श्रिदं सोऽप्यादिति द्विविध
स्वभावेन आधमस्वरूपतात्वादेशेन कालेन विषयतायावनक श्रिदस्य रूप
तत्वमवतिष्ठते न किंचित्त्वमपि तावतिष्ठते अनेकांतिकरूपतापिनपर्य

इ.
प्र.ज्ञा.
वि.वि.
२५

वस्येह दाहरोलायमानतेवेति श्रुत्यप्रमात्तस्यतरोलायमानताशंका
अविरतप्रकाशत्वात् अर्थप्रमात्तस्यदेयमेवाविवलतायाप्रमेयस्यतत्वा
त्वाकाचिदितिकाचिदितिप्रतः सापेक्षेपसंज्ञातलोकस्यचवाह्यार्थसा
ध्यामर्थकियाप्रतिभरलेयस्योपसंहारः कृतः उपक्रमेचप्रमातेवप्रतपति
ततः प्रमाताप्रमाताभवतीत्युक्तमन्वाचयेतचतत्रप्रमेयम् अहमित्युपक्रम
मातीलेजनामीनिमध्यातीलमेतदर्थकियाकारीत्युपसंहारालोकस्य
प्रतीतिः ननुमारीगतोत्पन्नायवभातेचनविमृष्टमित्याशंकाह गद्या
गमनादेवेति॥ एतदपीति॥ अपिशेहेनेदमाह रण्यगमनेतयतएवन्
णादिभातमध्यभातेत्याणादिदृष्टेणाविमृष्टत्वात्तएवभातेविमर्शम
तिभातेभवति॥ इदंशोशमात्रेणति अतोव्यतिरेकोन्वयस्यात्रेवप्रदर्शयि
तेशकावेवप्रकाशविमर्शयोरिति एवंसाव्यतयादृष्टातदृष्टेसूत्रद्वयार्थ
योजनंटीकाकृताकृतम् तत्प्रसंगेनतदृष्टाततयेवमायाप्रमात्तृष्टेणत
देवदाष्टंनिकेयाजयति एवमस्येति॥ यथाप्रमेयेविमृष्टप्रमेयतस्येवेत
देवविमर्शनम् यमीलप्रकाशरूपोहमित्यात्मनिप्रमात्तृष्टविमर्शनेरूप
मेवमस्यापिप्रमात्तृष्टस्येदमेवविमर्शनंयद्विशुद्धेश्वरसदाशिवरूपतोप
क्रमपरमशिवात्मकस्वतंत्रस्वभावविमर्शनम् यथाचनीलमात्रेणा
धितस्तत्प्रमात्तृष्टेविदृष्टप्रमातमपितीलविमर्शप्रत्युपकरणीकियमा
तात्वेताविमृष्टभवत्येवेतीलतत्प्रमात्तृतामात्रेणचार्थितः परमेश्वरस्वतंत्र
स्वभाववावमर्शनंभवदपिअर्थनीयवार्थार्थकियाप्रतिसततवाहित्वा
ग्रहप्रस्ततयाअसंचेत्यमानत्वेतापिस्वरसेवेवशेषेनहृदादेवमायाप्रमात्तृ
हपकरणीभावंप्रययतोसंकल्पम् पूर्णंतितीलायसंकोचितोयोहस्ता
वाद्योविमर्शस्तत्स्वभावेष्वमत्काभ्यान्तदात्तापरमोभोगस्तस्याप्राप
तिःप्राप्तिः पूर्णहेभावस्यायाचमत्कारपत्तिः प्रयाततयाविमृष्टप्रमातता
पत्तिलयोपलक्षितोयः स्वात्मरूपैश्वरस्ततोपलक्षणांसेर्वैवैश्वरस्यल
क्षणेतिस्वविभुत्वसर्वकर्मत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वप्रमत्तिमिरतीश्वरः
साधारणोऽर्थःस्वस्वभावीकृतेरितिपरामृष्टतयायेतस्वात्मनःस्वभावा
अभुवत प्रकाशविमर्शसारत्वाहस्तवस्यायाः अतएवहितेश्वरविवे
कःयारमार्थिकपदविद्योदयेतप्रादुर्भूतेस्तेःस्वस्यात्मनःस्वभावतामा
पाक्षितेर्मवति किंतुपलक्षणासुच्यतइत्याह तदितिभैरवीश्वरलक्ष
णार्थः सम्प्रावेशासमेतांत्कर्तृकः स्वीकारस्तस्योपरमः प्रवादस्तस्य
यदासमेतात्सादनंपरमर्शनंअहमेवेभूतोप्रतियोगिरूपउत्पत्तिकल्पकं
तत्तशरीरप्राणबुद्धादितामीलादिताववेद्येरोपपद्यतयाविमृष्टप्रमात

तेनत्यक्तरांतस्पलाभयेतुपलक्षणांशः दध्यस्यावर्जनेतुत्तुलीक
रांतम् तमेतदुपमितिरुदयगमनेवोच्यते तत्तुल्यतेयस्तेप्रमात्तृदित्युक्तं
मेष्टप्रमात्तृदगोचरीभवतीत्याशंकाह॥ इदमेति॥ भवेदिति॥ संभावमेवा
स्यभवमितिपावत असाधारणमनीश्वरे परमस्वायंजात्वकार्त्वादिदेवा
मिज्ञातम् एकयमात्मकस्वरूपः ॥ १ ॥ तस्मिन्चिद्वस्तस्वरूपप्रवेशात्तुपा
यः अमितःस्वरूपसर्वस्वीकारेणवस्तुजायते॥ येनेति॥ तस्यापनेनप्रयुत
याअनेनशक्त्याविष्कारेणेतिविद्वतम्॥ इयमिति॥ दृष्टाश्वेनप्रत्यमिति
भावसाधनेतिप्रदर्शयते ननुतत्तत्त्वप्रकाशत्वात्तुतस्याविमृष्टाया
एतस्यकाव्यापनेत्याशंकोप्रदर्शयेशमयति॥ यद्यपिचेति वक्ष्यमाणान्य
नेतिकलोद्वलितमेतच्चित्रत्वेकार्त्वातमयम् अपिदृष्टस्यस्यादेर्मितंरूप
तथास्थितमितिबुद्धेतेप्रधानीयतरति अत्रापिबक्ष्यमाणान्येतिस्मद्वयः
वक्ष्यतेहि मृत्वात्वेकर्त्वापास्तवोयस्यचविदात्मनः मृत्वादिनहुणंज्ञानेन
तस्मावेशालक्षणांमितिमेष्टेचिदृष्टस्यात्यत्रानुपकरणीकरांशरीरादिकाय
प्राणादेर्कायादिदृष्टतानिमज्जनेनचिदृष्टतोदेवनमिति एतदेवप्रभावः
प्रकाशेणयदृष्टायातेत्यविलक्षणातयाचकार्त्वाभावपतीति एतद्वपरापर
मिदिप्राधान्येनेतिवक्ष्यामः सिद्धयेतिस्वरूपतोत्तामितम् तन्वचसिद्धेवस्तुतिप
त्तमाणांतत्किलव्यवहारसाधनमितिप्रसिद्धम् ततश्चतदनुसारंणोवदतोवा
च्येप्रत्यभिज्ञातमात्रंसाधनंतीत्याशंकाह सर्वेतिजडपदार्थविषयेहि सिद्धे
पित्यमाणव्यवहारसाधनेतदवश्यमपिसिद्धस्यकस्यचिदंशस्यातस्तथा
प्राव्योपाख्यारूपस्यव्यवहारसंपत्तिमष्टवीकरोति आत्मनिवीश्वरेनकिंचि
दसंपत्तंसाध्यमस्ति प्राव्योपाख्यायोरपिसिद्धत्वात्तुदसिद्धोप्रमेयत्वास्यापि
हितकाचित्सिद्धिरित्युक्तम् अतस्तद्व्यवहारमात्रमपितेहसाधनेपितृप्रांश
श्चतंत्रस्थितंनतुपसमीपइतिरुदयगमनेनप्रधानतयादर्शयते आत्मनी
श्वररूपेयेप्राव्योपाख्यातेसात्यदेहादीतीलादेवोपकरणी भवतापितते
एवप्रधानंयथापश्यतेति तेनद्वैतौसूत्रानुसारंणोवापदर्शयतश्चतुर्लोकज
उविषयेयद्व्यवहारमात्रस्यासाधनेतदपिइहजडे कियमाणेप्रदर्शनेनसमसा
विकल्पप्रदर्शितमात्रावशेषेप्रदर्शनेनचपश्यपश्येत्यवदानदापनादृष्टेणत
त्त्वम् तदनुसूत्रेहइतिकर्मणिदृष्टानावेशेनाकर्मकत्वात्कर्त्तृवदाशु
तिकाभिप्रायेणव्याख्यानेतिविवादसिद्धतातामदृष्टत्वमुभयत्रतुल्यम्
॥ ३ ॥ भाविस्तुत्रार्थसंदेहेपातिरूपयति॥ एवंचेति॥ आ
त्मेवेश्वरः सचसिद्धइतिचतुर्लोकत एवेतस्याप्रत्यभिज्ञाकरणाभावसाध
नेनेनआविष्क्रियमाणशक्तिलक्ष्णतश्चतुर्लोकतश्चतुर्लोकतश्चतुर्लोकत
हस्तुसोपपत्तिकंत्वातिप्रत्ययपदंतेदर्शयितुमाह तपोह्युतातेतरेव

सुविज्ञानं
तत्

६.
प्र. ना.
वि. २६

द्वयमागस्यशास्त्रस्यसाप्रत्यभिज्ञेवज्ञानक्रियाशक्तिरूपमर्थमिषेयः ज्ञा
नक्रियाधिकारमामागमसंवादितामर्थमयहतिरूपिततात्पर्याज्ञानक्रि
याशक्त्योर्विस्तरेतेतिरूपान्न हतनिप्रयप्रमसमस्यशास्त्रस्यप्रयोजन
म जडमृताजीवदाप्रयप्रतिष्ठानम जीवतांचजीवनेज्ञानक्रिये एवं
स्मान्मात्रेणेतान्मेवेष्वरः सदासिद्धिद्विदिशहोहेतुहेतुमयवंचोत
यति आत्मनःसिद्धत्वेमेष्वर्थचयउक्तम् ॥ कर्तृविज्ञानरीति तेनप्रकोराण
यस्मादिदं सकललोकसमतेजडाजीवन्मुद्यासिद्धिजीवतस्यज्ञानक्रिये
तत्त्वमित्युपपद्यते तनुजजजडवर्गस्येवायंज्ञातोतिरूपितोतत्त्वमस्यम।
रम अन्यस्तुतकोपलीत्याहवतिरुदस्यानामिति तत्वेवंसर्वमावातोय
दिहेराचोतदक्रियासत्त्वसामान्यद्वयोत्पादोदयात्मातज्जोदुःखेष्टेपि
सत्त्वतमेमयमित्योदोचयस्यतीयराशिसेभवोवक्ष्यते सकृन्मिन्याशब्दाह
टीकाकारः ॥ भावाभावयोरिति ॥ नीलेहिरतस्यथः तस्यथावितान्मृताप्र
यीतादयश्चित्तनीलेतेनापितेनीलम किंत्वाभासपरार्थापवसर्वेष्वंशितिश्रा
भासस्यानेप्रमातरिसामानाधिकरणेतेवेयधिकरणेतेवानीलानीलेता
वहिश्रास्यतप्रमात्यविश्रातंचवस्थानोपारमार्थिकंरूपम् तस्मत्तत्समेत्व
यशहेनोक्तम् तस्मिद्रूपेसतितथेवयद्वास्त्वनायथसीयते तदपिप्रमात्रा
ततत्कालस्त्वमपित्वथवसितमीश्वरस्त्ववस्तुष्टेतेथेवार्थक्रियाकर
णाहत्वेवमगवच्छिद्वशक्तिसदाशिवेश्वरविद्यामायास्त्वप्रमात्यस्त्वष्टिश्च
त्यादिहिसत्यसत्यतद् यादिरूपेणेतिवक्ष्यामस्त द्यालस्त्वताभ्यादे त
तप्रयदावेयधिकरणेतेस्त्वपते सुष्ठुर्थरूपेनीलस्यानीलेकार्यकारणं
सहकारिविरोधिव्यवधिवाधारस्यादितदावहिरसोसंबधः सामानाधिक
रणस्त्वष्टावपिपारतं ॥ त्रेणस्त्वष्टोचित्रंरूपम् पदस्वरूपंयदेवनीलेतदेवा
नीलमिति अत्रतत्त्वसंबधः स्त्वष्टकार्यसमवायोवापकानेकवित्रवा
देतचविरोधस्तस्यानाभासतसारस्यप्रमात्युक्तत्वादनाभासनाभावेत
दभावात् स्वातेत्रेणनिर्मीणेवयविद्वयम् योनीलः पटः सपवानीलरतिय
यपिपरमाणोरपिचित्रोपराताकाशरेदरेपिचिदेतसंयोगः पदेतविभाग
तिगुणपदिरुदसंयोगातदभावमयता तथापिसकलप्रमात्युगचरेवस्तु
विचारोयत्रचपरमाणुकशादिप्रतिपत्तिरौकिकीमापिचयोगितातद्वा
रिक्तेवत्यवयविपदंद्रव्यविशेषणम् पृथगेववाद्रव्यग्रहणेतसंग्रहाथे
म् प्रसिद्धतेनप्राधान्यात्पृथगवयविपदमुपातम् उपलक्षणावयव।
विद्वद्यंपदम् अत्रचसर्वत्रप्रमात्यविश्रातिरूपः समत्ययवश्राणितम् व
हिरपिचतेथेवार्थक्रियाकरणावस्तुतेवात्रेत्याह ॥ वस्तुसंभवेदिति ॥ तत्वे
वेतृतीयराशेरुभयात्मनोवासंभवेविपक्षाद्याहोतत्साधेतव्याप्यते गमे

तरत्तयायोगात् तते नीलाद्याहतेद्वितीलानीलारपिवाहमेनील
मपिहितत अत्रभयदमेपाणवविकल्पस्त्वमेवभवति ॥ तवाहमिति तत्रा
पितशक्तिव्यम किंचानुक्तानस्येश्वरमित्युपजीवनेतप्रमाणंवक्ष्यते
मितिर्मानताभावश्रया ॥ त्रेषुपुनियतिप्रप्राच्यप्रसिद्धपजीवतीतविष
त्वाहतिप्रयानतेनोपजीवति तदस्त्वत्रतीयोरा शिः चित्तत्वेतुभावा
नोविश्रातिचित्तचित्तस्यात्यत्र येनचिदचितेः सामानाधिकरणेतात्पर्य
थावातीलानीलवस्तुतीयराशिद्वितीलेत तन्नुभगवत्परमशिवविज्य
मराट्पाश्र्वकृतत्वादेवाभ्यसदाशिवेश्वरविद्याभूमिप्रपरापरदणायो
सामानाधिकरणेताहमिदमितिचवक्ष्यते सामानाधिकरणंयमदिशेरा
दोमायापदेशस्यथीप्राणदेहोदेचिदृपतामिषेकोपाचिदविदृपतावक्ष्यते।
तथाचनेश्वरविवेकोपावच्छिदचिदृपाइतिमहाप्रमातरिचमयाप्रमात्रा।
प्रमेययोर्गुणपक्षकाशइतिरूपयिष्यते ग्रह्यग्राहकताभिज्ञावधीमा।
तः प्रमातीतिरुक्तमयुक्तेतत्तुचिदचितेपरचित्तत्वात्प्रवेशरतिश्राव्य
ने इहतावस्थयास्त्रितकिंचिज्जडताममायापदेतृतीलादयः स्त्वपते तेषां
चायमेवस्त्वष्टिदन्तोत्यतश्चिदृपाश्र्वनेति बहुशास्त्रेतेवेवित्तेताभासनमि
येहिसापूर्णात्वात्प्रातिवित्तवक्ष्यते अत्रापितुसदेतवित्तवस्तुष्टिः कावि
तथात्वेजडापत्रेः अहमिदमितिप्रकाशेयोहसंशः सपरमशिवपवष्टी
स्तत्रपरमिदसंशः उन्नीलजडसंशेवप्रतिशालभते ॥ यद्वक्ष्यते ॥ अत्रा।
परत्वमित्युपकल्पपरताहंतयाश्चदादिति तदिचिदृचिदृपयोस्तुल्यक
क्षताचिदृपस्यतुतदेविप्रविरहः कदाचित्सामानाधिकरणंतेवेयदिक
रणनिष्ठितपु ॥ यत्प्रकाशाभावमात्रेपचरितम् तत्राहंतदेतयोस्तु
तीयमधिकरणंकिंचित्सामानास्तितचयथानीलमेवानीलमनीलमेव
नीलमित्येकप्राणीकरणेपितहिभक्तोभयदूप्रकाशः तद्वयाहं नीलय
नीलेतदहमितिप्रकाशेअपितुनीलेतमेतं यतिः सारमहंप्रकाशप्राणि
तेमेवेति अतएवाणयश्चिदचिदृपयत्रचिदादेकोसंशेश्वरः तेनेके चि
दचित्वादित्कृम मायाप्रमात्रश्रयः प्रकाशः परमप्रकाशतामोष्टया ता
स्यचिदृपस्यापितुशरीरप्राणोदेवयदृपेसेवतस्यतुप्रमात्युतापरमशिवप्र
काशपदमायाकृतात्त्वमिमातमात्रातस्यचिदृपताकल्पनेतत्त्विकम् तथा
रजजडप्रमात्रसिद्धिर्यस्यार्थस्थितिः प्राणपृथक्कतिघटितेजीवेतिरुष्टा
तत्रापिप्रमात्रमितिमास्थितातदात्मतेवतस्यस्यात्कशेप्राणेनयंत्रोत्पादिप
तस्मत्सर्वचित्तवस्तुस्यप्रकाशवदित्यनेनेक्तम् यत्तद्यमेवप्रकाशतेना
त्यत्रप्रकाशतएवचतत्प्रकाशपतेत्येत तदेवतत्तत्तश्चिदृपतस्यकथंम्यत्।

३-
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
२०

ज्ञाभासतमन्यततत्तन्मिदिति। सावीयेति मेदव्यवहारोऽयं शास्त्राहकभावा-
लक्षणः सर्वस्यप्रसिद्धस्तदपेक्षयातदनुवादेनतत्त्वोपदेशः कर्तव्यमिति हे विध्यसु
क्तम् तत्तुपं च भूतातीत्याहुः पौवातोभूतशब्दाच्चत्वमित्यादेतत्कथ्यते
त्रेभूतातीजीवतामिति एतदशङ्काह जीवोपिचेतिसिद्धेभवेति क्रियाकर्तृ-
पेक्षितमनुच्यते तत्परमार्थतोजीवतपवभूतसुचितेतत्समादेनत्वपरस्य
पार्श्वदसमयत्वतियतः सोपिचात्रास्तेवभगवद्गीतास्त्वचययपिबुद्धिदुहि
मतामसीत्याशेसम्बन्धषष्ठी तथापिबाहुल्येनतिर्यारणषष्ठायाउवा
तांथन ज्ञयश्यादयः प्रयते समात तीयानामेवचतिर्यारणमिति
चेतनापिभूतरेवेतिवस्तुप्रमाणमितिहोतदपेक्षयेवेतिमाउक्त-
वीयापेक्षालोकयात्रापेक्षारूपानुभूतापिबालोकयात्रादुष्टाष्टक
त्यपरम्यतइतिषष्ठीसमाप्तः लोकयात्रालोकव्यवहारोद्दिष्टाश्या
हकथतिरिक्तवस्तुभातिसंसारिणामितितत्वप्रत्यभिज्ञानेनानुग्राहा
णामित्यर्थः साक्षात्कारेणभावात्मनियत्यतिभासतेतदेवस्त्वितिह
सेभावितष्टयाकाकत्वेनचिदूयेयत्नेप्रवेशनीयमितियावत् तत्तुस
यमभाविक्लप्यमातादेरप्यस्यचित्तवशेतिरूपएव तत्केवलम
तुभूयमानस्येवेत्याशङ्काह । तदतिरिक्तमिति अनुभववासनोप-
जीवित्वात्स्मतेर्मनोराज्योत्पेक्षेदिविकल्पनोचनतद्विचारइतिअस्य
रुतोहिकथंभेदाभेदादितिह्यते तदुपशान्तितांतोयज्ञातितत्त्वमिदा
नीचिदूपाभिज्ञमेवास्त्वित्याशङ्काह शास्त्रसंस्कृतातामयीतिसाव्य
स्ययथिपांचविंशतित्वातिस्फुरेति तथापिपांचेवभूतानिचेतनोवे
त्येतावत्मात्रेतावत्साक्षात्कारेणानुभवोनाधिकेनतावत्तत्रवतोथात
षेकं तिरूपणएवविष्णुतिरूपितंभवतीत्याशयेतत्तस्मीत्येयमः स
भावतातुमातागमजनितेषुपित्तानेषुतदेवभासतेकेवलंयोजनामा
त्रमधिकंयथाष्टयिवेवयासुसंपत्तुर्दिविचित्रगोथातत्रेवविशेष
त्पागेतसोच्येणचगोथतत्मात्रेयतेतिअतनुभूतमेवेतिअथासुखा
देनेवस्तुक्तम् सुखदुःखमेवातांदिशुणातांसायव्यापकत्वादिसमाशेषपथा
नस्यपकल्पितम् तत्रचसर्वमनुभूतमेवसुखादितावत्तुष्टमेव सायंचम
धुरकटुकादेष्टयापकत्वंचपटेष्टयेति। तस्मादिदंतात्पर्यम् । इहह
योगतिः प्रधानमिदमिति किं चित्तुष्टयं सुखतिचेदूपादिसयमेव अथनद
न्त्यास्यरत्यथचसुखरतितदहंतेयवाष्टयक्तयावागतंनराभावात् अथन
सुखरतितत्त्वकिंचित् तनुसुखरतिवेदंनयाष्टयायतिरिक्तं चेतयेवोत्तरेक्षित
त्वात् सत्येतथापितु जातिममातेरेतत्सुखरतिप्रमात्रेणः सुखरतिवचोप

देशप्रमात्रेकात्म्यमंतर्धमितिदिब्रूयते सत्वेनिसद्वृत्तिभेदेन । अतएवकाहवतेति
सुखरसर्वजनवेद्येप्रमातरिभूतंभवत्तस्यप्रमाणंभवत्तस्यतत्त्वापत्तदवस्तुना
एवपुष्पादितावाहोतत्त्वमितितद्वृत्तयुद्धितस्यप्रमात्रेयत्वात्तदवस्तुना
नत्वसायथितमारभ्यते तदभ्येभ्यः शास्त्रेभ्यः प्रमाणप्रधानभावात्सर्वेलेक्षापि
स्यातथाहि एवंप्रमात्रं त्रैलोक्यमित्युक्तं चरादेर्निर्भीसमानस्यतादयत्पत्तु
पपादितंभवतीति यस्यचातुष्कस्योपपादितंनतत्त्वयुद्धाकस्मत्प्रतिपद्यते
कणसुकरप्रमात्रंभवत्तमित्याह । तथाहीति येषां विकल्पनमेकं प्रयोजनं
तवाहं किं चिद्विकल्पनंयवचयेभवाततुवहि कृतास्फुरणानेवेकल्पिकात्
घामात्मरूपाणां ज्ञाताकारमयानामवभासभूयसेति सोऽतवेदोतादिष्टाप्र
तिपत्ताः भूतिः साकाशनामयीत्युक्तं त्वात् तत्त्वान्मावाजातं तदासनावातदा-
क्रोरोवातेतननभात्यपिचिदंरजतमितीदंरूपवाहाकारणमेवेवामसन्नसन्नप्र
कोर्तिर्भवत्तयाशङ्काह । साव्यतावपीति इहतांतभावेननकिंचिद्विषयस्य केवा-
लमात्मेवास्त्वितत्वयदिष्टयत्नेनहेतुपरिवर्जनमुपदेष्टुमभवत्तुनप्रभाव
स्तत्वात्तुष्टयपरिवर्जनंस्वतः सिद्धमेवतनुययपितदवस्तुवेकल्पिकं तथा
पिवाहास्त्वततयातदव्यवसीयते साक्षात्कारेणवस्तुभूताकथमित्याशङ्काह
अवसायापेक्षयापिचेति अथवसायनंनवस्तुत्वं कथंमस्यतद्वस्तुतावित
रेदितित्वावदास्तामिह प्रधानविकल्पेत्विदंतदाहं चरादिमध्यनिविष्टप्रधा
नमित्यथवसायातास्ति विकल्पान्तरं तत्त्वतायात्वनवस्येति इयतोर्धस्योत
नयापिशङ्कः अशङ्कः पूर्वज्ञशंकोभूचयस्यमेयसमुद्भूतोति ॥ नकिंचिदि
ति प्रधानादेतनादृशंरूपेकिंचिद्वस्तुत्वं एवयत्नतिरूपानेपरिहितं हते
रूपेणप्रयत्नेनपरिवर्जने साव्येप्रामुख्येनवाशयनानुमातागमादिवेद्यतेपि
प्रधानादेरसंवेद्यपर्वत्वेप्रदर्शितं तस्मिन्विकल्पनादविद्यादेर्नकिंचि-
त्तुष्टयिहारास्यादितंस्पष्टस्यस्यइतिशुद्धेनहेतुपतोयोनयन्ते यथा
गमाह तिः सन्देशप्रसिद्धत्वेसाक्षात्कारेयत्नकिंचित्तत्त्वसिद्धत्वेचपपाद
यितव्यमितिअपवादतर्ह्ययत्नेनेत्याशयः उक्तंभवतीति सूत्रहतिभ्यामितिशेषः
एवंहंत्वायचटोक्ततावत् एवत्रलेकस्यसिद्धंनतनुयत्नेतोपपादनीय
स्येवतीलत्वम तथाचप्रधानमायावष्टयक्तमितियत्नेतोपपादंस्यापक
मंप्रसिद्धत्वेप्रसिद्धेपिहिदिसाक्षत्सर्वत्रभवेदिति नजातत्तस्मीकोजनः
स्यादितितद्वापककुराद्विक्तविरुद्धसावैविकत्वप्रसंगदप्रसिद्धत्वेनयत्न
साव्यतायाते तस्यवविरुद्धेप्रसिद्धत्वमितिवापकविरुद्धोपलाब्धिः अथयेह
हंत्वायनिर्वच्यतसहंतेरूपालोअननुयुत्यायास्तात्यतिसावैलेहंपदांत
रेपरिगृह्यसुत्रहतीत्याचष्टे ॥ अथयेति भूतशब्देनसूत्रेभवतीतिवुत्ता-
निर्भावंस्तशब्देनहेतोवसतीतिवुत्तयेनकिंकिंनसंगृहीतमितियावत्
प्रत्यक्षेष्टयादिपरोक्षंतद्वेदंनदेवसाव्यतावस्याभिज्ञेवेचिअस्येताचीन्दि
येवास्मदायपेक्षयातनुमेवप्रसंगयेक्षयाप्रधानादिसंवेद्यलक्षणमितिजड
शब्देनविशेषणादितिभावः तथानिर्दिष्टाततिस्त्रेजजडभूतातामितिवस्य

सद्विचित्रं नव
द्विजन्मनामिह
साक्षि

इ.
प्र. ला.
वि. वि.
२८

नां जडेति ह्येतत्तु बहुतांस्तु कर्णभुवनादिदृष्ट्याणां वेद्यानां ह्यस्मादी
नां स्थावराणां वेदकीनां च तेनैव दृष्टेणैव प्रकाशकत्वं किं नोचते किम
वा तरेजडा जडतया वर्गद्वयसिद्धये जडजीवद्वयं तन्मोक्षजडमेव
पदमित्याशंक्याह । हेराशुपेतचेति । चकारः प्रमेयं ससृष्टित्वातः पूर्व
पक्षे चोत्पत्त्येव ससृष्ट्यापि यथायोग्यं योज्यम् अयं भावः निःसंवाकाश्च
यामीभावास्तावज्जडमजडमित्युक्ता दृष्ट्या विस्फुटते च प्रकाशते च त
दिमर्शप्रकाशपरं शतांशं बहुत्वमिति वा हे यशिते तदेकताप्यभिन्नं
उर्लभाप्रकाशविमर्शदृष्ट्या प्रेक्ष्य एव स्वतंत्रता नात्मभूता त्वया विरच
यति नैवाकिमपि प्राप्तिविकित्तमिति चेदिति वा तानामेकं कथं
गीकृतेरुदयमित्यपि वर्गीकरणम् तज्जडो वर्गः पूर्ववाच्यः प्राधात्यादि
निति राकरोति जडमेव चेति जडं हि पूर्वमिदमवयविद्वेपेन भवतीत्युच्य
तेन तत्तु चिद्रूपस्य चिद्रूपतां भवत्यत्र सति स्यात् व्यामोहात्तु यत्तानेव
यं बहुते चामिमन्यते तत्केवलमयमपराधीयम् तेन यत्तस्याप्यविदन्ता
भावने पूर्वजडस्य हि तज्जडमिति पदं पदित्वा च ॥ तयोर्जडा
जडयोरिति शब्दावावतारणिका विस्फुटतावदीश्वरमयत्वं वक्तव्यम्
तज्जडस्यैव ससृष्ट्येव पुरुषवेदे सर्वमित्यादित्यायेन वक्तव्यमित्युक्तं
लतिरूपितया जीवन्मृतयेति तज्जडात्मन इति अनिरूपितस्याप्रका
शितस्य जडस्यैव तज्जडप्रतिमादपि शाचास्य किं निरूपितप्रकाशवि
मर्शवत तस्य तज्जडमप्रकाशतमया विस्फुटता इति विवक्षितं न त्वी
श्वरसदाशिवशक्तिः पुनरुद्दिष्टमिति प्रकाशविमर्शतादात्म्यमेव भावात्
मित्याशंक्याह । तज्जडमिति तज्जडकिं हेतुं तज्जडतरेपासेन तस्याप्रभावादेव
त्याशयशेषः अयत्विमिमायापदेयत्वापदेयतादशमयाम् हेतुवादिभि
रपि यदंगीकृतं सविनिष्टत्वं विषयस्या तान्त्रिकमेव सविज्ञादात्म्यं पर्यव
साययेति जीवत्वरतं जजीवन्मृताजीवन्मृतमग्रेत्यादिना निश्चाहितदा
यत्वं तदपि तद्विज्ञानात्तासापि च तदंती नत्वमिति जीवत एव भूतत्वं
वस्तुत्वमवशिष्टं तत्तु तत्वाव्यापनपदे भूतशब्दस्याशयः सिद्धपरतत्रभा
वा इति परैरपि तावदेषां सवित्यापदेयमङ्गीकृतं यद्गुलासंवितादात्म्य
मापातीत्यर्थः वक्ष्यमाणानयेनेति प्रकाशात्मा प्रकाशोपात्ता प्रकाशस्य सि
धतीति अजडप्रमातृसिद्धिरपि एवमात्मसत्कल्याः प्रकाशस्यैव ससृष्ट्य
मीजडा इति अनेनेति जडा नामंतगले जीवन्मृतमिति दृष्ट्या तज्जडमेव जी
वन्मोषात्तानोद्गृहणद्वारेण जडात्मीश्वरभावेपदे समिप्रेय तत्त्वार्थसंग्रहा
धिकारे आत्मैव सर्वज्ञत्वं नामेकमेव महेश्वर इति जेतुं ग्राह्यमात्मैव सर्वभा
वेष्टिनिशि वदंशो ससृष्ट्यर्थं यस्तीकृतं व्याव्याप्तपटित्यति भूतात्वा विशेषणी
तितात्पदे जडाहेलक्षणापकारित्वमित्यभिप्रायः जीवनसम्बन्ध इत्यनेन

तन्जीवनं यदि जानिष्ये तदा तत्संबन्धः स्तान्त्रिकस्यैव तन्मिति किं नोचते तन्मिति किं नोचते

तन्मि

किया संबंधोत्र प्रवृत्तिमिति उदि विधाप समासकृतं दिते प्रसंबंधा मित्या तमि
तिमयमीनः शब्देन जीवन्मृतं साप्यमातायुपरज जीवन्मृतकिया वद मित्या वक्तव्यं
वयति जीवन्मृतमित्युक्तं स जीवन्मृतकिया शब्देन जीवन्मृतं विदं पारमार्थि
कमाह । ते एव हि स्वातंत्र्यं वदति निति चितिः प्रत्यक्षमर्शात्मा परावात्स्वरसोदि
ता स्वातंत्र्यमेव तन्मृत्युदेव प्रत्यक्षमर्शात्मा परावात्स्वरसोदि प्रकाशपं ज्ञानविमर्शदृष्ट्या
चकियेते तदेव स्वातंत्र्यमिति तन्मृत्युदेव तन्मृत्युदेव तन्मृत्युदेव तन्मृत्युदेव तन्मृत्युदेव
नेतेनेति कुतस्तद्विज्ञानात्तासापि च तदंती नत्वमिति जीवत एव भूतत्वं
वस्तुत्वमवशिष्टं तत्तु तत्वाव्यापनपदे भूतशब्दस्याशयः सिद्धपरतत्रभा
वा इति परैरपि तावदेषां सवित्यापदेयमङ्गीकृतं यद्गुलासंवितादात्म्य
मापातीत्यर्थः वक्ष्यमाणानयेनेति प्रकाशात्मा प्रकाशोपात्ता प्रकाशस्य सि
धतीति अजडप्रमातृसिद्धिरपि एवमात्मसत्कल्याः प्रकाशस्यैव ससृष्ट्य
मीजडा इति अनेनेति जडा नामंतगले जीवन्मृतमिति दृष्ट्या तज्जडमेव जी
वन्मोषात्तानोद्गृहणद्वारेण जडात्मीश्वरभावेपदे समिप्रेय तत्त्वार्थसंग्रहा
धिकारे आत्मैव सर्वज्ञत्वं नामेकमेव महेश्वर इति जेतुं ग्राह्यमात्मैव सर्वभा
वेष्टिनिशि वदंशो ससृष्ट्यर्थं यस्तीकृतं व्याव्याप्तपटित्यति भूतात्वा विशेषणी
तितात्पदे जडाहेलक्षणापकारित्वमित्यभिप्रायः जीवनसम्बन्ध इत्यनेन

तन्मि

तन्मि

तन्मि

३-
प्र जा-
ट-
३५

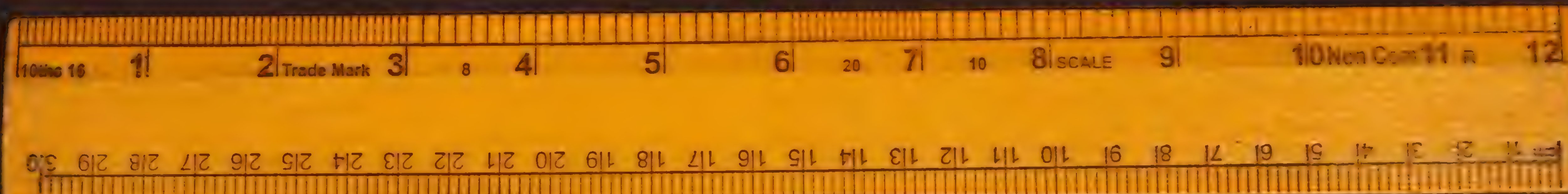
वतशक्तिरनविनिविशोद्योतरीसामान्यकथाहतिरूपव केवलतत्रप्रप्रथा
नभावमहिम्नावासाकप्यविदिद्यस्यवृत्तिरुत्तमिति ततः सेवस्युदनेनभाति नतस
सायरापावलेयप्रतीताविशेषतम् तेनरतत्रसुप्रभावस्यायामपीतिसामान्य
करतेनापियोप्यम तजीवनेजायदावपिप्रभावस्येकद्वयेयैषुकात्र्या
यानथायेततीनज्ञानक्रियाकमेव ननुद्विप्रमाणोअरमेशरसाभिषेकोभ
गवन्मायाशास्त्रपुण्यकल्पितोजीवनम् अरमित्येवचज्ञानक्रिये तत्रेसर्गिकावे
वेते तत्रुदिकर्मद्विधकायलेकयम् ॥ सत्यम् ॥ किं तस्माद्विज्ञानोद्गीकृत
भेदग्रहः प्रतिबोध्यते नचतस्यभगवच्छास्त्रादिकिंचिदिदितमिति तेनह्ये
ण कथं प्रतिबोध्यताम् विदितत्वेवाकिमन्यत्यतिबोध्यताम् सर्वत्रेवैश्वर्यपादसा
धिकेसातेयेस्थितेपि तत्रियतिशक्तिमहिम्नावोतरेण्ययंकार्यकारण
भावोनिर्मासमानत्वेनसत्परितोसायरीक्रियतएव तत्रुदिकर्मदि
यागतेवहिर्नियथाचरमप्रवसासीत्यादिकानथानुलिखितविशेषांतर
पिजीवनरूपारूपेवेतिनकिंचिदस्यम् नन्वेवेसात्मवर्तितएवज्ञानक्रिया
त्मनोजीवनस्यावभासनेस्यात् ॥ ततः किम् ॥ परजीवतोनेष्वयमज्ञेस्यात्
ततोपिकितहिदेतेभासेतभोः प्रामाणिकाः युदितेपेजीवतोजीवनयानभो
ति तदमीजज्ञेयोचजीवल्लगतेवोक्तिकथेतैतम् अथभोक्तियथापिजी
वनेज्ञानक्रिये एवेनिकथेहेतम् भावीत्येवचपक्षेयुक्तः जीवतिविपरीतेचय
वहारभेदात् नन्वात्मीरुतिजीवतस्यासाकथंपरमेवेद्येपाशोकारः ॥ वहिरा
पीति ॥ अतस्मावजीवनेदर्शितम् वहिरपिबुधद्विशेषवृत्तिरेवचनानादित
दपिविशेषसामान्याविनाभावाद्वासासायपरिणामत्वाद् जीवतएवेनकेवलं
स्वमेवेयंयवतरेरपिमेवेद्ये अथार्थतत्रभवद्दहविपुहितमागमेतिवति ।
तत्रकान्ताविति ॥ अर्थक्रियासुवाकृतवीर्यमीहयतिदेहिनः सेषासेसाविणो
सेजावहिरेऽवर्तते तस्यातत्कमोकाष्टकान्तलोयेनएमेतइतिप्रत्यक्षे
तोवदृश्यते तत्रनष्टमितिभातिन्यसुदितिप्रत्यक्षेणोवभाति तेनवागादिहरेण
तत्रादात्म्येनम् आन्तरमपिजीवनेप्रत्यक्षत्वेनेवाभिमन्यते ननुद्विहर्षा
किं योदृष्टास्वेदेहमत्रनुहात्कल्पते यदिपीतितीत्याकेवलज्ञानमनोचरत
येवेति ॥ एतदुक्तंभवति ॥ परशरीरेपियावेहोत्तरपणमत्तसुद्रासुखडः ॥ वा
दिवद्यभूतेतदवदप्यजडजीवतिप्रतिविस्मितंभाति जीवनेज्ञानक्रियाद्वये
स्वात्मतादात्म्येनेवतथाभासनस्यचप्रमात्वेमदोन्मूलनफलस्युद्विष्टा
रूपसमेसमत्तणसत्तणमायापटअवहतेतिलोकोऽनुद्विष्टमिति तेये
नानुमानएवसतिशयेतिबहादेराभवति ॥ ॥ ३ ॥ ननुज्ञान
क्रियात्मकशक्त्यभिज्ञानहेतुनात्मनेष्वयवहारः साध्यतोनाम सुएव

हेतुः कथंमिहस्याशंकः । तत्रज्ञानमिति ॥ यास्तु तत्रतस्मैपाभिषेयरीका
कथेतिप्रयति । एवंचेति । तत्रेतिनयोर्भेदेत्वात्तन्नितात्वेवप्रत्यक्षंकिपा
प्यान्तरीसेवेदतदवृत्तिविताविमर्शप्राप्तप्रकाशा सेवशरीरपर्यन्ती
मतातवास्तुदर्शनस्यर्शतादिगम्यापिपरप्रमातविनु कार्यपर्यन्तीभेतावा
पारव्याहाररूपार्थतादिप्रमाणागम्या तादात्म्यप्राप्तकार्ये तादात्म्य
सेवेदतन्निर्मासमधिकरोतीतिस्वपरप्रमात्प्राप्तेजीवनेज्ञानक्रियात्मसि
हेहेतुवपंततपश्चर्यव्यवहारसाधनेमिति स्मोकस्यतात्पर्यीः ॥ इत्यत
इति नात्ममेयतामात्रपरमेवेदतस्येत्वाह हेतुतेतर्कासेभावनमित्यत्रो
शेर्नियथापारणमप्यस्ति ततश्चसाक्षात्कारमुपलक्षयतुहः सोपिनिप्र
रमाथीतः परमेवेदेति पंततस्मात्प्रमेदहृतमस्मिमातामात्रमिति
मुक्तमवतारणिकायांस्वयेपेपुत्रगोपिस्वसेवेदतसिद्धमितित्वासाया
मिथानात् ननुतातेविषयप्रकाशसमयेनेकातेनप्रकाशते अपितुवि
षयः प्रकाशते नतत्प्रकाशः सत्युदाप्रकाशते तदाज्ञातांतराप्रतेयेवे
त्यात्तपादीयमाशंकाह परपेक्षप्रकाशतइति हिद्यदिविषयस्यैर्मस्त
न्ममेतिनियमेनप्रमात्तत्त्वप्रतानस्यात् प्रमात्तकार्यत्वेननयेतिचेनेका
रणतकार्यस्यतत्त्वप्रतावभासतिपमकरणतदृष्टयतः एवहिसमिक्तवि
न्दुस्येवपटइतिस्थात् प्रमात्तत्त्वप्रताभावेचसविषयप्रकाशः सर्वोत्पति
नेकं चिद्विपरीतिसर्वज्ञंमुसंवाजगत्स्यात् अथप्रकाशतइतितायंविषयस्य
र्मस्तर्हिक्तस्यअस्मत्तइतिचेद्विषयः प्रकाशतइत्यात्मनिप्रत्ये समवेतमिति आ
त्माविषयप्रकाशमयएवेत्यायात स तथात्वेचतस्ययथात्मनोभासतेतदत
थास्तुतत्त्वप्रतात्कोस्यविशेषः अत्रुक्तगणयोगादियः अत्रुक्तः पटः सयथाज
उक्तयाप्रकाशमानत्वेत्वातेअविरहात्तथात्मापिभवेत् विषयप्रकाशयो
गएववास्तुवेतद्वेनेतमवजुडत्वादात्मानंतरत्नीतिचेदत्वेवेतावत् तथापि
तुस्वात्मपरात्मविवेकोनस्यात् परात्मापिहिवाक्येनविषयप्रकाशात्मक
ज्ञानगुणसमवायवलेतज्ञातोचेतेनेतचप्रकाशतेस्वात्मैवेमिति अहं
ज्ञातामीतिथदात्तिस्वातेअमनुभूयते परात्मविवेकेनतत्त्वमनुपपद्य
ते स्वात्मनिज्ञातोतरेणज्ञातुतादृष्टेनपरात्मनिहत्तयंनस्वात्मपरात्मा
नोर्विवेकः तदपिज्ञातान्तरययान्तरानमपेक्षते तदनवस्थातथापिचस्वा
त्मपरात्मविवेकशिद्धिस्तएवोक्तम् विज्ञातारमरेकेनविज्ञातोयादिति कि
चविषयस्यतावत्प्रकाशोयमिति सतावत्प्रकाशतेविषयप्रकाशरूपमपि
कल्पितानाभाति तद्वाक्यतातेतस्मात्पिकल्पिततन्नाति तस्ममवापि
कारणभूतोप्यात्मानप्रकाशतेतत्प्रकाशरूपमपिज्ञातेनस्वयंभाति तज्ञावा
त्तरमात्मापेवमित्यतवस्यातात्किंचिद्विज्ञातीत्यंजगत्स्यात् तदेतदह

तस्ययन्त्रा

विषयप्रका
शतः

प्रमेदतस्मात्तदवृत्तिरिति
ननुद्विहर्षा

三

五

परंतम्

तृ०
तरेद्रशकलायनाभेदा
तिगभासः

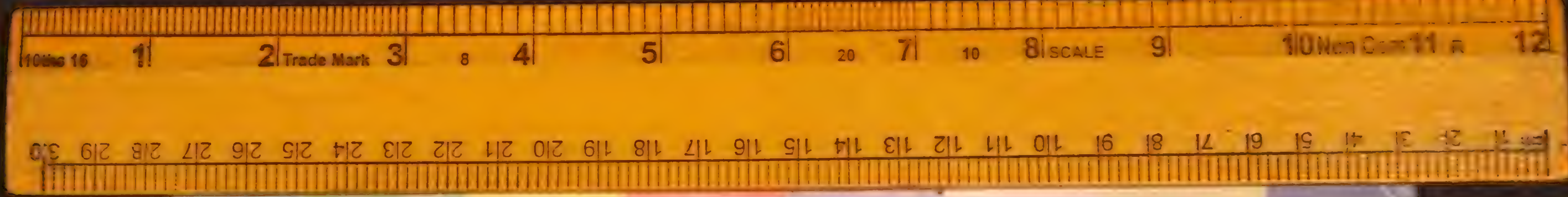
इ.
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
३२

परमेश्वरपदनादनमादृशप्रमादप्रतिनिधित्वप्रसादतराणिपरा
माधतयकृपाणीत्युक्तम् विद्वतोचप्रमादज्ञानद्वयोपक्रमेणैकतराभिधा
नेवस्तत्तत्कृपाणोपतिपादयितुम् ज्ञानमितिहिज्ञानैवोक्तपराशरी
यमानाज्ञानप्रमादपुत्ररूपमितिवाच्यम् अथवाएवेतिवाच्येनप्रमा
दृष्टान्तेनज्ञानस्यैवतत्त्वप्रमत्तमिति दयमेवोक्तान्ताभिधानेधर्मिभूते
नचतदेवदृष्टेतिरूपयितुम् ननयथात्म्यम् सर्वःसर्वज्ञानकस्मात् ।
सर्वश्चिदिति यदिप्रमादभेदाशयेनोक्तिलक्ष्यं प्रमादभेदस्यापारमार्थिक
त्वात् केवलैस्तान्तेप्रमाणैरेवतदेवावभासनम् एकस्तुप्रमादप्रमादिस्या
वरातःसचसर्वज्ञेति एतदाह सर्वप्रमादतामितिवाच्यम् सेविदमे।
दात् तउक्तंश्रीपरमेश्वरपदेः शिवदृष्टेचरोमदात्मनोविवेकाहंचरा
त्मना मुदाशिवात्मनावेदिमुवावेतिमदात्मनेत्युक्ता नानाभावेःस्वमा।
त्मानेज्ञानत्राक्षेपेतिवति नतएवादिमिदताममर्थनावसे यउक्त
रामावताराकाले नाहवभूवेत्यत्रापिप्रमादंतरसवेदनात्मनावक्तव ।
तत्कालानुभवेतिनदिदानीमयत्नवदितमिति युक्ततत्रसर्वज्ञसमर्थः।
नाथ्युक्तंसर्वज्ञेतिमनः सकल्पनावशात्सर्वभावग्रहणतायागु
त्वाहकमस्थितः प्रत्यक्षायुक्त्यायवानिरुपायतयापिचि तन्मायापदे
पि इहपरमार्थविचारेपिचैकात्मकत्वमेवेति तदुपदिष्टेगुरुणामेजे।
तावत्समिधानेतोक्तिवैचित्र्येणमात्रफलमपिपिकारिविधायितो
अशक्तिपातेप्रारब्धभङ्गीभूतलोहावरणमन्ययोगिपूर्वपक्षेपक्षेप्र
तिल्लपेविल्लमन्यहीनमितिदर्शयति तावेतेवेति ईश्वरत्वप्रदर्शनेत।
ह्यवहारसिद्धित्वंयनेप्रमाणांतोयाप्रतिपत्तिरिष्यताविमर्शरूपाप्रमा
त्तिकातस्यादां प्रविकल्पेर्वाथकाभासेरुसंलपितमशक्यत्वेततो
हेतोरिष्यप्रमभिज्ञाहोभूदयोनीवन्मुक्तिविमर्शिलाभलक्षणाःआत्
तामभवतीतिप्रत्यकारकस्यतत्त्वमभिज्ञापनादनात्मकमभीष्टमेवमेव नने
वेममात्रेणसुमित्यन्यत्रयनकिमिमांशकार अतिमात्रेतिमन्त्रशक्तिपा
तास्तेषांसातिशयेप्रज्ञानमायाकृतविविधः स्वात्मसंकोचवेद्यमेवसकृत्तउ
क्ततावभासलक्षणांमल्लतएवप्रतिपदमसावन्मलनीयः अन्यथाहियएव
शःसंज्ञाशक्तियानिर्लितः सपुत्रसंयोगपरप्रवोपनयावाप्रवृत्त्यहयेदेवे
श्वरानिअयमस्य यथोक्तंश्रीभट्टनाथयोगेन नमस्तेभवसंभोतभोतिमुक्ता
यभिन्नतश्चि तस्यैतिकर्मणि कर्तृवैचित्र्येणसंज्ञा यःसुपरयोरहेमात्रप्र
मेयत तयातिर्भसनयामेवतएवसमायाशक्तिरिहाहितेष्टविमर्शतउक्तः
इपविरुद्धेनरूपामिभन्यते सपुत्रचस्यरोविप्रतिपद्यते तस्येवसर्वत्रक

हेत्वाभयत्रमायाशक्तिरुक्तमावरागावभासनेहेतुः यच्चिवदृष्टिः
दित्वप्रतिवाद्येतेकस्मात्प्रत्ययतयितेति एवमितिवाच्यमात्राहंत्वात्
नयावपुत्रसंज्ञेपाकधेमादोह्यतेमस्यतेहेतुतेवाद्येनेत्युपाहृतमि
शिवम् अविश्रुतलोत्पन्नप्रायेयथारसगतः ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामुपाहृते
अथाहोत ॥ इतिश्रीमत्सामोहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरा
चित्तायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविद्वत्तिविमर्शिन्यामुपाहृतविमर्शः प्रथमः
विमर्शः भिद्यते ॥ विज्ञानन्दमस्तत्प्रमाणमनसपरपरेपरसत्यम् च
दितान्तरदृष्टतमनिर्दिष्टमात्रेणिवेन्द ॥ आत्मनपुत्रसंज्ञेयवि
प्रतिपत्तास्तएवकेत्येतस्यैवमुपाहृतयुति तएवहमन्तावि
पत्तातत्रलोकायतिकाः सपुत्रस्यापनाविहीनाः परपुत्रसंप्रकाये
हृद्ययुः प्रमाणादिप्रक्रियामयोदानुप्रवेशेनतद्वरात् तदनुप्रवेशात्तचावा
कताहानिरिति मोगताएवेतद्वरात्तद्वरात्तः येत्यात्मानमपुत्रेयनेकमनी
श्वरेचैकवाक्त्रेण्येतानावजात्येयहरेतिरितः आत्माप्राप्तानयमे
तायमिगोह्रीकरणेनहीकृतधर्मीभ्युपरामनाहिसुचराः नतसर्वथानुप
गमेतिमोगतीयेसर्वपक्षम् नतस्त्वलक्षणाभामित्यादिनातेनकतोपि
कल्पितसंज्ञेनप्रोक्तकादशकेनाह तथाचवचति तदपीनापेक्षेयवाम्यमे
पश्चि तउक्तंश्रीपरमेश्वरपदेः शिवदृष्टेचरोमदात्मनोविवेकाहंचरा
त्मना मुदाशिवात्मनावेदिमुवावेतिमदात्मनेत्युक्ता नानाभावेःस्वमा।
त्मानेज्ञानत्राक्षेपेतिवति नतएवादिमिदताममर्थनावसे यउक्त
रामावताराकाले नाहवभूवेत्यत्रापिप्रमादंतरसवेदनात्मनावक्तव ।
तत्कालानुभवेतिनदिदानीमयत्नवदितमिति युक्ततत्रसर्वज्ञसमर्थः।
नाथ्युक्तंसर्वज्ञेतिमनः सकल्पनावशात्सर्वभावग्रहणतायागु
त्वाहकमस्थितः प्रत्यक्षायुक्त्यायवानिरुपायतयापिचि तन्मायापदे
पि इहपरमार्थविचारेपिचैकात्मकत्वमेवेति तदुपदिष्टेगुरुणामेजे।
तावत्समिधानेतोक्तिवैचित्र्येणमात्रफलमपिपिकारिविधायितो
अशक्तिपातेप्रारब्धभङ्गीभूतलोहावरणमन्ययोगिपूर्वपक्षेपक्षेप्र
तिल्लपेविल्लमन्यहीनमितिदर्शयति तावेतेवेति ईश्वरत्वप्रदर्शनेत।
ह्यवहारसिद्धित्वंयनेप्रमाणांतोयाप्रतिपत्तिरिष्यताविमर्शरूपाप्रमा
त्तिकातस्यादां प्रविकल्पेर्वाथकाभासेरुसंलपितमशक्यत्वेततो
हेतोरिष्यप्रमभिज्ञाहोभूदयोनीवन्मुक्तिविमर्शिलाभलक्षणाःआत्
तामभवतीतिप्रत्यकारकस्यतत्त्वमभिज्ञापनादनात्मकमभीष्टमेवमेव नने
वेममात्रेणसुमित्यन्यत्रयनकिमिमांशकार अतिमात्रेतिमन्त्रशक्तिपा
तास्तेषांसातिशयेप्रज्ञानमायाकृतविविधः स्वात्मसंकोचवेद्यमेवसकृत्तउ
क्ततावभासलक्षणांमल्लतएवप्रतिपदमसावन्मलनीयः अन्यथाहियएव
शःसंज्ञाशक्तियानिर्लितः सपुत्रसंयोगपरप्रवोपनयावाप्रवृत्त्यहयेदेवे
श्वरानिअयमस्य यथोक्तंश्रीभट्टनाथयोगेन नमस्तेभवसंभोतभोतिमुक्ता
यभिन्नतश्चि तस्यैतिकर्मणि कर्तृवैचित्र्येणसंज्ञा यःसुपरयोरहेमात्रप्र
मेयत तयातिर्भसनयामेवतएवसमायाशक्तिरिहाहितेष्टविमर्शतउक्तः
इपविरुद्धेनरूपामिभन्यते सपुत्रचस्यरोविप्रतिपद्यते तस्येवसर्वत्रक

मयात्मवारीतस्य
त्यचसन्मा

ह्यसामयं संज्ञेपा
नभा घते आत्मेव
चित्तादिनाप्रवृत्ते

ऊचिते समान भिन्नाद्याकारे न तद्ग्राह्यं कर्णोचन भेदा नावज्जभेदा न तत्रैक
 स्मिन्नयोगतः तद्ग्राह्यं सर्वतो भिन्नमिति प्रतिपादितव्यमितिः कल्पनावापि।
 सामान्येनेव ह्यनित इति स्वसामान्यार्थं निर्विकल्पकज्ञानेन कल्पनायावमु।
 तन्म तदाभासते प्रतिभासते यस्मिन्सति तस्य बाभसा ह्युद्ग्राह्याकारो
 यस्मिन्ज्ञाने तस्य म ज्ञातावेकवचनम् राश्रयभिप्रायणावकाशः तेन स्वत
 द्वाप्रतिभासानि निराकारादिमते स्वतद्वापाकमाणी साकारादिमते
 ज्ञानातीत्येकोयमविकल्पकराशिः एकप्रादेन वा अविकल्पकज्ञानस्य विष
 यभेदकृते भेदमुक्ताविकल्पवत्स्वरूपनिष्ठो वांतरजात्पूर्यापको भेदो नास्ती
 त्युच्यते तत्रैव विषये स्मृतिरूपो विकल्पो न स्यात् तस्येदा रूपश्चावद्येत
 वसाय विषयाभेदेषु स्मृता एव तमेव विकल्पस्यैव विषयम् अनुभवस्तनीत्वेन क
 श्चित्प्राकारं तरेणाकृतं तस्य प्रतिभासत्वात्प्रादाकारत्वाद्वा एकप्रादावा अन्यवा
 ची एकं किंचिदिति यावत् अथासुपलक्ष्मीका कृतासंज्ञे योजितः परमि
 न्यतः प्रबुध बोधरकालभावि च तद्वज्जीवित्वात्सर्वविकल्पनामभिलाष्यते आ
 भिसंखिनविषयविषयिपरवशात्सायोगेन बोधत्वात् तत्रैव प्रादेन विषयस्य ता
 दात्मपादादेन न च तदा प्रमातृसाक्षात्पर्यंततया उच्यते परास्वरूपते येन सोभिला
 पः श्रान्तराश्रयत्वात् सामान्यः संज्ञकः यदाहर्भेदः विषयाः सोयमित्यभित्यभिसंखया
 हृपसी कीकृतं तदा प्रादुर्भाष्यते तं प्रादुर्भमिजल्ये प्रवर्त्तते इति तेन सह वर्त्तते इति
 अनेन सोयमिति त्वेवात्मकमेकैतद्युक्त्या कालयवहारकालानुगमि त्वेवि
 षयस्य वदता सामान्यविषयत्वे दर्शितम् वज्ज्यान्ते चावांतरजातिभेदकृते युक्तिः
 स्वचिता मद्रयन्तसेयाने स्मृतिः सोयमित्यन्येव शेषप्रभमिजसंखयायमित्यन्येव शेषे
 तस्येदा सपदायमित्यन्येव शेषवच्छेद इत्यदयो विकल्पभेदा अभिलापभेद
 मूला एव स्मृत्युत्पत्तिद्वेष्टावांतरजातिभेदयोगोपविकल्पलक्षणसामान्यास
 योगाश्चपि सभिलापप्रादेन स्वचित्तमत्तीर्यं प्रेक्षपदो विवृतिरुक्ता स्याद्रीहः
 अपि प्रादे भिन्नक्रमः इयमपि तत्र नित्यस्य कस्यचिद्दृष्टप्रादुर्भावस्य परैरु
 पगतस्य संबंधित्वेन युक्तम् तस्य नित्यस्याज्ञानद्वये भासमाने सति अत्र।
 द्वये आधारेण यावपरेण स्वप्रकाशात्तामुपगतप्रकाशाभावे योग्यस्यापि।
 प्रकाशनात् तस्येति वाज्ञानद्वयस्य अज्ञानसाधारणेन वभासात् स्वतंत्रत
 येव तज्ज्ञानद्वयभाति ननु क्वचित्त्रितये आश्रिते सदिश्वर्यः न त्वहं च देजा।
 नास्तीति वृत्तैर्ज्ञानवर्त्तदसौ आत्मा हमित्यभावे वेत्यनुपलभ्यो सिद्धिः उच्यते
 एषतावद्विकल्पो नावर्त्तपविषयतया तस्माद्विच्छ्रुते भवतु वा प्रमाणात्
 याप्यं ब्रह्म प्रादिसामानाधिकरण्यापेक्षानि कृष्ण इत्यानासीति तावच्छ्री
 रेभेदेत्यं ज्ञानेन संहं कसामग्रधीनतया ध्वसीयमानत्वेन प्रतिभासते अ
 थापि प्रारीरातिरिक्तं तदपि ज्ञानसंतातनामत्र मद्रयन्तवृत्त इति यथेत्यापि।

द्वयः टीकाकारो विकल्पकमोदोवाच चेत्तदपेक्षमविकल्पकस्य प्रमाणादि
 पमिति परकीयमतमाह ॥ यत्तु चित्तविकल्पजननामीलेशे प्रमाणादविक
 ल्पकं तदभावात्प्रमाणमभवत्ति तर्हि कलौ पीलीलाभ्यविकिर्माणरीतेषितद
 चित्तविकल्पसेपादान्प्रमाणां स्थित्वा योपारतिदिपरोमस्यते ग्रहणाकवाक्य
 चविवृतिगतेयदविकल्पकेपदितंतत्रावपुंनियेयत्वेन प्रवृत्तविकल्पोवाचयः ।
 विकल्पकश्चित्कर्तृप्रत्ययेन विकल्पज्ञानसंबन्धसंतत्रापाकद्वेतामोपपादिक
 ल्पकत्वमिति वदन्विकल्पो र्थापकेत्यः प्रमातृपत्नीति संभावनापरस्य परास्यते
 सकलैकालेन तदविनाभावात्कालोपलक्षितं चेदप्युपमातंत्रं च यद्वाह्यं नितंतान् ।
 यावन्तं तादृशं यदपोहश्चैतन्नकारमात्रमनेनैवैश्वर्यं वा श्रोत्रादितनील
 रूपमभिमननमोत्रोपपादितप्रारिधैतन्नतएव निःस्वरूपान्नावृत्तभाषागोत्रमा ।
 क्रमयोगेदशासंकोचाद्वाद्याद्यापकत्वेन कालसंकेतवाभावात्प्रत्येन वाह्यस्य
 योगकृताश्रयसंकोचेवेकस्याद्यन्नव्यापितेनायवसीयमानेसासायतेदेवस
 लक्षणापरासर्गावेत्यात्तात्रात्रेतन्ननिभासते प्रासत्वेनयस्मिन्नादिकल्पकमि
 ति विषयोऽप्यनिर्दिष्टः यत्तस्मात्सर्वविधो विषयस्ततोयविकल्पः प्रादुर्भवेपितेन
 द्वावेश्वर्याभिज्ञल्पसावतेमहते साहित्यज्ञानस्य विकल्पत्वेनापि सात्त्विकस्य ।
 लक्षणास्वावेक्षसंबेदप्राशेष्टानुमानत्वायोगात् यदाह स्वावादीनां स्वसंबेदन
 सविकल्पकमप्राक्य समयोद्यात्मास्वावादीनामनस्य भागिति अप्रतिविषयस्य
 वतस्यापि स्वलक्षणास्य देशकालधर्मसंज्ञचितेतत्संकेतस्य कृतमप्राक्यत्वाद्य
 वहारकालपर्यंतमसंबेदानानुपयोगाच्च ॥ नीलच्छाया लायाश्रनीलच्छावृत्ते
 पोहृत्तयायाएव विकल्पतमहिम्नत्वेन संकेतकराणां योग्यायवहारकालानु
 गामिन्याश्चायुक्तात्कालिकमिति तस्मिन्नेव काले भूयान् कालान्तरमनु
 वर्तते अतः संकेतमुपेत्यः कालोदष्टाविकल्पनेप्रादुर्भवे संकेतनमित्येवं प्रसक्तं
 न स्पष्टाति तेमवयोनस्पष्टातिसयवहारकाले स्पष्टातीति कासम्भावना तदेव
 मनुपपद्यमानसंकेतेव वसीकं गम्यमानत्वेनाद्यप्युज्जमानसंकेतं तत्परिस्पृ
 दमिति दंप्रवृत्तयेवाहृत्तिनियतं चेत्स्वांतरपक्षीनानुगमनायागपत्वादप्य
 न्युज्जमानसंकेतेयदीदृक् स्वलक्षणोत्तदाभासम् तदाकारत्वेन तदेकसा
 मग्रणीतयातज्जत्वेन तन्निर्भासित्वेन वा तदाभास्यते सादात्क्रियतेयन
 तथा स्वलक्षणाविषयमित्येव स्पष्टम् कस्मात्त्रोक्तमित्याशंक्याह ॥
 विकल्पेपीति तेनापि स्वलक्षणास्य वसीयते प्रवृत्तिप्राप्तादिव्यवहा
 रात् अन्वभवत्पक्षसो स्वलक्षणो न भवति योऽन्वभवत्तेव तत्स्वलक्षणा ।
 मनुरोत्पन्नत्वं तत्रैव च भवति अर्थस्यासमर्थेन तस्मिन्नावादिमित्यायेन नि
 राकारतायां तत्रानुभवमोत्राज्ञानस्य सदृशान्नतः भावेनेनात्मनायेन
 प्रतिकर्मविभज्यते इति तीत्यासाकक्षतायामसंवाधानुभवतीत्युच्यते त ।

भावेवेतिमलैकिकप्रमात्रंरसाभातप्रतिज्ञातपरासनायेवप्रत्याय
 लिटीकाकारस्याशयः तदर्थप्रयोगः॥ तास्तीहात्मनित्यतादिलक्षणा
 योगी उपलब्धिलक्षणाप्रतिज्ञातुपलब्धेरिति ॥ ९
 ॥ चूटादिविषयाः सर्वतुभवात्प्रत्यापवर्ति
 णस्तावत् अनुभववानुभवात्मास्मृतिर्दृष्टा अत्रायायेवकुत्रचि
 त्तास्यात् तवानुभवोद्भवमात्रमाभवति चेत्तस्यष्टमेमेवसतदमावात् त
 दयमतुभबोबहिर्भूतिवत्प्रपञ्चस्तोपान्तर्भूतितात्त्विकत्वोपपन्नत्वश्च
 तिपरस्परिहान्तिरितिमतम् अथप्रवृत्त्योतितसंभावनादृष्टासंकोपलक्षितो
 कारितयापूर्वपक्षवाद्याहेतिसंगातिः तदनुभवेतिनित्यत्वस्यानभ
 वस्योविषयत्वम् अनुभावस्यविधेसेअनुभवसाकारादृष्टापरिह
 र्हेतनित्यतविषयास्मृतिः केनप्रकारेणभवेद्यदि तदनुभवान्तर्भूतदृष्टो
 नुभवविज्ञास्थिरात्मानस्यात् अस्तिचेयस्मृतिः तेननापिभवितामिति
 यदिपरोद्भूयादितिकारिकार्यः स्मृतिकालश्चित्यः संभावितकालः त
 नुभूषितायांस्मृतावित्यर्थः नानुभवपूर्वमाविनिप्रअज्ञावमात्रे तदनु
 रोधितमितिदर्शयति इतिहकार्योपायविषयानुभवत्वस्योपपन्नत्वम्
 स्मृत्तयापरित्यागः सधर्मायस्याः तदापीति स्मृतिकालेस्मृतिरूपताया
 मित्यर्थः यदिकश्चिदाचर्त्त त अर्थावभवपक्षातीतविषयोविशिष्टः
 स्मृतिरुच्यते तन्निमित्तमात्रमवविरोधित्वेनविषयस्यत्वमुत्वेनैवसी
 कारादितिप्रतिस्मृतेरनुभवदृष्टत्वात्तद्विपर्ययोति अनुभवविधेस
 इतिस्मृतिरितिचयति अर्थेति अर्थसमन्विधानेचेन्नसत्तायांजनकतया
 असत्तायामपिविषयतयापयोगः सन्निहितइतिसेन्नवसाध्यदर्शनश्च
 स्मृत्त्रोपिविषयतोत्वात्त्रेणाप्रामादित्यावत् साक्षात्कारश्चिविक
 त्वर्थः विकल्पस्तावत्तविषयसाक्षात्कीकरोति अथ्यास्तुवादेनर्थश्च
 तइतिपतदाह अपिबेति अनुभूयमानतयेति अनुभवायमानोवास्त्य
 मनुभवदृष्टोवाविकल्पेयमितिभवेत्तन्ननुभूतत्वेनपूर्वोक्तमवतलैवेनम्
 इत्येवमेवेत् एतदेवचस्मृतेःप्रतिस्मिकेत्ततश्चयदिस्मृतियापेकालक्षणात्
 भवत्तर्हि नस्मृतिः तद्यापकः सतिप्रत्ययविरुद्धायमितिप्रतियोगलब्धिः
 विरुद्धप्रत्ययविरुद्धविषयसीकारयोर्विरोधात् तद्व्यपत्ताद्वैदम्भावत्
 ज्ञावप्रतीत्योः तस्मादर्थप्रयोगः स्मृतिकालेनप्रतीयमानोत्तरार्थः सतिप्रत्यय
 विषयत्वात् अस्तिवैशर्ष्यसप्रतीयमानस्यअयमितिप्रत्ययविषयत्वेनयामेत्
 दिरुद्धमेयमुपलब्धिविरिततदनष्टवस्तुविषयास्मृतिस्तत्तद्व्यपत्तद्वैदम्भावत्
 दिप्रमाणात्तद्विरुद्धमनुमानम् नैवम् स्वयमानोदिसर्वः पूर्वोक्तमवसुवन

[illegible]

नित्यत्वसिद्धेरिति ॥ एवं सिद्धं तिमंतं संभाव्य दर्शितमयुनेन तिराकराप्र
कारं सयमेवायं वदतीत्याशयं न सिद्धं तिमंतं पूर्ववत्तद्वदतीत्युक्तिः सत्यप्या
त्तनीत्यादिना केनेत्यन्तेन प्रप्रमुचायमाशयः ३॥ ननु भवस्य नीलं प्रका
शताचेति मयैव व्यावृत्त्युपकल्पिते वा वास्तव्येति तावदास्ताम किम ।
स्यानेनेव विकल्पितेन इदं विकल्पम् सत्यतो विषयतालाभाय नीलं प्रका
शतो प्राप्य जीवितव्यः नान्तर्भावस्तथा प्रातोऽथाः तस्य विषयविशेषसमर्प
णयोग्यत्वे प्रमातृभेदाभेदयोर्नीलादीनामप्यस्य विषयप्रसंगात् सुवाच
जीवनीयाशयस्याभावाद्वा सन्निकर्षादेद्विव्यापाराभावाद्वा आदिपदा
द्वयस्य तात्पर्यं चोतोपयोग्यदृष्टिनेर्मध्यसमाधानाद्वा भावाद्वा तद्व्यव
र्थाभासनेत्यावता सामग्र्येण केन तस्याभावे तावन्नीलान्भवत्प्रादर्शनम्
यत्तान्तामेव च केवला अविच्छिन्नं बोधमोक्षापयोग्यमन्यत्तामात्रावलम्ब
नेह प्रमाणाद्यनुभूतवस्तुविषयतालाभेयस्याः सत्येः सासत्यप्यात्मनि ति
विषयशुद्धान्तर्भावमेवेदं न्यास्यते केन प्रकर्षेणातिनकाशेदसौ प्रकाशेति
येन सास्यात् ततो नेव भवेदिति सूत्रावतारणिकयोरर्थः अन्तर्भावः सिध्यत
बोधः किं सत्येति पृथगत्रात्मावाचीत्वासीमासीतेताशयनेन तावत्प्रयति त
तत्रेति व्यवहारो लौकिकस्तावदवश्यमर्थनीयः सच सत्याविना कथम् आ
त्मवद्वाशेषि च तस्यास्यतिहारेण कर्तुमाशयः सत्यत्वादनुरोपि नीकथं भवेन्निति
ताः स्यादात्मायदौ नि अथ सिद्धं तिनोवचनेह दयस्य संभावनेयोन्यस्यति अथया
वेवानुभवस्तत्वेदमे एतद्वृत्तिरुद्वाच्ये असतोपीति यदि शब्देनाथशब्दस्य संभाव
नोपेत्यत्वेनाह कथं सान्तु सविषयेन विषयवतीति अत्रेदेन माह यतः श्रुत्वा
भवसेस्कारात्सत्येः संभवत्तात्ताद्विषयेनातस्य देवसाधर्म्यस्यादेवेन स्मोक्तं न
हृद्वाप्रोस्यति रिति पर्यंत्योगासंभवस्याशयशेषे हि शब्देन दर्शयति परोल्लया
वर्तमानाह एवमुच्यते तस्मिन्नेव उक्ता कल्पताशब्दादिना क्विदप्यन्यथा
मिनाकोर्य आत्मना स्थिरेणानकश्चिदिति यावत् तन्नुभावमाशयतीति ननु
नीलवर्त्ति विषयतया नेमाह किंतु एव नु भवावकारो न तस्य शब्देन संस्कार
रजत्वेन प्रतिलयेन हेतुना तस्मात्पीडिसा सच नीले विषयत्वेनादगात्तु वा नि
तिसापितया भातीति तेनेव चेति संस्कारेणा टीकाकारोऽशयं वेवेत्या ।
देवयेवमित्यन्तास्यत्प्रमातापर्यम् पूर्वाद्येनादिन विषयवत्ताभी
ष्टावित्यन्तेनात्मायकोर्य अथादेराह आत्मोपगमाद्यर्थ इति शब्देन अर्थव
भासकतावासना संस्काररूपाय स्यात्ततो न्तर्भावोपपत्त्यस्य द
ताह पादर्शितकृतावासना प्रबोधहारेण प्रबोधि तो भवति तदा तस्मिन् पा
दाने तरेगीकारोत्सवेदनात् न्तर्भावोपलक्षणो आत्मनिकार्यरूपा ।
स्मृतिजोयते अन्तर्भवसदृशात्वेन च भाति इति सविष ॥

५ श्रीगुरुदेवेन यदि
शब्दाद्यैर्मात्मातः
पदंशब्दस्य समस्या
उपगमशब्देन श्रीन
गुरुदेवेत्यर्थः श्रु
तेन कार्यं श्रुत्य

यत्विमियदेवासाः श्रुतमवाप्त्य भासादरप्रत्ययाद्यादात्मनिवासनात्मासे
स्मरस्तस्यासुदृष्टाहृष्टादः प्रवोयस्ततः स्मृतिरिति श्रुतिद्वान्तिनासतमस्मादहृष्टि
तमाह पदेचेति पतङ्कमेवमिति वहिर्मुखतोषादवज्ञानीयास्तविषयतास्
त्वाप्रतिलयद्यानचसानष्टायुज्यते नचाप्यनष्टादन्तमेवतोषात नचवहिस
खतोषास्याप्यतोषस्तित्वसुपपन्नम् अन्वभवपवस्यदित्यक्तम् तदयेव
हिर्मुखतोषोनष्टोप्यनष्टवति ह्यतीत्युपगमम् नष्टश्रुक्तप्यनष्टैवभवति
यदितदनुकरातोस्तदृषीज्ञानान्तेजनपितृयोग्यतामभवत् सपवतस्यनष्ट
स्याप्यनाशः जीवति द्रोणाचार्ययस्याश्रयाभाषउतिहियवहम् स्मृति
ह्येतीयमनुकरातमवशिष्यत इतीहकसदृष्टात्वेमुख्ये संस्कारे उपलब्धे ।
उपकारान्नतजननयोग्यतापि संस्कारः यावदप्रवृत्तजननस्याप्यतत्त्वप्र
वृत्तः संस्कारः यदिवाप्रवृत्तमानोमोप्रवृत्तसंस्कारः स्मरामेव तस्यै
वान्वभवात्तुकरादृष्टादित्येवभवेत्तवहिर्मुखतस्यानुकरातामोत्राणवमिष
माणातादृष्टे संस्कारालक्षणेथे आत्मवादिनाप्यवर्षणाप्योतेव्येसहस्यवोपमात्र
स्यान्मर्खस्यतद्वहिर्मुखतादृष्टतादृष्टताद्यत्पवृत्तिसेत नप्यायात्विच्छेद
स्याविच्छेदः कस्यानपपत्पाकत्पयउति ननतदभावकउसंस्कारः प्राज्ञानन
होति नीलान्वभाजीलप्रकाशरूपात्समनतरप्रत्ययात्पापीताश्रविषयाउत्र
वाञ्छितोनीलप्रकाशरूपोपिभवति तावत्तदृष्टात्वापीतविषयोदका
ननतेषाभाति अविद्यादृष्टादिसारात्पाहनहिस्प्रकाशेपित्वेवदेनयदस्ति
तेनभातव्येक्षणीकत्वाद्येष्टस्यानिर्भासनात् संस्कारस्याज्ञाकराणवर्वाजति
ज्ञानमिति ततः पीतप्रत्ययाहरितप्रत्ययोनीलपीतहरितप्रकाशनशक्तिता
नपिहरितप्रकाशएवउक्तयुक्तस्तवदेषापपरिपाटी यावन्नीलस्यतज्जातीय
त्वतत्सादृश्यतद्विरोधादिनाकिंचित्तवेददृष्टैभवति ततस्तादृशतापलक्षितः
संबन्धोदपीनदृष्टातादृष्टादपीनान्समनतरप्रत्ययादिष्वयंकंचिदप्यनपेक्ष
माणातत्त्ववृत्तिनीलप्रत्ययानुकारीप्रत्ययोपपद्यते सप्रवृत्तसंस्कारउ
च्यते स्मरामिति तत्तत्कमन्भवः पटीयान्मृतिवीजमादत्तेतादृष्टादपीनाद
स्यप्रवोयउति प्रवोयआसोस्मृतिरेव अनुकरातामात्रावशेषतादिसंस्कार
उत्पत्तकमाचार्यपादैः तेनवदार्शकते तादृष्टादपीनात्तत्राप्यसंस्कारस्य
प्रवोयः नतावर्हविविज्ञानगतशतदिनष्टेनोत्रविज्ञानेगतस्यनीलतादृष्टा
ज्ञानान्तरपीतज्ञानेनवालासेवेति ते नीलसंस्कारप्रवोयाभावादिति सुम
र्षयतेवनीलतादृष्टादपीनेननीलविकल्पः प्रवृत्तसंस्कारजनितः स्मृतिंकोराती
तितदमदेव अत्योत्पाश्रयाद्यापत्तेः नीलविकल्पोपमिनापस्मरणात् त
दपिसेकेतस्मृतेः सापिनीलार्थस्मरणादितिवहिर्मुखामुवेविस्मृतः द्वितीय

अविद्यायै निवृत्तौ तु
नेनेत्यादुच्यते ॥

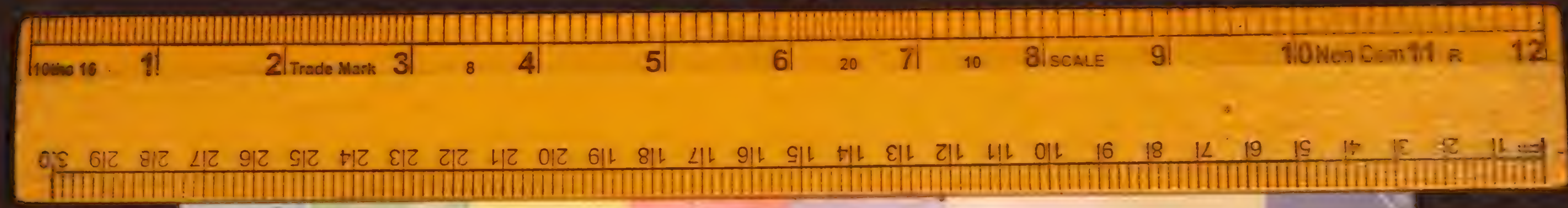

३-
प्रज्ञा-
वि-
३०

तादृशदर्शनं यत्र प्रबुद्धं संस्कारात्तातो नीलार्थं स्मरामि न्यपि कल्पने स्मर।
तास्य विकल्प एतेनाभिलाषं केतस्मरणाद्वैभावितापगमा तत्राप्येवमित्यन
वस्थाप्यतास्तोतावदिह अग्रेयागशः एतद्विचारयिष्यते स्थिततावेतद्व
कराणां प्रसूतिः साचविकल्पपर्यंतं पूर्वदृष्टीनुमनकरोतीति विषयप्रकाश
पासाभिलाषाचानादियमुपयाचत इति परं गुरुपादानोमतम् ननु क
स्थिरमन्तानवाहिनितदनुकरातादृष्टा तिला नोदिस्थिराणां मालतीक
सुमसोरभानकारित्वेदृष्टमिमाह मूर्जपत्रमपीति पेलवावयवत्वात्संभाव
मानावयवसुदने क्रियाविभागसंयोगविनापाकं मेवा न प्रपति अयमस्य।
यते मूर्जदलमित्यपि पादुसामिप्रयः सेवति तेचिरकाले ततोपि प्रसरि
ते पुनः पूर्वसन्निवेशे तितं कूटस्थं सन्निवृत्तमपि तस्मान्नित्यम् कूटेरा
प्रियेति धृतिन किंचिदस्य चलति कूटे कचनान्नीलनीयेति धृतिन
केनचिदस्य पाकं प्रकाशं कूटे विष्णोदाहे विनाशकाराणां यनिपातेपि
धृति कूटे बाजेपि अपह्नुवात्मनिक्रियमाणोति धृति नान्यथा भवतीत्यच
लपुनया सुवत्कूटस्थनित्यमुच्यते एतदुक्तं भवति तिले धृतावन्न कश्चित्
संस्काराणां पगतः स्थिरपदार्थवादिभिः सूक्ष्मकरत्वात्प्राप्तो हितत्रयेय
क्तसमवायादुपलभ्यते तिर्यगेपि जलेवेति नचात्र भावना कल्पनामाया
न्येव वेगा स्थितस्यापको नुसक्रियविषयो कथं स्यातामिति न तिले संस्का
रः कश्चित् तस्यापि नित्यं संस्कारो भवति तिलादाविश्वं संवेद वेगश्च नष्टा
स्थिरायां शरादौ च पुनर्जन्यक्रिया संभवसंभाव्यमानावयवविभागान्तर
यकेनाशे इत्यान्तरं एतदृष्टपुन एव स्थितस्यापकोपि मूर्जपत्रे तद्विज्ञानसेता
नेपि भावनात्मको भविष्यति अवकरा मेव हि वस्तुतः संस्कारः पिरस्यापि
प्रयत्नकृतसक्रियत्वात् न कराम् अतएवास्थिते पूर्वदृष्टे स्यापयतीति स्थि
ते स्यापको नैव संस्कारस्य परमार्थः देशान्तरगततद्वपस्यापनविशेषात्वेगः
एवमृच्छते भावना नूनसक्रियत्वात् कारुपास्थितस्यापकस्तु सन्निवेशा
नुकारातिवस्तुतो न करामेव संस्कारार्थः न च तत्र नित्यत्वं लक्षणं पु
योगः यथावेतवसिदं नैव हि के कल्पयति अत्र ईवैवादिना तथा च स्मृति
स्कारेणाति अत्र ..... पिककल्पनस्य हिकार।
गातावेतवासिदं नैव अयथा कल्पनानविरमेदिरति आ स्यावापिका
इष्टेवतद्विदं चेहोपलभ्यत इति ॥ १० ॥ ननु संस्कारापर्यंतं गुरुणाः नस्त
त्रिधमिमास्य भवितव्यम् ज्ञानसेतानपवासायमीति चेत् न तावत्तत्तजः कश्चि
दयो जाते भवत्यदि ज्ञाने वेव संस्काराश्चोत्त तदुक्तं ननु ज्ञानं भवत्यपता अ
न्यत्र संस्कारः अन्यत्र स्मृतिरिति युक्तम् प्रसिद्धे चेत्तु सैवादिप्रमाणं भेदपर्वे वि

यद्युतांता नवलोकनात् तस्मादन्यमवसेस्कारो रमेदः समर्थतीयः सव
सुखेपानोपलभ्यते तो विलक्षणत्वादिसाध्या भदो रकाय समवायनत्
लादेव समिधति अनुभवसेस्कारस्या अयद्वारेणाभेदसिद्धत्वादीनामपि
प्रतिसेधिः सिद्धयेव सर्वस्य प्रतिसेधेय एवाहं स्ववानुभवेन स्वादी समवेस
एवेच्छामिदुःखीदेषि स्थाहं वृत्तुत्वादावेहां तवाप्रयत्नस्य देः स्मरणसा
रत्वात् अनेनैवायं न संक्षेपत्वात्वात्वायामवतारिण्या संस्कारस्य भवेत्
आत्मातेन स्वावादीनां एव क तस्मात्संस्कारस्या अय एकः एकानोदवचस्थि
रोयः सपवात्मति पूर्वपक्षवादिनामतमाशंक्य कारिका मेक्षेपायाच ए
एवकारिका ईमेवोपजीवन तरेवमिति यतो नित्य आत्मा तो यथासा
वन् दितं संस्कारो पितस्मृतो व्यापिषु तथा दितं संस्कारो पितव्यापियेन त
त्त्वपस्यापि नापि विलक्षणत्वात् विलक्षणं हि संस्कारपक्षवात्कं तवा
तिरकरहितेतस्य पूर्वपक्षापायादित्यवस्य यतिरिति तन्न तस्य त किंचित्
स्यात् ततः संस्कारस्य किमाश्रयतास्ततो ज्ञानायामनपु तनेति माप्रवे
उभयमपीह कल्पना इपे केवले पूर्वसिद्धत्वात् केवले उपमानेनोक्तमिमाप
नाह दृष्टा ये सज्जो चेति तत आत्मनो यतिरिक्तं पुये संस्कारादिपुस्तपि
तिरिक्ते च समवाये स्य पितस्यात्मनः स्वसिद्धत्वात् न दितं संस्कारादिपुस्तपि
यात्र विशेषः विशेषेण नित्यत्वं तस्मात्संस्कारादेव पुवात्कनायेन स्मृतिः मि
हा संस्काराभावाभावाभां प्रमात्रमेदमेदव्यवहारः तावप्युपादाने
देयाभावतदभवत्कृतो यत्वे स्मृतिभासे तत्र तावदसावहं प्रतीतिरव
नात्तात्त्विकत्वादस्थितत्वात् तस्य येयं नवस्तु स्वलक्षणाय दिश्वभवेना
चरीकृते भाति तदस्थिरमेव अथ विकल्पतच्छरिरे सता नोवेति तथापि वे
द्येवेदनातिरिक्तो न कश्चिदेदकः स्मृतिरुपपन्नो भाति ततोभिनेधिति
वेपक्षस्य कत्वेन सिद्धान्तायामिति न च स्मृत् तत्रा येन रूपेणा तावद
तिरुद्धा चेष्ट सुखदुःखिनादिसावादेय हि पमीः प्रतिसेधायमाना दृष्टो
वाचमिज्ञानो कथं प्रतिसेधित्या अथ एकावाच्यः अतएव टीकाकारो याच ए
परमपरमं स्योतस्यादिति अथ सिद्धो तो पयो गिते न कथं रोति भिन्नपरी
संभिन्नस्येति अलक्ष्यतद्वेपक्षेति याचत एतटीकायां नैवेति वद्वचने
नवात्तातस भिज्ञानमेकतादात्म्यत्वात् स्याभिज्ञस्य कथमेकत्वमित्याशयः
तत्कृतोयः सुवादीनामयुक्तारविशेषः संस्कारजन्माप्रतिसेधिलक्षणा
स्तत्रा स्यात्मानोपयोगात्तासोतत्रोपयुज्यत इति यावत् गुणकतादाप
युद्धे सीकरोति एवं सुवादिप्रतिसेधो तावत्ताम्यिकोपुपयोगः न के
वलं सुवादिभिर्विशेषितत्वात् संस्काराचासा प्रतिसेधो तायावसेस्का
रस्य लक्ष्म ननु भवात्मकेतेनाप्यन कश्चिद्विशेषः कृत इति कथं मसी
स्मृतिजनयेदियाह निविशेषस्य चेति अनेन स्मृतावद्या एतेरिति वृत्ति

कथं ननु संस्कारादेव
स्मृतिः

३-
प्रजा-
वि-वि-
४०

का
वो

यत्नमेवमुपानतोवर्हिर्भावेमेवावलम्बेत नन्वनीलेपिविशेषोनीलत्वापि
कल्पेनानीलत्वं कथं समाविष्टं उच्यते सिद्धातिदर्शनेतावदनन्तश्चाभा
सुवर्गातिपतिशङ्कासिद्धिर्भवतः सन्तदायाया कियार्करीतस्फुटितेना
शान्तवापदेशाभवति सोऽयं नमेतपितरेषां स्वभावोपि नतस्ततोऽप्युत्तः प
दायायाकारासासमीपजन्तुपदेव्यावृत्तिभेदेऽप्यवसीयमानेसुहृत्पव
जानेवसप्रकाशविषयस्यप्रकाशरूपेणदस्यवावृत्तिस्वीकारिणापि
कल्पेनयः कश्चित्देशवत् ललादिहोविशेषोऽप्यवसीयते साप्रकाश
रूपेदेवामनिवृत्तिः यवहिर्भावमेवप्रतिपद्यते ननुयथायुसरीलेभा
सुनीलमनीलमयनीलीलमित्येवस्वरूपेप्रकाशविशिष्टातिभिन्नानि
नीलानि तथावायापिभविष्यति नचाभ्यन्तरेणातिवोदति कथमात्मन
इवेतिवृत्तौयुक्तं नवत्यन्तत यतोनीलेनामोक्तत्वेविशेषपरिहर्माना
कितवर्मिति तथाभूतायेवतानिनीलानिनामेति युक्तं तत्राह बोध्यात्
नेकवेचिप्रमत्तत्वादिति बोधः पुनः समसमाधानादिष्वेवोनीलसत्त्वादिति
भेदेप्रकाशेभ्यस्तदन्तरेजकेभ्यानिर्मुक्तपवप्रकाशमात्रपरमायः तस्मि
रवात्मनाभाति तदेवास्यापारमार्थिकरूपमित्यधिकं ततोवहिर्भूतमेव
यद्यप्यनिर्जन्तुपेतमेवसततंभाति तरुविवशात्वादिमुद्दिष्टात्मानान
चदेशकालादिविशेषः सदावोभातिः इति सदातया नाभासेपिपदिनिर्ज
रूपमिति स्यात्कदाचित्पटसाहित्यनचदेभातरुतिपटोऽप्यस्यरूपस्यादिति
नियमउपपन्नवेत नियमश्चापकोट्टइतिवापकविरुद्धेपलधिप्रमेगा
द्विपक्षसुज्जिह्वावर्तमाननिर्जन्तुपेतसततयाभासमानेनव्याप्यतः
तिवापकान्पलधिः योयद्विशेषरूपः सतदन्तमनिर्मुक्तो नभवति
तरुविवधवादिनिर्मुक्तो नचभवति विशेषनिर्मुक्तो बोधः समाधानसुषु
प्रमत्तीदावितिननीलवोधादिविशेषरूप इत्यपिवापकान्पलधिरवभवति
च विशेषनिर्मुक्तो बोधः इतिप्रयोगेवापकविरुद्धेपलधिः प्रयोगभे
दकृतपवस्यसोभेदः वस्तुतस्तर्कमेवेति सिद्धं नस्ति बोधविशेषस्यार्थ
इति तदेतत्तस्मै बोधेकात्मन इति विशेषान्तरत्वात् शुद्धबोधमात्रे
नभातस्येत्यर्थः तथाच तेष्वविवेकः नक्षिप्यागोत्तेशावलेया
दिविशेषरूपमेव तथानीलपीतादिविशेषमयमेवतदितिउपपद्य
न्तरमप्यसुसुचिनोति आभाससारत्वेनचेतिआभासतन्निर्माणमा
इसत्कोचेनभासनेप्रकाशानामभेदत्वेपरमार्थोद्देशः
क्रमस्यकालक्रमस्यच एतत्तर्कमेवति क्रमरूपेणदेशकालभेदको
भवतः ॥

देशभेदेहिगन्तविस्तृतोभवतिगतेरेकदेशसेव्यत्वेकदेशाति तद्वा
सतयातिष्ठत्वापिदेशभेदः केमालेखपरमार्थएवकालभेदकत्वा
मेवभाति पराक्रमप्रत्ययसारं सो तच्छिपरेयमस्माद्युक्तवदः अ
परायोमस्माद्वावेतिजन्तनः क्रमवन्ततद्वशाच्छास्तिवप्रभृतेभो
वविकारस्वनिर्भासेत योरापयेपिक्रमएवपरमार्थः अन्योपेक्षयाहि
यः क्रमस्तस्यतत्पत्ताभासतस्यगुणदिशोनातावितिप्रत्ययाभविद्यु
मयोऽप्यतावशेनयोगापेक्षकालप्रमाणपरमार्थतः कालभेदोऽतोतया
दित्येवविशेषप्रत्ययावपिक्रमस्यभयसोत्पत्त्यानसोऽप्यवलाङ्गव
तृतिक्रमपरमार्थोदिककालोऽहस्तिइह नतदानीनासीदानीमस्ती
त्येवं रूपप्रक्रमः अस्तिवनास्तिवयोऽवयवसोऽवभात्ययनभं त्ये
वायमितिनिमित्तं तज्ज्ञानमभासमेनमान्तरवन्तरेकस्योत्पत्त्या
पकेविविधस्यप्रभासनेकपरमार्थं तुचिह्नैरेवदृश्यमानभासना
भास्यभावात्त्रिभासप्रभासनाभिन्नप्रकाशकत्वेकयेकस्येभा
अतएवकारणादपिकारणकालाव्यतिवदङ्गिः कार्यस्यकालभेद
इतिदर्शितंभवतिपरमास्तीत्येवकालेनसयागमावस्तवत्त्वकालभे
दः कालेनामेवोपेक्षकाशादेष्टव्यपेक्षयायः कालभेदः कवि
युरागमितिअवधारकालेसचटादिकार्थनिष्ठपवस्तुतृतिनिर्भासे
आकार्यरूपेतावदात्मनिनेदेशकालभेदः ततोचिह्नैरेवदेशकालक्रम
अदेकत्वादितीकारणाविरुद्धेपलधिः देशकालक्रमस्यकारणप्रका
शानप्रकाशनरूपत्वेतद्विरुद्धेप्रकाशकत्वेनमितिपवमात्मनो नित्यत्वेविभवे
चोपपादितम् कालदेशायोगात् देशकालभेदोपिभावोपेक्षयाचिह्नैरेवभा
वाभासविदन्वभासाभावात् तदन्वभासेहिचिह्नैरेवविदेशकालभेदस्या
पकइहतापलभ्यतेचिह्नैरेवस्वरूपेणभेदतदपेक्षयापिनामोचदस्येव सापे
क्षया ततएवभेदेनोत्पत्त्यमितिस्वरूपाभेदस्युक्तोपपत्त्यप्यवनेनाह
तपेवति यतएवदेशकालभेदोक्तदेशकाला य विशेषास्यार्थत्रिभास
त्वादितिस्तस्मात्पवमात्मनोवस्तुत्वेमेवदिशुस्वरूपेणभेदः कथंसाभाविका
त्वभावेदिभिन्नेसाभाविकः स्यात् चिदेवतयउपपत्तकोऽयस्सावोशोसि
योभिद्यततेनदेशातः कालतत्प्रवृत्तप्राप्तनत्तावन्नकाश्रिदेदः अत्र
चसर्वत्रचिह्नैरेवकारणम् तच्चाविकलेनानुगोपीति तेनापितित्त
वापकेनेकनचभवित्तुक्तमिति तत्रापिवापित्येवपरात्मनाहीति
एकत्वमपिसर्वत्रकल्पत्वाविद्भिः येनापितोपगतेसाव्यादिनासाप्य
पत्त्योपगमापितव्यः एतच्चसर्वज्ञानेपिप्रसज्यतइतिप्रमेगएवाप

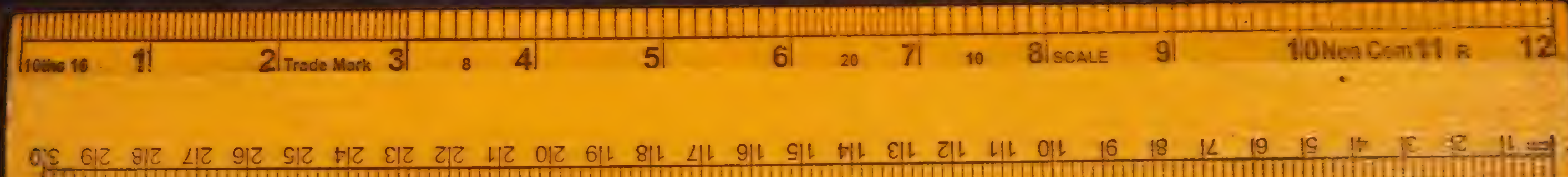
३-
प्र जा-
वि-वि
धे

दयितव्येयकारेणहोपपत्तिः पूर्वपक्षवादिस्त्वेनेवनिर्दिष्टा प्रथम
भूतो ज्ञानात्मागोपहितमिहानेही करिष्यते किमस्यप्रसंगः करिष्यती
त्यभिप्रायेणतदीयोहिप्रसंगोयसोख्यादीन्प्रथमं चनामप्रसंगमिहाने
तर्किंचिदुच्यतीतिपूर्वपक्षवादीचेयतिहरेप्रसंगविपर्ययत्वाभावात्
पिहूक्तः तथाह्येप्रसंगविपर्ययः नचचिह्नमपिज्ञानेनिरूप्यापकाहेत
रूपेमुपगतेभवतातदात्मापिचिह्नः कथमेवंभवेत् तथाचिह्नपत्तेनावि
शिष्टत्वेदेशकालभेदवत्त्वभावेभेदोपिकथमात्मनोयेनवज्जतेस्यात्
अथचिह्नपत्तेपिब्रूतम् एवमप्ये नानाव्यवस्थान्तिजननसंज्ञाक
रणात्प्रतियोग्यादिति तर्हिदेशकालभेदपिभवेदिति एवंप्रथमप्र
कार्थव्याख्यातेहितीयवाच्येअथेतदिति एतेषानित्यत्वयापिज्ञोहेतानो
यः प्रसंगः वलोदेवायतितः सवदेष्टः स्वपक्षोपमर्दान्ततोभीरुणात्
वादिनाजडेकरूपेयदिज्ञानसंज्ञीक्रियेतदानीलेयज्ञानपीतस्यप्रकाश
नरूपेभवति तथाज्ञानमपिनस्यात् नचजडेपिप्रकाशेभवति आदित्या
द्यादिरित्याशकाह प्रकाशश्चैवभूति नत्वालोकाप्रपवनिर्मलसत्त
प्रभाहृषोवोभविद्यतीत्याशेकाह तथातइति आलोकादिनेदीपसूच्य
रत्नप्रभादिमप्रवेशः अथः प्रत्यक्षीति सत्यमालोकप्रमातृविद्यमा
नेनार्थोभाति सत्यपितप्रमातरिप्रदीपकल्पे तज्ज्ञानेनभासेतेवाप्यः प्रदी
पशतप्रज्वालनेपिनभातएवयार्थः सज्ञानेतादृशवकस्माद्भासेतेययाजा
तीयसन्निधानेयज्ञानभवति सतथाभवेत्तद्विलक्षणजातीयसन्निधिमव
योतयति यथापीतलजलहिमवायुसन्निधावपिचदोरक्तेतनाभूतो
रक्तेभवन्नस्वर्हिसन्निधिजं जातीयसन्निधौचभावोदृष्टमानत्वाप्यवसी
यमानत्ववहायतादृष्टविशेषमप्रतिलच्येकदाचनप्रतिलभमानोत्त
जातीयसन्निधिमवयोतयति विपर्ययेतिनिमित्तत्वेप्रसंगादभ्यकाद्याभि
सिद्धौस्वभावहेतुः सविदि अत्रभवनिश्चयदृष्टायांनिष्टाग्र्यातपेक्षिणी
विश्रान्तिर्यासात्ताविषयागोनीलादीनोद्यवस्थितयोविबियेनअसेकी
तोनात्मनावस्थानातितावदस्थितीकथमे ततोक्तोनीलादिप्रायः प्रयु
जीतव्यवस्थापयेद्यवस्थितीरिति प्रथानमवस्थितीः संप्रदेय
दित्यर्थः सामान्यविशेषभावेनवातिर्देशः हतशायिकाः पाययतिमय
मदरतियथायदिवाविचिगायात्यवस्थानानिनीलेपीतमितितानि
व्यवस्थापयति नियमयतिनीलेवेदमिदमेवनीलमिति तद्वचनस्याप्र
काशरूपकयमेभावात्तएवतदवहिप्रकाशानस्यरूपस उत्तरकारिका
यामितिजायेनार्थप्रकाशतेति सौख्यविदचिह्नपक्षविवादिनमपिप्रति

यद्वसते तत्रहयममलविरुहेमेकस्यवपारमार्थिकरूपमितिनयेन
यदिजडमभावात्तवेवप्रसक्तमर्थस्यप्रकाशानरूपासावितिवाव।
स्या अभावदोषोयहेतोवाच्यतागोपिताम्यप्यमितजडज्ञानरूपाति
प्रत्यययितेसुतत्रापियोजनीयः एतत्पूर्वपक्षवा दसर्वप्रोक्तनिगमय।
तितदिनियेदेतजुक्तं तस्मादेतकलापाडभयद्यापीमिचिह्नपत्तेनाचिह्न
त्वेनचव्यतिरिक्तस्यात्मनोव्यतिरिक्तोपमोक्तानात्वेनयुज्यतेचिह्नपत्ते
नित्यव्यापकस्वभावस्यतदादृष्टान्कश्चित्तयोगापिपरेणभ्युपगतः।
किमर्थोयमर्थमिभावः चिह्नस्यैवचविषयवत्स्यात्प्रतयेकिमन्येन
चिह्नपत्त्याचिह्नपत्त्यायमर्थमप्यैकत्पितेनेतिज्ञानक्रियायोगादित्यत्र
हेतोज्ञानयोमादित्ययोगाज्ञानस्यरूपेणसुभावात् तत्सर्वेयस्यवा
त्तनासिद्धौवपिस्वरूपविपरीतसाधनत्वादिरुहकमुपेयाचयमित्यत्र
पवायनादाश्रयासिद्धयति १२॥ चिह्नपत्तचिह्नपत्त्या ज्ञानेसामुत्त
क्तदोषात् चिदचिह्नपत्तेभविद्यतीत्याशेकथमात्मवादियद्वेष्टवत्त्ववा
दीहृषणायसूत्रेणह अर्थस्ययथाहयेतत्रतिप्रसार्थमेहेपेतादीका
कारेव्याच्येमाख्यायसपीतिसम्प कथ्या निप्रकृतिप्रसूयाविवेकेन
सुखानेचपरिगणनेतत्त्वभेदानोसख्यातदपि कृत्यकृताप्रस्यः सा।
एव्यः तत्रवुद्धितत्त्वस्यवृत्तिज्ञानस्यसर्ववर्तनेवृत्तिः परिणामविशेषः
पूर्ववृत्तिरितिसेदयत्त एविरणामोयः सिद्धाकरतयाभाति सुवर्तीस्यव
कुंडलता एववृत्तिरितिसेदयत्त एविरणामोयः सिद्धाकरतयाभाति सुवर्ती।
मेवमेव यत्ततिरेदयत्ताभ्याकारेतेनगच्छति दुष्पतइतियथासह
निपरिणामः तथाहिबर्तनेतेमेवतयेतिवृत्तिरुच्यते पूर्ववदेवेतिचिह्न
गहोरातिन्यतादिदृष्टाम् जडभावादिसाविषयव्यवस्थानायोगाति
अथेतिपरसम्भावनोयोतयति बुद्धिः कर्त्री अर्थस्यनीलादेस्सत्वेपि
पेप्रतिविम्यात्मकेयेनप्रकारेणसुखतात्मनासत्तातिप्रायहेतेनय
ज्ञेयारयति तेनेवसुखताप्रकारेणसुखः पुरुषस्यसेवपिचितनेप्रति
विम्यात्मताथने अतर्द्विअसर्वतः सुखतादितिसेव स्वाक्तिः संभा
व्यते तत्रापिदृष्टागमाह एवंचेतन्यप्रतिविस्तेनसेविह्वाजाताप्रका
शाप्रतिविस्तेनवज्जतेप्रकाशरूपम् एवैतत्त्वमितिविम्यात्मनेविह्वा
जाताप्रकाशमितिसेवेतत्त्वमितिप्रकाश एवेवुद्धित्विच्छिह्न
पत्त्यानात्मिका तत्रप्रपूर्वीहेतित्यतयापित्वादोषः सखाद
र्चीनाचितदोषान्तरयोगाश्रयाशयशेषः स्वान्तरकारेण अथतत्त्व

नसा

कश्चिन्परिणामः कश्चि
भस्वत्सकार्यपरिणाम
मउच्यते यस्तुतिरेदय
तत्त्वम ५५

३.
 स.प्र.
 ज्ञावि.नि.
 धर

तातदन्वयव्यतिरेकान्वयिना न ततो हेतोर्न दायते ज्ञानेन अनघितो नाप्यर्थ
स्य कितं हि विदितं स्य प्रथममिजानामिति शिरोभीत्येवेभूतः पूर्वापरीभू
तावयवोच्चापायः क्रिया तत्समावनेन हेतुतावृत्तिर्वर्तमानमित्यनया भावया सो
खेदमिति वृत्तयः पंचतयः प्रमाणा विपर्ययेति स्थलत्वात्पटुतिस्त्वयस्या
दिप्रस्थानेन ननु तदन्वसोरो हेतुतापि वृत्तिप्रत्येन भावमिति बुद्धिर्ज्ञानं
मिक्तिकथं सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टाः अत्राह केवलमिति बुद्धेर्नतिवोधः
ने संवेदने दर्शनेमिति हि प्रथमस्या सामानाधिक्या याः प्राधान्यरसतिपि नात्र
उच्यते अथ वयवप्रसिद्धे प्राधान्येनैवे क्रियाभासते ततश्चाजउ संवेद
नात्स केतुज्ञानमित्यप्योक्तं सामानाधिकरण्येन तदुद्दिष्टावृत्त्यावयवप्रसि
द्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बैलीयसीं वाप्यितेन न्यायेन तत्प्राधान्यवयवस्य सामान्य
प्रसिद्धौ जउ प्राधान्याभिधापिनः समीपिकरणो ज्ञानेन जउ प्रसक्तो भवति
इति वृत्तिवृत्तिमनो अकिं कणादवत्समवाय इत्यपि प्रोक्तं सामानाधिकर
ण्येनाप्यतिरेकपर्यवसायिनान्तराकृता भवति सामानाधिकरण्ये च समु
दायप्रसिद्धिमुपोहल्यहो यत्ता प्रोक्तं पराकरोति यथा तत्संख्यातिरेक
मपि प्रतिपादयेदित्याह अतएव चेति अथेदायः प्रतिपादितस्यानवप्रपम
तो वा यत्ता प्रोक्तं प्राप्तिरित्येव कथं समुदायप्रसिद्धा चेति च कथं वृ
त्तिरुक्तो भेदप्रतिपादयता सामानाधिकरण्येनैवा यत्ता प्रोक्तानि सति
व्याख्यानसूत्रान्तर्गता मत्तम् ननु पूर्वापरेभूतानोक्षानो फलमेकम
वलोक्य वृत्तेकत्वमर्थादाकल्प्यते ग्रामप्रसिद्धिफलेन ग्रामनमर्थादादृष्टः इ
ह तत्तत्तत्प्रायाः क्रियायाः किं फलमाह तस्याञ्चेति च पूर्वपक्षान्तोक्ष
चयति तस्यैव सत्तायेवाभोगः सोपि ग्रामक्रियायाः फलत्वे प्राप्तः फ
लमेव फलभूतः ननु सत्तेभाग इति तदा युक्तं यदि भागान्तरयोगेणा
स्यात् अतो न्याह विग्रहानां ननु सत्त्वज्ञानमिति सौमित्रायणस्यार्थेन स
त्वभावेनैव कस्यात्फलम् इत्युक्ता सत्त्वकोपि प्रादुः प्रज्ञातमाह परस
चदेसो यतः प्रकाशस्वभावे सत्त्वतु प्रकाशमिति याज्ञः ननु नीलादर
पित्रैशुण्यात्तत्ता तदीयापि सत्ता प्रकाशया कर्मात्रमवति उच्यते अहता
दिति रजस्तमोभ्यासनभिभूतत्वेन सत्त्वत्वात्तदपवप्रख्यात्पे हि चि
त्तसत्त्वमित्युक्तम् ननु परप्रकाशात्ता चेत्सत्त्वभागे युगपदेव विभक्त
स्यान्न च कास्यात् सत्त्वस्यैव चोपयोगेन निरूपिते प्रादुः प्रज्ञातमपि
स्यात्ता प्रोक्ता हयमपि प्रादुर्नेवेत्या तितं परिहरति रजस्तमोभागाभ्यामि
ति सत्त्वप्रकाशात्पे निर्मलतमः प्रख्ये सर्वतो जलं पटलेनेव वरणात्तना
तमसा समावृत्ते चाह तत्र च मारुतस्थानीये पटुत्तिस्तभावं रजः ।

क्रियात्मकतया क्रमभावेन सा जलदमपसारयति त्वग्भायति अतश्च
सर्वविषयपरप्रकाशात्तापि भवन्नसौ सत्त्वभागः जनेतानीन्तरे कार्य
स्य सत्त्वोदयान्तरस्य प्रकाशेन जायते इति युक्तं अत्रैव उपापययोगः
ननु प्रकाशरूपोऽसौ सत्त्वभागो वा स्यात्किं स्यात्तौ योजन एव तरे एकस्य
कार्ये निराकारौ भवेद्येन पार्थनिकफलत्वमस्योक्ते किं वनीलप्रकाश
रूपः सत्त्वप्रकाशात्मा वायुः सत्त्वभागः सनीलसत्त्वप्रतिविम्बोपरतो
जानाति का च वृत्तिः क्रिया स एव कथं फले स्यात् उच्यते आत्मनः सर्वि
पस्यातस्मिन् चेत्यतः सस्त्रिधा नै प्रतिविम्बेन विज्ञाति सत्त्वः संवेद्यमान
तो प्रतिपद्यते ननु केनायेन तस्य संवेद्यतव हि बुद्धितत्त्वान्तरसंस्तिनच प्रकृषा
पेक्षया संवेद्यमानतोऽप्यज्ञातया नैनीलादेरपि तेष्वसंस्तिनत्वे बुद्धितत्त्व
कल्पनायां मेन आह प्रकाशमाने तेव संवेद्यता न पराकाचित अपितं संवि
द्यायानुग्रहात्प्रकाश इति स्वनिर्भासवत्सत्त्वभागो न प्रकाशात्
रमपेक्षते इत्येव संवेद्यता पतङ्गत्वं भवति सर्वतः स्वच्छात्मनि बुद्धि सत्त्वे
विषयप्रतिविम्बभागे ज्ञानक्रिया संविद्यायां भागान्तरफलस्य यदुक्तं फ
लमविशिष्टः पोरुषेयचित्तवृत्तिवैषम्य इति न त्वात्मच्छायावशादिष्य एव
प्रकाशमानतास्त किमन्तरालकल्पितेन बुद्धितत्त्वेन लोके च विषय एव
प्रकट इति व्यवहारः तथा चेज्जैमिनीया अर्थदृष्टतमेव फले मन्यते अत्र
ह यदि विषय एव प्रकटते त्वद्येतत्तदा संविषयस्तदृशो जातः सकथं क
स्यात् न हि कारणापनेते दृष्टे कारणा मेव प्रतिन्यामवति एवैहिकमका
रमेव प्रतिजंभः जंभो भवेत् अत्यात्यजंभः ननु यथा हि ते कस्यचित्त्व
न्तरे पेक्षा बुद्धिजातेन च सर्वान्तरमादृत्यतिभाति अप्रितते सवत्तथा प्रकटता
यदात्मगतभावनात्मकक्रिया सति पाता जाता तमेव प्रतिभविष्यतीति
आशङ्क्य प्रकाशसंज्ञकेति हि त्वेदिजातेन प्रकाशसमावमपिततत्ता
न्यज्ञानेन परः सर्वेदिस्युता ज्ञानोद्देश इति ज्ञानेन भवितव्यं नतश्च त
त्रेदितो न ताविव तत्तामात्यज्ञानोत्पत्तावपि अपेक्षा बुद्धेर्निमित्तत्वेन च सा
प्रमातृ तरे संभवति एकार्यसमावायाद्ये तज्ज्ञानयोः कार्यकारणभावः उ
ह त्वप्रकटता चे ज्ञातम् त्वदपेक्षमस्ति तत्रापि ज्ञेयायां प्रकटतान्तरान
वस्याप्रमेगाव तस्मादिष्यः प्रकट इति बुद्धितत्त्वप्रतिविम्बे तस्य विषयस्य
संविद्यतिविम्बमेतन्मेवेदमुच्यते ननु वाशस्य प्रकटता काचिद्विर्मः ननु
माभूदिष्यतिष्टा प्रकटता आत्मनि धेवमविष्यति समप्रकटो वृद्धः
तस्य पसेहारदृष्टाना तत्त्वबुद्धितत्त्वेन उच्यते आत्मा संविन्मात्रसमावः
साक्षाद्बुद्धा केवलेन तस्य विषयप्रकटतानामयत्तो विदोऽधिकतज्ज्ञानेनैव

५०

[illegible]

म
पु-
जावि-
ध

नानुल्लाप

मन्त्रायम तदपिवाणधिवमेवेत्यामिधामिकाः आकाशेषवशहृणोवज्र
शब्दस्यप्रतिविधितेप्रतिश्रुताहृपेतिर्मलेनरसान्तराहिरासेन
भूयसासमाकान्तेवरसेनेदियेत्स्यापिछानेदन्तोदकेतिमेलसगुणयु
क्तमिति तत्रकदुतिकास्त्रादयोःसापेरासायमानाःपिप्यलीति
स्वादाडिमादिषुवैमानासादास्त्रादानुमानपूर्वकत्वेनप्रतिविस्वम्।
पियेतिस्मर्यमाणग्रहणमनभूतत्वेपितदानीमसा।जाकि।यमाण
तामात्रमुपलक्षयति तेनस्मर्यमाणानुमीयमानाःसमुत्प्लसमा
णावारसस्पर्शादयःप्रतिविस्वरहानीति तयाचपारीरस्यकेचि
दनन्दस्वनरूपाशायःकन्दरुदयस्तेषुमिष्टुनापभोगसुखवितस्पर्शा
तथेवाननभूयमानोपनुमीयमानस्मर्यमाणेतिव्यमाणादिदृपःप्रति
संक्रामतियेतपात्रस्येवसुखाद्यपिस्वात्केचित्तुः।खायामनगोयज
रहमनाडीकंठप्रभृतयकेषपानभूयमानाःस्मरणाद्येचादिसन्ति।
यापितावाक्तताचातस्थलादिस्पर्शास्त्वकीडः।खादिकारिणःपरावभ
वश्चप्रतिविस्वितस्यतस्पर्शादेशहणप्रतिकेवलंसहकारितोकरेववधा
तमुहोपयमानःतेनेदेनवाच्यमनासायमानोपिकेनापिदाडिमरसाह।
नोदककेनप्रतिविस्वतीति यतःप्रतिविस्वतेवासावनवधानात्तुनल्ले
तापितथास्त्वहितःसुजमायेताजनःपरेणस्पर्शमाणापितीक्ष्णक
भाकाग्रपण्येषुमाविष्टान्येवकसापिपुमाअकुषावित्तेचिदाभाराअ
कत्वसाहित्यतिविस्वयेभेविचित्रोदृष्टपणेतंगयत्वेपितीक्ष्णविरोचनापि
इत्येभ्यःप्रतिविस्वमप्येव येनतत्तुंयष्टीमिवसर्वमभिमन्यते ननुस्व।
छेनद्वयेणप्रतिहतामयनरूपमयःपराहृत्यसुमेवस्वविग्रहोतिदपेणसु
खमितिभुजानिरियम् नवसत्यस्मान्तावयतिरेकेणान्योराशिःप्रतिवे
विधनामेयेयोस्तिहतीयःमेवम् एवेहिसतिममेतस्त्वस्वस्ववदित्यपिभा
सेनेपरसुखस्वरुतादौचवित्प्रतिविस्वदृष्टपणते अन्त्यासमसुखादर्शभ
यत्वेवैवज्जतरसुखग्रहणोक्तः भोतिरियमितिचेत सिंवास्तकिसत्यम्।
खग्रहणाभ्युपगमेनामेवेयमानेनतद्विभक्तिकारजतनिभीसेसुखरजतनि
भीसोपरोभ्युपगतः भानावपिचकिंदपेणएवसुखत्वेनभाति।तस्वमेव
परसुखत्वेन पूर्वस्मिन्कलेदर्पणेनकश्चिद्भासेतुकिरेज्जकचंद्रादिवरज
तसंधिचेदितेनभासमानः अत्रचदर्पणस्यतद्वेष्टनाभ्यनोरनपञ्चाङ्गो।
सुखमस्तीतिप्रतिपत्तिः दर्पणस्याविकल्पस्यानिभासात् यदिदत्तस्वमेव
परसुखत्वेनभासेतेतदाशुक्तियथारजतधियामःह्याजितदत्तस्वमेवदर्प
णेमन्निहितेपरसुखपियारहणीयादितितत्रायसुदासीनभावमवल

सुमानेभ्रष्टाविद्यासप्रसाधनादिनादियेत प्रतिफलितानोचस्वदेहस
सुखीभूतानोरशमीनोचाक्षवाणोश्रुतास्त्वस्पर्शात्सनायद्यपिछाने
तदस्मिन्वप्रतिपत्तिः स्यात् नन्वस्यमिति अन्त्यास्यस्पर्शानादेरय।
मित्येवकरसाप्रतिपत्तिः सुखत्रस्तश्रदेववपारीरस्यप्रतिसेकानामितिमन्यते
नामे नन्वस्यविस्वात्रभेदेनप्रतिपत्तिःप्रतिविस्वनापारिणान्तापिछितालेव
प्रमयः परस्वेनग्रहणीतिचेत तदेहस्यभीमगायननलेस्यात् तमन्तेर।
एापिचरिष्टुहिलेक्षणभोगोदयात् दर्पणाभावेपिचतयाप्रसेमान् स्पर्शरी
रचांदोसीन्यापेतेः योगिवश्चपारीरानपेक्षासेवेदनप्रसेगात् जलतेजोवि
अचाक्षवाणोरशमीनोप्रतिचातेनप्रतिफलननेविरेः शिलातलेरितिस्व
च्छाभिधानम् स्मरणोत्तेक्षणादिषुचायीकावेप्यपतिप्रमातानचतनेत्र
रशमीनोकोपिवापारापेसेभवनिमोवानचासाववाद्यवपारमार्थिक।
आकारः कथ्यतेनाभिमानात् अन्त्यापिवाद्यापहवप्रसेगाश्रुश्रुतिसेभ
वः ययकारोप्यसौनसुव्यानचनभातरशप्रतिविस्वनापिकिसपरादेषनत्रा
पित्वमुखग्रहणमेवम् अमनिनाकुचिदप्यतिरूपितमपि दुग्रहाद्यप्येदः स
मथ्यते प्रतिषेककोशेअत्रनेप्रतिफलनमिति तत्रावशेप्रतिविस्वतासमय
यितव्या ननुतत्रसुखप्राप्तादिदृष्टेवभविष्यतिदर्पणासुखादौतप्रतिचाते।
तप्रतिविस्वापहवशतिपरेषोनेप्यापिकादीनामाशयः तमेवप्रकटयतिके
चित्तिप्रतिसेकमात्रेनश्रुत अवतामस्यातिप्रतिश्रुतासापदृजः र
सोपिदत्तोरकसेवेथोतिस्वादिरसस्मरणानतिमितेनविकृतः समानःकद
तिक्तास्त्रादित्वावयवस्यार्थेदेशातपवासोस्यार्थविशेषः गंधत्वेनदृष्टार्थो
पविशेषश्रुतिनेनययान्येष्टाद्योसुखवत्स्वस्मावानुततम्यतिविस्वा
त्तत्तत्तद्व्यतिश्रुतादयः वस्त्वत्वेनेषावापरा कस्यसिदप्यभावात् रसा
वेशाशब्देनदत्तोरकेसुवसोनिविष्टशीरमन्त्रयम् यदिवापराभिप्रायान्
रसोवेशाशब्दप्रतिविस्वावित्तेनप्रयुक्तः परोपेसोवेपारसप्रतिविस्व
मन्यतेमेवयुक्तः नचवापिततद्विज्ञानग्राह्यप्रतिविस्वमितिप्रयुक्तम् सर्वस्य।
तथात्वापेतेः ननुदर्पणेविदृष्टसन्निवेशमात्रस्वभावपेवतादिवत्तत्तरेव
स्वतत्रापिप्रतिविस्वांगीकरणात् जरतीयेनआह दर्पणादौपनरिति तत्रा
वदर्पणाकालेतावसेवाकाशदेशेहस्तिपेवतायारुमतिप्रयुक्ता तस्याकाश
देशेमेकेतस्त्वेतददर्पणाकालस्यसुखानोरणाकमिनुमशक्यत्वात्स
तोनासमानतेशावविरोधात् समुक्तनगरप्रतिविस्वयुक्तेचदर्पणदृष्टमा
नेतावतासुजीनोकथमेकाकाशेपाततिशतशतपरस्परदेशानुप्रवेशादि
कल्पनाप्रसेगः नचदर्पणस्यदृष्टेताड्यतिःदर्पणदेशस्यपरिमितत्वात्

स्वस्त
भूत

न

कस्य

य

दर्पणादर्शनप्रसंगेन च दृष्टेः सौंदर्यप्रतीतिरूपेण न च तत्त्वदर्पण
गोष्ठ्यग्रभेदः प्रवेशेभ्यः न चास्य भेदो मनागम्यवलोक्यते दर्पणा
पेक्षया दूरतरदर्पवर्तीव रूपवन्तारि रूपलभ्यते तच्च यथा हेतुमात्रे
शेषवलोक्यते तत्तत्किं विरुद्धमिमांशवज्जदृशतलादि सुपर्वतादि
सदृशाणां भावानोत्पत्तिर्भवः सप्तम्या आधेयमाक्षिप्तम् तदयमर्थः
दर्पणादौ संज्ञान्तस्य दृष्टमभूत्तत्त्वशंक्यते तत्राये बाध इति तावति
तिदर्पणापरिच्छिन्नो न भेदो वा दर्पणो वा तदृष्टतदन्तरतत्त्वज्ञा
दिवा किंच यावत्कालकालास्त्रैतदहस्तसुखमस्ति तावदेव चोपविशि
ष्टदेशसंवेपोऽस्य दृष्टेः सौण्डर्यप्रतीतिरूपेण न हि स्वकार
णादिना तत्त्वभावस्याप्यतिथेः न च प्रसिद्धवस्तुभूतहृत्पर्वतादि
गतकारणाज्जातीयमिह कारणास्य लभ्यते तावता च प्रसिद्धरूपारंभ
कावयवपरिणामानेन दृश्यवानां संवेधः संयोगेनैव नैव दिश्यः
स्मात्त्रोपपद्यते न संभवति तज्जातीयदेशकारणाभावे च कार्यमपि तज्जा
तीयकथं स्यात् अन्यत्र स्याद्यवयवविभागाद्यभावे हेतुमना दृष्टवत्पठक
थेभूतप्रस्तुत्येवैकपदे निरन्यथी विनाशः क्षणिकवादे तस्य निरन्यथापि
तायामपि विभागस्तत्त्वत्तरदर्शने प्रसंगः दर्पणादृश्यभूतचोत्पन्नभूत
त्वादिव्यवस्थापि संचरेत् तत्र अयावदसौ दृश्यते तावदस्य तेन वेदो न द
र्पणावाच्छिन्नतयः संवेधः सकथम् दृष्टमत्रिवेशो वकासं गुरुत्वगंधव
त्वादिविहीनोऽसौ स्पर्शरहितो नूनं दृष्टो न चेह पर्वतस्य प्रतिविम्बितस्य का
दित्यस्पर्शः आदिपदेन जलाग्रादिप्रतिविम्बस्पर्शात्तौ स्नादिः वस्तुभू
तेनाप्यप्रसिद्धतदहस्तज्जातीयेन भविष्येण सम्यग्वाप्राप्यापि विषा
णसदृशस्पर्शादिकं वस्तुभूतमस्तीत्युच्यमाने इदमेव वस्तुनेन दमिति य
त्रियमवज्ञेयापकं वस्तुत्वस्यापलभ्यते येन विना वस्तुत्वमपि वचन
मात्रमात्रं स्यात् तद्दीयेतेति वापकानुपलब्धिप्रसंगवत्तत्त्ववस्तु
त्वमप्यवस्तुतज्जातीयत्वाभावादिपक्षाद्यावत्तत्त्वसाधनान्यतदहस्त
ज्जातीयत्वेन व्याप्यते इति तदनुप
लभ्यवस्तुत्वाभावसिद्धिवापकानुपलब्धेरिति तत्स्थितमेतत्
प्रतिश्रुत्वादिशब्दजशब्दादिरूपमेव तत्र प्रतिविम्बिताकाचित
दर्पणादौ तत्त्वसंवेदने संवेदने वदस्यमाणं भवन्तान्मिमन्तदर्पणान
गृहीतमितिकेनापि कृतो विभागः एते विभागो दृष्टयति तदित्युक्तं प्र
तिश्रुत्वादिवस्तुवददर्पणाहृत्पादित्ववस्तुत्वात्यतिविम्बमस्तुतावदित्य
ते हि भागाः तावत्तत्त्वस्याप्यस्यात् तदेवाह इहोपीति अग्रिवाद्वन्याय

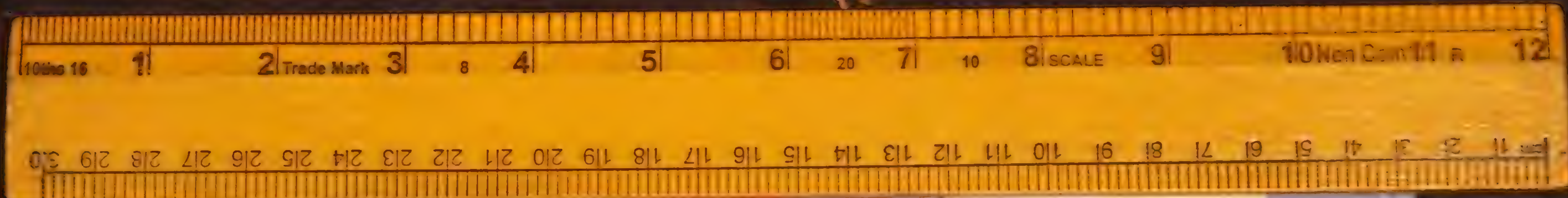
मास्यमाह ३३ प्रतिश्रुत्कारसावेष्टाद्विरीयातावत्प्रतिश्रुत्कारमाय।
 दिश्रुत्यश्रुत्कारावहस्वेवस्यात्सापिहस्यादिवदेवतच्छ्रुत्तातीयेवमेवत
 श्रुत्तेजश्चावृत्तरेभेरीभाकावादिचरमेमन्ततमप्रायेयजदेप्रसमाकापि।
 तेतत्रनेतेः प्रमादभिराद्योसातीव्रतमः श्रुत्कारणीते नापितदायश्रुत्ता
 करीतवर्जिः सोन्योसन्तः एवेप्रतिश्रुत्तापि श्रुत्तावस्थितेश्रुत्तयजश्रुत्त
 ते तत्प्रत्युतविपर्ययेत यदिवस्तभृताश्रुत्ताश्रुत्तास्यात् अस्माकविस्व
 त्वनप्रतिविस्वदात्तेनाभिमतेतएवमुखाः श्रुत्कारभः परपक्षेत्तप्रायो
 सोजतकट्टपः श्रुत्तः संयमेः श्रुत्तः तद्गुण्योतेः श्रापिभित्तेः श्रुत्तसप्रा
 तिश्रुत्तेतिसमर्थः श्रुतिश्राव्यविपर्ययेत्तचयति येस्तश्रुत्तदश्रुत्तर्जितः
 सप्रापः श्रुत्तः श्रुत्ततेर्जयतेत्यर्थः एवमश्रुत्तविस्वाभिमतेत्यादिना
 वस्तभृताश्रुत्तरेविजातीयत्वेतत्पर्येणाक्तस नवप्रतिविस्वतासाध
 नेयहेतुर्धदश्रुत्तसुखप्राप्तेननश्रुत्ततइति नहिप्रतिविस्वतासाधनियमा
 ददृष्टविवेननावलोक्यते यथोक्तमयवश्रीतश्लोकः सुखश्रुत्तपिपि
 नाप्रतिविस्वश्राभवेत् पञ्चाङ्गतेष्वेप ६ द्विः तमज्जपर इति तस्मा
 वस्तभृताश्रुत्तश्रुत्ता जातीयत्वात्पुनरप्यश्रुत्तश्रुत्तापिनवस्तप्रसिद्ध
 रूपादिप्रतिविस्वसात्तत्त्वापेवश्रीतश्लोकेदोषीतम नचोसाश्रुत्त
 जः श्रुत्तश्राव्यत्वेनमेश्रुत्ता पिटदात्तप्राप्तोश्रुत्तविस्वच्छिद्रसंगतो ।
 चित्रताश्रापश्रुत्तप्रतिविस्वसादिवत् ३३ मन्त्रस्येवस्यस्यपमित्येवभा
 सते यथादोषीतयाकेनाप्युक्तमाकापियेत्तिति नियमादिवस्वसात्तत्त्वेप्रति
 विस्वस्ययत्ततः तन्मध्यमास्तथावेतिप्रमातरोनहरणाः श्रुत्तः कृपादिपिट
 राकोशातत्यतिविस्वितसु वज्राकाशमश्रुत्तमज्ञातितन्यतत्रवत् यथा
 चादोषाश्राप्यभासाः श्रुत्तेतितासुदस तथातयाविधाकाशप्राप्तोर्वाति
 सुधनिसु प्राप्तेनचानभिवाक्तः प्रतिविस्वतितद्रुवम अभिवाक्ताश्रुत्ता
 तस्यममकालद्वितीयके चोत्तप्रतिविस्वत्तश्रुत्तप्रममकालके वत्य।
 कालदिनोदस्ततच्छायावृत्तिश्रुत्तस्यदिना ॥ एवेप्रतिश्रुत्तस्याः प्रति
 विस्वतोसाधयितुंवस्तभृताश्रुत्तैवलतापिनावस्तत्वसुपपाद्यरसप्रतिवि
 स्वसापितउपपादयति कट्टितितादीति पिप्यलीनिस्वदादिमादितावर्त।
 एकदृक्प्रभेदोत्तरमस्यसमवायिकारास तत्तयोपसमवायवलाभदेतोद
 केसमवेष्टादृष्टइत्यपेक्षादितिचर्वासाप्योत्तस्यतद्रुवः कथंस्यात् अथा
 यिपतिप्रत्ययदपेणापि च सागोनापिदाडिमरेसतदन्तोदकमेयुक्ता
 त्समेयुक्तसमवायजातेयनपरदतोदकपितउत्तत्वाभिमानासुखाः त
 हि सर्वस्यसमवस्तुभृतस्यसहचरस्यश्राव्यभिचारोदृष्टतिस्वीकृत

३-
ख. य.
जा. वि.
४८

जातीयतावप्रभावापेक्षेनोदकसविधवर्तिनास्पृशेतेनदाडिमस्योपेक्षे।
पिप्रीतादिगदयतेनचेवम ननविचित्रावस्तुशक्तययपिपतिरेषा
तेनरसेनसेयुक्तसमवायाभिमानोपकल्पितोरसमात्रसेवदोदकेस
मत्पादः यदिवातउदोदकेपारमार्थिकपेक्षायादः तत्कटुकादिरस
मात्रयुक्तस्यद्वान्तरस्यतेवेवादनोदकेरसान्तरस्य यथादिगुणविनि
योगेनतमधुरपवाप्सुरस्यतिनियमोयुक्तइतिवेतद्विज्ञासवेपरिचर्व।
एप्रवृत्तौपिकानादनोदकेतत्रसतमभवेत् तत्रमेकानास्यदोदका
नरवाभिप्रीभावात्तरसस्तिरोपीयतइतिचेतेनेवेतद्विप्रमात्रादृष्टाद।
एततेपिदाडिमात्रादनप्रवृत्तेपुसिस्वकदोदकस्यस्तिरेवेनसदृशा
परापरकारितेनवा रूपसवर्णादकतस्यवृत्तान्तत्वात्तरसःकालान्त
रेणनभयते कालान्तरेनानवर्ततेसोमंस्कारदाढ्याभावात्सतिचेत् ।
तत्कालएवतर्हिभुज्यमानसेकरसमापुत्रोदनादिविचित्रसान्तरदो
दकसामिप्रीभूतेशिखरिणीमिश्रितमिवस्वादुद्वारेपरेणभुज्येतइति
प्रकारनकेवलदपणादोहत्पादिउपवेवायायावदुप्रतिश्रुत्कारसा
वेष्टानामप्युपकारायमसावितियत्स्वयानासीतिसमभाविसमभा।
विसवादीस्यवेतिकथंवल्लभेततास्यायततुप्रतिविस्वत्वमप्युद
पेगाहत्पादावपिपरः प्रतिचातमात्रेणपह्वीतप्रतिविस्वत्ववहार मित्सा
शयः नत्वेववस्तुवेल्क्षणदवस्तुत्वेयुक्तिरजतवद्भान्तमभविष्यति
तथापिकप्रतिविस्वताइत्याशंक्याह अतएवचेतिनानेनवापुज्जीयते
एवेहिभान्तिस्वाभावेसा वायुसंभवाविरुद्धहेतुस्मात् तस्माद्वैकी
ग्रन्थयहेलक्षणममानतेनस्थितेतउपजीयते ततश्चायमपीयथा प्र
सिद्धवत्तसाजासाभावात्त्रवस्तुतम तथाप्रसिद्धभान्तिसाजासाभावात्त्र
चान्तिवमितिदेवदर्शयति तस्योहीत्यादिनाअतएवेत्यनेनवातिरा।
चिकीर्षितसुभान्तिवस्यपरेणशंकमानतायाएवीकोवायेहेतुवेनोप
जीयते सहेतुकस्यभान्तिवस्यनेतिनिराकरांक्रियते निराकरणेचहे
तुस्तस्योहीत्यादिनोच्यते चकार शोकांयोतयति अतएववाययोगा
हेतोरेषादर्पणाहत्पादिरसावेष्टादिउपाभोभविष्यति तप्रतिविस्वमि।
त्यपियत्यरेणशंकतेतदपिनहि यस्माद्भान्तावोपमाणमेवप्रतिभा
सते नतवस्तुतस्यनामापिस्फुरतिसंस्थानेहिरूपयमेमात्रेणतिरोपे
तदपिकंचित वस्तुयमेवेपिवासंस्थानस्यसमस्तयमशर्तोवस्तुइत्युपगमे
मनागपिपेपरीत्येवस्तुनरमेवनिर्भातेभवेत् नततत्तत्तदोदनादिरसा
सस्मिप्रोविकारलेषोनापियुक्तोभाति किंतुमपवभातिभास्यवसः य

दिचदोदकंतात्कादिरसयुक्तंभोत्याभासे तत्सस्मिप्रुमादोदनरसा
पिविचित्रसोपतिर्भासते पीतप्रावेप्रतिभातेहिनप्रुक्तप्रावावावासा
देवकरःप्रतिभाति तत्सापद्यानदपणस्यएववास्तवोपआहावापेक्षा
न्यत्रबाहसीकस्मिदस्तिभातिच तदीयस्वच्छतामहिम्नातपारसादिरपि
नदोदकादेरितिवास्तेवास्यायुक्तातत्समवेचनप्रतिष्ठा त्रिमेप्ररस्मि
परिगृहीतस्यमुवादिग्रहामसेवेयमानेपुक्तकुल्यपितमित्युपसह
रति तस्माच्चद्वानभसिस्पृशः क्विदायाचकेउपदपणादोरसादेनाद
केगंधस्तत्तेवचित्रेपाहृमिति यथायोगीसरणान्मंवात्यज्ञायमिद्य
क्तेप्रतिविस्वउपयाभाति भासमानसारंतेवहिप्रतिविस्वतेति रिकप
मवापुतताहृषयचेतस्सप्रतिविस्वसत्ताववहारः एतदुक्तंभवति
यदिकश्चिं यात ननयथा निमेषोदपणाअतदवश्यंसात्रितमत्रप्र।
तिविस्वतामिति तंपवदोदकादिपुरसादिप्रतिविस्वातिस्मृतेचतया
निरामवभासलोकिस्वावाः इहावभासनसारमेवप्रतिविस्वतस्येयथा
क्तेप्रीतेजालोके नदपानोदपेनचसमययोगानपरिमानचान्योन्यासे
शानचतदपहाननेचनता नचावस्तुसंस्थात्रचकिमपिसारनिजमिति
अवेमात्रः पामेदिनिरदिष्टादपणाविधिमिति अवभासनेचतत्र।
दिसयग्राहकेदियानुग्राहकान्तःकराणधिष्ठातायमम तथाहिदर्पणा
सत्रितेनेनःकराणवापारप्रयुक्तेनवापारवयोहनकोसुवप्रतिविस्व
ववहारः कोहिवेदायतमेसमवेमेकान्तरत्वे एवेदोदकेरसत्तेवेरसने
दियाधिष्ठानभूतेप्रतिविस्वितोरसत्तात्सविधवर्तिरसेनेदियप्रणामन्तःक
राणकृतमन्तरेणकथंभासते नचाप्रमात्रिदियेगाचरीकार्यतयति
विस्वापणस्यानेदर्पणावच्छादगोलकवहा येनास्पृश्यमग्रहेणप्रमात्र
नरेदियद्यापारात्रिभासनेभवेत् किंतुनेदहृवृत्तिव्यादोदकोदरसादि।
देवस्यनपरप्रमादरेणचरताशंकमानचालःकराणप्रचितस्तेदियव्यापारम
न्तरेणातत्रिभासनेयुक्तम् निर्भासनसारमेवप्रतिविस्वमितिनकश्चिद्ये।
यावकाशः अस्मत्सुखीतानामिति अद्यापुतचक्षुममितिलक्षणायाम
यः समुखमस्मिन्पतेतिसेमुवीतआदर्शः सचयोनरुक्तासंरुति
वाधितइतिनेनेमेत्येसविषयग्रहणादामेवलेचयताद्यापुतेदियत्वम्।
क्तेभवति अन्येददर्शान्तिकदसायतमपिनतधिकराणासायनमेवेतिम
न्येते एवेत्यपक्षमपसहस्यपरपद्यायामपुपसहस्रति स्तुत्यतियदिस
मुवापुतदृष्ट्याइआरथिददर्शान्तरदृष्ट्यान्तरालवतिविक्रदेशावृत्तिभि
महरोदरातेःप्रमात्रभिस्सशब्दः श्रूयते तेददर्शपिचुदानुनादसेव।

३.
स. प्र.
जा. वि.
४५

अवगतीतीजमंदारिविशेषस्योपलम्भो भवेत् नचेतदस्ति सोपिपरिचुम्ब
नावस्यायामनेनगदयेन गोप्योपितेदेशवन्निवादेयः प्रमादभिः स्पर्शा
पिपस्कीयहस्तस्पर्शादिगोभवेदिति प्रसिद्धतजातीयवस्तुत्तरवि
षयेयावतो प्रमादभावस्तावतामत्रापि स्यादित्येवतात्पर्यमात्रमवशत
रसंगं स्पर्शाश्रययायोगेवातपिनादिप्रकेषप्रशमसकार्यकारि
तोभवेयुः शब्दोपितह्लावतीजातोडूटितप्रशस्योचिततीव्रतमभाव
स्तीव्रतरादिमदतमानाशब्दपंचकारम्भकस्यादितिगहायाः परतरम
पिअस्यते तस्मादस्तिप्रतिविस्वलक्षणरुतीयराशिस्तस्यचसमानगु
णोत्तरेचनिभासनेट्टमितिस्वच्छत्वसमानगुणत्वलक्षणकारणोप्र
तिविस्वसीकरणवस्तुत्वमिति सिद्धं तद्विरुद्धेचतुद्देशात्मापेक्षयाप्रस
मानगुणत्वमस्यत्वेचकारणविरुद्धमपलम्भमानमात्मप्रतिविस्व
ग्राह्यत्वस्यविरुद्धकार्यमनिषेधकराति एतदुपसंहरति एवेसमा
नगुणापेवेति स्वच्छत्वगुणानिष्टमेवेतिपूर्वसमानधर्मणैवेत्येवोक्तमे
तिपृथगिरतोक्तम् अतिहरेवेत्तत्वापिपृथगुणात्मकत्वेनभोग्यत्वा
दात्मनश्चनेपेपतभोग्यत्वादितिकाममानगुणत्वसम्भवापीतिभावः
नतसोवालिकाः सेविदितीलादिप्रतिविस्वमप्यास्ति नचसातेः समा
नगुणातद्वसनायोगादनादिप्रवृत्तात्ममानगुणत्वव्यापिभविष्य
तीत्याशंक्याह प्रतिविस्वपिवेति एवेवदत्रपिशदेतावत्सोऽयः प्रष्टव्यः
विषयस्यावस्थापनेदर्शनपरासमीनात्मकेयुज्यते तन्मूल्यामजु
ह्वाकिंभोजीचितिशक्तिः संप्रसूते ताविनातभवतीति ओमितिचेत्
पुरुषएवतर्हिदर्शनपरासमीनसम्भावोभ्युपगंतव्यः किमनुपपद्यमा
नामेवेद्यमानबुद्धिः प्रतिविस्वितचितिशक्तिवादेन अथबुद्धिगतेनचि
त्प्रतिविस्वेततन्निर्वहति तत्रहिजडमेवतविहपमितिबुद्धिरेवताह
शातैर्यगुणोत्तगुणाकल्पतोयाविषयवस्थापयिष्यतोत्पलेपुरु
षकल्पनया यदाहदेववलाचार्यः ऐमिकर्तृत्वमारोप्यबुद्धावपिचिदात्म
ताम् इतिअथमव्यवैतत्यमेवप्रतिविस्वीभूतेतथाकरोतीत्यच्यते तद
युक्तम् अथप्रतिविस्वेतददृष्टेः नहिदर्पणाप्रतिविस्वितोवह्निस्त्वमेवदप
णमपितावताप्येत किमिह न्यनेदयंप्रभवेत् उक्तं च तजातीयतमप्रसिद्ध
म्यतजातीयरूपेणोवभवित्युक्तमितिबुद्धिपुरुषद्वयकल्पनमकिंचित्
स्मेव तदाह प्रतिविस्वपिवेत्यादि अपिप्रवृत्ताभ्युपगमेदर्शयति काशवृत्तस
मानगुणत्वमेव प्रतिविस्वेकारणमित्यतत्रादियामहेपीत्यनादरम् तत्रेति
बुद्धेतास्याः प्रतिविस्वप्रतिविस्ववत्ताप्रपिबुद्धेः एतच्छ्रययपिपूर्वमक्तेएवच

बुद्धेर्जडत्वस्यादिनातथापिहृष्टरात्तवावकाशोयात्
म् ततएवबहुशरवमपसिदान्तात्तरमपिसमुच्चयेतात्
बुद्धेमेति स्कारोप्रधानेचित्प्रतिविस्वस्यविहपस्यवान।
प्रतिस्विकस्यसम्भवः तत्रापिचाल्लक्ष्यतेयमेवदोषः बु
द्धिपरिकल्पतावेयवंचाधिकम् कारोतचासम्भवहृष्टेन।
कार्येसमापीयतेति तद्यत्सकार्यप्राप्तमित्यात्माकारोभ
वेदिति नप्रकृतिर्नचिह्निः पुरुषः इतित्यक्तेभवेत् तत्रेयात्म
निततआत्मनएवप्रथमोविकारोबुद्धिरितिप्रधानकल्पनेवक्त
स्यात् नतयथाचुटेरत्विड एवोपादानकारणोदंडचकदेशका
लज्जम्भकारादिकेवले तदुपादानकारणसम्पादिते ततएवशेषा
द्ववाच्यं विशेषमात्रेविदयत्सहकारि तददात्ताशेषानुग्रहकारि
त्वमात्रात्सहकारीस्यात्तनोपादानम् उपादानेचकार्यमस्तिनसहका
रिषुअननकार्योदयप्रमेगादितिपरमतमाशंक्याह सत्कार्यवादिने
ति यदितावदुपादानासंभविनिविशेषांशेपिनवाप्रियत्वेसहका
रिणात्तदलमेतैः अथतेजनयंति तदसंतमेवेत्तउपादानस्यापि
याणाक्ततः प्रापोयंयदन्तः कार्यभोग्यस्याप्यस्यते असदकार
णादित्यादेर्यस्यतत्त्वत्वात् तस्मात्सामग्रीरूपकारणान्तर्व
र्तीकार्यसम्भावोभ्युपगन्तव्यः सत्कार्यवादिनाधर्मसंचयदृष्टः न
त्रैककोपादानकारणान्तर्वर्तीसहकारिणामनुपयोगप्रमेगा
त् नतकानिचित्सहकारीणिउपादानरूपपाविशन्तेवकारणा
तोप्रतिपद्यन्ते जलभूमेः परिणामिकोत्तिरसृज्यमाणवेगव
ताकालप्रभाविनेतवीजान्तर्वर्तीतामेवोपयतितावताविचि

[illegible][illegible]

नापि सर्वप्रमातृ
न्मनि

॥ तत्तत्कल्लभावनार्थं क्रियात्मकं ज्ञातं तदनुसंगं तद्गुणान्तमेव ज्ञातम् ॥

॥ येदेति वाचस्पत्यकाल
कालाद्यामप्यर्थोक्तिः ॥

५ स्वप्नपव यथाधूमवत्तादयमग्निमान् यस्मात्प्रधूमवत्ता
दग्निमान् तस्माद्विरोर्तिसन्तापजनकश्चैवपर्वहेतुः ॥८॥

[illegible]

पितृपुत्रस्य ज्ञानेन च नाम सुविशेषात् प्रत्येति न च तु हिमिति ज्ञातृनीयं प्रम
३ति ननु साध्यत्विद्विरेषेति च ननु यदिदमित्यास्तप्रकाशरावेतामेसि
देस्यवात्ताभविष्यतीत्याद्योक्त्या तस्य चेति ज्ञेयाप्राप्तिरिति ज्ञेयकृतोद
प्राभेदो विभक्त्याशोकापामननिदानस्य तत्र ह्युच्यते ३ तिका लोभेदोपुना च ३
ति नित्यत्वव्याप्तिर्याह न हेतुभीत्येव यदपि सुखादिज्ञानेतरं येषां सा
मग्रपीनता निमित्तं च ३ ह्येव चोदकृतो देशकालोभेदाभ्यवस्यमादो
नदेव तत्त्वताभेदरकालिकजाग्रदिकल्पव्यवहारो देशकालभेदः स्यात्
एव त्तिमिततायामपि सुस्थानचित्तप्रभवस्तिति विकल्पव्यवहारो ३ इति
ज्ञानान्येव देशकालसुभावभित्तिनिद्या एका नित्यस्यैकात्मिका निति
सेतुमा प्रवहेतिलोकापानां तदाह नान्यस्येति सेवेव्यतितादात्म्यसम
वायादिनेत्यर्थः अतस्येति वृत्तिविहृणोति पादपूर्वकम् आत्माख्यस्य
निवस्तुन इति संज्ञानस्य समेपित्वेनोच्यतां नाम समज्ञानमिति व्यवहारः
स्य दर्शनादित्याकृतम् इति ननु वाख्यानमेवापि साभ्युच्चभान्नरुक्तमि
त्यभिप्रायेणादीकाकारः सेत्तिप्यविहृणोति वस्तुमात्रानयेनेति ॥
२३ ॥ सेत्तेपेकाकारिकार्यमाह किंचेति अदृष्टवित्यस्य प्रमाणान्न
पलव्यमित्यथमर्थः इति दर्शयति अयमेवेति अवसायपर्यंतः प्रमाणा
वापार इति दृष्टिरवसायपर्यवसायितीत्येवाख्ययायेनानुमानमपि
सप्रसीषात इति अवसेयप्रादः स्वरूपेणान्यसंस्थितया चेति प्रमाणात्
वसेयत्वेऽपि वापितत्वे चोभयत्रापिसत्त्वेऽपीयम् युक्ता प्रमाणाव्या
पारवापितत्वे स्वरूपतः कृतवाप्यकारिका किकेति अयसंस्थितया न
क्तमेकस्य क्रमिका कथं भवेदिति आत्मनेप्यं ज्ञानं किं यो यो ग्रादि
त्वेवैव प्रपयेदीर्यमागहेतु रूपाप्रकटनलव्ययुक्तः स्वरूपे प्रमेयाप
दनाभियापि निप्रमेया विपक्षे ये विप्रमेया तस्माज्ज्ञानेन युक्तमिति ज्ञानस्या
युक्तत्वे तात्त्विक्यायामिह स्वरूपतो वापि प्रादुर्गतसंस्वीयतेऽस्याप्येन
विहृणोति न केवलमिति अनेन च क्रियापि न युक्तेति वृत्तिव्याख्याता
३ र्वस्वरूपतो सदपीत्यपि प्रादुर्ग्याव्याख्यातः एतत्स्वरूपतस्य त्वमर्थ इत्या
ह अत्रापीति अपि प्रादुर्गतीकाकारः एवेवैव स्वरूपतो रिकथयतो स्फुट
यति तेऽतिनयुक्तेति वक्तव्ये सतीत्यर्थः यदि वा तेऽस्या न विक्रिया सा तावत्ता
किं कीचल नरुपाकर्तृपदार्थत्वेन पदार्थविहितरूपमात्रा न भवतामनेना
महिरीनस्य सूर्यनुविधायिनी मा नोपगता यतः तेऽतीत्यनेन ज्ञानविकीर्त्त
यं योगात् कटत्वं प्रसापिते ज्ञानादयमुपगता अतस्मैवाप्येति किं
येति तादृशी क्रियावक्तव्या यात्मनः संभाव्यते न दोहं तिलदागम्

३-
प्र जी-
वि-वि-
५३

पूर्वोक्ततादपर्यं
तदपेक्षाप्रपूर्वत
स्यते अष्टोपरेता
पूर्वोपरे ५

कथं सफलसिद्धहेतुभूतक्रिया निमित्तस्य सकिं यापेक्षया वाकर्तः से
वंधीतस्य मया जीतस्य वा वाप्योपेक्षे लक्षणो यस्याः सा क्रिया यस्या
समर्थितो भागः पूर्वापरीभूतः क्रयवत्तैरिति यावत् यदा ह तत्र भवान्
यावत्सिद्धमसिद्धमस्य त्वेताभिधीयते आश्रितकर्मण्यनाश्रित्येति
प्रतीयते गुणभूतेरवयवेः समूहः कमजन्तनाम बुद्ध्या प्रकल्पिता भे
दः क्रियेति यपदिपुते सेतसेतैर्येतच्चैतत्सेन प्रकाशिते आश्रित
कर्मण्यत्वादभिधाने प्रवर्तते कार्यकार कभावेन धनतीत्याश्रितक
मः धनिकमनिवृत्तौ न धनिरित्यवकथ्यते इति एवेभूता च क्रिया
त्मनो वगज्जतिजानाति यतत इति पूर्वोपरीभूततद्धर्मप्रतीत्या
रेगीकृता चे स्यात्तावादिभि यदा ह प्रीत्यकारेण कृताः तदेष्टा
तावती जानतावती सकिं या हि सति एवेन ज्ञातवितुमवियोगस्ति यथा
त्मना प्राप्तेति चेदादिग्रहकाले पि चेटा जानाति सा क्रिया इत्यादि च प
तलक्षणपरिपोषयित्वा चार्थव्याचष्टे स्वात्मनेति जानातीत्यस्या क्रिया
योयेभागा अभिमुपानदीपोलोकादिढोकनमनोवधानेने ज्ञानीलना
यास्तीत्युपेक्षे वले सेतो न स पूर्वो नाप्यपरेभूता प्रवयवाः परस्यारे
ज्ञानो न यस्या सातथापेक्षा जन्मनश्ये तात्त्वतो रपितेन सत्सु मात्रे
गोवते क्रियेत्तु चानामिदं प्राक्काराह अवेक्षमाणा नमेवेति अथवा ।
ह्याश्रितकर्मस्य क्रियायाः प्रतीतिरनेदेव स्यात् यत्र भवान् यथाव
भागापवते रुदकासे च तादयः तदकासे च नादीतो ज्ञेयाभावात्तथापरे ।
यथापकर्षणार्थं तमनुप्राप्तः प्रतीयते तत्रैकस्मिन् क्रियाप्रादः केवलेन
प्रयुज्यते इति चकार प्रकृतप्रमये यो गितेन प्रमेयान्तरं सुश्चित
त्राशोको सत्त्वयतीति तस्य प्राप्तये फलतो हेतुता तस्य प्रमेयसावद्यो
तयति इत्यनयो भंगो हेतुमते चो हेतुर्न इति यथावेज्ञाय भोजने देय
मुपरम आये मोदारिक इति वृत्तकर्म भोजने देयकस्मादि त्वेव प्रमेयच
कार आक्षिपति इत्यादेव वमनत्राण्यवयवम् नन्ववयवेणैकावयवा
त्मनि मिश्री क्रियते पुनवाप्येकावयवावयवयते ते यसावयवाः सस्ते
धिनः सोवयवी न चासावातात्मनो यमिधुक्तस्याप्यंकाराह कर्मिकत्वा
दिति असेभावनादौ क र तातायेणार्थहेतुः ननु कर्मिकत्वादेवा
वयवित आरंभे भवति इपरमये धायेः समानकाले रपितस्यानारंभात्
कर्मिका आत्रकालमिना देया मिनात्वारंभकाः खलते तवावयवभंभ
णरुष्टाक्तयोपिनारंभते किं पुनरुष्टासमर्थीः क्रिया चानातितायर्थ
संभागीति सद्भावाः तत्रावयवप्रादुपकारात्प्राक्तयोभावा नवदेशकस

यो गितानामपि गतायादिपुवत्तरि रावस्या नवेनावनोपेक्ष प्रतीतिवत्
सिद्धिः समुदायो दृष्टस्तद्विच्छिन्निकारणमपि क्रिया चाना नो स्यात् ततश्च
वेत्तचित्तव्यम् पूर्वापरीभूतवयवसमुदायः क्रियेतापेक्षाह एकाका
लताभावादिति नन्वेवे लक्षणो वद्वीरेण प्रयुगा मप्रकृतमवयवितः सेव
यस्यावयवप्रादुपेक्षाभावात् ततश्च दृक्त्वं पूर्वापरीभूता प्रवयवापवकि
येत्याशेकाह नापीति अनेन स्युक्तनभागापवप्रतीयते तथाच भेदपवो
द्वृतः स्यात् भेदच स्वात्मविश्रान्तिरवपरमार्थः तदिरुदाचप्रापेक्षापरति
वृत्तस्य तयोनीलतात् अतो भेदात् पूर्वापरीभावावयवयतिवित्यभेदस्य
प्राप्या अयणीयः ननु भिन्नस्य कथमभेदस्य प्रतीतिरनेन चाना नोरा
स्यादित्याह अतश्चि यो गितानामपि स्यात्तस्यैव वसितस्यापेक्षापरतिष्ठान्ता
नपुक्ता तथाच विना नपूर्वापरीभाव लक्षणः क्रमः तन्मयी चेद्ये क्रियालो
केति भासते अतो हेतुर्दृष्टाविकल्प्य रपयानेवैकत्वमभेद लक्षणो ज्ञाना ।
नामयवसेयम् यथा क्तवृद्धाविकल्पिता भेद इति नन्वस्ते ज्ञादुहिचेदे
वे कथं यत्कः प्रत्ययस्य सापेक्षोक्तमेककारकं न स्यात्तत्राण्यमे
कतायवसायः अपितु एककर्तृ लक्षणकारकत्वरप्राविनिभावावला
देकफलान्तरकर्मकारकत्वरपसमाश्रया प्रकारक प्रावृत्तवैरिक्त
मेपि च व्यचक्षितः नन्वपूर्वापरीभूतभागाप्राप्तेना दयो देप्रमेयान्तरमु
दाहरणप्रसरसम्बन्धात् । दृक्क्रिया ज्ञाना अपि भविष्यति तत्कि
मत्रुष्टवसायेनेत्याशेकाह सेनादीनोत्विति तद्व्यातिरेके युगपत्तात्
दिति एककालत्वादिति यावत् नन्वेवैगपत्तत्वमात्रेण समूहप्रतिपत्तिः
पिप्राचसमूह इति प्रत्ययाभावादिप्राह दर्शनाश्रितप्रमाणो नयोगपय
स्यपरिच्छेदादिपुण्यः आगमादेरवगतो हि पिप्रावेष्टपिष्टा समूहप्रती
तिः नन्वेकासावेकादृष्टे विषय इत्याह तथा हेति केचित्संसास्थिसदो
मजा यवयवोतरजातिभेदे पिप्राविंते क्वाप्याप्रारी रसावयवविता
तथाभेदोदरपि इति मये येप्येवेन मयन्नेते पिसेयुक्तमेवेगवयवमभूत
यमपदार्थसद्भावदृष्टासमदायलक्षणो वेकं गजादीनोपमं प्रतिजानते
इत्येकोपि प्रादुः न केवलमवयवीवस्तुसमसदायोपीति द्वितीयः सन्व
न्धीपीति समान्यदृष्टादिसंयत्तता सर्वत्र सेयुक्तसेयोगसमुदायादो
सामान्याभावे च विशेषवृत्ताभाव इव शिष्यायाकांभभावनापीति ।
द्विष्टत्वादिति द्विष्टीपीति यावत् इयारेवता वत्ताण्योरककालेन चटते
काकया बहूनां चेकक्षणो क्रियात्वे योक्तम् यथापकर्षणार्थं तमनुप्राप्तः
प्रतीयते तत्रैकस्मिन् क्रियाप्रादः केवलेन प्रयुज्यते तेन पूर्वापरभागापवस
तत्वेपारमार्थिकरूपसाकल्ये वा सेयसायतिवत्तमेवमिति वद्वीर्य

३-
प्र-नी-
वि-वि
५४

धारणा

कर्म

वा

य

यस्य साधनानीत्यादिनां भाव्याकारिणामाह वृत्तिकारः एकः।
कारकस्वरूपाप्रयुक्तवसितमन्योन्येक्षणमुक्ततरस्त एकत्वे उक्त
तः येन वृत्तमुक्तनेकेति अत्राह तथापि चेति पूर्वप्रमाणमात्रपुर
मार्थताप्रकारेणापलक्षितायाः अर्थप्राप्ताः क्रियायाः एकत्वमेक
यं क्रियेति वृत्त्यातयेत्येकमेवाप्यवसायात् न च निमित्तोयमेकता
प्यवसायइत्याह एककारकेति नन्वेककारकनिर्वर्णनकाचनेके
यान्ततः कर्तृकथानामवशेषभावादिपाशोक्ताह अनेककारकेति
कर्तृत्वोपपत्तयेत्यादिफलत्वेन च प्राधान्यात्कारककर्मस्य ताव
वहायेवेयाकरानिकायेयविशेषः क्रियातः क्रियायावत्तत्त्वा
त्येति क्रिया अपदिष्टपत सर्वस्याश्च कर्तृगतविशेषित्वेति कस्या
चित्कर्मस्य विशेषतादसाधारणानकर्मस्यत्वेन वापदेशः शाब्द
निमित्तमिहान्तत्वात्तानि अयुक्तयेव कर्तृकत्रयतः क्रियाकर्मणि
वातेकावेवायरेवेति मोदक इत्यादि चेत्तस्य मोदकः प्रीत्यायतामि
लक्षणायाः प्रीत्यमानोभिलाषवान्कर्मतिवस्तुतः कर्मस्यत्वेवेकेव
लेशावशक्तिस्वभावाद्दुर्विचोतः स्वविषयमभिलाषमस्याप्ययत्न
मध्यमावस्थायां विषयविषयमावेसम्बन्धमभिधायोद्देशपुरस्कृत्यत
कर्तृकमभिलाषोपपत्तयेन दर्शयति आत्मीयेचकर्तारमप्रधानमिव
करोति ततो निजप्रयोजकयापदेशात्कर्तृकमिति मन्त्यमसुविषये
येसंप्रदानसेजाजति सेवेयसम्बन्धपि चेत्तमभिलाषीकर्तृकतत्त्वात्
तापि तदुच्यते अयं कर्तृकोभिलाषीरुचिः नन्वेव च न परतयोक्तया।
स्तिदिष्टशोरेकर्तृकमिहगतत्वेस्योदेकोभारोद्यमनस्यवनक्रेदनस्यने
कमनेककर्तृकमगतत्वं नित्याशंकाह एकफलोद्देशेनेवेति न च पाक
पादयोरेकफलत्वेति दिष्टशोरेभिर्मिहितेन तद्विषयानेन स्योदेको
विश्ववर्तिनोक्रियालक्षणासमूहस्य यथाच्यते जगदिदं विपरिवर्ततेति
एवंकर्तृकमैकमपि समूहाभिधायोभागेद्यमनवनक्रेदनादौ सुवचमे
वनप्रयावमप्यक्रियायामर्थमानेविशेषणसम्बन्धप्रतीयते प्रधानेच
इत्यमप्रमेगरेकः अक्षरलक्षणीति हि प्रतिपत्तिः तत्र अक्षरत्वत्वयो
र्यथानान्येमेवेयस्तथाचलत्वेकत्वयोरपीति क्रियायाः कथमेकत्वेस
त्या यत्तद्वैपाकोऽप्युच्यते तत्र विकल्पमहिम्नायाकोऽप्युच्यते भावितव्य
वनक्रियात्वा यथाह रुदमिहितोद्भववदिति तथाभावमाख्यातेनाच
इति आख्यातवदिवत्त्वसंवाकर्तृकमगतत्वेति भीमते न तपरविश्रा
तितियतक्रियाविशेषणभावेनेति कथमसक्तमकेति वृत्तिकारोक्त्याशंकान्
वादपूर्वकमाह संवायायेति एकपादेनानुसंख्योच्यते पितृभेदभावमात्रम

भिन्नलक्षणासिद्धि नन्वेवेभूतावत्क्रियातत्त्वलक्षितिवैश्रिंतिमेवमतिरिच्यसा
कस्मान्नभयादिन्याह अयुतेतिममवयाहानात्तत्त्वाद्येदवादिदेन प्रतीय।
तेरतिपावत अयुतमिदत्वेन तादात्म्यनिमित्तमिदं तत्त्वपलक्षितं यत्क्रियत
सिद्धाहयोरकस्यवाप्यशमनयोपपत्तिरित्येवंप्रयुक्तम तद य।
त्पनभातिचटपटवत् चटाकाशवत्तेति न तत्त्वोक्त्यातीत्यप्रयुक्तता
पिगच्छन्निमित्तं तदेवापुनस्तस्यानपलम्भात् तथैवेवेः पचतिमेवः पच
तीति क्रिये अपि हेभातः एवेतत्त्वमुक्तं इत्यर्थमपवसेत्याशंकायाह
अतएवेति कारकस्वरूपावयवमेव प्रतीयमानत्वाकार्यसमवायकृतोयम
प्यारोपः ततएव निमित्तदाकार्यप्रमाणरत्नसंभिमपेक्षेते गोवाहीकर
तिवत् किं तस्वरूपतएवेति शक्तिरजतवत् तेनेतदभिधायोक्तं तवकपाष्टः
संवावचनोपपत्तिर्भावाः ननु तथाभूतलक्षणाभेदयोगिकारकद्वयकथ
मेकम आह एकपादे भूतत्वादिति सवययेवेत्तस्य सवयपितमेव स्पज्ञा
नम तर्हि भवेत्येवममेकं किं त्वक्रियातत्त्वाति साचप्रवर्णीभूतत्वाक
मवती पाकपादादिभिर्नेति कृतः आह तस्येति चोपार्थभिन्नकर्मः स्व
स्यानपेक्षायां तासूचनायकारकद्वयस्य प्रत्यभिज्ञानादेकपितयाभ
तेप्रतिभिज्ञानसिद्धेकोकपकसन्निधौ चोत्पद्यमाने तन्मात्रसत्पि पूर्वम
भूततत्त्वदिति उादन्यस्योत्पत्त्यप्रभृतिविशिष्टफलेकमेवासा
नेमताविचटवत्तद्वैपाकाकारानावधारणोपपत्त्येवमसाह तादि
तदेवावोपलभ्येतयत्तत्त्वमात्रेकास्मिन्कारकेन लघुः कश्चिदप्योद्
वाश्रितः कर्मिकः सत्प्रभित्रसोत्पत्तीयतस्तिस्माद्योयमर्थः य
दि हि क्रियानस्याद्वयमेव स्यात् तस्य फलजनकत्वे सर्वमपि फले स्यात्
अन्यथात्वेपश्चादपि न स्यात् यदि च ततो न्यदेव किं विजन केत हि तत्रा
पेक्षाने तस्मात्तदेव जनकम यमीन्तरयोगीत्युपमीपि यदि कमवात्रभ
वेत्तद्वत्तत्त्वमिव फलमजममेवोपलभ्येत यदि च पाकपादयोर्न
भेदः स्यात्फलस्य न भेदो न च तदे तस्मात्कारकातिरिक्तकारिकाश्रि
तं कर्मिकं भिन्नलक्षणावत्त्वस्तीत्युपमीयते तदेव क्रिया अपि शब्देना
र्यापि निरूपकश्चिद्वैपाकादिदर्शयन्तीमांसकोपगताभावनात्याम
पि क्रियावृत्तिरुद दीष्टादिति सूचयति कारकस्य भावकस्य प्रस
स्यभावनायस्त्वर्गादिनिष्ठोयद्वादितात्पर्यकारणाकोयः प्रत्ययेना
त्यातेन वावोवापाजनेन तात्मा एकप्रत्ययवाचनकर्तृकमात्यतरे
णाकारकेनासेवेयादुपचरिततत्त्वोवावहारभावसत्ताकोर्यार्थः
सेवमवैवक्रिया तेनार्थप्रकटतात्मकफला न्यथानुपपत्तयति।

ज्या

प्र. ज्ञा.
वि. वि.
५६

月

न

ॐ

五

न्योक्तीत्यनेनोक्तम् अस्तीति न सिद्धिर्नास्तीति सिद्धातीति वाच्यम् अमे
 न्या तच्चेतस्त्वज्ञेयानेतरस्त्वज्ञेयानेव मिलित्वा सिद्धाति अतएव भावि
 स्त्वज्ञेये च स एतत्स्वार्थोपयुक्ता एव तत्र भवेत्सत्त्वानुसन्धेयो नास्ती
 नित्यसिद्धे तस्या न्यत्र हेतुना भिधानाय तेनेति परमर्षीः कार्यस्य तदिति ॥
 १५ ॥ तथा हि सूत्रावतारणमित्यमेव करोति तदेवमिति क्रियाया
 स्त्वावेदमिति क्रियायाप्यस्येति तत्र तत्र स्थितेऽति सूत्र इदं योक्तात्ता
 यकाभावाद्वायकयोगाच्च योभावो नाप्योक्तिना तदस्ति इत्येव सूत्र इ
 येति दिष्टः सम्यग्स्यापि योभावोस्ति त्वनिश्चयाभावनास्ति त्वनिश्च
 याभावेनास्ति त्वनिश्चय इत्येवमिति तत्र तत्र स्थितेन साधकाभावे
 न दिष्टत्वादियुक्तिभिश्च बाधकेन मिलितोपपादितत्वादिसमभावच
 त्वस्यैव मिलिते कर्त्रीपिकल्पित इत्येव हेतुना सूत्रे तेनेति नीतम् साहे
 त्वना तदीकायामभावादिति ऐवम्या सम्यग्योडित्वा ऐवमीच प्रवृत्त
 स्त्वज्ञेयसंगमयनिसम्यग् इति नान्योक्ति सम्यग्वादिष्टस्यानेकत्वात्सि
 द्धस्यान्यनपेक्षायान्तराद्ययोभावाच्चित्तसंगतिः सम्यग्यस्येताव
 त्तावेतत्सर्वकवेन विवृतेति दिष्टम् दिष्टस्य तिसामान्यात्तावपि प्र
 करणात्सम्यग्यस्येतावमप्यर्थो लभ्यतामिति तन्नुद्दिष्टान्नपलव्येव
 नास्ति त्वनिश्चयका मिरापासार्थो वाच्यते वस्तुतयमेव ह्यस्यावा
 यत्तन्निश्चितनास्ति तावेदने ननु इह तेनेव शरावस्य विप्रशङ्ककारा
 साचात्र प्रदर्शिते वदप्रमाणे प्रमाणानानुपलभादिति सम्यग्यत्र नप
 लव्यात्तु नियते देशकालावच्छेदेन नास्ति त्वप्रत्यपत्तिरिहा युनाच
 दोनास्तीति पदार्थनासन्नानिश्चयो विप्रकर्मिणामिति तथा इष्टविरु
 द्धकार्येपि देशकालाद्यपेक्षानाम् अस्यावाभिचारस्यास्यैव वाप्तीत
 साधने इति तस्मात्तावद्विकी सन्ध्यादेशसत्तामावेदयित्वे परामुपगत
 तदीयत्वापसंभवसंपादको विरोधः प्रमेयनिष्ठो वक्तव्यः यत्तयेवास्म
 द्दृष्टसत्तत्त्वसत्तेनेव शरीतेराविरुध्यते इति तत्तत्पवत्तदपहयविरा
 धासिद्धेव वायकाभिधायीकतायो जायते इति ह सग्राहेतौ नप्यसि
 द्धादिचोपप्रसंगा इति वित्तपत्तिर्गीते प्रसंगे प्रयादाविमर्शतावत् तत्र
 सामान्यलक्षणद्वारा बाधकत्वपत्त्यस्येति यत्किल हयोः स्रष्टृप्रसंगादुप
 तिष्ठति तदेकं न भवति वेपमद्वयवर्ति चरद्वयमेव एकत्वेन भिन्नरूपत्वेति हिरुदे
 तच्च भिन्नरूपत्वेन व्याप्ये इयं गुणपेक्ष इत्येवमेव सत्तावस्थाने अभिन्नरूपो हि यो
 स्यादृष्टादिः सर्वपक्षोपबन्धादिति दिष्टत्वात् कश्चिदेव भावस्तत्त्वेव शरायः वि
 ल्पनियमो वायकः सहोपेत तद्विरुद्धया प्रोते दिष्टे पलव्यापकत्वस्य निषे
 धः एव सामान्येन दिष्टेक सम्यग्यमात्रबाधकमभिधाय तद्विशेष्यमभिधाय

[illegible]

सिमावरण
तु

३-
प्र जा-
वि-
ध-

तयेति

राजः प्रकृत्युपेक्षायापि पारते अमेव दर्शितम् गुणाचप्रकृत्युपेक्षायापि
 एतन्मिथ्यायाकायदयुचते परस्पररणाप्रतिरेकाङ्गुणाविरुद्धेयपरितित
 जायाह एषमेषात्मापीति यदिहृदयकयमेधः अथमेधः ऐकरणात्कये
 सम्येयता तद्वक्तव्येति कयेमेवेदिति ननुहृदयमेधः सुतेतावदादिशदेनो
 कः वृत्तात्किंनविदुतस्याप्येकाह एवमादिनविदुतमिति बह्व्याप्यहृदि
 नेतिप्रत्यपरिवर्तनेकोभरइति यावत् हृदिनेभिन्नेवहृदयासरेभेनेतिच।
 वदावशेषकृत्तव्येहृदयेभ्योसिद्धेतेनसमतः वाद्येतेकोभ्यसम्येया
 देरनभ्युपगमादिनिदर्शयति तस्यावसिद्धेतेपकमेसम्यमितिवक्ष्यति अर्दि
 ययेनेतेनोक्तमपिस्वयमिति यदाहृतमवत्त नानियानेस्वयमेवमासं
 यस्यास्तिवाचकम् अत्येतपरितेवत्ताहृयतास्यापदिपते उपकभात्सय।
 ज्ञास्तिधर्मज्ञानावगम्यते शास्त्रीनामपि साक्षात्किं गुणानाम् एषोऽणः
 तद्वर्गोक्तत्वाच्चैसंयोगसमवायोरित्यदि एतमसंयमोत्रमात्रम्
 ननुत्यायाभिधानमितिहृदिनेप्रत्युक्तताकार्यकारणभावश्चात्रसंगतः
 आश्रयावन्नकार्यः ज्ञानमपि विषयेदियमनस्कारादेभवनान्तानेकाशाजि
 र्यात् यस्मिन्सतिभवत्येव्यते तात्पर्यकल्पने तदेतत्तेनसर्वत्रहेतुतामन
 वस्थितिरिति त्यायात् क्रियाचतामनकाचिदि तिनकश्चित्स्वयंहेतित
 त्माश्रयेतिप्रकृत्याक्रियाप्रत्ययेनचकर्तासम्येधोवक्तव्यो नचास्त्वसौस
 म्येधः कश्चिदितिभावः अतुभवविकल्पनस्मरणादिज्ञानमालेवास्तिननु
 ज्ञाताश्रयस्यार्थस्य प्राकप्रसादिवाद्युनाहृदयान्तोप्राह यथेति ननुकारे
 त्वमपीतिकयं वृत्तिः ज्ञानुत्वेतिज्ञानमस्तिनदयस्तत्सम्येधश्चनविद्यते ए
 रकार्त्वेमुक्तक्रियानतदन्तोनतसम्येधश्चितिकयंसायहम् कल्पितश्री।
 यत्तेशोहृदयान्तिर्किं सर्वसाम्येन नदपिचनतिइयोजमित्याह अतोपी
 ति सतरामिति ज्ञानमपि तावदात्त एषेवैयाकरातमेतक्रियामीमा
 सकानोच भावनावादिनेकेवोचितप्रत्ययवाचिबुविशेषः तत्र।
 समस्तक्रियाहृदयेनज्ञानक्रियापिपरसंमताहृदिनेवभवति नदस्ति सर्व
 साम्यहम् प्रसुतज्ञानेसत्यपिज्ञातानोपपत्तेतिहृदयेवाद्यतिप्रकर्ष
 प्रत्ययः नतएवज्ञाततथाहृदयान्तयुक्ता प्रसंगरूपेणचसिद्धेतिनो
 ज्ञानानुपेक्षाकाज्ञाततत्रपिप्रकर्षः इदानीन्तनस्य नज्ञाताभ्यमि
 त्यादेस्तेनकर्तापिकल्पितइत्येतस्यसुत्रसचातम्यं त्रिकसर्वेष्वप्येव। एयो
 मिफलमाह इतिकथमात्मासर्वस्वरति इतिप्रभृतेनयम्यसिद्धिस्तुताह
 र्थयति क्रियाकर्त्तव्येतितावन्मात्रलक्षणास्यपेक कल्पितमिति सिद्धं

उ-
विबुद्धोति
नस्येवोपा
तनुस्यादि
नाहृदयेति
स्वरचितो

तिनोक्तस्येवधृत्वावसासिद्धास्मावेकताभावमाह इतिवाहनज्ञानसंत
 तिमात्रमेवामेतिप्रसाधितमितिप्रावस ॥ इतिमहामाहसुरश्रीमदा
 चार्थमिनवगुप्ताविश्वविताया मीश्वरप्रत्यभिभाविहृतिविम।
 शिंयापूर्वपक्षविमर्शदितीयः ॥ ३॥ विमर्शःमिथ्य ॥ ३॥
 शास्त्रिसुनिर्भरमत्तामननेतभुवनजननपटुम् वेदेस्वपात्तिनहरी
 वहलितभेवपरातन्दम् ॥ अथास्मिन्पूर्वपक्षधिकारइयनसिद्धेता
 निहृदिने तत्रसत्येतिप्रतिपादिनास्त्वप्येवंप्राप्तिमानित्येतेनप्राकस
 म्भेकेनपरदर्शनाद्यप्यतिविश्रुतातत्रिराकियते यद्वक्तुं ननुसुल।
 दाणाभासमित्यादिनापीदव्यं पक्षय्यसंस्तारात्प्रतिमिद्धेयात्
 स्मर्ताद्वेवकल्पितइतिज्ञानविचारायसधिकारः क्रियासम्येधविद्या
 रक्तदितीयेधिकारेभविष्यति तत्रप्राकाभासात्तस्मैविहृपमितिस्व
 तावतभवत्यनप्रकाशमत्तस्त्वोत्पायामपीत्यक्तम् प्रोकाभास
 तेभेतिविशेषाकार्त्वेनिरूप्यतीयेनप्रसंगात्सर्वथावसायानातिर
 स्तम् सत्यपिसेकारपरहृदिस्मृतिरयुक्तेतिव्यवहारलोपइत्येकताका
 स्वपक्षेनहृदयपतिः प्रोक्तेनोक्ततात्पर्यम् ॥ तत्रपूर्वपक्षेसर्वोक्तनाशम
 पित्येतेतिप्रयुज्यते इमद्वितीयोउच्यतेइति इतिप्रकायेसत्येकि।
 विति एषाप्रज्ञापूर्वकप्रयोगशालिनोप्रेतीइहचस्यमित्येतनवक्तु
 तावत्पूर्वपक्षवाचकंसिद्धेतेहीकार्यम् सांख्यकणादादिदर्शनेज्ञानेनो
 यमहे इतिहृदयकेशाज्ञानतत्सम्येधमेव तत्रैवविशेषोवातरेदर्शयिते
 किं त्वित्यनेनप्रवृत्ताधिकंएवमातिरतिशयाप्यारोसाताव य।
 पिभुविति योतयतातदामोहपसारोयतायमित्यक्तम् तथाहिजा
 नेमचिन्त्यरूपेचेदित्यः प्रसंगः इत्युक्तयायस वनः सिद्धातः तत्रसत्य
 मित्येतद्वर्षमुवेयेनेकिं त्विति अतचोत्रप्रम्या हृदयः कृतः तथा
 हिनकार्थेकाप्रतीयताएतत्सुत्रार्थस्योपक्षेयः आत्मनामहेचरेतोति
 प्रेकासमकार्थस्य ज्ञानसुखेनेतिसकलस्वज्ञानाधिकस्यप्रथममित्यनेन
 क्रियाधिकारस्यतद्वत्तनिष्ठताअपरिणिष्टस्यतत्किं विमर्शंशब्दोविजि
 गीषुवदाकान्तेनामदाक्रमेदिति न्यायेनस्ववाक्यप्रकरणासपि।
 कार्थमधिकारातरसम्येधस्यसुत्रपक्षेयानवोनकल्पश्रुतज्ञानस्या
 ज्ञानतत्त्वमेवेदतीतिनेयतापरः कृतकृत्योपिनुसंस्तारमप्याहृदयपिप्राहः
 ज्ञानात्तत्त्वमेवेकारोविनायणाकार्यकरे तथासंस्तारोप्यस्मिन्नेयेनवि
 नेतिहितीयापिप्राहः अथनेतिप्रामकालतयापूर्वपक्षानेतरमितिप्रले

200

विहृतं केवल
स्मित्यनेन

शर. प्रज्ञा-
वि. वि.
६०

तिप्रोक्तमकामियेयमेतद्वैयर्थ्यकारणमेतदनेनप्रकारोपपत्तेः ज्ञान
 मत्वेनज्ञानत्वसमर्थनार्थमिति वक्तव्येकार्त्तमप्रकारोपपत्तौ ननु तद्वैयर्थ्यमेवे
 तद्वैयर्थ्यमिति दर्शनाय यथा क्तमादिमिदिसूत्रे तथा हि ज्ञानविषययथा
 क्वचिसेयो जवविद्यो जतनत्वात् ततोऽप्येकाप्राविमर्श इयमारतया
 तत्र प्रकाशभागाभावे प्रभावीकृत्य ज्ञानाधिकमिविचित्रविमर्शप्राधान्येन
 त्रिकियापिकारश्चिमुखप्रहणम् मुखेहायुपाशरूपेनेतद्वैयर्थ्यकारणो
 र्थापत्तिरुपलब्धप्रवेष्टावस्तुम् तेन कर्तृद्वैयर्थ्यत्वात् तद्वैयर्थ्यादिमिदम
 र्थनीयम् तज्ज्ञानक्रियाविचित्रे पायसावमिति शब्दावचेन सावहेत
 त्वातिश्रित्यस्य भागादपारं ज्ञानव्यवहारः तज्ज्ञानवचस्कारात्तामेव
 तौ विषयप्रकाशः समर्पितः न च तावता किंचित् अन्यभवेत्प्रकाशे
 तदिवेवेष्टाभावात् अन्यभवेत्प्रकाशश्च न च तस्मै स्वरूपे ज्ञानाभावात् तत्र
 करणात्तावत्यर्थः तदाह सूत्रम् सति ज्ञानमिति सति त्रैयज्ञानेष्टवीनभ
 वसेत्कारणयुजिज्ञातम् तथा पात्ननिस्वरूपेतिष्टा विष्टातिर्यस्य तादृश
 नत्वायसावमेव सत्तापकं उहवति न हिते तेन महात्माने मिश्रयति
 तदाह अस्योन्यभिज्ञावेवेति एवकारः कथं चिदप्यस्मत्तय उवाच तत्र
 तापि भवन्मते नास्त्यभेदस्याह तत्र ज्ञानस्य विषयताव्यपेक्षत्वात् तत्र
 विमर्शभेदसमर्थयते स्फुटेति स्फुटो जानेत्याकार्थगोचराः स्वलक्षण
 त्वाज्ञानसमकालावभासो विषयो वभासते स्मितं सतेनातस्फुटः न स्पष्ट
 ज्ञानजनकः नापितत्सकालावभासः यस्मिन् ज्ञानादृशयोभासते तत्र
 तेनैव देवसकाल एव तथा सत्तस्य सात्वविषयमात्रस्य स्फुटस्यास्फुट
 शब्दोपपत्तौ नेन ज्ञानात्तस्य भासितो विषयस्य संपूर्णपिज्ञानम् आस्ता
 न्ततत्त्वापानम् न च सत्तयावभवकालाविचारार्थप्रकाशनम् सत्तम्
 किं तत्सकाल एव तस्य विषयस्यैव च प्रकाशनेन तत्र परविषयस्य परविष
 यत्वेन यावच्चोयमासीदक्षिभविष्यतीति त्रिकालविषयावभासिना
 विकल्पेन सकाल एव तस्य विषयस्यैव प्रकाशः परकालतया पक्षसायेपि प्र
 काशने पिवातपरकालस्याप्यवसायो वस्तुनः सत्तः प्रकाशो वा रजतदिव
 द्वा सत्तया पक्षसाय प्रकाशे पिहित रजतदिव च द्योराप्यवसाया तद्वद
 द्वा तत्र दिति तेन तेन भूतभविष्यदादिना कालभेदेन समिन्नमनुविद्ध्य
 यथार्थवस्तुवगाहने पक्षसायमुत्वेन स्वीकरोति तथापि तावदेव सका
 ल एव तस्य विषयमेव च स्वीकरोति तथा स्पष्टदृष्टः काला जनेन सका
 ल एव तस्य विषयचरद्विज्ञानः तत्तु को ता ज्ञानकालसादिविषयावभा

ਸਤ: ਸ੍ਵਨਿਬਧ
ਨਯੋਕੁ

पुर्व

तथात्वेकांता जनस्य तेषां प्रतीति प्रसंगात् तथावापि तत्त्वज्ञानमेव
 टीकायाः पूर्वोक्तभयमेव प्रबोधजन्यमापीति तद्विहितं विज्ञातं संस्कारवशा
 द्विपूर्वोक्तभवेत् किं च शालिनिगितोसोभातिस्मृतौ विषयः न जानोतेति
 बुद्ध्यनव्याख्यातसालसावनिष्ठत्वादिति ह निवाकम् मात्रपदेन ज्ञानात्
 रविषयनिर्वासः न तात्त्विकविषयनिष्ठमिति सूत्रेण कथं तौ च त्वविषयमे
 वेदिकेवेति ननु किं विषयवेदेन पल्लिनिष्ठत्वाद्येते विज्ञानस्य कथं सार
 किं त्वविषयसूत्रेणैवेति च ज्ञानप्रसूतासारणादभिलाषेणाविषयापादानादे
 अवहारश्चेदिति तदाचैवेनेवरीकाकारो विषयपरः सरीकोरोतोवास्थितः
 स्फुटविषययादृगर्थायैव स्तुत्यात्मविषयवाचोपुक्तिभिः तत्त्वयत्न
 क्तसालानिष्ठस्वरूपमेवेदिकेवेत्याशंकारह आत्मनो लक्षित आत्मसात्रप्रका
 शानेतावज्ज्ञानसिद्धान्तसमाधानादौ इह तु विषयनिष्ठविचार्यते इत्यपि प्रा
 हः तस्यैवेति अनात्मप्रकाशानेज्ञानमिति असोभति अनात्मनः प्रकाश
 नमिति युज्यते तत्र प्रकाशानमित्यनेनांशेन अनात्माद्युदादिर्नो ल्लिप्य
 मानउच्यते विषयसंज्ञाभावात् प्रकाशस्य अपि तज्ज्ञानमेव अनात्मप्रका
 शतयाव अनात्मकारणपरित्यागवाच्यप्रकाशत इति प्रकाशानेति निष्ठमेव ता
 तस्य अतएव स्वप्रसिद्धितेनैवाधिकं संसरेत तत्त्वविस्मयेन ज्ञानस्य
 विरुद्धरूपरूपत्वाद्देयादादेकाकार्यतातः प्रवेशोक्तं सात्त्विकाः प्रसा
 ययितमित्यास्तातावत् ननु विज्ञानवादे सामान्यरूपपि कलीलप्रकाश
 तेवासाध्यं वादेतौ लक्षणप्रकाशतः किं कथस्य वसायमयवृत्तीवहीत्याशे
 क्वाह वायवादेपि त्रिपिपूर्वपक्षसूचकः प्रकाशानविषयमादिष्यति
 प्रकाशरूपत्वात् विषयस्याप्रकाशरूपत्वाद्देयत्वमिति तदावेवाप्रकाश
 पिप्रकाशपक्षस्यात् यथा मिथ्याकचैर्नृपैकचोनेप्रकाश आत्मचतुर्व
 कसाविशे त्रयसंज्ञेव स्यात् तच्चकचप्रकाशसंज्ञितियुज्यते तस्य सत्त्वादे
 वेति चिरायवगतोक्तं त्रिकुत्किनादिद्यवहर्भनिकीरात् एवेच विषयस्य वि
 णिरूपस्य वापकं तदमी दिष्टत्वेन च तत्त्वचतुर्वैकप्रकाशोति असत्यता
 यमनोवशादिति वाद्यवादिष्यपराभितेतस्य वाद्यस्य धर्मीवेद्यत्वेतदिरुद्धम
 वेद्यत्वेनेन व्याप्तेप्रकाशरूपत्वेवेद्यत्वेन वस्यानोदेर्वृत्तत्वेन कत्वादिति
 व्यापकविरुद्धाग्नौ पल्लविः तन्नुपपन्नसमीहप्रेयसि स्यात् तत्त्वमेवेदं न मे
 वैकंप्रत्यक्षे समदर्शयिष्यत तैद्विधिकमित्याशंकारह केवलमिति कारणा
 भेदात् त्वदृष्टभेदाश्चावांतरभेदकृतपक्षविभाराः इदियादेः कारणात्परप्र
 काशतत्त्वरूपेणात्र प्रकाशानोत्तेनेवासाधारणोनेवासाधारणानव्याप्येदोप्ये
 द्विधिकारणार्थप्रकाश इति च यथा मानसं वेद्यो गिप्रत्यक्षानमानतातामान

नद्यपि तावदेव भवे
कान्तवस्तुविष
यमेव न सीक
ति.

५३३

प्रिल

三

प्र. जा.
वि. वि.
६९

तम रसेरमविषयादक यथानाम्येनइपादिज्ञानेनवेद्यातहत्सर्वदक
नाम्येनज्ञानेनवेद्या अनुभवश्चरदृग्प्रतिनसृतिज्ञानेनवेद्याः संस्कारे।
गात्रहि किंकृतम आत्र विषयस्यजनकस्याभावात्त्रिविधतायाप्राप्ता।
योमविषयताइतेनतुल्यत्वेनेनकृतम उपचारात्तुकायिकमार्गामेदेन।
निर्देशः उपचारप्रयोजककायात्तुभावेनतदेकप्रवातापिभासः ननुतदव
गमइएतेष्वीत्तुमभासकत्वेसंस्कारजन्यम् तत्तुल्यत्वमपिबलवित्तयायते
तस्यातगातिरवगमोतोपपद्यते सत्यनुभवयोर्दिकसृतीयः सादृश्यमप्य
वसेत् तोचानन्यात्पदृष्ट्यानेनसादृश्यमपिगच्छतइतिसूत्रार्थः नतइति
वित्यत्रहावर्थोतच्चेहेनानुभवस्यसादृश्यस्यचपरामर्शात् तत्रप्रथमा।
र्याहितीयसिंहेतुत्वेनमेतद्याः उपचारइहदुतोसुधीकृतः संस्कारजन्यः।
नेति एतत्तत्तेषोपावतारयति श्रोयति यतश्चाद्यानुभवेवदकत्वादनुभवस्य
यत्तुदेविषयप्रकाशनेनेनसृतेरपिविषयप्रकाशानरूपत्वेसात् नचतदस्ती
तिसूत्रस्यगममानसायाभिप्रायनिर्देशः यस्मिदित्यनेनगममानसायाप
योपिवेदशितम् संस्कारजन्यपीत्यभेदोपचारात्तुल्यत्वमपिसंचोपेगात्कम्
ज्ञानोतरेवेद्येनभवतीत्यमनातहतिरित्यस्यसंचोपेगादिध्यायाख्यानम् नानु
भवस्यानुगमः सृतिः नतत्तुल्यत्वस्यावभासः सत्यनुभवेनतत्तीयेनवासंबन्धः।
साधयार्गहेतुवचनेज्ञानाज्ञानोतरेवेद्येतिस्त्वसेवेदेनैकरूपत्वादिसंनेनरगिता
देश्यस्यसंचिन्तार्थनिर्देशः एकग्रहणोतेवकागर्थाव्याख्यानम् एकमेकक
अतन्यसहितमेकैकं तदेवनतृकदाचिन्त्यत एकस्यचतस्रेवानउत्पश्येनज
उत्पत्त्यसेवेदेनमेकरूपस्येतिदीकाकागोस्यसूत्रस्यश्रुतिपरमतनिरस
नहेतुतोहिप्राद्वेनद्यातयति दृगेवस्तभासादकत्वमोसंवेत्तेवमेवप्रपन्ये।
गेयलक्षितस्याभासमनियमदत्तेरपोलक्षणम् तत्रदृगेवस्तभासानान्य।
इत्स्वित्यदन्यदाक्षिमेजडेत्तुल्यदापुः सरसजज्ञयादृपोलक्षणासह
अयेहीति अप्रकात्माजउत्पत्तेर्नीलेप्रकाशनेयदातदानजडेस्मादितिस्यं
ग्रहणम् प्रकाशमानस्यापिहितस्य स्वकाशनेनतत्स्वात्मनिनीलरूपस
स्तेपितयाविश्रांतमपितपरप्रमानुरूपेनेतापेविग्रहः अविग्रमानः प्र
काशः प्रकाशनेयस्मिन् विश्रांततयातोदृष्टात्मास्वभावोयस्येति एतदाह
स्वात्मनोतत्प्रकाशइति असेवसुधीकरणेभविष्यतिस्वात्मनोतत्प्रकाशनेपि
तपरस्यप्रकाशनेइतिसप्रमाणेयसुधीयमनीलेप्रकाशानुरूपप्रकाशनेनामेन
तन्नीलस्यस्वभावः अपितपरभूतमेवतन्नीलात्तेचेडेमेच्चादेः प्रमानुहिंस।
भावभूततत् प्रकाशनेतत्प्रात्मा अपितपरभूतयस्येतिविग्रहः तदाह
स्वात्मनास्यप्रकाशइति एतेदेववाक्यमिष्यति परएकस्यप्रकाशइति
एवेतोत्यथास्वात्मनिनीलेतथाप्रकाशइएप्रकाशनेचयथाप्रमानु

217

दृश्येयः कर्मत्वेन भाति तत एवायमजडो परोक्ष इति एतत्प्रकारेण
स्वदर्शनेन समीकरोति अथवा नृनोपपद्यत इति वदन् न नीलं हि यथा
इदमिति परस्परप्रकाशते नैवमयमात्मेति तत्कथं जडः स्फुरितं यथा
काशनाभावात् नचायं प्रकाशः नीलसखादि हि प्रकाश इति स्यात् ।
विषयसंविदुच्यते नत्वात्मा प्रकाशते आत्मसंविद्य न दयात् ततो ये
न नीलवत्त्वत्तो नीलप्रत्यक्षतायां न च सर्वथा निःसुभाव एवेत्यपरोक्ष
आत्मेति तदिति अपरोक्षतामिधानं तेव युक्तं अस्मदुक्त्या सप्रकाशा
त्मतया न तस्य तथा हि सुतोदयी गतिः प्रकाशते चेत्त्यक्तः न चेत्त्यक्तः
तत्र प्रकाशानप्यपरोक्षता स्यात् प्रकाशानप्येव प्रत्यक्षता अथ परोक्ष
तामिधानं प्रकाशेन रसपुतिष्ठेता सत्त्वेनामनचतयुक्तमित्याह नहीति
श्रुषभेद नियत इति समप्रकाशते चेत्सप्रकाशते इति एवं प्रकाशते
एव परोक्षता मसत्ताया मेव विग्रहे दिश्यमाणं स्वदर्शनेन तन्निर्व
इति अपरोक्षे प्रवृत्तिरिति शक्तिः इदं यदैदियकमानसप्रत्यक्षमेवेत्यतदिद
मिति प्रमातृमेवेन भाति इति अक्षप्रतिगमादसप्रत्यक्षमेवेत्प्रमाता तत्र प्र
त्यक्षो न च न भातीति न परोक्षः अथ ये ते वमतभ्युपगते स्युर्मेगी भूषितः
स्य विषयविभो परोक्षते वेद्यदिन स्यात्तन्मित्रा कुत शेषः परेणादि एवम
द्यते अहं च त्वेति अहं पटं वेदीत्यादिवत्तरेषु च दारिद्र्ययाः संविदुत्पाद्य
माना अविनीयमाना अभाति तथा भूत संविदुदयप्रसादादुदादीनां प्रत्य
क्षताया असेविदो न विषयधर्मीनात्मधर्मः स्वात्मेवाभिर्भासनात् तेदतदस्य
तावत् यत्त्वहमिति भाति न तत्र संविदुदयोपेक्षः उदोपेक्षो न ज्ञानस्य वि
स्मिन्नतया प्रसेगात्कर्मत्वेन च न चेवमयदाहुः सकृदि भात आत्मेति तदा ज्ञा
त्मनः प्रकाश इत्येवोपागतं भवति केवलं सेविदामपि प्रकाशरूपते स्वरू
पेदप्रकाशालादिभेदाभावे ततः प्रकाशरूपत्वात्पारमार्थिकः कथं भेदो भवेदि
ति मायाकृतनीलादिभेदोपयोगसंकोचप्रसादोपनतं सेवां गीकर्तव्यः सः ।
नयान् प्रवेशेनीति प्रभाकराणां पितृमहोपासितः प्रसेगात् तदेतदा
ह अत एवेति येदतदपरोक्षत्वात् अप्रकाशानसारमेगी कृते न त एवेह तत्र
दमयत्त्वसिद्धमेगी कर्तव्यम् यत्तिलवद्यते अस्तित्वे प्रकाशमानत्वं सवत्
अप्रकाशस्वरूपे सति ह्येवानन्योपेक्षता न्याया कल्पिते भेदे त्वेन मायादशा
यां योती लादिर्जडः सप्रमातृनिष्ठ एव प्रकाश इति प्रमातृरेवासावस्ति
न तस्मान्नतः किमप्यसौ स्वात्मवेद्यस्य न कश्चिदिति तथा चाजडप्रमातृ
सिद्धिः एवमात्मन्यसंकल्पाः प्रकाशस्यैव संतमीजडाः प्रकाशाद्यः ।

वाल्मिस्वान्ननः स्वपरात्मभिर्मिति ननु संवेदादीनामाकारः कामममनानयेन सह
दृष्टान्तेनिपात्यन्तेकापादस्तु कथं भवेत्तस्मात् आत्मनिममवधिकारोऽभिनः संयोगो
गादसमवायिकाराणां कार्यकारणसमवायेन प्रत्यासत्ता दृष्टासाध्या अन्तोका
देर्निमित्तकारणा अज्ञानसमवायेन चेददृष्टः प्रकाशतश्चित्तदृष्टप्रकाशापी।
नष्टेऽप्यप्रत्यक्षक्रियाहानादानादिव्यवहारः संपन्न इति किं प्रकाशमानत्वेना
त्मनः कल्पितेन यदाप्यात्मा प्रकाशते इति व्यवहारस्तदाप्यनमनितमनसे
वात्माविषयज्ञानमेवात्मनः प्रकाशानमिति काहानिः प्रोच्यते किं ज्ञानो
त्पत्तिर्यस्य प्रकाशतो कथेति ॥ उतेसेवसः ॥ तत्र प्रथमं पदमस्ति पति ॥ न
चेति ॥ प्रकटता येवमर्थपरमोद्गीकृतः स्यात्कार्यताभ्युपगमे सा च हृषि
ता बह्वृषा इति स्वभावता एवावदिती यो युक्तः तदग्र अतिवृत्तानमेवेति
प्रकाशमानतेति सव्ययः तदपीति आत्मात्पार्थदिको बन् प्रकाशपथमज्ञान
मपि च यद्विन प्रकाशपरमः तर्हि प्राग्बुद्धिः तदनुदये यथान किंचित्प्रकाश
ते तथा तदुदये पिसा किंचित्प्रकाश इति किं स्मिन्नम् किं नेह किं अर्थोपी।
ति अर्थस्य हि ज्ञानमेव प्रत्यक्षतेति अतस्त्यकोशकथं प्रत्यक्षत्वेनामेव व्यवहारः सु
क्तप्रकाशेऽप्युक्तत्वेनेव तद्यवधारयते तद्विकाराणां तद्वेपणा प्रकाशानसम्यग्यानि
यमेतत्तथा व्यवहारः ऊत इति कारणात्पल्लविः अथ प्रत्यक्षता पिज्ञानो
त्तरेण प्रकाशते इत्युच्यते तदनवस्थेति प्राग्वच्छन्दस्यार्थः एवं प्रकाशस्य ता
वत्परप्रकाशपतातो एव ता तावद्बहुतो न देनाह प्रकाशस्येदस्वाभासत्वे स्थि
ते तस्मिन्नुपि परप्रकाशत्वे निवृत्ते तन्निवृत्तावन्भवस्यति ज्ञानेन न प्रकाशत इति
यदपीयत्प्रकृतं प्रमेयं प्रमातानुनाद्यपि सिद्धलपापित तच्चिन्तेयं वा द्रष्टव्यं वा।
तैते इति प्रकाशस्य तात्त्विकदृष्ट्या चिन्तनं दीकार्थानां समञ्जसमिति तत्र एव।
नास्य चोपस्थाशोका किल वौहेन सृष्टि समर्थनायानभवज्ञाने सृष्टिज्ञानेन
भाष्यतामिच्छन्ते कामिकयोचितमुत्तरमुक्ते दृष्ट्यापितदनुसारेण निरूपितेन
त्रे किंचित्त्वे त्रयस्योक्तम् विवृतौ तु सर्वा विज्ञाभिर्मिति व्याख्या त्रैजडा
जडयोर्लक्षणभेदो य उक्तः ज्ञाने ज्ञानात्तरेव यम् न भवतीति हि प्रकृतमेतत्त
दनेतरेव तत्प्रकृतं प्रमेयसमर्थनप्रत्यक्षवक्तव्य एकप्रमातृनिवृत्तेनापि चे
सादिः अनेन हि सन्तानान्तरज्ञानकदा विज्ञानोत्तरेणात्मानादिना प्रकाशपव
सस्तु तनुस्वमेतत्तैव तत्प्रथमस्य य एतन्मियावेयते मय्यनुयायेयम् अतः।
एव न यस्य प्रकाशः स्वात्मभूतत्वादिः पराधायः प्रकाशपवभवति तमुत
दनुमानमिन्तेतः सकथं संगृह्यते नश्येन कारिकादृश्यार्थः कश्चित्समर्थते के
वने प्रमातृर्जडो जडचित्ताक्रियते सृष्टिबलात्प्रमातृप्रसाधनो येव वायेयम् त्रः

तथा हि ज्ञानानां नास्तीत्यविषयस्योपायानां न्यप्रकाशप्रकाशभावसदयौन
असर्वस्वत्वादिवत्तत्त्वमिति प्रमाता वशयोगी कार्यरतिप्रकरणात्ते निर्वोदयिष्य
ते तच्चेदंतः कृतानेतविच्छृणुपतितस्मात्किमेतदिति यतः प्रकाशस्य ह्येतत्कि
लप्राप्तत्वं चिंतायां विकारयितव्यः तत्प्रकाशस्य ह्यप्यौलोचनप्रमेगाद्यदाया
तेतस्ते उपोचते विवृणुतिकारो ननु स एवमेतेन विज्ञेयस्य विवृणुते स्यात्ततश्चतहि
वरीषणा तत्सहपेचनिश्चितप्रकृतश्च ज्ञानस्य स्वप्रकाशात्वादः समर्थितः
अयेन भिषायः प्रकाशात्तावदेकोमुवापरमार्थो नैको वा प्रमातृहो वा स
र्वथा तावत्प्रकाशप्रत्यक्षमप्यानुचितमिति वस्तुतश्चाप्येकसंवेदितम् भेद
हेतोः स्वरूपेदेषा कालादेरयोगादित्याशयेनापि ह्येतत्केवचने सृजे प्रनाद
रमञ्जत्तत्त्वापयित्वं सर्वेति वृत्तौ तत्संवादनार्थमेव सूत्रांतवचसा वज्रवचना
नेन संवादनमिति न किंचिदत्रावयम् मध्यप्रस्थावत्तारो चास्माभिरुक्तम्
यदिवोयः स्वप्रकाशज्ञानसुद्धाये हेतु रति समर्थयितुमक्षम इति प्रमाता
कश्चिदेगीकियते सतहि ज्ञानव्यतिरिक्तेष्वस्वप्रकाशः प्रोप्नोति अपि सिद्धो
तिनः प्रसज्ये अयमेव हेतुर्विषयविषयो यत्र परोपदेशाय बोदकियमा
णोतत्त्वमिति प्रमाणाय ब्रह्मत्वे वस्तुसामर्थ्यतत्र किंचित्समर्थयमानस्य समर्थनी
यांतरच्युतनमित्यतएव नायं हेतुभासस्य विषयः सृष्टेकसाध्यविषयो भव
ति तदपि सिद्धान्तोपाकाराकरासकारिटीकाकारेणानिह प्रमाता नाम ज्ञा
नव्यतिरिक्ते किंचिदपि ज्ञानानां बहिर्मुखसंकोचभाजो यदेतन्मुखमदेश
काले भेदे प्राणिनेतदेव स इति किंच स्वप्रकाशात्वेनामवोपस्यलक्षणमि
होक्तं तत्र लक्ष्यव्यतिरिक्तेपि विषये यल्लक्षणमास्ते तदवाभिवोषरहित
मित्यल्लक्षणस्य लक्षणहेतुश्चायं तदिदं प्रमातृव्यसि भवन्मत्त इति सिद्धो
तिनः कथमिदं बोधस्यलक्षणं न च परसिद्धतामात्रेणावल्लसिद्धिरित्यपि बोध
स्य भवेद्वचनावकाशस्तमपि त्वप्रमयितुमथ प्रत्यक्षपलवज्ज्ञानप्रकृतं तद्व
मः ननु प्रकाशे तत्प्रमातृर्जडतायामनवस्थेयप्रकाशप्रत्यक्षभावो सोऽवृक्तस्त
देतत्कथम् परप्रमातृर्वापारवाहारादिना नुमयेत्तात् बोधस्यापि ज्ञात
मेवमेतत्ताविकल्पकतया वा प्रमातृह्येते तदपि वापारदिना परमेतानगत
मनुमेयमिति किंचिद्वार्ताप्रतिक्षणिति यदपीति ननु ज्ञानमपि सिद्धोति
मते प्रमातृव्यतिरिक्ते तत्र सिन्नुमेयतया प्रकाशात्वेनौगीहृते प्रमातृ
पिप्सादेव प्रकाशप्रत्यक्षमित्याह कल्पितेति इह यथा बोधमते स्वप्रकाशस्या
पि ज्ञानस्य प्रत्यक्षवेद्यस्यापि वाच्योदोर्यस्य कार्यतादिर्यमेव व्यतिरिक्तोपि
व्यावृत्तिव्याकल्पितो न मीयमानोपिन स संविदप्यहं सिद्धतामपहसति।

यति तथा प्रमातृमायाकायान्निराकारवादे विषयो नालो नामस्य हेतुः ।
कारणमनतिविकृतमप्यतिमिक्तमिव दृष्टेन स्वप्रकाशत्वेन प्रमातृः स्वप्रका
शात्वादेव तेषां प्रमाणकत्वात्प्राप्यमानात् न तत्प्रसिद्धमेवेति दृष्टव्यं न माने
न कल्पितिकेनोपपन्नं स्वप्रकाशतया विना यथा योक्तुं किं भिरिति वाज्ञात
एवं ज्ञानमेवावन्मयेत्येतावत्परमपि प्रकाशसूक्ष्मोन्मयेत्योपपन्नमात्रप्रमा
तृः परमात्मनो मानसिति प्रसिद्धिः न तत्प्रहकोपि परममेव यथा प्रसिद्धः किं
मन्वाद्यधेकेन परमपरागृह्यतो यमन्वाद्यमेव यथा व्यवहारः स्यात् अस्त्वम
तथापि त्वपरं संततिं यतिं तत्प्राचीरप्राणादुद्दिश्य न च प्रमातृत्वप्रकाशः ।
स्यान्मयीयेत स्वप्रकाशात्प्रापितव्यापारवाहारादिना तत्प्राप्यं परमा
र्थः स्वप्रकाशमेवेदेन सकलदिक्कालगतमप्यनुत्पत्तिरिति वतच्छरीरादे
विषयान्मुखं विषयाकारमेतच्छरीरादिना दातव्यमसमाविष्टमिवास्मात्प्रसू ।
एतच्छरीरादिवापारवाहारेयोमास्वप्राचीरादिवत् न चेत्तावता स्वप्रकाश
ताहानिः स्वमेवेदेन स्यात्प्रसामान्यमेकप्रत्यक्षमिति दर्शने कल्पकज्ञेयोर
कोति प्रमाणोत्तराप्रसिद्धे गौतमसंयोनमीयमानोपितगौतमसप्रत्यक्ष
तामपहंति तदेव हित्वा हेतुप्रत्यक्षमिदं तत्प्राचीरिति सिद्धम् तेनानुमानेनो
पपद्यते यच्च येनानुमानेनोपपद्यते तत्तत्प्रमाणवर्कं भवति व्यवहृत्प्रमाणत
मिव प्रत्यक्षस्य तथाच परमात्मनो मानसप्रमाणवर्कमिवोपोहस्य
ते स्वप्रकाशात्प्रमाणवेत्प्रमातृताया एवावत्पद्यते तथाच हेतुः किं याद
र्शनादेव सुख्यवसीयन् अत्रातिशयमिति स्वप्रकाशमसिंघानमस्मिन्
देवोत्प्रेक्षात्पर्यदर्शनाद्भेदेति स्वमेव प्राणादिप्रेरणात्वीरयामेति सर्वत्र ।
चास्मदर्थविश्रान्तप्रकाशप्रतीतेरिति वाधकस्य वाधकं भवेत् तदिरुद्धं ।
तत्तदुपपन्नकत्तमिति कारणविरुद्धोपलब्धिः पराशरीरस्य प्रमातृता परम
नमेवातत्प्रत्यक्षमपि भवति परप्राणादिमुखं प्रमाणवत्प्रमाणमेव ।
सर्वदेति शरीरपदसंज्ञकतम् यथा च सुसंज्ञानपि न प्रकाशात्ताह
नित्तया परसंज्ञानपि शरीरादिप्रमातृताभिमानदपेक्षा नुपपद्यते
मातेति व्यवहारः परमाण्वप्रमातृत्वसंज्ञा एव सेविषात्मानमात्रं त
यावत्तस्मान्न स्य प्रमातृः स्वप्रकाशत्वेनावर्ण्यमानि अन्यथा प्रमातृताया
एवाप्योगात् उक्तं हि यद्यप्यर्थस्थितिरिति प्रमातृत्वेन त्वमिमानास्य देन भ
वति देहादिप्रमातृताभिमानदात्मित्याप्येवानुप्रविष्टयस्यास्य अन
प्राणाकतया प्रविष्टमनुप्रविष्टमिति कानुप्रविष्टमिति विद्वत्प्रसिद्धं स्वप्र
त्वेन प्रत्यगात्मशरीर उक्तः तस्य देहादेः प्रमातृत्वेन च यतो वेदेन तदेव प्रा
णात्वेन प्रविष्टो वर्ण्यते भो सन्तयोग्य इति यावत् एवं परमार्थप्रमातृकः ।

३

三〇

३-
प्र-जा-
वि-वि
६५

नानुसंवेदनप्रकाशानुमेयताकविदपिनेपत्रा तत्कथेप्रकाश
नोपदिशुक्तमथानुविदमाह भवेत्तदावहवः प्रमातरस्तथापिप्रमा
तरितरितावकाशपुनर्वनालिपरप्रमातृपुनर्तदनुमानवलादानीयेत
नचानुमानेनचिदपिस्वल्पमात्रेणपुनः साक्षात्विषयानुहितस्य
अन्यथासंवेद्यप्रमाणययोगान्न तत्रप्रमातरिपरचयदिनामापोह
३यमप्रमातृमातृत्वात्परिग्रहीतमवस्तुज्ञानाकारमात्रेणावृत्तिरिक्त
मात्मानलक्षणसामान्यवातावतानंदस्तुप्रकाशपवस्तुनरस्यतुप्रमातुः
कःप्रकाशताकलकार्पाणावकाशरिति अनुमानमपिचेतिचशब्दःप्र
मेयानंतरसमश्चये अपिशब्देनप्रत्यक्षसाक्षात्प्रकाशतापादेनेनालि
संभावनेत्याह एवकारेणचरादावप्यनुमानदिशानप्रकाशत्वेनिवे
हतीतिबूते अथक्षज्ञानावभासिनरतिमाक्षात्कारानुप्रवेशयोगे
स्वल्पक्षामनयोभांर्योक्तमितिचरादिपिनानुमेयत्वंकिमंगप्र
मानुस्वल्पक्षामेति ननुवस्तुग्राहकत्वेनमानस्यवस्तुत्वसाधु
तयाप्रामाण्यदाह ननुवस्तुग्राहकत्वेनमानस्यवस्तुत्वसाधु
प्रामाण्यवस्तुविषयव्योरेति तदनुमानागमविकल्पेवस्तुमेत्या
त्मन्यप्यवसायइतिप्रमाणवसेयुत्वात्प्रकाशत्वमागच्छेदेवताशोका
व्योरेति आत्मेति आत्मेतिविकल्पेनप्रमाते विकल्पेनेचेतिमस्त्वयः
आदिग्रहोनागमादिग्रहणम् द्वितीयश्चकभःएवंप्रकाशोकाद्योतकः
वचनरतिटीकाकृता यद्यप्युक्तमारिसिद्धस्त्वस्तःसिद्धस्त्वैव तथा
पिचस्तामेवमक्तमितिभाषिस्तथाप्येनवचनरतिरुक्तम् ननुयदिमा
क्षादात्मनःप्रकाशाते परकीयःकथंपरचित्तज्ञानेस्फुटाभस्तुपावेदना
अस्याह सर्वथेति योगिप्रत्यक्षोहीदृष्टेनप्रमानम् तथाहितसाह
तमभतेवेतिप्रत्ययस्यपरचित्तज्ञानेसेयमादित्वायेनधारणाप्यानस
माधिवलात्परचित्तेनसहभेदेयदाभावयतिनद्वयस्तुनसंभवासाभाव
ना तथावस्तुतपेकात्मायाकृतत्वाहेदाभिमानस्यस्फुटाभेपरचित्तप्रका
शतेनस्त्वमीयतेतदापरचित्तमिति तत्त्वमानेनमाभूताक्षात्प्रकाश
आत्मनःप्रत्यक्षोक्तस्वल्पक्षामेवप्रकाशते तत्रपरमात्मनिभवत्वेव
योगिप्रत्यक्षोपरचित्तज्ञानादेःप्रसिद्धत्वादिनिष्ठापरप्रकाशत्वमा
त्मनरतिशोकाव्योक्तिरुक्तमायापदम् एतदुक्तंभवति तत्रयोगिप्रत्य
क्षोक्तमागादयश्चेताःप्रकाशते तत्वेवेदेनमहयोगिनपेक्षापत्तेःसेवेदेन
स्वप्रकाशमेवभातिननुप्रकाशत्वेन एवकारःसमाप्तानेतरप्रयुक्तः ननुमा
तृप्रकाशोभेदभावनासाध्यस्तस्यसदाप्रकाशादितिवत्तरापायमेवेतिह
वपदार्थसाधेतिवशयति राजपुरुषपवायमिति यथा तथास्वस्थानुगत
यवमाह

भवेत् परमात्मनोप्रत्य
क्षोक्तमात्रेणैव
राभः

साक्षात्प्रकाशपराप्राप्तं ननुमानमथवसायमात्रमितिमुक्त
अथानुमेयानुमेयत्वेकथंचिति एवेपरप्रमातरिप्रकाशत्वेनास्तीतिरुम
पितम् वाच्यतपरप्रमानुसिद्धिः संतानात्प्रसिद्धिविद्यमानेवासनाप्रवा
यस्तुवेतादीकाकारेणावितत्यविचारपिद्यते इतिविरतं महे एवेप्रमा
तिसिद्धौतिनास्वर्पेनप्रमातृत्वोतोविचारितः मध्यमेयनासना अतएवत
यस्यादिनातनुतदनुमानमित्येतेन अपुनाहवस्तुभावेतिप्रकृतमेवप्र
मेयनिर्वाहयति भंग्येतेषांनयादिकश्चिद्व्यात ज्ञानेस्वप्रकाशस्वसेता
नेपरमेतेनेतुप्रमातेतरापेक्षयाज्ञानोतरप्रकाशमपिप्रविष्यति विषय
भेदेनविरुद्धयमीत्यासयाक्किंचित्करत्वात् सेवहिप्रमदादयितस्यसु
विसृपत्वाश्चद्विजनयति तच्चविरोधःकश्चिदितिप्रत्युच्यते एकप्र
मातृनिष्ठेनपिचेति अयमन्वभूदन्मन्वभूवमितिहयविलक्षणभा
सते तत्रज्ञानभवतिहयास्त्वोतुअनुभवस्यदात्मन्यप्यवमात्मविश्रान्त
वेतानन्यापेक्षामयमस्मादर्थविमर्शनीयेतश्चेन्नानि परतिष्ठानुभवति
भीसुनोक्त्याविशेषःस्यात् अथायमस्मादर्थज्ञानदनुभववेदनरूपस्मरता
यमिष्यन्भवतिमवप्रतीतिः स्यात् अथयानुभवस्तदप्यस्मादर्थवि
आनियोग्यएवभाति तस्मिन्मासेवेयतनिकाभाषा अस्मादर्थोप्रकाशसा
त्मविश्रान्तिस्त्वानोपेक्षास्मरत्वेयत्वेचाप्येक्षेतिविरोधः यद्यपिपरमेतान
वर्तितापिज्ञानस्यपरप्रकाशत्वमन्वचितंस्वप्रकाशत्वमेवहिज्ञानस्यानोपा
धिकंलक्षणतनुतद्विषयाभेदादप्यथाभवति नहिनीलपृथिव्यापेक्ष
यापीतिजलादिसंपद्यते त्रैलोक्यिकसंवत्सरात्तज्जनकत्वादेर्विपरिवृत्ति
दर्शनात् अन्यथासर्वविपरिवर्ततेतिभावस्यस्तुएनियमएवतस्यादित
न्यथाभवतस्ययदापिपक्षेनद्विद्वानोपाधिकत्वोपलभ्यते अन्यथाभ
वनेस्वप्रकाशत्वस्याज्ञानीयस्यतिषिध्यते तेनज्ञानस्यविरुद्धमेवपरप्रका
शत्वम् अनेनेवाशयेनद्विद्वानि तज्ज्ञानस्वरूपमन्यसेवेयस्वप्रकाशेकर
पत्वारिति एकग्रहोक्तं नहि अनेनाधिकत्वेनतत्त्वज्ञानायातादात्मसु
क्तं तथाप्यत्रतवादिषयभेदप्रयत्नेधुलिप्रक्षेपणाप्रायेविरोधपरिहाराय
ज्ञान्यतरमपिसादिरुक्तंनदपिनास्तीत्येवंपदम् अत्यंतविरुद्धत्वमेवेत
नाचयति नहीनि तदेयइति स्मृतिवेद्यः तदापिहीतिस्मृतिवेनयःसम
तःकालस्तत्रान्यत् इतिस्मृतंतिस्मृत्यात्मविश्रान्तिरूपोहमिति विश्रान्ति
योगेनभातः स्यात्संज्ञातर्हि तथा आह स्वप्रकाशेचेतिस्वप्रकाशत्वपरप्र
काशत्वयोर्विशेषइतिरुक्तम् अनयाटीकयास्त्वैवतिअभंग्येतेरेणवास्या
ते साभासेवेयत्कस्त्वैतानतरातयामविश्रान्तियागमहेविमर्शनीयेय

परिनिष्ठस्त्वैवप्यनुम
दमेकमेवेत्युच्यते
तद्विपरिवर्तनमवसर
णम्

तस्यापक्षे

न्यं

३.
प्रज्ञा
वि-वि
६६

ज्ञानेन ज्ञानमेवेद्यता नोपपन्नसंवेदेनेकदृष्टसंज्ञानेन दृष्टतया ज्ञानताभिमान
स्थानेयाकाशदिक्षुः सान्ते विदेने चानभवतीति तत्तथा नीलादिकारणा
ज्ञाने विदेने विषयश्च ते तथानभवोपि सति ज्ञानस्य कारणा मिति विषये।
क्विस्यप्रयत्नसेकते अथाप्यन्येवेद्यतेति अयेभावः सति ज्ञानस्य तावदनभव
ज्ञानेपारंपर्यकारणमिति यदि विषयश्च ते दृष्टज्ञानस्यापि सादिज्ञानम
नेन त्वेन परस्परवाच्यकारणमिति दृष्टज्ञानेन पश्येसातिरसगोपादि
ज्ञानातिविषयकियेन एकज्ञानसमवेतपदेनैवोपमतेकारणान्तेन विशिष्टं
काणादमते कार्यसमवायेन विशिष्टज्ञानत्वमिति विशिष्टमिति सूचितम् ते
नैकसमवायिज्ञानत्वविशेषादिति मेतव्यम् न ज्ञानत्वाविशेषमाज्ञात
एवेति निर्मलमेवाभिधीयमाने सति वास्तविकज्ञानार्थि अस्मदादिज्ञान
स्य विषयो भवेदिति सर्वः सर्वज्ञस्यादिवादिभेदात् विप्रबोयो प्रवृत्ते न
चापि दृष्टसादिज्ञानानामन्योत्वे दकत्वे यथाप्यज्ञेमावेद्योते प्रस
ज्येतेति सिद्धेव प्रथमतः प्रसेजनीयः स्यात् तत्विद्यनियमाभावमावे
तेन सूत्रेण वेद्येन नारसविषयादक साभोमेव यथा दृष्टतया त्वेद्यतया
न्यापीति अथेतद्वृत्तद्वेगवसदिति अविशेषेण योजयिष्यति ननु रसज्ञा
ने यदि प्रकाशते तत्किं नियमेन ज्ञानोपाधिना प्रकाशितव्यम् न हि ज्ञानेन प्र
काशमानेन तदुपाधिविशिष्टबुद्धिमत्तत्त्वोदेव प्रकाशः तत्क
थमुत्सृज्यधिकेव ज्ञानावयववेदेन अन्योत्वे विषयवेदनमपि सादितियदस्य
वाक्यानायरीकेयरेपितुपाधिः प्रकाशनेत्याशङ्क्य ज्ञानप्रकाश ए
व हीति नेदमप्यादिमात्मानेकेभवदमित्यतः प्रकाशदृष्टः तत्प्रसरस्य प्रका
शोऽप्यप्रकाशप्रकाशत इति रसस्यापि प्रकाशानुसंगीकृतमेव भवति तयो
गीकाराश्च हेतोश्च ज्ञाने सादि विषये रसादिप्रकाशतया गजातमिती।
दियनियमो हीयेत सहिविधिः प्रसिद्धः इदियवला ज्ञानस्य कार्यस्य निय
मः चक्षुर्निते हि ज्ञाने दृष्टस्य प्रकाश इति इदियस्य च नियमो योग्यता
त्मा येन नयने दृष्टज्ञानमेव जनयति तामदिति इदियागोचनियम इय
ज्ञापरिदियागीत्यादि ॥ ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमे प्रका
रहयेवाव्याज्जेन तद्वत्तादिना इदियागोचरभावो नियमाभावात् तज्ज्ञा
नातोचविषयनियमसमर्थादेनेके दियकल्पनावर्थाः अत्र हेतुः एक
नियमस्याभावे तसामर्थ्यमिति अत्रापि हेतुः कार्यसमावसेत्यादि अत्र
पि हेतुः अत्राप्येतादितचक्षुषातावदृष्टज्ञाने ज्ञाने तेन यदिनाम रसज्ञाने
प्रकाशते तावता सुहेतुज्ञाने प्रत्युपाधिभूते प्रचिकापि विधितरसनेदियो
पयोगो भविष्यतीत्यनेके दियकल्पनावर्था अत्राह एवेचेति बोद्धेता एवेसु

भावस्य वेदने तृतीयः
सूत्रेण तत्तथा
तदभावात्वेत्यादिना

माभावात् च
क्षुषीतस्य
सर्वविषय
भावेन

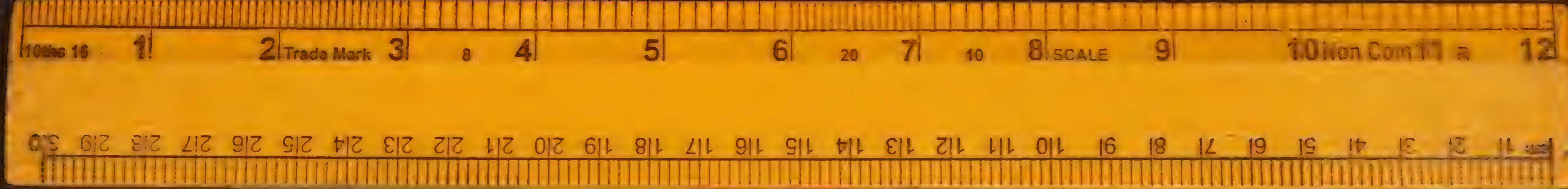
द्यमानेनेवेहेतुता केवलस्यापि रसस्य चक्षुरेव प्रकाशकं प्रामम केवले
सम्भवददृष्टमानस्य अपि भूतमपि न प्रकाशतपि साच इव दिक्कालस
मवायादयस्तु सवेदेवापि भूतामवेति वहादीनो दृष्टादयश्चेति तत्तथा
क्षतापक्षेपितेयो केवलानां प्रत्यक्षता प्रसंगः तेनोपाधिभूतस्य प्रकाश
ने सेभवत्केवलप्रकाशाभावाद्याह ते केवलप्रकाशो न व्याप्यत इत्यपि भू
तप्रकाशानस्वभावेन केवलप्रकाशानस्वभावः साध्यत इति सभावहेतुः ।
तन्नुपाधिभूतस्य रसस्य चक्षुज्ञाने प्रकाशः अपिततत्र तिमोसमाने रसज्ञा
नमित्यपि भूतप्रकाशानमसिद्धेहेतुरित्याशङ्क्य चक्षुर्नितेति नित्यस्य
सज्ञाने प्रकाशः तस्य सृष्टेया सत्ता तदितराभवेद्यदिरसने दियजनिनेवेति
मानेन स्यात् केवलस्य ताविवातीत्या त्वभवामसज्ञानमसेदवृत्तज्ञानेन प्रकाप
त इति दृष्टज्ञानमेव तदानीमभवसत्तनोपाधिमत्तत्तदुपाधे अरसस्य प्रकाशान
मित्यासिद्धेहेतुः इदियनियमाभावेचाप्यभावप्रसंगः एकदाचावलोकित
विषयस्यानविषयतदभवता शेषितस्फुटाभावप्रसंग इति नार्कचित्वासावि
ज्ञेसादित्येवैकमभावाज्ञानाताम् ज्ञानोत्वेदकोत्वेदोऽप्युक्तः इदानीव ते
मानानोपेयापधेन ज्ञानानमित्योत्वेदकत्वेदोऽप्युक्तः साकम्वादचेति
नटमहान्तकी प्रकाशेन तेकी वयं पृथगप्यमस्यत्ता प्रत्युपाध्यावेतपेकेवय
तिरिक्ताः सामाजिकास्तावेति दर्शनानि प्रत्येकेवेद्यानिता निम्यपि वास्य
कारवेति तत्तथा योगेन अस्येव वास्येतेनैव वास्येनाकारोत्वेकेकस्यानजन
ते कवभासमवेदकनते कवभासमवेद्येते तस्मिन् विषये यज्ञानमेकक
स्य सत्वे पितस्य वेदकानिया निज्ञानातया गित अवेदकं ये ज्ञानातया गिते।
वाकारवतामन्योत्वेवेदकदृष्टाता न केत्वादेकनते कवभासेप्यभासा
नामनेकत्वे सादिति संगतिः ननु सत्यं तत्र प्रत्येकमेकभासः किं तया दृष्ट
देशकालस्वरूपत एकस्याभासत्ता हेतुवापरस्येति सर्वथा तादृश्यप्रवेश
मया तत्तमानाभिहारदृष्टात्तादृष्टादनेकत्वेनाभातिजलज्वालाप्रभासेमी।
लेनेपि स्युचयोधिकः स्यादेह न सर्वथा तादृष्टात्तयमेकत्वेभासतामि
ति पश्येतां निवारयति यत्रेति एकस्या सामाजिकस्य दचक्षिकमला
दोषस्तत्तत्स्य सगमदानकारिकेवललासिकावदत्र विस्मयपिकीरकामि
नीवरन विवकरकमोरभासते तदा तदभासस्य प्रत्येकेवेद्यत्तादनाभासा
नोचतामलितपि वेद्यत्तास्वेस्यपामलपीतलरूपे मिलितोऽभासः
स्यात् ननु केवेद्यामिशावभासो दृष्ट इति आह यथेति एकत्र चक्षुर्निते।
त्वातिमिरदृष्टे चक्षुर्निते चक्षुर्निते चक्षुर्निते चक्षुर्निते चक्षुर्निते चक्षुर्निते
एवमेकसंज्ञाने कृमाने च दारिप्रकाशो च योरापयेता ज्ञाने ज्ञानोतेरवयवे

३.
प्र जा
वि. वि
६७

समापादयेदित्युक्तम् अथुनान्विदमाह नचापीत्यादिनाप्रसज्येतेतिविमोक्षेन।
इहानदिकरीजायातावदवापितमस्ति ज्ञानमेतैरेषामानेपणामीतिप्रत्येकं ।
नचतेत्रैकसेतितितानचापियुगपद्वाविनोकार्यकारणभावः तथापिचट
ष्टुपवेद्यवेदकभावइतिसर्वप्रमात्मानानोज्ञानानामनियमेनवेद्यवेदकोत्तम
हान्विस्मयइतिनवसेकारजत्वमत्रनियामकंमविद्यति तत्सर्वीयमज्ञोदोषः
प्रतिसमाहितइत्याशयेनाह अथापीति स्वभावनियमादितिसेस्कारजत्वा
भावकतात् स्वभाववेचिआदितिसेस्कारजत्वाकृतादितियतिरेकावयवा
रेणापोनरुत्तमम् यदिवाष्टंकाकार्यस्यज्ञानस्यस्वभावमेदउक्तो हि
तीयेनज्ञतत्कारणस्यसेस्कारेतिप्रयोगेयथेकप्रहोरादोषव्यतिजिहीर्ष
ति तथासिंहानवादीपरप्रकाशज्ञानमित्यस्यपक्षस्यसूलनयवो र्थापनेन
भवतीतिदर्शयति उक्तेतितावदिति टकस्वाभासेवत्येवस्तुनोनिजेनज्ञाण
मतोपाधिकेविपवित्तत्तयाशयः सेस्कारजत्वेनतर्हि किंकृतमितिचे
त् आह तत्रापीतिसप्रकाशेकटपत्वनान्यथाभवत्यपिभिन्नात्मनोपबभ
वादस्यटपस्यापिस्मरणास्यसाटपेविषयस्यायाकृतस्याज्ञानमेतैसेस्का
रजत्वेपिपूर्वकेज्ञानमाभास्यतेतेन एवेहिसतिद्वयेसेभावाते अनुभव
गतस्यग्राह्योपप्रकाशोग्राहकोशस्यवाप्राकृत्येतिराकोति ग्रास्य
स्फटाभासस्यानुभवसेचेतनेनतैस्सत्तावित्यनेनयोमिज्ञानेग्राहकात्मनि
यथापरसेवेदनेष्टुगोवग्राह्यपक्षानिचिप्रकाशेतेनैवेस्सतिज्ञानेस्वा
त्वभवः चटपवग्राह्यस्यटतयाग्राह्यभूमिकापिग्राहीत्यनेनद्वितीयप्र
कारमपाकरोति सेस्कारेणतर्हिकिमपाकृतं आह साटपमात्रमिति
सात्रग्रहणमतिरिक्तप्रकाशपक्षनिगमाययत्किलनष्टंनतसेस्कारेजव
स्वेतेरथावशासन्वियमतिपूर्वसन्निवेशावमन्निवेशातेरेनष्टात्वभव
इतिसेस्कारेणिसारोविषयतयानसन्वियमेति सन्वयगमननिव
त्यनेनिसन्निधानम् असन्निहितसन्वयोपामोस्माकंराजेति राजत्व
द्विषमयेत्यनियमः तद्विरुद्धत्वेचनष्टत्वमितिकारणाविरुद्धत्वविधिः
नन्वनुभवेनेस्मरणमेकविषयकथेस्यादित्येयत्तावतेते तत्रानुभवेस्स
त्तानाभासमानेपिसाटपतावसेस्कारजत्वात्सिद्धेनप्रविषयहोराति
एकविषयत्वमपिसाटपतावपुचरिष्यतेइतिसिंहोव्यवहारःस्मरणाद
भित्तोपेगीतापकाहवस्तुमित्येवेति यद्वस्तुस्थितप्रशङ्क भवतिनदवपुस
स्कारमापत्तप्रहोहिसिस्सत्त्वज्ञानोविशेषः कथंचित्प्रशङ्कएवपीयुस्सेस्का
रोविशेषः यच्चाल्लकारः प्रहोहोस्याःसेविदः पीयुस्सपवसेस्कारोवाच्य
ति यत्रचसेस्काराद्विद्यतेनसाटपमित्यभयंभूजैसन्निवेशावयव

शपारगमनादोदष्टम् इहचपूर्वज्ञानेस्थितमभूत्तदवपुसेस्कारस्यसाटपता
भावमितिकल्प्यते नतसाटपतातेपाकम् इयेवदीद्विज्ञापकमेतावसर्विषय
इयेयोगवययोविबुद्धिचिक्मेणभूजैवपरापरत्रुपप्रेस्सतीयत्तासाटप
मवेयात् तन्निहिततीयोक्तिस्थिरमात्मनमप्यितापिबेपोधिकेताडः समपुमे
कविषयत्वेस्सत्यनुभवयोहिनग्राहकेततीयेज्ञानसक्ति यतस्तयोः साटपमे
वगत्यात्ता एकविषयतामध्यवसेपुचरेहनानुभवस्मरणोसाटपवेच
दतीयानुपलब्धेतिकारणानुपलब्धिः तन्साटपतादेवनिष्प्रेयमिदंम
तत्सेस्कारजमिति तत्रयदिसाटपनेवेद्येतर्हिसेस्कारजत्वमपिकथंकारेनि।
अयेनहिसर्ववस्तुसेस्कारंकरोति भूतलादपसारितेलघुनित्याप्रायेत
दसम्भवात् सत्यमिदमेवम् किंत्वभुपगम्यवादमात्रमेतदिति सिद्धान्तीप्रत्य
तावज्ञानमत्रदर्शयति यदिनोभेतिनिपातसहितेनसाटपनेनतदवगतिरिति
साटपस्यावगतिरित्यनेनतद्वतिरितिस्वोपपत्त्यात्वातेरेकतम् उपचयम्
नवस्तववस्थाकारीएकस्यज्ञानस्योविषयत्वेन्यस्याहीकविषयत्वेसाटप
देकविषयतायामुपचरितायामपिवास्तवैकविषयसेवेदतापीताववहा
निर्वीहता तत्रोपचयस्सावदकिंचित्करोत् तारुपिचनोपपद्यतइतिपरप
क्षस्यसर्वथादोवेत्यमित्यपिप्रावृत्तः सूत्रार्थप्रकृतप्रमयायोजयति उपसेस्कार
होरातेदेवमिति सेस्कारजत्वपीतिकथंचिदभुपगतेपीत्यपिप्रावृत्तः ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ तन्नुदिस्यत्यनुभवयोरैकविषयत्वे
पारमार्थिकमेवेनसमर्थायाप्रयस्येतापि नततथा तथादियत्तावदती
तःपितास्मरणोभतिसतयनष्टःकथंस्मरणेभायात् यथात यथाविद्वेषः
पितानहसुतिनकंयुयति तथाभास्यपिनेतिनिश्चयः तचास्वर्त्तमानाती
तकालहययोगः पितृविरोधात् अभुपगमे सर्वतोवाहनेरजनेकथम
न्यत्राप्येकंस्यात् भूमिस्मानचासावस्तुटः सार्तः पित्राभासेदेशकालस
टपानियतस्तद्विपरीतेनानुभविकेनाभासेनेकतामपगतस्तस्ते तेनति
भीसमानेपवतस्सिन्विषयमिमात्रुपात्रदध्यवसायात्तदवभासिकेति।
स्सतिरेष्टविषयोचते भूमवशादितिकारिकापादत्रयार्थः संचेपया।
एवयावतारितोभूमत्येतेन तथाहिभट्टपूकरनन्दनः स्सतिदिशेवार्थयर्म
तोप्रकाशमानतायाम्येषीत् अर्थानभासतेभ्योतिस्सत्योरयोभाबुहिकाल
त्वम् तंचेकतोदशादिभेदात् तत्वेवानिजेदशादिवेदनमिति तदेतदसमञ्जस
मितिसेहेपेणावाच्येष्टुपीत्यादिना स्सतिरसदेव असंख्यातिपक्षेआलेभ
ते वासनोपकल्पितेवाज्ञानाकारमात्माख्यातिपक्षेआभासयतिप्रकाश
यति नतप्राचमनुभवेतद्विषयेवा उभयस्यापिस्सतिकालेनास्तिवात् त
त्कवलमभिमानसारेतेनाप्यवस्यति तदनुभवकालावलस्वनेनाप्य

प्र जा-
वि वि
६८

वसाययस्यैवैयति सौमभूतति सुव्यनभवकालसाधः अतुभूतस्य
नभवसाधस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
वहीयमानेनाभेदानयवसायमयादभेदायवसायसादन्तुलालसनेत्स
नेः नतिवेकिनः प्रतियेति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
विषयोयसाधतिवासाधः अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
नोव्याख्यानेनेतिमसतवाक्यार्थतिषेयेनचकारेणाशकाद्योतकेनापेतिवा
ख्यातस्य अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
यनेनेनयोयसाधतिवासाधः अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
क्तपुसक्तैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
स्वनीकुसुतदमितुस्वतयायतः प्रवर्तते तन्निदायारत्नसक्तम् वाधकोदय
समेप्रभावतसेवेदनेचापे दृष्टविपरीततिनालेवेति आकाशतिवचनेवित
या मदात्माख्यातयस्तिस्वोपिस्वचित्ताः इहावावजोदश्यापिनेभोतिस्वोदिये
स्वत्यरन्वभोत्येवेलचापादिसिप्यम् विपरीतव्यातिमेवभोतिमशेषात
दृष्टिसमर्थपिप्यते भोतिस्वोदियेवसाधसायस्येति स्वेवेपरीत्येचप्रवृत्तिप्र
तिविषयमेपेक्षप्रेषिनायवसितमर्थक्रियाकारित्वसम्भवस्तुभावेचापे
क्षेतिअतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
रपुत्रजापीतिदाष्टैतिकस्मरणविकल्पसमीकरोति तत इतिवितपादाव्या
तिवृत्तात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
एतत्सर्वोक्तं निराकरोति कथं सर्वोक्तं सवेसमस्तोक्तवस्तुदृष्टादृष्टा न
प्यास्यत्रकिंचिन्निराकियते यथाश्रोत्रासोवागीमानित्यः सदाः सम
यापेक्षीवाचकः इत्यत्रनित्यत्वमेवनिराकियते नात्यन्तदेशदृष्टेननुवाक्य
योयेदृष्टितोभवेदितुस्वतिसेस्कारजाभोत्यापूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापिके
तिप्रतिपदार्थतदुपेक्षाचवाक्यार्थइति सर्वमेतन्निराकियते यः स्वदृष्टवि
शेषइहविचारविशेषमिन्निनेनावलम्ब्यतेसपवनोपपद्यते इतिनावलम्ब्यार्थः ।
पूर्वस्वजापेटीकाकारोदृष्टापादनायामनुवदति ययसदेवेति ततः
स्वतिवतामसुखेयैतयुक्तमितिसस्वेधः तच्छेदेनपूर्वश्लोकोक्तइहान् ।
दितोर्थः परादृष्टः अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
केचित्काले मयेसुषितेसवतपूर्णाः प्रमोषोपहारः पुनः प्रकाशनेन ।
लाभादिनिस्तेसुस्वोदयेनजातेतरेषांसाविशेषः तदेवपूर्वस्वजा ।
र्थेनोत्पद्यते अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
म्यकप्रकर्षणमुषितपवासौजात इतिहपूर्वस्वजापेटीकाकारोदृष्टापादनायामनुवदति
सुनादित्येनपूर्वानुभावाप्रकाशादिविदृष्टिमाख्याता तद्विषयत्यादि ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नातविषयः

संप्रमोषइति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
यादिनास्वतिवनेयुक्तमितिसुखेयैवैयति अतुभूतस्यैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
विषयत्वेन ननुमानेभोतिवैवस्थापयतिचवस्तु तद्वत्स्वतिरपिसुखेय
नतादिव्यवस्थापयिष्यतीत्याशेकाह अतुमानेमेति भवजतावत्तदेवतेन
मानेभोति यथाक्तेभवतिः अतस्मिन्नुदादिकितपुनरपुनर्भवतिरेव
भोतिरपिसुखेयतः प्रमेतिः योहिभावायपामृतसतादिलिखचेतसुः हेत
काज्जातयाभेतेतस्मादस्तुनिलिगयीः लिगलिगिपियारेवपारम्युपाव
स्तुति प्रतिवेधातदभासुप्ययोरपिवेचनम् इत्येवयपारम्ययैतद्विस्स
रोपादिभेवदतीतदृष्टानुमानवदपूर्वतिअययमेवेदपूर्वानुभवविषयम्
तुभूतवस्तुविषयेवा पूर्वभासुस्वत्यनुवेधात्तातस्यहृषभयेपाकसंप्रति
पतेः प्रमाहाराभ्यसक्ततास्तुभिलासाहीतरागान्मादशानादित्यादिहे
तः कालकल्पितस्वतिविलक्षणोत्पन्नपूर्वजानुभवतद्विषयानुमानेनसदृश
सचदतइतिज्ञानेसादिति पूर्वप्रकाशनात्मकनिश्चयप्रत्यक्षीवनपरमार्थ
स्वस्वतिवसाहतिः तस्मादनुमानेपारम्ययैवैयति अतुभूतस्यैवैयति
भोतिः स्मरणभूम्यविशेषइतिकथमर्थव्यवस्थापेयदसौ दृष्टस्वतेरेषाव
स्थापकत्वेसवेव्यवहारस्वदृष्टगमनापेक्षतसमापनोदे एवमिहभोतेरप्य
र्थप्रतिवेयेनभविष्यतिव्यवस्था सतस्वतोनालीनिकथमर्थव्यवस्थापे
दित्युक्तम् नकोचनभोतिरपेक्षव्यवस्थापिका तत्कथेस्वतिरपितथाभवेदि
त्यन्तंनतस्वदेवचपेतेइतिनपुनरुक्तता ननुविकल्पवृत्तास्वतिविकल्प
असर्वोभोतइति तथापितथावपेक्षमावमित्याह नचातीति बह्वेचेनेन
साहचोत्सर्गिकेसर्वव्यवस्थापिकत्वाभोतत्वेयेनस्वतेरपिक्तन्यप्रवर्तितमे
उल्लेखेनयथायानेतस्मात् यावतावद्येतेतत दिवदेपितदवसायानेभा
तोपितुवासावसायपेवेत्यनेतरस्वे यतोयेदवविपरीतार्थवेदनेदेवभा
तसु नचतथास्वतिः नक्षितयापूर्वप्रकाशपुनरपामात्यनुमानज्ञानवरी
क्रियेतेयेनस्वप्रतिभासुतेर्था व्यवसायेनप्रवृत्तेरित्यपनतेभोतिस्वमेवत
स्वतेहिपूर्वानुभवप्रत्यक्षीवितएवप्राप्तभूतः नास्यामपूर्वकिंचित्यका
शातेयेनेवेपरीत्यसाशेकतेतदर्थमेववृत्तोपूर्वानुभूतग्रहणमनुमानविक
ल्पनादाविवापूर्वप्रकाशानिराकरातात्येपाप्रयुक्तमितिदर्शयति त
दाहेतिवचसायताप्रथमयाव्यायहितौयेकरिकथंवाचेष्ट पूर्वानुभवमेति
अन्यथास्वति अवस्तुविषयत्वेअसाइतिस्वतेः सस्काराजानयत्कल्पिते
नकिंप्रयोजनम् तस्तेस्कादितस्मादृष्टेपूर्वसन्निवेशेनेवापरस्यसन्निवेशस्य
तदेवशाव्यतस्तेसुर्गाविभाराप्रतिपत्तिकारीचापीकामोदेनेवैलस नचस्म

६.
प्र नि.
मि जा.
वि. वि.
७०

चेतिमेतद्वयम् सौगतमतेष्विटीकाकारेभ्योऽतिरिक्तं दर्शयति विविकल्पकेता
वन्नमोतिनापि सर्वत्र विकल्पेति चटयति सेविदाभासमानश्चित्स
सेविदिनत्रिहेचकारेनकाचनसेविदविकल्पिकाविकल्पिकावाभ्योति
रुमयत यस्याएवहिसेविदोवायकप्रमाणो न विपरीतनिष्ठत्वमावेद्य
तेसेवानवाप्तिरिति चत्वाङ्गानि भवितुमर्हति ननु वस्तुतः नयद्विपरीते
वेदनेतद्भातिः किवायकेन यस्यावेपरीत्यनिष्ठत्वमावेद्यत्वेन विषो
षेणाग्राह्य अथ येति यद्येविषोषोनाश्रयतः सत्यः सत्यमेवेदमिति ।
नीलालम्बनमेवज्ञानेन विपरीतसत्यमेवेदमिति सौगतदृष्टीत्यनेन विषो
षेणापटविपरीतचटमेवेदनायवधीयस्य सत्यमेवेदमपि भ्योति स्यादित्यु
क्तम् ननु वेपरीत्येतेषावष्टमभक्ततेवास्त्वैवदृष्टानेन चलीलेदेषावष्ट
वष्टमेन सखादीनो वेदनमपि न संविहृपावष्टमेन ततएव हि चेत्तापेन
सुखाद्यउच्यते एकचंदेष्टावष्टमासु हि चंद्रेति वस्तुतः विपरीतोभौ
निविकल्पकेनापि गृहीतः निहिचेदे निविकल्पके कस्मात्तद्भाति तयापि हि
तन्निवृत्तयेव प्रत्यक्षलक्षणोपिकमभ्योतयेदेषोपि कामेव जतमभ्येवे
किरन्वदेष्टावष्टमेन न प्रकाशते त्विपरीतेव निविकल्पके भातिरिति तस्मै
वेदनेमविकल्पकमभ्योतयेजतायवसायसु रजतेषु किं देष्टावष्टमेन भव
त्वस्तुतो विपरीतोभवतीति भवत्येतेषावष्टमायमेवेष्टमभ्येवेति एतदा
शंका मानाग्राह्य अथापीति यद्यग्रहोतादातेन नायमवष्टमेन तयायतया
यानिरेकयोति दर्शयति तदिदं तयापीत्यर्थः हि चेदस्य प्रतीयमानस्य कथं
मेकस्य गार्कतादातयस्या हि चेद्वचनस्य स्वरेण देवप्रवृत्तिप्रामाण्यमिच्छेत्तदे
प्रवृत्तिर्देष्टानाम्यः अपि वेदेनेनापरिस्वयतिरिक्तस्येष्टातातावेष्टापयज्ञानिः
संस्पृतासर्वयर्माणासु उदयेष्टोऽद्वैतयाभ्युपगम्य वादशितो जयति ।
आलोके चटोभातीति चटप्रतिभासस्यासि अन्यदेष्टावष्टमः ननु नायवाय
केनायदष्टातवेद्यते सहितरूपसहिसुरेवाज्ञेकः आधारेण यभावस्य निर्भासम
तस्यावापितत्वात् नन्वेकचंदेष्टावष्टमसु हि चेद्वचनस्य स्वरेण देवप्रवृत्तिप्रामा
तत्वात् तदिदं अपि करणदेष्टावष्टमावष्टमाङ्गानेति सत्यं तादात्म्येन चावभास
तत्वात्तीति कथं भवति त्वम ननु सत्रेव हि चेदोभातिसेव भासमानेतेव हि सत्तात्
दस्य अत्रातिचेति व्याहृतम् अन्यत्वेन यावच्च दौष्टमस्य भिन्नेन सत्त्वमिति तदे
दमपि भ्योति स्यात् तदेतदाह नचास्य द्यातिरिक्त्यादिना ननु भासमानत्वं स ।
त्वम् अपि त्वयं कियकारित्वेन अहिचेदोभातीति प्रमाणोक्तदमिदमिति
दर्शयति अर्थकियाकारित्वमपीति असत्तति असत्त्वेन तया भिमतास्य
सत्यः वालस्येति विविकल्पाह्लादाविवेकिततद्देवाः ननु योनेरे ॥

ननु नियमोयं
उपपद्यते अथ
वसायस्येव

कोटप्रतिसेनेन दिवालिं गितेन चावेको हित्वालिं गितेन चावेको हित्वालिं गितेन चावेको हित्वालिं
रीकएवमह तथेवरासावर्णिकबोकोति यथाप्रतिभासेहि सौतेन प्रति ।
भासनेचेदस्मि तद्वत्सारिण्यपि किययापि भासमानं स्यापि च प्रतिभासो द्रव्य
तस्य एतत्त्वस्यानदिति प्रतिभासएव सत्तेति रजः रजोत्पत्तौ सत्त्वमिति स्यात्
नीति प्रतिभासमानेन रूपेयस्य सत्त्वात् प्रतिभासमानेन वक्तव्यस्य एत
देव च द्रव्येति तयाहीति न तस्येति प्रत्युतास्य तत्त्वस्य गजानत तयावमिष्ट
गस्मेति मित्रं चिकित्सिषु राह भोऽस्मिन्मयमेव हि चेद्वचनमीति सौपितेये ।
वप्रतिवक्तिरस्येव पणमिति अत्र दृष्टान्तमाह नहीति उज्जालेमेव तत्रैव
यादिविद्येतस्य असत्त्वेनेति अवास्तव्यस्यः नेति सौपितेयेतोभवे
हास्यामि सुवः प्रवेष्टेन तवेवम् अतएव द्रव्यदिशति नाहं स्यामि लोके
व भूमयामीति न त्वेव सर्वप्रामाण्येन वेदनातिकथा नस्याह तस्मैति यतएव त
तद्देष्टमेयं तरेलव्यमित्यर्थः किंतदाह असत्तति अनन्वहीह रूपस्य ।
हि चेदस्य प्रकाशमानस्य वस्त्वनेति वहीष्टेणाज्ञानकाप्रत्ययार्थत्वेनाता
तत्त्वेनाज्ञानत्वेन तत्त्वान्तेन याप्रतीतिः सम्यग्भूति यदिवाचकोर्येतत्तत्त्वा
हि चेद्वप्रतिभासनेतरेप्रतीतिरित्यवसायदृष्टावष्टमे ततश्च तस्याप्यवसा
ख्यायानचेत्यादिना तस्याः प्रतीतेर्वलोदवायवसायदृष्टावष्टमापततीति निर
प्यते तयाचमयप्रसक्तदृष्टान्तसमुच्चयार्थप्रकारः द्वितीयव्याख्याया प्र ।
नीतिरवसायदृष्टावष्टमेत्यत्रैतत्प्रत्ययः तवेत्यादि चार्थः यस्यामानं प्र ।
काप्रमाणेयदस्तत्प्रतिपत्ताकारेण येव प्रकाशते तथेव तदवसायभूतं तत्रा
भवति ततस्तस्यायाप्रतीतिरविकल्पाप्रकाशदृष्टावष्टमावष्टमेव वाच्यत्वात् विप
रीतेवेदनदृष्टमेव सत्तेति सत्योक्तोऽतः प्रतीत्येते निविकल्पकप्रतीतिव्यति
रिक्ततदपि न सत्त्वमपि च विपरीतयेनायवसीयेत नचास्य स्वग्राह्येपरीत्य
सत्तः प्रथमानेति विविकल्पकविषयदृष्टेतेपरीत्येयतायवसीयेत तदे
वायवसायदृष्टे सर्वत्र भवतानेभ्योतमित्युक्तम् ननु निविकल्पकोत्तर
मेव तथाज्ञेन स्याह तस्मैति अविकल्पकत्वमेतदेव त्वयं मात्ररूपत्वेमे
याजनविज्ञानादिवापारस्तु विविकल्पनम् तदाह विविकल्पात्तत्त्वमिति भो
तित्वेयुक्तमितिसंयः तस्यादिप्रथमानदृष्टावष्टमावष्टमे तदाह दृष्टा
ति किं सर्वत्र भवतत्वेनेत्याह विपरीतेति शुक्लोदृष्टावष्टमावष्टमेपरीत्येन
रजतेनायवसायैनेक्यदाकरोति तदाभ्योतनम् नीतेतदृष्टेपरीत्येनैव वि
कल्पेनेकेकातेता अतएव वाचतेतदृष्टेपद्विक्लेनास्येष्टतायदेको
तदवसायस्य सर्वविकल्पेभ्योतः वस्तुमूलत्वेन तत्राप्यकत्वात्तमेति तथायव
द्वियते नीलस्यैवाप्यतादर्थकियाकारित्वेनाभिमानात् स्पष्टास्पष्टतायव

को

भो

स्तिमिरादिकारणान्त
रोक्तामितस्तदसाधार
णः ५

चेतोदायाभाससम्बन्धोनाप्यवस्थिततयावतारानुपपन्नप्रपन्न
 न तवः प्रतिज्ञासंज्ञाभावेनातिमयिस्यमाचक्ष्णातिप्राप्तकं प्रत्यक्षं नेवे
 हृत्ताभवेति दृष्टान्तवैलम्बिमिति अनेनप्रतिभासधर्मप्राप्तमित्य
 क्तमवति एवेतिविकल्पकेनेतदापिप्रमाणवत्तत्त्वास्तीकारान्तरमात्म
 निभ्रान्तत्वम् शुक्तिरजतभ्रमेतुप्रथमनिर्विकल्पकेनरजतस्तीकाराभा
 वात्तस्यमित्यन्वाभिप्रायइतितावदिति इहत्वावश्यप्राप्तदृष्टान्तस्य
 तदर्थपिद्योते भवतामितिस्वदृष्टान्तेभ्रान्तित्वेयत्तद्विहृततावदृष्टान्तमिति
 यावत् यत्रेश्वरविवेकः परेशाभयिकेपादोभ्रान्तोभविद्विस्तुवति एवं
 लोकप्रसिद्धेभ्रमरूपेयस्तीयोप्यवसायोशक्तत्रिदशनेनसर्वत्रायव।
 सायेभ्रान्तिरूपेप्रदर्शनेभ्रान्तिरूपेसाध्यवसोयनववतिष्ठ पतस्यावास्यव
 वस्थानद्यते तत्राशेनस्यजडरूपत्वात् यत्राशेचाजडत्वमवशि तत्रवस्था
 स्यादन्तर्गतत्वादिनिर्दृश्यति स्मृतिज्ञानेहीति हीतियस्मादेव भ्रंश
 त्रविभागइतीति तस्मादिष्यववस्थापकमप्यवसायस्यनयुज्यते यथा
 प्रकृतस्यस्मृतिज्ञानस्येति स्मृतिरुपलक्षणमत्र एतेदेवचटयतिसृति
 योशानन्तातेनिर्विकल्पकस्वमेवदन्तलक्षणः सत्तायस्यवस्थापकः
 तेनाप्यस्यैवस्वरूपस्यस्वाभासस्यचप्रकाशनात् यत्ततोशः प्रतिभासमा
 नः स्वरूपेस्वाभासस्वभावस्तस्मात्स्मृतिज्ञानमिज्ञानव्यतिरिक्तानवा
 यस्वभावाज्ञानादेव्यतिरिक्तेचेतिन्यायात् युक्तविकल्पनेवापारात्ताप्य
 वसायः सयद्यपिसापादवतीर्णा इवलक्षतेइत्यतोर्थव्यवस्थापकतयासं
 भावयितुमारव्यस्त्यापितनिर्वैक्यस्यसंभावना तदाह यावतेति एवंप्र
 ज्ञानसंभावनानिर्वाहभावयेत कमथयम् ननुभ्रान्तेचभविष्यतिव्यवस्था
 एकंचभविष्यतिबुध्यति किंस्मितश्रिभ्रान्तत्वेनसहसहसमनुष्ठीयमाने
 व्यवस्थापकत्वमापेक्षितेनिषेधति भ्रान्तस्यापीति अत्ररुतः जडत्वा
 दिति ननुविषयस्यव्यवस्थापकइति कोर्णविषयस्यव्यवस्थापकरोति तत्रयथा
 काष्ठस्यप्राणिकोर्णप्रियुक्तेज्जिसमेवैत्रप्रतिबन्धकतयेवावसायोव्यवस्था
 विषयस्यकोरितिइति किंमस्यजाड्यजाड्यचित्तयाइत्यशङ्काहव्यवस्थाप
 नेहीति प्रालम्बिसंवेदने प्रत्याप्रसुखेणचित्तिकोपाख्यानेलक्षणध्वंसाय
 दृष्टेयश्चप्रमात्रेतेतथाभूतमस्वात्मनियदृष्टांकारोप्यवसायस्तत्कटपा
 स्पायीकारस्यव्यवसायस्यैवैवातेनार्थकारप्रकारेणाभूतस्यावसायस्यज
 नानार्थवाचकस्यसंकेतितस्यशब्दसोदीशामुपाख्याप्रसायकेयदृष्टा।
 त्वहोनापादानादियोगमिति इत्येतद्व्यवस्थापकत्वाद्येनत्वर्थस्यासोकाष्टस्ये
 वकश्चिद्विकारः हीति यत्तएवेततः प्रत्यापाख्यावत्त्वस्तुविषयजडस्य।
 स्वात्मीतिध्वंसवत्त्वस्यातः कथंस्यात् चान्वाचये अतएवापसहसिष्ठ।
 तिवक्तुसंवेदनदृष्टत्वलाभश्चित्तस्तीकनापिद्विविषयसंवेदयमानेव।

प्र. जा.
वि. १४

दाहिरलवसेकोचायाप्रमात्तुवाहिरपितलवसेकोचताये
ज्ञानरूपा तत्रापिबहिरसेरुवितरेणमनयापिभासतेपव अत्युपानसे
थानायागादितिज्ञानमात्रपमा उच्यतेतिमोरोरपीत्यादिनासर्वस्य
मेवायमवभासइत्याह स्थिरमस्थिरविषयच्छायापरत्तरूपानविहेप्रकाश
लक्षणेसर्वज्ञतावेदयात्मसिद्धमनयहृदनीयम तन्मसमर्थयितुमशक्नु
वदिःकृपाकाशमबलेयते तथाहिवोदेरस्थिरमेवास्पष्टारसाधिकैरुप
मेगीक्रियतेस्यैर्यतमेताननिष्ठयाविकल्पकल्पितेज्ञानमात्रवादिभिः
सांख्येयस्थिररूपविषयच्छायापरगगनतेप्रकाशरूपत्वेचपुरुषच्छायाप
नतेवुदितत्ववादिभिःसुखयेतिनवास्तवमत्रसुखत्वमपिप्रतिभासा
नुसारेण हेमतवम अतएवाह प्रकाशमानाया मिति वास्तवेहिप्रमाण
नेपुरुषमेवयदिवापुरुषस्यचित्तात्ररूपत्वात्प्रमात्तुवादिवद्वहउपचरितः
प्रमाणातिपर्यादादिहिसारूपकृतोवुदित्वविशेषाहिवानिस्वरूपगमा
तपुरुषच्छायापरत्वेवुदितत्वपवसुखः प्रमात्तुभावः उभयपरति उदेज्ञाने अये
प्रमातेतिचेयधामपीतिनेयापिकादीनोज्ञानलक्षणोयः प्रकाशः ज्ञानोदयपव
स्येधामतेविषयप्रकाशः तेतानिरिक्त आत्मशब्दवाचानित्ययापिद्वयविशेषः
प्रमातेति तत्रापिबहिरसेप्रकाशस्तवमेसादात्मद्वयतिरेकेणानिभीस
मानाहीकृतः केवलतयातिभीसेनसमवायस्यनिमित्तत्वमुक्तम यथामर
क्तमुक्तः पटनिरागोपोज्ञानाविहपवचिउपदेभाति तेष्वज्ञानाहमास्तेति
प्रत्ययेपिचज्ञानात्मनाप्रकाशेनपटज्ञानज्ञानात्मनाचप्रकाशेनोतपोतस्वभा
वपवसावात्माह्यदिति विविचिप्रकाशरूपानुविहपवस्तेतिमुक्तमवोचास
सपवज्ञानेप्रमातचेति नवसमवायस्यस्वयस्वचभेदेनैवभवतिमयोगवदि
त्याशेकसत्ये ॥ किं त्व अथतसिद्धत्वाज्ञानस्यतज्ज्ञानभेदेनावभासोपुक्तइति
दर्शयति अत्ययेतिवापित्वति नाभ्येतदियरीताभ्योवाक्तिभ्योत्पेतमित्रयो
गक्षेमापिजातिवक्तितादात्म्येनेवावतिष्ठतेनिभीसेतेचेत्येवभूतोयः समवा
यस्यमहिमासकयेगुणगुणित्वात्तयेतममित्रयोगक्षेमाभेदेनावस्थान
निभीसावहीकृपीदित्याशयेन जातिमत्ररष्टोतीकरोती नहीत्यादिना दृष्टो
तस्या हेतुस्वरूपपरिपोषकत्वेनप्रकृतं प्रसाधनात्मात्राशयेनेहेतुता
योतकोहिशब्दः यदितिः स्वतंत्रमीतभासेनवातदातद्वयमेवमात्माकाशेते
च भिन्नेषुभिन्नप्रत्ययजनकत्वेहिजातेजीवितम् ननुयदिसर्वज्ञः षट्पदा
र्यानिविक्रानालोचयतिनदाजातिष्ठयत्तेनाप्यवलोकेयत् महाप्रलयेच
वक्तुभावेव्यवशेजानीः पणेत्रिस्त्वेनचतदापितासाभावादित्याशेकाह ॥
सर्वज्ञस्यापीति ॥ तस्ययथास्वरूपसर्वज्ञः पदार्थाभ्युपति एवेहिसंभवात्तपवम
वेत सर्वज्ञत्वाप्रलयेव्यसोवतीतानागतः साक्षाद्वाक्तीः पणपेक्षउपर ॥

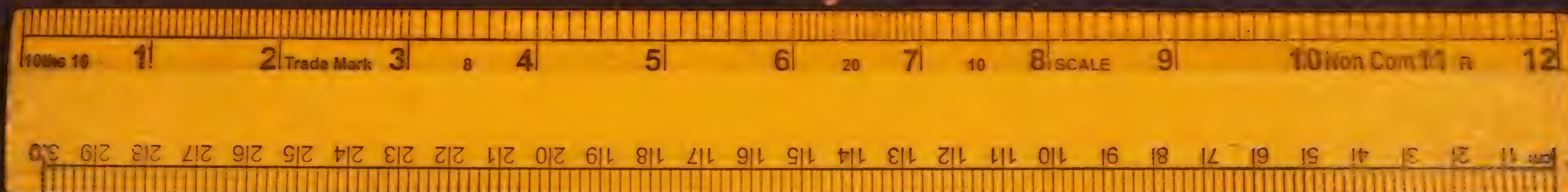
यम

ज्जकत्वजीवितमेवजातिमेवेति तदेतद स्तीत्यनेनोक्तम् स्थानेवात्मायरा
हीतिकेयोजयति तदिति अहेप्रकाशप्रतिभासादिप्रमातात्मा तयमेवेवस्त
तमुचितेप्रकाशेचोभेदेनव्युक्तस्तुगात्मा ततोहिभेदेनप्रकाशमानयदित
हृगाः स्यादिसुमपितहुगाः स्यादिति तदुगात्वमतिथुमप्रसंगानविद्यताद्या
दुमसायेनतमेरप्रकाशेनवायातरीति स्वभावहेतुवेचज्ञानेज्ञानाह मि
त्येवचित्ताभासम् उदमिन्नित्वभासेजातवेहिरुतमेतद्गाह्यस्त्वयमन्य
गगाह्येवभासमानज्ञानमेवभासतेभवेत एवेअहेप्रकाशयोगपप्रमात्तुवल
निष्ठतयेवज्ञानस्यप्रकाशनेसर्वदर्शनेदृष्टितेज्ञानमिति ज्ञानस्यज्ञानोतरेव
यतानयुक्ता नन्वमाहृदिदमितिज्ञानस्यप्रकाशः भवत्तवाहमिति ।
किंतयथासाध्यमिच्छामिहृषिप्रयत्नेहमित्यायमुवेच्छादेनासमेवत
त्वेन आत्मासमवेतेनैवव्यतिरिक्तज्ञाननप्रकाशनेतदज्ञानाहमितिज्ञानस्या
पिज्ञानात्मेतदेवकार्यसमवायिनामविद्यानीत्याशेकारज्ञानपवयमयुक्त
इतिरुदेयह्रीत्वाअहेप्रकाशेमेववृपेतिदृष्टयति स्वयमिति अहेप्रकाश
मयत्वमेतद्व्योते प्रकाशपतायांस्वाते अमनन्यसुखप्रदित्वमन्यथाप्रकाशो
तशब्दपरमेनवस्थानात्किंचित्प्रकाशेनपसक्तत्रिणीतम् प्रकाशस्या
त्वविश्रान्तिरेहमेवोहीति यस्याहिनेयापिकामुदापरोक्षवात्मातस्यात
त्योक्षवृत्तिः यमेः प्रकाशेनतत्तदेजावक्तव्यम् एथकप्रकाशमानस
कथमयुतसिद्धोभवत् नभसोप्यनिभीसेपानुस्यनिभीसुतिचेदेतदपिकथम्
तदुपवनमेयोगप्रत्यक्षमेवकथंस्यात् अथाहमितिज्ञानेप्रकाशतएवात्मा
तत्राप्याहमित्यपिज्ञानेनप्रकाशतदपिज्ञानोतरप्राप्तम् तत्तज्ञानोतरके
नाकोरोतोदेतीतिचिन्तम् यदितावदितमितिज्ञानात्मावहिर्भावास्पष्टात् अ
थाहमिति तर्हिज्ञानानिमिदेभवेत्तात्मानज्ञानम् अनवरणानासनेकिंचि
त्प्रकाशेन ज्ञानस्यादयोविषयस्यप्रकाशित्वुक्तिर्हिज्ञानविषयोत्तादात्म्य
वानयेहृदस्योदकाहशोयतेदेवपरसंख्येप्रिवरणाभित्यतेन्यतयावाव
कुरुत्ववताम् तस्मादनन्यपेक्षप्रकाशत्वेज्ञानस्यस्वरूपेतेदत्यापेक्षप्रका
शत्वेनविरुद्धेनदेवचज्ञानेनप्राप्तमितिज्ञानेज्ञानात्मावेद्यम् तद्विषयेति
ज्ञानानोयेविषयासोषोयावस्थितयत्तासांतिहा प्रतवस्थाभावेनपरिसमा
मिरितिवावत्तदेवीति पदस्याज्ञानस्यस्वरूपेविषयान्तराहंप्रकाशमान
रूपत्वम् किमन्यदिति अन्यदितदीयेगुणात्मादितावन्नभाति अर्थप्रकाशमात्र
स्येवनिभीसात् भासमानमपिचतदुपादिगुणानरात्मधारणाज्ञानरूपतयोने
वतिभोतस्यादितिज्ञानेनाभासमेवत एतदुपसेहृति तदिति यदेतदुक्तस्मादे
तोदिदमितिप्रकाशस्या हेतुहेतुपादहेर्भावात्प्रयकृतेसज्ञानेयदाप्रका
शोततदाअहेज्ञानाविषयप्रकाशमयइत्येवभूतोप्येति कीप्रतिपत्तिमपि

सु

३-
प्रज्ञा-
वि-वि
७५

[illegible][illegible]

समेयमिदं ता प्रथमं यं पिभाति तथाप्यनुभवदस्य स्वविश्रान्त्येवोपपत्तेन वि
धीयमानाहंतावदावनेनेव क्लृप्तमित्यहंता उतेव तदाचेति ईश्वरदशायां ।
नापिकमिति रदंतानामतत्र नापिकाप्रकाशस्याहंतात्मनः स्वातंत्र्यमहिमं
वदितुं तदंतावदवपरस्य स्वप्रसिद्धेनेव दृष्टान्तमोक्षमोहाति यथाहीति
एवमंग्णादृष्टातपकाएवसाधर्म्यं वैधर्म्याभां प्रेयकारिणोक्तः यथा इहं सति
वेषास्येदयेवमेव च इहं सवतयातदित्युपगमादेवैवोयोविस्मयदयप्रलयः
योः बोधएवनाम्यविशयग्रापिकमिंतसाधर्म्यं दृष्टंति इहेतदागिकसातया
तयेतिकश्चिद्योतिप्रयोगीकृतः स वे येनोपपद्यते बोधर्म्यं कइपत्ताति
योमलेषोनयुज्यते इति युक्तम् यन्नेस्मद्विवेकः नालादिकोपरागचन
प्रयेवविशिष्यते अवशिष्टप्रयारूपेणगमात्सर्ववादिनामिति एतच्छ्रवित्तं
वदात्तत्वाह तदास्त्वामिति अस्याप्रमयस्योदासीन्येप्राप्तकालमिति यावत्
यथा इह स्यतसत्रिवेप्रोषीतरम् एवेवोपइहेपिनेव किंचिदिति शयः संभव
तीति साधर्म्यं योजनात्तेरेवकारोण्यत्रेवैवम्यं नुविषेमेद्योतकः यथा रूपस्य वि
ष्टतास्यादेवेवोपइहेपि विविष्टतास्त्वामिति शयः पंक्तते सन्नेवप्रतीतिविधर्म्यो
जनाहेति यस्मादेवतदीश्वरदशायांबोधइपत्ताया नापिकां किंचिदिति संवेधः
प्रकृतलक्षणविभागस्य हेतुसमूहे इति सिद्धेतावदिति परसेवेद्यतावोपस्य
निषेधस्यासंविदृपत्तेनेतत्तातद्विनिषेधव्यापिकाया उदतातदिरुहयात्र
हेतयाव्याप्तं अहेतवदिसंविरोलक्षणम् तेन व्यापकविरुद्धव्याप्तनसंवेद
पत्तेन परसेवेद्यते निषिध्यते अत्र हि स्वसेविदृपत्ते ज्ञानस्य परेणांगीकृतके
वलंतयाभावेपि परसेवेद्यत्तमिच्छति सहिस्तान्मत्तासेविदृपतापरप्रकाशप
रसेवेद्यत्वेतद्विसयजानोतेगदयस्तदनयोः केविरोधइत्वाहसकोहि विरोध
इत्यादिना तस्योदासीन्येविरोधप्रतिपादनेन मोक्षश्चमिति परसेवेद्यतायास्तु
कापातादात्म्यमजडत्वं सहेतुतिलक्षणहोरेणतयोर्विरोधएवेति परसेवेद्यत
संवेदइपत्तेन तिषिध्यते साहिहेतोः स्वसेविदृपत्तस्य यद्यापकसहमिति ।
इहेतस्यदिरुद्धमिदमिति प्रकाशमिहेतवेनेन व्याप्ततल्लक्षणीकैति य
अविरोधस्त्वावेहेतः स एव तद्विपर्ययेनिषेधेविरुद्धोपलब्धिहेतुपलब्धिहेतु
भवतीति दय्ययति एवेति अतिसत्तेलक्षणीकत्वेसाधेयकमिका धीकियाका
वित्तलक्षणान्नत्वेतत्सम्भावहेतः नित्यत्वेतद्विषेधेव्यापकविरुद्धव्यामोल
धिः नित्यस्य लक्षणोपापार्कैयर्मणकसम्भावत्वेनाम तदिरुद्धं च मित्रसम्भाव
त्वेनैव व्यापकलक्षणोक्तमिकार्यकियाकापित्यस्य क्रमेणार्थक्रियाकरो
तीति हि भाषितस्य परमार्थः नानासम्भावयमिति नावृत्तोर्योपि पा
तादित्युक्त्यावृत्तत्वस्यापकयल्लक्षणमथात्वादिसत्तेतद्विरुद्धेनया ।

५ हिलक्षणप्रकाश
मित्रत्वजडत्वं शदेता
स्वसंविद्रूपतायाः

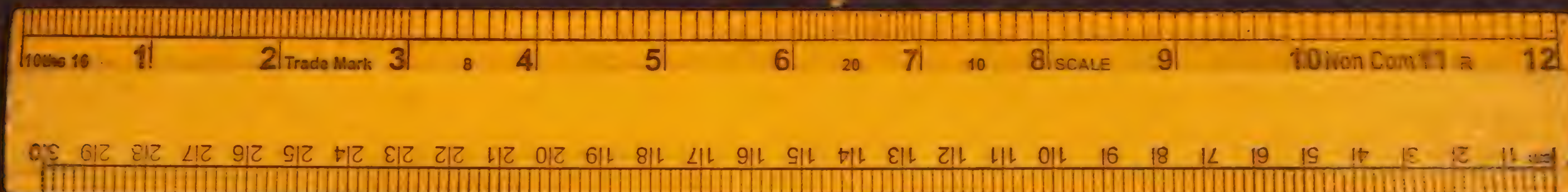
एवादिमत्वेनप्रिणपापव्याप्तमितिवापकविरुद्धादि
 प्रोपलविधेव अथलक्षणायावापकोधर्मः सनएणम्यावृत्तासमाकृत्यते
 पृथगाकर्षणस्यपरप्रणयनफलस्यप्रतिहे विषयेनिप्रयोजनत्वात्तदाह
 दात्वविरुद्धेनहृत्तत्वेनप्रिणपापदेव्याप्तमितिविरुद्धाप्रोपलविधेवमिति य
 दात्वप्रिणपापव्याप्तपितृत्वेनपृथक्कियते प्रसिद्धत्वात्कवलभेभ्योभ्योपिते
 यदहृत्तत्वेतदपस्यतेतदास्वभावविरुद्धापलविधेवभवति प्रकृतोपिपरसेवे
 दात्वमिदंतेत्येकंनत्वेचेत्तद्विरुद्धाप्रोपलविधेः अहेतुभ्यसेविहृत्तमिति।
 पिचेदेकंनत्वेतत्स्वभावविरुद्धापलविधेव इहत्परसेवेयतास्वसेवेयतेप
 रस्वत्तत्वातोन्नतत्वतः सिद्धे ततएवहिसतयोरविरोधमभिसन्वतस्या
 प्रायेनलक्षणात्म्यापकोधर्मसूयोः पृथक्कृत्यप्रदर्शितमितिवापकवि
 रुद्धाप्रोपलविधिवृत्तिकृतादर्शिता नानाप्रिर्हमादित्यपिविरुद्धाया
 पलविधेवभवतीत्येवेतन्नतवाधातव्यमितिलमवान्तरेण एवमजउपरसेवे
 यतामणाकृत्यपरसेवेयोपिस्वसेविहृत्तानास्तीतिदर्शयति चतस्यापीति
 यद्यप्युत्तरस्यास्वसेविहृत्तत्वेनकेनचिदुपगतंनतयापिविरोधस्युदीकरणाये
 दस्तत्तस्य यथायथमप्रकृतावादिनस्तद्व्याप्त्यस्यजते नचयुक्तविरोधादि।
 त्यतदेतदनदर्शयति अनर्थेवेति सेवेयमन्वपलधिजातरित्यर्थः स्वसेविहृ
 एत्वस्यनिषेधस्यवापकमहमिति तत्त्विरुद्धमिदमिति तेनवाप्रेपरसे
 वेयत्वमिति यतउपमेहरति तदेवमिति अप्रोषमपिविधेयदिक्रमेणयदि
 वायुगपदपिसेवेयतेतयापिवर्तमानमेकंजानेस्वविषयस्यजगद्वाति
 नतकस्यविविधयस्यज्ञानान्तरस्तीकृततत्वेतिज्ञानेहिनज्ञानोत्तरेणजाय
 तेजउवापनेः जानान्तस्तीकृतत्वेचाज्ञानेयंमयापूर्वेउः तद्वर्णार्थकियासा।
 यथानिश्चिनायेतस्वप्राप्तनश्चिसेवेदताभावात्तद्वस्तुत्वनतस्मिन्नेष्टे।
 तिस्रोपादिस्तान्तिकामिच्छाहपमथितोभजेत तदभावेराजामिरह्या
 मिश्रिप्रयत्नेपक्षमाकायस्य सम्यक्तयागादानरूपप्राप्त्येतव्यवहारोन्ना
 दिच्छाहेषयोः स्रतिहृत्वेकत्वात्तदभावेवत्येकस्यैकप्रयत्नाभावेप्रयत्नजा
 शरीरकर्मभवेतत्कृतार्थसंयोगविभागापस्यतेप्रितिसंयोजातान्तिकीप्र
 दीपवासिमिदिवप्रमात्यभिः स्वीयतेतेषामण्णवास्तुपसंयानादिकिविदिक्षितेभ्य
 पिरोच्यः प्रसक्तानेनप्रसाताः स्यप्रयत्नास्त्रेयात्वाते जानानायेदेकप्रवसंथा
 तविषयेमेलनेततोन्नयस्याः साजनस्यितिसागोपादानादिव्यवहारोन्नापि
 तिहृतिरपिज्ञानातोयस्यसंविषयेयमेतदेतत्तद्व्याधिकृत्यज्ञानमन्मभवत्यवि
 षयेयदेष्टेविकल्पयामीतिसापिविकल्पज्ञानस्यदेवः मानेनविकल्पे
 तस्य तदेवप्राप्तमीत्यादुभयस्यापिस्रतिसागाप्रपिप्रमथितामिमादिवा।
 उपकारोतदेवप्रकृतंमूलकाराणामपलोकव्यवहारस्यसतस्मिन्नेवेतान्ति

[illegible]

शतपुष्पकमलयभोगाधिकारैः सुदृष्टिचरविषयचरदिज्ञेयमायाप्र।
मात्रपुष्पकप्रकाशनमेवविकल्पनवापारूपमितिनिःक्षिप्तत्वज्ञः।
मेवनिक्षिप्तत्वविषयत्वविषयैः स्फुटतासुदृष्टिवापारभावनतः।
निक्षिप्तवापारः नतप्रत्यक्षतत्त्वावगलनेननेत्रेणवृत्तत्वात्
तस्याक्तत्वभावत्वरमणिवातेप्रवृत्तामितिबलमिः सामान्ये तदेव
यमुपदेशेतिविषयत्वत्वरमणिवातेविषयेनेवाप्रतीतिप्राप्तिमात्र परमा
रूपेणप्राप्तप्राप्तिनोक्तिकस्यव्यवहारस्याक्ततावद्विभवता अस्यापितुल्यत्व
त्वेयः परमार्थउपदिष्टभावनतत्त्वापरमार्थतः पूर्वप्रकाशितपरमार्थतू
पत्ताभावेपरमार्थस्याप्यवकाशेप्राप्यतेमिथ्यापरमार्थपरप्राप्तेविकाहि
भावनामिथ्यापरमार्थप्रवृत्ता तमेवस्फुटीकृत्यचयदेवातिमात्रतन्त्रित्या
यात् अथसमपरमार्थमेवस्फुटीकृतमि प्राचानभवविषयीकृततातोनेत्र
वता एवंचसेवेदनातोविषयमेलनमायातस्मिन्कृततातरम नन्किमत्रै
षयमेलनेनयथापिदीजादायति यादिज्ञेयमायातिशयेप्रासादेकरोर
दम्भवृत्त्यादिविचित्रः कार्यकारणभावलोकेप्रसिद्धोचतत्रविषय
मेलनेकिंचिदुपयुज्यतेसमर्थतेवा तेष्वपूर्वमनुभवकृतोविकल्पक
त एतेषानेतेभावनानामिधमास्ततोभावनानिघटितैः परिस्फुटम
वतिज्ञानोदय इयमेवपरमाणीप्रसिद्धिकिसत्रविषयमेलनसमर्थ
नाप्रयासेनेत्याशक्यते तंचेदमितिकार्यकारणभावोयभवति नतवी
जाङ्गरादिजडतत्त्ववृत्तातश्चित्तमात्रदस अथेभावः इत्कार्यकारणभाव
मात्रेणावभवविकल्पादीनोजडतत्त्ववृत्तातत्वेस्वरूपमात्रनिष्ठेनपरत्रा
किंचिन्न त्वाविषयस्यासाक्षात्कारोविकल्पनेस्मरणमित्यादयोविषय
स्यासाक्षात्काररहितः प्रकाशनविमर्शतपरमार्थवापारान्मनोव्यवहार
त्वायेमेवैषः अथातसिद्धाश्रमीनापह्नवोत्पन्नः एतेचेकविषयतयावि
नाकथेप्रकृत्येवत्त्वेविकल्पयामिस्मरामितिहितेषाप्राणितम् तस्या
आसमर्थनीयतायाविकल्पाः प्रत्यक्षायेतेनभवः स्मर्यतेवीजमार्तेसप्रति
भासेनेयैषाव्यवसायेनेत्यादिकिसमर्थमहोष्यते तद्येकविषयतयास
मन्त्रेयजालमुत्पाप्यते सात्त्वतावनसिध्यतेतेतावदस्मान्निश्चयतश्चिप
तदाहप्रतीति ए - - - - - अन्भवविकल्पनोपदिष्टोपदेशभावनादि
पुण्यपदेशतेनत्किलप्रतीतिविषयनिष्ठसेवेदनेनतवीजादिजडतत्त्वनिष्ठ
किंचिद्येततः किमिहाहप्रतीतिश्रुतेपरमार्थज्ञानेस्फुटफलद्वयेभा
वपित्तस्योत्तनीयोर्योविषयस्तुएवयदिसरसविकल्पनोपदिष्टोपदे
शाविकल्पनभावनापरस्पराणामभवेत्तत्तत्तज्ञातसमर्थविकल्पन
विज्ञातमन्यपदिष्टमन्यज्ञावितमन्यत्यामितिमेवेतैवेतत्समर्थम

यत्परमार्थज्ञानं
उपदेष्टुं रजित्वाप
देशे विनारकत्वा
उपदेष्टुना योगात्
भविष्यच्च यतः

यद्येवाभिभाष्यते भावनापरिनिष्ठा न तत्कृता कल्पणी फलमि
ति यत्तद्भाष्येकविषयस्य दर्शितत्वात् प्रमाणोदपरिप्रवृत्तिप्रमादिकमे
कविषयतेयेव सत्तान्नाशयेन निर्वोद्यते न स्या प्रमाणप्रमाणविभाष्योमाः
तेतत्तत्वेन गमयति तस्मादिति प्रयमिति प्रवृद्धा प्रवृद्ध निष्ठा व्यवहारोत्प
ये विषयाणां प्राप्तां ज्ञानोत्तरं न स्या विषयस्य ज्ञानान्तरे सत्त्वादेः प्रमात्रेतर
विषयस्य च प्रमात्रेतेरित्येवोपादेयं प्राप्तां ज्ञानान्तरं प्रमात्रात्मनि च व्यव
हार उच्यते अवेति व्यतिहारोदरतिः प्राप्तां सत्यवहारः एकविषयत्वेन व्याप्तः
तद्विरुद्धावेकविषयता अनेकात्मत्वे च ज्ञानान्तरे साव्यापिका प्रमज्जते प्रकार
त्रयेणाहित इयमयते प्रकारद्वये च दर्शितेन सिद्धता विषयधर्मः यदात्म
दुःखाप्रतिः प्रत्ययस्यार्थतत्किं विदुर्जवेत इति प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तिरेव
कथंचिद्वावृत्तः स्यान्नवर्णस्य रूपाति प्राप्ते निर्वर्त्यते तथा त्वेव्येदिया
दिव्याप्यमन्यमानप्रतीतयोपेक्षतया कृतो न प्रनन्यस्य कारणाभित्या
दि चतुर्विषयधर्मतान्मुक्ता वेद्यता च संविदो निरस्ता यदि चायमवशिष्य
माणपि प्रकरोरन्यथा ज्ञानानामेकात्मकता लक्षणं तदयं व्यवहारो व्यापक
विरुद्धाप्रमाणलब्धानामेवैव देवतश्रेयसि सूत्रस्य वृत्तिः कथमिति विवृता
तस्यादेवेति संभावना लिङ्गा कथमिति च प्रश्नान्तरं पृथ्वनीयात् व्यवहारस्य
बुद्ध्याः पारशेषाभिदेव ज्ञानानामेकात्म्यं रसेति तत्र तत्त्व एतेत्याह
अतएव समन्तरलगतयेवने चेदिति सूत्रार्थोत्तर इति ॥ ३३ ॥
तस्य च व्यवहारवलादेन पृथ्वनीयात्सिध्यत्येकात्मतेति तान्ये निषेध
मुखेनापि प्रवृत्तेः एतदर्थं पवदियद्यर्थं श्रेष्ठः सहित्समतस्य दाहमाह
परपक्षेन पृथ्वनीयस्याप्यवश्याप्यत एव संभवति यातयत् तदेतज्ज्ञानार्थ
मवतारणाकाया माह प्रयत्ने हेतुमती लिङ्गे व्यवहार संभवस्य ज्ञाना
नामेकविषयता मय इत्यर्थः चिन्मात्रमात्रेतेति विवृतिरित्यवधारणा
विष्णोर्नाम इति अंतःकृतेत्योदः परमेश्वरमेति महेश्वर इत्यस्यानेति स
भावः एता इति सर्वजनप्रसिद्धः विविज्ञा इति तत्त्वात् अवलादिचिद्वेदोष
निमेषभाजः शक्तय इति तदाश्रितान्नुसृतं ज्ञानापितत्त्व रूपातिरि
क्ता धर्मपतिभावेन परं वर्तमान इत्याह शक्तियोगलक्षणो चैतदेवा स्य
माहे स्य धर्म अनेन ज्ञानेन दिव्याद्यातम् एवेतात्वर्यव्याख्यायत चेदि
ति संज्ञे एषा त्वया न्विति प्रकाशरूपेता वत्सं वित्तत्वे सकलप्रमाभिति
भूते स्वयेमिहं न साव्यामिति तस्मिन्निष्टे न्यत्रिष्टमिण्याशयेन वृत्ति
कृतदनुवाद न विस्मृत् एवेतौ त्रया च हे इति टीकाकारो विवृत्तानि प्रका
शरूपमिति द्वीति यस्मादेवं तस्माद्वृत्तिकार इदं विवृत्तवाद एव माह तत्र
चापपत्तिमाहेति हरेण संगतिः एतावतादिमिह सूत्रार्थः साधितः नी

५ त्मनाहे
नृशतिपता
दृष्टाशति प्र
उडाप्रवृद्धंति
सुपक ५

लसत्वादिरिति वाच्यं तत्र स च सर्वस्य ति यावत् जज्ञाभिमतस्य ति परमा
र्थतश्चिह्नप्रापि चिह्नोरेवमायात्मिकाया अभिमानमात्रादहीतजज्ञ
भावेत्यर्थः स्वयमिति जज्ञस्य हिलक्षणाभ्युक्तानां सान्नीयः प्रकाशयति त
द्विपरायप्रकाशो भविष्यति ॥ नन्वाह अतश्च पदे च ति यमप्यत्र ह्यसंते
ननसमाधिकराताया परमा र्थतो व्यपदिश्यते नीलेन वसिष्ठस्य तथा
च प्रकाशान्ताभावति प्रकाशेन तथा व्यपदिश्यते तत्र ह्यपदस्य सनिय
मवत्वात्तादृश्यकरा मितिकाराणां न पत्यविः व्यपदिश्यते च एकापि कत्रा
तया प्रकाशेन पराभिमतो जज्ञः प्रकाशयति इति नस्मात्तद्व्यपदेति स्वभावे
तः वासिः काराणां न एव च बाधुने व प्रसापिता यतः ननु च वृत्तिप्रकृतस्य
तदुपेयनपमिता व्यपदिश्यते इत्यनेनोक्तोक्तिर्कोहेतुः मेवम विपक्षतो
बाधको नाकुलस्य हेतोः साधेन वासि सिद्धे व्यभिचारस्य निरवकाः त्वा
त न हिव्यतिरिक्तेन स्येतुगोतनस्येतमानाया यत्ता यत्र रेखरविवेकः स्व
ये प्रसादो न स्येतो नाप्येत इत्यप्रामाणिको न हिवस्युपमं योरेव
न्यपरिहारेणावस्थितयोरेव तरेणा युक्तं वक्तुमभवदिति उपादयिष्य
त इति प्रकाशान्ता प्रकाशार्थ इत्यादि स्थानेषु ननु चेन्न ज्ञानानामेकप्रा
प्तेति समर्थयित्वे प्रकालस्य तात्किजज्ञानामपि तेदकालस्याभिधाने
साशंकाह भिन्नावभासिनामिति च ताशंकास्तु चकः अपि शाब्ददृष्टाणां
न्यायेन प्रकृतप्रत्येयसिद्धिर्वातकः यत्र भिन्ना अपि भिन्ननालकस्तान्त्रि
मर्शवत्त्वमिति भांनु उदेत व्यपदिश्यमाणान्तात्परसापिता इति प्रकाशका
उत्पत्त्यास्तज्ज्ञानानामहमेशोक्तिरेकांतिमो समाना नो कथेतादृश्येन न
विष्यति तेषां गृहमप्रादपिकम प्रयागकान् मनीयत्वे च विषयस्य ह्यपदशका
लानुवर्तिते तत्ते ज्ञिततय्यद्वाति तद्विषयानुलोपापि कृतं विषयस्य
पि न प्रकाशकालकत्वे सापि केरे समानापि ति इति ताभवति ॥ तदेददृष्टं
तथापीति तेनाहमेशावतिरेकप्रकभेगावर्तमानानामित्यर्थः विषयस्य
मायाशक्तिरुत्तादभिमानमात्रादस्ति न प्रवक्तव्यो तावत्तया अप्रसह
योगेन कल्पितः स्वाच्छेदो नापरचितो यो भेदः तद्वत्तमप्येव ज्ञानानामाया
दृष्टाया मयस्योपरसापिके प्रकाशान्ताकाहेतत्तादृशमस्वेति मेव साया
हि भगवतः शक्तिः सानास्यत्तद्व्यपदेनैव तत्ता शक्तिमता मतावरणात् एव
प्रकृतप्रमेयसिद्धिप्रसंगेनोक्तमप्येतदपिकरासिद्धो तद्विषयसाध्या तत्र मपि
वह्मराज्यपानुपपत्त्या सिध्यति तेव कारेण प्रकाशमानतया विना तावदाव
हागेनोपपद्यते साधवितुल्यस्येव नान्यस्येति चोत्तरतास्तेन च विवेकमपि सि
ध्येदिति समस्तशास्त्रार्थसिद्धिनियंते वायत्नवदितयति वृत्तिरुदाह इत्यंता
तः कृतानेन विस्मृत्य विद्वत्परीनादिप्रकृतिसातिनि सूत्राः कृतपदेषुः अं

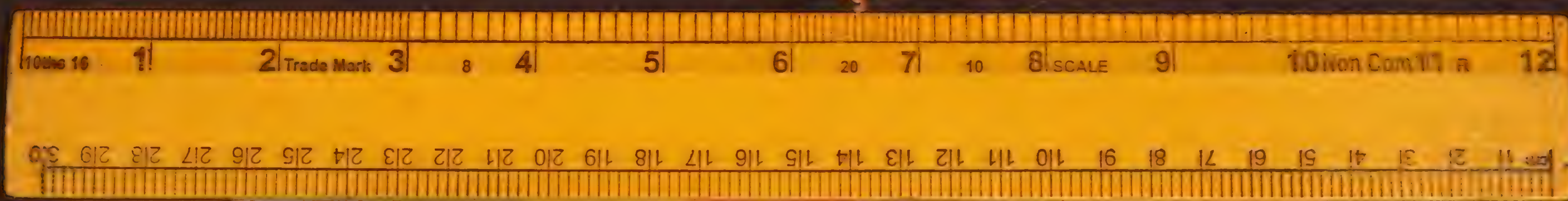

५ डि

करोति ग्रन्थलाभ
वसर्ययमातः ननु
स्मृतिविकलज्ञात
योर्ज्ञानम् विषयम्

[illegible]

[illegible]

तुममेतिप्रदक्षितम् एतदपिचेहस्त्रेषांकिपदेनस्यहमेव नमस्तज्ज्ञाना।
दि प्रथितयद्वलात्तद्वलितनत्तवत्वात्तेत्यकिरित्प्रायतातेनाभयप्रापितान
शक्तिपदेतत्तत्तद्विज्ञानम् ज्ञानमेवशक्तिस्तत्त्वात्तत्त्वात्किरिति तत्तत्तत्त्वा
प्राप्तिःप्रापिगिहनाप्राप्तागमेकथितानिभरेश्वरशक्तिपदाभ्यमवाप्तिचा
तेज्ञानादीनामभिदयप्रातस्याःस्वीकारात् अग्निःप्रा क्तःसन्दरुतीतिचा
वापितप्रत्ययाभासादाभाससाधारमाद्यवादिनाप्राप्तिशक्तियाचक्षभय
मप्युपगम्यम् तन्नुप्रत्यर्थकियेभिन्नमपिसद्धितवितनस्यानेकार्थकिया
कारिणाभावस्तत्त्वम् भेदेनानपलक्षणादर्थकियाभेदवत्तात्तय
मानत्वादन्मानार्थापतिगम्यसत्ताकोविदायःशक्तिःप्राक्ताकरोती
तिनशक्तेःशक्तिमदात्मनादृष्टिरितिप्राक्तःप्राक्तात्तरेयोरानवस्यमपिन
किंसित भावस्तुभावात्ताधिकताअथयार्दशनेनित्याभवत्तन्निर्वातिकात्
तिःअतएवकार्येसहकारिभिःकिमित्तुचोद्येभक्तसहकारियेमेसहका
र्येतेषुसत्त्वम् अवापिताभासात्तत्त्वाकारसहकारिणानिहृयतामितिप्राप्ति
सुपिस्तम्प्रकाशःतदियंशक्तिभावस्तत्त्वमेवपत्नीयामीनाशक्तिरुच्यते।
ननुप्राप्यगवसोमेतिसत्त्वमसहकारिलक्षणोकेभयीपदार्थस्थितिःशक्तिरि
त्यपिनकोचिदस्मन्नेतत्तन्निर्वाहति तथाचागमेषु सर्वमिदमेवज्ञातमे
व यथोक्तम् यासाशक्तिर्जगदातःकथितासमवायिनी उक्तात्तेदेवि।
सातस्यसिद्धेःप्रतिपद्येतति येगोलेष्यशक्तयःस्तत्काश्चि शक्तयोष्यज
गत्सर्वशक्तिमोस्तमहेस्युति। शक्तिर्विद्यादिकाप्रेभोःस्यान्तरमहर्वात्तनी
तिच फलतीतिफलपर्यतासंपद्यतेनपुनःप्रतिहन्यते यस्यान्यानियानिका
रणातिसहकृपादातादीतितेघायत्तामर्प्यतत्ताचिवेततत्तद्विहिततथाये
षोशक्तिःफलतिब्रह्मविष्णुशक्रादीनोकिमिप्रमातृपर्यं तानोभगवन्नि।
यतशक्तिसत्त्वप्रेक्षित्वापविलयातेसशक्तियोगेनेसराप्रपिभवेतो नम
हेसराश्रितियावत् तथेतिविस्मृतपतयाचिदुपवेपिताना पपादकतया
समस्तजनस्थितिसंपादकत्वेनच ननुमहेश्वरस्यभगवतोभवत्तता।
यादृश्यम् तावतातुप्राप्तम् तन्किमेगिहतेनेकेनमहेश्वरस्यचविस्मृतपत्वेता
नशक्तादियोगित्वचसेविहृपापिकेजउत्पादप्रकाशमानेप्रकाशात्मानः
मेवेदनस्यकथेरूपस्यदिताशंकादयद्वारयति चित्तत्वेस्यति चित्तत्वेम
वमहेश्वररूपेनचात्माचित्ततादन्यःकश्चिदितिप्रथमचोद्येपरिहृतम् वि
त्तत्वेचप्रकाशत्वात्तमेवोच्यते तात्पर्यंकिंचित्तदेवचविश्वात्मतयाप्रकाश
नेतवाभासतेअनवाभासपराभर्षीवेताधनापराभर्षीनेवेद्येदेवकानोसेवे
पतप्रतर्थात्योयभेदेतावमर्षीनाप्रसारतःपराभर्षीरेपेतिचापोहतामो

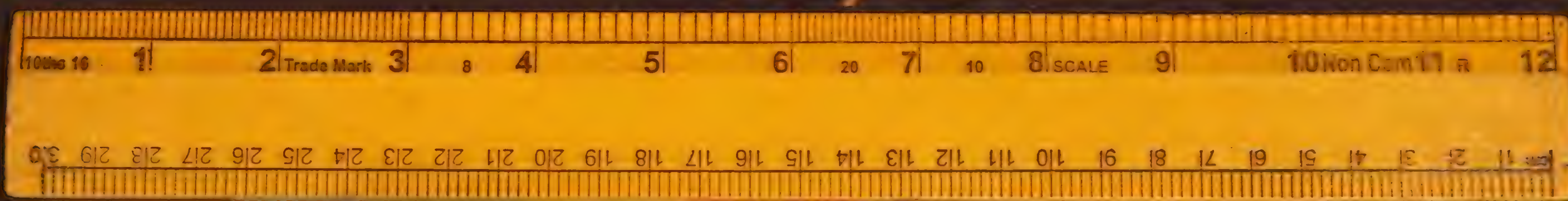
नान्येव वा साम
ध्यक्षक

३-
प्रज्ञा-
वि-वि-
८३

सुनमित्यपि प्रोक्तमिति मेतदा अग्रति अतएव यथाभीष्टत्वादेव
वभासित्वेनेति प्रमाणाभेदेन पूर्वभासं पूर्वभासं च प्रत्यभिज्ञादिविवा
वभासित्वेनेति प्रमाणाभेदेन पूर्वभासं पूर्वभासं च प्रत्यभिज्ञादिविवा
याप्रयोगश्चतया एवमर्थो मार यथाज्ञः क्षणिकोपि गृहीत इति वा तन्मात्रे
कस्तुविमर्शः सन्नपिन वस्तुन तावत्प्रलिकतोतात्कालिकप्रकाशतो
यावितरति पूर्वप्रकाशविमर्शानपहारमपि परे विग्रह्यति एवेजानस
तीयावायोयो हनेवाचष्टेदेष्टादिना उपपादिते संपादिते माथीयप्रमा
तु निष्ठे विकल्पद्वये विज्ञाने यथा भगवतः स्वाते अत्राज्ञा मपि ह्यष्टवार्च
कथमपुपादितमार् अत्रभासभेदेन निर्विकल्पकप्रतिभातेन वस्तुनया
वासनासंस्काररूपाकृता तन्मात्रेणापुनर्वस्तुप्रकाशादिनिरपेक्षेणाप्रवो
धितेन स्वकार्यविकल्पलक्षणोक्तमवलम्ब्य वृत्तिना कथं तस्य प्रवायेन
आह देशभासेन कालाभासेन चयः पूर्वमवच्छिन्न आभासेन तन्मयः स्व
लक्षणान्मात्रवभासिष्ट तस्योसो देशकालाभासवच्छेदकदाप्युत्पत्तेन
अतएव तस्याभासस्य देशवच्छेदाभासेन विभुत्वे कालावच्छेदाभासेन तिस्र
वमिति स आभासो विकल्पविषयः सामान्यमिति गीयते तस्माद्योयनये
ण विशेषः संप्रतीयते न संप्राप्त्युक्तो न्यतेन भिन्नावस्थिति रिति नीत्या
च प्रमाभासे विकल्पोदयात्मनो देशकालाभासयोरपि विकल्पो भवेत्
शाकालानवच्छेदात् सामान्यात्मनोरेव भवति अयमित्यपि सावच्छेदादि
कल्पः समुपरोवर्तिवर्तमानवस्तुसाधारणरूप एवमर्थो नैव यथोक्तः
माचाद्यपादैरे नियतेषामित्येष परामर्शः पुरः स्थिते सर्वभारभावगते देता
सामान्येनैव जायत इति किं बहुना वाक्यार्थप्रयोगे यो विशेषो भेदस्य ग
दिविकल्पपि स्वरूपमपुना गी र्मयादृशत इति स्वीकृतप्रत्येकपदार्थाव
धारणाः सोऽप्यवच्छेदकालप्रमात्रेतरगततया भूतवाक्यार्थसाधारणमेव
रूपविषयीकृतं पञ्चायते तस्मात्सर्वविकल्पो देशकालाभासावच्छेदः
न सामान्यप्रतिभासी ननु देशाद्यवच्छिन्नमेव भूतेन कृतया वा मनया कथं त
दवच्छिन्नविषयप्राप्त्युत्त आह विविधाविपर्यययोगाभावेनासह्यप्रकाश
रूपस्यापि वनायस्यारुह्यत एव विमर्शसंनोभेदप्रधानमज्ञवर्णनी तद्देशभा
सुनमिति मूलमात्राप्रमादनादिभावयेत्येव भूतेन सामान्यावभासेन वि
कात्पनेन ननु विकल्पजानिकाया भगवतः प्राप्तिः सा ज्ञानप्राप्तिरेव कस्मात्त्रो
द्यते तद्दृष्टविशेषरूपमेतदेषा नृणां प्राप्तिरिति किमुक्तमिति यीह प्रो
क्तमिति प्रोक्तः शाकवशादोपि ताये प्रतिपक्षा अभिमतनीलपारीरान
प्रवेशितो विविचार्य क्रियासंपादनाद्युपकल्पितभेदानोभ्यामासतदर्थः

क्रियाकारित्वादयो धर्माः तेषां यः प्रतिक्षेपो भिन्नावीभूतानो भूता भिन्नो रोग
लेहस्तिकपवहरी करणात्मकमपसारणो ते देवपरे प्रपन्नकर्तव्ये यथायथा
वापारद्वये यो नो भवस्तत्तत्कृतोः सम्पत्तिः विकल्पजानिका नृणां प्र
धानत इत्येव जननदपोह नृणां प्राप्तिरिति सम्पत्तिः पतनुते भवति यद्यपि वि
ल्लो विविधरूपा प्रतीतिरित्या सैवेत्येषा पितरस्य निर्विकल्पकमनुकरो
त्या विषयपञ्जीवति चेत्ततो हेतोरायाते स्वयं विषयसंलक्षणानामासमेन
नात्माना सामान्येनैव कालाभासमात्रेणासा कलमवज्ञातयत्ता विषयाभावे
पि स भवान् तदर्थं विधितया वा प्रियमाताः सिद्धे सत्यां भो हि सुदेसु च ह वै दा
होतुं प्रोक्तान् यवच्छेद इति न्यायादस्य यवच्छेदात् सत्यमेव न वा पाप एव
द्योते इह च क्रियासत्वे यथा सामान्ये निभा विनीत्या समुदपि सामान्ये साक्षा
त्कारेणावानुभवान्मन्सी कृतमिति तन्वीकारोपिन विकल्पवापाः नवस्त
लक्षणेव भाते कृतान् इत्येवमाशङ्कते यदपोहते निश्चयोपमन्मोवी पापक
भावत इति नो चेद्वृत्तिरिति निमित्तन संयो ज्यते गुणांतो रोगो वा रजता कथं चि
हृष्टा समोपादायां के निचत्तमो एष विकल्पविषयत्वादिकल्पातरस्या
पि समारोप एवैकत्वोदिकल्पसमारोप एव रस्य नवस्थानगुणाकारिभिरपि न
नीलतिष्ठत्यो नो माश्रयादि च वृत्तशावत् यदीपमं हुनोक्तमप्राप्तिसिद्धे प्रमे
गप्रत्ययनिवर्तने नैव नीले अनीले भवतु भवतीति यवच्छेदप्रत्ययनकर्तव्यमि
ति तारोपस्थितौ चेत्तदितादितत्रापि विविधैर्प्रतिभातको न्यथा प्रसंगः
स्यावसस्तिवक्तव्यम् अविश्रुतः प्रसंगः समोरोपवास
नादिस्मारापे प्रसंगादिजननप्राप्तिरूपवासनेति चेत्तद्वानवस्था विकल्पप्र
मेजनात्समारोपाश्रयोरपि च विकल्परूपत्वात् नीले वी नीले विकल्पसमा
रोपाते अनीले च विकल्पमाने नीले समारोपात् तन्मो न्याश्रयादि रूपा म
पि वृत्तान्त्वो जे भिनीये मी श्रतम् यदृष्टान्तवर्दीरूपमारोपिते विकल्पतः
रदृष्टत इत्युच्यते तत्रापि तः स्वभावत्वात् नीलप्राप्तविकल्पयोरभेदप्रसंगः नी
ले सिव विकल्पेन रदृष्टते न नीले भवति चेत्तत्तदृष्टत यत्नीले भिन्नोप
मीयेतो न्यत्पते नीलप्रकाशानमिवाप्यवसायात्तत्र प्रकाशानमेव यत्रापि किं
तस्य रूपं यदेवैव्यपदिशते ततो न श्रायोपेननाप्यवसायोपेन विकल्पस्य वि
कल्पात्तदृष्टे रितः त्वस्य हि को भेदो वस्तुद्वयमेव हि समवस्तुनिकथं
स्या यद्दृष्टः तत्राभावे विषयप्राप्ति आरोपितेन वासेनाप्यवसायेन व
घाभेद इति चेत्त पापि विकल्परूपेणैवति सैवानिष्टा अभिज्ञानमात्रतएव
नीले विषय इत्युक्तमने अभिमाने तस्याप्यप्रकाशानमप्रकाशानेवेति
नटतीयागति लेभ्यते यच्च विप्रप्रहारपातपंडितः सत्या दिवडक्तं तत्रसा

दृष्टप्रतिपत्तिमात्रमभिमानप्रादुर्भावस्य यादृशोपहिततः प्रहरणस्याकार
 स्फाटोवच्चित्रलिवितप्रसूतेपरुषेकरसनिवेशसमावेशानश्चिप्रहरणस्यो
 दितश्चादृष्टमाकारमोहसहायान्येतितादृशकथं परं च परमाधीन्युदित्या
 ह्यसमस्तजनहितोपेदप्रकारणादिप्रवर्गसमूह इति तेषां बाधितोपीति च
 पिचपंडितेभ्यमिदं नियतलोकतः श्रेयो गति तत्र केचिदकारविशेषेण प्रपुस्त
 यामृतलाभसक्त्यादिकामान्ती चान्यतस्तथाकारं करोतीति पांडित्या
 भिमानउच्यते एवेविकल्पेन तर्कितं चित्रीलस्य श्रुतं दृष्टे वा यत्र यामिमाने
 उच्यते आरोग्याभिमानादीनां लजादिवश्चित्तपरमतायामपि नाप्यस्य न प्राप्तं
 रिति नाभिमानोपकल्पितोपिविषयः हृषिते चाप्यवसायस्य स्वप्रतिभासो
 मात्रतिष्ठतैश्चोतिस्ते चावसायस्यैव विविधविधौ प्रवर्तमानो भवति
 स्यैव तत्र स्यात्सलज्जा गोवर्भाते ज्ञातत्वादिपरीते दृष्टमाशंक्यते येन तदपोह
 नेफलवत्स्याचित्तिशिष्यस्याशंका निवर्तयति पदार्थोत्तरेति उहवस्तेतेरा
 क्षीरजलवदभिप्रायाद्वावस्तुत्तरसंभावनाद्वाभावस्यातद्वृत्तापि मे भावते
 उभयमपि चेतनसंभवतीति विशेषणादप्येनोक्तं पदार्थान्तरासंभवेति च
 न्यानामिदं नियतप्रकृतौ एकस्वभाववैभावते नैव स्वभावेन विविचार्यक्रिया
 कारिण्यवभातेपि मायाशक्त्या अवाप्नुवीभूतत्वेन भातेपि भातत्वादेव हेतोस्त
 त्र एकामष्टौ भीमार्थक्रियायां यत्तेन तदर्थक्रियाकारणाविहीनोक्तास्तानतिव
 हृत्यतिपक्षानाशंकते यथा च दृष्टं दकाहरणमनोहरणयगनाभोगावतारणाद्य
 र्थक्रियाशतकारिणो दकाहरणानाथी अतत्कारिणो च द नार्थाकते अलोह
 तातनत्रतो अमनोहरणादिना कृतं रिति चेत् आह अन्योन्यात्मनया संसर्गापि
 भावो वस्तुतो न्येः सह तदान्मेव यद्यपि मायाशक्त्या एव कृतस्तथापि भातत्वा
 देवा न्यात्मात्मेनोन्मीलशक्तिकथमित्याह ईसरेति ईश्वरः सर्वस्मिदमहमिति स
 वेदतद्वत्तदेगभावतदविनिर्भक्तजो यतस्तत्पथं तत्कामप्रसोभानमेव हिनसा
 दित्युक्तं यद्यपि च परमशिवान्तादात्म्यप्रतिपत्तिपथेन ज्ञानेन चापि तत्र भा
 वस्तद्वृत्त्यसर्वथा न्मीलनाज्ञानेन न्यात्मात्माकाचिद्युतततउन्मीलिते तदेव द
 र्शितं ईश्वर इति न वसामाया संशयप्रच्छातं त्रेश्वरज्ञातं येनान्योन्यात्मनेव स्यादि
 तीव्रशब्देनोक्तं तदेव शंकासमस्तस्य तस्य प्रतिपक्षस्य निराकरणं विना
 सपेके कथार्थक्रियाया र्थी प्रतिपत्तौ तेन भावेन व्यवहृत्यैहानादानं क्रियवि
 क्रयादिमेतमात्मानेकतेन शक्तौ न च परं व्यवहारयितुम् एवं हि तीयोपि
 ततश्च परस्परनिष्ठः कथे व्यवहारः एवं शरीरप्राणादेनाया प्रमातृदृष्टे पथं प्रमा
 त्रेतस्यापि प्रमेयाणि च प्रतिपक्षदृष्ट्या निराकर्तव्यानि इत्यतश्चेकस्मिन्नपि
 भावेन कार्थक्रियाकारित्वेन तदप्यक्रियाविपक्षाणां वज्रज्ञानादाशं

कापोहेनवद्विकल्पसमर्पणकृतम् नृत्तं मोतोहोहितरिति प्रसक्तुषोमोरो
मेदाग्निरितिवर्षीषपिवाक्तिप्रविकल्पोक्तमेतेनोक्तमितिवाह्यापते
उक्तिभेदेनविविधाधिक्रियाकार्यपिपार्यागोमंडलत्वाःपदार्थान्तरेण
महिषादिबेगोहामिश्रस्तत्रयोविशिष्टांमकोमकप्रत्ययवितर्कविषयो
वाह्येदोहप्रायामर्थक्रियाप्रतिनियतस्याभावतयातावत्तीष्टव्यक्तिप्रसंग
वेतीमथयतेतस्यार्थस्योक्त्यासांनोयतत्कारिणाःप्रतिपदाःशंकायावकार
णोपलब्धेदेकपदेचमहिषादिबेगात्मकस्याएकस्यप्रत्ययत्वापोहनाहङ्क
पिवाक्तिवेकविकल्पोक्तोक्तमिति तदुक्तमाचार्योपदेदेव यावत्पर्यक्रिया।
स्तावन्तोक्त्यातत्कारिणोऽगताः तावेतस्मात्समाप्तान्निषेधाश्रितस्तमाश्रिति
तयाएकःयवमर्षीयस्तत्कारिषुवद्विषयिणेपितत्कारिविश्लेष्टसाम्यस्यात्म
निवेधनप्रतिनित्यीश्वरोहभूततायायद्वान्मालत्वेनप्रणीततत्त्वतःपार
मार्थिकेदोहभावश्चिन्त्युक्तमत्राह मायीयानामिति इदेहिप्रमाणप्रमेयागो
मायापदेमीमास्यते तत्रपारमार्थिकस्वरूपायांमायीयेतेव यद्वृत्तामेवेत्
प्रमात्तृणांप्रमातृभ्यःप्रमेयमथप्रमेयाणांमपिचोभवेयुभ्यायदन्तेतत्प्रादेवेः
सत्त्वभेदेनप्रत्ययककारणभेदेदेव यस्मात्मायीयत्वे प्रकृतमविवृणम अयता
त्ययीयःइहप्रकाशमावत्सभावत्वेनप्रमातृप्रमेयाणांविशेषासंवत्तवा
दातृपादेकदोहप्रादेववास्तवःसचमायापदेव्यवितिरुज्जएवप्रकाशनप्रसं।
गाक्तेवलमन्योत्रेतिपरामर्शदृष्ट्यातेअप्राप्तिवलादेविस्मयमानएवोदे।
प्रभाववतास्तं तमजेगमविषयवद्विषयस्योत्पत्त्येउदात्तेष्वयस्यतत्त्ववास्तवे
तत्तद्विषयप्रभाववत्तिलस्मितमपिवनशंकराते विषयस्योत्पत्तमात्रकत्वेतत्प्राचवि
श्वस्यविश्वात्मत्वमग्रताशंकायांहिकारोत्तरपासमवितेतरूपसमभवे
पिवातेदेवेदतम नहिविस्मयत्वशमनत्वेशंकाते वल्लेनवास्तवमितिशंकेवि
षयजगोदेसोभकत्वमितिकाराणविकल्पोत्पत्त्यःसर्वस्यचप्रमातृत्वमभू
तमीश्वरात्मत्वेप्रकाशतएवेति विश्वात्मत्वेप्रकाशितम् यथाक्तमादिशि
हस्तत्रे अनेनहिविस्मयस्यप्राणादेवित्यादिमायापदेपिततत्प्रकाशमेत्का
रमेस्वरस्याततिवृत्तेराशंकाप्रमातृमाहात्म्यादेवेतिष्ठति यद्वच्यते तद।
तस्यतिभा ज्ञासांवेवातर्थात्तन्मात तत्रिष्ययनसुक्तेहिविकल्पोच्यते
तयमित्यादियेतद्विषयविकल्पतसमोपपत्तादिकृतातवस्यादिदोषाप्रसं
गइति यत्तात्पर्योक्तम् एकप्रत्ययमर्षीयोज्ञानएकवद्विस्थितिःप्रा
ज्ञानतदेतदेतत्मावात्स्मिन्नेतत्त्वयमिति तत्रस्फुटितमपिवस्तुःसमर्थमिष
प्रभविष्यति नत्वपोहनेज्ञानस्यैवविकल्पदृष्ट्यविकल्पविषयात्मनश्च
स्यतेःवपरितिकिसमष्ट्यभ्यागानयामायीयप्रमातृगताश्चासीग्रना

प्र जा.
वि. वि.
८५

दयः कथं मायीयप्रसावेतरहयेः जनगोमेवेयुरन्यथामागम्यउहमिरश
नात तदिदमाशेकादयमपाकरोति वरिति यस्मादिष्टेयवहसामेदशाति
तोलेनयापोहनपात्राप्रकाशसादेतगीतायाप्रपात्रायाहयुपातानेका
होयुमीयाप्रमत्ता यतप्रामेतादिहोवासीकृतोमहेस्वरभावासा
हेस्वरयेनतथाभूतोसो आचार्यमृत्तिमास्यायशिवः पात्रानिहुततीति
परमस्वरसेवगुरुसेवापमभेदेनापितिष्ठतः परमायीतगुरुत्वमागमे
उक्तयतः तथाहि दिव्यददानितेवत्तः पप्रमेयोगामेस्वरमिति इहेक
स्यजगत्तत्तेपपादिसचराचरम् समदेहेति प्रागैरस्यनेविस्मयमम
परमात्मनःस्यजनेनस्यवोयेवातीते केवलमधिकं प्रकृतोपयोगिभवि
द्यात्कालेकीभावेनामीसर्वधृतागृह्यपुत्राःत्यादिकंप्रादीदृशयथाकाला
वास्थितमेवायथेदजालमात्रेस्यातदातीतेवावहियथास्यमवस्थित
त्वात् पर्यागएवचप्रदशितोयथायदृष्टमिहमीति ग्रहमितिचसर्वे उपा
रमार्थिकमेव प्रकाशविमर्शदृष्टमस्तम् ननुमायीयेचतुभुजादि स्थावरा
गाहिसालयोहमिह्यादेः प्रत्यक्षेदेविरोधादिति यन्मयास्तम् सवेवभावे
एतलेनविजेभमागविष्टेदृष्ट्यएवमाथेचमस्तु नित्योपागृहमितिप्र
यत्नस्वभावोस्वात्मस्थितिसरमतः प्राणामासिदवीमिति ननेवमपिभगव
तोमायीयतानपपत्रेः कथं विकल्पयोगाग्राशेकाह विकल्पव्यापारेति
नहिभगवतोपूर्वाभासनस्मराविकल्पनादयोपमीलेचुमायाप्रमात्रणा
तत्त्वानेकाहवेतीतिभगवत्तत्त्वतत्रस्वातेयज्ञानादिप्रत्ययउच्यते तद
र्थमेवप्रतिग्रहणाम् विकल्पनेपुत्रप्रमात्रगतव्यापारः कर्तव्येयसाभ
गवच्छेदः भगवानेवहिनेतिविमर्शोस्वीकरोत्येवेस्वरदशायाम् नेतिविमर्श
नलीलेतेहिचिह्नतातिरिक्तसर्वोपविमर्शात्मनःइदमावमसर्वयेवाभावा
दिदमहमितिमात्रापिकरण्यत्वावापश्चर्यतिकथंभवेत् तस्मात्तत्र
पिमापोहनपात्रिरूपेव तद्वत्तम् दशारुद्राधिदेवतानिषेधदृष्ट्याप्येवा
नेपदेहेसर्वमित्यपीति ईश्वरेतेवचविस्मृतपतामीतासुदृष्टिता इह्येव
दर्थमेवोतः कृतानेतविस्मृतपत्रात्मन् विस्मृतविभागादेवचमायाप्रमा
त्रागपितत्राभेदेनेवपरमार्थतोभातीति विकल्पादयोपिभगवतिनायेता
यहरापेताः ततएवास्यात्तत्त्वकर्तृप्रकाशारोयत्सर्वेशादृष्टानविशेषातोतत्र
मेकाचितेसादृश्याविकल्पनादः स्वात्मवर्तिनःसंभवेयः कोणासादः तत्रा
यमत्रएवतिसविषयसर्वज्ञादिसर्वसाधारणमयासापगतमेवत तदेकतिया
मात्मेकोवातनामायीयतीति तेनमेवइतिसात्मनोऽस्तुतापारताचपंचम्या
सीकृतोहेतोः एवमायतः ननुपूर्वकनेतिज्ञानक्रियेएवम ।।

लप्लो

ज्ञानरि

गवतिपत्तीतिरूपिने अधुनातस्मृतिपोहनपात्रीअधिकेइतिकेमेत
दितापोकाह चेति ज्ञानानिस्मरणसाक्षात्काराविकल्पने
चापोहनपात्रवाच्यम् तत्रपात्रितानावचपात्रिरिति ॥ ३३ ॥
इतिमहामोहस्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविचितायामीस्वरप्रताभिता
विवृतिविमर्शितोक्तानापिकारपरदशानात्रपुतिविमर्शस्ततीयः ३
उत्तीगालमायचमः त्वेनमःसंभवे ओईस्वरमशेषतापप्रामनमस्त
इवेसदावेद अग्रतिचातसेच्छाविकासविश्रान्तमस्तकरमेतिम् ॥
एवेज्ञानेततः स्मृतिस्तद्व्यान्तः प्राणिकापोहनपात्रिरिति यद्यपिक्रम
स्तथापि अग्रान्तमवविधंसेस्मृतिरितिप्रवेयदमपकिंस्मृतिज्ञानमिति
सिद्धातोस्मृतिरेवप्रकाशा नचेदितस्मृतिरतप्रमेगनस्मृतितात्यसेरा
विपर्ययादातेईश्वरसिद्धोसातिप्रयमभिज्ञानमतएवगीतासु सेवप्र
याममपानातदस्याः स्मृतिनेउपपत्तिरभिधीयते सस्मृतीवभूतायीपलवे
सादिना अर्थोभातः प्रमातरीयेतेनप्रोकाष्टकेन अन्यथाहिकस्मिद्व्यात्तमा
स्मृतिरदशेनेस्मृतिरुपपादि मद्दृष्टानेपिचकथंसापुप्येति तेवकेनत
उपपत्तिकता एकनस्मृतेरनुभूतापिप्रकाशान्तामप्यमस्तम् अन्यनान्म
वतदिस्याभामेकताप्येनप्रावेष्टाः त्वेयास्मृतावनेभवाविषयतयापुष्ट
नभातीतियोमिज्ञानेनापिपरावभवेनपुष्ट्याविषयवत्तकाशतरतिदु
वत्तपंचमेनतदर्थपवद्विदितः अतोतस्मृताज्ञानस्यपुष्टिविषयीकरणोशेका
मानेकल्पनिक नवास्तदमितस्तम् स्मृतिप्रमेगनद्विकल्पस्यापानभवे
नतादातेयसमेनोक्तम् अतोतस्मृतेवस्मृतिस्मृताप्रमेगनअदृष्टपद
शानदृष्टप्राणपरमार्थिकेकसेवित्तचविश्रान्तिरिष्टितेतिताम्यम् तवप्रय
मस्यपुष्टातः समस्तप्राणश्रीदीदवंप्रत्यभिप्रायेणाहावर्तरिगाकाया
इदानीज्ञानप्रकारोतिज्ञानेस्मृतादिदृष्टपुष्टनेवदृष्टपुष्टेवेविचार्यतेनप्र
क्रियतेपिचिह्नयत्तस्मिन्नेनतिदृष्टपुष्टात्रितिक्रियायांक्रियायांसापुष्ट
देभविद्यतिलाट तेनायमर्थः स्मृतादीनांसेवोस्मृतेतिरपिपिष्ठापीति
इदमेवहीतास्मृतेवेतियस्याः पूर्वोपकान्तातातस्याएवईश्वरशक्तिरूपतो
प्रतिपादयितुमिच्छन्परदर्शनेसर्वयेवाचटमानत्वमभिदृष्टयामेएवमे
भावमाहानेनसाकेनप्रम्यकृत गुम्यहृमिन्नववातहिमर्शपरिस्पद
स्वभावःशोकः तावद्दृष्टान्ता पाह्नोदरप्यनेतरेनितुपधिषा
नेस्मृतिमितिममोक्तयति नवकतेयमेवमेतः क्रमेः आह सस्यष्टकृता
ईश्वर मा वस्यात्मनोऽस्मृतेनोक्तस्मृतेयान्ति तन्मेयक्रमः कथं
स्पष्टेवमह अशापकोलनः वाततिपुवीवभवकालः स्मरणकालअयम्

३-
अ. प्र.
जावि.
८६

वेहेयेनेनयानसावक्तयेसरगोतोचननियताविनयोषकालानुगमस्तद्वारे
पायातरतिनियप्रकाशभावेयोवेयस्तदात्मतमितिस्तवाम एवमपिचय
दितद्विनिर्भागेनानुभूतवस्तुसमावतभवेकयेसरगामितिसतीकारता
लक्षणस्वातेयमक्तम यदाहमहदिवाकरः सर्वेभूतायदिनान्नरत्नाः
दानमसाक्तमस्तुचितः स्युः विज्ञातवस्तुप्रतिमोपशृणाकाचित्स्मृतिर्ज्ञानम
समवेतदिति नेचयेदेव यावद्विष्णुकारतायामपिप्रकाशरूपतापमिहः
कस्यचिदवभावभागापान्नज्ञानात्वेवानिमज्जेतिवज्जुपाएवेचिउपरस्यनि
म वायस्वभवात्मानः स्वातेयमतेदेस्यमनलपारमितिपुनस्तपु
तयम तस्यतिशक्त्यामिहतीतिपुनम एवम अत्रवर्णनभातीति
सुत्रार्थप्रयोगकालानुगमपदेनसेवेणानि रण्येनावतारितम स्वतेजावे
येत्यादिनासमहेसरः प्रमातामेतस्मान्निभासयमानोपरिवृत्तिभेदिवानि
नेवहीत्यप्रमातास्तदकायोतयानेककालतोपचारचयिमाणाः परतोपि
वोभम वकालादन्यस्मिन्नपिस्मरणवर्तमानकालेसेस्मरणप्रवोपामितिहकन
भूतायोपलयेवयतोभवति ननुतदस्यवर्णोपलव्यत्वेविद्यते ततोभव
नात्वेतोभूतयेववर्णोभयकालावलत्वनोचित्यादागेनसुतनेनविमर्श
नेनतमर्पविरुपति अन्तभावाभविनुत्वेपितेभूतकस्मिन्दिनवचान्
यतःस्तेरीस्वतंत्रः सट्टपाट्टप्रतिपाद्यानायपिदि तस्यवस्तुनेत्रात्रियतिवि
ज्ज्ञानमस्तस्यविमर्शस्यवर्णोपलो परस्परगलितवपिचिह्नपच निम।
ग्रावपिसेतोपरस्परचिह्नयेचनिमग्रातेचार्थविह्नपस्फुल्लम। थिकमिवावा
यमिदपरस्परतः परमेस्वरत्वातेअमेवजीवतमित्यपिसेविपदम स्मरण
क्तिरवहिपरस्वातेअयदाहदिवाकरवत्तः ध्यानादिभावेस्मृतिरेवलव्याचि
नामणिस्तद्विभवेविनकीति हिमिति सकलेस्मरणप्रकरणेहेततयोद्यात
यति यस्मात्संस्मरीमहेस्वरपवेभूतस्तनु यमानवचमाणायात्सतीये
तद्यवहारभजनमित्यन्ययोगसुपपन्नस्तस्माच्चेदितिपूर्वसुत्रोक्तः प्रमेग
एतेनवतिरेकोपुक्तः अन्यथाआत्माभावप्रयुक्तोपेतेषास्मृतादीनामभा
वेतिनसायुक्तः प्रमेगइयतयायेवतिरेकइति रिपादेनसमस्तस्येत्यकर
गोप्येमेवेतोयोतपस्वप्रकरणेनसेहेतयकरणेमेगमितेकेरीतीतिस्
त्रार्थः तमेकस्यवर्णनभूतनेनयः प्रत्यवमर्शसस्तुभयकालमेवगी अत्रेते
प्राणपण्डकेदसोमेकचित्तस्यवर्णनभूतायसंप्रमोभृत्पस्मृतिर्नामवा।
पमइतिसेवेयः एकस्यादिम भयकालस्यक करितवचविभूतास्मिन्मितिह
नियोजनानववापासतोतिपमकालयोगोनास्तिनक्तत्रायेववहारः भूतो
पुक्तीतिरदास्तिमअश्वेमयसीतितोकेयोपात्मनिमातास येनपरतोपि

नपिवाह

श्रुतिप्रामाण्यं नहि
भवतिचतामावा २३
रामावर्णः ५

मन्नितिसम् तद्विनिश्चयप्रादपीति अथोच्यते एवमनुभूताप्यपलव्यतेत
द्विशेषात्केपरतोस्मृतिव्यवहारविशेषेनपुपयमनोविशेषात्तापमाप्रिषा
ति यथासत्तत्वारितेनान तथामित्यपिभूतमेवलेवापदिपते मर
दाअर्थमततमपीदेप्रवहत्तपुगोचितपास्तुववहारमेवलेतिहतीति
भवेदेवेयपुपलव्यताइमपिद्विशेषात्कालव्यवहारमेवत नचसहते
वोपावतिरेकोदेवपुनराशंकमानः पमिहति सौत्रेचार्थपदेविहृषोति अ
पिप्राहः इवेपलतासमस्याअर्थमानस्यस्यपति अत्रयमनेचरेनुनयान्दितम
प्यात्मनोनिन्यत्वमर्थोत्वेपलोपयोगितेनास्तिमेतयम अन्यथावेये।
करपस्याप्यार्थानुभेदस्येतिनिपातइयेनेभयनिहृवेपचा द्यवहारकये।
सिंहोतेसमर्थयते न्यायेचेतत प्रमातर्पिकालव्यवहारसलोकेवलोकित।
स्यावपुसामर्शान्नतेननिपातइयेअसंभारनायोतकेत्याव्याप्यानुम
वर्णकालव्यवहारसमर्थतमितिनभूमितयस तदेतिवोयेनतत्रमभय।
प्रमानास्तेपितस्वरूपादविमक्ता अपिबोपस्वातेअप्रवारेपनिमित्तविमक्ता
मिवापादिताअतएवविचित्रकृत्वाभिज्ञावेप्याभ्यानोपेचततपदेप्राक
लविशेषात्प्रामाण्येः प्रकाशमानेयैरुपगमितेहेतुनाहमित्येतस्यवर्ण
वनीलवेदाहमिमेववहिसोवताप्यवभासते अत्रभवन्नदीयपदेवहिसिखः
स्वाभेदीलवेयति तत्रवोपस्वातेयनीलेपुपयेतावदित्येतः कल्पताएवेकं
वायनीलावभासनेतत्सर्वेचितः कल्पनमितिबीजोक्तुदेतत तत्रार्थोपगारा
दर्थगतोदेशकालोप्रमातरेचानभवेचाविशोलेलयेते तत्राहनीलेतदापप
मितिद्विजितयमपितदाविहृषाति अतएवेति प्रोक्तिरेवेपलमर्थप्रादोपा
दोनेहेवेतेनोपजीवति नन्वर्पस्यतोभवेतोतस्मादिभूतेसेवेदनमाश्रित्यत
मकाभावा अह अर्थविषयेति अपिचास्यानेतरम् यद्यपुपलव्यतायाअर्थ
विषयलयापिसाविषयेतेवप्रकाशमानतारव्यासयमसुतीप्रकाशमनवप
विशतःकथमिति प्रकाशानयास्वीकृत्यः तद्यतन्मत्वेचित्तयाविषह।
विद्याचितनवपुषीयनदशकालावितेशास्तरसुक्तलीसतीभासेत किंत
वेपयेवमायाप्रभावेनस्वस्वप्रतिगतेकवेनयनेतदेशकालव्याजेसोपि
ततोगीऊर्वादितिरण्ययार्थोकारइति नत्तवभवित्त्वायार्थस्योकोतिवा
वत उचापीतिप्रतिषिद्धोपिसामोअवक्तव्यवस्तुअहयाकृतः समासेहि
निपदार्थोहृम र्थमिर्वेद केमित्रीभवेस्तकालव्यवहारानुवभासय।
तिनचायेतमत्तादीनाकेपेयनेनापशादुत्तावचकतेकापुक्तत्वक
यावक्तव्यस्य तदाह जापकरितिसुत्रापेतातेत्ययाजकोजातिवाचकत्वादि
त्यादेः क्वचिदिति घट प्रयुक्तेसार्धविकेतिजापकेत्यजकप्रयामितिनिषेधा
नवकाशः रवि इत्यस्य ननुपुष्ट प्रयुक्तेयमितिकृतोयमितिनिय

मन्त्र

मन्त्र

पु

अथाथोक्ताह दत्तनेनवेतितास्त्रीत्यादिनाशियायाम्प्रद. वद्योतितेतरस्यात् भवति
अथवायस्त्ववनकतिकेप्रोषधोसमासस्यनविशेष्यतिन्यययुक्तं अथ
एतर्गादिगालव्यवहारस्येतद्विपर्ययस्यितमाचिपति नन्विति क्रमाभेदाथ
योभेदोप्याभासदसत्कृतश्चित्तवदति तत्रचायमर्थः तिष्ठतिस्यास्यितस्यो।
उदत्तप्रवकालव्यवहारआभासतस्याविच्छेदः संभावनाविच्छेदइत्यर्थेहेतुः।
आभासनेचानभवत्तदनुभवोद्वारमत्र सपवयावन्नकालेनस्पष्टत्वावक्तियं
तयनिवेधनोपिकालव्यवहारानभवति इहत्वनभवकियायोमात्तादेवासाव
एकान्तः अन्यभूतः पूर्वमर्थेति तदनुभवेयवमुखाः कालमर्थप्रवक्तव्यः तत्त
वेनचविषयस्यननुविपर्ययायुक्तः साध्यत्वभावकियात्मनितिउक्तवाचावि
आन्तः कालानिभासनेतदीतदगीकारपूर्वकंसमर्थयते सत्यमिति ननुय
दिसत्यमेतदस्मदुक्तं कथं तद्विह्योक्तं स्यात्पराग्रहणोत्तमवेदनेदेशकाल
वित्याशंत्वाह किंलिति नेतावेदनेदस्याप्यतिविशेषः सप्रप्रयोगः तदधीष
ति अनादिनिधनस्येति ययपान्भवएवकालप्रयायावीजंतयापिनासावेत
सुवेनसेविदेकदृष्टेणवप्रधानतया अन्तभासप्रपतायास्तिआभावात् वदिसु।
खेचास्यइप्रमेषणीयनेयकार्यइप्रमर्थमेवप्रधानीकृत्यभवतीतितात्पर्यम्
एदायंस्त्वचिइप्रमप्रकाशमात्रेकरूपस्याद्येत्वव्यवहारोनोयपयतेप्रकाशभा
वेतस्यासिद्धेः तत्सिद्धेवाप्रकाशभावायोगाद्यथोक्तम् ननुयातसुखेभा।
वः सर्वज्ञत्वगुणास्यदम् नस्यलोपः कदाचित्प्रादन्त्यानपुलम्भनादिति ।
तस्यहिलोपे नकारकं उपलंभोनसंभवतीतिसलोपएवकथंयव
हार्थः अत्येवचित्तवेनव्यवहारिद्यतश्चित्त्रिप्रत्येकयस्यतत्त्वेवदयेत्वेव
स्याप्रकाशत्वात्कर्तृकमपुलम्भानेकतः तेतद्वार एकग्रहणानतत्त्वेहेतु
नाभवमित्यसिद्धीः सत्यम् तत्रचित्तत्वादन्यस्यदेहोदरुपलम्भमानवेचित्तत्
स्यकथमा. दितिर्येनव्यवस्थापयेत् नचचिइप्रमास्यदर्शनत्वादातीतप्राये
युक्तं परिच्छिन्नप्रकाशत्वेनतीलादिवदविहृणत्प्रसंगगत्य यथाक्तंतेयेव परि
च्छिन्नप्रकाशत्वंजडस्यकिललक्षणां जडविलक्षणोवायोयतातपरिमी
यतश्चित् अपरिच्छिन्नप्रकाशत्वेचप्रकाशनेस्वातंत्र्यमहमितिमहत्तरमभा
त्ताप्रतिचातष्टव्याविमर्शस्तेदवचास्यसर्वशक्तित्वम् सर्वशक्तिज्ञादेशान्न
र्कवस्थितमपिचिन्तावृष्टेभावजातस्वशक्तिप्रपंचमयेस्वरूपमेकावनाव
भासतपरः संरस्यतश्चन्यतश्चविभक्तमिवनिर्भसतमित्यमुनापिउपेया
प्रकाशमानः स्वातंत्र्यप्रतिचाताज्ञावभेदनिर्मीतेत्यचते तदस्यनिर्मान्त्व
मायानामशक्तित्वाः एदेविषयानिर्मेयलक्षणाः प्रमानप्रमेयगमिश्
पः संसारः तत्रेतिमायाविषयेभगवतः सर्वेष्टित्याः कर्तृशक्तैः कलक
मावभासनेनमयापारः नतशुद्धसेवितावृत्तेतदवभासनम् तथा
हि यः कालक्रमोव्यवहारसिद्धिर्देभातेनभाति भात्येकरसंसासिष्य

तश्चादिभूतादिभूताभावानामन्योन्यासहभावतोपलभ्यमानत्वात्
 त्वेवैयर्थ्यवभासनेयत्वेविदश्येविमर्शनेमप्रतिरुतेयदहमसनापिप्र
 णायप्रकाशेयेत्वेवैयर्थ्यापारःकर्तव्यवस्थाःपरमेश्वरत्वेतिप्रोक्तः
 सकालोत्पाकत्वाद्भावतःकालप्रतिरिप्योते अत्रोक्तकालोयस्य
 कालशक्तिमुपाश्रितश्चादौ ततःसापानपदपेक्षासेवसातेप्रशक्ति
 रवोर्हती एतेनासहप्रयत्नेनप्रमातृप्रमेयराशिनाहंप्रकाशेइत्येवैय
 त्ताप्राप्तायैवशक्तिकर्मणिभूतवैयर्थ्यावभासयतिस्मरतीत्येवंप्रोयेता
 क्रियात्मनाप्रयत्ने सचक्रियात्मप्राधान्येनप्रतिभासमानःकालशक्तिः
 तृपणाप्राचेनवपुषात्विद्यवभाति तत्ररूपस्फुटस्फुरोपिद्वैतस्य
 रूपस्यजीवकल्पस्यावर्ण्येस्फुरात् केवलमप्रधानतयातस्यप्रयत्नमे
 तिविशेषणान्नमपसर्जनत्वात् तेनकालोत्पत्त्यप्राप्तयःसमस्यापितः
 प्रथायामसहभावोनामक्रमत्वेनविचित्रिकृताभूतादिकालान्वितश्च
 वभासनालक्षणाक्रियान्वयभासतेरुष्टिर्नीणाक्रियाकर्तृशक्तिश्चक
 येरुष्टिकृताक्रियास्यात् तेनराशोकनीये यस्यात्कर्तृशक्तिरेवमवभा
 सनात्वात्तेद्वैतविभगवतोभासनेभावाः साक्षमायाप्रमात्मेवेदनाप
 देशनादिष्ववर्णमाविनाक्रमणानिरूप्यमाणक्रियस्यते एवेदितत्वात्
 अनिरूप्यते भगवानहमित्येतात्प्राप्तेवेदकात्मनश्चाप्राप्तावेवमाणीये
 नास्पिता भावनाहिसफुटतयापराभ्यस्तनैवसदृशिवद्भवित्यच्छब्द
 वाच्यान्यदर्थान्वहीरूपतयाप्रकाशयत्येतेनमित्यवभासयितुमिच्छति
 नचसापेक्ष्याप्रतिरुप्यते अपितृतयाप्रकाशयति एवमेतवहीरूपते
 नासहभावप्रकाशानात्मिकावभासनायतनेननिरूपणावसरेसाक्षि
 येत्युच्यते कंभाकृतापिषणतेदेवकेभस्यकरणोयदभिनवत्वेनावभासने
 तदपिचकर्तृशक्तेरेवेच्छोपक्रमनाप्रतिरुतवहिरवभासनावसानते
 नक्रमिकताप्रयत्नेतदाह नात्यदिति वक्ष्यते इत्येताद्येदपरा
 याभासजगदात्मनातिष्ठासोरेवमिच्छेवैहृतताकर्तृताक्रियेति कं
 भकारोदरपिचेतदेवकराण्यत्यरेमेश्वरस्यसंविद्रूपस्यतथावस्थानेना
 न्यक्तंभकारमेविरापिभगवतोनात्यत्वात् नकेवलमवभवतिमीषालक्ष
 णामवरतयापरमार्थाहेतारसप्रवृत्तमप्याइदंतयाभासनेपरमेश्वर
 सेवेदतशक्त्यायावत्स्मरणरूपमपीतिप्रकृतमत्वसरति स्मतिक्रियापीति
 अमेवेतिमसर्वशक्तिवित्तत्वेमवास्यामपिकर्तृक्रियात्वेचक्रमिकतेर्यति
 तोदर्शयति॥अंतःस्थितेति तमःपटलेनावस्त्रादितद्व्यंतेरितिप्रमा
 गान्तापेदेहप्राणापुन्यैष्टकस्यत्वावच्छेदितमेवित्तत्वेयतस्थितः
 एवानुभूतःप्राक्तेनप्रकाशेपरमेश्वरस्यइदंतयावत्सत्त्वादिनाचक्षुस्य

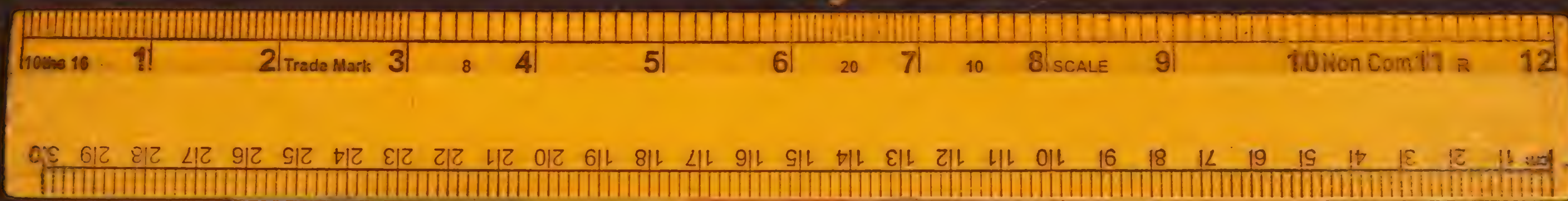
प्रज्ञा-
वि-वि
८८

विमर्शस्तोपसारो न सुखी करतो तत्र या उच्छो मेवेण जमः प्रारम्भो यस्याव
हिति तत एव सेकचित्तमेविह पादे दकाष्टयरावेन सुखदेवयेनेन येथुना
विमर्शः सयतः प्राक्कालभाविना विमर्शेन प्रत्यावभवस्तथाव प्रकाशजीवि
नेन मिलितस्ततः सत्येवेष्टेपाशोदना विष्टतमयकालस्य पिताया मपि पूर्व
कालस्य प्रयानः प्रकाशतेन तत्र प्रकाशमेवेस्वभावः सावसाने पद्ये तोयस्यः
सास्त्रति क्रियापि भगवत्कर्तृके वेति प्रत्यगात्मापेक्षया ज्ञातवर्हिर्भावेमेतव्यः
नन्वेव सदा शिवपरमशिवोपेक्षया तत्र या हेता प्रथानेन विष्टस्य स्मरण
तद्विर्भावो मेस्त्रतिर्नियतविषया कथमेवेत् निर्माणो च तस्या त्रसराम
पूर्वो नृत्तस्यार्थस्यः प्राच्यप्रकाशस्वरूपविषया बोधस्य चिन्तवता
तस्या प्रमथितस्यापि तस्मावच्छादितमेव सत्युद्भिः स्तलत्वेन प्रमोषो नावे
तमप्यस्य तम नन्वे प्रमोष इति तत्र भवदने तमद्वयकादिप्रयुक्तं चेज्जम्
काल्यदिक आरः आरु कर्त्तव्यापारेनेति अतएव हि त्रुपे सत्वमस्य सिद्धता
यमयोगेपि साध्यहानपहस्तनेन सध्यमपदविश्रातेः क्रियाविशेषता
पदवत् नन्वेव सत्यसिद्धेति सामान्योक्तोक्तोत्पायेविशेषः बुद्धिरेति
कर्तव्येपि हि त्रुजादिदवात्माने विधीयमाने साध्यमानतो प्रथानोक्तोति
प्राक्किंचेचिज्जात तप्याद्ययकृतासाध्योपप्राधान्यात्तयो गेकृताप्येप्रयो
गश्चादिनिर्णीतम् परमगुरुत्वात्पुनर्जलिना तप्याचकृताभिहितस्य त्रु
वावत्क्रियावच्छेदनेतदुत्तरगुणाविर्देवेचिज्जवहिभजनीयमित्यलमवातेर
ए ननु सगम्यदेकपेक्षु भुक्तिताडः लीकयसीरोयभोगसुभोगे यत्नेपारी
वेदयोदनस्य त्रिनिगतेकतासु विवेतिपारीगदरेवस्मत्तुं भातिनकयेत्
त्रुयोभगवतः सत्यत्वं सक्तम् तदनुसारेणाद्योका मपि आह चिन्तयेमेवही
ति हि प्रहोस्यार्थस्य हेतुभाचक्षणाः साध्यत्वे पूर्वोक्तस्य दर्शयस्वैपक्षो
काद्योतयति प्रेवोक्तार्थः स्रति क्रियापीत्यादिखसनेनेतः प्रिये हेतुवि
द्याव्यानम चिन्तयेनेति पारीगदावपि वेद्यो जडेसाते अरहितेकासत्तु
ताचिदेष्टास्तुन भगवता भियतस्यवेकारः ननु चिद्रूपमेवतः प्रकाशरूपे
सर्वार्थकोटीकारितवापिकये सरागम् अन्तर्भवच्छादिते प्रबुद्धमिति ह
र्थतत्त्वस्य प्रकाशनेकसारताया कथमेवेत् उच्यते समारोपितस्वाते अतिपारी
वस्यावस्थापिणामपाकं जेभ्यन्तादिना तन्मेदात्रसम्येनोपादानम् अन्त्य
स्यापि यवहारतीतस्य सत्यज्ञानभाति प्रमातृत्वेन हि नमोभिन्नते लोके प्रागा
येष्टकं स्वमेवेत्यभेद त्वादनेयापि सत्यत्वं सचिते तत्सवेयात्पारीगदरेपितया
सत्यत्वेनास्ववभासः समारोपितेस्वाते अयत्र पुर्यष्टकादौ तत्र सति त्रुपतासा
त्तनिती कवेन्न भवस्यारविकल्पना निजातस्य तपोरनशब्दाद्येति सपादय
तीति समीची प्रयोगेण अत्रेति हृतिपदेयाख्याते प्रथमापादस्त्वनापेक्षारूपेकाः

यो

नन्वाभेदेहोदेः सत्यत्वे अन्तर्भवः संस्कारस्य तिरिति तज्ज्ञानमानेवोपादानो
पादेयभावेन भविष्यतीत्याहु नन्वेति वस्तुना मितिस्तल्लक्षणरूपत्वेनाप्यन्यथावि
षयस्यार्थशून्या निमित्तार्थः येनेति कार्यकारणभावेन विष्टयस्य भेदः एवं
चोदितो हकस्वभवेति तदिह चोद्यजावत्ततिः अन्तर्भवेति एतेभ्यो विष्टय
भेदचोदनावकाशा भावे हरेयेति सथायेत्यर्थः सैनेवैर गायस्य स्वस्यैवैर
गायेन स्वमेवैर गामपेति यतिरिक्तोपेक्षानियमः साया प्रमाता हियदिस
रेत्सेम्यं क्तितमपि जातकथनस्मरेत् अन्यैपि कथं स्मरेत् मुक्तियान्मुक्त्यापि
च निविष्टयस्योपपत्तेमन्त्रादृक्त्वेन सपिचतस्यास्मादेव सावेदने सवेयम्
अमेवदेने च संवेदनाता ह गिति निमायेगाः एवे निवृत्तविरोधादिसवेयम्
पि विष्टयलोभतदसंवेदने वा संस्कारादेव विष्टयलोभान्याप्यम्यम्य गुरप्रस्य
नियामकत्वेपि पातानुपपत्तेः एहेकारणस्य एवार्थेन श्रुतिवितस्त
तावेदवत् तथापि तमेव दवादे एह स्य स्यापिष्टाय केचित्तत्रपमी श्रमगीत
तमेव यद्वाप्यते अज्ञाजन्तरीयो यमाननः स्वखडुः खयोरी श्रमप्रेरितो गच्छे
त्सर्गवाच्यमेवेति न च चित्तस्योदणकालरूपभरति सपमानेव स्रतेः
कारणात् त्रिजयति त्वमप्युपपन्नम् सेस्वीवसेरचाना न्वायशरीराय सक्तुचि
तचित्तत्वातः प्रवेष्टेयेनायमिदियाधेष्टात्प्यस्मृत्वीमवन्तसे तनिवेष्टामि
वात्मनो मयते तदहा प्रविष्टस्य परमात्मरूपस्य भूत्वा स्तत्रेस्तुयीती
तपदति विष्टसाते अशक्तिमत्तास्येस्तवपदमपि श्रते ततः समवच्छादिता
य प्रकाशरूपस्य प्रमात्मिकादीजे भवमप्यास्ते ततो वीजार्थे प्रकाशमसा
धारणसता रूपमेव हीरुपता तेवैव प्राणाहत्यादेतस्या एव ह्यादिसंविदे
क्षया निर्भासयन्त्यमभुवि विष्टाति यत्तेयतस्मरतीत्यच्यते नववीजभ
विनमपवायेः स्थितस्तत्तयेनियतस्य सरेत उच्यते तत्रापि हि सस्योर्षो
स्वाते अमिच्छाशक्तिस्तल्लक्षणमेव प्रपति प्रायमानति क्रमाद्येष्टाभ्यर्थि
तस्य त्रुत्तम् तथेष्टापितयेवसाते अमिति तदेतदं केमद्विवाकरत्वेन संप्रेषि
तेचेतमिह रितार्थे जे प्रेमहाज्ञानभवत्काशस्य युक्तपादवेदयसित्वमेतल
त्रुविष्टेति विष्टेति ते सति त्वेचसंवेद्यमानप्रणिधिपूर्वकं स्मरणमाया प्रमातृत्वं लो
कितमसंवेद्यमानेपि प्रमायावभ्यस्तविनाभावादि वन्त्याया प्रमातृत्वं मेतयम् त
मेव च कर्तृप्रादेन हतावमिथानमेकत्वे चोपेक्षोभयकालवापि सात एवेस्ताते
कत्वकर्तृत्वानि प्रमुवेमाया प्रमातृपि निर्भासमाना न्यपि संचितमेविदोप्यते
कोचपरमार्थमेविन्ययतया परमेष्ट्यप्यर्थवसितानीमेतत्सवेदपितम् सही
तिवचसामहे श्रुतिपूर्वस्त्ववमर्शिता ह्येता चोक्तविभोरिति तदेतद्विद्वित्कदा
ह कर्त्तृत्वेव चेत्पदिनावि विष्टेयं ह्यताभवतीति विष्टत्वम नतिहवापकत्वेदप्रभे

यमभावप्रद
चित्तस्वरूप
रूपकारण
अतिभासः
अतएव न
स्यानियतिः

दभाव येद्यनपयोगात् नन्वेदप्रान्तरगतमप्येतदेशेनस्मर्यतेतत्कथंवापक
 तस्यानपयोगात् इत्यस्य सत्त्वेद्यशरीरादावनप्रविष्टोदप्रभेदः नन्कालभेदो
 पितयेवेति कोविशेषः इदमपि सत्यम् किंतु ज्ञानिकत्वेसेविदानोपपद्यतेस्मर
 णमित्यपक्रांतसंज्ञानिकत्वेभेदात्कालभेदएव न त्वसेविदासमवयविवरु
 वदेशभेदसुखिनसोगतोभेदेइते तदभिप्रायेणार्थकालभेदएवावाक्यतोवेने
 तेवस्वतस्तदप्रकाशोवेद्यशरीरप्रविष्टोवेद्यविषयेणस्मरणानेकोऽङ्गीकृतोवे
 यद्यपिदत्तदृष्टप्रबदेहकालाएवचस्मरणानुभवभासेत यथाङ्गः अतः शरीरवृ
 त्तिवात्मानस्य तितथापिसेविदानवस्ततोदेशवत्कालोपिकथित वेद्यसु
 खिनकालस्यैश्वर्येणस्मरणोपिसमानः ततएवसर्वदेशास्यचित्वाद्यापकमि
 द्रिडलेभेद्यत्तम् भूदिवकाकरवत्क्षणदेः हरिदिदपादिगतावेत्वेदतापदिद
 यथेवविषयः व्याप्यस्थितिविषयिदेविभेदात्स्वदेहविच्छेदविमोहभेगादिति
 एतदपिचविमन्त्रमेवैयं स्वीकृतमेव नहिप्रतिज्ञयमानोदशातः कालतः
 स्वश्रुतिवार्त्तप्रनेताङ्गीकृतताइमीतत्ताभ्युकारिवभाषितिनन्वभवयेय
 चदसंप्रसाधोस्मरणोत्तयभवपवस्यानस्मरणो नहिनिवृत्ताच्छादोचरयोभे
 वतिविषयमेवतत्तागोद्विद्यदृष्टोत्तरमेवजीवितम् नन्त्ववस्मरणानुभववाद
 त्पदेवकिंचिद्वदति अणित्वानुभवमेवपुनरुक्तैवः तस्यनरुक्तैषण्यवभवामी
 त्येव न किंचिद्वदस्मरः उच्यते केवलमिति प्रवृत्ततास्मिन्नीलादिकोशेवभासा
 येषांप्रमात्रतराणामसर्वज्ञमिप्रभृतीनांतेः सूत्रतस्मिन्नीलाभासप्रकाशभा
 त्रट्टयत्वेतस्यप्रकीर्तयेतदृष्टायासभव तत्प्राप्तप्रमात्रैकतेपि
 हारपूर्वकतथातिर्माणसंयादनेतेदेवसर्वदेहानुपायस्तेनोपायेनयदासावेतः प्र
 मातामेवैतदिप्रमात्रमिन्नीलाभासप्रकाशनसंयेत्रीलसेकोचितप्रकाशभा
 गोहेनीलभासयामिसमनीलसमभातीति पूर्वभातीतिपदेवैयंतीलानुभवात् ल
 क्षितेनमवित्त्वेप्रयोगात्प्रतिमायाप्रमातरितादात्मलक्षणोत्तमस्यज्येनवप्रविषा
 ति तत्कालमावित्येवतत्प्रमाणपुण्येष्टकादिप्रकाशभागेनमवोपलक्षितेपिपूर्वोप
 रकालानुवर्तिनिनयस्यतत्रप्रमानुत्तेनसेवितिः नापिप्रमात्तभागेभेदेनवे
 भासप्रसेगाव एतद्वच्यते तदेवव्यवहारेपिप्रभेदरुदिमाविधान भातेमेवोत्तर
 योचमिच्छयामासयेदहिरित्यत्रसंयेतदाभासमात्रप्रयत्नात्तान्त्येवप्रयोगप्रमा
 त्रएवोभासैरूपः स्वशरीरप्राणादिस्पैर्येपिपूर्वसमावाङ्मोत्रिज्ञातसेवदानोज्ञात
 इति निर्माणातयाचकासदपितनिर्माणाएवः पूर्वप्रमात्रैरूपतयाभावात् श्रवण
 देवमवित्तरमिमानोयतितित्योतयति आभोसैकीभावेपिनिरपेक्षीभवत्य
 सोप्रमाती निर्विकल्पकोतिः शोभाभाससेभेदिनिसदाह्निवादिपदेह
 देवप्रवेशेनसांयौचित्यानुदयेसत्त हिभिषुक्तस्यप्रमात्रमिन्नेनोर्थनहाना

सांशमात्रे
ननुपश्यवे
शरीरायह
नामासेय
एकीभाव
स्तन्नीलामा

देः परप्रत्यायतो देवतावता संपत्तेः तदप्यस्मात्प्रवृत्त्यास्यमेव दिशान्निमित्तमिषु
द्वारणोक्तं न विचिंत्येनानुष्ठाने साध्या प्राप्तेन निश्चितपतनवशमभिलिखिता श्री
लादस्य स्यात्तदप्यप्राकाशते न संसाराप्राप्तोद्गमानः तदप्योद्गतापितमेव
बद्धमन्यमानतया पोहन् प्रोक्षन्ति स्मिन्मृत्युस्य च परैश्चक्षुःश्रुतैश्चित्तयामोक्षाद्यव
हरन्तु तत्कृत्यमात्मानं मन्यन्ते तस्माद्यो हन्तुं एति श्रयने यद्यपि सर्वमनुभ
वत्सालोप्योद्भवितयापि किंचित्कालमेदापहस्तेन तदनुभवंता दास्येते नैव।
स्फुरति येनानुभवाद्यं सो भेदित्येवाप्याह इत्यभिमानः ३६ महमिदानीमेवानु
भवामीति अत्यप्याहिसेवीविकल्पः स्मृतिरथ भवेदेव तदिति चेदनुभवावल्
यवश्येतासाध्यपस्यानुभवस्यैवाहं कथमस्य सिद्धतया परामर्शो भवेदनु
भवमिति न च कालमेदापरामर्शेने भ्यान्तात्कालमेदस्यावाप्तावत्वात् यथाप
रामर्शोचित्यस्तथात्वमिति। वक्ष्यामः तेन यदाह महृण करनन्तः अनुभवोपे
ते विकल्पा इति धर्मोद्देशस्यिनु सिद्धं सिद्धत्वावत्तान् इत्यनेन तस्मात्तद्विगतत्वात्
भववाद्यस्य तौ कार्यमिति दर्शयति केवलमनुभवाय तान्तेष्वप्यकस्य प्रकाशसेव
दनसिताने वादी समर्पयितुमप्राक्ताः कथाश्च प्राप्तवन्त्यमानो तेनानुष्ठाने प्राप्तास्मा
सु यदा तत्तमनुभववाक्यं दनविच्छिन्नस्योपभिसन्त्येतत्प्रतिपाद्यमिदं निष्पन्नः।
अवोपितम् तदा कालमेदाभावात् इत्येवमपि प्रमात्रप्रमेययोस्तत्कालताया
मपि वाकालेव चिदस्य मूलास्यति तथारानुभवेतत्काले परामर्शोपार्थनिष्ठ
त्वात्कृत्यमानः एतत्कालपरामर्शस्य प्रमात्रनिष्ठता प्रभाष्येन स्पष्टातिः इदानीं भ
वत एव समनीलावभवोद्भूतितदेतद्वर्ज्यते स्मृतिपरामर्शेनेयोरीत्वंतीतज्ञा
नेष्वेव प्राच्यकालमपि रोषयितानुभवेतदानीं ज्ञानप्रमात्रकालस्योपवशसो त
स्य यदा नुदयमेतत्कमीत्यविकल्पयति तदा प्रत्यभिज्ञाने सोपमिति तच्चैकत
रानुवादेकतरविषये अभेदद्वयस्य सन्दायत्विषये अभेदद्वयमित्यलेव ब्रूयान
तत्राहर्बन्निमीणायो गेतदनुभवउच्यते निमीणाकल्पस्य त्वभवस्य प्राच्यकाल
स्यैव स्मरणमिति यद्यप्यनुभवनति श्रयनस्मरणप्रत्यभिज्ञानविकल्पनवाङ्मा
स्यान्ते अलक्षणापेव वस्तुतः प्रमाता तस्यापि तत्र तत्र भोगे तस्याप्यपेदेश इति
न किंचिदः स्यम् अपि पादृश्वप्रादृश्वे त्रैरोत्तराक्षाक्षास्त्वयैतावत्समाप्रवा
हं मेकमेव विनित्यमिति सूचयतः तत्राहर्बन्निमीणाभ्यो मध्यमस्य परामर्शस्य
स्मरणात्तातिदानं विषये ध्यातयति एतत्सर्वं वृत्तिव्याचक्षणा उपसेद्वरति त
दिति यथेवं भूतमनुभूतप्रकाशासं प्रमोषाद्याख्यातं द्योतीकृतं मोहः।
सिमेवेहः अत्रेति माया प्रमातृमिद्यदि त्वसंन्यतस्वीकृता एव देशकालौ
नास्य परास्त्विति अपि हनीलेपीतमित्येतावत्साधेत त्रिभूतयनस्मरणप्रत्यभि
ज्ञानादि विशेषव्यपदेशानि वेधता योमादहर्बन्तानुभवमासां शुद्धमेव विकल्प

३
प्र
वि
२०

ननु उपपादयि
तत्तु ननु भवति
त्योक्तं सवेदना

साम्प्रति वादमप्यने
सर्वत्रासो देशकाला
भास

नमित्युच्यते उच्यते इति चेन्न तौ वेदोक्तौ देशभासा उच्यन्ति तदवस्थापि विद्या
मः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ततश्च निर्विषयात्तावदिकल्पस्वल्पा
गात्मानो ननु गामित्वेनाजनकत्वेन च तज्ज्ञानभासात् सामान्योदभवात्
वत्वात् प्राप्ताकारस्य च तौ नैकविशेषात् प्राहकाकारवदविकल्पत्वात् वि
कल्पविशेषवचस्तत्तिमितिसापिनिर्विषयेवैकविषयतया चेकसंवेद
नं नैकविषयतोपलंभात् भिन्नसंवेदनरूपता यो हि पृथक् स्वप्रकाशमा
त्ररूपत्वमेकविषयतोपलम्भस्य विरुद्धमिति स्वभावविरुद्धोपलब्ध्या भिन्नमे
वेदनरूपत्वादिपक्षाद्यादृष्टपक्षसंवेदनरूपत्वेन व्याप्यत इति वा प्रसिद्धौ स
भावहेतुः सचायेति विषयत्वेनेता सिद्धस्याशङ्क्या सूत्रम् भासयेदिति सही
ति पूर्वज्ञानसमवेतस्य भवोऽस्मिन्नात्मा पूर्वाभासितसंज्ञावत्स्वरूपोपरा
मप्रतिविकल्पयतीत्युपगम्य तया उपगमे च तस्याप्यपूर्वदेशकाला
भ्यामवच्छादयेष्टकालसंकोचसारत्वाच्च स्वल्पात्ता नः स्वल्पात्तात्वेन
संज्ञापर्याप्ततायात्मा परामर्शने च प्रकाशान्तरीयकमप्रकाशमानता
या हि किं परादृष्ट्यात् अत्र प्रकाशिते विरुद्धे चेति स्यात् पदम् परामर्शप्र
काशस्य स्वभाव इति स्वभावेनोसंभवे कस्य स्वभावो भवेत् परामर्शने न हेत
नोऽपलक्षणं न वा तस्य स्वल्पात्तायावच्छादयिनी भासना प्रतीत्यामप्या
परामर्शना न्यथानुपपत्त्या च तामप्येवैककीर्त्याति कत्वेन तस्यायनेकाभास
योगित्वेन वा बहुप्रकारः समस्तपूर्वाभाससंवेदादालक्षणीभूतः अथेति
विकल्पेनोत्पत्ति ननु यदि सार्थः प्रकाशते तदनुभवात्को भेदः कथं
माह प्रकाशत इति प्रकाशते किलासोसहिष्णुः कालोऽप्यवभास
वेद्यस्तीकारिणि स्वालक्षणापहेतुः इदानीं तत्र समस्तदेहप्राणादि
गतो वर्तमानो विमर्शभागतदेतदभयकालस्य पीते विमर्शस्य सति तेन भ
गवत्तत्वाहमिति सदाशिवस्य बाहमिदमिति अनुभवभुविवेदमिति नः
स्मृतिः स्मरणपरामर्शप्रमेगः वेदोऽप्येवैकान्यथा कालात्ता
यदाह स्वकाल इति पूर्वाभासिते च स्वकाल त्यागेन तदेष्टायागतचतुष्टय
भासमात्रतया परादृष्ट्या संकोचाभासुवात्तामात्यात्मके अर्थे प्रकाशयोर
वस्तुतिवतिरिक्ते विकल्पमात्रमित्युच्यते तया चावताराणो विकल्प
पिस्तीरुत एव तस्मादेतलक्षणैव वा सामान्यलक्षणैव वा विषयवैतव
स्तुतिविकल्पादाविति निर्विषयत्वासिद्धौ सहेतुः स्थितपदेकविषय
त्वापलंभादिति सूत्रार्थः तसंज्ञेप्रावतारयति स्मृतीति स्मृति
रूपपरामर्शपूर्वकालदे ॥
शाच्य ॥

बालोहित्य

हेतुद्वान्तोऽप्येता विनीतियमृमिमतिरूपस्थितोपिवहिरिति संविज्ञा इति
पिक्तत्वेनाहंता विभक्तो त एव तदित्यनेन वपुषा परादृष्ट्या यो यत्तस्य सामान्योदि
नियामप्रीताम्यथानुपपत्तिवचमिति प्रकाशः अहं विकल्पप्रतिपक्षोत्तरप
नः पूर्वदेशकालानवच्छेदेन उदमिति निर्देशस्य आदिपक्षात्ताम्यभिज्ञात्येन
गात्मावसायादिविकल्पेऽपि यथा यो तदिदमितीदं तदिति तदिवदमिति
तदेवेदमित्यादि निर्देशपक्षान्तयोभयतस्तोऽसौ च विचित्रो देशकालावच्छे
दो नियत रूपतोऽप्यवच्छेदो भवेत्तर्थाः स्मृतौ हि प्राग्देशकालयोऽवच्छेदस्य
वस्तुत्वाविकल्पमात्रम् तद्वेत्ततस्तत्तिः तत्प्रकाशोऽवकाभासनिर्गम
स्य वा स्वल्पात्तात्वेनेति स्मृतौ स्वल्पात्तात्वेन परामर्शतावत्तिदः सहीति ए
वैवज्ञानवृत्तप्राक्तनी स्मृत्या साहचर्येण स्मृतिशक्तिरूपम् सिद्धयाम्
शेन हेतुत्वप्रकथनमर्थस्य साप्यितमाह प्रकाशस्य स्वभाव इति च तर्था उ
समुच्चलनोत्तरीयतात्वेन प्रतिसाध्यस्योत्तरमिति हेतुमुक्तवन्ति आस्यति
यस्य परामर्शार्थस्य तस्यावच्छेदप्रकाशः स्मृतिपरार्थः प्रकाशानस्य स्वभा
वभूतोऽर्थः प्रकाशानाभावेति स्वत्वस्वनपवक्ये भवेत् यथा स्मृतात्क
स्यानित्यत्वे स्वभाव इत्यनित्यत्वे निमी समनिरुक्तकोन निमी समाने प्रकाशः
स्वभाविनायुभावे अस्यायं स्वभाव इति कथम् ततश्च स्वभाववृत्तविरु
द्धसंभावस्याप्येति स्वभावविरुद्धोपलब्धिप्रमेगमीत्या स्वभावाभा
सादिपक्षाद्यादृष्टे स्वभाववच्छादये परामर्शस्य स्वभावाभासनिर्विषया
ने स्वभावे परामर्शमपि तेनैव निर्विषयतीति न च वक्तव्यं तत्तु अत्रैवैव
मर्शः स्वभावो भवति ति एवेति स्मृतिविकल्पोऽदनी लादिवदप्रकाशत्वे
स्यादिति वार्थस्यैव स्वभावः परामर्शोऽप्यप्रकाशात्तात्तदयं स्वभाव
हेतुः अर्थस्य परामर्शः प्रकाशात्तात्तत्त्वभावत्वादिति अत एवेति विवा
दभावात् यद्यपि भावकर्मकहेतुत्वाद्यर्थमिधायिनस्ति उक्त्यापि भा
वमात्वात्तनाचक्षुः तिसाध्यरूपतायावच्छेदस्य प्राधान्येनोदचयनतया भवे
ति तेन ज्ञेयवैतव्यं सुखमभिधेयम् विद्याये च लिङ्गीयमानोपावृत्त
यापि स्मृता लिङ्गादीनवगमयति प्रत्ययार्थकहेतुसंयुतापि त्वमपि
तेषां यावच्छेदार्थित्यहोरोवकारकप्राप्तिरिमात् ननु इयस्य सर्वतो नि
राप्यस्य विधायिनी तत्संवेयः स्वतः उपपद्यते तेन विषयप्राधिक्यात्
यसाध्यमा ततोऽद्वैते लिङ्गः अतिरिक्तमिति योगकरालक्षणा इति नि
योगितनियमेन यत्ता रोगासाध्यमानत्वेन लक्षणोऽवच्छेदस्य साक्षात्प्रापि
तियोगस्य नियमरूपतवेकरासे भवनातिरासाभिप्रायवेदनमेव प्राप्ति
तत्तु मया दाज्ञानमेव ज्ञानम् स्वये मया दाज्ञानमप्यतत्परस्य त

सामान

२०

३.
प्रज्ञा.
वि. वि. मन्त्रेन
५९ ग

तत्त्वमस्य पयत्राज्ञापयतीत्युच्यते अग्रिहोवेज्ज्यान्वर्गकामश्चरि
स्वर्गकामस्यायेनियमो जहोयेवेति अथवाहिनस्वर्गकामः स्यात्पश्चात्
तः पृथगुक्तं यजुर्निरिपाक्तः प्राश्नात्तत्त्वमस्य कामः काम
नायाभवेत्यामन्त्रेण तत्र प्रयत्नः कियत्प्रवृत्तिरप्यत्रावर्षभवेदिति।
कामः पृथगुक्तं पृथगेति लिङ्गः यः यावज्जीवमिच्छति प्रयत्नं वा यपरि
हारकामो न स्यादिति जहतीत्यर्थो वतिष्ठते फलकल्पने देत्येति योगस्येव
पि पक्षे यावज्जीवनविशिष्टास्त्राणां पक्षे वा स्यादिति यदि न जहोति तस्मा
जहोत्येवेत्येवमयीया नियमस्याया आवेदनमेव नियोगात्तत्त्वमस्य कालि
विशेषं चामिव - यद्यपि लिङ्गः सामर्थ्यानास्ति तथापि कियत्प्रायः काले
न नियोगायोगात्कालिभेदेन देवाभेदेन चानभिधानात्प्रवृत्तवर्तमानस्यैव
भाति न चेयताप्रमाणोत्तरावर्षभस्य यत्र प्रयत्नः प्राप्तिरेव विशेषोपक्रम
यामपि यामाकालमेव स्यात्पि प्रयत्नानुपलेभवेत्कल्पस्योत्पत्त्या तदेव
वारेण कामपण्यायोगागमिनेषु पक्षे कालकर्मभासविशेषान्तरि
स्कोरात्तत्त्वमनायोगात्तदवर्षभकर्मणोः कार्यकारणभावसमवायोरुत्पत्त्या
लभ्यते तेषां वज्रान्तनयदिस्तौ प्रकाशान्तवर्षभोः सहितो न भवत्यस्य
हस्ततिरिति मेवम् प्रकाशितेदित्यप्रकाशः प्रकाशान्तवर्षभमेव यद्य
पि प्रकाशकालयोगानास्ति तथापि वेद्यदेहादौ निषिद्धोऽप्रकाशस्तद्व
कारीमायापदेतिर्भासते इत्यतीतवर्षभान्ते देहादिहस्तौ सौम्यमाणाव
स्तगते विमर्षमयोपि प्रकाशो देहप्रमाणानि तामस्युदत्तेनाभिमानेना
चरन्तेति स्फुरत्वेन वर्षभान्ते देहापि विज्ञानो वर्षभानो द्वितीयो विम
र्षा इति तेनेवावर्षभपक्षे भवति स्फुरतिर्विकल्प इति विमर्षविशेष एव
विकल्प इति वक्ष्यते तदेतद्वहः केवलमिच्छादिना केवलपरादयः प्राप्ता
इत्यपि कमत्रवर्षभपि प्राप्तिमित्यनेन नित्यमर्थेनावावर्षभसत्त्वमेव
शेषाणां तेषां चोत्पत्तिरिति स्यात्सर्वनामनपुंसके कर्ता भवत्यवर्षभ इति
प्रथमोतामेतयाः यदि वावर्षभोपि किंचिदेवकारकादि विशेषाणां भव
षितपारीरिति कियत्प्रायः सामर्थ्यात्प्राप्तत्वेन तत्स्कारासे भवात्स
त्वे भवत्यभिप्रायितदिशेषाणां प्रवृत्तत्वेन तत्स्कारासे कर्ता इति यावत्
लिङ्गसर्वनामयिमासत्त्वमेव तेषां सत्त्वमर्थस्य विज्ञानियुक्तिरिह द्रष्टव्य
वचनस्यैव कियत्विशेषाणां तेषां कर्मत्वादि तदोहति अन्तर्भवत्त्ववर्षभ
प्रकाशपक्षे तेषां भवितेनैव प्रकाशपक्षे तेषां भवितेनैव प्रकाशपक्षे तेषां
अन्तर्भवति यदि तस्मात्प्रकाशपक्षे तेषां प्रकाशपक्षे तेषां प्रकाशपक्षे तेषां
सर्वो भवेत् यदि च तेषां सर्वप्रकाशपक्षे तेषां प्रकाशपक्षे तेषां प्रकाशपक्षे

५. प्राज्ञतायां विशेषण
नामुपयुक्ता द्वितीयाः
शक्तिपक्षे कियत्प्रायः
धातुत्वेन तावत्

५ नृस्यपीति प्रमेयांतरसमर्थनायनेत्याभासयत्येव सत्त्वकालः ५

परासर्गः स्यात् तेन प्रकाशितस्येति वृत्तौ प्रकृत्यर्थे च प्रत्ययार्थे च भवः कर्तव्यः
प्रत्ययस्त्वित्येति च भवतार्थः स्वसत्त्वकाल एव चेतनेन नृस्युत्पत्तिः तेना
स्फुरितकाले एव चाभासयतीति वृत्तियोजना ननु चित्तं तेन भवत्यनेन जलिप्र
वृत्तिमिरियत्तत्त्वमिच्छायां कया एव एवेति एवं प्रकाशितविरुद्धत्वेनैव
प्रकाशोपविमर्षनेवास्मान् निकेतवर्षभसमर्थितः स एव नृस्यविषय
स्यासे प्रमेयत्वाभासिकेन तया परमार्थतम ननु प्रकाशकालयोगाभा
वात्कथमतीत्येतत् एवं प्रकाशितत्वे चित्तवृत्तेश्चः पिपासितेन मया तेन मि
त्रसह अप्रकाशकालतया चेतोयेदृष्ट इति चेत्तत्त्वविरुद्धीतया देहादिभिरुपा
धिभिः प्रकाशो वक्ष्यते मायापक्षे सत्त्वकालावचरणान् भवति उपाधिक
इत्येको वक्ष्ये च प्रकाशस्य मायापक्षे उक्तमर्थवत्त्वर्थे तेनेत्यनेन वृत्तौ हे
तुता जयति तेनेति पदे विहृता इति तदेव मिति यदुक्तं तस्मादेतौ विमर्षः
किंतु कर्ममिति स्फुरत्यति अन्येति अन्तर्परास्यसमर्थने च प्रमेयस्य
हेतुता तद्वत्त्वमिति तेनेति तथा हि नाप्यर्थनस्त
तर्मदोषः सत्त्वकेन पक्षे इति तत्त्वार्थे वृत्तिरीक्योः इत्यस्य तः स्फुरत्वात् तदे
व परिषोध्यति एतावता चेति अतः प्रमेयान्तरागपि नृस्योत्पत्तिरिति
मुपपन्नमिति यावत् एवं सार्थवभासमानत्वेनैव प्रकाशितत्वेन परास
र्गो अन्तर्भवनातीतेतावच्छिन्नेयमात्रे यान्ताविषयः सोमिनवपदान् भ
वत्येवार्थः ननु योगः परमार्थप्रमाणविधेयस्य परमार्थप्रमाणतत्त्वनि
मप्रमाया प्रमात्ताभासो योगोक्तमिच्छातीत्यागमेतादात्म्यभाज इति चे
तोपि वाहमिदमिति भासो चित्तस्य कथं कथं विदेवावभासः कथंच एव का
लविशिष्टता तस्यैव प्रकाशः यमेति हि प्राज्ञे हेतुर्वाप्राप्तोक्तमिति
तदभावे समर्थयितव्याभावात्समर्थकस्य हेतोरनुपयोगप्रमेयात् इह भा
सनाभासात्कामपदतावत्कालः तत्रागौरवप्रतिक्षणमपि विलक्षणपना
भासनप्रनाभासने च प्रतिकले प्रवृत्तत्वेन कालभेदेन तस्मिन् तेन गरीरप्रमा
त्त्वमिति तात एव तद्वत्त्वमिति द्रष्टव्यं तस्यायं संवेदन कियत्प्राप्तमात्र
गाढकाल एव तावत्तद्वत्त्वमिति संवेदनेन चेत्यत इति न्यायेन तातीता
नागतकालदर्शने सनागपि योग्यतायुदात्तप्रमेयानोपदेशोऽभिभासा
देहे प्रवृत्तकाले प्रमात्ताभिमाने तया तिकः कालभेदो न वरतस्फुटमे
दत्तादेहस्यावर्षभवीयः स्य यद्यप्यविगतमिति तथापि वेद्यत्वात्
इत्यादिप्रधाने मायास्य एव पृथक् देवाप्राप्तत्वेन प्रमात्ताभिमानो म
स्फुटः तत्र च कालकृता वरणाभेदो देहस्फुरदो न संभवति यद्यपि तथापि त
देहसहकर्मिमाना विहृतादौ पापिकः स्फुरति कोपि भेदः ततश्चास्य श्वेतु

५. प्राज्ञतायां विशेषण
नामुपयुक्ता द्वितीयाः
शक्तिपक्षे कियत्प्रायः
धातुत्वेन तावत्

५. प्राज्ञतायां विशेषण
नामुपयुक्ता द्वितीयाः
शक्तिपक्षे कियत्प्रायः
धातुत्वेन तावत्

५. प्राज्ञतायां विशेषण
नामुपयुक्ता द्वितीयाः
शक्तिपक्षे कियत्प्रायः
धातुत्वेन तावत्

३-
प्रज्ञा-
वि-
५५ योगमपि पूर्व
स्मर्यमाणसहित
न्यासपूर्वकानु
भवत्येव संस्कार
लाक्षांकरणाः

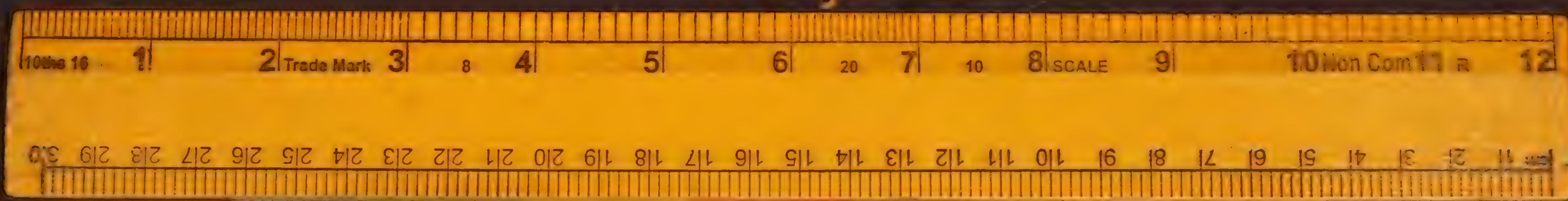
२२-

५५ हिः स्मृतिः प्राज्ञा
नुभवेति प्रवृत्तिः
लाभः तदर्थं नृपते
५५

ननु

भूतेष्वर्थोऽस्मात्तावदस्ति देहात्मकविदितरावराभासानविषमाअतनर
प्राणादुद्दिष्टः वरातातर्हिनी संविदमलाधारदभोपहितविप्रकाशवत्काये।
प्रोभाभिमोचनधारणापूर्वकतया योगोपानम तस्यवप्राः सामर्थ्यसमापिस्थ
लवप्रकाशकभावलाक्षा निरावराहणोन्नेषातमर्थमपूर्वाभासेमेवतप
वस्मरणादिना पूर्वजातीरिव ननुस्मः - द्योगविकल्पमेतत्सुदाहरणपूर्वकम्
वबोधयोगापास्यस्ते हि प्राचायैषितत्वे उपेत आत्रनास्ति निविकल्पकत्वाये
गिप्रत्यक्षसम्यक् किं तदा प्रोभाविष्यमानेपि पूर्वी नुभवस्याभासादे
वस्मृतिताभावः स्तंत्रविकल्पेतेनोक्तेपि विषयेतेष्वेव युक्तमिति निरूपयति
पूर्वानुभवेत्यादिस्वेत्येति यावत्वात्तेपसारत्वात्तमः स्वरसोर्जतेतिन्यायेन
तत्र पूर्वानुभवोलेखः यदाचास्यमत्यतएवपिताराजानचागमादवावगतेत्याले
यवेतोत्पन्नासारविकल्पमयेपिचसत्यविकल्पात्काकतालीयेनेवसमु
न्निवति तदेदमुदाहरणम् पूर्वमागमादवगमेनुपुनः स्मरणामेव असतिविष
यत्वेचतयतीतनमं - दिसर्वज्ञप्रमात्रं तसलप्रताकयमुदेतेतिउक्तोदाहरण
हयविषयेस्मृतिर्बेनिशकमेति तदेनी नूनत्वेनेयप्रमात्रः सर्वज्ञादिवा
समाधिनायदमानागमादिप्रमाणान्तगयाततद्विषयप्रकाशाप्रदेतेनपरां
तिविश्रुति ते वा प्राज्ञताभासेतेन सहतं प्रोभागवदि सुपासपकीभवति स्म
रोनुपूर्वप्रमात्रायोगाज्ञाताभासस्य समर्तः पूर्वानुभवेन सह मिलितोभूत्स्य
वेदानीमुन्निवृत्तीतिविशेषः एतदपसेहरति तस्मादिति तदनुत्पेक्षेस्मभावस्य
दर्शितत्वात्ततोपूर्वानुभवेनेष्वपिपक्षेस्मृतिविहनेनस्मृतिताभावेनवाप्रस्यसा
दात्करणास्तत्रैवविकल्पनरूपत्वस्यप्रसंग इति विरुद्धाभोगपलव्याविपदा
द्यावृत्तौतः साधेनतउत्पेक्षेवनेनवायततिवाभिसिद्धौसुभावहेतुः एवं
नउत्पत्तीयेतसोत्रेपादेवृत्तिप्रस्येवापवायचराभासमात्रेणैतेतुजोपादृ।
निर्वभासतत्त्वोतातोविश्रुति अर्थित्वात्तेति आसमेतज्ज्ञेगः सेवेदोभज
डितानेनभावसेस्कारमप्यतिमप्रस्यविज्ञावसेलोषणात्मकपालनचर्वा
वापागेवेष्टात्ता आभोगक्षितामेततिलक्षणाप्रणिधानेसाधित्वाद्याव।
त्प्रोभावतितावेतमेवस्मरति यथाचरेनामानिकेनोदकानयनार्थीप्रोपाव
रिष्टेनपसदनसलभेसोवार्गीमपिचदेतत्कारिणाभयनाएयुदुर्भेदमकार
मोत्रास्यति यथाकानिद्यत्रपंडितः त्वंडिकोपाध्यायकथिताननप्र।
क्रियासुभाभनादियमाणाएवआत्माणादृमाधुत्वमात्रंस्मरति तबैवा
वभीष्टप्रयोगसिद्धेरस्यस्मरणादरोप्रयुताभिसेहितगोरासैतः संनत
संस्तुतवचनचिरचतप्रसहायतत - दाह यथापयोगमिति स्वलक्षणा
पताचसासास्यव्यापकत्वमित्यतापदस्तेनेतदेशकालभासमर्वावनी

यंतरेकाभासस्य आरुपमात्रतया भासांतरसेर्कविरहासार्थक्रिया
संपादनैवकल्पेनास्फुटस्यापि सा - क्तायथासंनमस हराहर्धसिदेकिस
यीतिस्मृतिरितेनाभिमन्यमानेविकल्पमयप्रावेनस्तेस्त्वचितमेवभासपा
दिमिमाभियानप्रसंगेनविश्रुति एवेदेषाकालादीति आदिप्रमाणनवत्तमा।
नभविष्यदेपाकालावच्छेदविरहमप्याह एवेभतप्रसामान्यस्वलक्षणाविभा
गानात्यप्रसिद्धस्याप्येतहेतुमवचयति सामान्यात्यवेत्तिसंभूयति परस्पर
संमित्रीभयनवच्छेदपदार्थन्यायननु - त्यकचतयापिपरस्परविशेषाविशेषा
भावेनपयीयतागुणाप्रधानभावेनेतिपावत् तथासावराणापितपटत्वेप्रथा
नेषुक्तत्वादियनरवच्छेदकम् चितप्रसादार्थितायाशुक्तत्वमच्छेद्यमितरत्वि
शेषागमितिपयीयतेवच्छेदेपितस्त्वयाप्रायोनात्यावच्छेदभाषातिः युग
पदपिचावच्छेद उपकसीचरः - लोहितत्वेद्विद्यापकेप्रणन्यावाच्छेदाद
पाकालाभासैकाच्यते एवेवदुभिः सामान्यमिलितैरेकंस्वलक्षणासिद्धकम
तत्रयःशुको नत्वेवधःस्वरिः पलाशरतिभिन्नात्येवस्वलक्षणासिद्धतत्रवृत्तय
कचुदिः कथमितिप्रत्याह एवमपिचेति वार्त्तसेखानप्रमाणनरसवीर्यस्यार्थद
कचपलचयताएवलादीनोस्त्वपसक्तमयोतभेदप्रसूचितः नन्वाभासएववत्तुच
प्रकाशमन्यायतेत प्रकाशप्रविमर्शजीवितः विमर्शप्रमायापदेविकल्पात्ताप।
ताभासेविश्रुतः प्रादनेकशरीरत्वाच्छेदप्रत्याभासैकेतनात्रकयेस्वलक्षणा
मप्रकाशते सत्यमन्यदोनेहमाणेवेत निविकल्पकप्रकाशापि विकल्पेन
वेववरायविषयतेतेयामात इत्तु - नेवमितिदशयति स्वयमित्यादिनासासात्य
वानेतस्वलक्षणातमापयते तत्रवृत्तः परस्परभेदः पयीयेताचात्यावच्छेदः त
थाहिमेतेवद्व्यंशणाः कर्मचमत्तादिद्वयादिभोगमिद्यते तानिचततः प्रनोत्य
चावच्छेदः सद्व्येसद्व्याशतिदेशकालाभासावपिनभावस्यस्वरूपेयथासोगतम
न्यते सेकचित्तत्वेवभावति प्रयुतविकसितस्भावपवभावोविकल्पेनयव
हियते सेकोचस्त्वनेदेषाभाससामान्येनकालभाससामान्येनचमिलित्वा
निर्भास्यते तयोपिचरेपाकालाभासयोस्तदवच्छेदात्सैकोचइतिषट्शसं
पा - पातकेयथान्याप्राक्तितियेत्रायाएवेषादवादि सोदयस्तयेरापिस्
लक्षणाभासोदयइतियोगपयेनाप्येत्यावच्छेदउपकारीसेचयथाअशाल
सूदवापाः प्रधानत येषेमीतथास्वलक्षणादेयेभगवन्नियतिप्रक्रियास
र्वनियच्छति - तउल्लेचनेदिसर्वसर्वतएवपूर्णमित्याकालावत् एवेद्व्यंशदः
द्व्यंशदः चटः स्पूलत्वायपिमेतवम् तत्रचस्वलक्षणाकापरासमीवितप
वयोजनान्नाप्रकाशः नत्वेवेचरासपटाभाससामान्यमिलित्वाकथमेवेस्वत

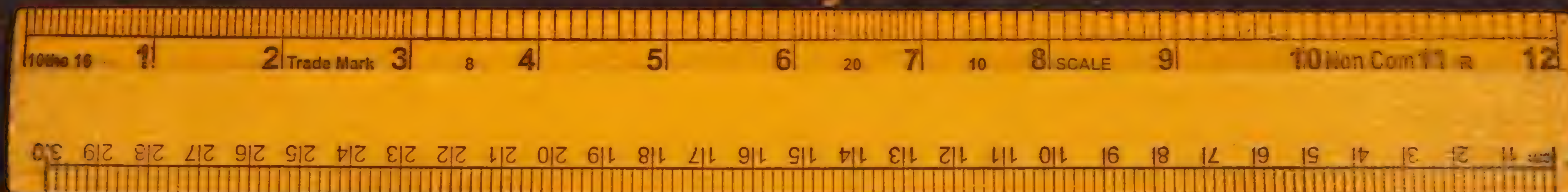

३-
ला-
वि-वि
५३

गोतोऽप्यतः आह आनृशोपेनेति परमेष्ठरति यत्प्रतिमहिमायाभासानेमे
मीलनेवाप्रियतेनमहिमास्यथाचयवत्तुचात्योरेवात्योमेलेनेनपवत्तुचदि
त्वयोमितिपिभिभावितियतिविजृम्भते तथाकुविद्वयभिचारनियमोपीत्याह
किंविद्येति अनेनवतिरिक्ततयापराष्टेनामासातेरेणाविशेषितत्वेपिस्तेनेव
अहेनरेपानिभीसमानमपिसत्सुदेसामान्यम् यतोऽस्यात्तासामान्यदृष्टको
पिस्वभावोनेकसामान्यमयः अनेकसामान्येनवभिचरति यथायवत्वेसामा।
न्यसत्त्वद्वयत्वापिबत्तुहत्वाव्यभिचरैरेपेक्षयासुदमेवसत्तादीनामपि
पूर्वपूर्वसुदसुत्रोत्तरसुदत्वेनेतिमेतव्यम् नत्वेवेतत्त्वलक्षणेभवेत्सु
दत्तादाह सामान्यतोवितिसामान्यप्राप्तयमद्युत्तमः साधारणाधीनत्वयभावप्रत्य
योततिपुनरुपवभावप्रत्ययः भावप्रत्ययेनचस्वेवाद्येसामान्यशब्दः प्रवृत्तिविभित्ते सं
सामान्यतायेदेकलक्षणसामान्यनेकैकपीहेतुत्वसमवायेपीहदुहिजनकेयद।
सम्भविष्यते अनेकसामान्यप्राप्तमेवेतासामान्यप्राप्तलक्षणप्राप्तजातिवीय
याप्राप्तपुनरं जयेत्तातदायमप्यपरजये यतोऽसौप्राप्तव्योप्याविमर्षमेवेति
तयासत्त्वहेतुयते तावत्प्राप्तिविषयव्यक्तितायास्तत्वेपेक्षासुजातिर
प्राप्तमेवेत्वात्मादिविकल्पेतिवाद्येतरम् तथा हेतुत्वमेव अनुप्रवृत्तिपुन
वाजातिः स्यात्सवेजातिविजातिप्राप्तैकदेशोसाजातोनाजातिरिष्यतइति ।
अर्थजात्यभिधानेपिसर्वजात्यभिधायितः व्यापारलक्षणमसामान्यदृष्टः स
मवस्थिताइतिच सामान्यतायाहेतुः देपाकालेति अत्राधुनतिरस्तीत्ये
प्रकोपाभासः सव्यापकत्वमित्यात्मसामान्यलक्षणातिरक्तागत्सं।
अचितः स्वलक्षणस्यते अत्रेदेमदिति तावतापिचरुङ्गेपरिहारावर्णकि
याभवेमेवेतिवक्ष्यते तथेवमेदुहद्वयोत्पन्नचयभासप्रवृत्तः सूत्रकेवलभासोपा
लक्षणार्थवृत्तौव्याख्यातमन्यतमपदेन अविलम्बनेति सूत्रेवदभासोपा
लक्षणोअसमग्रत्वेसमग्रत्वेपिवाभासतम् तत्र समग्राभासतोव्याख्या
तंअस्यद्वितिवृत्तिः तौविहृताति यदापनरिति समग्राभासतोव्याकृते
वृत्तिरतिप्रायेतितोव्याचष्टेकराचिदिति साक्षात्कारसमयेयावद्विरभासेः
पूर्वार्थः प्रतिभासिष्टतावद्विरवसर्यते यदाकिंचननायमसममिमिदा
नीपपामिविस्तरमीत्यमपिअभासोविशेषणमयेप्रविष्टेनापित।
दापुस्तुभविष्यत्प्रवर्तमानेदपाकालयेस्तेदपाकालतयाकुर्वितयो।
स्तेदपाकालोह तथेवसोर्हस्यरति येनाधुनेवाप्रवर्तमानमहेप्राप्तमेवेतिप्र।
तिपनिर्भवति अनेनप्रत्यक्षीकारइतिविदुतम् प्रत्यक्षसमर्थमाणास्यप्र
त्यक्षाभासतयाकुर्वितस्यातदवस्थायाः सर्वमाणातायाः परमार्थीविय।

मानायाअपिप्यक्ताइतियावत् अतएवभगवतापातेजन्तनास्वभाभा।
विताःसन्नेत्यास्पतिरुक्ता भाविताभवत्वेप्रापितः सन्नेवः स्रगायोम्यत्वे।
नाभवत्तुप्राप्त्यादिनि अतएयतिशोतरेकरोतीत्येतेरेविजातीयोपामलेतम्
भावेनेनयननृतादीनामृत्तविमर्षीः कथंस्मृतिविमर्षाह तदनेति एवं
दृष्टतेयेवेतिनहियोगज्ञानवदप्रकथावभासोसोवर्तमानप्रमात्स्वरूपे।
कीभावाभावात् पूर्वदृष्टेनेवमचविमर्षासतीदानीन्तनविमर्षाभूमिप
तितासइतिविमर्षाउच्यते इतिनेतावावप्राप्तमेवभावतातत्त्वेदचि
तत्वात्प्राप्तोप्राप्तवाचस्यस्यतिसन्नपि विमर्षाव्यक्तः स्थितः ।
ततउच्येतप्राप्तमेकेतस्मृतिपरिपुष्टोस्वदृष्टपुन्येवायमात्रातिनिर्देकति
ततएवसहजविमर्षाद्युपानेविकल्पेसंज्ञेविमर्षाः सुतरामिति अत्र
भवोप्राप्त्यापिहृताव्यपेक्षः कृतः स्मरणानुप्रमासादितिभावः त।
दाहिस्रगातुभवयोरेकसमवेदनीभावेप्राप्तभवोप्राप्त्यादिक्रियास्रगा
मअथसुत्रचितेसत्तत्रविकल्पेपिस्फुटं ताव्याख्यातुमममेववृत्तियोज
तिस्वतंत्रेपीति अनुमानाभासदिकेविचित्रपमेधमिविषययसमागो
मिश्रवाकेवलंवेनेयः परिपुष्टः सत्यतयाहृदयात्प्रविष्टान्तकाम
शोकादिप्रभावितविकल्पस्यासत्त्वत्पानेकेनविशेषणानविशिष्टापी।
भासोवृत्तादितोत्रनुभवः स्पृष्टीकरोकवाप्रः अनेनदृष्टार्थप्राप्त्या
ख्यातः तदुक्तमितिपिबसुत्रेनेमपुवाहिनीतवार्थचित्ताभासमे
दृष्टीकलृटपदेः नतयोगिप्रज्ञमविकल्पकमित्युक्तम् तत्स्फुटाक
ल्पधीफलमितितकथेविकल्पतोक्तेत्याह तदावेति प्रादुर्भाजनवि
कल्पेः संकीर्णासवितकेस्मृतिपरिपुष्टोस्वदृष्टपुन्येवायमात्रातिनिर्
तेकतिनीत्याह तेनवाशब्देनसंज्ञेपितुसंभवविकल्पे नतयदा।
निविकल्पकतातदाकथेस्वतंत्रविकल्पापीत्युक्तिर्वाचकीभवेत् २।
वीवस्यायासतिभावत इत्यस्याभावतापरिनिष्पन्निकल्पयोविकल्प
तस्यासंभवादिरूपोपः नतनिविकल्पकतस्यापरासंज्ञाभावात्परा
मर्षाताम्यानुपपत्त्यापरास्पृष्टातिस्मृतायायदार्थावभासनेसमर्थ
तेतत्वायमिवाशोकाह परामर्शश्चत्वावितिपरामर्शस्याहप्रतियो
गिशोकातिरकराकारातायेमविकल्पदृष्टताविशेषइतिवक्ष्यते तद
तत्प्रातिभासोदत्तादेनचविशेषाभावसामान्याभावः सहावेप्यस्यतर्हि
किंप्राप्तम् आह तादस्यादितिस्वभावमवभासस्यविमर्षाविद्विद्विदि

विकल्पे

तत्प्रसमर्पयिष्यते ननु स्वल्पज्ञात्तास्य भासते तत्रिह प्रवेष्टुं नोच्यते चेत्किं
 शब्दो रवक विद्याति न्यये भाता तदनुसाराय तेन च अभ्यासितमित्यादा
 शिज्जर्चया वा न प्रयत्नेन त्यागो क्वाह सर्वत्र चेति चित्तस्यैवानाः स्वसं
 वेदनरूपस्यास्तेन अदृष्टोत्तरतिरोधानी दृष्टोत्तरस्तीकृतो तत्ते योजनविद्यो ज
 नादावयेतु समनेन प्रत्ययादिष्वयेनैतदासनया वा मरुता मर्बस्मादुनवेत्ता
 नमुदेतीति शुक्रकार्यकारणाभावादिनो मतेन त्रसंभवतीति गिचानिदृष्टिने
 पूर्वाभासितमिति सूत्रोपात्ताद्याद्ये यतिजर्चमपि पूर्वपतितम् ततो वृत्तिग
 ते गिजेतम् तेनैवं सो जे गि स्थयोगो वा वा ता त्रितनपदितः द्याव्ययगिजर्थ
 तया वृत्तिगततया एषका प्रचट्टकेन पदिते प्रकाशितस्येति ॥ ३५ ॥
 ननु प्रामर्शस्याप्यपद प्राच्यतामाभूदिति स्मरणोप्यस्य प्रकाश उपराग्यते
 ततश्चानभ्यस्तान्त्रवस्यसागोपिवहिरयमितिकथं व्यवहार्यः तद्यवहा
 रकारणोहितस्याप्यस्य प्रकाशनेतश्च विकलमुक्तीत्याशंक्याह नच युक्तमि
 ति स्वयं माणा स्यात् स्पयस्य काशनेतरिदं नीत्तं न भवत्यपि तप्राच्यमेव तत् तत्र
 पिच प्राचं प्रकाशने स्मृतिलक्षणे संवेदने धृता तने विमर्श दृष्टे प्रधानीकृत्यति
 भौसमाने संभेदेनैव तत्तु भेदेनाभाति ततश्च स्मरणोत्पत्तांशो मविमर्शः प्रकाशः ।
 कालानवधिज्ञ एव अर्थांशो तत्प्रकाशः प्राच्य एव तत्रांतरीयकविमर्शमहि
 तः पुनर्विमर्शस्विदानीतः एवेतत्स्वयं माणा स्यानुभयप्रकाशनेद्वेराभासने
 भवत्यन्याथास्ते अगानुभयमाने त्वेति तेन ज्ञासने भवेन्न स्वयं माणातोचितम्
 तेन यथा न भवत्ताने प्रकाशदिष्टधरभृतमपि मायायाश्च मायाया प्रमातः शृणा
 गतमिव प्रकाशने वस्तुन तया स्मृतिज्ञाने अपि तत्र प्रकाशपवासे एव गताव
 प्रकाशमिमानो नुवर्तते तेन एषा कृष्णाः कस्मात्त्रभवति स्मृताविति न चोदनी
 यम् एतदोषपरिहायनोतरीयकतयोच्यप्रसंगतः प्रकृतमपि सिद्धत्यधिकरणम्
 सिद्धांततयेत्याह तेनेति यदुक्तं स्मृतावन्भवप्रकाशने अन्वेषकतया वर्त
 तेन भवप्रकाशाभेदेन चार्थो वर्तते इति ततो हेतो र्दिसर्पसिद्धं भवति शरी
 रप्राणाद्याभासानो स्फुटत्वेना स्फुटत्वेन संभावितस्फुटत्वेन च वर्तमानातीत
 भविष्यद्वृत्तया तदुपाधिसंकोचयोगेन संविदोपि वर्तमानादिभेदेनोपचरित
 कालभेदाया अपि परमाधृतयेको भवेति सत्यपि च सर्वतयेको यावत्येवति
 ज्ञत्वा तेन अमहत्त्वात् प्रमाता परास्मृतात्वेकम् तावत्येव तज्ज्ञाति स्मरणा
 नुभवो यो विव एतदेव हि संवेदनाधिकं संवेदित्यत्वे पक्षे चित्तसंयोजनविद्यो
 जनेन वस्तु कृत्यमिति यदेवं मेकमनुसन्धानरूपं स्यात् अतदेवापर्यवेल्लक्षणप्र
 दस्य तान्त्रितिसंवासायक आत्मनि वक्तव्ये भावप्रत्ययेन तदमे प्राधान्येदृशित
 म् यथा चेत्तत्प्रमानेति श्रीशिवस्तु ॥ तथा चार्थः यमीतरप्रतिक्षेप

प्रतिक्षेपोतयोर्द्वयोः संकेतभेदस्य फले ज्ञानं वा ज्ञानरूपिणश्चिन्तितः ।
 विज्ञानाकारस्यैव यच्च तत्सिद्धदेवद्वयप्रसक्तमिति विस्मयार्थं यथा तथा प्रस-
 विज्ञानमेव सूचयतीति सूत्रार्थः । तदवतरयति । सेक्षेपोतास्यतिक्रमेवेति
 च अत्राप्रोक्तोक्ततयति सादृष्ट्या सादृष्ट्या खाना नरेभ्यस्तिरपीयन्निति च दर्शय-
 ज्ञानक्रियास्तेष्वसमंभेदश्चरूपस्यात्मन उपपन्निकरोतीति संशयः । अनेन ।
 स्माकार्यस्यातन्मयं ह्येदं दर्शितम् । सत्त्वानुभवेनानुभवात् साक्षात्प्राप्तं तद्वत्त्वं
 तभेदः काश्चिदिति तच्च प्रकृतप्रमयसिद्धादुपयोगीति चेन्न । नित्यमिदं ज्ञानं
 इवेति केवलार्थप्रकाशानुयोगि ज्ञानवदपूर्वात् भवतवस्यात् सत्त्वमिति ता-
 स्य तावतीत्यमिति अनुभूतविषयासंप्रसादश्च तदुपपत्तिर्बुद्धिक्रियासु
 र्वेनैव ब्रह्मस्य कालस्योक्त्याप्यभिचरितं भवतीति क्रियासु विनभूतत्वेव
 स्तुतेभ्यस्तमाह । तत्त्वमभविक्रियासुवेन श्रेयति स्य नित्यत्वात् प्रकाशादिति
 स्पमाभूत्याकाशमानतास्य तिस्रभिन्नस्य कथं तस्यादिति परिहर्तुं स्यति ।
 प्रकाश इति ब्रह्मवृत्तम् । तद्वद्वृत्तातिज्ञानरूपेवेति उपक्षिप्तं निप्रथमार्थवा-
 र्थानकालपवत्त्वितेऽर्थः । अनुभवेन सहाय्यं स्मरणं तदभिन्न इति ब्रह्मता-
 र्थं ह्येतेषां त्रैव्याख्याते सत्यमातास्येति स्तेन भूतसांसे प्रमेयलक्षणो भासते
 वेदनाग्राहकग्राह्योपेक्षावयवकी भावं स्मरणात् प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । अत्रेह ।
 माह । वृत्तिरुक्तप्रकाशाद्विज्ञेयं ननु सत्यमातास्येवार्थस्यैव सुषुप्तः । अ-
 नुभूयमानस्यापि रोषेन वृत्तौ सत्यम् । सुषुप्ताय सत्तावद्यासु रवमभि-
 धातस्य अनुभूयमाने मायाप्राज्ञापृथगभिमानत्वावदस्ति । वहि रवते
 सोपि नास्ति । तत एव त्वार्थक्रियास्य सत्यमातादिति । अत एव भेदेनापि स्यति
 निर्भासमानवस्तुत्वेनैव अर्थयस्य तत्प्रकाशस्याप्यस्य तत्त्वात् । अर्थानभासेन
 भवेति स्येति । स्येतेन निदर्शय पदार्थाविषयया यथासमावोत्तंगतिः । ने-
 वे प्रकृतज्ञापीतच पुरस्तादिति आदि सिद्धे सत्त्वादिषु वृत्ताने चेति प्राग्वार्थ-
 इत्यादि त्रैषु तत्र च यद्यपि सामान्येन ससंस्तु ज्ञानसाधारणमिदमुक्तम् । त-
 यपि विशेषान्तरवत्त्वस्तिरप्युच्यते । प्रसृततत्त्वदेवेन त्वार्थस्यः प्र-
 काश इति सिद्धेति दर्शितमेव । अर्थस्य च सत्त्वोभेदप्रकाशस्मरणं त्वेव न स-
 वेत् । पूर्वमनुभवमेव स्यात् । तेन स्मरणोपदृश्यं प्रकाशने तदर्थमिति तस्यो-
 क्तोक्तकरोति । व्यायासावेतादृशं ज्ञानमिदं तत्त्वतावता नुभवमेव संस्तु-
 रजो उच्यते । स्मरणपदार्थस्य सत्त्वतावद्वृत्तः । तत्त्वमभवेत्तत्त्वतादात्म्य-
 तावभासस्य यौक्तिकं ज्ञानं । अत एव तत्त्वमभासमवायदपीनेपितादात्म्यताव-
 भासो गीकार्यो यदाह तत्र भवात् । आत्मा तदस्य येनात्मा तदात्मैवावभास-
 ते यतश्चैकवता तात्त्वतदेवावभासयतीत्येते तेषां क्रियासमवायाव्याप्तिरिति

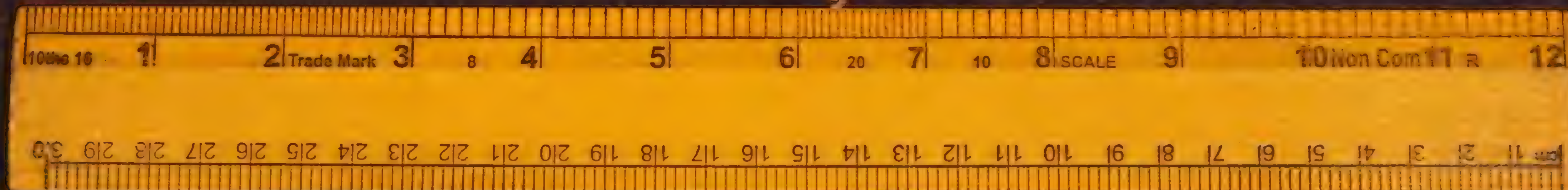

इ.
प्र. जा.
वि. वि.
५८

दाहकप्रत्ययवहेः प्रावरणमपि दिवस्ततः पूर्वावस्थाविलक्षणस्वरूपज
नकमेव ननु तदाकारं विधायितानस्य च ज्ञानात्कारत्वेनैव भेदे सस्य
ययमानेनोक्तमित्याशङ्क्य किंचित् एवेभेदे विषयभावे ऐक्यपर्यवसायि
नितज्ञाने ज्ञानोत्तरस्य वेद्यमर्थिते भवेत् युक्तं चेत्तत् यस्याहियत्स्वरूपे तत्र
प्रकाशिते चोत्तरास्य प्रकाशिते तद्विषयकतेन तत् शुक्ति कारजतपी।
तथावदिप्रत्यये विषयशुक्ति का फोटादिज्ञानस्य च ग्राहकमेव स्वरूपमिति ।
तदप्रकाशने ग्राह्यभास्य च प्रकाशने तत्र विषयीकृतं भवेत् विषयीकृतत्वे
सिद्धिचिदेव भवन्नियमेन व्याप्तम् विपक्षे चानियमः प्रसज्यते इति तत्स्वरूपं
प्रकाशने वयाप्यतश्चिवापकावपलविः सति प्रत्याहृत्तौ नटपणाट।
धीनोत्तरातिमो वेन निवृत्ते पूर्वसुक्तत्वात् स्वात्मशब्दादेव वेत्तव्ये कारणात्।
सृष्टितम् नने वेत्तव्यं त्वनावभासे परज्ञाने प्रकाशितमिति परस्वरूपः
कथम् उपपत्तिकत्वेन त्वाह परप्रमाविति एकस्मिन् द्वियोगे संवेदने परस्वपा
रीव प्राणादिग्राहकाभिमतं नीलादिग्राह्याभिमतं रागादिचैतन्ये ज्ञाने च पर
माण्यग्राहकत्वे स ममेव निर्भासते तत्रोचित्याज्ञाने ग्राहकभागादात्मपाप
त्रमपि प्रमावपरिहरीत परसंमतं देहापि स मेदाहृत्पराया परत्वेनैव
कल्प्यते ररीते तत्स्वत्वेनैव पारीरादिनुपरत्वेन स्वाहेकारपृथगभावेनैव।
नि नियतिशः तत्र परिज्ञाहृत्तौ च विकल्प्यते च तत्रमिति विहृताति
परमात्मवेदनमित्यनेन तत्परमात्मवेदकत्वमित्यर्थः ननु परमात्मवेदक
इति नोपपत्तेरतत्कथं सर्वतात्मा प्रत्यवस्थाप्यमित्याशङ्क्योपाहति सर्वज्ञे
ति सर्वज्ञग्राह्याप्राप्येकान्तपरसंवेदने यजमानरात्मवेदकपर्यायतामे
तीति भावः तन्व्यवोपेन चैद्योगी प्रमातृभागा समाविष्टते तर्हि तत्तत्
मात्रादि संभेदापेक्षेः सुखदुःखसहसंभेदव्यतिकरकलितः संसाराभिपो
पिकष्टादप्राप्ताश्रितः पदार्थ पदेमवहितः सुखेयत्वात् संवेदनमिति योयेनेका
मापद्यते स तद्धर्मभारभवति ऊंऊं मयेकपिं जज्ञलोजलिजनिन
सुमेदमिव जलोतरे तथा च यो गिवोपोवोपालोरेरिति स्वभावे हेतुः
अनेकपापत्याहिविरुद्धा व्याप्तमनद्धर्मवत्त्वमिति विपक्षात्प्रावकं
प्रमाणमुत्र विरुद्धव्याप्तापलविप्रसंगः एतत्प्रातिक्षिप्यति नचेति चका
रः प्रकाशयतकः एकमात्रपदार्थसुखोदधिकमप्यग्राह्यभागेयवविश्रो।
तिमाह तथा च सुखादीन्प्राप्तिगता नेव वक्ष्यामस्त्यवास्तवेषरीरा।
दिश्यातीयेषु हि प्रमातरिते संभवस्थानेन संवेदनरूपे एवेच यथापदेहे
यमैर्गोरादिभिरप्यतमेवित्ते भेदेति गोराहमिति नियतिशतपानियेय
तात्वेदं रथमैः पुनरभ्येति प्रणमाहमिति तथापरबु ॥ ॥

विषयैर्मसंभेदोऽस्य वक्ष्यते इति सस्वरूपा परिज्ञानमयः तत्र अतएवेति न वास्तव।
वेप्रमातरि सुखादीति यदुक्तम् तद्वत्प्रमापि हेतवेनोपजीव्यते तज्ज्ञान्यत्रै
तुरुप्युक्तं तत्रैव शब्दापिकराणि सिद्धांतमाह हेतुरपि स्य पिकराणि सिद्धांत
इत्येतत्प्रवृत्तकभूमिकाभिन्नं वेद्यसंवेदनाचितमात्राप्रमातृतादप्राप्तो
येतत्तीक्ष्णज्ञानं ग्राहकभावाभिमानिनः कथं तथा भवेतीत्याह वास्तवैति वास्तवे
प्रमातारं स्यादिति अयं यथैतत्सुहृद्विद्याप्रकाशवलेनैव प्रापनाः प्रामातृत्वे
व प्रमातृताभिमानभाजस्तेषाम् नित्योदितमपि चतृष्टे चकभसंभूतपारी
इति शेषवर्त्तनसंभावना जियति संस्कारजेदेहादिप्रमातृभावावराहणात्मके
व्युत्थानसमये प्रत्यस्तमितमिव भातीति दशाशब्देन व्यवहृतम् तत्तत्त्वे
हेतुप्रस्थापितग्रहणानसुखदुःखादीनामवस्थां भाविनी सत्यजिमाह तच्चो
त्पन्नसुखदुःखादितेः साक्षात्क्रियते ग्राहकवत्संवेद्यते यथा तमभिनवभा
त्याम् उपचचारं साकृत्तिसानिनी सुनिमनरीलभागासमपिणः परिवर्त्तं च स
पिविश्रिणो न हि सुखेकराण्यपि नो सुखमिति साक्षात्कारपित्वं सुखी
ति प्रमातरि सुखादेवेयमयं नाभिमत्यते ततएवानुग्रहमप्यजाते च न सुखदुः
खवत्तमभिमनते इति भगवद्गीतम् दुःखेष्वनृदिग्रमनः स्वस्वविगतस्य इति
बुद्धेगस्य रूतं प्रवृत्तं यत्तितदभावतदभाव इति दर्शितम् हृषीमर्षमयं का
थेर्मैक इति नन्वेवमनुग्रहोपजाते चैत्रसंवेद्यते तर्हि वाशोचाटः सुखाद्या
त्मापियेषां सीनस्य न सुखदुःखसोहात्मा तथा बुद्धिगतमपि सुखादिदृष्टे
न सुखाद्यवस्थात् सुखादिदृष्टताविभावस्य सत्प्रवृत्ताप्यजाते लक्षणम् अत्र
प्रातवर्त्तं स्वर्गः सुखदुःखपरीतः स्यादिति तद्याप्यकृष्णभावतदनावि
र्भाव इत्येकान्तः सत्यम् परमाण्यप्रमातृसमापन्नस्य पिदेहाहेभावसंस्कार
दाहार्थे गेहार्थस्येदाहृत्तुवेदोऽऽत्मन्योदितव्युत्थानसमयसम
यमपि तद्विद्विगताहेतासंवेदनसाक्षात्कृतविस्मृत्तमपि सखीकृत
सत्यप्रमातृभावाभिमानविश्रमोदेकादिकल्पमानतात्मकेन चानि
अयात्मनान्वेयेनेह सुखीतियतो नाहेभागे विश्राम्यति विश्रान्तभावादे
व हि पातुत्तवमारीगतोक्तसुखदुःखेत्तवभूतान्यदृष्टोपनताज्ञान्वेयेन
गेहोपायतनत्वेनाभिमत्यते ततश्चैतत्सुखित्वादीति हेतुदेहादेसंस्कार
ज्ज्ञाप्तिशिलीकृत्येव कुतोपि निवेद्यताहृत्तुवापिकराणां मात्राभिमानेन।
स्थितमेतदोदेहदुःखादवहेभावलक्षणो यो न ग्रहो न चाताविभावकोहेतुः सु
खादीनामाविर्भावकः सताक्षीति चेदनादिस्पष्टीयोरपि तदेकाराभिधान
सहकार्यासमवात्तामग्रीहृत्प्रेतेरशर्त्तत्वात्तत्रोत्पद्यते एव सुखादयः यद्यो
क्तं वासीवेदनकल्पानोवेगोपनामेति वासीवेदनकल्पयेषामिति गृहणाया

वर

त्वातमिति ॥ श्रीलक्ष्मणाय नमः ॥ ननु सर्वथा हेतुर्वागिना भावे कना
 प्रेरणादिस्वातंत्र्यमेव विलुप्यते तदिह हीच्छातोदनस्याये प्रेरकत्वेन वर्तते अपि
 तात्त्विकस्यार्थानुरूपस्य तात्त्विकस्यो भवेदिति नीत्याहेतावशेषकृते मेवेति कार
 णात्पलब्ध्यावसीदेव सत्यमेव किंतु सहजस्याकृतकस्य तात्त्विकविशेषाति
 लक्षणासमस्तप्राप्तीनादयापाकृतव्यतिरिक्ताकांक्षाकल्पाविच्छेदस्य प्र
 मानेदस्यायतनप्राविर्भावानिरावृत्ततया प्रकाशो भवति तत्तत्तदा नेदङ्ग
 मुपि निमग्नसो विषयजनितसुखादि संवेदनकणिकानप्यगम्यान्मानसुद
 र्घीयति शिथिलीकृतदेहाय हेतुकारणम् तदेति वास्तवप्रमात्रावेषादप्राप्य
 यदिवा तेददिसावडः खोत्पादावसेरयो लोकस्य तत्र तत्र ते हि सत्त्वे ये सावधान
 नेते इत्युपेक्षाबलेन स्वहृदयमिशीदृढमिति विश्राम्यतः परानेदं न युज्यते
 यथोक्तमानेदं महति प्रामेदष्टे वाच्येव चिरादिन्यादि दुःखेण विकारमस्य
 यथैधृति सुगमादिन्यादि च वाणो नित्यतया म्या प्रायेन संसारादिन्यादि
 च वाणो नित्यतया म्या प्रायेन संसारादिन्यादि च वाणो नित्यतया म्या प्रायेन संसारादिन्यादि
 प्रकरोपरचित्तज्ञाने वेद्यवेदकानि रस्य स्वकष्टवेज्जन्तात्मानं भवेज्ज्ञानाती
 त्वाय न भूतविषया संप्रामोषरूपत्वेन स्मृतिने च दयत्रिरस्यति पूर्वजन्तो
 तदप्रत्यक्षीकारे पीति पूर्वस्मिन् जन्तुविशेषे स्मृतिने चान्ध्रवमिन्नात्मा
 हः सिद्धप्रेत्याश्रयः जातिस्मरति व्यवहाराश्च स्मरणमेवेत्यप्राप्तिमिति
 भावः स्वयमननुभूतास्तत्परकीय पूर्वजातिषु संस्कारसाक्षात्काराणां पद
 शास्त्राभिनययोगिनो विज्ञाने तत्र पूर्वात्तु भवस्य शास्त्राभिनयज्ञानरूपतो
 त्या योगिनो हियसोत्पादाविषयविशेषः एवं द्वितीयप्रकारे स्मृतौ प्रवेष्टा
 द्वितीयमपि तथा करोति प्रमात्रेतरदृष्टमिति यदा केनचित्प्रमाता चेटादृ
 ष्टा योगिना तद्वर्तनदृष्टं तत्र काले योगी तदृष्टतामेवोदेयं यन्नावनावला
 त्परापपत्तीत्यनुभूतविषया संप्रामोषरूपत्वेन भवविकल्पनावसरे तदिति पू
 र्वदृष्टते ये बहिविकल्पयति न पुनरवर्तनया जानामीति तत्तत्तात्त्विकमात्रात्
 मिति विकल्पनम् अपि तत्तेनेदं जातमिति सत्यम् जातमिति पूर्वप्रकाशमे
 वतदीये पुनरुन्नीलिते प्रमाणीकृतं तत्तत्पूर्वमिदानीं नूतनं प्रकाशम् तत्पूर्वप्र
 काशतादात्म्यप्रवेशावस्थितस्य योगिनस्तदानीं स्मरेत् तत्तत्पूर्वमन्वादीनां य
 र्वविषये प्रकाशानमपि सार्वज्ञ्यवत्यरे मस्मरस्यातोदेयमित्यं प्रकाश इति त
 त्प्रकाशप्रमाणीकरणानभवत्स्मृतिरुच्यते तदपूर्वप्रामेस्य प्रकाशानुगृहे
 त्यहि प्रमाणीकृतिः तत्प्रमात्रेतराद्यनुभूतं तत्तत्प्रमाणी स्मरति तत्प्रमात्रेतरं
 सचेत्येकं समुत्तमं तत्तत्प्रतेनेदं दृष्टमिति कथं व्यवस्था आह स्वप्रत्यगात्मैति
 स्वायः प्रत्यगात्मादेहप्राणादेस्तत्रैवं हेतादादी संस्कारस्तस्यानिवृत्तेः
 पराशरीरादिपरे तत्तत्पणितयतस्ततो व्यवहरति प्रमात्रेतेन तदृष्ट

मिति यस्यानुयोगिनोराहुः संसारः क्षीणो ननु सर्वज्ञता नष्टः नाशः।
 हितस्य संस्कारस्य संस्वर एव न संस्वरमयं न चास्मत्स्वितुस्मिन्नुपपन्नमव
 तिष्ठते संस्कारोपासीतयह मिति यथा तत्र तत्त्वमप्येव विषयमस्ति मिति यथा।
 तितदस्य चक्रवर्तिनश्च विषयमप्यसतोपि स्वदेहाधिकमपि ह्यनराजपाती
 कल्पम् एवं वेद्यतो यो मित्स्वरूपो ह्यस्य निराकृत्योपमेहति तेदेवमि।
 त्ति स्थितौ मतस्तेव ह्यस्य दण्डोऽस्मिन्मिदं यत्सतोत्तरमभ्युपगमवदस्मि
 त्स्वरूपान्भववोक्ततयापि न वेद्यदेव कतेत्यह वोपमात्राणि त्रिस्त्र
 क्तेवेद्योपगमादिपरस्यति प्राप्तिस्त्विदमेति ज्ञानसलक्षणज्ञानात्तर्हि
 प्राप्ति शब्देति अयेचात्रभावः तस्मिन्स्मिन्पूनेयादृशो बोधस्य बुद्धेरु
 तयथा सर्वाथरएताश्चितीनस्त्यनिरुपाश्रया ततोप्यस्य एवोऽस्मिन्मेकाह
 ररूपिकाम् अभासरमिदं विज्ञेयं प्रकृत्यागतं बोधमलाः चित्तिशक्तिरपि गामि
 न्यप्रति संक्रमादीर्घानविषयाभुहचानेताच युरागोऽसमवायाप्रोपापि
 म्योपरैवप्रः अस्मिन्मिदं तर्हि बुद्धेतात् तत्ति विदो विदुदित्यादि ततादृशो
 निरुपागोवेद्यतो एव चित्तज्ञानेत्पतीति भासरत्रिभुभयचरुत्तर्हि हृदयस्य लो
 तीत्यस्य काका द्विवद्योजनमाह नोक्तं यतेति परवेद्यता विषयता च त्वन
 स्पष्ट धितायतः अभ्युपगमेच वीजमात्रमस्ति योगात्तद्विज्ञानसलक्षणं
 ज्ञातानि मित्रातीति नेयापिकमते ज्ञानेत्पवान् नरेवेद्यमिति तत्रेद
 मुभयमपि अथाकीर्णम् स्वदर्शनेत्यस्ति वीजमायाशक्तिरेवेक्यादिति
 तत्रेत्तत्र युक्तम् वरिर्वीपसंरूपमेवमायया न्यथा क्रियते विप्रयाप्रका
 शानप्रसेगात् सात्त्विकोपस्य प्राप्तिस्तदायत्तात्तदभावेक्येसात्त्विकोपात्ता
 स्वात्मन्यपि कुरुतोनाम तन्नित्मोत्तरेषु देवोपेवापि तमलम् पयोक्त
 तस्यानावृत्तत्वात्तदित्युक्तिमिन्नेयत्तस्मिन्ने संवेकार्ययस्मात्स्वित्मि
 तमिति तदावृत्तयोवराणां प्रसंगिकवभासुत्तुक्तं आहवेव भासेतस्ति त्वेवि
 येवोहवति चतवपेति अभासेनेत्युक्तं वेव किमावशामिति तमायाश
 क्तिर्वीथेमिद्योर्देवोप्यत्तात्तयापि चोपस्य प्रत्यक्तमयादयथावोप
 स्याधिकः प्रकाशः यदि तथेति तत्वेतत्संभवतीति यावत् यत्रैश्वर्यविवे
 के तच्चातप्यत्तमायाशक्त्यापि शक्तं कर्तुमिति तस्मिन्ने देवस्य एव तथेवत।
 वेदतमेव प्रत्यनस्तुतीति अदीयते मायातप्यत्तदेवमिति वचनमात्रात्।
 एष चासमवर्त्ययदादृश्याकाकसहाययास्त्वितोमेतयः प्रकृतस्य
 दांतीनुनात्त इह त्विति कर्तुमप्रत्ययमेव पश्यन्नुवः कर्तृस्य एवेति भावः
 नचात्मा ज्ञानहयसमवायिकात्तात्तवेवोपधिकस्येवत्याह आत्मनश्चि
 त्तोदासीन्यादिति सहिहयोऽवतलमायात्वेनास्ति चट्टवत्प्रसयोः तच्च
 द्योर्मेलनाय समर्थाः ज्ञातोत्तरमपि ज्ञानहयविषयमेव प्रसयात्तिवृत्ता

त्वयावदितियथाऽर्थः ॥ ३८ ॥ ननु चेतस्य साणेवेद्यदृष्ट्यापि प्रापितम्
 वोप्राहं केनोपमितम् तस्मिन्नेतस्य साणेवेद्योक्तं किं वा उच्यते चेदस्य
 सानुभवो भूदित्यपि कथं चेदप्यवेद्यः यथाह तत्र भवान् चेतज्ञानमिति ज्ञा-
 ने चेतज्ञानविलक्षणं चेत्यपि ज्ञाने विषयोपनिपातित इति अथोपि
 तेहिमतस्य त्वविवेचयन्ति स इति स्मृति परमर्षो मौलिकः तस्य दृष्टि-
 र्मेयादृष्टीति दर्शनस्य दृष्ट्यकस्य दृष्टताया अपि प्रापितेन भेदस्य प्रदर्शना-
 त् तस्या विभागमाकर्तयित्वा समतस्मिन् चेतज्ञानमभूदिति तथैव प्राप्य-
 तेन दृष्टस्य भेदप्ररोक्तं मूलप्रतीत्युच्चाप्यान् प्रतीत्यानवाप्यते पिर-
 द्युतेति इति पूर्वोक्तमेव सर्वम् ॥ ३९ ॥ अत्र ननु इति विधीयात् सर्वदेयतदिति
 त्वनिर्णीतस्य कथं न प्राप्यतेति दृष्टमप्येतन्नवस्तुतो मौलिकस्य वाप्य-
 कर्मिति यावत् ॥ ॥ ३९ ॥ अत्र भवान् नारभावात्प्राप्यसाय-
 पमन्त जीवति स्मृतिरविकल्पिते स्मरणासम्भवात्तत्तत्तदवसाय-
 मवप्रेक्षिणा स्मृत्या तदयोग्यीकृतेन स्मरणे त्वप्यमिव न वा-
 प्यवसायेन प्रत्यक्षान्तरभाविनानुभवाप्रावेद्यत्वेनाद्यवसितो ग्राह-
 कभोगास्मदर्थसामानाधिकरण्यापनविश्रान्तिरिति दर्शयति स्मरेणायाचे-
 ति च प्राहः स्मरणात्तेनैव जीवकतामाह याप्यवसायप्रवसायः य-
 श्चासीत्वे जायेत सा तावदानीमवसातेश्चिरात्कौपो प्रत्यवस्मृती-
 तदनुभवमेक्काशान्तर्ये तथैव साक्षात्कारुते यथापि स्वप्राप्यपरा-
 दृष्टीनेन भातितवाप्यमिति तावत्प्रत्यक्षातापरास्मरणे सा च न भा-
 वती चेत्तस्मात्तदानीमव तच्च न भावधर्मत्वेनाप्यवसीयते इ-
 मर्थतमेभदाभावात् तस्मात्तवेद्योत्पत्त्याप्यवसायेवेत्यन्ताप्येक-
 देता विरुद्धास्मदर्थमेभेदोपलब्धेः न स्मृत्यानुभवावेद्यत्वेन भासते
 तथातप्यवसायादस्मादर्थमेभेदाप्यवसायोदिति स्मृतिनिर्भासनायाः
 कारणाद्यान् उपलब्धिः कारणा विरुद्धस्येव तिस्रार्थः अप्यवसायविशे-
 स्य अस्मृतिर्न च क्वचिदप्यप्यवसायात्तदनुभवमिदं तथा विषयीकरोति त-
 तः सापिकथमित्येकवीतकुर्वीतवाप्यवसाय इत्येतज्ज्ञादिति ह्यत्रा-
 त्पर्यस्य एतदवतारयति प्रत्यक्षोपादिना संक्षेपविवरणान्नर्दतानिर्देशानवे-
 ति दर्शने परास्मरणेति तस्मिन्नेतः ननु चेतोयमित्यप्यवसायेनास्मर्दने-
 दृष्टः प्रयोगात्तत्तद्विश्रान्तिर्किं परास्मरणे तत्तत्तमेनेतयोस्मृतिप्रयोगः तेन
 नुवितापि तदुभयार्थपरामर्शोऽप्यमिति तदेतदृष्टीयति अहमित्यादि-
 नान्विदमित्यनेन च दृष्ट्यमेवावस्मरणेनेत्याह अग्रेणिति प्रत्यक्षोपा-
 रासर्पोचस्वतेव विकल्पितोऽप्यभूः स्यादिति तत्रापेक्षा च दृष्टतापरा-
 र्पोविश्रान्तिमात्राकृता भवत्प्रापिततदीययोग्यदेशस्य त्वपरामर्शोऽपि

[illegible]

परस्परप्रेक्षया

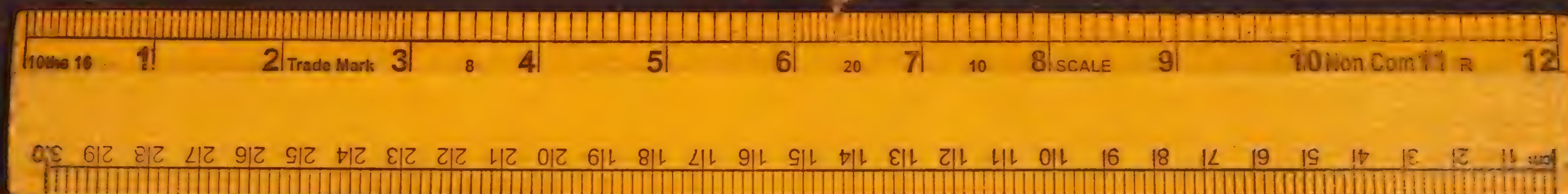

ति वेदे कोकमन्त्रे चोपात्त उच्यते यदापीति तदिति स्वतः प्रसङ्गः इत्यत्र
 प्रकाशतयावेति वाग्रस्योनेदमाह नावलम्बविभागेऽहोरेविष्टे चोपात्तमात्रे
 ति किञ्च तद्वृत्त्यानुज्ञा ज्ञानमिति पूर्वभासनात् प्रसङ्गनीयेति निर्दिष्टवानेक
 मन्त्रेवेत्येते देवपराशराभ्यामननुशक्तिः शिष्टानेष्ट ईश्वरसमृद्धिमात्रे
 तामात्मैति न पुनः साक्षादेदकत्वेन त्रयपदेष्टानया स्थिते स्वप्रकाशो
 यत्तेदवशिष्टान्यान्तिनात्मतया नृणां सनीयमपदेष्टे प्रकृतं यथा शरीरा
 दिवद्यमात्मतयोपदेष्टुं प्रकृतिविषयं दृष्टोतः यदाह सिद्धपादाः श्री
 तः यस्यानेतव समहिमा वाङ्मनसयो रतद्विज्ञानाये च कितमभियन्त
 तिरपीति तदेवेत्यत्र तदेवमित्येवोपादः तद्विज्ञानाये च कितमभियन्त
 निर्मितः स त्रयशरीराद्यवत्त्वं प्रमान्माधारणो वेद्येऽपि तत्तदेवेने परामर्शेने
 चापेक्षकापेक्षयोः परं परिस्फुरति न त्ववहित्यर्थः शरीरादि दिवदि
 त्यस्य एवमन्त्रेन तेन वेदेकत्वे स्वप्रकाशमिति न त्वेवमात्मीयभगवता
 दृष्टे शिष्टाणां मात्मत्वेन नोपदिष्टतावदपि निर्मितः कश्चिदाभासत्रय
 परामर्शोकाश्चेति तदपीति यदाभासान्तकत्वे तद्वृत्तेन वाधिकमिति वक्त
 ते स्थातव्यामन्त्रमात्मनमित्यत्र आभासत्वात् तदिति स्वतः प्रसङ्गमिति तस्य
 पूर्वमभिधानमित्याशयं न तदापीति न प्रसक्तं ता युक्ता बहुतरप्रमेया
 न्नास्ति तद्वृत्त्यर्थं त्वे शिष्टावुदिसमाधेयं निगमयति तदेवमिति वृत्तौः श
 रीरादेः स्वतः प्रसक्तं वेद्यत्वं साक्षात्कार्यविकल्पनीयाद्विषयविशिष्टं
 त्वमायाप्रमातृयामि न ईश्वरस्य भगवत्परमशिवस्य च विवित्राह कतो
 त्ता तदेतद्ग्राहकपुणालकमनन्तरवान्तरभेदभेदिते परमप्रकाशत्वे भग
 वति भाति तद्वृत्तेऽपि प्रकाशमानत्वात् तद्वृत्तेऽपि परमपरिग्रहीतृत्वं तद्वि
 मदर्पणवैश्वरूपमिति स्वभावहेतुः तद्वृत्तेऽपि प्रकाशमानत्वे हि यत्तद्वृ
 त्तत्वे स्यात् तद्वृत्तियत्तं भवद्वयविषयमात्रं तदा प्रकाशतेति व्यापकनियम
 विरुद्धानियमसंगतत्वेन तद्वृत्तेन प्रकाशमानत्वे विवक्षादन्तस्य तादृशवृत्ते
 तन्मयत्वेन व्याप्यते इति व्याप्यति हिः ॥ ॥ ॥ इति श्रीमहामा
 हेस्वरचार्या श्रीमदभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रणमिज्ञाविह
 तिविमर्शिन्यामृतिशक्तिविमर्शासुतर्प्यः ४ ॥ ॥ ॥ ओमी गन्
 मायनमः तिसृगुर्वेमि वयं नमः त्रियदन्तरं सप्तोपादानन्दवि
 कस्वरस्योपाह्वानं ईश्वरमुन्मिषदस्ते च स्वस्व रतस्ते वेधाम ॥
 एवं सति शक्तिं तत्त्वसंगतच विकल्पवृत्तौ ते विस्पृपत उभयाप
 जीवनीयज्ञानशक्तिविमर्शवर्तमानावभासानामित्याश्रयामकमे
 प्रत्यभासत इत्येतयाहैकैकविश्यात्वाविततिविस्पृपति तत्रैव भूता ज्ञान

शक्तिरित्येकेन प्रतिज्ञातीते हेतुन प्रकाशपदार्थानां प्रमित्या
हे ॥३॥ प्रकाशवादानामर्थानां विज्ञानबोध्यं ह्येषां नित्यं कृतं स
ज्ञावेद्येनाशक्त्येकेन तदन्तर्गम्येतावन्न किंचित्पुरुषत्वेनैतत्किंचयति स
दृष्टान्तेन तत्त्वमप्यर्थान्तरं प्रतिचिन्तेकेन हेतुन मानसं पराशरामनाथ
नां विदालस्यवर्षभावेकमेकनाह ॥१०॥ प्रमातृपुण्यप्रकाशस्य विमर्श
देशानुभावागमन्यायस्वरूपनिर्णयप्रायावत्कणाह ॥१॥ ज्ञानपराशरी
एवमेवैष्टमन्त्रितप्रमातृभावे प्रथयतीति उच्यते ॥२॥ प्रकाशक
प्राप्त्यापि ज्ञानज्ञादि विभागमेकन ज्ञानेरेव विष्टुहेतुनेप्यविकल्पक
सर्विकल्पकताञ्चिन्ति विमर्शयेति हेतुन ज्ञातृज्ञानयोर्मित्रत्वेदं
धितम् यत्सर्वज्ञतेदकेन समुपयते उपसंहारदिप्रातितात्यये ॥३॥
संसारविकल्पनयोस्तावन्नाथसर्वप्रमातृसुधारणोभेदेन भाति यत्र
प्रतयाप्रत्यक्षेण भवेत्तत्राप्यनुभवं निर्देक्यमेकात्मकया तदुपजीवि
तिसंसारदाविति वृत्तौ अप्रिणतोयावच्छब्दसूत्रेषु धत्तेन पठितः सूत्रार्थ
त्वेन मानवेन स्फुटतया उद्दिश्येवमाकर्तृत्वभावसंयोगात् तेव हि रात्मना
सुखदिग्मायाप्रमातृप्राप्त्या रभावेन मित्रात्कृतो मायाप्रमातृविच्छिन्नाः तेषां
तथाविधमपि यदवच्छिन्नतया भासनम् तदन्तःस्थितवत्तमेव बुद्धिदि
त्मकपरमार्थप्रमातृत्वतादात्म्यमनुज्जतो च दत्ते पुज्यते प्रमाणान् अत
त्तमं विदमेदं सत्त्वभावस्य कल्पितप्रमातृपक्षया विस्मृतेन यत्प्रकाशने।
सांभवावतो ज्ञानशक्तिरित्यावत् इदानीमित्यप्रकारांतरत्वे स्फुटयति
शिष्टे वृत्तिवृत्तौः स्पष्टम् ३३॥ सूचेतेति यदुपजीवेतेनोक्तम् ॥
टीकाकृतं प्राग्विकप्रकाशः स्यात्प्रकाशान्ततया विना तत्र प्रकाशो
भिन्नः स्यादन्तार्थस्य प्रकाशतेति प्रकाशप्राप्त्या विनेति प्रकाशानभिन्नो
र्थः प्रकाशमानो युक्तः प्रकाशमानोऽप्यभिन्नः प्रकाशो युक्तः इत्युभ
यतोऽनुभवे प्रकाशयोभेदमपराधमप्यथममर्थसंक्षेपेणाद्याचष्टे य
याज्ञानानुहेयतीत्येवमेवैति नोक्तं विहायुत्पत्तिस्वात्मनि स्वात्मन्य।
पिवातत्र किंचित् हृदयज्ञानोपदिष्टे स्यान्नतु प्रकाशतेममेदं नित्यमिति स्या
यदि प्रकाशतादात्म्यमप्येवमेव देवमवेदिति अतमेव हेतुवेत्यादिना
हितीयम् यत्तत्पूर्ववदप्रकाशतादात्म्यमप्यप्रमातृताताभावात्
तभिन्ना तत्तत्पदमायातम् प्रकाशपदार्थस्यासा तथा च वृत्तिस्वरूपेता
याः प्रकाशः सार्थस्य प्रकाशमानता तत्तत्साधयं चिन्तः सत्यकाशः सार्थ
स्य प्रकाशमानता भुक्तं यदिवा प्रसंगादित्येतेन प्रथमार्थवतारणम् अ
र्थात्प्रादिना दतीयपदार्थसंक्षेपेणैवानुत्तमं अर्थार्थः अर्थशरीरविश्वं

३-
प्र. ज्ञ-
वि. ५-
५-
५-
५-

प्रकाशादेवानप्यतिमुक्तापायश्च हिरेणवत्परिचुदिप्रधान्येनवाह।
वृत्तान्तप्रकाशकायाः प्रकटयत्कर्तव्यतायामप्यति सुप्रयोग्यापनदिशान्
देवमिति यतो न्यथानेपयते तन्मसादेतदिति ज्ञानाभेदेन प्रकाशमानत्वे
स एवमिति वदन्मात्रात्तेन भवतीति संभावते तद्वत्प्रमाणमाह यदि च दृष्टा
वेति नान्यः कश्चित्प्रकाश इत्येवकारः एतेवाग्रहानीत एवकाराणां ताः
काश्चिद्दृष्टमेवावनायावीजमादयति एवमेकस्येति तदेव तदेवमेव दत्तव
लेन प्रकाशमिदं न भिन्नं चेति यो विरोध उक्तः स तावन्न भवति प्रकाशो च दृष्टो
मेवाभावादेव स्पष्टप्रकाशमभेदं पिच्छते शिलापुत्रैकैकस्वरूपेण लभेपि हि।
विकल्पवत्त्वात् इति भेदाभिमानोपेक्षणीयमिति केवलं बुद्धिपूर्वकताया
व्यवहारोपायानां दिव्यवहारः प्रबुद्धिपूर्वकत्वे भवता व्यवहार इति सर्वदृष्टय
ति अयथावत्त्विति अत्रेतेन साह तज्जायीति प्रतीतिहेतोर्लिट् एव दृष्टयपि।
हिचदमयीसंविन्नं यद्येवमिति च परमाणी च दृष्टसंविन्नं विद्ये च दृष्टतिविष
यविषयताद्वेयोभेदस्य मोलिकभेदवत्प्रयत्नायोगात् शिलापुत्रक
स्पष्टरीरमिति यतिरेकप्रयत्नायतिरेकप्रयत्नायति वायकत्वे हि तत्तल।
कत्वेकाराणां तस्य विरुद्धम् तदवच्छलकत्वेनेन यामेतत्तलगतत्वात् तदव
हारपत्तेन तस्य एकविरुद्धकार्यस्याभावः साध्यतः तिकारणाविरुद्ध।
व्याप्तोपलब्धिः तदिति उक्त एव हेतोर्मेवमिति संविन्नद्वयोपपत्तीका
र्थभेदे सत्यतः सत्यं भवतोऽवत्तसंभावान्नेरेपक्षान्तरनिराकरासात्रे।
कर्तव्यम् तदपि साया प्रमाद्व्यापयितुम् वक्तव्यः पुनर्दृष्टः संविन्नवि
हृदा इति तावदेतः कश्चिदिति दर्शितमादि सिद्धत्वे यो मापणनीतिर्दिता
माया प्रमाता रसोक्तपदेषु पश्यति भेदावग्रहाद्दृष्टमेव परितः परिच्छि
न्नतत्वावदभिमन्यते जडेव जडत्वादेव प्रकाश इत्येवमाप्यममसिद्धत्वाद्
तदयमावत्तपदासिद्धिस्तु च अन्त्याकांक्षितेनाहर्णचतदभिज्ञाय संविद्वत्तः
उपदिश्यते तामपितथाविधमेव परिच्छिन्नत्वेनापरपरादि संविदवस्था
नवेयोजो संविद्वत्तादिविधिभिन्नभावभाजनभूतामन्त्याकांक्षिते
दमिति भासते योपमवचामि सद्यो रत्न एतद्विपरीतं चास्मात्तन्मिति
यथा तदीयः परमाणी रदये प्रवेष्टव्यविपरीतत्वेनापदेष्टव्यम् यथा ह।
दोवशिष्टाणां व्याप्यमुपदिश्यते तयापकम् अवृत्तत्वात्तेवृत्तत्वं।
सामान्यस्वभावादिषु पिबवहायत्वात् तत्तदपेक्षजननसोरा प्रथम
तः संविन्नत्वं भगवतापि वृत्तेषु चिदागमेषु सर्वोपायानां प्राधान्ये
तापरेषु सर्वमयत्तस्वीकारेणान्नेष्टमयत्तपरिस्फारणाद्योपदिष्टम् त।
तद्व्यसकलिकश्चापदेष्टु संविन्नत्वेनादावद्वयमुपदिश्येदित्याश।

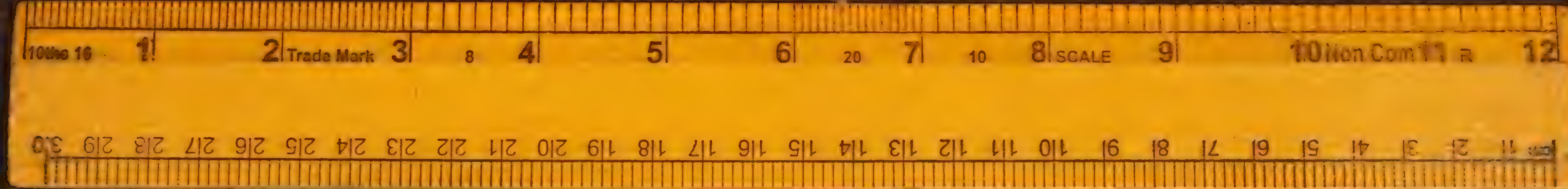
होपमार्थतः सम
व्याप्तिकत्वेपि अव
हारोपायविशिष्ट
पा

येन तावच्छब्दोपक्रमेण तदुक्तम् अस्त्विति प्राप्यमकल्पिकत्वे वा मिथ्यात्वे
मकालतायां लोठ तदाचेति संविद्वत्तपदचयुतीर्णायादयमाया च दृष्टा
नेतद्व्यस्यीका वितागी करणदप्याय हेतोर्तस्य विरोधस्य विचारः तावत्सर्व
मेव तत्तदिति सप्रमासूचयति च दृष्टत्वेनादयोक्तोच योदाघः संभावितः सो
पितेहावतरतीत्याह प्रमेयान्तेरेति च दृष्टिप्राधान्येनादययुः समर्थयते त।
स्य तावत्प्रमेयान्तेरेषु प्रमात्रेण विचित्रकालविकल्पकसंविद्वत्तायां च।
हृनिषाण्यस्मन्नेतदकस्य प्रमात्रेण योपरागायोगोपचारकल्पिताविज्ञा।
नानि ते चोयदन्तु संधाने य एवाहं च दृष्टीत्ते स एव दृष्टादीति निचिन्नेनादि
प्रमात्रेतेरेषु च स एव दन्तु संधाने निचिन्नेनादि विज्ञानविज्ञानशालिनो यथा ज्ञे
श्रीपरमेश्वरः पुननास्ति मेतद्विनास्ति रेव दृष्टादृष्टजात एजेकविम
देन स एव ज्ञेति एजेतमिति श्रीपरमेश्वरः यद्यथा स्थितपदार्थदृष्टेन
मिति भगवतापि कर्मण्यकर्तव्यः एषेपदकर्मणि च कर्मयः सुबुद्धिमान् न
द्योऽस्योक्तः कर्तनकर्मकृदिति ॥ सर्वकर्तृकत्वं समस्तकर्माणानिकर्त
नसामर्थ्यं च प्रमेयविशेषश्च सप्रमात्रविशेषस्यैव सहायदन्तु संधाने अहं
नीलेवेति प्रमेयस्य प्रमेयान्तेरासा सामानाधिकरणेन तद्वत्प्रमेयं यद
न संधाने कपि स्य नीलेमथरे चेतोदकमिमादिव तत्तद्वत्सुपपद्यते अज्ञातत्वा
देकदृष्टत्वात् सर्वमिह त्वाप्रकाश इत्येतत्तरीयकमिदं तत्तद्विमिति दृष्टी।
यित्तेभिन्नेन यमितया प्रकाशः षष्ठ्या दर्शितः सर्वदा सिद्धत्वादिति वेद्यात्
येचित्तेनेन कोचादिति यावत् आग्रयेति हृदयेन वक्तुमय प्रमात्रपदे
न हि प्रकाशस्य विशेषो न ज्ञानातिरिक्तस्त्वेतद्वत्तामिथानात्तत्वेमेतत्
स्वीकृतं भवति गीताश्लोकपादे समयावनन्यत्र भावावाविषयतामाह तः
उपदेशदप्यायमेव चेत्संभर इति दर्शयति प्रकाशान्ननोपि चेति परमार्थ।
तोपि हि चेतानामेकाव्याप्ति तन्मत्तमं सत्त्वं यद्वदयस्य कृतेन तत्तत्प्रम
प्रकाशस्यैव भवेत्तु भवत्यर्थः तया हि प्राप्तिर्वेति यथादा विवेति पूर्वाका
रविलक्षणोति च यद्वद्यते तत्र किमप्रकाशान्नना कश्चिद्दृष्टाभाति कृता
चित्तामात्रमेतत् ननु प्रकाशमानता स एव भूता च दृष्टेति वृत्तो किमेतत् ।
चोद हि यमीमांसात्तत्प्रमः तदेतत्परिहरति यमीमेति एतद्वत्तेनैकं मि
न्नकालानामिदं व्याख्यातम् तत्प्रकाशान्नैव प्रकाशसंभवात्तत्प्रकाश
ते आह स एव ज्ञेति प्रकाशतरतिरियद्वद्यते तेन वेदना विद्येयस्य प्रकाश
मानत्वेन प्रकाशयते एतद्वत्तामानत्वेन तत्प्रकाशस्यैव तत्प्रकाशान्नैव तत्प्रकाश
वायतद्वत्तमेवा गीतायतेन स एव तत्प्रकाशस्यैव तत्प्रकाशस्यैव तत्प्रकाशस्यैव
साधुतोऽप्रसादेन च ते नास्ते अस्ते एव वा स्थित इति समवायवत्ता

७-
७-
७-
७-
७-

७-
७-
७-
७-
७-

७-
७-
७-
७-
७-

प्रका-
श-
वि-
१०६

प्रकाश

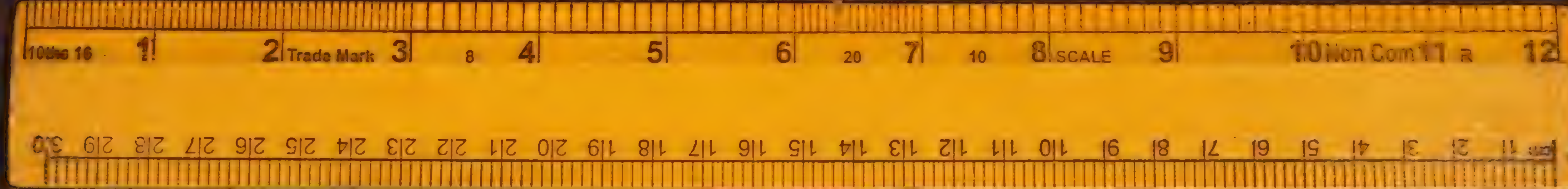
यानायेयतामावेप्रतीयेतकरवेवत् नवेवेतगताः प्रसादेतावत्समेवेति त
 तस्तुमेदपयितोयताम अपि तात्तनिहेतुर्हि प्रकृतमपि मप्रम प्रकाशसस
 न्यभावेति अर्थः कथं प्रकाशते नवनस्य ज्ञानमेव प्रकाशस्य तस्य तस्मिन् प्र
 काशतेयं ज्ञानमेतन्मास्तीत्युक्तं यज्ञानात्मानमेव दर्शितं स्यादित्य
 क्तं प्रकाश नवसदृशताकाशप्रत्यमादस्वभावाद्यतिरेकेणापीत्यप्रथायामम
 चरः प्रकाशतेति नवेवेचरः प्रकाश इति सत्यम् अतो ये भेदेन प्रथमं सानुष
 शीरादेः कल्पितप्रमाणः कृपादिगुणविशिष्टादिविगतितवेवभावे वयस्य
 अधिकः प्रमात्तुभावशोपितोसायाशक्तकीटक अर्थानोनीलादीनाया
 विभागेन विशेषाच्च वस्थितेयावस्थानानि तेषां यानि रिकोद्वि
 श्रान्तिस्याद्व्यतिरिक्ताया अभावयनास्यदमपि सदास्यदतो भित्तमृतोपोतो
 यः प्रकाशः स एव प्रकृतं येषु प्रमात्तुभावस्य सताटक ननु शरीरायि संज्ञ
 चित्तात्परमार्थप्रकाशाधिक्यप्रदिशवलीभावमृत्पातु भेदेन प्रकाशयदेः
 अत्र हेतुः प्रकाशनेति ॥ ३३ ॥ एवेतवद्यतिरिक्तज्ञानमर्थस्य प्रकाशमानतेस
 संगतोयमर्थः भवत्तुव्यतिरेकेत्वमुपगम्यमानविषयानेचस्वरूपसोका
 यप्रसंग इति दर्शयति ॥ ३४ ॥ भिन्नप्रकाशाचामिन्नसंकोविषयस्य तत्र प्रका
 शात्माप्रकाशायां प्रकाशस्य सिध्यतीति अर्थोऽत्रः समर्थमात्र
 योयः प्रकाशः सोयातातकश्चिन्नैव न परस्परनिष्ठानायोगात्
 तथाच सति प्रकाशवलेन यानीलादीना तत्स्वरूपं येषां यामास्यम
 ततोनीलः प्रकाशः पीतः प्रकाश इति अत्र सर्वपदार्थावपेक्षानात्यकाश
 इत्येतावन्मात्रमभिज्ञेत्तत्त्वमवशिष्यते प्रकाशवलात्तनीलेपतयोर्भेदोभ्य
 पगतयः सच प्रकाशमयत्रापि अभिन्नस्तत्पः तदग्रहाद्यदिनीलेतपी
 तेन कस्मात् नवानीलेनातिपीतेन दपि व्यवतिष्ठेत् अनेकांतवोदो
 पितच प्रतिष्ठापिगच्छेद्येकजावतेयस्युदत्तादेः सत्योदध्नयव
 स्यात्मादिति बहुपावः संकरः तस्मात्प्रकाशस्य यरिपरनिष्ठ
 तातथापि संकर इति वक्तव्यः तदिति यत एव प्रकाशोऽभिज्ञेत्संकरः प्रसज्यते नवा
 सो तथातस्मदर्थताकाशमानादभिन्नप्रकाशः भिन्नत्वे हि वाचकप्रमाणो
 विषययोगेन पाटवादिनः स्मरणादिशाचविषयसंकीर्णतमपुलभ्यत इति
 व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या भिन्नत्वमुपार्थाकाशस्य प्रतिषिध्यते नवेवमुप
 वतीलादिरस्तु किं नो तेभिन्नसंभावेन स्वरूपाभिन्नेन प्रकाशनास्त्वोपे
 नविषयसंकीर्णतासकदोषापादकेनागीकृतेन आह प्रकाश इति चः
 एवेपल्लवचनोय एतदुक्तं भवति अत्र प्रकाशस्य ज्ञेयस्य तात्तनितनकाचित
 तिदिः उक्तं हि प्राज्ञः पीलेयदि स्वात्मन्यनीलेन वा न्यक्तवित्तकिं उच्यते

तामपि नदि
रुद्धं विषय
यासकोर्य

दा

तथाच तदप्रमाणमितिः एवेतात्तन्यसत्कल्पः प्रकाशोऽयमनपमी ज्ञः प्र
 काश एवास्ति स्वात्मनः स्वरूपात्मभिः इति तस्मात्प्रकाशप्रमाणोऽप्यादभिन्नप्र
 यो इति तद्वक्तव्यः इतो मात्रप्रमाणेनाभिन्नतामावेयाव्यातस्य संकोचोपाया
 तेन संकरप्रकाशः पीतवैयः कृतः तस्येति प्रकाशमात्रस्य विषयनियमा
 निर्वयनेन केनचित्तेन नोपपद्यते इति संवेद्यः विषयनियमस्य प्रकाशेद
 र्शयति चरस्य सादिनात्तीयपादस्यार्थप्रकाशात्ताप्रदेतुमेव वाच्यं प्र
 थमस्य तिदिपि न तदिति वा व्यातम् तस्मादिदमेव न विदुः किं वा एवमपि सेते
 योऽपि नित्यतायावतां सति प्रकाशमानतेवेति अनेनान्यम् प्रोक्तस्य पूर्व
 मवेतायितमभीष्टादस्य हवत्तनः तदप्यायनेन तत्प्रमर्थसंज्ञिमेव व्याख्याय
 आदवततिरेतस्य चार्थादिना प्रथमप्रोक्तार्थस्यार्थमात्रे प्रकाश
 येति नीलायाकमष्टत्यस्येवमेवामिन्नपदेव व्याख्येते स्वात्ममात्रे सादिनात्तुमि
 न्नपदेविषयापेक्षेयतादिना संकरपदस्य स्वात्ममात्रपर्यवसानम् यद्वत्तत्ता
 नस्य तत्र सहेतुः परः स्वपरप्रकाश इति हि तातमन्यथा ज्ञादस्य को भेदः त
 थाह आत्मानात्तेति एवेतय इति स्वपरप्रकाश इत्येव स्यात्तातो ज्ञानीयस्य
 भावस्य तस्य स्य काशानस्य नत्वमापरमिह तासेवेन स्य काचिद्येन सास्वप
 रयोर्भेदादिसोपमस्याप्येत एतद्व्यति तत्रेति यदि हि परमं सतापीनीला
 दिरादर्शप्रतिच्छेदकत्वेनास्वरूपमत्र संवेदेन तसमप्येन दिशो योऽग्रहा
 रणव आत्मानात्तातो विरोधे तस्य काशात्तस्य भिन्नसंभावतापेक्षेव प्रमाणमावा
 त तथाच विनिश्चयोनतदितादि एतद्विस्मयल्लभनियमादेभ्यो नीलेतदि
 योरिति विज्ञानाकारमावेनीलादिप्रमाणयित्तेतिरूपितम् संवेदनमित्यपि त
 स्य तादज्ज्ञातया प्रथमेन तत्तत्स्वेदेनेनाम संवेदनादन्यस्य वतिरिक्तस्य क
 स्य चिदुपपद्यत इति एवं प्रथममर्थस्य सत्यतापरिनिष्ठानुपपत्तिलक्षणसंकर
 रसिद्धयव्याख्यायति निर्वयनेपरनिष्ठत्वेभ्योपगम्यमानविषयाभावात्सर्वप
 रनिष्ठतापेक्षेनियतपरनिष्ठताकृत्या संकरस्य पुनरप्यनपपत्तिरित्येवम्
 तमर्थमर्थमपरव्याकरोति भवतुवेत्यादिना ततश्चासाकारताकृतपदेनिय
 मायथाह तत्रानुभवमात्राज्ञानस्य सदृशात्मनः भावेतेनात्मनायेन प्रति
 कर्मविभज्यत इति तस्मात्नीलाकोमप्रथमत्वेत्वेत्यादिति भावः तदाकारत
 यापि विना तत्र तत्र नियते नीलेपीतवाकर्मणि याविशिष्टेन बोधस्यावस्था
 नरूपप्रतिकर्मव्यवस्थायितपरनिष्ठता इति तस्येव तरेण साधयितुमाह
 परः अथापीति य एवेयागपदेशास्थितः सन्निज्ञानस्य जनकस्तस्य वतदिज्ञाने
 प्रकाशः स एव विज्ञानस्य विषयो यदाह ताकाराविषय इति संवेदनस्य विष
 यस्य च सहभावेनैवोपलभ्यः तत्तत्प्रकाराभेदस्य नीलेत्यविज्ञानात्सर्व

ध

नीलपत्र
पं

सं

[illegible]

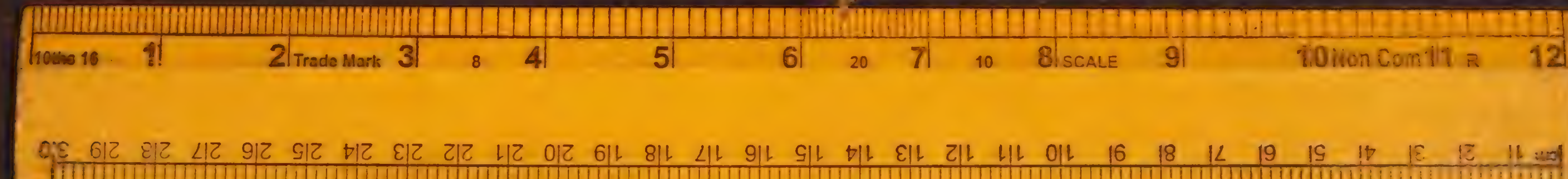

३-
प्र. जा.
वि. वि.
१०८

याप्रसुवेमेतयम् यदाहचेतश्चापिवेद्यतादिति ननुप्रत्यक्षसिद्धाएवार्थः।
क्रियासेवादप्रत्यक्षस्यति भावाभावासाक्षात्कारमात्राविषयवदस्या
निपतस्तत्त्वभावात्तद्वैयर्थ्यात् क्रमेणोद्भवतोपक्रमसमीपतानुपातेनेहेत
वोभविष्यतीतिपरीक्षणीयमात्राकाह नचेति। उक्त्यायेनेतिपूर्वसूत्रहेतुः।
तत्रहि। प्रत्यक्षमेवप्रकाशात्मकमप्रकाशरूपभावः - - - - - यैक्यस्यात्
इत्युक्तमेतेन यदाहकार्ययमीतरोनुभवसिद्धेदाद्यस्यभेदोपस्थभेदः सत
त्रानुभवमात्रेणानुभवस्यप्रकाशात्मनाभावेतेनात्मनायेनप्रत्यक्षमविभज्य
तद्वैयर्थ्यात्तिलनवस्थापमानोनानुभवविक्रान्ति तदुक्तरीकृतम् अन
भवएवहि नभित्तस्येतिवदतिविज्ञानवादिनिसंवेदनमित्यपितस्यादात्त्या
तथाप्रथनेनतदस्यचिदितिनीत्याकेयंभणितिरनुभवसिद्धेभेदइति
ततएवसातमसितयैव्यावृत्तिमात्रकल्पितोभेदः प्रथमाकारानुभवे
हितयास्यात्तीलवत्ताधिकत्वयोरिवेतत्प्रथमाकारोपलभ्यमप्यसत
संवेदनतादात्म्येनैवोपलभ्यमानत्वात् किंचप्रतिकार्यवस्थापिसंवे
दनात्मकसाक्षात्कारस्यभाववनीलमिदंसेवेद्यते पीतमिदंसेवेद्यते ३।
तेवदृष्टाकेवलविप्रतिपद्यमानस्यहेतुव्याययानिदिष्टा यदोयेप्रत्यक्षः।
सिद्धतादसीतिवत् नचतत्त्वतानुभवविकल्पकत्वम् यत्तद्वैयर्थ्यात्प्रकाशात्
यनसामर्थ्याविरहइतिप्रसक्तुक्तम् नचव्यामृताप्रत्यक्षमेवप्रत्यक्षमपि
नपरीक्षकवैयर्थ्यात्प्रसक्तुक्तम् नचव्यामृताप्रत्यक्षमेवप्रत्यक्षमपि
लमस्यानसदृशानुपपत्तनेनपरम् ननुयथाचटस्यप्रकाशमानेवदृष्टा
त्रहृतापिभविष्यति नीलस्येवदृष्टाधिकत्वकार्यत्वाभावादीत्याशका
ह नचेति अत्रहेतुः प्रकाशाप्रकाशति प्रकाशादस्यधिकोविद्योपेका
प्रत्यक्षभावः स्यात् नीलमेवतुभूतानुभवेहेतोरुद्भवत्वाभ्युक्तिविद्युत्प्रका
तद्यावृत्तिकल्पितेभावात्तस्यापराः दृष्टाकतादिभिरविभक्तमवधार्य
तोकाभेनपरस्परभावव्यामृतीलपीततादात्म्यमेकमयुक्तम् प्रकाश
विरुद्धचटस्यप्रत्यक्षभावइतिनासौप्रकाशनेकात्म्य एकात्म्येवापको
विरोधाभावसहितस्यविरोधस्यैवोपलभ्यतइतिवापकविरुद्धोपल
ब्धिः प्रकाशास्यनविरुद्धेतीत्यात्माप्रकाशानधिकत्वात्तावानेवहि
प्रकाशाइतिचेतीतप्रकाशानकदाचिदुपपद्यते नीलस्यपीतहेतुः
नीलपीतदिसभावएवप्रकाशतिचेयुरापदेवतयानिर्भासेत क्रमेण।
नीलपीतदिवैयर्थ्याभातिचेत्स्वपादोप्रकाशरूपतानस्यात् अहेकारा
स्पदस्यचवोपसमत्तनीलादिदृष्टाभूतस्योपलब्धिप्रकाशमात्रा
अहेनवपुषाप्रतिलब्धोवोपेनसमावृत्तितदधिक्यदत्तकिंचिनीलं।

वापीतिवसातंदासांतंवातसंवंप्रकाशादधिकंअप्रकाशरूपमेवेतिविरोधमा
पादेयत् नचेत्क्रमनियमोव्यक्तिपुद्बोपतृणनेतरेवीताभासस्तत्तस्मा
मननरप्रत्ययातीताभासस्त्यादिः वैविध्यसहसाणादप्रनादनियमेषका
र्थकारणात्वायोभादितियुक्तंउक्तमविरुद्धपक्षोपपत्तेनेति अवधारणामि
तिदुत्तोवेवप्रोदेनचोत्पत्तम् अतएवेति युतेविज्ञानपरीक्षीतस्यचटोदरा
कारणसंवेदनरूपाधिकंरूपाभासमपिदृष्टेनास्ति ततःसंलतायाःक।
स्याश्चित्प्रसाधस्यप्रभावात्किमवलेद्यद्येकियते स्मल्लेहिदृष्टावित
तेभिन्नरेपेनेचेकमेवतदेषामनेदेषाचभविष्यमहेति इति नहितस्यल्ले
किंचनवस्तुयेदेवैयर्थ्ययोगायात्रीकियेत चित्ररूपतानेतियोज्ञानस्यो
पापिज्ञानतादात्म्येननिर्भासमानोनीलादिस्मविज्ञानायातेभेदनाश।
वपदृष्टान्तोतोनन्यमाकस्यपीतादिविविक्तस्मत्तत्रवपदृष्टान्तिना
न्यदृष्टेतेज्ञानाद्यतिरिक्तविकल्पेवद्युतिरिक्तंभजेते तेहिविवेक
यमृष्ट्यभावेनएकानेकादिना अर्थविभक्तकल्पितवाच्यभावेनपुनरिति
तश्चिद्विचारस्यसंवेदनीलस्यसमसुदितविकल्पकालेवैयर्थ्यकः अनका
यनेरेवनीलेतेदेवपीतसित्यादिपुद्बोपतृणनेतरेचिन्नेदेकमितिचेदि
देचित्ररेतेननैवसमादिचित्ताश्रयते धर्माद्युपलभेत तत्रविज्ञानस्या
कारीभूतेकश्चिदेवोपे - - - - - याशोकास्यादेकमेवमूलाकारेकयमिति।
वास्तुतन्मूलाकारस्यपुण्यतेतदेवचटप्रपतेप्रतिभासधर्मः स्मल्लेनेति
चवासाध्यायहृववैरंगएवायम् परमागच्छएवदृष्टोपेयत्पिवा।
स्यानपपत्तिमूत्रेपरकरिद्यते तस्मादोपस्यसुरेणप्रकाशादतिरि।
चातेकिंचित एतदेवापिशोदेनात् चित्राकारेपिति अस्मात्तावदहेकारा
स्पदभूतोवायः समाधानावस्थाप्रतिपन्नोवापकाभासनिर्धोवानयुत्वा
यादिकरूपेतातसंभवाशोकाकाचित्चित्राकारेपियावदशोवेववाता।
वोपेकदृष्टेनेतिविरोधोपेक्षयापिहृतीयाव्याख्येयोहेतोसुरावतयाप्र
युक्तापितदयामर्थः यथार्थपणेननैवतद्वैयर्थ्याविरुद्धोनापितयो
नान्यदपिणैकपरमाश्रित्यदिति ननुवायमर्थमनुमानेनेयैसंगतः सम
र्थयित्तमव्यवसितोचयैमेकमेववोपमिच्छति तत्केयंयस्यप्रकाशो
येयंयस्यावायेयैसतिदेवकालमिन्नेतजनितासिंवेदनात्याकारवेति
कारणभेदाद्विज्ञानीनियुक्तम् तत्रतसतिवोपेकदृष्टतापरेणा नीयमा
तायमिहायेवेतिविज्ञानवादीसंव्ययसमस्तदृष्टतापवाधकस्यात् तेन
वासाध्यावादीएकौवाध्यावादापतेतमस्यदृष्टयति ननुयथाइनीलः
परमागच्छकांतइतिमणेविशेषामणिदृष्टानधिकः कस्यचिदप्यज्ञास।

तथावोपेतनीलपीतयोर्वैयर्थ्यकपरमार्थत्वात्०

३.
प्र. जा.
वि. वि.
१०६

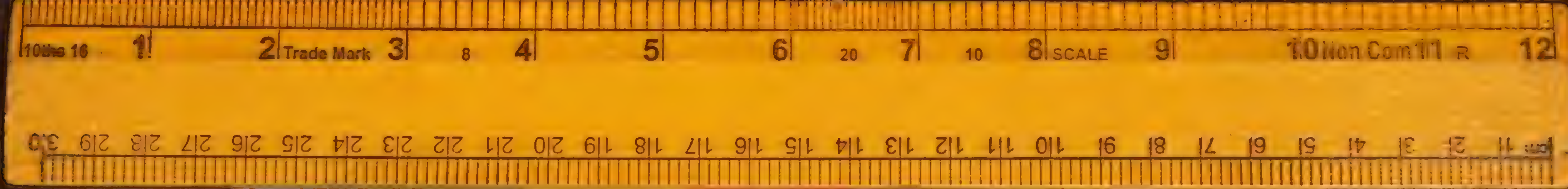
गोत्रायोगाद्यथावलेयावलेयः खेउतिगोत्रस्थविशेषास्तत्र
गोत्रादनविद्यः अगोत्रपत्न्याभावात् यथाचंद्रनीलेमहानीलेवेदुय
रुडमाणिः अकारान्तमिति नीलेसेवविशेषानीलरूपत्वानिर्विनाः
कस्यचिदपितृनीलत्वायोगात् तथानीलवोपः पीतवोपमयुर्वोपः कर्मज्ञ
कोपः सोरभावोपः यथादयोवोपः सेवविशेषानवयोपतिरिक्तवप्रयोगेनेषां
सप्रकाशरूपताप्रसंगस्यैवविशिष्टनिर्विकल्पनीलादिवोपसुभा
वप्रत्येकमपि स्वयमतदुपागानीलस्यैवविकल्पनादीनाविचित्रा
ताप्रसिभाजोसेत्कारादानदिशाकाराभविद्योताशोकाविषेपति
नचेति तत्रहेतुमाह यतश्चित्तवृत्तितनकेवलः कश्चिदस्तीतिरेव
सम्बन्धः परेणदृष्टानीकतादगीत्यक्तस्यवोपस्यैवेलक्षणमाह
नेवमिहेति अपरमिति स्वायमदम्बः समाधानेकेवलत्वादिप्रतीला
सेवेदनादिपरहितमेवभातिसेवेदनम् नीलादिसेवेदनकालपिता
दिवक्तवोपस्यैवप्रसङ्गमिति नीलादिरूपतावेष्टविकलेचकफेवेति
दर्शयति अहंकारादयवेति एतन्प्रधानेचचित्तस्यमित्यत्रविस्म।
हमस्मभिः यद्यप्यतिजंरूपेनैवेवसहसतनेभाति तरुविवक्षात्वा
दिमहिषोपात्मनः नचोपविषेधः सदाभातीतिवापकावयलमेद
शयलिः नचभवदृष्टीनेकसामान्यसेवेदनरूपेत्त्वत्वामिति
तीर्णते तथेवमहुदृष्ट्यादौ एतदीपप्रकाशानामित्यादौचोदेशे
ततश्चमगित्ववृत्तत्वगोत्रान्यप्याभासदृष्टागिणावलेयादिविशेषा
तुप्रवृत्त्यान्यपिभवति तथेवार्थकियाकाराणां विशेषानुप्रवे
ष्टावेमपि शावलेयादिरूपतयातथाप्रकृतेपिभविष्यति एतदाशंका
निराकरोति यथावेति वाशब्दः शंकाशोतयति एवंयथाशंकात
वतदनेतापिप्रकारेणवोपस्यनविशेषाभवति यतोरेतात्वासाभा
सस्यसामान्यरूपस्यतादात्म्यसंमेलनयोगेनयदातुप्रवेशमात्र्याभा
सान्तरागिदेशकालादीनिखेउत्तमेउत्तादीनिचतसामान्यसाधार्य
क्रियारिक्तविशिष्टार्थकियासेवादनमर्थेषांमेवभवति नतवोपेवोप
भावाभासांतरेणदृष्टाने प्रमातृरूपेदिसेवेदनांतरेसामानाधिकरण्या
दिसम्बन्धदिशामेलनस्याभासान्तिभजतिवेतिहिसात्मनिष्टान्यउवत्वा
नेनचवोपस्यसेवेदकालेप्रसि ननुचणदवमादवादीनिर्किंवोपस्या
नविशेषाशेमितिबुमः कस्यतस्याह विषयस्येवेति हरादृजः प्रभृतिभावान
राशुपितमेववस्तुतत्त्वमवोपेसदवोपताविशेषमाधनेनीलमिवनीलवोप
ताविशेषमविपर्ययेविपर्ययः ननुकस्मान्नस्यैवोपेनसहितआभासां
तरानुप्रवेशाभवतिः युक्तिमार्गादित्याहवोपभावादित्यादिउक्तमिति

वैतथ्यीकायांभावानेतिवृत्तीतिः प्रकाशान्तर्गतविचप्रकाशस्यकः सभा
वृत्तिचिन्तायायदिभावप्रत्ययान्तं तदप्रकाशतत्प्रसंगतिकथेतवभासांत
रातुप्रवेशाभावनेतितात्पर्यमनदपीति पूर्वमेकमित्यस्यपदस्यप्रकाशप्र
काशरूपता एकस्यवृत्त्यविरुद्धस्यप्रायायातात्पर्येवावाते वोप
स्याभासांतरेणचामिप्रकाशस्यैवमेवभावोदकप्रतेतितात्पर्यस्यांतरम
युतास्यतिरूपितमित्यपिवाच्यः वोपस्यनीलादिविशेषः अन्यतद्वावाय
कत्वादपिभावेतिवापकविकल्पोपलब्धिः विशेषतायाविशेषांतरापवा
यनेवापकमवयवकलेविशेषरूपताविरुद्धसामान्यरूपताप्रसंगतं तत्र
हनापलभ्यतेनीलवोपपदसंबन्धवोपतायोवेष्टप्रसङ्गवदपिभावा
ह्यः ततएवमेदंमेवमशक्तानीलादयोवोपतायिका अणुपरीवान्ति
वर्धवहिदिवनकुचिदिवपुत्रिवमानादपिभावाधिकगजतरादि
प्रतिमत्तयाप्रतिविम्बतयोचति नत्वेकत्वमप्याभासान्तरेकथेवोपम
नप्रवेशावसाशक्तित्वविशेषान्तरिस्त्रियातात्पर्येणायमेकप्रवृ
त्त्यावत एवचवदताप्रत्यकरेण विल्लादिनापिवोपमदः कथंकरे
मिहोहेदंरुहेतोर्दशाकारेणभासान्तरस्यवोपस्यभावस्याप्रमाणस
हिमोः कस्यचिदपिभावादितिभिन्नभिन्नदाणीकसेवेदनसन्तानरूप
ताभिधानप्रकृतोयमभिन्नवोपवादएवपरमार्थतोभवतीतिदर्श
तम् ननुमेदवोपस्यकथेनीलवोपः पीतवोपः यथाभासमेदोयेनवो
पमेदः अभासप्रतिविम्बकलेतावत्तुभावाः कथंस्वयंमिथे
रक्तंयवावोपमिदीरुवोपस्येतिस्त्रयंवाख्यायत्तस्यविविडा
भासहेत्वाभासमेदोयेनवोपमेदः आभासाप्रतिविम्बकलेता
वज्ञातभावाः कथंस्वयंतदेतदाहयुता अभिन्नस्यवोपस्येतिस्त्रय
यंवाख्यायतस्यविविडाभासहेत्वातोपयतश्चिसिभागेहेतुरूपे
साध्यंअन्यवतारयिष्यामीत्यर्थेनसाधार्यनिर्णयकेप्रथममर्पवा
चष्टेस्त्रयपरस्येति अभोसुभोविज्ञानदर्पणाविश्रांतेभ्योति
रिक्तविज्ञानरूपेविज्ञानाश्रयित्वेनतदभासप्रत्येकंसाक्षिणीति
संबन्धः क्रमशःहानेतिवृत्ताक्रमेणनित्येतिपुत्रवृद्धिमेदंभासान्ति
विश्रांत्करोतीतिविशिष्टसाधारणवृत्तिगततात्पर्येणवाचष्टे नचायेत
ति वोपविलक्षणप्रतिप्रकाशमानात्वादेवमाशयः वायुवाद्यार्थकियाका
रिणिपवन्तिरेतानुप्रकाशवृत्तिरुत्तमवसाह शशविद्यावाद्यमितिवव
हाराभावात्तथावयवसोतरोपाप्रायेनयोहः प्रकाशान्तरेकसेवेदनवर्धनीयसक्त
नीरतिवचसाप्रतिपन्नोपिनवाद्यतयोक्तोवदिरितिबदेतस्याद्यतयोप
कोवृत्तेविद्योति तथाभूतेतिवोपप्रतिविम्बताप्रत्ययप्राप्तानीलायाभासा
संबन्धमेकैरासदृशानतावज्जितव्यसदपिभासान्तिवततस्नीलाभास

अदृष्टं नववृत्ति
आभासांतरेप्रवेश

राज

सु

५.
प्र जा.
वि-वि.
११०

सदृशपवनीलः सिध्दतन्मोनेनतसेववाहोर्ध्वतिसेजा दयेप्रयोगः विनावात
वेनीलीलायाकारः सदृशमर्कमपेक्षते प्रतिविस्त्राट्प्राप्रतिविस्त्रादि
स्वभावः प्रतिविस्त्रातोहिमवतोनियतक्रमकतमस्तिवापकेतप्रसमर्पकन।
पेक्षायास अकारणकत्वातचटतइतिप्रतिविस्त्रातस्यावृत्तिमाधुन
यार्पकत्वा पेक्षायाप्यतइतिव्याप्तिसिद्धिः ननुकराचनवायुआकारः
प्रत्येक्षणवलोकितप्रवेलाकथमगृहीतव्याप्तिकोनमीयते। आह यथावे
ति। यथाहीद्वियेनकवाचनप्रत्यक्षीणगृहीतगृहीत कारणासावेणानु
व्याप्तिरहीतेतिनयेकासासावेणानुमीयते ननुप्रतिविस्त्राकनेकेन
पिवप्रक्षालननतेयक्षयमतावलाहिषेवविश्राप्तिरूपोपलम्बेयत्तार
गोनियतमप्यालवति ततएव सप्रालोकाश्रान्तप्रक्षरितनयेकापी
त्याशयः अकस्मादितिकदाचिदितियावत् रूपादिज्ञानेकहेकल्पयतीति
सुखेयः नन्विदियवदितितर्हिकारणमात्रेतिचित्वात्रीलेपीतमित्या
दिनुक्तः अत्रोच्यतेकेवलमिति ज्ञानाकारविषयायाप्रत्यक्षप्रतीतिरुसी
यायदिनिष्ठाप्रप्रासीत्यवसायवृत्तातस्याविषयत्वेनतदपवसेयत्वे
नकल्पेनतत्कारणमात्रयायेतायेनयमितितत्रावसायः कारणमा
त्रानुमानादिषेदशीयितुमाह नहीति इदियजनितानोज्ञानातप्रत्यक्षतेवे
दनरूपागतसमिदियेकारणानतविषयः तेज्ञानेनेदियेप्रप्रासीत्यवसाय
स्याजनतात इदियेयतमानसेवविषयः तदध्यवसायेनैवाध्यवसितत्वात् अ
नमानेचविषयेयस्य अतन्त्रभावेविषयार्थः इत्तुनरिति प्रकृतेविषयः।
माह अग्रहीतः कथंरूपेनैवाध्यवसितरितिचेत् आह सास्त्रादिति यावत्किं
चिदेककालसहचारित्वरूपेवेचित्रातानतवेनीलस्यतावत्सर्वमविकले
तदपेक्षेतिज्ञानानामिहारमेलनस्यायेतज्ञानीयाकारविषयोप्यवसा
यतत्पत्रः सादृश्यकृताहिममाज्ञानभिन्नमर्पाकारेइदन्तोचितस्यवसाय।
मीनेवमुपजायते नचामोविभ्रमजोप्यवसायोगृहीतायोश्चिकित्वायो
प्यवसायइवगृहीतेज्ञानाकारवसायतयाभ्रमसाप्रभावः किंत्वर्थ
प्रतिवेपान्तोत्तिकेज्ञानाकारप्राप्तमर्थमर्थकारणभूतमप्यवसायतवाति
रपिसेवैयः प्रमेतिन्यायेनप्रमाणायापाखापारतामानन्त्यादशयति य
दाह अर्थस्यासमवेभावात्प्रत्यक्षेपिप्रमाणाता प्रतिबहस्वभावस्यतद्वत्तने
समहयमितिप्रमाणायापाखायेमवेदशीनवलात्प्रप्रासीत्यवसाय
चादिताप्यवसायवृत्तागृहीतव्याप्तिसिद्धिमाह कवेनव्यवहरति ततः प्र
त्यक्षगृहीतववाहोर्ध्वतिलोकि कसनरुतसंवति तस्यनुमानस्यज
व्यापारः आह संसवार इतिमलेकारणभूतः समर्पक आकारणाम
त्यर्थस्तदाकारसदृशतेतवति तेषापागतमानस्यदित्यनुमाने
तस्यैवायसम्यवसीयमानेवायेतस्यैयनिबन्धेनसदृशसोवाप्यताथ
वसायानिमेलपवभवप्रमाणाफलस्यादगृहीतेवाहोर्ध्वमरीचि

सर्पसमाप्तिश्च
परवशकृताज्ञान
आहकार

ननु
ननु
ननु
ननु

होतिजलावसायोभवन्नगृहीतविषयोनप्रमाणाफलम् यदिवातप्यवसि।
तेयथाक्षणीकत्वेसहतेतः प्रसाययति तथावाहोर्ध्वप्रतिविस्त्रातसहते
किं कः प्रत्यक्षरूपेणैववसायः इतिनमोदवयवः तदगृहीत
त्वक्षणीकत्वेदिवादिनाइदियेयोरितिइदियस्यपुन्यतेस्तिवित्ताने
तेनाध्यवसायागृहीतववाहोर्ध्वविषयताकेनप्रवेमित्यनुमानव्यापा
रात् नत्वाकस्मिकत्वंप्रमेगत्यादेनचाहेतुकाहेतुमानेयुक्तमित्यापे
कावपोहति अत्रातरे इवत्वमिति किंप्राप्त्यविषयनिपातयोनितायेम
हायस्यविषयोर्थः काश्चिदितिक सासेतदितवृत्तेच येदनमोदगिकादि
वत्तदर्थसीकरेअकस्मादभातोविषयात्राज्जुतश्चिदागतस्यैववरातेसामा
न्यरूपादगताइतिव्यवहृते सामान्यस्यचविषयविश्रांत्यमृत्स्यावपिभा
वाभावादिप्रवसावर्षभावेसासात्यादागतइतिवचनव्यक्तिरतातविषयादि
तीयतिपरिति तत्राकस्मिकोयमर्थइत्युक्तेरज्ञातहेतुवत्त्वमनाह हि
तवृत्तितान्ययातावाकार्येपदवचनम् अत्रयेइदियवदितिनयेनमुद्योर्थः
सतिवहेतोयथभवेज्ञानेनशास्यपीत्यज्ञानसाध्यादहेतुकाभियायीसा
इत्यपिमिन्नयाललायातत्रतत्रप्रयुक्तानिहृतयेतिप्रयुक्तसुक्तम् आकस्मि
कादज्ञानहेतोरनियतक्रमकत याकमिकादाभासेवेचित्रादशार्थसिद्धिरिति
अवप्रपेक्षासावभ्युपगतया स्वतेरसाकारविज्ञानसमर्थनरभसप्रवृत्तत्ववप्रा
मप्रशमनीयमीश्वराइयवादेसमस्तस्विकायसमयोत्तलनमनुप्रवेशयिषा
तीतिहृत्तुविहृतीनोतात्यम् ॥ १५ ॥ अत्रसपववाहोर्ध्ववादीविज्ञा
नवादिमतमाश्रयनिषेधेति नवसनाप्रवोयतिवासनानामनादिकाले
एतानामभिनवनीलायाभासोत्पापनप्रातीनोविज्ञानेकलोलीभता
नोयोविचित्रः प्रवोयः सपवाइकमिकाभासेवेचित्रेहृत्तोमतिप्रयमतः चव
मेतसंस्कारानोप्रवोयविकल्पनस्तरणायाभासानोहेतुतामेतीतिसेभाव
येवेविज्ञानवादी एतद्वयतिनेति अत्रहेतुमाह तस्यापीतियोमोविचित्रेतेन
समेतोवासनाप्रवोयः सस्यात्तनिवेचित्रादाविचित्रोवासनाविचित्रभा
ववप्रवोयकमेदाहाइयमपिचासत् यतोवासातानामविज्ञानानतिरिक्त
विग्रहा तस्यनरपिप्रवोयमात्रमेकमन्यस्याप्रकाशमानत्वेनासत्वात् एवं
प्रवोयेपिवाच्यम् नचप्रवोयकाहेतुवोपिविज्ञानवाद्याः केचेनापपद्यन्ते
सर्वस्यप्रकाशमानस्यप्रकाशात्मकेवोयमात्रपरमाथेत्वात्तस्यादाभा
सवेचित्रमन्योनचटतेइतिमर्पकेणाभासेवेचित्रमन्योनचटतेइतिमर्प
केणाभासेवेचित्रमन्योनचटतेइतिमर्पकेणाभासेवेचित्रमन्योनचटतेइतिमर्प
मनमितिहृत्तुवाः वृत्तिप्रवोयस्यः तंसेक्षिप्यावतरपतिवाहोर्ध्वविते

महेक्षकमितिप्रसिद्धम्
नाकस्मिकालनित्या
सेनमितज्ञानहेतुका
इतिवाच्येकस्मिक

अतः
तेन

ननु

३
प्रज्ञा-
वि-वि-
११२

रिक्तानीलाभासताजतः बालस्यचप्रथमिकानीलाभासः कस्मात् प्राक्त
लगतत्तकल्पनेसर्वप्रथमानीलरूपताप्रतिलम्बेनिदानेवाच्यम् परस्पर
याकिमिकानीलपीयाभासस्वभाववैवाप्यतिचत्वापस्तृष्टासमाया
नादोष्ठदात्मतातत्त्वकयम् सापिनीलपीयाभासवदस्वभाव
इतिचत नष्टदात्मत्वयोर्विरोधादित्यक्तप्रायम् किंचसततमेवशावल
स्वभाववैवाप्यसिद्धतेतिमौलप्रसंगः ततश्चप्रभासमिदंविनेप्रकृ
त्यागतवामलाश्रितप्रज्ञापरमिताहेतुज्ञानमितियामहयज्ञानयी
मित्यादः स्वगमाभ्युपगमादेविप्रलोपश्चलम् तदेतदेवसिध्यति
यदिवोपपत्तातिरिक्तमनादिनिजनिजवायकारणपरस्परप्रभा
वंवाप्यमेवकिंचिद्वस्तुभवेदितिवाच्यवादिनास्वपक्षः प्रत्युज्जीवि
तः तदेतदसह सर्वथावोपपत्तिरिति एवैस्सत्तानवर्तिसंभावमानेता
वत्कारणकमिथिपत्युक्तानीलाभासः प्रमनेतरप्रत्ययः पीताभा
सप्रायेत्येतदाशंकितम् नीलपीतादिकमिकाभासवैविध्यतव
तद्वपपत्तयस्तुक्तम् अथपरस्परतानवर्तित्वेचित्रीलायाभासवैविध्यकृतेपि
पतिप्रत्ययपृथगत्याहेतवितियः शक्येतत्प्रत्याह वाच्यवादीपरप्रमातृरूप
णियानिवोपान्तराणि आभासवैविध्योद्भावनकारणाभावेनसमर्थयितुमि
द्योतेतेषोसेपादयितवाभासभेदानस्मादोपसन्नादेकस्मादेतत्सिद्धिः
तातासेभासते स्वपक्षेकयम तद्यादिवोपसत्तावत्स्वरूपनिरासहमित्यन्त
र्भावमिदंतावभासवशमसदितमिन्नकच्चादेशकालोतदेवविशेषाभावा
भिगमनासमर्थानभिज्ञाने इत्युक्तमसूत्रे स्वपक्षमेवेचाप्यतस्याप्रकाशः
तृपत्तादवोपपत्तमापेतेदितिनेदंशतेनकालतोविभेदितान्तिसेविदः स्वर
पक्षोपिभेदितजडात्रसंस्थितः ततोवस्तुतःप्रमात्रेतरासिद्धिः अमुपगमवा
देनुसदासन्निहितानिखलपरप्रमात्रन्तराणिता निचभासवैविध्यप्राप्तस
हसवर्तियोगपदादेकस्तिनेवलाक्षणा ततश्चैकैकसंज्ञानेतेदेकव्यतिरिक्त
समस्तसुखदुःखसुहृदप्रमात्रेतराताभासवैविध्यप्राप्तिकारणाभासपराता
नीतिनकश्चित्रियमेनकापिप्रमातर्याभासभेदः समर्थयितुंशक्यतेइति
कोटिधायन्यसबदेतः समर्थनप्रकारः अनेनाशयेनारुपपन्नत्वेपीति
ननुसर्वमिदंजडाभिमतेभावाभासजातेत्युक्तान्नाभासवीजमुल्लिलाभा
सादिचेतनैः पारम्पर्ययोग्यदेशसन्निधापनाभिधानापसमर्पणसं
पादनसमर्थैः प्रत्ययेहेतुभिर्निजनिजकार्यसेपादनेषितयोग्यदेशस
न्निहिततावक्तियतइत्युक्तान्स्वविवादः उपसर्पणप्रत्ययाश्चेतनाश्च
इच्छावन्तः सवेच्छालयविज्ञानकल्पानचट्टचट्टीयेत्रवाहकैश्चोक्तानका
लाभाविनियतक्रमकमभासवैविध्यमागरेयंवातिष्ठति परावर्त्तकेदसंज्ञात्
राजः परावर्त्तमदनावलुगदन्भेगभेदनप्रत्यभासोपपत्तयः सहा

मिसेधनगर्भतेयेवप्राग्भवति विद्वन्मोप्रवेयेतप्रयुक्तमाभासपदेविज्ञानये
वासायाभावादिज्ञानाकारैतेवोपसर्पणप्रत्ययादीनोपुर्वैवैवैवतयाकारणा
नासुत्रेगोत्रेचकार्यणमिति सूचयति इतिप्रसंगतः तत्रोत्तरतयानियमव
त्पाकायेतेनाभिसतांआभासभेदाः क्रियेतेस्वेनेवेच्छाविशेषाविज्ञानरूपेण
तथेति ततोहेतुप्रकारादिदमायातम् यत्किंलेच्छायालयविज्ञानविशेषस
मुत्थापितोयथायः कारणाभासोयथाग्रामप्राप्तमिसेयानात्तविज्ञानो
त्थायागमेनेच्छयेत्यतः पारीरभासः सपवमध्यवर्तिनोसार्गाभासेतद्वर्ति
नश्चत्वादिनीलायाभासानाक्षिपति यावद्दामप्राप्तमाभासफलम् ततोपि
तस्याभासान्मकफलान्तराभिसंयानोहेतयेच्छयाय कभासःप्रथम
कारणाभिमतेउत्थापितस्तेनेवापिप्रयणायाभासात्प्रयानिगराभा
सपर्यन्तआक्षिप्तः ततः पानगोष्टीवैविध्यभासेच्छेयदिमेतच्चम् यदिवा
किमेतनवज्जुतरेच्छाप्रवेपाक्षेपिणामयसाकार्यकारणाभावेनपरिकल्पि
तेनप्रथमगर्भोदातसमयपेवेकप्रचट्टकसेम्किंनएवयःकर्मवलीप्रतना
भासएकलयविज्ञानरूपः सपवमराक्षणापयैतामासावधीत्रियतक्रमभावि
नःसुखदुःखतत्त्वापनाभासानाक्षिपति पुनर्नेन्तोरेष्वेवम् तनुतेषांभा
सानोमध्यवर्तिनेषुनःकारणात्तरमुपयुज्यते यथापातयाश्चनेगिरिषिगिर
दित्यनेयेवेच्छयाप्राप्तमातगवततेदंशसेयोरविभागातत्तदः त्वेसाया
भ्यासपरम्यदितिमेवततएवस्ववशाक्यप्रतिबंधाः यदाहमनिः इहेतुकर्मणा
मेवविपाकश्चित्पिद्यति अस्तुअभिविज्ञायेततश्चिन्तयनेअभासमिति आ
येनाशक्यप्रतिबंधत्वेमयाभासानावदताकर्मभासाक्षेपाविनाभासपेवोक्तः
अतएवप्रारब्धकेनपेणययेदित्यथाक्यत्वेमेवोक्तमागमे येनेदेतद्विभागत
इतिच तथाहिल्लग्रविशेषरूपेच्छायाभासात्स्वेतज्ञातकगणनाकालेसु
राक्षणांनेनिश्चिति यावत्तज्ज्ञानमराक्षणाक्षालग्रविशेषाभासाज
न्मान्याभासाक्षेपादिनरवदिकमपवर्गावर्पिकेवागापतएवचनियत
क्रमानुरोपितआभासप्रवेयस्यैककारणमित्यपूर्वमदोपितवाल्पादोशह
नचत्रागुदयास्तमयपरम्यप्रावेयेत्तसमुदोयचप्रतीततरेमेवेतिदशय
ति यथेति ताव नियतकालमवस्थान्तीलेषोतेषांविचित्राणांवि
लक्षणांनान्योन्यनियतोयः प्रवेयतंनराक्षरेनाभासपरम्यरातस्याएक
मेवकिंचिदेतद्वर्तिनीति अथाप्युच्यतइतिपूर्वकिययामिसुस्वप्यते
छान्तएवतावत्सर्वस्मिन्नेतदुपयुज्यते कृत्तिकोदयादिनानिर्दिष्टे ग्रहनक्ष
त्राशिपरिस्पन्देनावदेतदुपयुज्यतेइत्यादौचयत्रनियतएवक्रमः वात्प
योवनादौतुनेनेत्यमस्ति अवश्यभाविनःक्रमस्यान्यथाचान्यथाचव

प्रथमभिमतेयानि
ताः पुर्वैवतानिप्रसङ्ग
कारणविज्ञानमित्यादि

नि

✧ तस्यानीलाभासेपिरेवास्थिस्वाश्रयेति पुनरुद्भवति वायंसा हकारी ✧

हितउभेचनियतः कालान्तरप्रतीक्षायोगाभावेन उक्ततीत्याभावात् ।
 क्षाणमात्रमन्तत्तरमपि पीताभासोऽष्टपदप्रथमहेतुसमाक्षिप्तानि
 पुक्ताक्रमनियमस्याभावात् प्रथमहेतुश्रवणोक्तसंशयनि तथाहीति उभय
 जापीति संभाव्याभावेन प्रतिभावः तत्रेच्छात्वकः प्रथमहेतुश्रवणोक्तः प्रथ
 मश्रवणेदेवेहेतुत्वभासोतराक्षिप्त्यादिना तदाक्षिप्ततायाक्रमनियमाभाव
 माह यथेकदेति अत्र्यदेतित्तत्वेवप्रकृत्यप्रकृत्यान्तरस्येवेतिजानीया
 हिकारणात्तज्जानीयमेवकार्येभवतीति युक्तम् उक्तं शुद्धाभासास्मिन्नेव ।
 सि मन्तरेवावहिस्रस्यादयासीत्येवैतृणातजानीयतायामविकलाया
 मप्यंतरासमझवतोतीत्यपीतायमाक्रमस्यनितियमेतजजानीयत्वम्
 अथघोहितयः प्रथमहेतुः संभावितः पूर्वकर्मभिरववेत्त्यादिना तत्रक्रमनि
 यमाभावेयथापादयितुमिच्छते बाह्यार्थादिनासपकप्रकृषोक्तयोनाप
 पत्रपकस्मिन्जन्मनिप्रथमकर्मप्रचट्टकोहेत्वादिमेतत्स्येकस्येवनीत्याद्या
 भासक्रमस्यमरणाभासानास्यभावादिप्रमाणेनप्रकृत्यान्तरपेक्षयात
 क्रमनियमाभावमाह प्रकृत्यामिति ब्रह्मचनेनप्राग्विद्याभासवर्गस्य
 प्रथमकार्यस्यसर्वप्रकृषोक्तजानीयतावलाकनास्त्वैकस्योपितजानीया
 सखडितेसिद्धिमितिप्रथमहेतौसज्जानीयेनेवनियमतक्रमेणानीत्याद्यामा
 सप्रवेयेतभवित्तुक्तमित्यभिप्रायः कर्माक्षिप्तत्वमपिचसर्वस्याभासस्या
 युक्तम् सर्वस्यसुखदुःखभासफलतायेवाद्दुर्भाषमयेत्यतस्तापनसेना ।
 वेपयोगेनप्रसिद्धतातयदात्र तत्त्वादपरितापकलाः प्राणायामहेतुत्वा
 दिति यद्यपिचमार्गागतत्वादिदृष्टान्तमपिप्रसरयाकयाचिदवश्यंसाव
 दुःखयोर्वाश्रियेत अष्टष्टेश्वरादिवादिमतेसर्वस्यतदनिष्टानाविष्टस्यात्य
 स्यगमात् तथापिकर्मवैकप्रथमहेतुविरितियोमन्यते तस्येतद्दृष्टान्ताच्चा
 यत्तसुखायतदुःखायवातस्यकथंकार्त्तक्षिप्तमिति अत्रेवोक्तवज्जतरेह
 त्वादिनोसमग्र्योवेचिञ्चोक्तकर्मणोप्यतिविचित्रत्वेसुखदुःखसाधनानामपि
 व्यवधानाद्यवधानादिवज्जतरचित्रभावोपागमो न उच्यतीति ननुमाहद्विष्टे
 वाद्यानीत्याभासेवेचिञ्चप्रथमहेतुः पूर्वकर्मवासकाराभासपवतत्रेत
 कार्यभासेप्रथमहेतुर्भवित्तिसापिजडावाप्योवायोसावुपसर्वाप्रत्य
 यउक्तस्येवप्रथमहेतुवाभ्योसप्रभासवेचिञ्चसम्भवतिसमस्यापि
 यतीति यस्यमतिक्रितव्यपहन्तितामहं करोति नापिस्टदंतेत्यादिना
 निसंपातमस्तीत्येतेन अथवापूर्वशेषतयेवाहप्रत्यस्येत्युक्तं भवताराम
 नतयथावाल्पादेष्यमहेतुकर्माक्षिप्तपिरसायनोपयोगादिनासहकार
 णाण्योवनमतिविरकालमवतिष्ठते तथेहापिसहकारिवदणतेतेनप्रभासः ।

३-
प्र जा-
वि-वि-
१२६

अथ सवस्थायेते तथा हि च दामास्यान्नवर्तने दृष्टाया भासो नैवः एसाभा
सस्यावर्तयतादितामस्याभासः पदाभासस्य विवर्तने विवसायाभासः प
वमन्यत्र वाच्यम् एतद्वयति नापीति अत्र हेतुः अन्तराम्ये प्रवर्तितो च द
दामासादेव लोकेन न निरुद्धा दृष्टाया भासस्य तामा पिना वशिष्ठो नैति ननु क
म्कार गृहे तावत्प्रयमे दृष्टाभासः सेवे च एव ततो विद्युत्तद्गृहादुत्पद्यते
सत्तैपसर्पणा प्रमया भासो गृहवर्तितो च दामासस्यानवर्तने सहकारी भविष्य
ति अस्यावदको स्वगृहगतेन तस्मिन्कः सहकारी तदाभासानुवृत्ते तदेत
दाह नाप्युपसर्पणोति ननु यथा ग्रावन्मिति ते पुसाभासस्य दृष्टमानस्या
दृष्टमानो पितेना नमात्रा अदृष्टमानत्वादेवापि पितृसास्यादेव तत्वा अपि
पतिप्रत्ययवाच्यं वाच्यं ह्यभासस्य देवाकमि सर्वज्ञादिप्रमाद निवृत्तेन।
स्थितो हेतु रेवे च दृष्टापको पिपुरुषः स्वगृहावस्थित एवात्र सहकारी भवि
ष्यति यदा तर्हि स्यपः प्रोक्षी भूतस्तदा किं कर्तव्यम् कः सहकारी च दामा
सस्यावस्थानपराणी कर्तव्यः नष्टस्य न हेतुवमनुपायत्वात् सोपाख्यात्वे
हेतुताया व्यापकं तद्विद्वस्य चेयमपलाधिः किमि सर्वज्ञभासस्य च न हेतुव
मापि पत्येना नेता भासो दयप्रमेणादि त्वा दिव्यं तत्प्रतः तय हनाप्यापि प
त्यमात्रोति एवमपि या हेतुतो व्यते सानेति सख्यः अत्र हेतुः तदपस
र्पणोति अत्रैव दृष्टांतमाह नहीनि नष्टस्य कहेतुता यथापि पतिविवेक्षा
भवेत् अत एवेति युतो नो सो पुसाभासो ग्राभासाद ते हेतोस्ता दृष्टा ह्यमा
भासजो ह्यमाभासो पल चटिका सह हीत विमत्तानव ह्यमाभासस्यानुमा
नमतत्कार्यत्वात् उपसर्पणा प्रत्ययना प्रोपीति यत्तु तत्र यद्यपि चेत्पा
दिता पूर्व एव शोकिता निराकरोति तथापीति नैतद्युक्तमित्यनेन व्यप्यमे
तत् रजकतल्लोहकारप्रभृतयो वस्तुतः सति कचिदप्यपि स्थानात्वे स्त
र्गने कदाचित् यता तथा कार्यभासमिहिर्न भवतीति दर्शयति आभासवत्
त्वावदेति न च ते तदा तदपसर्पणा प्रत्ययना भासस्तत्राप्यन्य इति निरवधिः
एवैव भासो भवेत् न च सो स्त्रीत्याह परस्परविच्छेदप्राप्ताभ्याम् अथ मन्यते
सर्वज्ञस्य तावदाभासपरस्य प्रतिभासो स्त्रीति तर्द्धनिनः तेन पसर्पणा प्र
त्ययभासा पुसा लुमेयं तव ह्यमास इवापि पतिप्रत्ययत्वेनासदादि
शुकाष्टज्ज्वाया भासे भदहेतवः संति न तत्राह अनियमाश्चेति न
हिसमस्ततदपसर्पणा प्रत्ययनिर्दिष्टगृहस्थ च दामाभासाः सर्वसे
दोपलभ्यन्त इति नियमोस्ति न च सहकार्येन तदपसर्पणा प्रत्ययदृ
ष्टमात्रा विज्ञातकसेवेदनातिरिक्ते विज्ञाननेयुक्तोपगमयेनायमनि
यम उपपद्येत किंच तेषामप्यपि स्थानान्तरभाजो तदा तावत्त्रेष्टास्ति

यत्

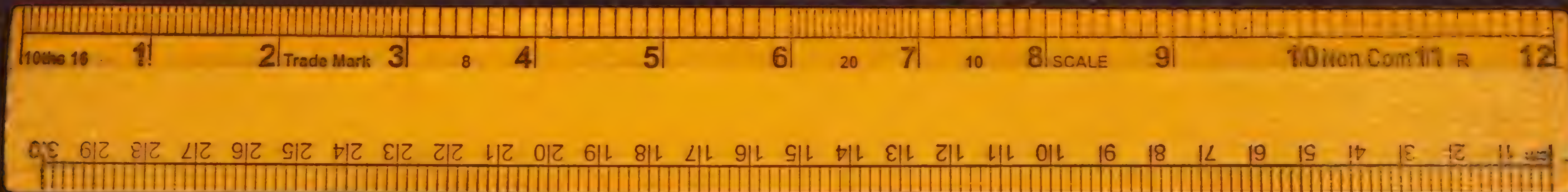
य

अथाप्याभासेनां गृहादयः इति एवं निर्माणा वसेपीयते समये ते वभासेतो ३।
तिनामिसेयाने मयाम् अभिसेयाने पिचमुद्रवकीर्तनस्याना नो मदापीनो धं
सो दृष्टः न चापिते सर्वे सर्वज्ञाः येनेत्यं गृहाभासाप्याभासस्यो तं रास्माद्व
एतेन व्यवहित इत्यनेन वे विममिसेदध्यः न चाप्येते कोतावानभिसेधिरय
तेनापसर्पणा प्रत्ययान्तरे पुतथा दर्शनाभावात् एव सि्यता प्रथमकारणा।
क्षिप्रतायते वितत्य निराकृताततः समनन्तरप्रत्ययपस्यरात ग्राभासेवेचि अ
मित्वापतितम् गत्यंतरविरहत्तदपि वायुक्तमनियमात् अथोच्यते कम्कार
कलावस्थित एकः प्रमातातः किमिः सर्वज्ञो वावप्रमस्ति सूचयताभास
चोपाजातत्वावनेत्राच्यहेतुर्देउ कलात्तामसेः ततो न द्योपितस्ति स्तस्य
तावद्वदामासादेव च दामास्यो वाकस्यापितदाभासयोगादिति तत्रापि विवेक्षाम्
किं पूर्वस्थित प्रमात्राभास इव एव सो च दामासः कालान्तरागतक प्रमात्रे।
तरान्तरवत् प्रवेक्षमेतीत्येतेन नेयेन द्योस्तावत्याभासे कल्पे प्राणासु।
एवः स्वाद्याभासमेदपिते तस्मिन् पूर्वस्थित प्रमात्राभासाकारणादागत
क प्रमात्रवत्याभासान्तरमेव काये इव स्येदति तत्र पूर्वस्थितकल्पे तीर्थिका।
मता नुबंशः तथा हि हेयोः पूर्वस्थितागतकयोः प्रमात्राकसेवेद नष्टम्।
ताभ्युपगमे विशेषाभावात् सर्वे वा मेकसेविष्ट एवादेकान्तेत्येकात्मवादस्ताव
दनिष्टत्वापि चिरदन्तरमायातम् यत्त एक आत्मा स्तात्त्रात्संयोजने।
विचित्रे निर्मास्यनिर्विचित्र प्रमात्रमेदमन्तरान्तराचाभासो शोकचनमेदमुपा
रचयतीति महेस्वरूपो सोऽति तदयं विज्ञाननयोगाचारेण सूक्ष्ममर्थित।
इत्याद्येन वाद्यार्थवादी प्रथम एवेह स्यति एतहीति द्वितीयमपि पक्षम्
अथ भेदेपीत्यादिना सेभावयते वाद्यत्वाद प्रकाशान प्रसंग इति प्रमात्रमत्र
तर्किंचन स्यादिति प्रमात्रमवेन दोषः मृत्तत्वे च स्पृशतान च दृते तदेषा।
तदेषा रक्तारक्तकम्पाकम्पावरणानावरणाभेदेन विरुद्धं सोप्यासादिति
नेकतानकाप्यनेकपरमापुष्टपता तथा निर्मासाभावात् परमागोरपि उ
पायोगाप्यानुपपत्तेर्नैकानेकतातिरिक्ते वस्तुनोराष्टपन्नरमस्तीति।
प्रमेयमवेन दोष इति दोषवर्ती प्रसंगे वा स्येति एदद्वयम् एतदपि दृष्टय
त्ति ते समर्थायति एककावस्थायामपि प्रत्येकं दृष्टसामर्थ्येः पालिदीजे
रिव ससंख्यानवस्तुनिकरः पालीयप्रमात्रयाभाससंयोजन्यते समा
नामिहारादेककान्तरवभास इति चेदसमानाभिहारे किं वाच्यमिति
दर्शयति ततश्चेति न च गौतमकप्रमात्रेकाभास इपतामकास्फुरादिनि
भोसयोगः न तैमिरिको तस्य किं नास्ति केपाद्याभासः सत्यमस्ति सत्तस्य
मिरवलादेवननु तदाभासात्रात्वे इति मिरिकस्यापि सभवेत् तदाह।

अत्रैव वक्तव्यम्
इत्यस्मिन्नेयोप्यन्यः
प्रमाता तदप्याभासः

ति एतदपि नै

मृद

३-
प्र. ना-
वि. वि.
११५

भान्नापिपरस्परदिति एतदुपलक्षणम् पूर्वमन्तेमिरिकेपेकवशभासेने।
मिरिकेपेप्रागेनकोनहिचेदाभासवान्तेदितिनपराभासजनितः प्रमात्रेमे
स्वाभासः तदेतलक्षणान् अतदेतलक्षणहितदाभासजननस्यवापकमन्य
याचदाभासान्ताभासइत्यादिरनियमावज्ञापरः तस्यविरुद्धेनहिलक्ष
णत्वमितिवापकविहोपलेभः अथयोगाचारमतदृष्ट्याप्रवृत्तेवासा
यवादिनेपतयक्षमावन्निमगुर्वलोनायेमेगातीयोयोगाचारास्वयेम
वहस्यिच्छतीत्यायायेनप्रस्तावयिचुनयपरमाचोमननरुप्रवेशमिवासा
ऊर्वनीश्वरेकात्मवादीकथयति ईश्वरेकात्मवादोदितिति तत्राद्येविशेषेद्यो
तयद्योत्सायस्यविशेषज्ञताद्योनयति सत्यमसिप्रामाणिकथयः यत्किंले
नहृषणोस्फुटत्वास्फुटत्वादिसकमशतिकेपायाभासोदयश्चित्कारादेकलि
कभासोतरोदयश्चित्तत्रैश्वराहयवादोदितम् ततस्तीर्थिकपक्षेसर्वे।
येवक्षणाकत्वमन्यादिविरोधान्नित्यायकोषोकात्तद्वाराधुयमययुष
दृष्टानेवप्रप्रेषप्रविशति विज्ञानवादीद्वारात्तास्वनिकायकलेकभूतस्तद
मेसर्वावस्तेननिपातयस्वभावादितिदिविधाहीति सर्वाज्ञाचरत्वेनया
तुवास्तयास्थिरादृष्टिः साधारणीसर्वाप्रमादृष्टासजागरतिसाधारण्य
याचे...सर्गः सहावभासवान्तिनादिनासाधारणीदृष्टिविज्ञानेकेवेल्सा
रकटिका यत्रतावत्ताभासोप्रमादृष्टाभेदविगलनेनपकामतापनिः
तस्यासाधारणीदृष्टिरीशदृष्टिजीविनीन्नेनत्वसाधारणीपञ्चदृष्टप्रमादृ
कटकायत्रनमिप्रतपतिः प्रमादृष्टातत्पक्षेचमुद्रास्फुटकेपादिवेकलि
कादिस्वर्गइत्यसाधारण्यक्तयेतत्राभासैकतोदाघः तत्रापिचेष्टरथिष्ट
नमस्ति यदृष्टानेसाप्यज्ञातयामेवेष्टाप्रततिदामनश्चि अथप्रोत्साहि
तोवाद्यापीवादीपरकीयमथेत्तादिनापेकितादृष्टयतिनयुक्तमित्यादि
ना अथायेवाद्यावादीभगवदेकतात्पवादिनाप्रोत्साहेनोयजापसमुजेति
तोतिरपेक्षेप्रहरसत्तातान्नरसिहिंविज्ञानवादिनोभवेतिनयदृष्टयिचुपी
हवंप्रहृष्टानिस्केनियावन्तिसेतानान्तरूप्याणिप्रमात्रे...
तावेतवच्यभासायदितन्यरसाववहोरोनचटतः त्वेतेनापिच्छिदेणप
काभासवादीत्वयाप्रवेशयितव्यस्तस्मादेमीकुरु वास्यमयंयत्रेकस्मिन्
मिन्नप्रमात्रादृष्टीतेपरस्परंकिमविक्रयादिव्यवहारोपपत्तिः वाद्येचपरी
रवर्तिनिएकस्मिन्वापरवाहोरेगीकृतेतस्यसमीहकार्यत्वात्तैवदृ
ष्टेनकार्यलिङ्गेनकारणभूतपरवृत्तिस्तानेनिरपवादमन्मीयतइतिप्रमा
त्रैतरविषयोपिबह्वहः प्रप्रप्रतिवचनतिरुहन्नीउनाप्रायसेमेतन्नादिः
परस्परेणाकृतोचटन्नइतिनत्वयविदोमीकार्यय...परपक्षे...पक

नञ

न्या

मै

मिरोगीकरणाकाराण्यपदानपंत्यविरुद्धतद्वपम ईवाप्रपरपक्षो एकत्व
मितिकरणाविरुद्धव्यापलधिः एवकोरापत्तचितेपरचटभासेवहोरा
नस्यादितितत्रहेतुः प्रमात्रैतरुदाभासानोपरोक्षत्वादितिपरस्वसेवेदनपरोक्ष
तद्विनिप्रमत्तभेदेनवहृतरभेदेचदाभासेप्राशोष्टेअस्यापिचदाभासासा
प्यपरस्यापिरेवेववहोरोनस्यात् प्राहकोषादृष्टेचातिभयसिप्रमात्रैतरया।
वृवाचोमेनासेचोदे अथमपिचेतयेतयमपिचेतयतत्तिनभेदेवहृतरस्य
शोपिमेभावनापिकिमगसम्यतिः एवेत्ययोजता ननुचदाभासानामित्यत
देपक्षयाचकारोयोजनीयेयनात्रघटीसमस्यानपपत्तिर्भवेदेकस्याप्राहते
अरितः प्रयोगोनहितीयस्याः गवोस्वामीहेयेषुचेति एवकारवलादिपर।
चदाभासेषुप्रमात्रैतेरेषुचवहृतरस्यशोपिनस्यादितिस्मयः सर्वथाप्रमाणा
गोचरेषुव्यवहारः परस्परव्यवहारिभूतिरुहितकारेत्तथाचपरप्रमाणाग
ताप्राश्याहकाकाराववहृतरादितानाभियानइतेतत्रकारणप्रमाणागो
चरत्वेसर्वत्रतदनुज्ञात्... एवविरुद्धेनदोगोचरत्वमितिकारणाविरु
द्धोपलधिः ननुसर्वपिबासोष्टेचदास्तत्प्रत्यक्षप्रमाणागोचरोप्राहकाभ्यस्त
नमानेवेवोचरीकर्तव्येहिष्टवेकियादृष्टास्वदेह्यत्रतद्वहृत् कल्पयेतय
दिधीरितिन्यायात् तदिहदृष्टानेप्राभासापोस्पन्मितिविषयोभविष्य
ति तदमिहप्रमाणागोचरत्वम् तथासन्मानुअत्राव्यस्यमानुः स्वप्रति
भासतोप्राप्तयोमेवसस्येपितोदेहप्रतिभासेतद्विज्ञापापरवाहावभास।
स्तस्यसमीहयामहवाप्रिरेहीताकार्यकारणभावप्राप्तितास्त्वानि एवेभ
तायाइत्येभृत्चदाभासवत्याचोतः सेविदिकिलायमेवेजातीयकोद्या।
पाराभासोवाहाराभासअभवतीतितोतोरटकीनकार्यभावात्तस्माद्यापा
राद्याभासान्ननुद्याभाससेवलितयाहकृपावमानमन्मिनेनचववहृरः
तद्वक्तं चित्रमात्रेप्यनयः समइति अपिप्रवृत्तेनसेभावमानेत्वेनेतद्वहृरयति
नसेगतमितिअत्रहेतुः नहीतियोसावन्मेयोमेवस्तदीययासमीहयास्वया
हकमेवित्रिष्टएवव्यवहाराद्याभासोजनितोतत्त्वन्मानुसेमतेचेवसेवेदन
निष्टइतिमेवसमीहयायोनकार्योअत्रसेवेदननिष्टएवव्याहृतीत्याभासः सक
थोमेजीयामकाराभतासमीहामनुमापेयत् ननुसत्यामेवसमीहयाचे
असेवेदेनेमोभाषताइत्याभासः सकपतस्याः कार्योत्पत्त्या अह प्रमात्र
स्यहीति मेवसेव्यानुसारेणअहवारीभाषइतिससेवेदननिष्टितोयआ
भासस्तस्यकारणसेभायते सएवहीष्टः करणायननुचेवसेवेदनगतस्यमे
वोभाषतइत्याभासमेवसमीहयाकियाकरा स्यादितिअत्रहेतुः तस्य
तिसहिचेवसेविज्ञानेनेपनेकत्वेवसमीहया ननुकिमेवोपनप्रयोज

धो

10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

इ. प्र. जा. वि. वि. ११७

स्तथास्त्विति दसमीहाकिमन्माननतदेतत्
इपमन्मानानास्त्वितिहेनतदनुमेयेवस्ततः परतत्रस्मिद्धासदर्थः अत
मेयत्वेकाग्र्यामसिद्धत्वेनदिरुहेचात्रोपलभ्यतइतिकाराणविरुहेपलब्धिः
अत्रशरीरोत्तरेयमितिप्रत्ययात्परत्वमितिचेत्तत् पिपरत्वप्रसंगो
निमित्तस्याविशेषादत्राहमितिदित्वाभिमतपिदेहइतिकः स्वपरवि
भागः यदिवातीतत्वेनापीत्येतद्विज्ञानवादिनोवचनम् तदेवहृषयि।
तेभ्यः अवच्छाणेनवास्वार्थवादिनान्दिते एवेत्येवादिनाविशेषात्
इत्येतेनग्रन्थेनहृषणागीकराणामिषाणापेक्षामिप्रत्यस्तवविशेषात्
प्रयुजानस्यअत्रचप्रकृतमेवविचरतइतिदर्शयति तद्विषयमिति अत
नचयेनेष्वगदयुवाद्यवपंपलब्धोत्तरः प्रविशतिहयोरपि तदाभास
मात्रेपरस्यस्तान्त्वगतमेतानास्मदर्थल्लेषप्रतिभासात् ऐश्वर्यशक्तस्वप्न
रविभागप्रतिभासहेतवेतौभासांतरेयोकास्यसंभवादिन्याशयप्रोषः न
नुप्रथमेतौमपुरुषरूपप्रत्ययार्थनादरेण वाहराणामात्रहृष
मेव प्रकृत्यर्थरूपसमीहामात्रेसिध्यत तदाह अर्थापीतिसामान्यरूपेति
स्वपरताविशेषातात्प्रागेनेष्यतइतिवासिग्रहाकालेव्यापकत्वेनसा
धनधर्मस्यअनुमितिकालेचानुमेयेत्वेन अत्राहतद्विषयग्रहणमना
र्थकमिति ततश्चतत्साधार्थताभाभावात्समीहामात्रेपिषाचस्यवाय
द्यस्यवामवर्तस्यवाकिमेवाता दृगल्लिकस्यापिशिलादिप्रकल्पेवेये
नायमित्येकस्यतेवाहरतिवेतिनिश्चयाभावेव्यवहारासिद्धिरतश्चैवयत्
रसमीहापिमच्छरीरकस्यापमसमीहापिपरदेहकस्यापहृषाप्रभवि
स्मृतित्वमिच्छाः यत्रांक्तंदिमशरीरत्वादिनाविरुद्धेदयोरपिवापारप्र
तिभासस्यसमीहामात्रमेवनिमित्तस्वपरविशेषाभागास्यव्यभिचा
रदर्शनादिति तत्रसमीहायाअपिवाभिचारदृष्टपणं पतामिचलामि
चतिपततीतिस्वविश्लिष्टोविश्लिष्टस्वयापारमस्यविनासमीहावात
वेगादिनापिदृष्टुं त्विष्योराभासेनकाशणामात्रानुमानोचितेनस
मीहापिमात्रमप्ययंनविनापिभवतिनतत्रस्यकार्यधूमइवजलस्य
तथाचकम्यसमीहाविवेकिकार्यताव्यापकतद्विनाभावविरुद्धम
ज्ञहेनाभावित्वमुपलभ्यतइतिव्यापकविरुहेपलब्धिः अथेतिवातेवमा
भासादिजनिताकस्याभासादन्यएवसमीहासमुत्पाद्यमाभासजादिव
धमाभासादव्याभाससमुत्पत्तिरुक्तकतमधिगम्यलोकेपिवाभ्या
सात्प्रातीतः ततश्चविरुद्धेविशेषात्प्राप्तानामान्यरूपोवाताद्युक्तकिया।
हेलक्षणमिवविरुद्धविरुद्धद्वयोर्गनयत्वाभाससमीहमात्रेनस्यकार्य।
हेतुनकार्यतायुक्ततत्त्वकाराभनसामितिमुच्यते तथापीति।

५. क्षीमीत्येवं विधिवि
षोषपरिहाराय
निही.

३ कार्यते,

३-
प्रज्ञा-
वि-वि-
११८

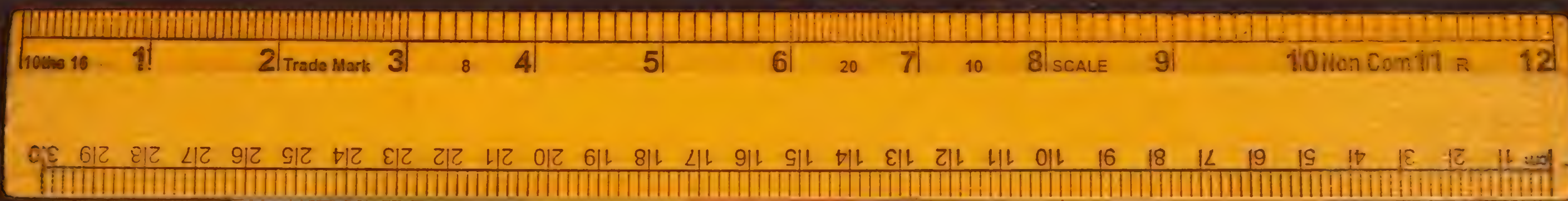
विरुद्धं च तत्परिहास्यतीति न त्वमिति वापकविरुद्धोपलब्धिः एवं प्रकृतेऽपि व्यापारः
व्यापारदेमैकैकं कर्तव्यं चेत्तत्काले परप्रमाणपरिपरसंज्ञानेपेयं न त्वेदं भासते
त्वेमेवैव व्यापारतीत्येवैव प्रच्युता समर्था विप्रान्तिप्रथमं कृष्णमिषां न वि-
त्तेन कीदृशं व्यापारं व्यापारसंज्ञां मपुरुषोचितं स्पष्टाप्रियं इत्येवैव व्यापार-
न्यानविशेषस्तुतिरिहावेगानामीति तत्तद्व्यापारमात्रादनेना
... नमिति तेधमस्य वेदनेन प्रभववद्विहायैव मवशपापेक्षम्
तत्र वेदनामोद वत्प्रभावादेव संवेद्यं तत्तद्व्यापारमोदवत् श्रुताया प्रज्ञा
गीये प्रत्यक्षं प्रभवतीत्येतः परवर्तिनश्चादन्तर्गतभुजः सूरभिधूमयोरिति
प्रत्यक्षप्रभावादेन विकल्पेन व्याप्तिश्रुताया अन्तर्गतकालेषामोदमा
धुर्यविषाद्युपमावसायः एवमेव चाक्षुषप्राणीयुर्धानं वलौदितमेलना
विधाविकल्पसभावः संभवतीति सिध्यति विषाद्यात्वरभेधमात्रं
नेन नो धूमभुजः अग्निकार्यं त्वग्रहा इति च ... नाग्निः कालं त्वग्रह-
तो व्याप्तिश्रुतावेत्यां प्रमाणान्तरमुपयुज्यते तत्रानां संभावनीयम्
एवमिह प्रकृतेऽपि च तत्प्रकृते निर्वहति विप्रोषतो रात्रपरसमीक्षात्वेमया
अन्यथा समीक्षा मात्रं सत्वेमये चेत्प्रिषाच प्रायोपि समीक्षिता चेत्तद्व्याप-
राभासोऽपि अथानुपमात् प्रमातृत्वं वेदनवेद्यमानतया हं हं व्या-
भासनिष्ठेव समीक्षा सिध्यति तर्हि प्रमातृत्वं सत्वेन मानवित्तं कोतः
मेवाभाससहस्रगतव्यापाराभाससहस्रात्समीक्षा सहस्रं सिध्यति
तावता सत्प्रमातृत्वात् प्रमातृत्वं तद्वेद्यमानतया व्यवहारमेलनलक्षणः
संश्लेषः सनस्यात् अनेनैव च न्यायेनात्वं मिति पिचदाभासवति प्रमात्रे
तेरचदाभासस्यैकचदभासैकयविक्रयव्यवहारेनाभयार्थवत्त्वं
भवेदिति प्रत्यक्षमिहामृतप्रतिज्ञादनुजायते तस्मात्परसमीक्षया
चात्तानां लक्षणायामनुमेयायां सूरभिधूमचान्दनाग्रिग्रहादद्या
मिग्रहाकाले परगतत्वेन व्यापारभासस्य परत्वेन तसमीक्षया ग्रहणं
समातकालव्यवहारकारि विकल्पव्यवहाराण्यमुपयुज्यते न चास्ति
परगतत्वं परसमीक्षा एवेति साहित्यवृत्तिविच्छेदा विच्छेदप्राप्ते परतिश्र-
यपूर्वकं मनश्च संज्ञानां लक्षणं हानुमेयपक्षे वर्तते तत्र न्यायानुश्रये
एवमनमानकालेपि मेवात्मकचेतनं तद्व्यापारसंज्ञानं सव्यापारं व्यापारः
महमिति मूलभूमात्वादेयं ततो मया संज्ञा मत्संज्ञेये व्यापारभासा
व्यापारतीत्येव परसंज्ञानगतत्वं नाम विप्रोषणं प्रमाणान्तरं निग्राह्यं न च
माणांतरं मत्रं मत्रं परसंज्ञानां व्यापारवत्त्वमात्रं अवगमेन न मानेनैरर्थ-
क्यापत्तिः तत्तद्व्यापारमिहैतन्नानुश्रयम् तत्तद्व्यापारसंज्ञानां तत्त्वावबुद्धिः

भेदा

दा

तस्मात् ज्ञातेऽपि परसमीक्षा कार्यमेतद्व्यापारभासस्यैवमित्यर्थं व्याप्तिग्रहः
गावयो नास्ति प्रमाणम् तदेतत्तद्व्यापारसंज्ञानां दिश्यतां मीक्षितं
पि परसमीक्षा कार्यं तत्र प्रमाणान्तरं स्वीकृत्य प्रयुक्तानुसंगेन व्यापार-
मीत्येवैव परसंज्ञानगतव्यापारतीत्याभासस्य व्यापारगतता समीक्षित्य
विच्छिन्नसंभावना सा समीक्षा कार्येन भवतीति वाच्यं वादीभूते व्यापारा
समीक्ष्यादिनां मत्रं सत्त्वावहत्वात् स्थित्या एव समीक्षा व्यापारमिति तत्तद्व्या-
पारामीत्याभासः स्वसंज्ञानगतसंज्ञानोदनेतावत् यस्तु चेत्तद्व्यापारमत्रं
व्यापारतीत्येवैव परसंज्ञानगतव्यापाराभासः सत्तावत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं व्यापार-
मीक्षया कार्यः असमीक्षितोऽसंज्ञानविप्रोषणसमीक्षया व्यापारमपि समीक्ष-
ितम् सत्यम् तत्र समीक्षितं कतमविप्रोषणमीक्षयेव समीक्षितं भवति अन्य-
था स्यात्तद्व्यापारसमीक्षितं तत्त्वं मत्रं कोऽपि व्यापारं तत्त्वं मत्रं मत्रं
लोकात् न चेत्तत्त्वं तत्त्वं तद्व्यापारं तत्त्वं तद्व्यापारं तत्त्वं तद्व्यापारं तत्त्वं
यो कश्चिदविप्रोषणः समीक्षितः फलितो यो सो विप्रोषणं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
प्रपत्ते तद्व्यापारं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
राभासोऽपि व्यापारमीत्येवैव परसंज्ञानसमीक्षा ज्ञानेन प्रसिद्धः यत्तु अन्तर्मात्रं
तोयश्चैव लक्षणः समीक्षितं सत्तानां तत्त्वं सत्तानां तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
उत्प्रेषणमाभासोचितं व्यापारं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
स्य नैवेद्यं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
मयि मेवेत्याद्या परसमीक्षा मासतदीति तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
विच्छेदविरहितो व्यापारमीत्याभासः संवेद्यं विच्छिन्नं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
त्रोपे तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
सारपि स्याद्यथा ज्ञानका मया तदेव विच्छेदं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
केन चिद्व्यापारं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
ने विच्छेदं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
या भवति च तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
कार्यः समीक्षितं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
अन्यथा सर्वसमीक्षा कार्यं सर्वसंज्ञानादि तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
न लक्षणः तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
तदेतत्तत्त्वं परसंज्ञानादिना परसंज्ञानं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
वेद्यं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
मुना तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं
एतदेवापि व्यापारमीत्याभासोऽपि तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं

दे

३-
प्रज्ञा-
वि-वि-
११९

तस्मादेतरेतल्लयंयत्किंलसमीहितदिशिषोवगोयद्याहरणभासस
मान्येतादरेणपीतरभासिष्टेउगतेयोविष्टिन्नोद्याहरणभासोमेउसे
तानगतेनवाहरामीत्याभासेनसहेवभवन्नतएवतत्कार्येनशेकतत्त
मीहायास्तस्मिन्नितराभासेकारातातास्ति नापितामिष्टिमयेत्यतस्य
तरभासस्यकार्यतास्तिवाहमीत्येवभाससहभावेतचयश्तरभासो
योद्याहरणीत्येवदयःसंज्ञाकार्येनैवभवति त्ववतिनेष्टाकारणम् अम
मीहितत्वात्तवतः अतस्मीहितत्वसमीहितत्वेचयदानपेक्षतेपितु।
वाहरणभाससामान्यमात्रेतापरगतनेतनश्तरभासेनसहेमेउगता
याःसमीहायाः किंनकार्यकारणभावःसत्यम् यदिसाविशेषानपेक्षा
निर्वहेदितिदर्शयति स्वगतमेवेति योगसिद्धधिकारानीत्याहिसामा
न्यमप्यभिसेपीयमानेविशेषनिष्ठतायामेवप्राप्यवसति इहचसेवेद्यत
एवविशेषनिष्ठता येनहीवेद्यमितीच्छाभवतीप्रयत्नेनहेष्टावृत्तेस्पष्टत
म् आन्तरवयवविशेषसंयोगिनावेगवतापवेनेनकरोतामिहसम्भू।
छागोक्रियाहारेणततोविशेषसमीहितत्ववपानेनही वमीतिवहि।
त्रिरसनेष्टायाः संपादयति नत्वेवेवेउमेतानेभवतिमेउमेउमयासु
दत्तादस्यायसहीवनमुक्तसहीवनशब्दः प्रिष्टप्रयुक्तइतिनासायुः तते
वचदाचार्यः प्रमिष्टिवादींचेअन्योचत तस्मादिष्टाभिसेधानेसा।
मान्याभिसेधानवपितोतरीयकमेवविशेषहेष्टावृत्तविक्रिनाभा
सेनसहेमेउसमीहायानास्तिकार्यकारणभावइति अविच्छिन्नाभासज
न्यासोचेउगामीविच्छिन्नाभासोभविष्यतीतिचतवक्तृप्राक्यम् तया
सहभावेनेत्येकार्यकारणत्वायोगादित्यधिकस्यायमात्रवादः ३
दिष्टाष्टेभाष्यकरवचनात्साधुरवेष्टिरिति अत्रास्त्रियामितिवासरप
त्ताभावेकितित्येनवप्यते भाष्यकारीयकरणासाधनंनप्रत्यय
जीविष्याइत्योपमेत्यानिकमितिचेदिहापितदवभविष्यति तचाय।
मंगपात्तमिथेयस्यपिमावनावादेकरावमपिफलेप्रतिस्वयेचसा
प्यत्तमितिउच्यते श्रिकर्मतयाभाष्यतेफलमनयतिइष्टिरेवेसपयते
कर्तानेपेक्षायामपिउच्यतेनयेतिकर्तसमवायइपमिष्टित्वमनयाभाष्यते
तयाहेष्टिताकर्तमेपयतइत्येवउतउतयातव्यमित्यलमवानेरेणाव
इता इदानींविज्ञानवादीस्तुविच्छिन्नवाहरणभासेनसहेमिमेनैवेत
राभासस्यसमीहिततासोवभिसेधानेदादिर्दर्शयतिच्छिन्नाभासतायाः
समीहाकार्यत्वेसाधयितुमन्वयेयतिरेकपरः सरदर्शयति नुवये
ति अन्यथेवेति अतः कार्यत्वर्थः एवमेवेतिविज्ञानवादी

युतावा

दीर्घलीकःज्ञायावश्चिन्नयति तावदीश्वराहयवादीपरवामोरोवापोरुन
रागराकत्ववितरुदयः स्वकरावल्लनप्रत्यायावायायवादिनासस
मानोवस्तुपरमाण्वेप्रदर्शयिष्यते तदेतदित्यादिना यदापिमेउगतयास
नीहोचेउपिमेउगत्यतिहीवत्याभास त्वयतामिति तयापिचवः कथ
जानीयात अनप्राप्ययदिदेनत्तत्परसमीहाकार्यभवतीति नयनेनप
रसमीहायाअपिनामज्ञातम् अनेनेवत्यायनेचेउपरमज्ञानतोमेउस्यापि
कथेतथासमीहाभवेदितिचिन्म ननुसचेउपिपदाभवावेतमभिष्टेपर
चकारुः ज्ञेयः एरितोवयेनेत्यतदासहेमेवका पानिर्जनेच यदासुसपी
तिगोहीतिप्रसुदितः प्रियतमयाचेउगावेमेउगासहेमत्यत्रिननुतो त
तोनिर्गमयतदाप्रियापिपपपुइतिभवत्समावभिसंधानम् तत्स्यात्त
नित्यामिरेनेनरहीता अनयवारणप्रेकतदाचरास्यपरविषयतावगम
नाभिसंधानस्यचपतदपिकथम् तथाहि स्यमनववायइत्यतिशुद्ध
यवातउस्याभिसंधानमस्ति मेउपिपपपुति यउक्तदेवसप
येद्यतयदिमेउपरीराभाससमीहायदेष्टतासमावेजानीयात् स्वात्
वतिर्कार्यकारण भवजिह्वासमेयपितकथपरसेतानज्ञानम् इष्टय
तोहियदपामरकदेसनकावत्यायहीवेतोवादिनावहाइतोपुबानोत्
त्यतस्तदायेपरजातज्ञानावितियदभिसंधानेतत्परप्रमाज्ञानपूर्वकं
परज्ञानेचतयामिसंयोजनितहृन्नाभासज्ञानपूर्वकमित्यन्यासाश्रयम्
तदाह तथाभूतेतिपरचोत्तयतामयभासइत्यतदभिसंधानजनितोयवा
हराभासइत्येवेतिज्ञाताततः प्रमात्रेतरस्यनिश्चयःकर्तव्यः एवेतिज्ञी
नेचपप्रमातरिज्ञातेतस्मिज्ज्ञातेस्वात्मभिसंधानमुचितेपरचोत्त
यतामयेमाभासइति तत्तुपयायचेष्टाततोवाहराभासजन्ततः
कार्यकारणभावनिश्चयः परमाज्ञानेचयद्योक्तविशेषाद्याहराभासा
दित्यन्यासाश्रयेविशिष्टस्यावाहरीभासस्यविशिष्टयामेमीहयासह
कार्यकारणभावग्रहावसरपव परगतभासोत्पादनाभिसंधानस्य
परगत नत्ताद्यवभासानोसमीहितविच्छेदेतोच्यतोचप्रमात्रादनु
मानवृत्तिविज्ञादनुपपुज्यमानव्यामिश्रुहृत्कितित्वत्यस्ययात्का
यकारणभावोयवगतः स्यादुमस्याश्रययातदनधमेनय
याग्रोतरस्यावगमस्तथात्येनविच्छिन्नवर्ताद्यवभासेनान्यप्रमात्र
रवमानेचेत नचेतदस्तीतिदर्शयति यावेतेतिअन्यतइतिप्रत्यक्षात् ।
आगमोदिव्याहार इपानेतसम्यवेदिनेपरप्रमात्रपानसाद्येपि
नृक्ततेपरतः संपातादिपूर्वकमुक्तम् व्याख्यातमनुहितेवेतिकार्यवा
नित्यावापरस्येपरभूतप्रमात्रनिश्चयेसमेवभवतीतिज्ञातेपिपरसेतात्

तमसहेने

नि

मी

ना

ति

वगमेत्याद्याश्रयमेव प्रमाणादुक्तमिव चार्थवत्सु ह्येतदभवत्तपि तथाभूत्
मिसेधानेन सह विच्छिन्नव्याहाराभासस्य कार्यकारणभावो जातः न प्राकृष्ट
सुपपादितम् अथ नातन्वयव्यातिरेकासेभवत् वस्तुतस्तु तेनासौ न भवती
ति प्रकटयति न चेति न च युक्तेति संशयः व्यतिरेकाभावे दृष्टायति तथे
ति बालोरुदन्नाभिसेधने परः शृणोत्विति एककित्तेपि जनाकीर्णत्वे
पि बाहुतः अत्रुः त्वोदेसावव्याकृत्य निना रुदन्नपलभ्यते न च परत्रोदतभा
सो नोपपद्यते ननु माद्राक्षीदित्यभिसेधो न वश्यापवाराणां दिना
भवितव्यम् तत्र चेतदन्वयमिह स्तेष्वेकः प्रसेगार्थः अथैभावः एवमुच्यमा
ने एवाराणेन सह तदाभासोदयस्य कार्यकारणता स्यात्ताभिसेधेन तत्रैव
हन्तमेत्येतेन प्रज्ञेतः आवरणोपसेह्याभासोभिसेधेः कार्यरिति चेन्न त्रार्थ
वशात्मेव यमपसेहवतीति चेन्नैव आभासस्तस्यावराणां तदाभावादिविशेषो
षात्रेष्वा न वस्यति न किंचिदेतत् माद्राक्षीदिति चाभिसेधानेष्वावराणां
यमेह प्रयोगोपि सर्वज्ञप्रभृतिप्रमात्रतरगाताभाससहस्रोदयश्रितिनैव
तथाभिसेधानाभावे तथाभूत्ताभासोदयो युक्तः अथ व्यतिरेकात् यत्तप
वैविज्जातवदिति पत्ताः सोपपद्यते तदिति तस्मिन्नेतोरसन्मतमेवायं से
च्याप्यतिगच्छति यावतीत्येव लोके न यदपि दिश्यते यत्तनायत्तनाय
स्मदर्थविश्रान्तं ऊड्यादियत्तनविलोकात् प्रमात्रतरप्रतिमासादयत्त
तेन हतमादिकसवलम्बनीयम् किंतदाह उच्चाज्ञानेनेदितया समी
हयच्छया प्रयत्नपयन्त्या युक्तो यः प्रमातामेव तस्मादविच्छिन्नपवयो
व्याहारीत्याभासः स्वात्मनि प्रत्यक्षप्रतिभासी तत्त एवान्तरस्य र्शनाद्य
वगतस्यानकराभिचातकारणोपयोगार्जमणोत्पद्यमान उपवधारि
तस्तस्मिन्नेव यत्तत्रैव प्रमाता परमेष्ठरेणाभासान्तरेकादुपसेह्यत्प ए
कीभावेन स्पष्टमजसह विप्रान्तैव लोके कल्पनाशतः कल्पयन्
पिकोपेकोनिविकल्पो जयत्यजश्रितिसदाष्टदिविनोदोयति स्याय
न ततः सोपि संवेमेव वेदेवावबुध्यते परतस्तपरीराय हं भावदाह
त्वपरविभागगानात्मगमादिकल्पयति एवमोश्चरवादिसंमतमेत
दिष्टपसेह्यारम्भादस्मान्तदयम् यदि तु वाद्यवादिसंमतमेतदेतन्मा
मतीत्यादियाज्यते तदोपसेह्येनेह स्मिच्छति एकतृपतातावद्यावा
हारस्यानेनात्मा साचवासतायामपीति लघोच्चासो वाद्यवाद्याह
एवेवेति तत्त एव तदशकाले यथावभाते चेन्न स्ये श्रीभासे प्रवृत्तियुक्ता
अपरयाकस्य तेमेव श्रितियश्चैव स्याभासस्तदभाससहितः सवस्तुलो
कस्य मेव अभियानप्रमात्रतरज्ञतितो न भवतीति कृतानिश्चयः यत्तावेद
वहितदास्यात यद्यत्राभाति त्वरूपवहितमिव च तद न्यतः संज्ञान्तम्

दर्पणाद्विशतदृश्यस्यान्यतो संज्ञकगोविपक्षे वायकमस्ति स्वदृष्टवर्तिभावविरु
 द्धे तत्सदृशते स्वस्वतायावददर्पणादिशायार्तिस्मादविरुद्धयलब्धिप्रसंगा
 द्विपक्षोत्तरेन चोर्वर्तनार्तिस्मादेवेन व्याप्यते चेत्प्रमातृविश्रम्भमातिवाह्यः
 स्वदृष्टवर्तिभावेन मेघोवाहुरतीति तदेताव्यतः संज्ञान्तमवित्तव्यमिति स्वभा
 वकृतः अन्यं तदेषात्कालादिना दुरवपरपददर्पणोत्तविस्वमपि प्रत्यक्षा
 लनसिद्धे संज्ञकान्ततया दर्पणोत्तप्रतिविम्बमविस्तानन्तरमावितानविस्व
 योगात् स ह त्वयोगपक्षकपक्षसमर्पकभावार्तिस्मादित्यन्तवत्क
 म्याद्योतयति तत्रापि दर्पणोत्तद्वेगोत्तमप्राप्तवोद्वेगप्रायेतनुपलब्धो नो
 तिष्ठतीति स्यादिति नैवेद्योतयति नापरस्य स्यादिति तत्सत्यसत्तामुनदे
 शकालनियमः सत्ताननियमोत्तच न च हृत्य क्रियायुक्ता विज्ञप्तिर्यदिना
 र्थात्तुति पवेते दर्पणात्तुनवधारणादोषसक्तयोषान्तरमपि विज्ञानवादिना प्रा
 णादयति पवेतेति चः समुच्चये दोषान्तरस्य अनेनेव वाहरतीत्याभासायाहा
 रासीत्याभासविविभूतेतप्रतिविस्वमृतः पृथग्भावनाभासमानः समर्पित
 इति न्यायेन च दोषाभासापि अहेभावपृथग्भावनेन स्मर्दयसामानाधिकरण्यात् स
 हमान इदं भवतीति प्रथमपुरुषोचितेन स्थितोत्तरात्तेन केनचित्समर्पितप्रत्य
 यान्तमते च प्रसृतदोषः सर्वेष्वप्रमात्रैरवर्तिन आभासः समर्पकः प्राप्तावि
 शेधाभावाददर्पणादये ह्यर्थात्प्रतिविस्वमर्पितासंख्यप्रतिविस्वादयः किमे
 गप्रमात्रकौटिल्यार्थानामन्योन्यप्रतिविस्वमर्पिता तदाह अपर्यवसानस्यादिति
 किंच समर्पकसंज्ञोत्तप्रमात्रैरवत्यसावाभासो स्मर्दयविश्रान्तिवेलक्षणने
 दमिति निर्भासमानः पृथग्भावभिमानयोगात्प्रत्यतिविस्वकल्प्यतिसं
 पर्पकताभासस्य अत्राप्येवमिति अनवस्था तत्परिहाराय नुपयंत्ये च दृष्टवा
 स्मर्दयसंभितः सकलप्रमात्रव्यतिरिक्त आभासतुसोराभ्युपगततयः अहेचो
 दासुतेवेष्टः तत्रापि च दृष्टतायेदिकपक्षकताद च दृष्टपदार्थनिर्भास
 मानयोर्च दृष्टपदोरेकमेव स्यात् अपिकाचेत्तत्रापि प्रतिविस्वतेति विस्वतोऽ
 नमवित्तव्यमाभासदृष्टतामृत्पेनेति वाङ्मयार्थः सिद्धः अनेनाशयेनोक्त
 मपरोयेवार्थवादप्रकारः ज्ञानवासानामितितत्राचीकृतेवायेर्षिकप्र
 मात्रैरभासानां प्रमात्रैरभाससमर्पकतया प्रसृतार्थवसानदृष्टता नव
 शिन्नास्यवार्थोऽयः सर्वव्याप्यमाभासो भविष्यतीति अपर्यवसानदोषपरि
 शीर्षोपरकीयाशोक्ते अत्रापि ति वासनाप्रवोपमात्रैरव्यापारोतप्रतिवि
 स्वापि गोवासनावचरसहसैरपि सर्वचरान्तरावजनिताप्रतिवोपितान्तमेवेक
 वीनभूतचदभाससंज्ञेययति तत्तेनापर्यवसानात्तासंभिततामिति प्रसेगाः न
 त्विति आभासोत्तरातिपरोदाहारीति तत्रात्तदृष्टदर्शनसंभावनमस्ति एवमभू

५.
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
१३१

स्वित्तित्वमिति
नाममयत इति
३५५

तस्य कृतमेव ननवदहयाभासोयभूततदभासेनैवप्रवृत्तये सत्यम् तदेवाका
लाकारसहचरप्रमातृविशेषोयत्वेनकदाचिदाभासस्यभूदितिदिशिष्टा
द्यभासवासनायापवाभावाकृतः प्रवोयभविद्यति येनतदवभासादयोभवे
तद्व्यवसायनाप्रवोयविशेषाविशेषातानियमवपमष्टवभासत तदा
सनाचभूदेव कृतस्वप्रवोयापिपित्तनेति अनिर्भासमानेत्वेपीनियवत ।
प्रवोयातइतिवाच्येतथाभासेत्यादिना एवमभिधाकमेसतिनहत्त्वमिपी
यमानमित्युक्तेस्यादेवैवप्रमत्तेभवेत् किंरूपमाह प्रमात्रेतेत्यादि इतीत्यना
म् एवैः प्रमेगइतिआभासपर्यवसानेअपिपित्तित्वप्रकृतनेोपपत्त्यतिद
शयति तत्राद्येन अपिपित्ति तिदृष्टमित्तमहानेननहृवेतः प्रवोयकः
किमित्युक्तव्यनहृवित्ताह वासार्थवदिभिरेवेति अहर्षस्योच्यतेरुत
आवप्रयासोवासाधिसिद्धादावुपाध्यायमोत्रादिभिः तथाहंकारा
त्मकमनः सममानोशाहादिसुखादितानातोजनिकायाः प्राक्तयोवासना
स्तदाभारभूतमेकसालयेविज्ञानेखापमदादेप्रवृत्तिज्ञानसमकाभावेपिमे
तानवृत्तावर्णवर्तमानेनत्वसन्तानवर्तिनो निमित्तस्याभावात्परमेतानातो
चमदासन्निधानात्तथैकमेवाप्रवृत्तिज्ञानानिकर्णत तत्राह दृष्टतचेति चे
त्तत्रचकारः ससुअयेनकेवलैवैवोक्तोत्राभिप्रायोयावदयमपीतिपूर्वसूत्रे
यउक्तोत्पायइदियवदधिकेकिंचित्कल्पनीयम् सवासाधेयः यदात्र वास
सिद्धिः स्याद्यतिरेकतइति नवीमराहयवादिनापिस्वप्नेदोषानापीतिरु
क्ता सत्यम् सकललोकप्रसिद्धिविज्ञानवासवस्तुवादापियदिनच्यतेतदे
स्यराहयवादप्रमाणतासमस्तगतित्वेयसत्यप्रमाणानाशुक्ताचर तेच
सावितिकिमेलोलिकदुराराहवादानसरोहणाप्रयोजनतदाह ईश्वराहयेति
॥ ॥३६॥ एवंवासार्थवदिनाविज्ञानतयेप्रतिविहेवेदित्येनवासार्थ
सम्भावनायाद्योक्तायामीश्वराहयवाद्याह स्यादेतदवभासेषुतेषेवाव
सितेसन्निववहोरकिमन्येनवायेनावपपन्नेनेति किंतिविवाक्यशेषः
सम्भावते तद्यज्ञव ताक्तं किंत्वभवउक्तसंभावनातोपिदृढतमसंभावना
नारमस्तियदिवातवेयेतावत्संभावनातदृष्टपित्तपतदितिबन्धमागो यदस्म
भिः इदमधिकेसंभावनायोगम् किंतदाह तेषेवेति इहनिगरकरोकय
तस्येवग्रहणम् एकसामग्रीकत्वमिंदियादावपिमानम् परस्वचनपर
निष्ठतानयुक्ता परस्वसात्रन्यनिष्ठताप्राणात्वात् तदनात्मप्रकाशानसभा
वपवप्रवोयस्ययुक्तम् यदाधितेतत्त्वभावएवपीतिमेवधावसाधिते
चज्ञातस्यान्यनिष्ठमिति संभावतायापकस्याकपितत्वस्यैव
प्रलभ्यतइति तदवपुंसत्यपिवासेयेनत्वमपितेवामासेषुभवताप्यगीकृत

तदमु०२

त

तेषेवेतिचतिः सप तयाविज्ञेभमपोपुतइक्तम् अनुमितोपिवासर्थीः
प्रकशमानववक्तव्यः अप्रकाशादोयेयाः प्रकाशानप्रमेगादनमित
मपिबस्तनेमैकीप्रायमेवेत अतएवप्रमात्रेतरमप्यनुमितसतमानमेवि
दअज्ञिज्ञमस्ति तत्संहापलम्भनियमेवत्यादिः स्मरनेकोक्तिकाः स्यात्त
आस्तितानुत्सम्भवायदिज्ञानवादेयकास्तीति नीलादयोपिवासार्थमेवे
यः नचेत चित्तमनाभामनप्रमेगात् अथचेचप्रकाशस्तद्विज्ञमथ
दासिद्धमित्यसत एवमेकराज्येनयेविज्ञेभमपोपुतआभासाः नचान
पयोगिनस्तेरवान्योन्यवहारात् एवमेकराज्येने विज्ञेभमपोपुत
आभासाः नचानपुतपानियमेववहारात् एवमेकराज्येने विज्ञेभमपोपुत
तदामोसेनेवप्रकाशासौनेः कयविक्रयदानप्रतिग्रहभासादिर्वहारायति
तदुसमासेव्य बहारेअन्येनप्रकाशानिरेकनततएवप्रकाशान्निष्ठमा
णकेनवापकप्रमाणानिरेकनचवासाधेयैवाकिमधिकेनाविष्टेनेतिरु
क्ताः अर्थेतिविवाद्यतापिकल्पितेः वास्यार्थः सावयवमयविलक्षणो
विरुद्धोयमीयासादिकेदृष्टाभवलम्बप्रमाणवाधितः अवयविनिहृषि
तेतद्वैककमानुसंधानापरमागतामयभयः दृष्टमानदवभावेतन्निष्ठ
याकमेसामान्योदेकावातो तदभावेकः समवायः दृष्टमानकार्यगतः
विशेषोपयोगितायाचात्मकालाकाशादीनांकल्पनीतितदभावेनकिंचि
दायमस्ति यत्तद्वैकमेतः सर्वाप्रसिद्धिरवयवासिद्धिरितिनिर्वयवप्रमा
णरूपस्यः प्रमाणवाधितोवहुमिः प्रकोरेः प्रोक्तयागादिकेविकल्पतिद्व
तिप्रत्यस्योजना एतत्तत्संज्ञेपणावतभयति यवरुद्रैपेक्षयाइत्यादिना
यवहेतवान्वेषेतेवस्तुतत्त्वम् नहिदन्वेषाव्यसनमात्रेतिरपायेति अपा
यः प्रमाणभावादृष्टाभवलम्बप्रमाणवाधितः अधिकतेरतिआभासाएवदृष्टा
त्यतिविस्मानीवसेवेदनादधिकनियम्यतेताप्यधिकतेनकोचिज्जावितते
एवदृष्टेत्तद्वस्तुत्वस्वस्वदेवेतिमितिप्रमाणलापनतमित्यर्थः
दृष्टेवेदप्रमाणिकेतोयत्सत्यपिवस्तुत्वपयोगिनोपोननप्रयासति
विचारितेनयया इंदियादिषुसद्वाचसमीक्षाकारावाहान्योवापकेहिभूत
पंचकेचेतनाचेतिइयतिववहारासमाप्तिरेगीकृतातेवेवान्येदिवादरनुप्र
वेशात् अर्थेतिभूतचवहृयविचित्रमेलेनेदितसेवेदनाविकारविशेषो
वेददिततदिकारेच अहंकाराववहारासमाप्तिरुपगतायथेवेत्यनेन
सम्बन्धः स्यादतदिति संभावनामोत्रीवाख्यात अवपयोगिनोपिवस्तु
विचारवेचरेत्विद्यतातत्वम् इहववासाधेयइदमपिनालीगाहनापीति
अनेनानुपपत्तिनेतिविभक्तम् प्रतीतिपरस्परात्मकइतिअयविक्रया
दरपितयाप्रकाशानमेवप्राणाः यदेवेदमस्येत्यप्रकाशानेतेते

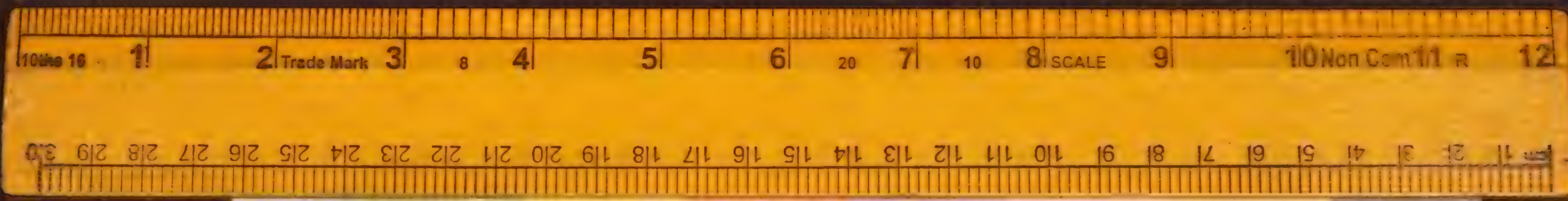
स्यतयेवेत्य

३-
प्र ति ज्ञा-
दि वि-
१३३

नैवमप्रकाशमानप्रकाशमानायामेवार्थकियास्ययोगसूत्रेनो
भूयोः प्रकाशमानेन मूल्येन स्वापयोगे प्रकाशमेतेकरोमीति हि यस्मा
देवेतदितिसात वास्येव तिसो गते तावदध्यवसायवलात्मासापेवद
क्षिरवमानमपि वास्यविषयमेवेत्युक्तं प्रमापेव स्वविषयहयोरपीति
अस्मान्तेन विकल्पस्यावपवस्वनिष्ठत्वेमेवेत्युक्तं मन्त्रोति चेचाव
सायमेवाद्यन्तरे ततपवयदाह वास्यवाची विकल्पस्यास्य प्रकाश
नत्वमिति तदस्मान्ते निरवतारामवसाकारज्ञानवादिना विकल्पः स्वा
त्मानिप्रकाशार्थत्वसायउक्तकथमस्य काशमम तदात्मावत वि
कल्पप्रतिभासितेति उपलब्धिकियाकरणतया सामान्येदिये निरति
शायस्वरतत्साधनविषयतया स्याः अनाहृतसहजावन्तु नैक सार
हृणीतात्मनापवर्ग आभावमन्येतेव अन्यथा भिलषणीयेत्यन्तायना
त्वेव ज्ञानउपदेशतदवधारणातदवष्टानायोगात् यदाह गम्यकदम्यउ
ष्टापितायामिष्टे वा विष्टपणेतृकारिका नचाप्यष्टमिष्टेयोरपीष्टा
हृष्टभोगभूरिति अर्थकियापि चाभासमानतयेवाभिलषणीयेति सा।
प्राभासविश्रान्तेति ततोपिनवाहसिद्धिः तथाच भट्टः अभिभवेदत्यर्थः
कउत्पकस्य यत्फलायेति चेज्जानेतत्फलेवेति कार्यातिरिक्त्याभासपरस्य
रोमवद्यवहोरोपकराभूतामवादीत ततप्रसिद्धेववायः सिध्यतीति
प्रत्युतविपरितमेतदित्यासासानामेव वस्तुतामभियायप्रमाणिकत्वात्स्व
स्वपक्षेदस्यमाप्रोक्तदधीयत्प्रायशुद्धिप्रदर्शनेनावितारकतोवर्कवेवले
मितिपर्थ योज्यमिदं पर्थवयोगाहम किमाह आभासमानताया इति प्र
वर्तुधेवेति प्रस्तातनकालाधुमेकोवमाभासस्य दर्शयनाभासमनमवे
प्रभवनेचाभवनेचे निमित्तमेवेतते तन्नास्ति तन्निर्लकतातनेश्वका
र्थकारणाभाकहृष्टीनरुदमाररेज्जुमकाकलमभिगच्छेत्तुमार्पी
हृत भुजमाददीत कार्यकारणातामूलश्रजाप्यजापकभावोयतः प्र
स्येतातावजनकस्यकसामग्र्यधीनस्यवाप्रहणमकार्यहेतोस्तज्ञावय।
वप्राणाः स्वभावहेतोरप्येकसामग्र्यधीनस्यपुष्टोदरसुतेगतिः हेतुयमी
त्वमानेनधुमेधनविकावदित्ययमेवनीतिमार्गीः सर्वत्रेतिवद्यति कार्य
हेतुः स्वभावावाश्रयवोत्यनिसुलजउति एतावोश्रयवहृरः सत्रिमि
तकते विद्यते ननुपाकितमेतदृष्टाकिं हस्यामेवनेत्यह एतेश्रति
विदात्मेवहिदेवतिसामिनश्रान्तसम्यस्येयायुष्टोष यतएतदप्यहृष
णामस्यश्रदोषातास्ति ततपतदायातमिति दर्शयति एवेचेतिश्रपिया
वत्परमभूतिश्रामेधुपरमरहस्यापिसतीनेवानाभासमानाभवत्यपि
त्वाभासमानेवेतितात्पर्यम् एतदोसिद्धसुवेचयात्वातेमहागुरुमिः ।

श्रीशिवदेवो आदिमिहसमस्तशास्त्रार्थप्रत्यज्ञोदेतदप्येववद्वारसा
यनप्रमाणाप्रदर्शनेस्वप्रकाशोपिभगवतिनिर्दिष्टम् एतमाभ्येयताया
चेष्ट तत्रयउक्तं एवंप्रकृष्टवेदसर्वमित्यभिप्रेत्याद्यदयमप्यकानाम् ।
नतस्म्यगपिरोहतिहृदयम् चरादीनामन्योविलक्षणातोप्युत्ता
मेकहृत्त्वमितिनिर्दिष्टमिहसर्वमेवेवचनमात्रकाकः प्रतीयात
तस्माजीवहोपमोपानवावधानेनाह्याभिधानमचितमिति तत्प्रमया
स्वचितेनप्राभासस्यएवेनस्वनिष्ठत्वाभावेजनामन्यसंलग्नतायातद
न्यतादात्म्यपयवसायिन्योवोधात्मत्वादित्येनेननिर्दिष्टतायाव्याव्यातेभ
वतीतिहृदयेगदहृत्वाचरादीनामितिषष्ठीप्रयुक्ता आभासस्यएवमिदं
येतदपेक्षामुच्येतनस्वातेआदेवानन्यपेक्षस्वात्मपरमेश्वरपुत्रादिच्छा
शक्तनेप्रमप्रतिघातः ततएवानिरुद्धत्वादिस्यप्रसरस्यककियात्मे
कः प्रसरोतिन्यप्रवृत्तवन्नेमानरूपः यदाहस्येवप्रीमान् स्यदा
कोविदाहृदमाशान्भवतल्लयः तदेतातावतीज्ञानेतावतावत्क्रिया
तथाइत्युपकस्य एवंजानर्चितस्यवियोगास्तिनयामनाप्राज्ञपानि।
हेतचित्तत्वज्ञानदभोग्योरिति अनेनचसेविदानन्दात्मनः सर्वत्रेकहृ
यत्वेनानपापित्वेनधुमिहृपेणाप्राप्तिः सदात्मनावस्थितस्यभगव
तः स्वातंत्र्योदकबलेनोन्नेष्यमाणानोवेच्छादीनोशक्तित्वेतिस्मृणाद
वीनोदर्शितम् यतोसोअस्वकइतिप्रसिद्धः तथाचशतसुदिये तिस्रो
देवोयदाचेनेनित्यमेवाभ्युपासतइति अतिरतस्मरणत्वादवनवाभासया
गभावाज्ञतत्रप्रमाणास्यपयते उपयुज्येतेवा अतएवतद्वियतेआदिर्य
स्यतयाभूतः सर्वेषोवादिभूतः एतद्याव्यातमादिसिद्धस्यविवस्तरतय
नासुवरमितिवाप्यातमप्रा प्रत्ययावन्नित्यप्रवृत्तोवाप्रवन्भवतीति
विभूरित्युक्तवापनीयविशेषानभिधानारशवस्तुतभावेनदर्पणावेहे।
अहृणावभासनसारत्वेविभुत्वमुक्तम् एवंयतःसेवेष्टभावेष्टात्माअहम
तिस्वतेवविभुत्वमुक्तम् एतदप्यतःसर्वमुपयुज्येतेवा अहमितिस्वतेव
तोतिरुहेष्टाप्रसरः ततोपिप्रसररुक्तिवायोभात्यकाशविमयीतादात्म्य
योगेनप्रमाणाद्यनपेक्षोक्तकलितः इयतालव्येवेष्टप्यस्तदयतिरि
क्तमेवदर्पणावभासेवेष्टिअव भासभेदस्यप्रकाशनात इयतिचसिद्धे।
एतात्त्वमवलादेवलाभइतिव्यतिरिक्ताकांक्षावेकत्वात्तिकाशस्या।
तविश्रान्तिरहेभावाहिकीतिः उक्ताचेमेवविश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरो
धतः स्वातंत्र्यमयकर्तृत्वेमुत्पत्तीश्वरतापिचेतिनयेतिपरमानेदप्रका
शस्वभावइतिपथापयोगेकसमाश्रित्यस्यपदनावात्मानकतम नि

३.
प्र. जी.
वि. ०. वि.
१२३

हवविदितिनिर्हतिविद्यतेनित्येयस्यतिस्वर्णीयाजेतेनसमासेवेवेने
तावियोगमेकाधीभूततत्प्रकाशनेदयोर्दृश्यविज्ञानानंददृश्यभा
गवतोयमितेनित्येयति स्वाकारपेवेतिचटादीनोयनार्थनिकेपारमार्थ
केदृश्येपवस्वाकारः स्वमात्मानमेवचचटादीनामाकरोतीतिस्वाकारः
सचप्रयोरपत्तास्त्वः सर्वकल्पितप्राहकपारमार्थिकस्वभावत्वात्प्रमा
त्माप्रसिद्धवस्तुविस्तरुदादीश्वरभावप्रम २परिश्रान्त्यरेमेश्वरः प्रमाणा
व्यापारेनेरपक्षेणस्वरूपानिदः एवमित्यनेनेवप्रकारेणदे ॥ १ ॥ योजातेप्रो
पिबस्त्रेषुतेषामितिचटादीनोप्रकाशान्तयेतिजीवेदोयेसापानक
मेलापरमात्मरूपोदोयो परमात्मचेवेचरूपे विषयचस्यलप्यिद्वारित्
त्वरूपादिभेदेनदशकमेतुयन्तः करणभेदेनचयदशपस्थितेनोजाभे
मन्मावोपादानरूपकभित्तुगातत्तत्करणाच्च नितसमस्तसाया
त्मकप्रकृतिनित्यमेवहिधा कृतदपेतकेदशरूपाप्राणपुंसत्तदा
वरणोपकरणागनियतकलाविद्याकालमायात्मनासमेकेनावरणा
हानितारतम्यकमविभक्तविद्येश्वरसदाशिवशक्तिपिबलक्षणतत्प
चकेनचषट्त्रिंशदृष्टेपरमात्मनिभगवतिश्रीमत्परमशिवमहादेवेभेद
यस्याप्रमित्येकेतापिपरमात्मः सेवेदकदशरूपातोपरमात्मभूमिप्र
भेदेनोयमेकान्तस्त्रिंशदृष्टेपरमात्मवतनपवश्रीमद्विद्यमदृष्टिप्रमात्
भेदसमवेयहन्तः पंचदशादिभेदाः प्रथिद्यादिषु याक्तिमच्छक्तिभेदेनय
रातत्त्वविभिद्यते स्वरूपसरित्तत्त्वविजेयेदप्रापेचयेत्यादिनानिर्गुणत
भूमास्तोतावदिरु प्रदेशोपीति एतदादिसिद्धसुत्रेपिप्राप्ताने तैवेतद्वचने
मात्रेतापिपुच्छप्रतिमात्रमपिस्वात्मभक्तिसु तयेवायंक्रियासमैयदर्शना
दिमाह अतएवेति अस्तिस्वमेवदन्तत्वेतत्रिं किञ्चयेते परमेश्वररूपायो
जडमपिपावच्छरीरमित्यत्रोवकारः सिधोतीतिवस्तुतत्तादात्म्यभावेनो
तुजेलेनजलेहेस्यास्यलेनस्यलेनजरेदित्यादियुक्तिभिरपरमिदिलभः
समस्ततादात्म्यभाववयाजीवसुक्ततायापरमेश्वरेकदृष्टतावेणान्तरमि
दिलभः यन्मयास्वतम आत्मस्वतमा मिनामविसरदोमांचेरायादुवका
नादिकिंचिदवीयसीरपिदिशोजातामि ॥ २ ॥ हरात यन्तभरवेभरवतिर
दतोयुद्धस्यिविस्कोटनत्रक्याटवपाप्रापेजभरः कायोपिमोक्षायेन्या
दिकमपिचेतितनपवमेजतादात्म्यभावनापूजितकलशस्थंडिलाकारोदस
त्रियातायतानिविषभूतशमनादीनिकृत्यतानिदृष्टपले ररुस्यआयम
यश्रितानावीप्रततो यसरे अभिनिषिषेतिगाढेनमृ विप्रोडियग्रहत्
त्येननिरस्कारासहिस्सुनाभिनिवेशेनेतियावत्तदतिपिक्तमितिदृष्टं

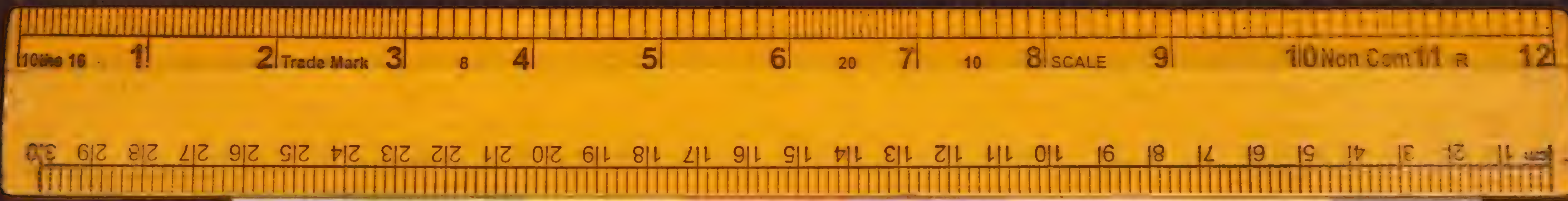
५.

५.

प्रयोजनमदृष्टंवाभोमेमपवगरुडविकल्पाश्रयविषयमनेआभासादर्थ
क्रियाजनमात्रमितिनिर्दिष्टवत्त किंवदन्तापरपुरुषार्थनाभोपितया
भासमेदयान्तिकोत्पत्तिमिच्छतेतेषांयोनसिद्धेवामसेः सिद्धाआभासा
वोद्यः यदाहन्तप्रभवान् बुद्धिप्राप्तोप्रवर्ततेयथाभूतप्रवृत्तपु तेषामने
नतेननयवहोरातविद्यतेइति अननप्रवृत्त्याप्राप्तोस्यवप्रकाशविम
शीदप्राविशयाभ्येया अवहोरापयोगादशितः विकल्पसमायाभासाना
चसुदेन्द्रादिरहेतुत्वेनज्ञानमपवतयानचनियेतेवायक्रियाविजलेद
यमपिजवेनवस्तु आभांतरमेभेदस्त्ववसमानः नप्रमात्रयवसानम
दानन्याकांतेशक्तम् अभिलषितापिस्वदोपिकनकार्यक्रियापीरुष्ट
तिकिंतेनचषट्त्रिंशतेप्रमाणावपितइत्येतदनेतेप्रातावद्याचष्टे ।
नकेवलमिति वाद्यस्यसाधकेतावत्प्रमाणाप्रमाणायेमेवप्रत्यक्षेपरेणात्त
म् तत्प्रत्यक्षप्रकाशपेप्रकाशभेदेमेवसाधय ॥ ३ ॥ तीतितमेवचर्करवि
रुदयमीयासादेरित्येतदनन्तरमपिप्राप्तनीयमितिवाचष्टे तथेति त।
याप्रवृत्तेनकेवलमित्ययमर्थः समुप्येताकृष्यते नचकेवलमि मेव
वायकेयत्वमागमवेनप्रवृत्तयावत्त्वतापितिसमवेनप्रमेयस्वरूपनि
दृष्टाप्रवृत्तप्रतीतिदोरेणापिप्रवृत्तप्रमेयस्वरूपमेवसत्ताविकरानो
त्सल्यतेववायमितिवाच्यत एवकेहिवायकेप्रमेयस्वरूपमनेपेदे
वसोपमनेशोविरुद्धमविरुद्धेयवृत्तवृत्तप्रकाशाद्विज्ञेनप्रकाशात
इतिमुसव्यासेनप्रवृत्तम् इदेतमथमेययेवस्यात्क्रियामित्यप्रकाशते
अथेवंतत्त्वमेवमितिमेयेचभासेनचापेक्षतेतायेनभासतानपेक्षया
अथमेववस्तुश्रितमविद्याति प्रतीत्यनेपक्षेपेति पवेष्टितमथमे
कायकमाह एकानेकदृष्टयेतिप्रतीतिस्त्वावत्येयेविचित्रोविततत्त्वेव
स्त्वविषयवर्तानिः संपिचत्वोदके वितत्याविचित्रतयाच देषाकारमितेप्र।
मेयमगरहीतमभिसम्यते नचतथातद्वक्तृकत्वानेकतुयारन्योपरिहा
रेणविशेषान् ननुयदेवेकतदेव मेनकेनिर्भयान्तादितोयः नन्वेवमितिप
रमतमाशोकेत अथेति आदोहस्यति तदपिनेति अवयवपमेयायवय
वीनसमाविंते नकदाचिदवयविनिबलमीत्यादियत्प्रति रज्यते इतिवा
द्विर्मेवत नयवयवसमवयवसाचादवयवितिकश्चित्तमावरागादी
नपदयात अथसमाविषाते तदेकावयवेकम्यादिसति यथातदमेसमावे ।
शादवयवीकम्यादिमान् तथाकम्यादिनाविद्यापरावयवपमेसमावेष्णा
कम्यादिमानेवमवयवनाशाप्राभासवयविनाशानाशोवेषामन्ति
समानवासनावसरोपततम हेतववेधुमराजनितातिहर्षशोकोवेषा
वल्लभमामिनीपुरालर/दयानवतनयासनपरवशहृदयनायकवत्कष्ट

२

५.

अथ त्वमिति का
राणा विरुद्धोः

0111 0111

三

३.
प्र. जा.
वि. वि.
१२५

लघुः षड्भावेयदिकल्पेन तत्समस्य कोणावस्तुसमुदायः कथमितितस्यमध्य
वर्तिनोवर्षे षड्भावेयदिकल्पेन तत्समस्य कोणावस्तुसमुदायः कथमितितस्यमध्य
वेदमायातम अथवावयविप्रसंगेवमाप्रलयादिति एकदेशावृत्तिरस्यो
गश्चयेकदेशयोगमेवाक्षिपति अथवावृत्तिसंयोगकोणाधिकृतोयमा
गश्चकभमस्यसासम निरूपतायामागच्छतेनेवा ... पनस्यप्रवृत्ता
सासत्तात् निरूपेपिहिसहतिभवेतस्यदेशयोगासकल्पितस्याकाशादावक।
लिनस्यवापर्वतादेशेवा वात तथेतिषुक्राणानयानदपिवेतिनिपातइयेनद
साह कश्चिदपिसन्निवेशोपपद्यते पार्श्वसंभवायनोहिसर्वः सन्निवेशः
प्रतिभासबलोत्थापितोयसन्निवेशमिमान्शुपिनयुक्तम् प्रतिभासस्य।
नियामकहेतुभावेनियमनकचिदेवकथञ्चिदेवसन्निवेशमिमान्शुपिनयुक्तम्
यः तावन्निष्किकः अर्थक्रियायोगाश्रयावाद्याश्रयं प्रतिपादनेमूर्धमि
विक्तः समर्पः सन्निवेशायेनान्तरमागच्छायनोचदस्त्वित्योरेका।
यकारित्वाट्टेः तथान्तरातिपरमागच्छायनपिभटतमितिमात्रेनसन्नि
वेशापिकविशेषप्रत्याख्यापयतेय ... चनेनमेकैरुद्गादेवपर
ह्यातीन्त्रावतावेतमाभासोदिभासवदिति तत्रापियथाज्ञेयप्रमाणद्वित्य
भासेनेवेसन्निवेशाभासः प्रज्ञमिमान्वास्यायक्रियाकारिणः सन्नेवेकि
मपरमन्त्रुथासममागच्छेयसमर्थने किंवावयवितैरुपपिचमास
चयमात्रवस्तुवादिनायदभिप्रायचट्टेसेकत्रपार्श्वेकायापश्चातपःमध्य
भागः पार्श्वद्वयेनावृत्तः पार्श्वद्वयमनावृत्तम् अतस्तथाभेतावयवविश्रान्त
शरीरेवयवीयुगादेवविरुद्धा ... येकमताम् आतपसेयुक्तंनवे।
ति आहृतश्च नचेतिच आवरणेनरक्तादयोपिपलक्ष्यन्ते चिज्जतेतोभागे
रक्तेषांनरमरक्तेभागेतरमपितमन्यसीतमित्यादि तस्मादहस्तत्वस्याप।
केविरुद्धमसंख्यवेद्यत्वेयत्नदिरुद्धमविरुद्धमसंसर्गस्यापलव्याव
स्तुत्वनिषेधोवयवितइति तत्परमाणावपिसमानेपार्श्वद्वयोहिसम्यपरमा।
तायेदिपरमाणाहयेतदाप्रवृत्तितयासंमुखस्याणारातपयोगः प्रत्यवृत्ते
तत्तदयोगः मध्यवर्तिनश्चहाभावावरातिमितिचट्टे यावतामध्यवर्तिना
निर्भागस्यापार्श्वद्वयेसतिमध्यवर्तिनानुपपत्तिरितिपरमाणावयवाधारम्य।
स्थूलचटादिपर्यन्तेवस्तुनिकायातपविभाग आवृत्तानावृत्तत्वरक्तभक्तादि
पर्यन्तेवस्तुनिकायातपविभाग आवृत्तानावृत्तत्वरक्तभक्तादि
तासंचयवादेनिर्विवादमिदंति तडक्तिमाभमेवतयक्तिमाभम आणासा
त्वेनविनास्यविपर्येगात् निरूपेस्येववापार्श्वद्वयादियोगेनदेशान्देश।
वैषमायनिः अंशद्वयसंयुक्तत्वेवयविविवादेमेवाभ्युपगमप्रसंगः अंशश

ता

संय

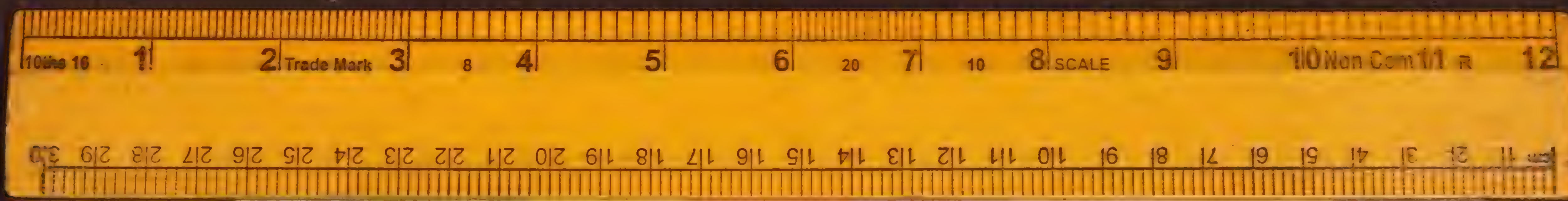
३०

एतत्तेशान्तरपर्यन्तयोगेनप्रलयाततापातः किंच लयाया कनीलपीता
दिपरमाणात्तं येविश्वभावस्यद्वयपरयोगः विज्ञानीयतयावसेदेवि
उपकलेनकथेप्रतीतिः वक्तोसम्यक्पूर्वापरतायभोवतियमाभावात् सन्नि
वेशभेदप्रत्ययः कथमित्यादयोर्दार्ढ्यः पतइयसेहति विज्ञानवादिभिरिति
आलम्बनपरीक्षादोदङ्गुगोविज्जमिमावादिमिहावासुवेधयोप्रज्ञालेकार
दिप्रभादृष्टीनेषुतत्रतत्रानुवृत्तितयासंयुक्तवृत्ति अयेभावः ह्युपाक
लोपनोनेनविषयस्यासम्भवावेदयतावाद्याविषयस्यमातपरेताप्रत्य।
ज्ञेयमभावात् तदसद्व्यतयाप्रमाणाभासीकार्त्तयेततोनिष्प्रमाणाकोवा
रोप्यः कथमिहोदितीयतिविश्रान्तिरापेया अन्यथाप्रमाणानप्रसाधितेव
स्तनिहृषणास्याकिंचित्करत्वात् प्रमाणाभावावयवोपवित्तो ... वर्ति
मानावभासानामित्यादिनावद्यतेचवित्तयेहकिममीभि ... नावेदन।
कारिभिनीरसविचारेति ॥ ३१ ॥ ॥ ननुवाग्भासासकमेवेवि
आगाहेगाहेतनाप्रसाधितेनकथेतदनुपपत्तीत्युक्तमित्याशकसूत्रम् चि
दात्मेवहिरेवोक्तः स्थितमिहोवप्रादृहिः योपीवन्तिरुपादानमर्थजातप्र
काण्येदिति सेविहृषणावद्विषयवस्थाप्यानेसर्ववादिभिरैगीकृतम् ।
अनुसंधानादिवलाअतरेकमेव्येवास्पदेवत्वमाभाससंयोजनवियोजन
स्वातंत्र्यात्मकमुपादितम् प्रकाशतादात्म्येचा ... नेवित्तोक्तम् वद्य
तेच तत्तत्तर्गातेवेष्टुयातेदेस्यदेवच तस्याभ्युपगमेस्वातेआप्रतिहतल
क्षणेनेकाविशेषाभावित्यम ३२ याचनिर्माणस्वप्नसंकल्पादोदृष्टमेव
चट्टेदेददिप्रसिद्धकारणपरंपरापरकारेणान तदज्ञासम्युदादितिचद
स्ततावेदेवम् तथापियोगीपुरसेनादिनिर्माणमिहोवप्रादेवकरोतीति
मिदम् तत्रहितदिच्छया ... इतिसेचरिताः परमाणाव पादानमित्युच्यमा
नेयदिप्रसिद्धोचट्टेपादकः समस्तकर्मचिदायमार्थम देशदिसहकावि
महितः सोपादानोचितः कपालादिकाराकलापोभ्युपयते तत्कलाल
विषोषपवायेयोगीत्यायातम् तदामात्रेणापितुप्रसिद्धोचट्टेनेस्वप्न
संकल्पाकमप्राकादिविषयपरिहृष्टभावाभासनिर्माणसामर्थ्यसेवि
दपवेच्छाप्रव्यायकिसर्करामेवकाराणोतरात्वेष्टाणायप्रयस्यते य
दाहेमहदिवकरवत्सः नटपुणितत्त्वनिभासशक्तेः स्वेप्रपुवेविअ
निमित्तमन्यत् तदृष्टसामर्थ्यातयासदेवाविमप्रपंचप्रयत्नेकहेतुरिति
योगिनश्चासीत्प्राणाद्या धितमपिचेतन्येतावतिनेमित्यानिमित्य।
स्वशरीरप्राणादिसहितप्रमात्रेणपेक्षयावाहीतेनतस्यास्यचित्तत्वे
मेवमेवनिमित्तं एतदेवदृष्टीयितैवृत्तौटीकावतारणिकायाचट्टे

ता

या

३५

तः एषाङ्गवाक्यातः दार्ष्टान्तिका रूपाभिधानेनेवास्यवाक्यातस्तत्रावृत्तयो
 गो न च प्रत्यस्योभयत्रापि वाचकत्वात् यतो देवश्चिदात्मानतः प्रकाशयतीति
 हेतुमत्तिस्त्रिद्वितीयतः एवैवत्वाच्चिदात्मा आभासेवेच्चिप्रकाशयति त
 स्मादनप्यत्रिनाकिसम्येन वास्येनेति पूर्वंगसम्बन्धश्चित्सूत्रो जना एव श
 वो प्रयाससिद्धो यमर्थावज्ञातभीष्टसंपादकश्चेति योतयति एतदेव स्फुरीक
 ते स्वात्मरूपतया श्रुतिना कर्तुः कर्मणाश्च विशेषागो न तदयमर्थः चित्रत्वे
 यतः स्वात्मरूपमहमित्यनस्योपेक्ष प्रकाशविमर्शानतस्तस्य यदा भासते तत्रा
 वज्ञापनेन प्रयत्नसाध्यतदभेदिनश्च भावरापोः प्रकाशात्मत्वा उपपन्नमाभा
 सतमिति श्रुतः स्थितमित्यस्य वृत्तिः अनन्तशक्तित्वादिति भगवत्येव हि वि
 श्वमदः शक्तिवैचित्र्यदायकः शक्तिश्च शक्तिमांशेति पदार्थद्वयमव्युत्ते
 शक्त्यस्तज्जात्मवैशक्तिमांशमहेस्वरश्चित्सृष्टार्थसंक्षेपेणाविवक्षितदिपाव
 स्पष्टवृत्तयोतपि त्रैसाध्यं पूर्वस्वरूपनिष्ठमर्थस्य अपक्षिपति न चैवादिना हि पा
 व्देवाचष्टे यतश्चित् यदि देवस्त्ववत्येतत्तस्यास्मिन्नर्थे हेतुतेत्यर्थः तथेति वा
 भासतया एव कारणार्थवाचष्टे पूर्वमित्यादिना सर्वथेति तवादासङ्कोचेन न वा
 सता प्रवोयेत न पूर्वकर्मैकप्रवृत्तकभासेन न वेच्छामेदेन कारणभासभेदेन
 तो यमर्षणाप्रत्ययाभासाभिधानप्रमावृत्तराभासादिना वा यमुपपन्न आभासभेदः
 तत्रातिदृष्टकारी परिहृष्टप्रतिहतशक्तिः परमेस्वर एव प्रमासास ननु किमोपेक्ष
 यावहि ह्यनतावत्प्रकाशात् तद्विद्विर्भूतस्या प्रकाशानापत्तिप्रसंगादित्याश
 क्यकल्पितप्रमात्रेण यथावा सत्त्वेन तत्रातपरप्रकाशादिति दर्शयित्वा तत्र सुख
 नलक्षणायाः स्थूलसूक्ष्मरूपायाः प्रमेयसृष्टेः पक्षेण तत्र यमभेदभेदितवृद्धि
 धर्मप्रवेक्ष्य लक्षणाभावे सृष्टिविचित्रिकृतमभासकप्रमात्वरूपे साहित्येनेव
 स्वरूपे निर्णायनी दवेयतावत्करोति तस्येवेत्यादिना अस्मानिति न स्वात्माने
 प्रतितापि भवान्यतिभेदेन दर्शयतोऽपि तत्कल्पितप्रमात्वरूपतिभेदेन दर्शयतः
 तदपेक्षेयवतस्तत्साम्येण यानापि भावापेक्षया स्वहृतेन सुभयेताया ज्यम्
 तत्रैवेत्यसृष्टिः परस्वस्वरूपयोगाद्विभवाश्च चतर्विधेत्याश्रमेति वृत्तितात्ता
 विभजति सूचेति ईश्वरः पावत्तं विद्विष्टात्तादपि प्राप्तिवित्स्वरदीप्तरूप
 यां प्रणामलेदभाश्री सदाशिवश्च सन्तरे स्फुरदेदभावायो सृष्टिवर्गस्याहमि
 दमिति तावत्सृष्टिहेतुस्वरूपपरिरक्षानोक्तवर्षयोगेन च परस्वम् अनन्योपा
 दानमित्यनेन निरुपादानतत्पारमार्थिकी वाचष्टे एतच्च विशेषाणा हयैव ह
 विभवसृष्ट्यावपि योज्यम् परवद्विद्विष्टतरेषु सूक्ष्मते हयैव हयैव परपूर्वपूर्व
 न प्राप्तिताद्विद्येणात्रमित्यागमापिको रवितानि ध्यामः सृष्टविभवसृष्ट्या
 पि च वस्तुतोतिरुपादानेतेव नित्यति प्राप्तापादानावभासस्तत्तावद्विद्य

एषि अहेकारतन्मात्रेदियोगिसोपममहताः सचशोभयलेसाम्यात
 कलातः सामायातः सायाचभगवच्चक्रिविचित्रापिबिबोपायानर
 यतावभसितजउत्त्वस्थावातवृषापतप्रभुभ्येतेनागतावेक्षाम् त
 उयुक्तिरिति तथासिदिभरहृष्टावृत्तिनियतिशत्रासकाराणाम्
 विनेति तन्मसृज्ज दृष्टहृष्टोपपजीवनीयम् आशोस्मिन्नेत्ययम्
 प्यवमिनीतन्मात्रेदियोगिता अदिशोहेनप्रकारेणैतेपयिर्वितेतात
 संग्राहिणा तत्रायभावेः प्रकृत्ययपवस्थूलत्वेनप्रसयीभूताः सोपन्नाधि
 काराणामपादकबुद्धिकमैदियतसेकल्यादिसिद्धेपयोजकीभवेति त
 उपलेभवलादेवेतद्विचित्रप्रमातृत्वाभेत्यमा एकराकांचककषकादि
 सिद्धिरितिनेपयसर्वत्राणाः तयुचैवस्तयोगापितभः प्रभूनीना मेव
 सूक्ष्मशब्दादिदृपतयोपयोगानि किं चित्तमेयेतत्सर्वमेतन् मेव परमा
 र्थतस्तत्तत्पवंचतत्परमार्थतापिबिबुधस्याभेतिदृपितातेतदागताः
 पिकोरवितनिष्ठाः योगिनश्चित्वावेष्टेतदिति सूक्ष्मतन्मात्रायाभा
 सपरमार्थान् अविशेषेभ्यश्चित्तन्मात्रेभ्यः गंधादि सौरभायवोतरवि
 शेषविनिर्मुक्तोपयस्येवभासमानः तदेवतापिकेतत्रय्यश्रुकासीति
 तन्मात्रमविशेषश्चाच्यते यत्तुः शब्दादीनालोभः परमास्मिन्नेवेकदि
 त्तिचतुष्वचरणव्यासादितः क्रमादिस्तिगोयेनदृष्टपतापतीतिश्रुदीतो।
 यासर्वप्रमातृषुदर्शनेपलक्ष्यार्थेकियाविशेषसंपादनयोग्यतायै
 तः तेनरोपतन्मात्रस्यचैवृषपतातटपीजाताकिमस्यसूक्ष्माभासातेयत्
 त्वरूपस्यात कतिपयदृष्टपसर्वेनदृष्टपचयदासह्येसामावेतयतोविभ
 वात्सनात् स्येतद्विदृष्टिब्यादेर्विमिश्रतयास्येवयाप्रादिवभगेनचविचित्रे।
 एभवनमिति विभवउच्यते तदेतदक्ष अनेत्यादिति परिच्छेदस्यातस्येयत्तात्
 नः संभवात् तत्तेभ्यः तत्तैभ्यः भवनाकारोतिभेभाप्यकाराभूतव्रत्तेडि
 दिदृष्टेतयाचेदपेतिभारवृषपतेयति प्रत्यक्षदृष्टिदृष्टिमेवभावदृष्टिमा
 त्रः तत्तानिहिमासायाभासत्प्राणिशराणिभाभावेनविचित्रेसासामहेयमे
 लितानिभोक्तृभोगपतन्तीयादिकराणरूपतयाभूताभावभवनान्मताभा
 ति प्रत्ययसंगतबुद्धितत्त्वपर्मलोषेवानुप्रविष्टः नियतिशक्तैतितत्त
 वयाचत्तानियतिर्नविचटेततिप्रमाणातरात्रिचित्तावज्ञवयेवकार्यका
 रणान्मातम् परमार्थतस्तुभगवानेवविबुधनिर्माणशक्तिमान् यथानुद
 र्घेणसुप्रादावपिजैमकारादिकाराणः ७३ः सरहृदिनिर्भासोपिस्वच्छभा
 वस्ततेवभावयैरेवमहिमातत्रापिमंतवाम् स्वकाराणसुविनेतिस्फुटउ
 तिचुंदरीतितप्रस्थोयः प्रमाताकिमिस्वर्वादिरेनन्तेवासएवजंभक्तस्य

ततस्तत्सुच्यते
 दृष्टादिच नात्येन
 रूपेणान्वयते५

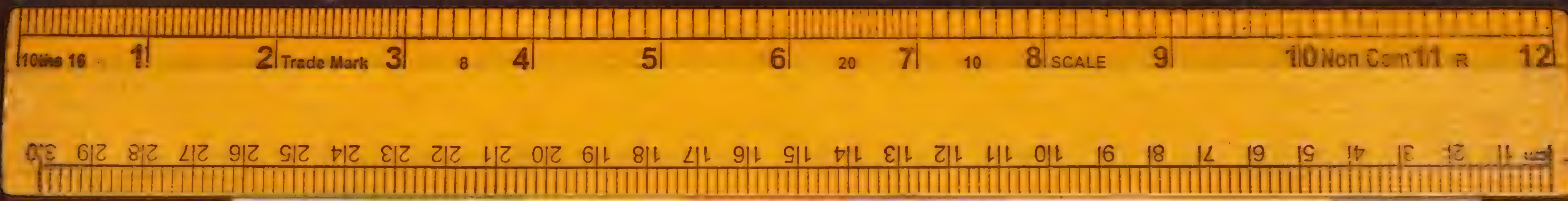

३-
प्रज्ञा-
वि-
१२५

गमसमर्थनश्रुः परस्य यत्तामात्रप्रभृतोयः स्वपरमात्मीयं तत्तद्विरुद्धं
मीयासमनेकमन्यते तदयं ज्ञानादवतिरिक्तप्रकारस्तत्रसमर्थकोनोवाना
वभासते दर्पणगतयथायथाक्रमसमानाभिहारात्तथा भासतेति
तत्रसमानाभिहारेहिष्टयगाभासनेतावदस्त्वप्यकलकलतायाः पृ
थक्तेनपानाभासनेकलकलवन्तिलितरूपेनीलरूपेनीलेद्युपेमा
मेतदेपाकालाद्यपिसमानमेवेतिचेदत्रपिहेतुणप्रमेगएवेतिसाकार
वेदेषणसतिवायेनिराकारश्चनग्राहकश्चुक्तम् यथाज्ञेप्रत्यक्षतो
पिसिधेदिति अनुमानेनसंवादः कृत्यति नतत्तत्तत्कत्ववपुर्वः
प्रसापितरितिचतत्राण्यते प्रत्यक्षस्ययद्यप्यवसायापेक्षमा
रणमितिचोद्यतेतथापितत्रायेपरमार्थः प्रत्यक्षप्रमाणनीलमोसु
रूपतयासंवेदनेस्फुरन्तिदृष्टमात्राभावमेवविकल्पेनतथावव
हियते ततएवविकल्पस्तदपरिरट्हीतेस्येयाव्यवस्थपिनतत्रप्रमा
तामद्याभासमासीतिद्विप्रत्यक्षपारमवर्तनिकल्पस्मदमास
कविकल्पस्वातेयानप्रमापमपाप्रयते तदयमरहीतेरहीतेवना
यवसायसुत्पापयवसाय फलत्वात्प्रकाशतेव यदुक्तं वाह्यार्थ
प्रतिवेधावलम्ब्यत्वात्तस्याप्रमापमितिचोपिप्रतिवेधस्यग्रहा
नवायदिग्रहांतर्हिप्रतिवेधं ग्रहादुत्पद्यमानेमेवेदनमन्मानमेव
निश्चयात्तकमेवेत्प्रत्यक्षेनतत्रतत्प्रात अनुमानेवविचार्येवनेते अथव
स्ततःप्रतिवेधोस्तीर्ण्यते तत्सिद्धेवाद्युपेक्षावार्तसचनायापिसिद्धि
निकःप्रतिवेधार्थःनववक्तुतःप्रतिवेधोस्तीर्णप्रत्यक्षमर्थप्रमाणमपितु
साक्षात्कावित्वादन्वाचक्षुष्यपितत्पक्षमेवेत्तथासम्भवेभावा
दितिबर्थनत्वमिदयेत्ययतिरेकोक्तिः अर्थजतामार्थसाक्षात्कारिवम
स्येति एवमर्थविनाभावमूलप्रमाणपदयोरुक्तम् अर्थववतिहासिद्धिः अ
थालोकस्याप्रत्यक्षोवाद्योयत्पक्षमिमानःसायवहुरिकचप्रमाणोचित
तेत्युच्यतेतत्तथायसामान्यद्वयप्रभृत्येवालोकासिद्धिर्किंनोमीकियते त
त्रापिसुखःपरेविसेवाद्यतीतिचतत्पस्यससदृशमर्थकेदृष्टेर्पणादिप्रति
विस्वस्येत्तुक्तम् तत्रोभयमपिचिप्रतिविस्वात्मकेपरमार्थतः सविदाकारमा
त्रैस्वमवदपमसेकतदर्थगावचनत्रकिंकेनापितमितिश्रितःकल्प किं
चापकेताविनानेपपयतेज्ञानगतप्रमासस्युच्यमानेसमविचेदोकिंवाचाम
नचापिदृष्टादृष्टोत्रसमः इहसिमेवेदनाउपादमादिषयाश्चनीलाकारिवोय^३
त्ययते तदात्वेवेदपणाज्ञाअगजाकारोदृष्टातिगुक्तम् अपेतेपिगजदृष्टा
स्यसमदृष्टासन्तातवपिनातद्विस्तृष्टासदृष्टोक्स्वभावानववधिसेता
नविज्ञानलक्षणवप्रणावस्थितस्यसिद्धिःस्यवदे॥

चञ्चदिसहकारिक लापप्रसादोपनतशरावृत्ततागजाकारतानवमे
तेपवसविभागसेततिजननमितिप्रतिकारणान्तरसन्निधानावधिःसम
र्थसमर्थकताचदपणागजपेस्तत्पलाताकतेव ततएवतपारमार्थि
कःकार्यकारणभावोयमपितविस्वप्रतिविस्वव्यवहारः ततएवविस्व
मोयतपरमार्थस्यपिप्रवादोयोज्ञानकारेणाकेनचिदपिचि
यते प्रकृतेतत्तनाद्योः कार्यकारणभावोस्तेव ततएवविश्रयस्यैका
लभावित्वम् यदाह भिन्नकालेकषेष्टासमितिचेदुत्तरातोविदुः हतमेव
युक्तिज्ञाताकार्यणाक्षममिति नचप्राप्तमित्त्रकालत्वेतचकासि ३२म
रक्षणमीतितत्पलातामयवसीयतइतिचिन्तकथसुक्तवानमि
वायाकारोयवसीयेतेयवसायवलाअप्रत्यक्षसिद्धतावाद्यस्येतिप्रत्यक्ष
विषयक्षणापेक्षामितः तत्सदृशति कुतोदपणाप्रतिविस्वप्रतिविस्व
समुपलब्धमितिनिश्चितेसादृश्यमात्रइहत्वविस्वस्यनामापिनावगतमिति
कथमेतत्तत्पलातामेवेत्तस्माद्यन्मानास्त्वेव्याख्यापरिच्छेपे तत्रप्रत्यक्षे
तस्याज्ञातमन्मानेसंवेदकतायायतोनाम तेनैवमस्तीतितदाह आभा
सदयभावादिति ननुमाभ्रभासहयेतथापित्वास्यानभासमानस्यापि
प्रत्यक्षगम्यतामविद्यात्वनमानास्येतेवनेतत्तत्पमितिचेते आभासमा
नेपेपणास्येतदितिहमासमानेतेवप्रत्यक्षमेयता नन्वियमेकस्यातावद
क्षितीलस्य ततःप्रत्यक्षसिद्धेनीलः सएवचवाद्योभविष्यतिकिंदितीयनी
लाभासोत्वेवगोचराज्याह भिन्नस्येति एतच्चताप्रकाशसिध्यतीति
वित्त्यनित्पितमपस्तात् एतेनार्थकियाकारित्वादवापितोनीलः किंवा
स्यास्यतेइत्यपिप्रत्यक्षम् अर्थकियायाप्रतिवाद्यायाःकस्याश्चिदसिद्धेः
प्रवृत्ताभासप्राप्ताभासस्त्वभासदयएवविद्यावहुरिकानापिकेकिंवि
चिदितिप्रत्यक्षेणवास्यास्यार्थानुमानमपिदृष्टापिकोयवनसंभवतीत्याह
नापिति एसाग्राह्यपलमावप्रेरुपलेभोधमस्यापलमोपलमा^३
ह क्तोदवधूमस्यापलमभुत्पेवप्रत्यक्षद्वयेनानुपलमभुत्पेगाचसकृदेव
कार्यकारणताववस्थाप्येत तत्राण्यपलमाप्यपलमेभवेतिप्रत्य
क्षयापारादवाकारणताववस्थाप्येतभावसिद्धिः नचवाद्येयःप्रत्यक्ष
तितेतसहकस्यचिदपिनकस्यचिदपिनकार्यकारणभावसिद्धिरिति तस्मि
न्ननुमेयेतज्ञानेकार्यहेतुः अचनीलस्यसमावात्तरेवाह्यत्वेमायतामर्थ
कियाकारित्वादिनासमावहेतुनाइतितत्रायाह अप्रत्यक्षेतिअप्रत्यक्षेय
मीयस्यमाय्यस्यतस्यसमावहेतुरपिकथंसायकः प्रत्यक्षग्रहाप्रमाणप
लक्षणात् प्रमाणसिद्धिरितिमिणासिद्धेनतन्नाज्ञानवधिनासमावेन
स्वभावोयावासः सतन्मावावपितसाययतिथमइति इहचनीलमि

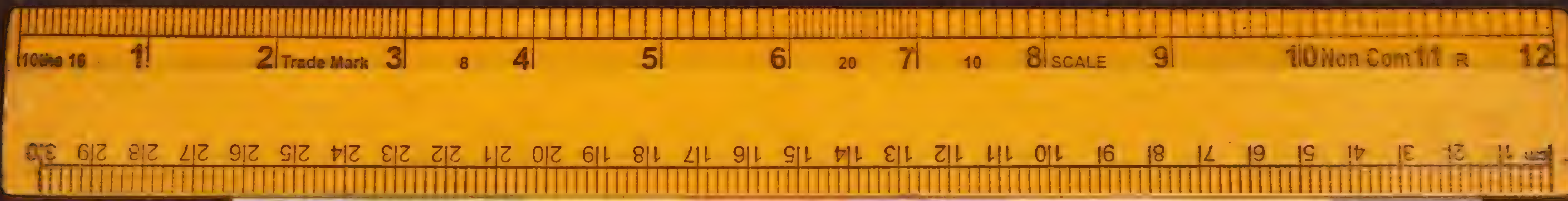

३-
प्र शा-
वि-वि-
१३१

अभातत्वमनाभासमानताचेतिकथम् परस्परभावाभावा
मेकदासंगमित्येकमेकं नहिभवन्तीत्येतेनलमिप्येतेनवाप्यन
केबलेप्रत्यक्षानसिद्धिर्वावदन्मानेनापिकथंचनेतिचावर्तते तदयमर्थः
अनुमानतावहासनास्तिभवत्वातथापितसेवेदनदृष्टेतावत्त्वमेवेत्येव
तिरिक्तस्यचसेवेदनमनुपपन्नमित्यक्तम् प्राक्प्रकाशात्माप्रकाशोप
ति तत्रयदपि किंचित्यमागमुपपाद्यते सत्येदृहिभेदप्रतिसाक्षिभवेति
तद्देवस्यास्यतोपपदपक्षपातितेनयायाव्याविदलितमशक्तमभेदेववा
गमयतीतिनकेनापिप्रकारेणप्रकाशावास्यासिद्धिरितिस्वार्थः ननु
उटःप्रकाशादृहिभेदोपिदृष्टः नृदेकविषयादित्याशंकाशमपिनेहेता
चरादीनाभासस्यविषयाणाम् सहितस्यप्रकाशाएवभवतीतिवाचते ते
नेतिवाचेष्टतत्रति अपिप्रायेतत्र त्वनेतेरयो जयित्वावृत्तिर्येवाव्ययः नभ
वत्येवतावदनुमानम् ततोपीतिभभवतेप्यनुमानात्रवासेप्येसिद्धिरिति।
वास्यापि विवक्षितेस्तेपरमिति विवृणोति कदाचित्कस्यादिनाचित्तत्त्वस्य
यदेव्येतयेतियोज्यं ग्राह्येति कारणात्तासांन्यपुष्टेवासातामकेविषा
घातरेदेकयितव्यमित्यर्थः संचेतिवासास्यविषाष्टायाप्रासादप्रागाहृद्दे
हास्येवेदनाहास्यमितिवासासांन्यमेकं तत्राहृद्देहास्यमितिप्रतीतो
सिद्धस्तत्रतत्रममर्कदेवतादिवासासेवेदनादपि सत्येति कसिकाभासेवे।
चिदाहेतोरित्याशयेनपूर्वपक्षयति ननुचत्तरादीति नेदेवासात्वेचरस्य।
ग्रामाश्चसेवेदनाश्चकसेवेदनाहास्यस्त्वेवेदनदृष्टेननुदहाहास्यमगृह
वृथम् एवेसतिहिररेकदेवाः ऊडादिगृहान् वेत्यपिचरादिः वृहवा
ह्यः स्यात् नेवेवंगृहसन्निरुद्धेयदहास्यगृहान्तद्वेवसेवेदनात् तस्यामृतेस्य
सन्निकर्षादिदेशव्यावर्तयत्ताभावात् ततःप्रावृत्तासांन्यमात्रोदेसायमेकं।
प्रतिभातीत्यभिप्रायोगात्तत्रयति अत्राच्यतेरितेनासीदेवेतिपौर्वकालिका
माभासनेति सिद्धमितिप्रासंनैवापयति अत्रहीति लोकस्यतासंभवो
वद्यपुदिपणते नहृष्टनश्रुतमयापितावेदनेदितिआवृत्तास्य उभागेविवरी
य वृत्तार्थविषयविभोगेनपरदर्शनाभिप्रायोगापसंहादिसंज्ञि
यति एतच्चति उक्तमिति सख्यः कथं तस्यानाभासमानविषयत्वेपरेक
कमित्याह विकल्पोहीति तमावृत्तासांन्यमात्रावच्छेदप्रवसायोपीति
पुनःप्राहेनपरमतात्त्वमतेविशेषवयातयति उक्तमितिभोतिवेचावसा।
यस्यतिभोसयश्चकालेर्थादित्याहुदशेषुवह्यतेचेति केवलमिन्नसेवे
त्यादिप्रदेशेषुवाप्यमितिप्रावृत्तपक्षकत्वात् ततोपीतिभभवतोप्यनुमा।
नाप्रमाणांतरादपिचेत्यपिचप्रावृः ॥ ४० ॥ ॥

दो

यतएवेवासेप्येवेदनांतः प्रतिविस्तराभासोत्थापकेप्रमाणानकिंचि
दस्ति तस्माद्युक्तस्यक्तम् चिदांसेवहिदेवांतः स्थितमिति तत्रतिदेनिच्य
यद्यन्तः स्थितएवचिदात्मनोपराशिरुक्तायमसांनभासने कःत्वत्वाह।
साहसिकोतभासनेति एतदाहृद्देहा स्वामित्येतिचोपार्थमिन्नकम्।
नकेवलमिदमित्यनेन वपुषानिर्भासमानस्यवासाभावजातस्यभासने।
सकललोकसिद्धमस्तिवावृद्देवांतः प्रकाशोपपत्त्यातः स्थिततयापि
भासनमस्तेव केवलवृत्तिर्भावलज्जोदतातुल्लासादेहेताचित्तेनवासा
वभासनेनतनास्ति तदभावेहिक्विदस्यपदेकरवाणीतिप्रथमपराम
र्शश्चाप्रावृत्ताचेयदेष्टव्यमित्यामकेनस्याहुदृष्टेवपुटस्यनिष्पत्तिः ततो
भवितव्यतावृद्धेर्भायेतपुटनतदेवतस्यपुटस्यनिर्माणासितिचेदन्त्येहृदिभू
मो अशुद्धविद्यामवावपिवातत्रस्य तयावृत्तिर्भागेमेविदवस्थितस्येवसा
णस्ययुक्तम् तत्रापिचेतेनानिष्टनिर्देशात्तद्विच्छानाकल्पनेवस्था
यन्नेश्चरविदेकः निर्मितस्यापार्थ निर्मयम् - - - मप्य - यम् अन्य
येदनया - - - निर्मितेरेवसातस्यापिचनिर्मितप्रापेयातथापिचपुष्टा
वृत्तानवस्थेयस्य तत्रअप्र - - - तत्तदितिर्यादित्येतावप्येभाविनोदिसंज्ञातत्त्वका।
प्रावृत्तासीयते एतच्चपुष्टेवृत्तिर्भासयेश्चकालाशयेनतत्त्वुदेकायो प्रका।
प्रावृत्तावृत्तस्यमर्गोयस्येतिव्याख्यानावसरेआत्मनोवेतिहृत्वा आत्मसंस्थत्वं।
मत्रहेतवेनस्युदेकतम आत्मनिहि निर्भासमानतदेवेदस्थितेकयेननिर्भासे
त तयाचविवरीयति आत्माभेदश्चेति एकप्रावेनावश्यमेषाणीयतिच्येविततया
यच्छयाभवितामिप्यार चिदांसेवेत्यनेनसूत्रेणसाहास्यसंगतिकरोति प्र
मातरित्यादिना तथोचितेनेति अहमित्यात्मनाभासनमतेपेवेतिसेक्षिप्यवा
चष्टो भासतएवेतिशिष्टस्यसेक्षिमयाव्यापारमर्गदर्शनादिति प्रमातेत्यदि
योसोदेवइतिपूर्वमक्तः ननुकिमेतनात्मस्येवसांनभासमानभावविशे
षोतानव्यभिचाराभावादितिदशयति सर्वेस्येति तत्रतिपुनरुच्यमानोदेवमव
गम्यते तत्रति - - - तस्याभासमानतात्त्वमतेविशेषवयातयति उक्तमितिभोतिवेचावसा।
यस्यतिभोसयश्चकालेर्थादित्याहुदशेषुवह्यतेचेति केवलमिन्नसेवे
त्यादिप्रदेशेषुवाप्यमितिप्रावृत्तपक्षकत्वात् ततोपीतिभभवतोप्यनुमा।
नाप्रमाणांतरादपिचेत्यपिचप्रावृः ॥ ४० ॥ ॥

६-
प्र २-
प्र ति ज्ञा
वि ० वि
१३३

ॐ

नि

ति

स्त

मर्षाशितयेनविकलेतोलेतोलेतुर्वाभभवभवेप्रकाशपरा मर्षास्येव
पुनरुत्पेदसहजोसोप्रकाशः यदिवासहजत्वेप्रकाशस्यउदेतायाः कथं
चिदप्यनलासादहमित्येवस्वरूपेणास्थितेः तत्रप्रथमस्यैवचिकीर्षिता
योस्त्वस्यनुस्वेदनाकसमयेतिः किमित्येवयदहेतुपत्तिर्देवनाप्र
काशानुस्वेदप्रकाशयेतमितिमुहजत्वेविमर्शोपेनप्रकाशोतवाहेप्र।
काशस्योजनीयस्यनुसावयवभवनप्रकाशः अहमितितुक्तः आह
सुचेति प्रकाशोहितावदस्यवनेचेदमिति निर्माणस्येतेवतपास्यातु
नवस्थितिरुक्तम् इदमितिचेदिदोनास्ति तदपीदायातमवच्छेदेनस
विच्छेदएववात्मविज्ञातिलक्षणाः प्रकाशस्याहमितिहपमितिदिशितम्
इदमितिचवासाभासेनयोजनाप्रकाशोत तयाचविनानीलमाभासो
तरुएकमिवनभवेहासाभासस्यापेवववात्रेतेनक्रमेणसर्वमिदंमि
स्त्वाभेसोसस्कारभूमाचालन्यहमितिप्रकाशानमवस्थितमेव एका
तमेदग्रहप्रकाशतोलादीनामभावेमेववहिरसम्भवदश्यामोहान्तरो
ते तेचेतुक्तमित्यह तस्यतिनीलादीनामेतः प्रकाशस्याभावेतद्विषयाक
यमिच्छेतिचेतनोचितमिच्छापूर्वकतयायत्रिमाणेतद्विचयेतनन्विष्टा
स्तनीलादिस्वयविषयादिप्रा किंतत्प्रकाशनाह प्रकाशपरा मर्षास्ये
रिति उच्चादिपरामर्शविशेषएव परामर्शप्रकाशस्यसुभावः सु
भावः स्वभावित्वाभावेस्वभावितनयुक्तम् एतद्वर्णिते वित्तभासये
प्रस कालेयी तिहृत्वेपुचेतियोनिमात्रतामयोपगमलक्षणाः प्र।
काशः सेवेच्छास्वसेवेदनसिद्धत्वाश्रयः सचेताः प्रत्याचक्षीतेनमर्ष
मितिदर्शयति संज्ञाशितसामान्यरूपत्वेनये ईगगलन्त्यादिहृत्प्रा।
हृत्प्रादीदियप्रागुद्यादिविषयानुलब्धेनचयदुहकतेदाभासतोवा
त्यमित्यस्मिन्नेविज्ञानेमध्यमात्मयेतः संज्ञत्वेतद्वृत्तामप्राप्रव
यः प्रथमः पपतीप्राववाच्यश्चालक्षणाः प्रसर्गयेप्रमानुप्रमेययोः
सामान्यरूपतयापिनविवेकोलासति एतद्वत्स्वयमेवनिर्भासेत अ
त्रहेतुमार यतस्ति अभिन्नस्यप्रमानुप्रमेयहृत्प्रातिदिशितविभागस्या
पियदिवस्ततः प्रकाशानस्यातत्वरितेतिपिपादेवगसुरातोत्तरितमिथा
नेचेदेवातेरेखान्तेदेपादेपातेरस्यानकरादेः स्थानकरातेरेवगच्छ
तस्तोत्पत्तयामागानपरामर्शतस्तयोश्चत्वागोपादानयोः कर्तारमा
मिष्टावस्तानिविचित्रागित्यागोपादानातिक्रमेभेदयः परामर्शपूर्वक
त्वेनोद्यत्वात तदिमानिभवेतिसकारणपरामर्शमनसापयानि नचा
सोभेदेनैवपरामर्शस्यमितिभेदेनहियरामर्शवाचिकमानसपरिस

नापी

कधि

नपरस्यवतोभित्तापसेकेनस्मरणाप्रवयसज्ञावेत्वरितेनवननिर्वहेत ।
आहवापेहे कचिदाज्ञानस्योदेविनेत्यादितदयंप्रयोगः प्रमातृप्रमेयप्र
काशस्यागोपादानयोरास्तिचेतनकियात्वात् इतिकार्यहेतुः यदस्तिनच
एवराव नदृष्ट्यकस्तीयरापभावादितस्वभावहेतुः
एवेवचनपावृतिप्रत्योयेप्रमानुप्रमेययोभेदेनाप्यस्ति सज्ञावर्तताव
तस्मिन्नेवेततयाव्याख्यानवसंज्ञेगच्छामीत्येतदेनस्वरूपतश्चि
तदाहः श्रीपरमेश्वरः यदाततस्यचिदभविभवादिदज्भया विचित्रच
नानानाकार्यस्यप्रवर्तने भवस्य नुविताचित्तमेच्छायाः प्रथमा
तद्विचित्रपक्रम सादृश्याहृत् प्राकार्यस्मरणाकालतः प्रवर्धवेगस
मयेदरसन्दर्शनक्षणा अनलोचन तेदृष्टविस्मयप्रसारास्पदे विस्मयैक्ति
प्रसंगेचवाचनेपावनेतथा एतेष्वेवप्रसंगेषुसर्वशक्तिविलोलाशति
अत्रहितात्ययमेतत् सर्वशक्तिपरिपूर्णात्मकेचितोयत्पुतयदास्वातआ
त्मेवित्स्वभावआदृष्टाति ततउत्पत्तीभूतायांचिहृत्पायातस्यसरप्रप्रास
विकालक्षणायामिच्छाकलिकायास्थितः सर्वविभागोत्पत्तिभावि
नउपयोगिहृत्प्राप्रमानुप्रमाप्रमातव्यस्यविष्टात्माविभयाः शास्त्री
रभेदकल्पेनेवपिडीकृताः सतीगीर्णस्विकारिविकल्पेनाप्यपयति ततप
वचमवित्तिपत्तकस कार्यजायते यथाश्लोकेस्मरेयसमुमितिमुस्मरेयैक
येवमध्यवर्तिषुवर्णापदादिषुप्रत्येकस्मृतिमन्त्रितप्रवोपनकाराणामेषाम
न्तरोपनिषत्क्रमकस्यप्रापेपेदयस्तिनचवाच्येसर्वविभागोत्पत्तिर्देना
नः स्थितेतत्तयनियतस्यकार्यकालापस्योदयश्चनियतश्चकार्यविशेषमित्ये
करोमीतितावत्कोपयगिनिबस्तुजोतेसोप्रथमेच्छाभवेतीसर्वतदपयो
गिविकल्पयति तत्संस्कारसंस्तुतामन्त्राभ्यासभावोपकृतप्रमानुप्राड
त्रोत्तरवोपस्यष्टकायकमादयः एवेवाचनपावनादावपिमेतवस्य यदा
हृत्प्रासुदेव अतएवाभ्यासवतामेषाहेनविनापितत प्रवोपात्तेवलदेव
जायतेवापनादिकमिति तेनप्रथमेच्छाविषयीकृतेविचित्रयाताव
कार्यप्रसूयते यदिमयेतद्विष्टप्रतिज्ञातकमिच्छानभेदेति नियतिप्र
ज्ञाचतत्रतत्रतत्तत्कार्यपदिगीयेपावनश्रवलादि ततश्चस्थित
मेतत् क्रमविशेषेपटविशेषेचचिकीर्षितः प्रथमेच्छासंज्ञेभक्तविद
देः कर्तव्यतादिभिर्भूतपुनतद्वर्तिगियेविज्ञाननयदृष्टाप्रसावेयदा
भासवेचित्रकारात्वेनशक्तिरेतदप्युपयन्मेव तथाहिमुद्रात्वेनतदे।
श्वरेष्टेवान्तस्तद्वि संहारप्रवेपसहस्रकोशिकयावस्थितातस्यनिय
तक्रमकस्यहेतुः तन्मध्यएवनियतिप्रज्ञाश्रीमन्तदाशिवादीनामे

प्र. जा.
वे.
१३४

येपिमज्जगेतचटस्यकिंविद्यवहराण्डपलाभावात्तस्य तथाप्रकाशो
पथ्यकायाधारीताप्यप्रतिवहराण्डपोभवेत् ननसादप्येकेवलं
यतायोनप्रयोजकं अपितुप्रकाशपत्वेनप्रकाशप्राप्तेपरेप्रकाशकरोतीत्ये
हंपुद्गादप्रीयादप्रीभवतिचटचटकीकरोतीत्येतिप्रकाशःप्रकाशो
भवतिचटचटप्रकाशकरोतीत्यस्याभाषितस्यकोविशेषः तदाह चटस्यदप्रीस्य
चेतिस्वयेचटभावः स्वयेप्रकाशभावश्चेतिनृत्पम् परेणात्मानेस्वयंय
त्पादप्रीपिकोयोपिकोविशेषः एवमियतेवनप्रकाशपत्वेतिवैहस्यपि
केचिदेषः एवमियतेवनप्रकाशपत्वेतिवैहस्यपि तत्रप्रवेशेनेव
स्वातेअमयेन एवकाशोभिन्नकमः यतिशब्दायस्मादर्थे तच्छ्रुतस्मादर्थे ।
यस्मादेवंस्वात्मकाशः प्रकाशनेत्येतावतानामपराद्यत्यतीयेतेतो विला
चोयत्कर्मप्रत्ययाहंपरेभावेकास्वातेअमयेनेरेषस्वभावेप्रीयेत्यत्रच
टेनमरेतेदेवप्रकाशस्याजुतायोनियेयतिवाप्येयोनतास्वयेचटः ।
तिस्र्युपपन्न इतिचयुज्यते तत्रापिस्र्यमित्येनवपुषाहिनिरूपेत्तस्मा
त्प्रविशान्तेयहृदयेपरमहत्त्वेचोमीकृतेतत्रनेरेषमभिदधताइच्छेय
मक्ताभवति तेद्यागाश्चप्रकाशपत्वेनेवचटदप्रीयोः प्रमात्मसाधुविश्रान्ता
तत्वात् तथाचजडुपेतेवनकदाचियहृदयति श्रुतथाचटपराद्याभास
जगदात्मनातिशयोकेवमिच्छेवहेतुताकहेताकियेतितेदेनराप्रकाश
पत्वेनेवेति इतीतियस्मोदेवतस्मात्स्वयेप्रकाशनेत्येतावतानामपराद्यत्यतीयेतेतो विला
शयतीतिस्वातेआवभासितपरामर्शेनचटायाम्प्रकाशतइत्यत्रनेमैत्यात्मका
शानरूपात्मकविश्रान्तादतिरिक्तः कहेतालक्षणः स्वातेअसम्भवेयः ।
प्रत्ययसाधोः सपदास्यवायइत्यस्यप्रकाशस्यस्यार्थादिजइप्रकाशविलक्षणस्यतार
मृतेजजान्तर्यादिप्रकाशादेलेक्षणस्यस्यार्थजउताशोकनिवारयज्जाउ
मपथंमयतीत्यक्तः शोकापथंमपथोक्तास्वाते उपचरितः विषयविषयिभा
वाजिमित्तात्ययोजनेद्योपचारेभावतस्वभावासासाताप्रतिपादनतादर्थे
ताडुचानुसारिवत्त्वपितथाभवतीतिप्रतिपादनम् नन्वप्रकाशस्यकोम्यःस्व
भावः यदपेक्षयासंख्येयस्वभावउच्यते कथंवास्वभावस्वमित्तिशोकाहयमेक
नयत्वेताप्यस्यति विच्यइत्येति प्रकाशस्यासंख्येयस्यतयवात्कादिप्रका
शविलक्षणस्यपरमाहृत्प्रतिविश्रयमानपरभावतादप्येतामन्वमिति
स्वभावोत्तरे यतस्त्वत्वा प्रसादयदेवोपोविश्रियते तथापिनन्वस्वयजेउ
पिमितिमन्तरप्रभृतेतस्यसंभवादिमर्शिलनजेउसम्भवतीत्यनन्वविषय
तात्सम्यवाप्राप्तेनियुक्तम् अपिशाहेनेतिस्वयंवेतोचायमपिशाहः स्वभावा
नारसम्यवायार्थतियावत् नन्वविमर्शाभावाजउतास्यादितिचक्येचम
हतेभावादितिकथंवेतिः चमत्कृतिहिंस्रजानस्यायाकियाभोगस।

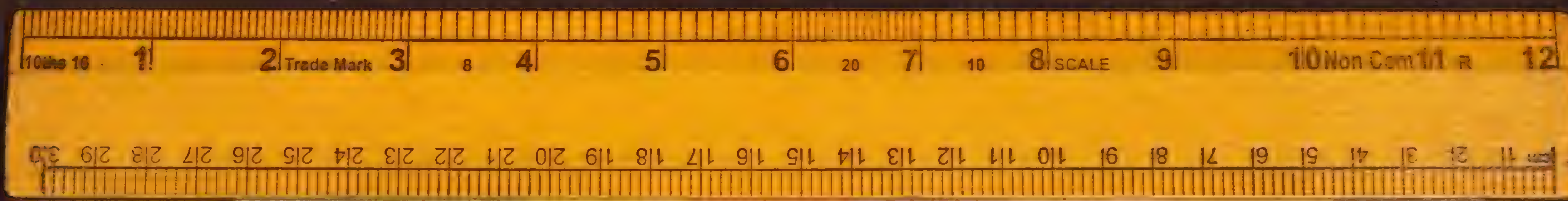
चां

न्ये

मापत्तिमयश्रानेदः सउच्यते इत्याशोकप्रह सपवेचेति यः प्रकाशस्यप्राप्तौ
नोक्तः एतदुक्तेभवति स्वयंप्रकाशस्मृतः परिश्रान्तिजस्वभावप्रकाशानेव
परामर्शमयतादयदानेदइत्युच्यते तथादेहादिसेकोचकानुषापरिश्रान्तिप्र
त्यात्माहेभावत्रिष्टेवनपारीरस्यदिकृतयाक्षपानुरस्यवतिरिक्ताजामिला
धिविवशोक्तमतेरात्मपरामर्शमेकचनतुस्यायोनानसम्भवति ततो
यम नानन् इवाह सचात्मपरामर्शमेयस्वातेनयदास्वपरिप्राप्तजडरता
स्यतदातदिक तदेक कताचदशरीताविनष्टप्रकाशपत्वेनयानुतदानीय
दभिलषाणीयेकोतालिगनादिपरामर्शनीयम् स्थितेयर्थशुक्रः एतज्ज
लिः तदिहचैत्रपुक्रस्यासिधोवक्तइत्यन्यास्वविरक्तइत्यादितयोमादशरी
यमानेदइतिपरमर्शेनयोनभवति संसारिकश्चसर्वसोस्यानेदोलाभेभावि
वियोगोर्वितिविषयोविषयोतराधितोजनयन्वाजनयेक्तयसुखमितिच
स्यायेनयतिरिक्ताकं चाविच्छेदमयतोसुवीत्मानस्वीकृतेति ततो
प्राणीएवयस्यानेदतोप्राप्तस्वात्मपरामर्शपितैवप्रयोजिकेति तत
एवोक्तम् तैलोकेप्यत्रयोयावानानेदः काश्चिदीच्यतेमविड्यस्यतेवन्दे
वमानेदतासागरमितिश्रीभट्टनारायणोत तथाचमधुरादेरसेजोद
रिकाववहादेवेलेक्षणप्रवृत्तइतिप्रमोतरिविअमयन्यमान्भा
रामेवप्रधानत याविरुश्रान्तेऽजानइत्युच्यते यत्राप्यतेअन्यथाभाव
मतिक्रम्यसुखमाप्तायेत अर्चितादिस्वभावमानविज्ञानरतिरासोदय
यिकानेदविलक्षणमृगासोदोना काव्यादिविषये तत्रवीतविज्ञानोद
वासेरमनाचर्वणानिहृतिः प्रतीतिः प्रमात्ताविश्रान्तिरेवततएवहृदये
नपरामर्शिलक्षणोतप्राप्त्याहृदयेयथावस्थितस्यापिप्रकाशभागास्य
वेद्यविश्रान्तेप्रमानादरागात्सुखयतोच्यते इतिनिर्विज्ञाः स्वादृष्टाश्चम
नातज्ञेचरीकायाः चित्तवृत्तेयोरमानेवेत्यमर्शमित्येवभावात्तानाहयेव
दविहृतेवितन्यस्यादितोस्मासिरिति तत्कतहल्लीतामेवावलोकेय
दिरुतप्रकृतविज्ञकारित्वाविनतः तस्मादनपचरितस्यसेवेदनइत्युत।
नोतरीयेनेतावस्थितस्यस्वतेरेषेवरसेनेकचनतयापरामर्शः परमानेदोति
हृतिअमन्तरउच्यते तस्माद्युक्तमरेवमन्तरेभावात् मधुरादिरसास्वदेन
विषयसर्पशयवधाने ततोपिकायताठोदोतदावधानमृत्युतः तद्यवधा
नासंस्कारनवेयसुतत्रामित्तयेदितव्यवधानोशातिरस्त्रियासावधानह
दयालभेतेएवपरमानेदं यथोक्तं जगिपानकृतेलासरसानेदवावस्थि
तेरित्यादिविषयप्रीतिरित्यत्रविशेषप्रीतिरित्यपरेषोपादः अतएवेति यतो
विमर्शएवचमन्तरः सपवज्ञाजानेतेहेतोनीलादाविदमित्तियोविमर्शः

स्यामि

मं

प्र. जा.
१३५

सनीलादिपरीरेविश्रुतोत्तमवति किंतप्रमाणेयवविश्रामपति यहवति चयेच
मिप्यवसानामरुपातिरेकिणीपेरशक्तिरामेवभासेतेनविदलयेतिप्र
मातुविश्रुतोवाहमित्येवमविमर्शवशिष्यते सुवेपरस्यविषयोपस्थीक्रिया
तःइदमितिनिर्मासः अन्येप्रतिपदिप्रमातरिविश्रामादित्यर्थः एतच्चकिंतमो
हवशादिनिहृवेप्रकाशविमर्शवेलचणपिनिहृपितमेवविमर्शः पुनर्नेकदा
चिदिदंतामूमिमास्कुदतीत्यवसेतेषाचेनियतः सर्वविमर्शः प्रमात
येवविश्रुतिमाश्रयेत तेनप्रकारेणपरप्रकाशमेवतेरेवेरेवेरेनस्ययत्तथा
भूतस्वतेत्रस्वरूपान्ताप्रकाशनम् इत्यमेवचान्तात्प्रकाशनेविता।
नस्ययुक्तंनानातोयतिरिक्ततायातथाहिप्रकप्रामातेमेवविज्ञानमात्
नानात्तमप्रकाशनमितिपुच्यते तत्रयदात्तनः प्रकाशनंतेदेवेचेतना
त्तनः तद्गीतात्माचेत्येकेस्यातत्रयेदित्यर्थः यज्ञानमात्माप्रकाश
तेइमेववदः प्रकाशतइति ननुचउटपटयोरकप्रकाशनमयुच्यतेः परः
तदयत्मानात्तनोरकेप्रकाशनंनेचेकमात्मात्मात्माविद्यतः मेवमन
हिचउटपटयोः किंचित्प्रकाशनमस्तिमिहम् अस्मन्मतेहिप्रकाशएवप्रकाश
तेसचकदाचित्तेत्रवाहतात्माजातचित्पदात्मा अन्यदाह्यत्तनिति अथो
च्यते आत्माप्रकाशमनोवोपोनात्मानेनीलेप्रकाशयतीति वत्रापिपदिपा
काशयितेकरोतीत्युच्यते तदाकिंतदात्माप्रकाशयमेवतेकरोतीत्युच्यते
रिक्तप्रकाशरूपम अयकल्पस्वरूपीकृतपदान्तात्मापिबोधनेतिभेदग्रमन्तात्
कथापूर्वमनात्तिवेदप्रकाशमानस्यककस्यपूर्वतेतिनकिंचिदेतत्तद्विती।
यपदेजानेप्रकाशनेतेदेवचकाराभूतमर्थस्यप्रकाशानंज्ञानरूपताविद्यत
इतिहयोपिस्वप्रकाशत्वेस्वमेवदनतयतिपुनरपिकयमात्मात्माप्रकाश।
कस्मन्चप्रकाशरूपस्यप्रकाशरूपतास्वभावस्यात्तेविधिरेपिदिपातेप्रभ
वति नवयस्यनिहृम्वितमिप्यक्तमसकृदवभावेद्वानात्माप्रकाशतइ
तिविधीतमुच्यते अतुभवाहिप्रकाशएवसुचनभित्तमेस्यपदिताम ननु।
स्वहेतुपरस्यरेवेवोपोग्राहकात्मातीलादित्ग्राह्यात्माएकसामग्र्यी
नताकेवलमिदममेवग्राहकमितिग्राह्यभावस्यानियमेवपिपते वनुतया
सावृत्त्याप्यतेचदरादेरग्राह्यग्राहकस्वभावत्वादितितदिदेवाविप्रतर।
ताफलमेवग्राहकताहितामयदिग्राह्यस्यकश्चिदपकारः सतत्पकाल।
तेकयेस्यात् अथोपकारानकाश्चित्तिग्राह्यमात्रमेतदेवग्राहकेतिमियेग्रा
ह्यइतिसतस्यप्रकाशइत्येदेवग्राहकत्वमित्यपितिरस्तावादइत्यले
वडतः तद्युक्तमक्तम् तथास्येप्रकाशतइति एवंपरमाधिकम्।
हमितिप्रकाशप्यविमर्शात्मकेनिर्धृतिरूपेवपुः तच्चयजारेयतेतदपि

म

सं

ग्राहक

हि

सेतो

वयं

निर्धृतिमयमेवभातिशरीरप्राणादिनदाह अहमित्यपीति अपिभिन्नकमः पा
रीरप्राणादिश्येवेचपिपोष्यस्यतेइमिति विमर्शः तर्थाः ततोपलेभो।
कालेतावदहमित्यस्तिनचतत्रमन्तारात्माहपानन्दः कएवमाहनाहीति
तथाऽऽप्यमण्यमास्वादयमानोन्नेरेवविश्रामपति तैन्नविश्रान्तिवोरे
नापीतेचखिन्ममिमिसमीक्षमापोदाहरतिरक्ततत्तात्मातीममिमनेतेउप
देसाविषादिप्रातमायाविगलनेतदह्यहपानादरोमेवविश्रान्तिरुत्तिव।
ति तथादिशिवदृष्टिः दुःखेपिप्रविकसेनेत्यादि येनुपारीरादित्यन्तवक्ते
नदितरस्वर्गादिगतशरीरवाच्यावातच्छरीराविनाभावनिष्पत्तीकाराः
एवजिहासायाअहमित्यन्तमन्ताराध्यासेतत्रपरीरेपिपित्युति शरीरातेरे
चतेवमन्तारग्रहमभिमेचारयतिपारमार्थिकीमेवतत्तमन्तारानन्ददशावी
तविज्ञमेवविलम्बिते सुखदृष्ट्यापन्नतउपसंहरति तदेवमिति एतत्ते
वाद्यति तथाचेतिभर्तृहरित्यवोचदितिमुस्यः केनवाक्तेनाह वाग्वप
तेत्यादिनाप्रत्यवमर्षिनीत्येतनकिमवोचत आहप्रकाशस्यजडेवलक्षणेपस
रेभः कर्तेताइयेयः सपदान्ताविश्रान्तिलक्षणातिरेपेक्षतेनविमर्शोहमिति
कायमेत ननुकेनशब्दनाहोरेभः कारिकायासक्तः आहप्रकाशेतेति लिङ्
त्रमेभावनाधिकमात्रमाह आत्मातत्रपताकर्तव्यापारप्राधान्यविश्रान्तिस
तेवेत्याशयः तन्लिजाविनासभावनाकायेकारमुच्यते तत्सभावना
मिधाययमात्मातप्रयोगेनकर्तानांशप्राधान्येनगमयति मेवम् यदिवस्त
भावमात्रमेभावनाविषयत्वेनविवक्षितेनशुक्लोयशुक्तः स्यादितिन्यायेनप्र
काशः प्रकाशानभवेदितिप्रकाशभावाहाहीकतेमेवमवनेलिजासेवये
नेष्येततरीलेनीलेह्येतचर्दीभवेदितित्तत्त्वप्रातप्रविष्टएवसंभा
यीनिर्भीतीतिव्यतिरेकदोरेणचेत्येविपिसंपद्यते प्रकाशतेचायेप्रका
शयतिनडः लाधिपुवस्वातआत्माविमर्शः प्रकाशस्याहेयवपुः बोधस्यया
वाग्वपनापहृतप्रापित्त्वाप्राप्ततीसंकतादि + प्रतिष्ठाप्रतिष्ठा।
चपायेतिकः प्रत्यवमन्तः वक्तीतिवचनेचेवाकप्रकाशमर्थमवने
एकमोमन्तव्यः अथः प्रकाशततिह्रियवहारः एतदर्थमेवाववाधस्या
सप्रकम्प नोमोप्रकाशतताववोपः प्रकाशतेमुक्तम् अववोपयेतिचम
ष्टाअयमेवाशयः अन्यथापंचमीव्यातयुक्तंचेतत् प्रकाशः काशतेइतिहे
वोपस्ययद्यपरः प्रकाशोभवेतभवेदितरिति तच्चेदेवविहृपस्यविमर्शप्राधान्ये
मिहैवोक्तंयावदप्यत्रापीतिहृत्ते आततयेति एतदेवविमर्शप्राधान्येप्रतिपादित
मुदिप्राप्तात्माधर्मिसुभावाश्चेत्यमिति अनेनयमेवावेकतपहनेवेय।
धिकरणयोग्यतापिसमाताः धिकरणतथाप्रापिवस्तुभुगवेतानिर्मि
ष्टः तथावेयधिकरणमेववात्मातेभद्रीकल्लटपादेः चेतन्यमात्मा।

[illegible][illegible]

५ द्वियमुपलक्ष्यते तद्गोशेषाच्चापदानिकर्म५

प्र. जा.
टी.
१३७

मूयते नापरीतो
मशता स्वसमेप
मेव

चावस्यायनिवर्तते पुनः कार्यन्तरेणेवमिति यत्तत्तु यतः करणवर्गीयेविमोहोम्
नवत्त्वयम् प्रवृत्तिस्थितिसेरुतीर्लभतेति शिवरः प्रसीरेतमवातत्यन्तचेष्टा
संपादिकत्यर्थः कार्यम् तत्रितभूतप्रहणेनकार्यकारणतामाह जिह्वावापारमहि
तत्कार्यस्याशुः कार्यः जिह्वावापारोपिचवस्ततः तथाविमर्शस्तभावएव विमर्श
रूपानपिकस्तभावहिसमस्तक्रियेत्यक्तम् सचोपश्रितिस्यूलः तस्यलक्षणोभू
यमाणाइत्यविशेषोपादानात्स्येवपरेष्टेयार्थः पोश्रितिति अचोषः यः स्वयमे
वविह्वलेपावः प्रसराययेति अनेनपापपादीनामपिस्थूलसूक्ष्मरूपस्यस्त
कायस्योपलक्षणम् सर्वत्रचात्रसचोषाचोषट्पदवाग्यापारपादानविह्वतापा
पान्येनदृष्टते तदिदंरुहीषामिगृह्णामिगृहीतमिति ततोपवसक्तम्
वगीपदग्रहणेचतेवश्रुयमाणाभिमानात् वगीपवहिन्यवच्छ्रयमाणाता
वुद्धिदितिस्युता एदेतत्त्ववगीषादेवावाकोत्तसंकलनास्मरणानुबवसा
यादिदृष्टवुद्धिनिग्राह्यश्रुयमानतानस्युदेत्येवसक्तम् तथाच वेयाकर
तोपिवाकास्येष्टस्यप्रायश्चादुद्धिनिग्राह्येववर्धिता यदाहत्तत्रभवान् नादेनाहि
तवीजायामेत्येतधनितासह आहुतपरिपाकायांउद्धाश्रवोवधार्थमिति एषा
तवत्यथमावाक द्वितीयातिश्रुतः करणोभनोपुद्धाहंकभलक्षणोमध्यमेमो
पुर्थेष्टकात्मनिप्राणाधारेविश्रुतेयाविमर्शप्राप्तिः प्रेरयतिमाम्यमावाक
तत्वेवितेचतदेतः करणो संकल्पनेनिश्चयेभिमतनेच स्वमिनव्यापारेविकल्पल
क्षणोप्रवर्तते तत्कालेसाविमर्शमयीवाक्यकल्पादिकेग्राह्येसंकल्पयिवा
दिदृष्टेचग्राहकेस्वेनाभिधानस्याः ३मेवमहंहेचैत्रः संकल्पयामीनादेवीरका
स्यादृष्टमभेदेनसुदेनकमेगाश्रुतेगोपुपरास्यति यतस्तत्तत्रितनशा
दृवाचामध्यभवत्त्वान्मध्यमाध्यातशक्तिरूपोपस्थीयस्वात्त्वभिधानेयेग्राह्यग्रा
हके मज्ज्योरभियेययोश्चग्राह्यग्राहकगतयोः यथास्वयः क्रमोदेशतः का
लतश्चसेभवति नतस्फटेनदृष्टेया यतोनिविकल्पकः स्वभावोसोविमर्शः स्व
यमक्रमत्वादविभागः प्रमेवकश्चतमेतर्लनेकुसलक्षणविभागमाच्छायातो
ततएवसर्वतोप्रायाग्राहकाज्यः क्रमः समैरु ज्ञानः संकोचितोपयायस्यामि
तिवासेरुतक्रमत्वादेवसूक्ष्मेज्जामि विज्ञत्यति यतस्तत्किमपिइत्यादिनासु
टक्रमेणयतः पदेषुसंरसः प्रवृत्तिषवाकोउदेवचतुरादिउचक्रमसंकोचमित्या
दिपिंडीकरागमितितेचिवसेपादिनेषुसपदवाकपात्माभिज्ञत्यः सूत्रस्यानीयेन
वपुषासूक्ष्मइति यावत् यथाहत्तत्रभवान् प्रतिसेरुतक्रमानुसृत्यपिभेदेसमावि
ष्टक्रमशक्तिः पश्यंतीत्यादि इयेषाच्छाशक्तिरूपेतिदर्शयति कार्यविकीर्षेति बोध्य
उभयतासमावापीयभवति अतश्चेवम यदिच्छाशक्तिर्ज्ञानकियापात्तास्त्वग्राहिकेति
किंतवभूतापिबोध्यस्यभावोव तस्यवस्तुनस्तत्रावभासपरिपूर्णतयाप्रका
शानात् चिकीर्षाकरायेस्तस्फुटएवभेदालक्ष्येचिकीर्षायांस्फुटदपिबस्त
नकृतमित्यचते ३मेयद्वियवेयतेप त्तिताभिमतपरिस्फुटत्वापतिपर्यंतसाम

अत्रतत्त
१३

योंकायागमिति निवह्यामः पश्यंती विरतदपीनसमावेत्यनाप्रतिहतप्रकाश
पत्वमिच्छाप्रोक्तः प्रकाशाप्रसररूपत्वाभिधानायाक्तम् साचेयमिच्छाप्रोक्तिरित्यापा
क्तिप्रसररूपेवहीदियवर्गानुग्रहातीतिविकल्पमात्ताचनेसमस्यापयति तिस
भ्योपिबिलक्षणयमितिपुनः प्रादेताह एकेति पश्यंतीत्यदिकेयमपिप्रतिवाच्यमि
यते ननुतथेयमित्यपिः क्रमतोप्राप्तेयक्तिः पोचसमस्तमभिधानापादानासमिधये
विस्तरमानेदृष्टेग्राह्यग्राहकात्मकसंयतेनगर्भातीतत्तवेकोडीकृत्यावतिहमा
नानतशक्तिमदुपरमशिवादशेवानुन्मिधितग्राह्यारकादिविद्या अतएवभम
वतः स्वाभोगप्रतियक्षास्वादप्रमत्कारोनिजाभोगपरामर्शोत्तातन्मयीययह वि
श्वमास्मसिद्धिप्रमास्यशक्ति नचकयाचिदपिपरमेश्वरएवतद्रूपमयः यदाहुः
परमेश्विपादाः श्रोतेशिबस्वस्थलेपिपिबस्वयत्रवर्धितम् तत्रकाशोततादृहिणा
तेकिंवल्लताते वस्तुताचेतथाभूतशक्तिवितयसंगमस्यादि एवेपरेतिवाच्य
यस्वरसादिनेतिवाच्ये स्वरएवदिति एतदामाभाषयासेवादयति नित्यादि
तेति सततानस्तमितेनहत्तत्रावाच्योमहन्विश्ववापीमननेत्राणपरीगुनी
हृतविश्वशृङ्खलापारस्तन्मयी स्वरुपादिपश्यंतीलक्षणादाचकात्स्वम्
संज्ञत्यसमावात् तस्याअपीतिपश्यंती अभिज्ञवाच्यवाचकायाइति अभिज्ञवा
च्य प्रादेवाचकोहतेयस्याः प्रतिपद्यकलक्षणः प्रयुक्तः अभिज्ञवाच्यशब्द
नोक्तायाहतेतस्याइति यावत् वाच्यमपीतिपश्यंतीनुवाचकमस्यटक्रमेवाच्य
तुक्रमः सत्रेवावतः यदिवाफलदपीनमिदेवृत्तिवचनस्यावेदवस्वरुपादमि
त्रेवाच्यपश्यंतीतावत्तेहाच्यवाचकेनाभेदप्राप्तस्वरुपेतिस्यावाचकमेव एवंष
ह्यापेचप्रावासोमोनेनव्याख्यायकर्मयारेणव्याचष्टे अथवेतिसूक्ष्मेतिननु
पेरितियावत् स्वैर्यक्रमस्यावाच्यवाचकगतस्य नतपश्यंतीत्यपरेतत्तमितिनरेह
याकरागमयेते तत्रकथंमतेमप्रा शोकाहपश्यंतीवस्यायामपीतिचित्य
मानयेतियोसोचित्यमानोमध्यमायास्फुटचित्ताविषयतामीषतीत्यर्थः अभि
संयोदिति अभिज्ञसंज्ञानमभिसंधिः निर्विकल्पकमेदिपिकेविज्ञानेतिवित
किंनिविचारसमापत्तिस्वरुपीनात्माचप्रथमः प्रमात्वापारः तत्रयदाप्रत्यक्षाया
विकल्पकेनसरश्चपश्यति रसंचतहतेतदातदालोचनदृष्टेदिनभिन्नविषय
तयाविषयगतंक्रमेस्वीकृत्यास्त्वविमर्शावसेरतस्फुटभिन्नैकधंसमननारेवि
कल्पोपपात्ताम् तस्मादालोचनकालेपिसत्तददिदृष्टप्रच्छत्रेतत्सरोरसृतिवा
चकशब्दप्रक्रमेवाच्यंचनदन्वेतिपरस्परभित्तपेचकारुण्य एवेसरसिगाह
विकल्पमानेरेसंचक्रमुतिमिधततदृष्टावस्यायामपिसमापत्तोपरस्परभेदवक्तव्यः
अन्यथाप्रथममवित्तसमापत्यवसरोचितसचविकल्पभेदोपयुज्येत व्युत्थान
दशायांचनेयागीभेदेनतयोः समापत्त्याः स्मेरत एवेसरोविबद्धारमेचविवेचानि
गमिषोदिहकावीयत्यथमसुदृष्टानेतश्चविचित्रम् प्राचीनोदरव्यविचित्रेव
स्यादिनिर्णायः छदःशरोवमित्यादौयथाप्येवमेतथापितत्रस्फुटएवभेदः संपि

कं

न

६.
प्र जा.
टी.
१३८

डीभावेपितयाहितास्वरजतपिडीभावेचकसेकताभिमानः
उदमपितास्वसुवर्गापिडीरूपमिदमप्यवतर्कभेद इतिभवेदपिभूमः सोव
प्रतिवर्तनीयः कमरुप्रदशनेनायेतास्वरेमपिउयेनहेमतास्वपिउत्ता।
शयेनसरोरसउत्तम ननुपश्यत्यादिचिन्तामयत्वेनहिमप्यमाकि
म॥ आह स्पृशेतावृत्तीति तथाहिमप्यमेवविकल्पभूमिरुच्यते वि।
कल्पस्यचामिलापस्यप्रापवजीविह तद्वर्तीयसोवाचकरपः अन्तारूप
स्वेववाचकत्वात् तत्रहिमेकेतकरणाद्युपपद्यते यतश्चात्रायेस्वलाक्षणे
रूपेनवाचकप्रावृत्तावाचकभावसमायमित्यथासजीवितत्वेव।
इत्येततः नचस्वलाक्षणेनान्तर्यामिनेपार्थिते तच्छब्दवृत्तयया
यच्छब्दवृत्तयैकमित्यन्त्यमावस्यायामेवसुखत्वेनविज्ञातम् ॥
ततोयउक्तंभगवताश्रीमन्कालपादमहितायाम॥ स्पृशेतावृत्तिप्रो
क्तमिति तन्मप्यमाभिप्रायेणैवमंतयम यस्तुत्रोत्रासः प्रावृत्तम्।
त्यपंचपलवप्रायेनष्टययपदशतामहेति नहिबिकल्पमातोहृदा
हास्यचटस्यान्यहृपवक्तव्यायम सपवहिचटभासोदशायाभासान्तर
रयोजनयास्वलाक्षणीभावमप्येति तथैवप्रावृत्तिप्रपवस्पृशेतावृत्ते
नप्राणीभासोप्राभासान्तरसंभेदनवशाच्चवर्णायुगलसेवेनयोरप।
नवप्राणिभीयतेस्वलाक्षणेनतइति यतोमप्यमायास्पृशेतावृत्तनासु
टमितिप्रमाणवृत्तेनायातमित्यर्थः अस्यामिति एतत्तद्विदिष्याम अ
तएवेति यतः पश्येताप्रमाणोपपन्नचित्तमयत्वेततः पश्यत्याः परत्वं
शिवदृष्टिप्राप्तेनिवारितम् कथमित्युक्ताअनेनप्रत्येना त्रयतत्रहिश।
म्यः अथास्माकंज्ञानप्राप्तिर्यामयाशिवदृष्टेतावेयाकरोतादिन ननु
यत्परेरूपेतेदवपश्येतीप्रावृत्ताचभविष्यतीत्याशोकारह नहीति हृषिः स
कर्मकोयानुः किंपश्येनीकृताम यथाभासान्तरिर्भूतास्तोक्तोयसोतो
मातापितावन्मनोकेयाइहाहृषिः पश्येतावृत्ता अथानुस्वपश्येतीसु
दमेवजडाततस्मादिनाग्रयेनविषयापिनात्मनादेशकालोपरगणानुक्रमेण
तादृशः कथंपरापमिर्णाभवेदित्यभिहितम देशकालोत्तरत्वेनहिर्णान्तरमचि
तम नवपश्येतादेशकालाकारसेकोवः किमर्थमेगीक्रियते हेततहिअ
संज्ञचितेपश्यन्संज्ञचितेमेवमप्यमायाविकल्पयेदेवयंचय्यात्परत्रस
क्रमयितम् नहितीलेदृष्टीतेविकल्पेताचतेवा तस्मादविकल्पिकापि
पश्येतीसंज्ञचितेवोगीकर्तव्या तदेतदाहप्रतिप्रावृत्तंहीति य इत्योत
तत्रतेत्यर्थः पूर्वोक्तमितिपश्येनी अनेप्रावृत्तमेवचार्थपरिरूपततः प्रावृत्त
र्थाचेतरोप्रावृत्ती आभिमानेनसमुदधानाआग्रहणीकथामिवपराप्राणिभ
वेद्यतोसोविशिष्टतामप्रावृत्तीयेदेषाकलकारसेकोचकीनाताअत्रोदहर।

गोसुदीकरायाह अष्टषड्येत्यादि अनेनार्थान्तरपरिहारेणांघातरासिंषपा
नेनिर्दिष्टम् एवदीनेनप्रावृत्तपरिहारेणांघातरासिंषपातम् नन्वेकवि
तदृशसिंषपातान्मिकापश्येतामवमिर्णासेवभविष्यतीत्याशोकारह विवेचि
एकेकतावृत्तयवत्वेनसाकल्येचटदिशवृत्तवाच्छिदाचविष्णुप्रावृत्तमिदं पाना
सापिसेजचितेवेतियावत् नननिर्विकल्पकदशावृत्तापश्येतीतवयदिदेतात्म
केवपः तदहंभावाच्छरितमेवभाति अहमिदमितिनेवेताप्रोचटोवाविष्णु
पिवास्फुरदहंभावेप्राणिमग्रमितिगलितसेकोचनत्वात्तापमिवतेपश्येती
संज्ञोचेयदिग्राशोकारह अहंभवस्येवमायीयस्यानासेजचितत्वमपिनुसेको
चपवेतिचटयिष्यन्संज्ञोचस्यविषयविभागदर्शयति सोचेति चप्रावृत्तः प्र
मांयोनरससुत्रेयशरीरप्राणावृत्तादिसेकोचहीनस्यचिन्तात्रस्य विनाभा
सकारित्वेनासप्राप्तिस्तयाविष्णुवाच्यगोवाचकगतअभेदोयदुलास्यत्वेना
स्यते तदातपोहामनेच्छाभगवतास्फुरदृष्टस्यविष्णुवामासेनेच्छाते।
तस्यामीश्वर्यवतिरिक्तप्रमात्रेतेनालि यदपेक्षयातभावाप्रवृत्तातेराभासे
रहितसंज्ञोचमागित्याहसावेविज्ञानः एततेभजेतइतिन्यायेपश्येताम
हिमाभेदाहृषिप्रावृत्तासहिमाव्यमहेभावस्यतत्तद्वदनाहतात्सेकोचात
त्रापिकथपरत्वेत्यादिन्याशयशेषः ततएवशिवदृष्टेसेभवेतीतावदियतीया
तिथीवेयाकरोर्नदृष्टास्पृशेतापरमेवतीतिदधीनमस्माकंसदापिवा
च्यतेति मायीयानोत्तरेतापिदेहादिवासानायासेजचित्ता इदेतापिप्रमेयोतरप
रिहारेणाप्रमेयोतराणिचसेति प्रमात्रेतापेक्षयातसेवचप्रमेयस्यावस्थातर
मप्यलि यत्नेनप्रमात्रानदृष्टतेनेतचटपश्येतामिन्वाउचवेराग्यायतनत्वम्।
एवमभयतः संज्ञचितेवर्तते मायाप्रमात्राणामहमिदमितिनिर्विकल्पकेदृष्टम्
ननुकथंतेरुक्तेमादि सिद्धसूत्रविहृतेतस्याहिदशायासेश्वराभावः पश्येता
पीति अत्राहतावतीतिवेद्यस्यवेदकभगनिमग्रत्वमेवतेदेव्यस्तुमितिवाव
त् एवेतामेगास्मीतिमहापश्येतीहृहात्रिः सरासीतिपश्येतीमपेक्षयाव
द्यावत्सदाशिवश्चरदृष्टामहापश्येतीहृहात्रिः सरासीतिपश्येतीमायाप्र
मात्रवेत्येषोषपश्येतापेक्षयाइतिमेतयम ननुमायाप्रमात्राणांपरदशायांतहि
कावाती आहपरेति अहमिति अहेपिपरांमर्षसमाधानदाहृषिदेहायहंभाव
वामनाचेहिगलेतत्तेदेवदृष्टादिताद्युमानाभावः ततस्मात्तामनाभवेतीतामपि
दृष्टासेकोचयेदेव सपश्येतापेक्षयातत्रपरत्वेवेयात्तासेवकल्यात् यद्येकि
तदसंज्ञचितेसुवेयायुत्रपरत्वमचित्तमित्याशोकारह ततश्चित्तपक्षविषयविभा
गः कस्तोहेताविरुध्यः अहमिति यन्निर्वित्तसुखेनदृष्टाकालाकारकताभ्या
मायाताभास्येनित्यादितेदेवचपरमितिसुरसादितेतिव्याख्यातम् अतएव
तियतएवपरत्वेभवतितत्रत्यर्थः वाङ्मवर्त्तीत्यनेनवप्रावृत्तादिशुद्धकलतप्राणा

३-
प्र-
दी-
१४३

मीतिजातातिकरोतीतिवस्तुतद्वत्सर्वमाहमितिचेन्निर्दिष्टंनैजाता तदात्मादिप
रामर्षीअपितपरामर्षीएवविश्रान्तिभावा विश्रान्तिस्थानमेवचपरामर्षीसंत
तत्तिकथममुने आत्मातद्वत् इतिआह केवलमिति अहमित्यपकमपव।
स्वातेअपरामर्षी आत्मन्यादोदृपकमप्रमयत्वेनेदालक्षणापारतयात्मसु
सुखपिअनुवेयकतयातः स्थितेहेतुपरामर्षीतदाशयतस्तद्वत्तुच्यते अतरीक
तेतिगर्भकारेणान्ताणीयववयापिकोचतोविधाय तथाआत्मितिपरामर्षी
स्थानत्वेयद्यत्तानस्फुरेतत्यमातुर्विश्रान्तिर्भवेदित्यात्मपरामर्षीविश्रान्ति
परामर्षीयोमयेहमितिअवधानापरामर्षीः नतहेपरामर्षी दन्तासुखसु
पक्रमेकप्रोहमित्यादेमयेतत्रविदन्तावविदोभावमिति विमर्षीः अडाहे
परामर्षीविश्रान्तिस्थानसमुक्तं यद्यप्यस्थितिदित्यापेनेकेवलंनतत्र
स्वातेअमेवोभयामयमहतायाप्राचं देहादिसेकचित्तंनयपरामर्षीतयाव
वधानेनेति इह पक्रमेआत्मायमितिप्रमयताकृतेपातं अभातीमहंप्रतीति
व्यवधानीत्युक्ता एतत्सेवादयति अतएवेतियतः साक्षात्परामर्षीव्यवहितप
रामर्षीदन्तरंगस्ततः केशकर्मसूत्राक्तः पीश्वरशब्देनपातंअदृष्टपपर
मेश्वरस्यावाव्यतोक्तातामनादस्वसूत्रांतरम् प्राणोपलक्षितोहिरण्यस्यवी
जसेवकलापःसेविदिमर्षीपरमार्थः प्रमेयदृष्टेपरतेत्रमर्षीत्रेवाहामयति
अतएवेवेविधः प्राणोव्ययमित्युच्यतेवदिः सद्यस्यहिलिगस्यखादिशक्त्यातरयु
क्ततास्यात्रांतररूपस्यैविदृष्टस्यतद्वत्स्यवा अतएवसमस्यनविकल्पनादि
केवास्वस्तुतिष्ठताभावात्सेवेदनस्वातेआत्मानलक्षणधर्ममभियोगयेत।
आदयोअसत्त्वभूतार्थनिष्ठाइत्युच्यते समस्यअस्यादौनूतदेवदृष्टेसहभाति त
तेलिगस्यखादियोगस्तत्रापिचाष्टप्रतीतौचापिअवधानमेव प्राणवेनचजा
प्रदायवस्थावतकपरामर्षीस्वातेअमयेनविरुद्धविधिनिषेधादिसमस्तस्यपर
मदृष्टेकादिशक्त्याविचातपरामर्षीना स्रष्टरः सत्यतः परास्त्वोभवतिस्वतंत्रस्व
भावइतितजपस्तदर्थभावनमित्युक्तम् प्रमेयस्वतास्त्वस्तुश्रुत्यास्तप्यास्तप्य।
वधितान्तरामर्षीविदयते यथोक्तमागमे भायात्सर्वैरवयविसर्वदेवाएकोगवि
ले इतिभैरवप्रादस्यसेततोआरणाक्षिवरति एतदर्थमेवचभगवतेवशिवादि।
एतानोअमिहोमव्यापिमहामेउरजेमेउविवरणो सत्यमेवनिर्दिष्टम् त
दनुसारेणोवद्यामसुतिप्रभृत्तयोपितिस्रोदेवोयदाचेनमित्यादिनिर्दिष्टित्वेनः
यदवस्तुत्वनादविज्ञानिच नायपिनामसहस्रपयंतमन्येतिरुच्यते ततप
वपांचरात्रिकानिहृत्तिमादियेते तिज्वाचकर्मवदितियाचष्टे यथेति ।

सिद्धरूपस्वतेत्रमितिउपक्रमेसाथमा

नेपारतेत्रार्थप ॥

यितीभूतमिति विश्रान्तेपचतेतिकमेताकियाजातिगुणपरामर्षीः आदिअ
हणान्तालादयः यथाहतत्रभवान् दिक्तापनेकियाकालातिवस्तुमिया
धिनः शक्तिदृष्टेयदाधानामृतमनवास्थितति ततएवद्वयायमाणातोम
घासेखाकालादिसंश्लेषावविरुध्यते इवेकलक्षणो अयेवत्तमानः कालः ए
वेमविद्यत्रमन्ताकीविमृजन्तनिभूतोभविते तिचयेअपादीदिगादिप
रामर्षीप्रतिपत्तेनुसोय कालादोसनात्पेवेति ततएवतत्तत्तत्तत्परामर्षी
नेतेरेस्वदर्शनेचटायितेवृतादृष्टान्तात्वे यदुक्तं तद्याचष्टे यथाचति दृष्टे।
तिकस्यएवमृक्तत्वात्तेतिनपुनरुयसंसारः स्मृतिरिति वत्तमानविकल्पन
दृष्टा अस्मृष्टोतस्यप्रकृतेनुसासेनासुभयत्रापिस्मृतावनमवेचचटइति
परामर्षीवेदादित्याशयनाह अत्रापिति सतिपरामर्षीनरमुपक्रमेभवद
यथेष्टइतिपरामर्षीविश्रान्तेप्रयते नन्वसृजितवस्तुपरामर्षीमयदेकैरप
म आभासमेदमात्रेमेतकालमेदकृतम् नचाभासमेदमेदकृत्याशयनाह
पुञ्जानरेसाक्षादित्यादिनासर्वसास्याभावपिअवधानाशेट्योतः प्रकृतेउ
तियावत् एतद्वचच्युक्तिमितिदर्शयति परामर्षी इत्यादिनोक्तप्रायमित्येते
नेतेनभिन्नाभासविमर्षीत्वादात्मनोप्राणाग्रहकतायो युगपज्जद इत्यत्रहे।
तावाभासमेदो विमर्षाभेदादोपेक्षाभेदकाविमर्षीभेदप्रनास्येतिमि
यसक्तस्य इतिहेतुरप्येतासिद्धीकृतइतितात्पर्याम् नन्वेवेचट उपपिपराम
र्षीहेतायायेवेविश्राम्यति यथाक्तमिदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्षासेत्यादित।
हृददिसृष्टेरपिकोपरिहृतवेदकभावत्वेयेतात्मादिसृष्टेरेवस्वातेअसृक्तत्व
साशेकपाह मायापदेचेति सम्यमेतत् किंतप्रमाताचटायर्थकियामर्षीय।
मानत्वाभिन्नपरामर्षीमयायमेवाभिमन्यत इतिपायैतिके अहेतापरामर्षी
मयसीयेनादियेते आत्मायर्थकियाततत्येतेपरामर्षीविश्रामुत्तराल
भने यथापाकायार्थकियासाध्यापरामर्षीसु ततस्त्वापायैतिकोम
वविश्रान्तिमउप्रमाणयति मायापदेहोदेवित्प्रणते तत्रचाहेतदेतथा
विरीयः इदंतेनामपिपरस्परचटपटादीनोयदाहप्राणावेतिचेत्त्रमेजाय।
हेताभेदाप्येग्रासृष्टपपरीरादिभेदायद्वयमाशयेनपुनर्ग्राहकाणावेतिना।
वोचत ततस्थानामितिचिन्ताप्रस्थानम् अहमेश्वरीराद्याद्विमतमायीयाहभावा
पेक्षयाहेभावस्य सचचुद्धः सर्वमेवसहेतस्वातेअपरामर्षीयसो एतज्जातेस्वा
मिनश्चेत्यत्र ॥ ४८ ॥ - ॥ नन्वोस्त्वपरमेश्वरइति वसेमतम् ।
आत्मावशाहकदृष्टोत्ताना यवसायसरागमेकल्पादिभिरेवव्यवहारवर्तइति
नविमर्षीशक्त्यातर्कस्यान्यस्यानिर्दिष्टेत्वाप्राकाहउम मायाशक्त्याविभा
सेवभिन्नसेवेयगोचरा कथिताज्ञानसेकल्पायवसायादिनामभिरितिसत्ये

३-
प्रज्ञा-
१४४

विभवेवात्मापरमेश्वरः सत्तयापात्तासेकोचाद्वाहकोयथा तथाविमर्शशक्ति
रपिमायाशक्तिसेकोचितवेद्योपरागसेकवितासती ज्ञानस्मरणदिशेष्युच्यते
नाममावेगानुविमर्शशक्तिरिक्तेकिमपिज्ञानादितत्त्वोत्तरमिति तात्पर्यं अने
नचेयमपिपोकामिताभवति ननुविमर्शपरमशीलावदहमित्येतावन्मात्र
तत्वास्तत्रज्ञानस्मर्यादयोभगवतः शक्त्यस्तिकयुक्तमज्ञानादीनां च
संशयादिभेदः कथमकथंचनीलादिवैविध्यमितिमायीयवेद्योपरागजैही
दमितिहितात्पर्यं एतदवतारयति सेवचेति अनुपपन्नेभासने माया ।
तत्रसामर्थ्यशक्तिः तद्वशाज्जिज्ञेदेकेयहेयभिन्नेवेद्याअवेदकाअतत्रतत्र
मातरिवाख्येयम् वेद्यपिकरायनप्रमेयबान्धवाहृषेपिभिन्नमिन्नचेति तत्र
तेतिविचित्रेयनोवेद्यादेवज्ञानादिनामभेदः एवमित्युक्तम् यद्युक्तिज्ज्ञेतेन ।
दिति तस्मादेतोरयमर्थानर्हतेत्यः कोसावाह अर्थेति एकदृष्टेति ननुवह
वः प्रकाशास्तेजदेहेतुलोदपाकालाकाशदीनामभावात् विश्वानेति सर्वप्र
मातृत्वेनसर्वज्ञः अन्यस्पवेदनायोगात् विश्वहृदिति अन्यथावेचिअमिदमेह
तकमेवस्यादितिसुपपादितेवित्त्यापपादयिष्यतेच नन्वीश्वरासापशक्त्या ।
भासतेतिवक्तव्येकेयेवसुक्तिरितिसत्वाह अपयोगादिति अपिकोपयोगप
काशनेप्रयोजनमभिप्रत्योपचारेयेमेतव्यः इतिभावः वहीचेयेभास्यतत्र
तवपेक्षापियोज्यावतावप्येवम् यतोत्यस्यनकस्यचिह्नस्येततोविभक्त्यादि
कः शक्त्योनत्वात्तनामितिदर्शयति तथापीतिमायाएदपीति तत्रज्ञानेव्या
चष्टेअभिनवमित्येवमप्रमातृरितिमायीयस्य नत्वेवेविमोभास्यतइति
कथमित्यनआह तत्रैत्यादि तदिति ततोहेतोः तदीयेति ऐश्वरी सेवेति
ज्ञानमितिपूर्वगतसम्बन्धः अथहमितिवाचष्टे इदियेति अक्षेःकथानत
यापिहितमित्यर्थः ननुप्रत्यक्षस्यावर्णविषयताभावेतत्कथंमृतेतोनाकः
कथमाहत्यादिप्रकृतमितिविश्वभेदेनाभासितइतिरुक्तम् तस्मादभिन्नस्य
तिवृत्तिं प्रोक्तितपूर्वपक्षनिराकरणेनवाचष्टे तस्येत्यनुभूतस्येत्यर्थः न
नुसत्त्वाथवसायेचेवमस्तसेकल्येननवपकविषयउत्पाद्येत आदिय
हृत्तारहीतेचमंशयोत्पेक्षादेविकल्पेनकथंस्मृतिः सेकल्यथवसाय ।
साधारणतरेवेतिवृत्तावुक्तम् यदिवातरेवेति अनभूतस्येतिनया ।
ख्यायते अपितुमायाशक्तिपरवशस्येति एतद्वैवेकिकल्पस्याप्यस्ती
तिव्यापनरेदर्शयती तदानीमपीत्यादिनातत्रप्रत्यगात्मने वृत्तिः सेक
ल्योवृद्धिद्वित्रिष्ववसायः एवमवृत्तिवृद्धिद्वित्रिर्विज्ञानम् मनोवृद्धिः का ।
तावन्नउत्तमितिज्ञानादयः कथंवित्रिस्भावः इतिवाच्यं ॥ १ ॥

तन्ने

च

गभीरं वृत्तावपिपादोयः प्रयुक्तः तद्यावातायाह यद्यपिचेति चेत्
तमेसुवृत्ति तत्तापीति यद्यप्यर्थस्थिति रितिहिनेयनप्रत्यमाताप्रदमेवि
व्याप्यपरमार्थइति तन्ने ॥ १ ॥ मनोवृद्धिचवृत्तीनोविमर्शपात
काविहृपेनेव एवमेवचेपेजेतेवृत्तिहेतुनिहेतोरप्यति चितिशक्तिरितिचा
हेतोयतः प्रत्यगात्मावृत्तौपरमेश्वरस्य कथितः तन्निमित्तशक्तिविहपरा
कर्त्तामेतव्या विषयेयथावाहेतुहेतुमत्तायाफलहितत्पम् तत्तव्य ।
वसायोज्ञानेनेवस्तीकृतः सत्यमस्तित्वपरोमोयदर्थप्रवरप्यवसायपदमि
तिदर्शयति अथवसायचेति साक्षात्कारेकेनेतितावतः साक्षात्कारहृष
त्वात् प्रत्यक्षस्यापरोप्यवसायवापरोपाचतहेतोभिन्नंस्वीयतेअ
थवसायवत्ताहापेकाम् यदाह प्रत्यक्षायेतेहिविकल्पाइति अलिङ्ग
यइतिमंशयइहः प्रमेवेतथात्वेनापरिस्पृष्टउत्पथः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥
ननुमविकल्पेसत्त्यादिवर्गोक्तुविमर्शमिलाप्रयोजनामयः साक्षात्कारा
त्मनित्वभवेतादृशदर्शनहेतुस्मृतेः पित्तमेस्तारप्रवोयेविदधानेतत्कार
णकसेकतस्मरणयोगात्कारणानुपलब्ध्याप्रत्यक्षमर्शभावपवयुक्तइति
परमेश्वरः ज्ञानायसुत्रम् साक्षात्कारक्षणापत्तिविमर्शः कथमन्यथाया
वतायुपपद्येतप्रतिस्थानवर्जितमिति एतदवतारयति कथमन्यथेत्या
दियुक्तदृष्टत्वापार्थीपक्रमेप्रथमसूत्रमागमिधेयेसाध्यतयाप्रातिदि
शान् तन्नुपरागममन्तरोतिस्मरम् अलिङ्गितः अलोचनस्युपप्रातप
तत्रमहेतु तत्रकालेत्यादिनास्वात्मनीतिविकल्परेपुर्वज्ञानेसाक्षात्को
रेवावभास्येतिविकल्पहयम् प्रथमसूत्रिप्रपादस्तात्मनीति अत्रेतिमा
क्षात्कारेणाप्युपेत्यत्रहेतुमाहेयतइतिवावदित्यादिनेति येदेवेभूतेव
स्ततस्यहेतुत्वमस्मिन्नर्थइतियावत् एवसाध्येतिदिष्टेयच्छेदेनोपक्रम्य
मावासाहेतुतावगतयेपेक्षी नयत्रेच्छाहेमेवितायत तत्राहेतुविम
क्तिस्तस्यार्थस्यहेतुतागमेयदिति एतत्तमीकरोति तदितिअर्थस्येति
अर्थहिसविकल्पकोनस्वात्मनितत्रास्यसाक्षात्काररूपत्वात् एतद्वस्यति
तथापीति यत्रहिनसाक्षात्कारात्तासातत्रविकल्पः यत्रचनसाक्षात्का
रात्तासापीप्रकाशमानएवमप्रकाशमानस्यविकल्पेविमर्शनेविदथ
स्तवस्यपुर्वज्ञानवभातस्यकिंनविदध्यात् अत्रकाशमानत्वेनाविशेषात्
प्रकाशितमेवविकल्पनेयुक्तेनेतरेत्याप्रायेनपुर्वज्ञानाज्ञानग्रहोच
अत्रय रकीयेविषोषप्रतिपादनसाधेकेते हृषाणय अथापीति एतद्वस्य
ति तत्रापीति एवमुच्यमानेस्यपीत्यर्थः प्रतिपादितमिति सत्यमित्यु
यक्रमहकस्वभासेवत्येप्रकरणेनतत्त्वित्तत्वात्पायायविकल्पेनसंहे
कोसाक्षात्कारस्यनिर्विकल्पकत्वाभावेहेतुः अथदृष्टसेकल्यनात्मक ।

न

३

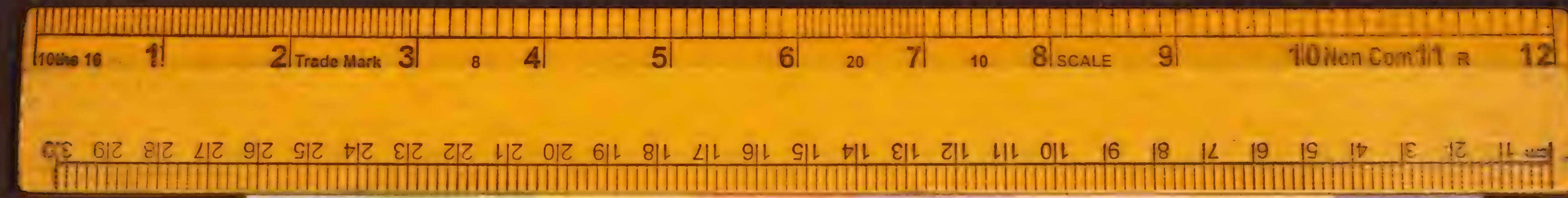

३. प्रसंगानन्तरं हि पर्ययेदर्शयति नापरा मर्शकं वल्लभाद्येवेदने संकेतग्रहः।
 गोत्यापकतात् अपरा मर्शकताया विरुद्धेयमपरा मर्शकत्वेनेत्या संकेतो
 स्थापनम् तस्यापि कान्तरं शब्दार्थयोः परस्परार्थासंलक्षणानुसरे-
 नप्रसंगोत्पत्तिरुद्देशानुसृतप्रसंगो अपरा मर्शकत्वेनापकविरुद्धा-
 लम्बि अस्ते संकेतोत्थापनपरा मर्शकात्तिवृत्तपरा मर्शकत्वेनाप्यत-
 तिविरुद्धाप्रलाभिः अद्यैव चापि प्राज्ञान्तरपरा मर्शकत्वाद्यैव शब्दस्य
 संकेतप्रसंगोत्पत्तिः को किल परा मर्शकप्राप्तेः सवतस्येत्येतदिति
 नासमयानेपक्षिणा संवेदनवलायातेन शब्देन विना संकेतिकशब्दा-
 जनैव नोपपद्येत सर्वशब्दाव्याप्ता हि सर्वस्यार्थस्येत्येतो वार्तामात्रा-
 त्मनापि कारणो नासमर्थक एव परा मर्शः पुनर्यवहारनियमाद्य-
 नियतः शब्दः संकेतमेतस्यापि प्रमात्रसात्त्विकसंकेतपरमार्थः
 तस्यपि परा मर्शार्थोत्पत्तिरसंभव एव किं नोपपद्येत तयोपपत्ति-
 संकेतस्मरणोद्देशो यथा संकेतस्मरणोपायमिहादि अर्थोपयोगि-
 पुनः स्मरणं शब्दाव्यापनमिहादि च यथा संकेतनमिति एवमावपि युक्तं
 दर्शनविकल्पनयोः संवेदनवलायातेनादात्म्यसमर्थनीयं यथा संकेतविक-
 ल्पहि प्रसङ्गाय तन्नि अशब्ददर्शनसंस्कारेणादिचत्ते पुनरप्येतयोः
 यथा वाचा तस्याच संकेतस्मरणोत्पत्तिरिति तद्विज्ञापकसंवेदने अ-
 वापितसंवेदितमवस्थापुनरालम्बनमप्यपान किं विदुः परा मर्शसादि-
 तिव्यवहारमिह ये स्वभावहेतुः ननु बालस्य दृष्टेर्दर्शनसंस्कारो नास्तीति
 सिद्धिमिति परमं निषेधति बालस्येसादिनाय किल बालोऽस्मर्यते यत्र
 नतथातः करणायादेवेतद्यो वनेन स्मर्यते तिकः अर्थात्तयो वने च त-
 त्स्मरणोत्पत्तिः तावदाथापि मपि न स्मरेदिति कार्यभावात् तन्नास्तीति
 ननु तत्प्रत्यक्षमापन एवेदियथियः कल्पता विरहः सैरुप्यसर्वतश्चि-
 तोक्तिमितेनान्तरात्मना स्थितोपि चक्षुषादृष्टमीक्षितसाक्षजापतिः
 पुनर्विकल्पो किंचिदासीत्कल्पने दृष्टीभूतिवति नष्टे वा वावस्था-
 याभिदि यद्वा ताविति सत्यमुक्ते तन्न परा मर्शभावसाधनायाल-
 म्बनया हि सर्वचित्तोत्पत्तिरसमनेतरेतावद्यवसायेन नोत्पत्त्ये तदुत्पत्तिरिति
 मितेतरयोर्विशेषप्रसंगान् अवसायानुसृतो सावदशास्तीतिकथमव्यवहार-
 एव तावत् स्मरणोत्पत्तिरुद्देशानुसृतप्रसंगोत्पत्तिरिति चेन्न दनपत्तिस्वदृष्टीनेतावदाह दृष्टीनस्मर-
 णयोर्हीति पूर्वै हि स्मरणार्थिके सहिदृष्टी नुभूतार्थेपिलयेत्यादिनेदमुपादित-
 म् यत्किल दर्शनस्य स्मरणोत्पत्त्येतद्युक्तमेतत्संवेदपरा मर्शमयचित्तत्वे तदाम-
 वतिभिन्नविषयत्वेनाप्यथा इष्टमसंवेदपस्यमवदृष्टतायदिदं विमर्श-
 मिति स्थानतया प्रतिष्ठापदत्तेनाह विमर्शमयत्वमिति क्लिप्ततापि विम-

प्रसंगोत्पत्तिरिति परा मर्शकत्वात् तदवस्थापुनरपि मित्याह वास्तवेति प्रमातेति अ-
 न्नमित्यादिना नीतिर्भासे इति विकल्पजीवितः सन्तानस्वभावस्यासावित्या-
 ह तदेकं चेति अतएव प्रवहपत्तेनोदयाद्युपादेर्भावविकल्पावकत्व-
 शीरप्राप्तमेतानेनान्वितं ततोऽप्युक्तं तदेकं चेति अत्राप्यपि चिदयति त-
 याहीति अतभवजसंस्कारविकल्पस्य प्रमातरिविधायित उक्तं हे-
 नादिह संस्कारविजायतमिति नेष्टमिति सत्यं यमिदिरपितत्रापि यः
 परा मर्शविषयो लोकिकस्य सः चिदेभदा प्रमात्रमभेदसारस्य वेदितः य-
 पाणेन नरुहोमानविकल्पात्तरे अनेत विकल्पात्तरे संस्थाप्यमात्रमभेदप्र-
 मत्तइति एवैव विकल्पानुदये व्यवहार्यते वनस्याः संस्थित्यनच समन-
 न्तरमेव विकल्पोदयोपुक्तः क्लिप्तितेयोरविशेषप्रसंगादित्युक्तं ननु त-
 दनेतरेयपि नविकल्पतदमित्यापिका लोत्तरे स्मरणस्योत्पत्त्यभावात्
 क्षणोत्पत्तिरिति न्याह नेचेति तेषामित्यवास्तवप्रमात्रादिनाम् प्रमा-
 त्वविकल्पात्मनोत्पत्तेकस्मान्पुनरुक्तं आह अतरेति क्लिप्तितया स्मरे-
 त्प्रमयेभवत्यविकल्पत्वेन यः संस्थित्या प्राप्ता संस्कारविकल्पो यमितीद-
 नीतानकालान्तरमावपि अतएव संस्कारविकल्पो दृष्टो नीलानुभवोत्तर-
 तदिकल्पनविच्छिन्नसंस्कारकनिविकल्पान्नभवइति सिद्धान्तमभेदपि न-
 स्यात्स्मरणम् यदि वा वाक्येयमेतत् अतरेत्यादिना कालोत्तराभाविना-
 पिविकल्पनसंभेदा क्लिप्तितेनैव न स्यात् इत्युक्तम् अतएवेत्यादिना तस्म-
 रणोत्पत्तिरभेदप्राप्ते चतुर्नविकल्पयन्निवदना इत्यावेदितम् तदवस्थापे-
 मित्यविकल्पनस्येता प्रमात्राभिवित्यम् न च तत्राद्यवस्थापनेनेति विमर्शस्य
 क्लिप्तितदर्शनादात्म्येनैव स्थितिः सिद्धा ततश्च प्रत्यक्षसाधनेन प्रत्यु-
 कल्पनादात्म्यमेव सिद्धातीति विरुद्धाये हेतुः ननु कालोत्तराभावी वि-
 कल्पानास्तिमितानुभवसंभेदे प्रभवति तत्तथैतत्संस्कारो विच्छिद्येत ।
 समनेतरवर्ती हि विकल्पो नेरन्तर्द्वारादयगलक्षणाः का संनिविकल्प-
 कसंस्कारे विच्छिद्यन्तकालोत्तरादिने विकल्पलक्षणा प्रमातरि न क्लि-
 त्त्यावपि कश्चिन्नापितस्मरणस्येता शब्दाह विकल्पोपि चित्त्यावपि
 शब्दासृजकः सान्तिगृहीतप्रसंगोत्पत्त्या संवेदविकल्पः सति सभाव-
 एवैकवलेकदा चिदनुभवच्छायात्तरागादयमसृज्यसृज्यतावपुषा-
 नावभासेन स्मरणोत्पत्तिर्नेन स्रष्टुविषयेकोभवति विषयेको प्रमात्र-
 व्याप्यतमसापि सति प्रमातरिसापि विकल्पमयः विकल्प एव वेदा-
 नीमिति प्रतीतिचक्रम् सतिरेव सात्त्विकस्यैव प्रत्ययः स्थापि-
 कत्वेपि च प्रकृतितो लिगातिवृत्तिरुपगतापि मपि उपपत्तिकमित्यादिव-
 त्स्मृतिशब्देवाजातो वज्रवचनात्तेषां चेतोभवेतदित्युक्तं सिद्धाती-
 रिति

यत्वेस्त्विति वर्गीकृतं बोधकम् अथवा शब्दसंकेतस्त्वितेरायतो विकल्प इति
स्मार्तः संस्वरभावविकल्पमवेत स्त्विति प्रमात्तस्यानन्तरं मानयुक्तं त्विति विम
र्शस्वभावे प्रमानुसृत्येन भवेन स्युषास्यमानेन स्यादेव विकल्पः काश्चिदन
भवानन्तरं कालात्तरेपिवेति अस्ति पुरा मर्शविकल्पस्त्वितरभावादिति
कारावप्यलब्धिः तदियता प्रत्येन स्तेमिरस्याभव एव दर्शयतः नानुभ
यते तैमिरस्य स्त्विति रवाधितासात्स्मिन्नसति कथं स्यादित्याशं कविम
शब्देपि स्तेमिरसमर्थनेपक्षोत्तरं गृह्णाति सेस्त्विति त्विति विमर्शमेव स्यात्ते
मिरस्य च न काश्चिद्विरोधः तथा स्युषावहितमनस्तास्महिस्ताभवर्षादिदृष्ट
मानपदार्थविषये विमर्शभागः प्रकाशोपाभिन्नः चाणामात्रभावे दक्षिणत
रविकल्पाभ्यासेन सोऽहोताननीत इति न कालात्तरे स्मर्याते ननु प्रकाशा
शोषेवमिति सोऽपि प्रकाशभागरातो विमर्शो न स्मर्यते मेवम् प्रकाश
भागस्य हि त्वसंवेदिश्रोतिलक्षणापि विमर्शः सोत्तरं गत्वा दृश्यप्रत्ययम
योनित्वमवच्छाणामात्रमाव्यप्येतरस्यात्वाद्दृष्टि मयत्वेन पटीयानेवेति ते
नावश्याप्येते स्वरूपस्तदसौ प्रकाशोपा निष्ठ एव स्मर्यते अर्थभागस्तप्रमा
त्तत्वे हि रंग इति तन्निष्ठे विमर्शः पुनर्विकल्पपरस्य रास्यस्त एव प्ररोहमभे
ति नान्यथेति सर्वं सुष्ठु स्युषा तदाहेति तत्सर्वत्र समर्थिते विमर्शमयत्वसं
त्यर्थः अनेन समस्ये तस्य पूर्वोक्तसमस्युषाह त्वरित इति हेतुपदं क्रियापद
रास्यभावत्वं दिसौ उपदेयाद्यानायुक्तं स्यात्वावर्त्यमाह जानंहेति सूका
रणापीनमिति काकात्तिवत्त्वं तत्र विशेषात्वेन योज्यमयदाहुः छदाद
योमीलितं चक्षुःपटेन हिनप्रपृथीति स्मर्यादमित्योहोति अथवा वनस्य
आदिपदस्य च प्रकारार्थस्य वाद्यानाययुक्तौ उपदेतस्य वाच्यमाह क्रि
यापीति शयानासनादिकानिरुत्तेषां ननु रात्रौ दनादिका वासे स्वरूप
शब्दादि प्रथमे क्त्वा जनितान् अत एव तत्र तत्र पुनः पुनर्दर्शानानि नोपयुज्येते
इच्छा वि विमर्शेनेति पुनरेतदालात्तरापनतम स्यादिति नासंभाव्यमेतदि
त्यर्थः अन्ये देशे इत्येव इत्यादि पदेन प्रकृतीनां दिलक्षणा गुणाः यदि वा
अन्ये देशे मत्स्यस्वभावे च इत्यादि तद्विषया तदाहेति एतदुक्तं दृष्टमान
शब्देन हेत्यर्थः अन्यसंभानं प्रावृत्तिगोति तादृमिच्छा योजनेनेति
लक्षणेन तृतीयाऽदमिष्टमिदमिष्टात् इदं चेषणीयमिति हानोपादाने
छानामनसंभानेनोपलक्षिते यदीषणीयत्वे तेन विना तदिति हानम्
पादाने च प्रतिज्ञायत्तत्रोपपद्यत इति संबंधः वाचनेन त्वरितपठनोद्गाराणा
देरिहोपलक्षणा मिति विवृणोति त्वरितपठेपीति स्थानेन मर्थतात्वापेदक
राजिह्वा आदितयोः परस्परं संपर्शमिति वर्णानिष्पत्तिर्यतः स्पष्टतां द
य इति स्पष्टपदम् ननु सूत्रेकैतदस्ति यदुक्तौ दर्शितम् आह तदर्थम्

[illegible]

३-
अ-
ही-
२४६

नमस्तस्मै
वोधनामत्रेसमर्थ

अं

योरयोत्यमत्रमेतन्मभवेति किंचित् यस्तथावृत्तार्थोपासोवचने
सुवोधमभवेवोपासोवचने योवस्तन्निवचने नवयदित्यपत्तः स्वतः
ज्ञानात्मानमवति कस्यस्य चेत सामान्येति कृतम्: खल्वस्यति
चेत् आह मनस्कमेति ननुमन्स्वरूपवोधनसंसादनमात्रेणोपास
उच्यते समन्तरप्रत्ययाद्येयदृष्टतन्निष्ठादेशविषयतावोधनसंसाद
पितुसामर्थ्यम ततश्चतदोपाधिकप्रवृत्त नप्राप्तिविश्रान्तकसंसादापा
रुपाशोकाशमनमेतत् यद्युच्यते नेचति अयेचात्रभावः यथानीले
दृष्टमानेनीलदर्शनसुखात्सकतावेत्सवेयत् तत्रविषयतातावत्री
लेनकृतामनस्कारेणवोधनप्रवृत्तानुकेनेतिचित्तम नतावदि
षयेणानार्थरूपाः सुखादयश्चयगमात् अथचमातिमात्रदस्यमन
स्कारगतः संस्कारविशेषोभावनात्मानिमित्तत्वेनाभिधानवः यथोक्त
मवद्विरेव विशेषात्प्राप्तिताययोः भावनायाविशेषोतिष्ठेवशब्द
नृपत्वेपिनिर्भासमानेनस्कारगतएवसेस्कारोवहितस्वल्क्षण ।
विशेषस्वभावावापरिज्ञानरति किमत्रप्रणाममर्थनीयम् अथमा
त्रेतिमात्रपदस्यायमाशयः यद्यप्यमन्ततैयत्रपत्तेसुखादी
नातदपिनिधताभावनासहकारित्वे नतन्निर्भासेवाप्रियत्वेनसुखे
यः प्रवृत्तेपिअयमेवविधिः तथाहिप्रकाशमयत्वादर्थस्यप्रका
शस्यचविमर्शजीवितत्वाविमर्शात्मकत्वपथस्याप्रतिनियतशब्द
मेतन्नपरिचरितशब्दात्मकविमर्शविशेषप्रवायेसेकीनप्रहण
पदीयः स्वाहितमनस्कारसंस्कारहितः साधोवाप्रियतेनप्रहः अ
प्रतिनियतेतुमायीयेविमर्शः लिङ्गिरोनिर्देशाप्रोक्तलक्षणोविशि
ष्टकारदकारादिसंभेदमभजमानेमायाशक्तेरेवमापरः अमायी
त्वेतात्मानित्ततोदितेनकाराविताकाचित ननुस्वल्क्षणमाय
वस्येतात्मानसेकतविषयतासामान्येचापमार्थिकेनेदियग्रासम् ।
तत्कथंस्वल्क्षणोदृष्टविशिष्टशब्दोदपतिरित्यपेक्ष आभासनि
कुरुत्तकस्वल्क्षणमाभासमात्रेदेष्टाकालेभासासेकचित् ।
सामान्येपरमार्थसंदेहोदृष्टप्रमाणनविषयीकियेनप्रत्याभास
मायावापरादृष्टमाणादितिहृदयेरदृष्टोत्पत्तिरुपयति रमणीय
तेति तत्रेति नीलेदृष्टमानेनरमणीयाभासविश्रान्तमेवयथासुखं
एत्सुखजनकदृष्टवतातथा नीलाभासविश्रान्तेनीलशब्दनेदृष्टे
नीलशब्दजनकत्वेवामविद्यतीतिनकिंचनवेधमाम तदेतदाभा
समात्रविश्रान्तमेवयथयित्तमाह अत्रमापीति एतत्स्वरूपतयाज
यति तद्वदितिस्वल्क्षणमनावृत्तमानेकातत्रभावेनपाशोकायमि
देमेवाकृतमरमणीयतेनादि नत्वएवचनसारपरिपोरमलेप्रहृति
स्वल्क्षणजनविशिष्टमेवस्वल्क्षणमिच्छतएवपिवागीतोदाप्रनः

वन्ता

अथमात्रेतात्कालिकंयत्स्वित्तत्कालिकेनेवस्वल्क्षणोत्कर्तव्यम्
तएवेदमितिदेवगीतेरमणीयमिति रमणीयताया अर्थपक्षेस्वल्क्षण
स्थानेन नत्वर्थादपविकल्पतासाधेसामान्येयान्तिक्षिप्तं स्वल्क्षणः प
र्यतस्माद्विभ्रान्तिलक्षणोत्कर्तव्यमितिहृदयेविश्रान्तविशिष्टेनस्वल्
दृष्टमिति तत्राकथंभावनेपयोगः भावनाहिविकल्पा वन्तस्वभा
वाविकल्पातीतिकथंस्वल्क्षणोत्कर्तव्य एतदपिस्वल्क्षणमिति विधि
तादृष्टेपिभावनातावदवशमपयोगितागीतधेनाहिनस्वल्क्षणोत्कर्त
तिमात्रनीपरिमलेवा मधुकरश्चवदित्याश्वयेति तत्राप्यनेकनस्माभ्य
स्वल्क्षणानवधेयोवीतराजन्मादशनास्वाभासस्यनवेपज्ञानस्य
हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेरिति तत्रादिपाकानुगुणानामेवामिच्छात्की
सुनानातासामानादित्वाविशेषोतिष्ठेवशब्दोत्कर्तव्यतावशमपयोगिता
पानेत्यंस्वल्क्षणसंस्कारयोरकदृष्टत्वादित्त्वनेयतावशमपयोगिता
स्कारनिधोयस्यप्रवेयप्रवृत्तकायासहिमापनतप्रवेयममनस्कार
शावितीतिवोधनार्थेनदृष्टमात्रेवोपेक्षात्मावितरितेप्रभविस्वभा
वः अथदृष्टानुखादयश्चित्तवः पक्षः तत्रचभावनायाः विशेषोत्कर्तव्यमिति
वशमपयोगितासामान्यमर्थमवद्विरेवविषयतावत्स्वल्क्षणः अस्मिन्
प्रपिअथपक्षेनवचोक्तियेचर्येदृष्टमिति तस्यः पर्यतेवदोमेवद
नञ्चायाधारिणोत्कर्तव्यतायागतस्वल्क्षणप्रवृत्तस्वल्क्षणोचविश्रमः
प्राप्तिमहकभासाहेसुखीतिवद्वत्तयस्वेदनेसुखदृष्टपत्तेनञ्चायतोउ
क्तयुक्तासहकारित्वनापेक्षतएव एतत्स्वल्क्षणोत्कर्तव्यमिति इतिउक्तं
स्वादिनातेवेवोजनान्तरस्यावाचकदृष्टमामिच्छन्तस्वल्क्षणमेवविषय
एतयाअभिलाषस्योजनानुक्तेवेप्रथमदर्शनस्वल्क्षणोत्कर्तव्यमिति
षयोजनानतः आह संस्कृते स्वापादानेसमन्तरप्रत्ययदृष्टमनस्कारा
वितेनापपदितः स्वसेवदनसिद्धत्वादयहृदनीयः शब्देनेतिदृष्टानिर्देश
नमितिप्रसिद्धोयः प्रमातृदेष्टृश्रुतातिरिक्तोवापारत्तदाश्रयानेनाव
शेषभावितासावलोदवातीतो ननुक्रममुपरैः पौष्टतावापृताक्षस्य
द्वारप्रतिभासनाम् अथस्वल्क्षणविवतर्दनेर्देशावेदकमिति एतत्परिह
ति अथसहकारिसहितेतिस्वल्क्षाननस्कारदर्थसहकारित्वनापेक्षमाणा
ताभिलाषयोजनवोपेयाचतमनेपक्षमाणास्वल्क्षणमेकदृष्टममेव
तत्रार्थेहिसहकारिणीवोपेविषयस्वल्क्षणसदृष्टः सद्विमर्शः
अद्यावतादस्यतदभावेविषयस्यात्मविषयासद्विषयः सामान्य
विषयोवामवत्स्वल्क्षणमिति किमत्रागुरुम् अत्रावितिदृष्टान्तान
सास्तिप्रत्ययश्रुतादिनाचदृष्टानान्तरपिप्राप्तशः समक्षता न
न्विदातीमिदमिति सर्वत्रनीलादिवापेक्षादनेचेत हिनकिंचि

यं

भं

जा

यत्

च

३.
प्रा. २.
प्रतिज्ञा
टी.
१५०

त्रिविकल्पकम् अस्त्वैवंपरदृशिकितोविचरितम् ननुभवतामपि क
 योत्रिविकल्पकतायावर्षसमर्पणीया तत्रैवेतोभवेत् तस्योहिनिवि
 कल्पकदशायामेश्वरोभावः पशोरपीति तत्राह अस्माकंमिति त्रः परदृश
 ताद्विषोषकः उदेवायुनेवरक्तः सेजानामिकरोमिसंकाचितस्वरूपे
 वंनियतिकलिरभापुहविद्याकालासायाश्चकंचकपेकपतिवृत्तप्रकाश
 स्वभावोयः प्रकृषोनामसायाप्रमातातस्यसमस्तपुष्पासीतिप्रभृतिबु
 द्धीद्वयविशेषहृत्तिवर्गयदेतन्नापिबेदीतिहृत्तिरूपतत्रैवस्वरूपसामान्य
 रूपमशुहविद्यातत्त्वतश्चनस्त्वतंत्रकिंचिदपित्परमेश्वरस्यैवशक्तिस्तत
 स्तस्यानविशेषहृत्तयाग्रा वच्छरीरिनिर्गुणैविमस्योवेदीत्यादिहृत्ति
 विशेषाजितेरभिव्यक्तोमायाशक्तिसंकोचायसारितोपिप्रशस्यते
 काशोपासिज्ञोलादोवेद्यतादृशोक्तिरित्यप्रमानेप्रकाशस्यस्वाभा
 विकाशमशिमपत्वायदहमिति विमर्शनेतद्वाच्यंभावप्रामेयइदं
 याप्रमातृप्रमेयान्तरभावाद्योहनप्रणयातिर्दिष्टत्वंविकल्पमानत्वं
 नास्तितावतियतोमनसः सम्यग्योप्रमातृप्रमेयभेदोदृष्टकोन्यवसाया
 त्माविकल्पनव्यापारेनादितउत्पस्तन्तनासेभाव्यमेतत् तत्रचेदंता
 निर्दिष्टत्वाभावेनीत्यादिमात्रविषयभेदप्रथमतःत्रयामायासंस्त
 रस्यतत्रापिभावात् ननुसर्वेषांप्राणैश्चरताप्रमाणातावप्रमाणालक्ष
 णेभिरमेवदृष्टिगम्योद्यताद्यमायाप्रमातृभावस्यसत्त्वेत्यावस्थानम्
 उदितेनविकल्पनव्यापारेणोपाहृतो वृत्तेश्चिंत्यताइतारभात्यमा
 तृप्रमेययामंदकः प्रमेयविप्रान्तरादीमिति निर्दिष्टोभवन्त्यापेक्षया
 प्रसारितरूपः स्वयविकल्पनात्मास्वापेक्षयाश्रव्यतिविकल्पकताया
 वहारइति सत्त्वादिप्राप्तुभावताप्रसारितोपाहृतभावताविधियकल्प
 नादृष्टामेवैतन्मभ्यतैवेविकल्पनैवकल्प्यतिविकल्पस्यत्ये यदो
 वंविकल्पापेक्षेनानिर्दिष्टताभवन्तमेवचनवस्तुस्पर्शीनिचक्षरादिप्रा
 वस्तुनिवेदंताविमर्शः स्यात्तत्रैवमिति विमर्शस्त नचतेनव्यवहारइदं
 नीलेदृष्टमानेदृष्टगम्यतिव्यवहारमाद्यतस्यतिदिपति संवेतिउदंताति
 ईशः विकल्पपिहितान्यंनयावस्तुविषयइति निर्णीतप्राकभ्यतिवंचाव
 सायस्योत्पादोवैरूपतेचतद्व्यालस्त्वता इत्यादौ ॥ ५९ ॥ ॥
 ननुप्रकाशस्यजीवितंविमर्शइतिसामान्योक्तम् उक्तकथमसत्त्वा
 योभोभवतनुया यत्तस्यूलोयत्रस्तदाविकल्पता तत्रयदिदंप्राहृतं
 स्यूलंप्रवृत्तमीत्तमिदमितिर्दिष्टतासमायापदोचितोविमर्शोमा
 याप्रमातृप्रकाशस्यकथंजीवितमिति यः शक्यते तस्योहे शमयित
 नस्माकंस्यूलः प्राज्ञोक्तवेदकपृथक्प्रकाशतयाविषयस्वभावः प्रका
 शाजीवितमिति विमर्शइतिवास्मयतइतितात्पर्याभिप्रायितयाविमर्श
 यवसायः

सबुद्धेर्ह्येवमौचितः प्रकाशरूपायावतयेामन्यतमोविस्तरेतद्विषयप्राम
नप्रयानंतथाशाब्दाद्यतिरेकानावज्ञापरसेवेद्यते तत्किंविमर्शस्यान्य
द्वप्राप्तियस्याज्ञानेतस्यमोषायापिस्वरूपं चेत्यभिहितंयत्कस्यामरूपातिरे
किणीपरेषाप्रक्रियत्वेवभासतेनविदन्त्येति नामचटश्चिद्विषयप्रभेदरा
कारः तथानामग्रयमिति इत्थंकदिनम् इतिविशेषसामान्यविभागनयोच्चा
म् अतएववृत्तावितिषाब्दह्येतदध्यवसेयविषयाध्यवसायनिष्ठप्रयुक्तम् त
देतदभयमाध्यवसेयम् तद्विषयस्तविमर्शोध्यवसायस्याभ्यासतिरेकीया
नकदाचिदेताविषयापित्वात्सवदरसित्यवभासतेयोध्यवसायोमायाप्रभानुप्र
काशस्यजीवितमित्यस्याकेपक्षः ननुषाब्देवाध्यवसायः तेनाद्येचोद्येपरिरुते
परेषास्यप्रभेदपरेषेवप्रकाशवपुषः परमार्थतः सापत्तिः सपवपुषप्रभानु
रूपतयाध्यवसायितस्सरतिजानातीतिननुजडस्यवदितत्वेत्येतत्प्रातिस्विकंकिंच
नवपुः एतच्चोक्तंज्ञानस्वरूपोह्वनशक्तिमानित्यज्ञानेनहितीयोपिबासोहोप
साधितः नामरूपातिरेकीचाध्यवसायः प्रकाशतेहमित्यात्मेवततश्चेदनिर्देष
त्वाभावेनपहवनीयएवमोपीतिरतीत्यस्यापिदत्तमुत्तरम् चेत्यभिहितंयत्
वसायशब्देननामरूपशब्देनचयोजनीयमवज्ञावपेवमितिस्वरूपः एवमवज्ञा
यति इदेति इदेतयापरामर्शपयत्नैश्चटश्चिनासाध्योसंबन्धमानेचटश्चेत
दध्यवसेयत्वेनविषयाध्यवसायस्यनततस्यस्यमिदंभावावस्थप्राप्ततिप्रयत्ने
चोद्येपरिरुतेनम् ननुषुहेत्यादिनाद्वितीयम् तत्त्वध्यवसायस्यैकप्राकृतसमाग
मापिकारेवज्ञाते आह सत्यम् सर्ववर्तनतेत्रेवविश्रान्तिरप्यपरमार्थतः अ
थवेति नत्वित्यनेनयोच्चां ननुनास्तेवेति अनेनरतीयाशोकातिरासनास्ये
दर्शितेनाम तावद्विभागोतिवाच्ये कदाचिदिति एकस्मिन्नपिस्वल्क्षणो
स्युदावभातेविशेषनामेत्यवभासमेदात्परमर्शभेदोव्याख्यातः अथप्रमेयभेदा
दध्यसोभवतीतिवाच्ये अथवेति स्वलक्षणोप्रत्यक्षविषयविशेषपरमर्शः अ
नरूपमात्रदर्शनेपिद्विकश्चिद्व्यमन्यतमोविशेषश्चित्परमर्शानविशेषएकत
मः स्वीकृतएव प्रत्यक्षविषयभावेनयद्विकल्पनेतद्यदातेदितर्शनानन्तर
मयविशेषानपेक्षतस्मित्यदातदाविकल्पनेसामान्येनपरमर्शः विशेषोपि
हितज्ञावरूपमानः परमार्थतः सामान्यात्मेवसेपद्यते ननुचटश्चित्विशेषः
किंविकल्पनेनेवस्फुरति स्फुरतोपिवास्यायमितिपरमार्थत्वेचटः पटश्चित्
कल्पयोनेवेचित्रप्रसंगः अत्रोच्यते चटश्चित्विशेषश्चेतत्सर्वतोतिराकांक्षासं
र्गावाक्यार्थविकल्पसम्वित्तमयमिति सामान्यरूपापदार्थविकल्पोचित
स्वपलक्षयति ननुदर्शनानंतरभाविनोनिग्रयस्याध्यवसायत्वेमायाप्रोक्तम्
सूत्रेनिर्दिष्टम् तत्समराविकल्पनादेः परमर्शस्यकथं प्रयत्नमितीह नविचारि

५ साभात्पेना
मत्तुत्तनसि
नेवद्वुटाव
भासे

माभासांतररूपेदमितिप्रधानपरास्प्रपत्तयोह्यसतिराजपरुषत्रयोदेव
 राजादीनांप्रधानपरास्प्रपत्तत्वाभावेद्यत्वेत्यापकानामुक्ताभासानांअप
 रामर्शांतप्रकृतेपिद्येयुमितिपराभर्षीचैत्रावृत्त्यायुगामाभगमनात्
 दभैर्देवैदंपरामर्षीत्वायाधेनयस्तःस्वतएवमप्राप्तोविस्ष्टोभैदस्ताद्रे
 िमिदित्यायेततत्त्वबाचकःतत्राप्यनेकशब्ददर्शनेजातिव्यक्त्यर्थेनवा
 स्वरूपान्तकवाच्यप्रवागस्येवाचकस्यापिरास्प्रपत्तास्तीत्येतदेवसन्देहमिति
 म्इदंशब्देनसात्पदपरामर्शात्शुक्लःपयःतिचशुक्लगुणस्यैवमेवप्रका
 शितपरास्प्रस्यविशेषाभावात्कालेनपुनःप्रकाशपरामर्शमिस्त्वतोने।
 कलातालसतापत्तेनचकृतसेकेतेनचैत्रावृत्त्याःप्रतीत्यर्थोभवतिशु
 क्तगुणावत्स्वावत्तपववासेकेतकालात्प्रभृतिवावाचायस्तस्येवतस्यप्रका
 शनात्अतएवावत्विशेषाणांविशेषाभावेपित्वासाश्रितिव्यवहारःततश्च
 पृथगिदंतापरास्प्रपत्ताभावेनात्रःप्रमात्रतत्वाद्देवेनपरामर्शमितिसेदि
 ग्यमेवेत्साशकगहस्वनभ्नातिनिहप्रकाशितस्यपराभर्षीभावेप्रकाशितत्वं
 मेवदृष्टमितिदर्शितम्ततश्चपथावाद्यास्यनीलस्यप्रकाशमानस्यनीलमि
 तिवाचकपरामर्शत्वावाचकस्यापिप्रकाशायावत्तंभावेविमर्शेनतचोत्स
 रूपाव्यतिरेकेणातद्विजातीयेषाद्येतरमस्मिमासात्तद्वैवाविशेषरूपेवापेन
 तत्रैवावाचकविशेषरूपेविरुद्धभवेतचानेकशब्दत्वाप्रयोगात्तत्तद्वैतानश
 द्येतेरेण।तद्विजानीतवस्यायानीलपरामर्शस्येवाभावप्रसंगात्नीलप्र
 काशयोगात्तत्सत्तात्पर्यपराभर्षीत्वावपराधस्यतोनीलपदःपराभर्षी
 कस्ततःस्वपरामर्शकत्वमेवास्यस्वप्रकाशत्वमपराभर्षीद्विप्रकाशस्यत
 तःस्वावश्रितित्वेदित्प्रदीपयन्तुदगावरागकविष्णयाभिधानयमीसहि
 सुतात्समासुरत्वेत्यात्मनिमवहुतादवधीतियेनेवचास्वरभावेनार्थप्रका
 शार्थसेवेदेनरूपेतेषापयोगात्तन्नेवसात्मनोपिसेवेदतरूपेतेषांभावेने
 प्रकाशश्रयतिप्रकाशस्यफलमभिर्द्विजमितिअ
 विमर्शतदीपतरूपाप्रकाशप्रसुताज्ञानेनसात्मनाप्रथमानेतयेवप्रथा।
 यार्थमपिप्रथमानैकरोतीतिस्फुटमेवस्वपरप्रकाशकम्तेनदीपःस्व
 परदीपतःशब्दःस्वपरशब्दनात्कःज्ञातेस्वपरप्रथारूपेवित्तशस्त्वसुपद।
 विमर्शरूपेनपृथगरूपेतेजानस्वावप्रवस्यसेवाचकतदर्थपरामर्शप
 रास्प्रपत्तप्रकाशमानत्वादितिस्वावःपरामर्शभावेप्रकाशमेवतभवेत्
 त्वाभावविरुद्धजत्वप्रसंगादितिव्याप्तिसिद्धिःवाचकःस्वरूपेणवतस्ति
 याकर्मतदव्याभावादीपज्ञानवदिति तदेतद्वाह नहितेनेत्यादिनाअन
 भिधयेतिअपरास्प्रपन्नविषयत्वमिन्द्रियगोचरत्वेतद्वस्येवशब्दस्या
 पिभवन्नज्ञापकस्यहिकिमैतदपूर्वम्अत्राहवाचीभावपवेतिपरा
 स्प्रपत्तेरर्थःअतोयविशेषश्रुतिवत्आहप्रकृतेतिस्वरूपवाच्यत्वमि
 तीयप्रकाशेदशविशेषश्रुतिवावत्तथाप्युपकान्तमानरूपंयथाज्ञाने

प्रय

जेयगृणचभासते अर्थह्येतथाशब्दसङ्घटनप्रकाशतन्निग्राह्यत्वेप्रहस्यते
चेदप्रतीतिरस्येयथातेष्वसर्वेष्वनुमानमितिच एतदेवसुख्यति ज्ञान
शब्दस्यादिनाग्रस्येन नन्वतज्ज्ञानेयथादीपात्लोकप्रालोकान्तरेनापेक्षते त
थात्राज्ञानेप्रोक्तशब्दोत्तरमपेक्षते एषेवानपेक्ष्यस्यसङ्घटनवाचकता नन्वेव
उदस्यन्ताफलोकोपपत्त्येवमस्मिन् नचालोकेसङ्घटनवाचकतमस्मिन् नन्वेव
तास्त्रयवाच्यमपिपेयमित्यस्तपरास्त्रपयतात्तत्तमस्यतीयाप्रमानुत्तरे
नेतिशंकासुहृति अभिप्राचेति अभिसन्धेयनयथाकविकराप्रसातमपेक्ष
ततयाशब्दस्वभावप्रयोगात्प्रतिपत्त्यल्लक्षणोपमातद्विधारणोपयोगोपनिष्पन्न
तापरागमनमिमिकार्यः तथाचदस्यते सङ्घटनविशेषेनैवरीति एवस्वभावान्तस्त्रे
वेतिपुङ्क्तं तदुपसंहरति तेनानपेक्षेतितात्पर्यं कपवाप्यप्रयोगोत्तरमवाचकः
स्वङ्घटनपरास्त्रपयत्यपरास्यस्वभावत्वात्त्रिभयादिज्ञानवर्दिनिस्त्रभावात् तिस्र
यसंशयादिज्ञानातिहिंसालनिश्चयगृणापेव अनिश्चयदिसेविङ्घटनविशेष
सम्यनियतोव्यवहारो नभवेत् यदिहितयापि भवेत् तत्रोपनिष्पत्त्यादिसं
भावत्वात्तत्स्यप्रकाशप्रकाशोर्ध्वप्रकाशमात्रादर्थ इष्टोमिहाया
मप्रत्यक्षोपलब्धेतिनोच्यते निश्चयान्तरापेक्षयाचनिश्चयस्याव्यव
हारोपावस्थासप्रकाशत्वाभावउत्सवेदनोत्तरापेक्षयान्तरेणोपनिष्पत्त्यात्
तन्निर्दिष्टकथेयव्यवहारोतिवक्तव्यमनरीमः कल्पनाश्रयतिसेविदितान्तिस्
दज्ञानाश्रितवृत्तवृत्तस्योः प्रवृत्त्यापरागमात् शतिविज्ञानोत्तरप्रेषणुदिपुद्ग
तिप्रसेष्यसादिप्रकाशोत्पादभिः कथमहेद्यतेप्राप्तवृत्ताभिमुखभा
वगमनेनसम्यात्तवसायपयर्तवेदनेप्रकाशानमस्यते उपेक्षाशब्दप्रत्यक्षभा
वतः सत्यप्रकाशास्वभावेनिष्पत्त्यभावजायीकनीयत्वात्सम्यगीतिननिश्चयो
त्तरापेक्षागः नन्वेवमशक्यसमस्यामिमादितीयास्त्वान्याविकल्पकत्वेयहि।
कल्पनामप्युच्यते ततः कथंभवेत् अस्यसिद्धेतेतावत्स्वभावमवगमस्यतिनेय
नविमर्शमयत्विसर्वसंविदासविकल्पत्वेपितथापिप्रादेवव्यवहारपरिस
र्गमिः नहितज्ञानहृणोपपत्तामर्थवभिषेकते येनविकल्पतास्त्वान्यपुण्य
ते तत्सेवेदनार्तिरिक्तस्यतत्सेवेदकस्यारोपशंकातदपरागारादिवाकारकादि
णोसेवेदनात् भट्टस्वयवसायोपेक्षामेतदर्थमेवप्रामाण्यत्वेकृतिपराह।
सिद्धेसिद्धताद्यर्थे निरूप्येनतथाततरति प्रकाशस्वसेवेदनादेवस्यः प्रका
शितः सेवेदेनप्रकाशितमिति किमपराग प्रथमसायापेक्षप्रामाण्यवा
दिनान्तियतेवद्वयतिः यथासिद्धरूपेजलमिति विकल्पेताभ्यस्त
प्रतिभामानंतरभाविनिरजतमिदमिति विकल्पेवाकोटिद्वयस्पर्शस्यासे
वेदेनेपि साधकवाधकप्रमाणासम्भवात्संशयगृणत्वेफलतः पर्यवसित।
मिदम्यते तथास्वसेवेदेनभ्रमत्वाशंकायानेचोद्भूतिनिमित्तनसेयुज्येतेति
स्यायेनसमारोपकत्वेभवेदिति वेधनायाश्रभावात्फलतोनिश्चयगृणेत।

संवेदनस्यः

निसंवेदनं हि प्र५

३.
प्र जा
ट.
१५४

५०

५ व्यवहारनि
मित्तं

कोराचामेदेनेवसक्तम् नवलौकिकीमभदप्रतीतिमपरायसेकेतःफलं
 रायमविष्मति पतन्नसङ्गते नहीति ननुप्रतीतिरेवभवत्तावति हा किं तत्र
 सेकेतनविकल्पात्मिकापि यद्विशद्वारसिक्तातत्किंसेकेततेराण्यश्रुद्विनि
 ति मन्त्रोपिपरांमशब्दापारावृत्तादिप्राबुनमयः संपाद्यते सिवदृष्ट वृत्ताष्टापक
 मेपिनेसर्गिकोदवशकदिनलवाशाकलोपकमन्त्रपिलवारासइवमयति ननु
 धमाग्निरदवास्तुप्रत्ययकभावः किंमन्त्रसहृपाविवेकेनति यमुंश
 प्रतिपत्तिहेतुविचित्रतांसेवित्तिहास्यपदपायत्यापयति किंचिद्दीत्यादि
 नावभातीत्येतेनस्वसामर्थ्यादेवेति येमपतयेवंद्वियमितनिदिदीजादिकमिवा
 ऊरादावप्रतीयमानमेवप्रतीतौकाराणाम् तत्रेतिप्रतीतौतावत्प्रविशति अत्र
 स्यामेववातस्यामेवचेतिवादीतरम् तस्यादिधृमादग्निरितिवाकार्यप्रतीतौ विक
 लपदपायांशुमैहेतुमावेनविदितेवेष्टादिलक्षणायागिगतात्मा विज्ञाभावि ।
 जेना -- पिकरणातयाप्रविष्टोद्विप्रतीतौदेउश्वसेयोगित्वेनेकज्ञानालम्बनवि
 शेषाविशेषवादेवानहिवाकार्यविकल्पोधूसमेतेरेणवद्विमात्रपेवेतिभवति
 अत्रयत्नेयेतवायमग्निमेवपतयेवेककेवलप्रवृत्तिरिति तदभिप्रायेणातत्यातीतिननु
 प्रविष्टोपिधूमः प्रतीत्येतरप्रविष्टइत्युच्यते देदीधेतरतिप्रतीतौदेउश्वमिज्ञाना
 लम्बनविशेषाभावादेवपुनः शाहृद्राभ्यांएतल्लिगाभ्यांविशेषमाह अथैश्वर्यं त
 औत्रः प्रत्ययान्तिराक्षिपतेनक्तनयेवेद्वियवदास्ते नाप्यतमेवत्येवपदधूमबद्ध
 यदिदाएकवाक्यतयाधूमादेवशाहृद्राविषयव्युत्पद्यते प्रतीत्येदर्शनाद्युमानेवेतल्ल
 एतेनभन्त्याश्रमिषाख्यायास्तदृष्टाः स्वभावेयेतामितीयमानएवाधः शाहृमयः
 स्वीकृतशाहृनद्वेपोभवति ननुप्राद्वेनभातिचक्षारिवतापिप्रतीत्येतेरेभातिधूमश्व
 नचतस्यामेवप्रतीतौश्रृङ्गात्वाद्यारम्भनयेवेभाति भूतत्वादिवचनः अपिनेते
 तार्थनसावलिखितपदेनप्रतीतौभूतएव ननुभिन्नाक्षरीक्षणीययोः कपधृत्तांते
 ताद्रीक्षा वाचकइहशाहृलस्यचैत्राश्रयात् नचकाविद्वस्येतिदर्शयति न
 हीत्यादिना शाहृद्वान्निरित्येतेनरक्षिओः उगोचरएवशाहृपितुप्रत्यवमश्री
 ----- पश्चिमेवयः नियमस्यनिषेधोहेतुमात्र मध्ययेतेनसुश्रूयमाणा
 पीतितनयेतितपाहः स्यात् अलिखितदापिशहृव्यवहारउपोष्यत्वेनैवजपती
 तिशाहृविषयवक्तृदाक्यव्यवहारादितिभावः तस्यचक्षारिवाक्यरिमितेतिन
 येनचतुष्टयींवाभिदर्शयितुमाह ॥ अरमिति ॥ अनेनपरावस्थाज्ञास
 प्रथममिषादिनापचंपतीदृष्टापरावरावस्यासदाशिबीतावेतवेति इयंतेवता
 वदाहोप्रतिपादनकिपायांस्वतंत्रः प्रतिपाद्यस्यतदनीमेवआसृजितत्वात्
 परतास्तित्यादिनामथमाभूमिविद्यामायोभयस्पर्शितीमनोमयत्वेनेति
 अतः करारात्पस्यमायाप्रमाचुकल्पासायाप्राणा नाख्यावृत्तिज्ञाया

शतार्थयोः॥

५ तदेवार्थं
यशमर्शनं

३-
प्र. जा.
टी.
२५५

कमिकतेन चंचलपयाप्राणादुत्पादयते न भेदितो परस्परतः स्वरूपतश्चोवि
शरं च तौ वाचवाचकौ तयोर्मध्यमाभ्यावभासः स एव भूतवायुः
एकप्रपंचमीषद्वयति यतो तालवर्तिप्रपंचः महासेविदः पृथग्भूतो वहि
अस्फुटतामप्राप्तः तत एवात्ममावविषयेन तु सर्वप्रमाणाधारणः अत्यंतं
चलनं तस्मिन् सैकल्यनाहिते कजावतिष्ठते चंचलपवतो एव हीते हि सेवेदने
नस्मिन्नेति अत्र मणिरिविविधे यद्देतस्मिन् तत एव राक्षसाक्षेभावेन
दिनिरूपितम् सैसागोतामयराजवज्जवीभावलक्षणो देवचतुर्दशविधसर्गा
दिक्मेणावङ्गणावलादिनातर्कविवृतमूलभूतोसौ प्रपंचः यतो तालवर्तिने
वतास्मिन्नागहेषादिलक्षणो नाभिनिवेशापि प्रायितारसेनोपमो क आर्द्रताए
याम्भावलक्षणाश्चक्षुतापासने क्रियते वहिर्भूतो हि सैव ज्योतेन भिद्येति श्रुति
न्यायेन ममेदमिति सखं भावेकोरागहेषोर्देताया अप्यहेभावप्ररोहे भेदस्या
प्रवृत्तिर्मेरापिष्ठानः कथं सैवंपरति तत्रापिन रागादयस्ति मध्यमाभ्यावभास
यीययोग्याहकयो रुक्तासखं सैव पञ्चेति तत्रैव रागादयः मूलैश्चैकेनो
पवृत्तौ गीये भवतीति दर्शितम् मूलस्य चंचलत्वेन विचित्रः प्ररोहः सैसासे।
तुक्तम् अंतरालवर्तिनमित्यनेनेदमप्याह यस्मिन् प्रपंचे भूमे रोरं प्रपंचाति
सविद्यायामेवाभिविष्टः यथोक्तम् सैयं क्रियात्मिकाशक्तिः शिवस्यैव
एकस्य सार्गस्याज्ञातामिद्युपपादिकति यस्तु तैयैव हरिर्नृणावतिस
सैसासेव पुष्पाति यथा क्लृप्तं चूर्तिनी वं यित्रीति अस्यामेव चम् माभे
सौवद्वेषमावाचवाचकयोरित्युपपादयति तत्र चैति वेद्यवेदकप्रपंच
च नालक्षणो मध्यमायां प्रमाणाभ्यावभासेवेति बुद्धिप्राणलक्षणमाया प्र
माणाः

प्रसीधीयादपि पूर्णभेदेनेति यावत् न वितितथाभासेन हि भूतलचरवृत्तौ
यामासी भवेत् तेनेति वाचकेन शब्देन माया प्रमाणाभ्यावभासेन सैव स्यात्
दशायाम् वेद्यत्वेन हितदानी मर्षयवपृथगवभासेनैवावृत्तत्वं भावमेव
श्रवलयति परम् न तत्र तथाप्युपपन्नमिति सतागपि ईदृशः सैकल्यपिताह
मिति हितदानी माया प्रमाणाभ्यावभासः तउक्तम् स्वरूपवाच्यत्वेति अहंता
श्रवलीकारकारण भूतो सौवाचकः परास्वरूपमनपवार्थस्य परामर्श
कः वाचकस्वरूपेणावसहय तैर्यस्य परामर्शस्तो र्यगते देताधीयस्ते वाच
केपि प्रसर्पतीवनतसाक्षादस्येदम्भावः अर्थाप्यासदेव वाचकस्य प्रोक्त
भिचारदिप्रयोगे स्यात्तथाभावः अत्यन्तजपे प्रतिपाद्यस्यैवानुरभावे।
ह्रलिसमयस्यो ह्रलिसमयान्तेराभिरन्तेरायथानुवर्तिना दितया ज्ञातौ म
ध्यासपवसुतरो प्राणीति कुमेतदिदि नहेततामात्रमत्रेति स एव च प्रपंचमर्ष

स्यादिना वेदवरीदशामपरदशया एव प्रसरमयीति श्रूयति एवकोभातोये
वदपाएतयर्थेति ति दर्शितम् प्रमात्रिणादिना एवेत्येतेन मध्यमाभ्यावभासेन
याया अत्राप्यवियोगातिशयसर्वविद्युक्ततामत्रोत्तरदशयाः प्रदर्शयति
स्थानकराभिदशालके यस्मात्तु व्यापारोत्तरं ह्यपत्तं प्राप्यतद्यापमसे
पादितशब्दरूपतः प्रतिपद्य ओषेदियथायोगाभिनेन रूपेणातिभीसमाना
भिने च वेद्ये सभावाप्यासने हेतुपत्तं स्पष्टोतीत्यपरिस्फुटाकाराभवति
वैवरी हि व्यापाररूपावस्थानस्य सिद्धिदशा यस्याया प्रमाणादेर्ह भूमिका
मध्यासीनायेतभेदेनेतीलादिवैद्यवर्तिभीसतश्रुतिव्यवहारेव व्यावृत्ताभि।
रुक्तातलीलायवधिः तीलादि रपितपरमार्थतः प्रवृत्ताभिरंके।
यथाहः परमैष्टिपादाः चटादितविवृतासोपदृश्यते च चरादिनेति ननु अत्र
प्रास एव शब्दः मध्यमादिभुत्तुपादत्वे स्वमनीषिकामात्रमिति कालादस्यो
हे परमेश्वरागतमवधारप्रदर्शनेन निराकरेति अतएवेति यत एतावती।
शब्दव्यमित्ततः परादिहृणतया जपुक्तः जीवन्मुक्तोपरोदे विमुक्तो मूत्रि।
तभेदकः मध्यमोभेतामोक्षाय पञ्चसिद्धिदयकः वाचिकेभूतवि
षयिज्ज्ञानस्वामिचारिकाः श्रुतिबोद्धव्यजपमंत्राः सर्वाथमायकाश्रयि
अन्यथापरा इत्यतः कथं जपः स्यात् जपो हि शब्दावर्तिनस्वभावप
वोच्यते ननु ध्यातचित्तनायावर्तिनेन जपव्यवहारः जपव्यक्तयोवा
चीति हि स्मरतिनन्वागमोत्तराचितिः प्रपंचमर्षीत्यत्र सूत्रे पदितेन श्री
कालपादीयेन अयमेव शब्दताव्यवहारो दर्शिता इति श्रुतकामपास्यति
इत्येतामप्यस्यति केवलमिति लोकप्रसिद्धापेक्षायव्यवहारस्ततएव प्रो
क्तप्रमाणम् तत्र वदते हि तादात्म्यमपरेवीजै सर्वभूतेषु वस्थितमित्यु
क्तां यत्तस्यैवानेनयमिह कृता अतएव मयद्वययोपादाने तत्रोपपन्नम्
ननु यदि प्रावर्तिनेन जपस्तद्विच्छिन्नकालभेदमस्येति परवारूपे
कथं जपव्यवहार आवर्तिनस्य हि विच्छिद्यविच्छिद्ययुद्धीरागोदेव रूप
म् परावस्थायामिति सकृदि भातवत्सकृदावर्तिनमेव तत्र जपश्रितियाव
त आवर्तिनव्यवहारश्च तत्रोदयमात्रे सकृच्छ्रुतत्वेकवारवादिना सार्ध
पर्यायेणावविच्छेदशकानि वारिता यथोक्तम् प्रावत्सरसोचितेति य।
स्तुभ्योभयः परभावभावनाभावते हि या जपः सोत्रस्येतामैत्रात्मा
जपरदशश्रुतिपरादशायामप्यावर्तिनव्यवहारः सैपद्यायामस्योपपत्ती
मध्यमादर्शपतितायादशायाम् एवैकैककालश्रुतनिष्टमेव स
केतनमिति स्वरूपाविवेकेनाह परामर्शभिधानमिति यत्प्राच्यव
वहारकालेप्येव ववर्तिनी यन्मुखे प्रेक्षिते केतनमिति दर्शयति व्यवहा

ई.
अ. जा.
दी.
१५६

वाचाकारेतेवल्लभते तदेवचरणशब्देन टीकायास्तत्तम देशकालपरस्य
चाउपलः उपलक्षणात्तेज्यात्मात्तम तेनसेवेयस्यस्युदस्युदिरुपतयाज्ञाने
संकल्पसमस्यादिभेदस्तावदेतरेगः प्रत्येकमपितृनीलज्ञानेपीतज्ञानमि।
तुतरेगतरः स्तिलपित्वेदः खेमेदेनमित्येतरगतनः चिरमिदं ज्ञानं श्रीगु
रुमिदं मपमिदं मित्यबहिः साः पूर्वमिदं मपमिदं मित्यबहिः रगतं ॥ ५
स्युलेहस्तिज्ञानमिति वसिरेरुतमः इतिप्रधानभूतसेवेयपरागतः
सेवेदनस्यभेदइतिस्वार्थः एतमवतारयति तदेवमिति केवलमिति स्या
प्रसन्नरित्येतेनापिकविशेषसंभवयोक्तकेनयाव्यात्तेपीदवैधत्वेनाभेद।
भित्तियस्तएवेर वास्तवीतिदर्शयतिपरागमर्षात्तेनअपिप्राज्ञानेनवात्ते
नाभेदोभवन्नपिनावभासतश्चाशंकोतिगकरोति संवेद्यशब्दः परादृश्य
ताविश्रांतः संवेदनस्यपरागमर्षात्ताभिधानायव्याख्यातः ननुसेवेय
मपिभगवतएवाभिज्ञेतत्कथंसेवेद्यस्यभिज्ञेत्याशंकाह विद्यात्मनोपी
ति अपिप्राज्ञात्ताशंकाद्योक्तः परार्थज्ञानमितिसेवेयस्यस्यकाशने मा।
याशब्दोपार्थः अतएवेति यतोमाययाभेदेनप्रकाशानुच्छादस्तएवेहेतोर्व
द्ययर्मदेशकालप्रयोगः संवेदनमयत्वेनवास्तवेच्छादरपितेयंउद्देश्येतदत।
एवेतिशब्देनोक्तमभिज्ञस्यसेवेद्यस्यउद्देशः कालश्चेतिप्रतिपादयिष्यते क
मोभेदश्चयश्चउपज्ञातीयादपीतिच्छादपिच्छादतगत ननुसंवेद्येवैद्यः क
थंसेवेदेनकल्पतरुपतितमुपादपीतेतिचोयस्यहरति तत्रैतदिति वेद्यदृष्टा
यामपिनसेवेदनस्यश्रीशक्तोत्पलं चयितमितिनास्यसेवेदनादवीयस्यव।
स्थितिरितिप्रक्तमेव चोयोपधानेवेदनोपेयदिशब्देनक्रियातिपत्तिः योति
ताहेतुहेतुमज्ञावकपनायसात्किंविषयेतिकथयिष्यामाणास्यवाक्यार्थ
स्यतत्क्रियातिपत्तिविषयतोहेतुमज्ञावविश्रांतोतच्छब्दोच्योतयतिइति ततो
पीति अभेदात् नभेदेदिति तदावोधयर्मः प्रत्यक्षात्तामेहेयमितिस्वगतं।
क्रममुक्तामेदेवतत् ननुयोयस्यान्मप्रतायाप्रकाशनेमेवासनमुक्तमआ
हमायावशादितिअभिमानवले नेदमुक्तप्रत्येकशते नवस्तिइतिवात
वोधस्यावष्टमभित्तिर्मणिषष्टीवोधमवष्टमतिवोधः स्रष्टुपेदेकलीनेकरोति
इति यावत् अथवेतिअत्रवाक्यायोकर्तरिषष्टीवोधस्यतितर्कमणिज्ञानस्यत्वादी
नामपियः प्रत्येकस्वष्टुपेदेदनेतिव्याख्यानेतज्ञानस्यत्वादिलक्षणतस्वष्टुपे
देनेति एवंदितायाशब्दोपेयतत्त्वज्ञायास्यपौनरुक्त्यस्यात संभवेत्ताचसूत्रमागे
गतोस्तल्लक्षणाप्रयोगीया ततः पूर्वसूत्राय संहारानात्ययमस्यसूत्रमन
याव्यातमसाकं गुरुपादैरित्यर्थइतिवृत्तिवाक्यस्य एवंचात्रयोजनाज्ञानदि
इत्यतया एक।

वा

हेतु

चौ

ज्ञातीयमेपिविमिन्नदेशकालादिनाउपरक्तज्ञानमपिज्ञानान्तरस्यतोस
रणादप्यदाभासतइति समर्थस्तद्वृत्तितात्पर्यमेतिप्राह मायानुलोपीति
यतइत्तमवति बोधस्ययद्वायद्वाप्राप्रधानीभूतेनावष्टमनेनेदमसेवायेव
धस्यभावतादेववोधस्य अतश्चप्रकाशमानतालिगितनवध्याभोगाननिर्भा
सतावेधः किमहेतुयत्तदीयउपदेशकालभेदेनतद्वृत्तानुपनिर्वातनाभासनि
तिर्भासयतीति भागशब्दस्यायमाशयः यद्यपिप्राज्ञाशब्दकपुगलक्षणाप्रतिभा
यातथापिप्राज्ञाहकस्यचिह्नगोनमायाव्यापारापित्वचिदप्रापेतिनसिद्धेज्ञानशक्ति
संगवतोयतिरिक्तवोधभेदाद्विज्ञकल्पापिपरमार्थतोयतिरिक्तेति तदनेनप्र।
बंधेनज्ञानेचचित्स्रष्टुपेदेदितियः परमयोयामोहः सद्योपाहितः कल्पितभेदा
मेववस्तुशक्तिरितिहिसमर्थमितिप्रिवम ॥१॥ इतिश्रीमहासाहस्य।
दश्रीमद्यचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रतिभिलाविद्वत्तिविमूर्षी।
न्याज्ञानशक्तिविमर्षीः पंचमः ५ ॥ हुनमः मिवाय ॥१॥ ३०।
अहमानेदद्येच्छाचुदितेश्वरोक्तिषत्तमस्तोक्तिः ३०। सत्तासतरेगितमस्तो
क्तिमहेचिदृशीवेदे ॥१॥ स्मृतिज्ञानशक्तीविस्मयतदुभयानुग्राहिणीमोहा
नुप्राप्तिवित्त्यशोकेकादशोकीनविस्मयति अहेप्रत्यवमर्षीत्यादिनासर्वसुजीव
तश्चेतनतत्रप्रत्यवमर्षीस्यविकल्पोविशेषइत्येकनोक्ताशुहेतुताविमर्षीप्राह।
नव्यापारोनिर्वातेशोकेने ततोस्मृदपीतएवायमोहलब्धाप्राप्तइतिशोकेने
चोते हेतुनाशब्दहेविमर्षीस्यविकल्पता अनुसंधानस्यापिदिकल्पत्वमेवेत्येके
न एवंविधानुसंधिसंभवेवस्तुप्राभागतश्चेकेनप्रकृतेचिदात्मन्यर्थावभास
सतोपसेहारायेकः श्लोकः अनुभवस्तस्यादावर्थावभासएवविचित्रइतिद्वये।
नोच्यते एतदभिधानेवप्रकृतसात्मन्येस्यप्रत्यभिज्ञायास्यपुण्यतइत्येकेने
तितात्पर्यम् उक्तंप्राक् सभावमवभासस्यविमर्षमिति विमर्षाभिलाषयो।
जनयासचावष्टविकल्पत्वमायादयति तत्रसात्त्विकमायापदोचितेभगवति
कथस्यादित्यशोकाशमथितेहउम ॥ अहेप्रत्यवमर्षीयः प्रकाशमात्मापिवा
रवपुः नासौविकल्पः ससुक्तोदयोपेक्षीविनिश्चयइति ॥ देहादिसेकोचम्यस्य
स्यप्रकाशस्ययस्यात्मासारसभावोविविक्तेदोन्तरभ्युपगमसभावोनन्यवदनात्ता
किंसातैवविश्रांतिमयः परः प्रतिष्ठात्माअहमिति प्रत्यवमर्षीः अतोविकल्पो
नभवति कतः पुनरियंविकल्पताशोकाशब्द वारवपुःपिप्राज्ञायादृष्टातिवि
ज्ञानान्वभासमानसेविज्ञांवेधिवाच्याससतत्त्वज्ञानात्मकशब्दाश्रीयेपीत्य
र्थः कस्मादसौनविकल्पः आहसहीति विविधाकल्पनाभेदस्यापिउद्दिष्टमिति
चादेनियोजना एकस्यापिविविधनकल्पना विविधस्यचशक्तिनस्यदोन्तरस्य
कल्पनेविकल्पादनेनिर्भज्यात्तः आवनेप्रबानुदिकोशेप्रवेशनेनदात्ता

३-
प्रज्ञा-
टी.
१५१

पादनपर्यन्तेपरिणालनेविकल्पउच्यते तिस्रयश्चअत्रचसर्वत्रावशज्जदतः
पहयेतभविनयमस्याकिंयोज्ये किंचविभज्यते किंचशेकेतेतिस्रार्थः
आत्मनियः प्रत्यक्षमर्शः प्रकाशस्यनतीतादेरिववेयुसेदमितिनापिशरीगरेवि
वकल्पितप्रमात्वाभावस्याहमितिपरप्रमातरिसावमुच्यते अहमिति आत्मनी
तिविषयिणि विषयेचेतियोज्यम् एवमित्याहमित्यस्यतत्वेदर्शयितुंनृणांआत्म
नीतिवेयधिकरणेनसोत्रसामानाधिकरणपरमाद्योवात्वातः परवागवृत्तः।
त्वादितिपरार्थभागेन नविकल्पस्य उच्यतेतः उच्यतेपरार्थभागेनसाभिलाषता
याम् सहीतिविकल्पः निषेधशब्देननिरनुमानेवाच्ये प्रतियोगितिवेधपूर्व
तादेवनिश्चयशब्दाच्यतेतियोजनीयम् विकल्पयेकप्र कारव्याख्यातुंनृणां
प्रकायन्तराणांनदन्विदत्वात् अनेतिविशेषप्रकाशयस्यावृत्त्युक्तार्थोवा।
त्वातः एवमवतारयति यदेतितस्येतिप्रत्यक्षमर्शस्यशब्दान्ताप्रतिपादिना
चितिपरिवागितिबचसाप्रामितिनचतयुक्तमित्याशयः इत्यन्तावगुप्यपी।
निष्कारवातम् निरूपणायतिउत्तरसूत्रेयन्निरूपयिष्यते तस्यायेपीदंबयः
क्रियतुत्यर्थः तावदिति अष्टद्वयविचारः करिष्यतेतितान्यर्थम् प्रकाश।
स्यस्यव्यावर्त्यमाह शरीरदेरिति ननुशरीराभिन्नेकिंचित्प्रकाशादितिकथंते।
ह्यावर्त्यस्यादिसाशेकपाह तत्रेतिप्रकाशस्यशरीरादेवेपीभूतेयोविमर्शः तेषा
वर्तयितुंनृणांआत्मनीतिपदेतदप्यनेनेवप्रत्येनव्याख्यातम् तत्रेतिनदपिवावति
तमात्मनीतिपदेनेतिसम्बन्धः ननुविशेषप्रकाशवाचः करणाहयाः कथंमम
वोयेनोक्तंवागवृत्तिरप्येकाच्यते शब्दान्तात्वादितिवचनेहिशब्देनवागी।
दियजन्तः शब्दुत्यर्थः तत्वेवेवृत्तौपरशब्दस्यकिंप्रयोगफलम् तेवाहकव।
लमितिप्रतिगोचरीकार्यायाशब्दनक्रियाशब्दोस्यापिकाक्रिया इतेज।
त्यतिवक्तीत्यवतस्याजन्त्यतेनविषयतायतेनप्रामा सवोक्तप्रतिःस्युल्ला
क्तिभूमिकायतेनस्वीकृतवती ततस्तज्जननकरणात्तद्वपः सूक्ष्मशब्दा।
त्मातभवत्येप्रत्यक्षमर्शइतिसेव्यः प्रत्यक्षमर्शपवहिशब्दान्तापरभूमौ
प्रमातः सूक्ष्मशब्दविवागिद्वियंकराणाम् सूक्ष्मदर्शायामेवमवृत्तः शब्द
इतिनिरूपयिष्यतेवितस्यागमाधिकारे ननुचाभिलाषिनीप्रतीतिः।
कल्पनेति तत्रशब्दान्तात्वेकविकल्पत्वाशेका आह॥शब्दान्तामेवेच
ति ननुनात्रभावेचजपितुकरणाशब्देनचभावात्मकमितिचोद्येयु
दिपीत्यादिनाशोकाशमयति तथापीत्यादिना सिद्धेनप्रमेयसुभावा
यः शब्दःसोर्धव देवाभिलाष्यमानेकस्वभावः कथंकरणाभावमनभवेत तथाच
कत्वेवेयत्क्रियात्मकंरूपेतेदेवसवापारप्रतीतत्वात्प्रामाण्यफलमेवसदिति।
स्यायेनकरणातयानिदिष्टम् एतेनपरिस्पन्देनप्रमाताभिलाषितामत्रभिल

स्वान्
शब्दविष
यानाम
तन्मिति
आवाते
भवति

पतीत्येवेवस्याप्यते सोभिलयत्रक्रियात्मापरिस्पन्दः करणातयातद्व
शान्तावस्थातादितिनेतापदिपमानोभिलापदितियावत अभिलष।
नेप्रमातः क्रियेवकरणाप्रमात्वाकरणात्माक्रियावदितिस्वभावः।
करणात्वेहिसापकतमत्वेनव्याप्तम् तस्यातन्मोपेक्ष यातरदिप्रमातुकि
यावतिभित्तकरणातदनेपेक्षाविरुद्धयापेक्षापेतेदितियापकविरुद्धप
लव्याविपक्षतायचवमोपायाप्यमपिनिर्वर्तयति तेनव्यापकस्यानु।
एतेभावाप्यनिर्वर्तने करणाविरुद्धेपिकारणाभावात्तायेमितिवाभिसि
द्धिः तेषातिअभिलाषापेक्षेनैरपीतिवैदेनैतियताशब्दसुसंयोगिता
याः तत्रप्रामातैर्नैरप्येव्यावर्त्यमीनेरोपायायः ससृष्टप्रतिभासेतिवक्त
व्येयोगिप्रहणकिमर्थमित्युक्तम् अस्यतत्रसंकेतस्यापिप्रत्ययेभवि
विकल्पइतिसमर्थोपसंज्ञतविषयव्यापारनिरपेक्षात्तदतयात्वनियत
प्रतिभासस्तत्रप्रशब्दसुसंयोगाभासइति एतेदेवपरस्यान्वपपन्नमस्माक
मेवद्वयपत्रमितिदर्शयति नन्विति तदेवहीतिअनियतप्रतिभासत्वेपरस्य
नयुज्यते अत्रेतेतः नहीतिज्ञानस्याहिविषयव्यावस्यात्मकत्वेनवतिनेवपुः।
तदस्यकथंअवस्थात्मकत्वेस्यादवस्थात्मकत्वेवासंशयइतेवस्यात एत।
असंभावनामात्राच्यते वस्तुतोहिमशक्येपिनियतप्रतिभासएवस्यात
रेववापुर्गुपवेवतिहिवाद्योक्तिगितमेववस्तुप्रकाशतेवा स्यनुत
हृष्टएवमवतवस्तुविकल्पकत्वेनसेभवति तदेवमवप्रतिपत्तिः वस्तु
विकल्पतइति अपितुतदेकमेव अंशेनविषयासः सोप्येकनिष्ठपदेतिन
सेवेदनेतामविषयेप्रत्यक्षवस्यात्मकेयुक्तम् यस्यायवसायापेक्षेप्रामाण्य
मभिमन्यते तस्याववसायश्चानियतप्रतिभासश्चेतिकाभाषादर्शनायेते।
विकल्पाइतिचोद्यमानेस्तनरामयेभग्नोवादः स्वपक्षतेतउपपत्तिमाह
प्रमातुपुनरिति एतदुक्तंभवति यस्यान्यप्राधान्यात्तद्वलोपपत्तेदर्शनेत
रूपानुकाभीवविकल्पइति दर्शनेतस्यार्थनियतेसर्वमतत्रियतद्वपमेव
अस्माकंनप्रमातप्रधानत्वेनप्रतपति नन्वपीवराकः कश्चिदस्तिनद
सोप्रमातायावन्तमाभासेसातंआहिस्यति तावतिसोविकल्पोनलाभा
सांतेरइत्याभासतिऊरु स्मरुत्वास्पशीदतियतप्रतिभासउच्यतात्राम।
अतद्वृत्तिभेदकल्पनमपिसर्वतोनिराशोसद्वपसल्लक्षानियंत्रिते
कथंस्यादिति तदपिप्रमातैर्वायतेते तदेतत्कारस्यातत्समारोपस्यात
द्यावृत्तप्रमातुपीतत्वादिति अर्थस्यावक्तुंयुक्ततायापयोगितोयआ
भासादेवाकालादयस्यान्यदाप्रमातानिद्रियेतेस्वयापिरेवमासमा

३-
प्र-
३-
६१

रेवेति निश्चयव्यतिरिक्तमेष प्रमातृचेरेकताप्यवसाने तथा हि प्रमातृव्री
हियवादि यद्येवाभिप्रेतं तेवेव प्रतीतिमवधाने हेतुविश्रमयति स्वतः
सोर्वैयपि च निवा ननु चेति निवेदितं तादृशेपि जातकप्यं तावद्विश्र
मयदित्यत आह समुच्चयेति विशेषेण पादित्वा क्वमस्ति हि निवेदि।
ताप्रमातृरुचिरितिकयमनिवेदितासौ संप्रयेचेति एकताप्यवसानमि
ति संबधः च प्रावृत्तप्रावृत्तौ निते पूर्वोक्तं निश्चयं देलक्षणमुपमेयं निति
नन्विनादिना विशेषः इत्येतेन तद्व्याख्यायते मानो विकल्पतो हेतुः।
तप्यमात्रमुपेयं विशेषेण पश्येत् तन्मिति यो न्यम प्रतीतिप्रभावादि
प्रतीतिर्यतो भयप्रत्यतद्व्यालम्बनमावर्तेति उभयस्तीकार एकप
र्यवसति मित्येतत्तले वितयेपीति वा स्याद्ये प्रकाशभेदश्चिवाधीन्यग
माति कल्पवा युक्तिश्चिन्त्येन न युक्तेत्येवकारः एवं विकल्पस्यै
एवैसुत्रोपजीवितमपसंहारेणातदेव मित्यादिना प्रदर्शयन्ता प्रमातृव्या
गीकर्तव्यपक्षो यश्चिन्त्येन प्रकृतपतङ्गपयोजयेत्तदेव लक्षणमहे
प्रत्यवमशस्यदृष्ट्यापि नैयदत्तं प्रकाशस्येव पादित्वा कर्तुं प्रकृतमते विदा
त्तान्श्यादि विमर्शविश्रान्ते विमर्शस्यानपविकल्पता सुभावाते नन्वव
भासुस्यानश्चितेवेव सापराकर्तव्या इत्यभिप्रायः तादात्म्येन तत्स्थाना
पत्येति यावत् अवभासश्चिते सभावात्मा नश्चितेः द्वितीयस्य सत्त्वो
भिन्नपदस्य कर्तव्य इत्यत आह चित्यकाशश्चित्सकल्पना कल्पितेन द्वितीयेन
न प्रतियोगिपरिपूर्योक्तियते नहि नीलस्य कारणत्वात् कार्यत्वजाणि।
त्वादप्रतियोगिपक्षेव तिते नहि तद्व्यकृतिचित् स्वकल्पनोत्पत्तिचे।
चित्यकाशस्य चटादीनि प्रतियोगिप्रतियोगिसेहितस्थाना पन्नत्वेतश्च
एतत्तयावत्त्वेन वा प्रभवस्तदर्थक्रियाकारिस्थाना क्रमणसंभावनेवे
र्यात् तद्विरुद्धेव कर्तव्यमात्रमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ननु वस्तुने
वत्त्वेन स्वप्र व्यावेने नीलस्य विरोधश्चित्तस्य प्रतियोगीनदविनाभा।
वस्तुपीतादयस्तन्मतेनेति मतेनेमेव परस्परविपरिहृत्य यदवस्थाने।
परस्परार्थः काश्चित् विरोधाया न च तत्त्वस्य किंचिदवस्थानमचित्तम्
ततः पीताद्ये नीलस्य वा त्वेव तत्त्वनायवहार्यं तच्च तादृशप्रमातृव्री
च्यते तत्त्वमस्येव विरोध इति प्रकृतं ननु कता अवद्वियमाणाववहार
स्य प्रत्यापाद्यामयत्वात् त्वाकाशविमर्शावशिष्येति कथं तन्मयस्य चि
त्तस्य प्रतिपक्षतापक्षे प्रतिसाक्ष्ये तत्पुनस्तत्त्वमिति सति तत्त्वो
दम् तादापीति तत्त्ववद्व्यामायापदे द्वितीयस्यापि मुहा मर्शमाहने
न कर्तव्यकामहेयकचेति समन्वयः अत्र हेतुः विरोधाभावात् अत्रापि।

गान्तविमर्शः

सपक्षोपादधि
च्यते विरोधः न
चतुर्त्वेन सह

विशेषाद्व्याहारेणाहेतुः चिदेतः प्रवेष्टेनेति प्राशस्त्येन प्राशस्त्यस्याप्या।
क्षेपादत्राप्यपि तदयमर्थः चिद्विषयद्येतः प्रविशति प्रमात्रादयः तः
प्रवेष्टेनेतद्व्यामाया प्रमात्रेण व्याप्यवस्थाप्यते प्राशस्त्यभावः स
पत्रोत्पत्त्या प्रकाशमानस्य - प्राशस्त्येति चेतन्यप्रकाशेन माकं कथं
चयदेः प्रकाशमानस्य ताविरोधः अप्रकाशमान - प्रकाशपापसा
रणा निवेदनवत्तापतिपत्तिनानिकथं सहेतु अतएवेति यतो न युक्त
मुपोहने चयदेवस्तत्तत्तत्तिनिर्विकल्पकप्रकाशनिष्ठमिति विमर्श
विश्वमेतत्तेयावत् परतस्तमायाप्रभावात्मानसे विकल्पेदेहादि
संज्ञा चित्तपदसंवेदनेह मिति विमर्शो विकल्पतायामेव पर्यवसती।
तितेवेव विश्रान्तिमभिमन्यमानस्तो विवेकात्मको प्रकाशविमर्शम
यीमति प्रकाशितविरुद्धमभिमन्यततितायर्थम् नन्विति। द्वितीय
त्मावमेवोपाहृतस्य प्रयोजकमिति मन्यमानस्यायमाक्षेपः तथापीत्य
तस्मै न च तथेति संबधः तद्विरुद्धार्थः दस्तनपवहिपरस्परविहा
रायः ननु किं विरोधचित्तपाप्रतियोगीरापोहनीयः सत्यम् प्रतिप
क्षतयोपगीप्रतियोगीविरुद्धः एवेभवतीति भगतिविरुद्धेति वि
रुद्धपक्षप्रतियोगीत्यर्थः सवेति यस्यापोहने चयदेवेति विरोधः वा
पदेशाश्चित्तुक्तेन तत्त्वमिति सत्त्वमिव व्याप्यतश्च तत्त्वनेन संज्ञा
पदेव्याख्यातम् एवभूतमेव च विकल्पनस्यैव मिति दर्शयितुं तत्त्व
स्यैवार्थयत्तद्विज्ञाताप्रसिद्धस्यैव मिति न व्याख्यातम् द्वितीका
रस्तु विवृणोति चयदेव मित्यत्रेति अयोहवस्य प्रसिद्धमिदं तद्व्याप्य
कापसारणाय प्रकृतं प्रमेयेव प्रपापेदमिति प्रमेयसमस्यापकः त
स्मिन्संभाव्यमात्रस्यावद्व्यापाहने यो निश्चयः पटादिः संभाव्यते त
स्मिन्संभाव्येष्टाकारणावलाभः भवति तस्मिन्स्थाने यतो चयदेन त
त्स्थानमासमेष्टाते सौकृते स पटादिस्तस्य चटस्य प्रतियोग्यादिवा
चाप्रकृतायाम् ननु तत्स्थाना क्रमणसंभावनेति सनादियुक्तं त
त्स्थानवस्थानतिरोधेपीतो प्रादोस्यैव पर्येतकारणास्य भवेतो न्यभावे
वादिरोधप्रतियोगिप्रतियोग्येन तत्परस्परविहारस्य तिलक्षणाके विरो
धस्यायायस्यैव पर्यायसंज्ञाते तत्तत्तद्विरुद्धस्यैव वलक्षणादर्शितं
कथंच प्रकृतं न्यपरिहारसहानवस्थानस्यायोजने पतराशेका
अयमवपरस्परविहारस्य विरोधः सहानवस्थानेव यत्तातकभावे च
व्याप्ति नन्वेताततामिकाविनिर्देशयति तत्स्थाना क्रमतिहीनि हि
यस्मादेव तस्मात्तत्त्वमेतत्तत्त्वमित्यर्थः कदाचिदिति यत्र प्रसिद्धः स
हानवस्थानव्यवहारः कदाचिदिति यत्रान्यपरिहारव्यवहारः।

संभाव्यते यत्तदा
नश्चि यत्तद्व्या
स्थानेयः

३.
प्र. जा.
टी.
६३

लोकस्य भावस्येति चटस्य कर्तृविस्मयं तेन विवक्षिते मणीतु ह्यस्य
कभावकर्तृका कल्पितत्वा विपर्ययस्यानस्य चटस्य ताया तस्याने
सेभावनेतस्य कर्मभूतस्या कति एवमं तत्ते सस्मं मोत्रेण प्रावृत्ते स्म
रः एवमस्य ज्ञाप्यवयेयस्य विपर्ययत्वात्पण्यतेरिति नहि चटस्य सत्तय
वाच्यत्वं पण्यते ततो हेतोर्या कल्पितायाः प्रोक्तमाना विपिता
या विपर्ययत्वा ताया निवृत्तिः सा स्वमेतत्सभाववलेन स्वहेतुपरस्यो
पनेन यद्यपि कृता तथापि तेन वृत्तेन वृत्तेन सत्तयते प्रमासि
भिः प्रमातृशेवे विचारभूमिपतितं त्वत्ते चटस्यायं स्वभावसहिमा
यापनदीये स्यानेन कदाचिदचटोवृत्ते तदव स्तुते सचटपवन
स्यात् न चेत्तभवति चटः स्वकारणात्त्वप्रमाणाश्चतस्ययतः सिद्धि
विकल्पनीया इति अतो हेतोर्भावकर्तृका कल्पितत्वा चटोभावस्या
नस्या कतिः यदि वा कल्पितेन चटोभावस्यानेकत्वनयातया कृतं त
स्पष्टेना कृमामि मित्रा स्वपृष्टे ज्ञापिकल्पितं यद्यप्यस्यानेतस्या
कतिरिति एतत्तपस्येति एवं चेति एकात्मताया प्रोक्तमाना यायो विरो
धो निजेन विशेषेण विरोधोत्तरस्योपनं स्वात्मन्येगीकृता मप्येको
विरोधः सर्वत्र यो न्यापविहार इति सिद्धस्या कृतं स चित्तिविशेषः
कल्पितस्य चटस्य चटस्य कल्पितस्या स्यात्तदवृत्तस्य निवृ
त्तिप्रतीतिः कल्पिता कल्पितयोर्वा निवृत्त्योर्वा प्रतीतिस्तद्विकल्पया
स्यात्तदप्रोक्तो केवलमिति भेदेना व्यायतस्या कृतशेषः प्रतीतिप्रयाश
द्या भां कल्पिता कल्पितभावो वस्तुतः कचिदपि यज्येत नवाहिसल
क्षणात्मानो नान्योन्यमात्माने मिश्रयेति वा विरुद्धेति वा संहृते नभि
येनेति न्यायात् प्रमाता तु विचारकभूमिमपि शायनः प्रयावसारीय
व वस्तुत्वेवमिति साचेद्विरोधेन स्यात्तद्विवातववास्तवविचारामा
किंचिद्विरोधेति दर्शितं अन्योन्यपरिहाननप्रवेशप्रतीतो स्यादपि
न विरोध इति दर्शयन्नुक्रमेव न्यायादुच्यते तथा चेति तथा हि सहेतिसमा
नकालतया वस्याने भवेत्येति नेकेति केशीतो स्यात्प्रवृत्ते सहा नवस्याने
सचटमेवेदं सचटवृत्तमात्रा काशभूतलादिकमपि वध्यातकभोवपु
क्तचरेसे चरति न्यायं तद्विचलत्वापीतिन केवलं पीतो स्यादिति पिप्रा
हः न कलस्वत्वावृत्तस्य सचटस्य तेनेति न कलेन तद्विचलत्वापि प्रिद्विदस्य
तन्मयत्वमहि विप्रस्यवृत्तमसतमयत्वे च न कलपारीयवृत्तमसतमोमि
भोगात्तवृत्तमहि विपर्ययात् यत्तलक्षणायाः सचटविरोधोदशासतमयवसा
यी तदेकपरमापीति न कलस्यापि विरोध इति ससंयः तत्तपवदप्रयो विरो
धे तदेकसम्यक्ताम्यदेवात्मिति विषयभेदेन यः परिहर्ति न तेन बोदस्य

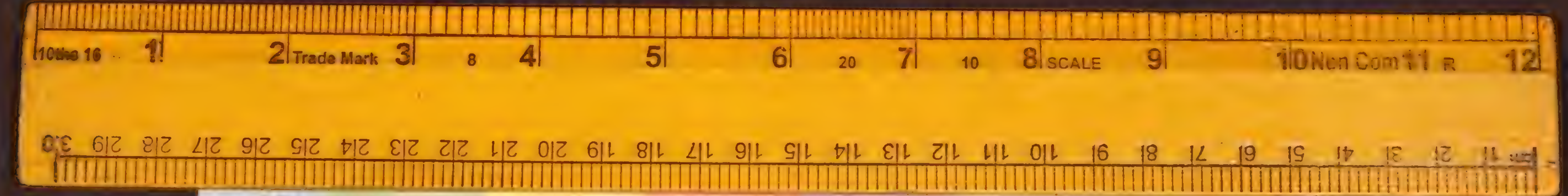
च

स्कन्

नो

किंचित्कृतमात्मानुत्पत्त्येवदितः देवाद्यद्वयकमेव हि विरोधमाह परस्मात्
तनेवे विरोधेपरिहार इति समस्तविरोधापधे सतमिदमन्तरे नीलानीलयोदपि
विरोधेनिरूपीत तन्नीले नीलमनीले च नीले तदेव च तद्विषयभेदादिनि तत्र
तदेकसम्यक्ताम्यदेवात्तदेव च तद्विषयभेदादित्यनयो हि ता कथं योः किंचित्
क्षापस्य देवादेरात्तत्तद्विरोधोपपत्तयेनैव परिहारायो गादेता
वत्तवाद्यप्रतीतिभेदात्तिहे स्वरूपहेतुप्रतीति सिद्ध एव चापारायेयभावेनेप
कस्येष्टेष्टावहवः कारणा यथापकस्य वरवो न वृत्तनिकावणा नियेतत्ता
कृत्तेन रसकृता विरोधस्य भविष्यते तदि सत्त्वमवातेना ननु यदाप्यन्यरे
प्रोता कस्येतत्त रेणा तदाप्युच्यते हि न कलस्य विरोधः अत आच्यते यद्यवहि
यतेयेषां च विरोधः प्रास्यति कश्चित्कथं सर्वत्राये विरोधप्रकार इत्याश्वाक्य अ
न्यदिति एवं भिन्नयोर्वभास इत्य व्याख्याय प्रवृत्तमेवार्थमेतदेपरीत्येनायत्तमि
दमेव नवमिति एवं चेति वैपर्ययादृष्टान्तो जयति न सेमाच्यते यदोहमिति स्थानेन
स्मादिति तदेकत्वं हि प्रकाशस्य संभायस्य तन्मात्रं सहत्वेन सति प्रकाशपेक्षता
पोयमित्याह नापीति तत्रेति प्रकाशप्रसविनि चटः अतश्चिंत्योत्तनतसेमाच्यते से
नकेवलेन वप्रश्ना केवलेन च यतो न निरसनाहेतुत इत्यर्थः स इमि चटः तत्तत्तिप्र
काशान् कलसि प्रकाशो विरुद्धता योरपः आह किं तस्मिंति न च तादृगस्तीत्याह त
लेति इतरशब्देनेति ह्येन ननु प्रमेयता स्याने नीलस्य यथा नीले सेभाव्यते भवति
चतत्र तत्र तत्राप्रमातृस्यानेपि प्रमेयसेभावमाने वस्तुतरे स्यादिति भवेति न
ति तावत्सांतिमात्रपदेन प्रमेयस्य हिमायानिर्मितस्याभासनि कुरुत्वात्मकत्वे
नेकवैचित्र्यसहजाना पूर्वम् सुदृष्टकाशस्य प्रमातृत्वात्तरे सनापिन सद्यम्
अनेनेति प्रकाशोत्तरत्वात् स्यादिति त्रिवावेन भुपरो मनाप्याह तथापि चेति
देवाकालस्य भेदेयि भवतु प्रकाशः स्वभावभेदेनैव भिन्नः तथापि नीलमिति निश्च
येयथा नीलानां तापो स्याति प्रसृतदृष्टमेकलतात्मकमिति नेयनानियो
जयितव्यात्तस्यास्य सादृश्यादभिलाषा अवज्ञावादिहेरपि ह्यपीतादीन्पेवनी
लाभावात्तप्राणिता निद्यावृत्ती यानि तद्व्यकाशानि अतएव प्रकाशान्तराणि
स्वसेवेदन कदाभाजितपोहनीयानीति पुनरपि न विकल्पतामिहिः नवनि
वृत्तिरिति तस्मिन्नेति ह्येति किमिष्टा तद्विनीत्यायत एवासां प्रकाशोत्तनस्वभा
वो न भाति तत्तपवति तत्राहो भविष्यति पतदप्यस्यति प्रतियोगिताभासे
वेति हेतोर्हि विपक्षाद्वृत्तिवस्तुतामिदृश्ये साच विपक्षसंभवेन स्तायतीति
अदेयमदः इह तन वस्तुचितवृत्ते किं तस्मिन्नेवेदन च चिप्रमातृव्याया
रोयपोहनम् तत्र चाराप्यादेव वप्रमावस्त आनाभातपूर्वकयस्य विकल्पस्या
पितत्वेप्योपपत्तादेर्विकल्पनतया विकल्पस्यानभवा सतो पजीवित्वेनाप्ये
तानाभाते संभवात् एतत्परो न सह तेन निति अत्र हि यद्युच्यते न भासमाने

न

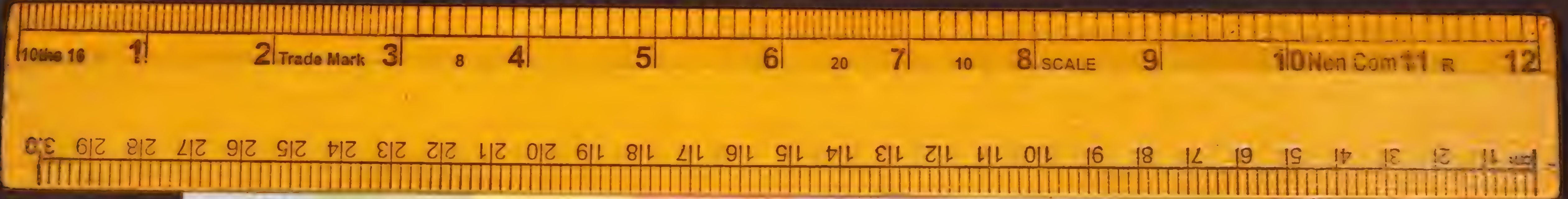

प्र. जा.
टी.
१६३

विकल्पयेदप्येव त्रिषेपेन तदा कालभेदेन बहुः सेवितयो भवेयुः इति तस्या
यचकमावस्थानदोषाश्च एवमुक्तमिति ॥ अत आतस्याप्योक्तमिति
तदा तदा पोहनमिच्छतामासनेन तस्यापोहनमेषाणीयमित्याहुत
घः ॥ एतत्परिहरति उक्तमेवेति आक्षेपकाचो युक्ता हि सर्वमेतत्समाहितं
मिति मन्तेते चेत्तार्थमेव वाच्ये न ह्यत्रेयादिना संविति हेतुस्त्वित्युग
पदेव हेतुचन ह्युपादेये च समादत्त इतीयति ततः स्वातेयमवाप्तवत्ता
ह्यनसमादाननिर्वचनभाषिणी तद्विदो मन्ते प्रतिपत्तीति प्रतिपत्तिरेव युग
तता विचस्पत इति यावत् अन्येति परिकथितेन येन ह्येतोपादानमप्युक्तं
यापारो मल्लोपोनेदियात्मानुः न च चरमयते ततः प्रवर्तते सत्यम
प्यिता प्रवर्तिका तत केवलेव सा प्रमाणवापापानि ये विनाति यत्तु विषयो न
वो प्रवृत्तिरुपादिनिमात्रपदमप्यिता योच प्रमाणवापापानि ये विनाति यत्तु विषयो न
रातेनाप्यसमानायाः त्वन्विह्या विनाति पिभवेती तदेव विह्वलित
लतो ये देवप्रवृत्तिर्युतं देवतो निवेति विनिमह देवसम तदा हनिष्ठा योकेय
तिशं कामात्रा देवनिश्चयानपेक्षादप्येवमिति प्रवृत्तिरिति हि प्राज्ञानाम् यत्
अनिष्ठावपि न ल्यस्य एवमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिदं विह्वलितं हि तादृश
हि प्राज्ञा अतलीनी कृतप्रतियोगभावविशिष्टं विह्वलितं विप्रधानवस्तुति
ह्यएव यथा तथैव च तादृशः सर्वप्राज्ञा इति दर्शयति तदर्थमिति परस्पा
येतत्समतमित्याह ॥ एकेति एकस्य नीलस्य यावदेव प्रत्यक्षमर्थत्वेनाप्यने
विज्ञाने तावदेतदेकत्र विज्ञातः प्रमाता स्वयं स्वेन प्रमाता नृत्तमहिम्ना तत्कार्य
तत्कारिण इति तया संस्कारवानतत्कारिवर्गा यत्तत्कारिवर्गमुपादेयते
न विभजति तत एव सा नृत्तवापाररूपेणोपादेया भिन्नावतया हानवामवोक्तव
निमर्षः प्रत्यक्षमर्थः इत्युच्यते एदितवा कार्यप्रकृतयो न यितुं वाक्यस्य
ताप्यमाहानेनेति तदर्थप्रमाणः सर्वा प्रमेयेषु प्रतिपत्तिरपोसाभासोपनिष
थवापारोतः कारिणी निश्चयप्रतीतिरूपत्वात् केवले विविक्तत्वादिप्रतीति
वदिति स्वभावः विपक्षा द्विह्वलयावर्तते स्वभावविरुद्धा पलायभयात् यदि
हिनेतावतः ऊर्ध्वतस्यमनिश्चयत्वेनैव भवेत् उपादि तच्च दानी भवेत्तत् ए
तत्प्रकृतप्रमेयोजयत्प्रकृतमप्यसंहरति ॥ तदेवमिति अहमिति अहं चि
द्विमर्शानविकल्पः प्रतियोगाभासनायनपलव्यरिति व्यापकानपलव्यः
व्याप्यवा एकभाववित्तु निर्मित एव एतदेव च प्रकृतमिह प्रमेयमिति त्विति
कारेण साक्षात् त्रस्यासमर्थवर्तितम् ॥ पूर्ववत्तया ॥ १६ ॥ ॥

नापीने

चोभयभाति चोद्यतमेवेदं न च तत्तद्वत्तन्निधेयतत्रावभाते अतश्चभाव
इह विषयार्थः युक्तिनिर्देशनताहेतुनिष्पीयमानाकारताहिप्रवृत्तयायातिता
सुखसेवताचेत्येतन्नृत्तिपदेनोपकान्तात्स्यचुटस्यात्स्यचुटस्ययाप्रतिभाता
योभजेतत्तर्गीकरोति तादृशानप्रमोत्रेव विषयतद्वत्तादिपारतयसंज्ञता
स्वतेत्रैवोच्यतत्कारिवर्गोपादेयतात्कारिणोयत्रिअयनेचुटस्येवसाकार
मयमसौविकल्पः ॥ हीतियस्मादेव विकल्पस्तस्मादेव प्रत्यक्षमर्थानविक
ल्प इति हेतुवसंभेयः यदि वायस्मात्समात्रेवमेतन्निश्चयनेक्रियते तस्माद्
क्तवायानवतगतनिश्चयनात्माचुटतिविकल्पागर्भीकृतातद्युपाहनेन तोप
ययते इति संभेय इति सार्थः एवकार इति हेतुत्वात्तद्विद्याप्यानेच विह्वलित
क्तमविकल्पमुपायाप्राप्तमित्यभिप्रायताद्वैतानुक्तस नन्सर्वेस्पवप्र
मातः किमेवैतत्तन्नेत्याह ॥ इत्यस्य ॥ अहमिति सामानाधिकारोपनयेता
वर्तते विश्वहरेतायसर्वेसहातेताभिन्नः संवेदनात्यमेयांतराज्ञाभूतत्वाव
यवतुल्य इति प्रथमभावेतोन्नेषात् एवेभ्योतयः प्रमेयवर्गीरकदेशोपि
स्वरप्रमातरिसुतापोहनवापापमादियते अचिरयुतिवदस्यान्विषताप्यप्र
सृत तत्तर्हीप्रमाणः आहमायीयाविति अतपितिस्वरवस्यातोविषयकः
तत्रेति एवेत्येते ॥ नन्तत्रापिचक्षयापुनैतिविकल्पकत्वेसत्यपि विमर्षी
तदानीं येस्वोभावः परोधीति सर्वात्मसुक्तम् एतदार्थे किते सर्वात्मक
त्वेपीत्येतत्तदातहि विश्रान्तिरपोहने आह विकल्पेति पर्यवसानमिति या
हुत्वेन प्रतिष्ठा अनेन निविकल्पदशाया मप्यस्ति संस्कारयोगेनमायीयता
तत्सर्वयानास्तीश्रताया एव हि नेमत्ये विषयत्वेनेवकथे समनेतरविक
ल्पादनियमोभवेदिदिर्दिता तदेतिविकल्पकलेविमर्शनेनेतिविकल्प
नेगतेनेतिभावः एतदेव स्पष्टयति ॥ सहीति तथेतिमायीयस्येति मा
यीयस्यापिप्रमातामयोयः संविल्लक्षणाः समावृत्तस्ययन्महोत्समहात्म
तासर्वात्मताहेतोपोपादमान् इति यस्यापोहः कविष्ठातिभावः सु
भावसमायीयतस्यचयोमहिमाभेदकत्वेनेति परमात्मनिमायाप्रमार्त्तेवे
चपरस्परवर्तमानत्वेनषट्प्रकारकथेवद्व्याविषयपादपतद्विचित्राह ॥
तिभा गितो वृत्तीदल विषयत्वेनवापापसमानं देनवापापसन्महात्मा
दपोसमानः सत्यमातुः प्रमेयांतराश्च विस्मियमानः स्थित एव अन्यदिति ये
नेतेतराश्चादिहृषणानवकाशोभवेत् ततएवाह एवेभावीति तत्कालो
दिनेदिनिमित्तेनिमित्तान्तरोपेक्षासमवर्षभावीति स्यादवानवस्यादिहृषणो
नन्तचट्टतिचट्टतिरिक्तोविष्यः पदार्थवाशिरपोसाष्टकस्तुल्यत्वापे
नावभासते तच्चतत्रचट्टेसामान्यमस्ति सद्भावोपवातस्य तसुवदनस

५
प्रती-
ये-
१६४

स्तीति यो मरो ते प्रोपयति चट विप्रयेयति चः शोकाद्योताकः चटविप
 धयः सामान्यतः सययेयकचटाधितातदवभासनवेषातपलक्षणच
 प्रतीतस्य भिमानेनोत्तिष्ठतस्तथापि वस्तुतः प्रतीतयेव सामान्यतया
 तावदेतमाह नित्येति ननु मा भदयं विप्रिष्टे नित्येतेषां पदार्थानां
 कथं तत्तासां त्वम् उच्यते एतदिदं यत्तत्तेनावष्टुमवगमनालिङ्गिते
 नचस्यलेवेवेषाचक्रवालमपि नृतेदेकदृष्टेनारोपादभेदेनाथवसा
 यात् प्रतीतत्वे हेतुमाह उक्तेति अन्यथा त्रितनित्यते प्रतुसादिभेदेदित्यप
 पादितम् यत्तं भयत्रप्रसिद्धं दृष्टोतमाह दृष्टे सलक्षणा यदा सामान्या
 त्माविकल्प आक्रमेति यत्तं चट्टाभावादिनादि युक्तिभिरस्ति यथाच
 दृष्टगानवधारितोपि वस्तुतोवधारितो एव आशयमपि नयत्रविशेषेति
 पि प्रतीतवैवसाभान्यनभितव्यम् ननु निषेधप्रतीताविति आशयः
 वस्तुतावादेऽयम् ततश्चकणादप्रक्रियानावप्रसन्नप्रमाणीकृत्या
 अभावे चेत्तासां समवायाद्वावृणतास्य प्रसज्येतेत्यादिः तदुक्तं तत्रभ
 वता व्यापारलक्षणायाः सामान्यदार्थाः समवायिता इति अभ्यासाभावेन
 हि संप्रदाया त्रिष्वयः कथं भियेतेति कोचमसापातेयावृत्तिरतदोहनेति
 तावर्थे तोया चेट्टुं देन दृष्टेतेन उभयेत्यादिना निषिध्यमानत्वेन हि
 द्वितीयोत्रभांतिनतत्पकदातयादोलायमानत्वेन येन संप्रदायवृणताशो
 केतेति सत्येन संप्रदायस्यापि तदोलायदवस्तुद्वयेतरव्याख्यामात्रिष्वय
 इत्येतेन विकल्पेनैवनामप्रवृत्तेति विकल्पेनैव विकल्पश्रुतिथानुवाच्यकिये
 ति क्रियात्वेनेवावप्रसिद्धिरिति यावत् भक्त्यतिवृत्तिकारेणाव्याख्याते वि
 प्रावार्थनिर्वचनमस्मिन्ना ॥ ५५ ॥ ॥ ननु ह्यसि
 यवमर्थेन विकल्पश्चकृतम् ततश्चप्रागैरेगोरोहमिति धिपिसिद्धमि
 ति प्रागेव धितोहेट्टुधितोहमिति धृतेवीतसमस्तवाशाभ्यन्तरदृष्टोह
 मितियौ विमर्शस्यपि विकल्पत आनेनोपाश्रितेति तेषां परस्परप्रमा
 तरेः प्रमेयेष्ववज्ञावः सेकः प्रसज्यत इति सपक्षविभागभंगप्रपञ्चे अ
 त्राह शोकहयेनोत्तरे चित्तमायया हिवाभिन्नवावभातियः देहेष्वहव प्रागे
 कल्पितेन भवेव ॥ प्रमात्वेनाहमिति विमर्शान्तरापोहनात् विकल्प
 एव सपरप्रतियोगपरभासः इति ॥ अहमिति विमर्शश्चित्रत्वमवयुच्यपाल
 स्वेन यद्यप्यर्थास्पतिः प्रातापर्यष्टकानियेति जीविनिर्गुह्यतत्रापि परमात्म
 तिसास्ति तिसां यनतथापि हितायानादृष्टोत्तरेण देहदेहेभेदितः भिमान
 कल्पितेन तीलादि विषयप्रमात्वाभिधिकयोगेन तत्तत्सेकतमात्रप्रभवेनयो
 हमिति विमर्शवतीतीः सति विकल्पकचटविप्रिष्टादिविमर्शदृष्टतातोति

रस्तेनाविप्रयविकल्पानस्यायो विकल्पतमेवसीकृते यत्तः प्रतिभा
 गिनः परस्परवस्तुभरतस्परवभासाभेदेजातस्य यथातन्मवलम्ब्य ले
 चनभेदेनावतर्गातिरस्तरागियोपचोत्तिप्रमायाः प्रागैरेवभावतः सेव
 पिनीहेतुनैव यथाहृत्परनिष्पद्यचिदः एवातन्मसिमेवनातास्योत्ता
 भिमानस्याविद्याभावाद्देहं ताम् सूत्रमायेयति संवेद्योप्रमत्तयनीये
 दृष्टावैपनम् विमर्शानविकल्पवैतिहरेष्वसंबन्धः अविद्याइति आदि
 गृहणाददृष्टविशेषकसामान्यमनताविदन्तिमिन्नोत्तरे स्तेत्रस्यभगव
 तोयः परमेभ्योश्चाप्येवंप्राक्किंचोत्ते सेवप्रीसदृष्टिवेश्वरपाया
 यरापरभुविप्रसृत्यविभोगानजानेक्रियाचेतिभेदाभेदनिश्चयवप्रा
 विन्दन् ॥ ५६ ॥ अत्रभूमोत्तपवभेदपर्यवसितमायाशक्तिर्वेनति
 यत्तेतिदर्शयति ज्ञानेनपदितानसामयिकमात्रसहस्रमितिप्रागैरेपि
 त्रज्ञायेकार्येचज्ञातुकरतामयसातेआत्मकेषामप्येवजनमेतद
 परायागच्छामिच्छनामितिहामीतिस्वातेआमयीनमविच्छेदप्रागे
 कथ्येदेहेसेकमेत ननुत्यस्यस्वातेचमत्यस्यक्रियायेभवेतविच्छेद
 विमर्शसिद्धादेतदयंचलन्ति अविच्छेदेनतगच्छामीत्यादिविम
 र्शः एतदर्थेयतिहत्वेनैवदन्ति यतिदेहइतिव्याख्यायुहवितिद्याच
 दृष्टस्वाभात्मनइतिउपात्मकत्वाप्राहकावेधादिसंवेदनतादात्म्य
 गमनादिमर्शः पराह इदमेवहि नः स्वयंयन्तातेसेवेदमिति ननुवीला
 दिवदेहमेवसत्त्वादित्तत्वेवयस्यमेयसजडमेवयमेतिद्वितत्वादि
 नोपगतैरदितियोद्यातेप्रतिद्वेते अन्येति अहमिति विमर्शाभवेत
 तएवचिच्छायापरागवत्सम्वाद्याकगुणोवुहवहेकमः संचित्त्वादि
 दृष्टे अविवेकेनाभिमन्यमानेवहर्तसंप्रीतिपरितापो पक्षेभ्युपग
 तः प्रीतिपरितापोहिन्त्यावस्त नरेपमित्यथवसीयते केवलत्वेतिता
 पात्मकस्वत्वादिजनकत्वेनसत्त्वयवदोपपत्त्यावास्यापितरूपतेव
 वस्याप्येते प्राणइतिव्याख्यायुहवितितातेरेवास्येश्रुतितायाचष्टप्रा
 णमेतिस्यर्थायतिस्यप्रीतेदियगाम्पत्त्याशयः अन्यथादेहेवचयदिराम
 बुद्धितोचालः करारागस्यायामस्तत्वेताभिमानेआतरेष्वनवीयोकेनापि
 गतेतथाभिमानइतिशोकोते प्रागैरेवविषयीभूतस्यास्योभोगप्रमाया
 रतायासहमितिभोक्तृमागपितम्बुहेतुस्योभोगप्रतिकरातायोते
 हदेवोत्तरस्यस्यशक्तकरातायासेवस्योभोक्तृमागपितमितिनिश्चयः
 तिनचोति ॥ अस्मिन्नेलेहिवायुनाअस्याभिचातजितितलीअतपस्यशी
 दुःखेदेनारायणेनतत्रकरातास्यर्शः आतरेवमित्यवाह ॥ यावदिति
 अतरेगतादप्यातरेवमित्यवाहः सवाणीदिवापिहृत्तातिव्याप्ताति तत

एवमेतदेकमिदियमवतिरेकादिमित्यन्ते ततोयंप्राणाः सर्वतोदत्तं देहं कृष्टुं प्र-
कलकराणामभिधानात् । अतएवेति । अहमिति यतः प्रमातृरसनायमभिधि-
कृत्स्नो हेतोरोत्तरो वायुर्कसिक्ता योऽप्येवमिति स्वरूपयमीयः स एव प्राणा इत्यु-
च्यते अप्रतिपत्तत्रापि कृष्टमस्तीत्यभिधानः जीवतीत्येव जीवतयान्वाचोयुक्त्य-
मातुर्ज्ञेयमनोवापारान्ता संप्राप्तिक्रिया लक्षणोक्तः प्राणाद्येव प्रमातृरिति
कीदृशस्यैकिया आह सर्वाभिर्भेदियप्रकृतिभिरनस्यैतयस्यैकैकतस्यैव
पिनी अत्रचविशेषहरेणविशेषणोद्वेद्यम् तदन्वेषकत्वेन वर्तमाना ।
नामिदियप्रकृतीनामस्येपिनीसाधारणा अन्तरीयासोऽतृत्तिस्सामान्यकरणा-
दृतिः प्राणायावायवः पंचेति तिरूपितासायमित्यक्तताफलत्वेन प्रकृता
अतएववेति यत एवेदृशोऽनोवापारस्ततः प्रातरेते सकलैवेव कृतमप्यभिमत-
ं यतः प्रमातृः प्रकृतिरूपक्रियालोहियप्रमाकरणा नियोगागात्यामाता
तेषां भाभिरन्तर्गतैरेव तत्र स्थितोऽनोवापारस्ततः वहीरूपत्वादन्तर्ग-
तासर्वानुसंधेयकला आन्तरप्राणरोजितान्येव प्राणभित्तिवार्धक्यत्वेन नभः
सीवेवेति वाच्ये । अथवेति सर्वोपायसंवेद्योक्तः करणवद्विज्ञाणाम्भवेन प्रसि-
द्देव हि देहप्राणलक्षणोपायस्येयानिषयस्तथा हि वेद्योत्तयते मध्ये देहकअत-
अपि त्वेति दिवितोऽस्मिन्तिनेपततदभावमात्रेनोक्तः करणसुखाद्विस्तवन्नव-
द्विस्तवणस्यैव लक्षणवद्विषयो विषयत्वादवच्छकल्योक्तविकल्पनमा-
त्रपमात्रस्तथैव वस्तुभूतस्तत्रयोगितोऽस्मिन्ति विमर्शः शून्ये च वेद्योक्तते
शून्योत्तरे मवेद्योमिनः प्रमातृ तत्राप्यन्यदिति यावदयेभेदग्रहः तावत्कल्प-
ना न विरमति न चानिष्टा अह प्रकाशयेव हि स स्ततः प्रमान्तो देहो देहो न त-
थाभिमानमात्रम् पृथगेति च संकोचमात्रमेव हि च पृथगन्यम् शून्यत्वमिति यतः ।
छेदयेतं दिनेव सत्त्वपीयम् तस्य च त्वेति निभावस्य स्युटीकराण्य आ-
काशे दिनसर्वथा तच्छतं द्यदिनो मते तदेव वेति शून्यत्वम् अतएव चेति यो-
तसर्वीकानां वच्छातदभासमानत्वादभासस्यैव वचस्तत्त्वाततः अयेति ।
शून्यस्य वस्तुत्वेति न केवलैव त्वत्त्वमाकाशासंभ्योक्तं यावद्व्यापितो चेति
व्यापितमप्युक्तं न त्वेति शून्यस्य व्यापकत्वम् न भेदादिसर्वस्योमितेयोमा-
अयत्नमेवेव भवत् तच्च शून्यम्यतदस्ति अदृशत्वात् अत्रैव मत्तविषयेति सा-
धिक्यस्य चोत्त सर्वोपायतावेद्यरूपत्वात् त्रिषेय्यक्तो निषेधसमहानिषेधः
न तारशक्तियते न महा निषेधेन न सुष्टुमः यथा कृतम् । यद्यन्ते वेद्य किं विज्ञ-
तद्वपमिषातः त्रिषेय्यादिसर्वमत्र निषेधमिति दर्शितमहाविषयेतवचप्र-
तीतिके व्यापकत्वम् न भेदोपि हि तदेवैव वेत्तप्रक्रियोपाशो ह्याप्यनुसर्वसे-
योमिते यमायावत्तमित्येव मत्तम् न चास्याप्यपकत्वमपूर्वेमिति दर्शयति
एतावेदेवेति तैरेधिकं दृष्टम् सेयमात्मानेति नेति हि वीप्सया सर्वेति

[illegible]

कवाक्ययदशितंक्र
मेणविभजति तणही
ति तनुष्टयत्केवास
दे सति५

記

३.
प्र. जा.
टी.
१६६

लयास्यमयस्यप्राणस्यैवपरिहरीतस्यातेयस्यतनः सस्यधिकेपेत
चराचरदयस्यप्राणस्यस्यते तनमेविदः परिहारासोहस्तिनस्वतेगादेना
भित्तिवैशानातानिचयदृष्टेकमोसदेहादिपलयादेवप्राणस्यचोते अतः
क. राणास्यसंकल्पनाभिमनननिश्चयननुमितस्यस्यतत्वेयदत्तप्रहोदेविषय
तलाभकृतिनस्वतस्यवायुः प्राणाश्रयस्यस्यपिष्टयत्नेगतः तस्याभ्यन्तरेवि
तत्वापिष्टितेनप्राणानुद्विष्टपुष्टकसाहित्यभाजायतापिष्टिततत। त
प्राचोक्तम् प्रकाशरूपोभगवात्प्राणापिष्टानुचते प्राणापवप्राणो यमोहे
सञ्चतिविचारनः अतएव शरीरेयदवाप्तानियन्त्राणुक्तामतीश्वरः गृहीतेतानि
संयतिवायुंयानिवाफादिभिर्भवहीतासु संविष्टस्यस्यप्राणपुष्टि।
कापिष्टानुद्वेगादेहापिष्टानुत्सक्तम् श्रीसुन्दरप्राणपिष्टरुणा। यतःकर।
गावंगीयविमृष्टोसुवत्सयसु सहोतेगाचकेगाप्रवृत्तिस्थितिसेरुतीः।
लभनेतिअसहोतेगाचकेगाति ततएवदेहस्यभलीभाविष्टसमश्वयन
केनिमग्नतात्सक्योमाहदशायोगेपिचेतनापिष्टितप्राणकोटीकृतस्यपुष्टि
कस्यतावदस्यात्परलोकेदेहात्तरापिष्टानुद्वेगाभोगेतः समर्थः दृष्टेते
चभूयसायोगिनः सुशरीरेस्वरसावस्थितपुष्टतेजीकृतप्राणागमागमयोग
तदेहोतरगतपिष्टसु निजानकियायोगिनः सुतवीकराचपुष्टय उपरिष्टा
एव यत्किलपिष्टसुत्रम् वृत्तपदेकसन्तशरीरतडस्य प्राणापेणसर्वत्र
सुवेदविचरतीत्यादि तदलमनेनसुवेद्यातावेदप्राणयोः पुष्टयमावपुष्ट
यदाहसुतिः॥सहवीयतयोनीस्तिस्त्वयः प्राणाकाययोरिति सस्यवेधोत्पत्ता
वियोगरतिपावत तयाचकदाहोत्रम् भोगाभ्येभवताविचित्रास्त्वमेविदे
हादिगतिप्रदर्श्य देहगतभस्ममेयपरचकीटगिति यथाचायमवतरणेभामव
त्रियतिशक्तिमहिम्नाकसत्तयायरापरभूमित्योगेनोर्ध्वपारोहानलतापोय
उत्तरागतवायुमेवकमरतिदृष्टीयति तेयतिशरीरभूमिकावस्थितस्येतच्छ।
शरीरगतस्योत्पत्तौसोह्येवपरममहद्वाराशरीरस्यपुष्टतेमिति परमाणपरममह
सात्तास्यवशीकभइतिचनेयनभावयतोवितर्कविचारोततोप्यनन्दास्मिन्नेव
पिष्टिदेहः सन्प्राधान्यसत्त्वपद दृष्टयजानन्स्यसत्त्ववृत्तिरूपस्यतस्मिन्नेवप्रमेय
तेनासाद्यतामाचक्ष्णाणेयपरमानेदभूमिवित्तिनिष्टयति तदितिशरीरेव
दिसत्त्वेषुभयनापेक्षते सदपिनादियंते अतएवशरीरभूमिवित्तिनामिदिया
णा मनादशावात्रादिभागः नचसुखोभोगः बुद्धिसत्त्वस्यापिनादशावात्
तदेषाभोगाभावात्प्राप्तितामात्रमेवतत्रसुखं तन्नुनकिंचिदपेतत्रभव
ति सुखभूतस्यप्राप्तिनेचसुखंविष्टपेतदितिचेतनेनप्रादुरात्पतेननभवित
यस्यस्यप्राप्येतत्रप्राणाभ्येवयस्यननुप्राणानभ्येवप्राणादिपेचककेसंदि

यवुदीदियान्तःकरावरीउयमिति पुष्टिचकदृष्टता ततएवसामान्यकया
वृत्तिःप्राणाद्यावायवःपेवेत्तत्तम तत्रेदियानासमावाङ्मोदरपिकयवेव।
यतेनप्राणोक्तम् स्यप्राणप्राण्यारिति ननुतस्याभ्येवसायामवपुष्टिनिश्चय
मात्रेवाभिमानमात्रेवाविश्रान्ताभवितयस्य नचवृद्धहेकामाभ्येवप्राणस्यप
रिग्रहः। अत्राह तयचेति। तस्योदशायोपुष्टिकारकयताशपायो स्यप्राणैदि
यस्यापिस्त्वमनयासंभवोतिरुहः स्यप्राणवस्यस्यस्यप्राण्यतीतिदृष्टयति
मस्यभूतवायुपुष्टयतासुत्तयसंभव ति नन्वित्तिकिमहभानासोम
वोमि। अस्तीत्याह। नावस्यायानपीति अपिष्टाः परापरदशायास्यपदप्रायो
चकेयमसंभावतेनियोतयति स्योजातस्यपुष्टिपीप्रापः स्यादसं देवकः
तेजोचोरोनसेवापुरीशानोयोभकीर्तित मितिस्त्रिपुष्टते चिदानेदेहाना
नक्रियालक्षणमेवद्विप्राप्तिचकेकेकेगाप्रसरमासादयन्सुप्तपंचकानिद
श्रवित्यविभागेनचास्तेतिपुष्टिप्रातत्तात्मान्तेऽपुष्टम् श्रीकालपारादे
पुष्टियापुष्टयातेजोवायुकाशमेवव पेचेतानिमुतत्वानियेव्यामखिले
जगदिति चित्तियंतेचेतदमापिकामेननुयदे दियेष्टनासत्तात्त्विक
यकपेष्टाद्यान्यतमता नावत्विदियापिक्तस्यचिन्नेनवपुष्टावेद्यानियेन
तेवात्तामिसानोमेवत एतेनवापुष्टयेनाह। विष्टिप्राणा मिति। प्राप्तिस्त्रिके
नवपुष्टान्तानिसेवेद्यानि अहेकारशान्तिरुत्पत्तेनहितानियवस्यापिक्तन्या
गमेय ननुसेसागिणोवृद्धेकरयोस्त्वात्माभिमानः तत्रचकपेष्टादिरुप
ता। आह बुद्धीति। परेतत्त्वज्ञानक्रियासायाशक्तिरयतदेवेद्यप्राधान्येभ
जमानेसत्त्वुखः। तसोहात्मकंप्राणयमितिचक्षतेसात्तरेपुष्टावेष्टपुष्ट
रिति ननुयोगिनामिदियापिप्राप्तिस्त्रिकेतवपुष्टावेद्यान्येव तत्रचकपेष्टा।
दृष्टिपुष्टाकिंचसुत्तत्त्वसुत्तमपेक्षतत्रसुत्तपुष्टे शब्दादिनामित्या
शक्यदयमेकतयत्तेननियकयति। योगिनामपीति। अहेकारिकेत्यप्यप्राणा
प्रतिनियतविष्टयतामिदियतत्तच्छब्दादिप्रकृतत्वविष्टिपुष्टहेकामात्रन्दि
प्रमोपगमइतिभौतिकत्वमविरुद्धमेवाम ननुसावायुनभवेकपेष्टाद
दिसत्त्वः आह विष्टयानुसक्तमेवेति गीतेमवहितयाभूतमास्यायेतके
कस्यप्राणोसोष्टमर्तदिकय साह। सुष्टमेति॥ अतएवतिरमुणीकुचकल
यास्यप्रादिसयेतावन्निदायोसुवेतदाभावेपिस्वप्राणीयत्तवेतिस्वस्यस्य
भावप्राणावायुस्यस्यसुखं अतएवस्वस्याप्राणावायुस्यप्राणः। वात्ता
निदायाम तमःतेपिडितप्राणस्यत्वेमाहात्ता। तदाह गुरुः। सुखस्यस
पेष्टमत्रमेतन्प्रादिसुखप्रहोदीकायाः। खमोहावापिउपलक्षयति
ननुवेद्यसुष्टप्रादिसुष्टीर्तकिमस्तिसेवेदनस्यस्यमिति ननुतर्दी

सनात्सत्यासादिवेशः। एतदाह तस्मीति चेति त्विति शब्ददेव्या उक्तीर्गीयदा भवति
प्रत्यक्षमितमायीयविद्या कला संकेतवाहुदिकैर्मन्त्रिद्योतः करणव्यापार
भावे सहजाया ज्ञानशक्तेरुत्तरेषा देतोः संवेद्य भवेत्यजति यतस्तदा बोधः।
स्य सानंदविमर्शमयः स्वयंप्रकाशप्रतिस्फुटो मीमांसाद्यपदेशोत्तरम
हि सन्तया त्वर्थादेषा च्यते न सप्रभावस्या न नवेद्यो मीमांसाद्वयार्थो यदित
यदप्रानसुप्रमत्तेन हि सुप्रमयेयत्ते वेद्यमपेक्षेति वक्ष्यते तद्याह न्येते
इत्याशेकाहः स्युतेति। स्युल्लेखारीर्यासिता तस्योत्पत्ताया प्रमाणा विप
र्ययविकल्पनिवृत्तिरिति लक्षणात्तां सवीमा विज्ञवृत्तानां निरोधेनोपल
दिताया मृत्पावस्या साता वस्त्रावस्युल्लेखयश्च्युते वनतश्चारीरा उत्तरेय
त्याणादित्युक्त्यन्तामो यतः स्युल्लेखारीरश्च्युता तामप्राणादिदृष्टमवभू
तलसि वचदाभाववृत्ता ततश्च तस्योत्पत्ताया नतयता श्रुत्येवेद्य एवेनात्म
ताभिनिवेद्यात् अप्रवेद्यत्वे हेतुव्यतिरेकप्रसिद्धस्य प्राज्ञोदरस्य स्युल्लेखमभाक्तेता
संवेदनात् सूक्ष्मतया तु शब्देः परावस्यायामपि संभवपेक्षकम् एवमेवा
शब्दत्रयशब्देनाविद्योति यतदाभोमेन संवादपि ध्यात्यतिरेकद्वारेण कथय।
ति। अत्राप्येति यदि श्रुत्यमपितदावेद्यतया नावशिष्यते तर्हि वेद्ये सर्वथा नृत्की
भूते प्रत्यापाद्या विरहादिति वेदकते बनिः सपत्नेतिकथामिदं सुप्रदद्याम
वेत नृयीयदशेषवत्सामाख्येयरात्रुश्रुत्यहमेवभं मक्षितदा तथा निति सु
प्रमृष्टपत्त्यपयथोत्तरात्तत्वेति यतोति नृत्तिरितमश्रुत्यहणावेद्यानतुवेद्यवर्ग
स्य सर्वथा नृत्तता निःसपत्नवेदकमात्रस्वभावात्ततो हतोः श्रीशेखरवत्सस्ये
अथात्ममलमायाख्येयपत्रयतिवृत्तेय इति निरूप्य यत्कथं वक्षितवत्स्य शिवा
ज्ञाने प्रवर्तते इति शिवत्वव्यक्तिः प्रयोजनोत्तरेव नोक्तः केतो यतो नम
लनिवृत्तिरेव शिवत्वव्यक्तिः तथा हि का मेलमलस्य कथं वेद्योपका र्त्तिति
वक्ष्यमाणा स्य निवृत्तिरिति परमार्थोत्तमायीयाणां वमलहयमेवोच्चाते यवहा
रतश्च तत्र प्रतियोगित्वेन स्फुरन्ता मेलोपि भाति तथा हि भूतलमेव चदा
भावो वस्तुतो यवहृत्तत्र अद्योति विधिमानः स्फुरति सर्वथा चटस्य प्रका
नोपाख्येति येदतद्वृत्तं तत्र किंचिदेव न नृत्तहृदा भावश्चपि किंचित् अविलंबेद्य
विनिर्मुक्तशब्देदकप्रकाशप्रवहिसः एवमायीयस्य भिन्नवेद्यप्रमाणवत्स।
याख्यमिति निरूपयिष्यामाणा स्य निवृत्तावभावं मलमेव परमार्थः यवहा र्थ
च निधिमानतत्वेन मायीयम् ततस्वाते अहानिर्वाधस्य साते अस्या योप
तेति यत्सहजमलहयवत्सत्ता तत्रापेक्षमलहयोल्लेखकम् ईषाशोक्तं विदु
र्वत्ताभावादनादिभेदावभासनेत्रपेमायीयेन धर्माधर्मलक्षणां चक्रमेल
नदायवमिति कृत्वा न्येपक्षणीयेयुत आणवेना तस्मिन्मयापेक्षयाते नम

किंकेतस्य निवृत्तौ यद्यपि मूलोत्तरं नावधिष्ठते तथापि सद्योत्पन्नत्वं क्रमेण
 क्षीयमाणत्वे वितते क्षीणत्वे पितृक्षीणमिति प्रव्याये प्रातिपद्योमित्यावाक्यनाश
 षत्वे नावस्थानेततः संस्कारेण प्राप्तौ कोचवास्तनाकालौघयत्ते विरस्तनावेक
 विधिसुदितविप्लेषाते सुप्रसन्नमियादिभेदेः स्वप्नभूमिकावचिप्रसंगतयेन
 यतः तिष्ठति ततो ज्ञेयोः फडिभवनरूपेन स्फुरति शुद्धते विलक्षणायस्य धमला
 नोसर्वेषां तिसर्वाणां प्रकाराणामेकारावशेषतायाः प्रयत्ने भवेत्समिति सर्वात्मना तु
 च्छदयत्नमिति भाषते आराधमलनिवृत्तावेवम यत्तु सुषुप्तभूमिकान्तत
 र्धदृष्टान्तवत्तदपेक्षया प्रथमायां सुषुप्तभूमेः स्फुटमेव त्रुयत्नमिति दर्शय
 ति प्रथमेति स्वशक्तैः स्वातेन बोधस्तु भावायाजसक्तवृत्तलक्षणाया य
 दप्रकाशनेपरिशीलनार्थम्यावियुक्तेन सुभावेनाप्रयत्नमायातिलक्षणात्तदा
 त्ममलं स्फुटमेवास्तीति संबंधः न त्वेवं स्वशक्त्यप्रकाशनेन स्पनिवृत्तिः स्वर्षाक्त
 प्रकाशनेतश्चकषे सुषुप्तता येनोक्तं सहजस्याराधस्य निवृत्तावपीति एत
 दविश्रुतिः क्रमेणात्तिनि शिवत्ववाक्त्रिलक्षणादिक्रियापूर्वापरीभावेन वत्तसा
 नामलनिवृत्तिलक्षणां क्रियां क्रमेणोद्भवतीत्येव तत्र उति यथा यथा मलस्य
 चयसुशान्तथा प्रकाशस्य वक्तृत्वात्तदावशात् मलोपेतस्य ज्ञानस्यावस्था ज्ञे
 यत्पमिति स्थित्या मलस्य संस्तुतामत्राणामुभयान्यप्युद्भवन् सुषुप्ततायु
 क्तं त्वत्तयेतान्दिक उच्यते उपायाणामपि मलानानकयचिदपि प्रव्याप
 त्वियदा तदा अवस्तुदृष्टान्तेषां यानुष्मतासावययोगतत्कर्मवैयर्थ्येन सेकोचेन
 चकालौघांशेन विनिर्मुक्तं शुद्धमेवं विदूषभावेन आस्तामिति आगमादि
 कारे हिवितत्यतश्चिन्तयिष्यते एवमुत्तराणामपि नियतश्रितियुक्तैर्निर्णी
 तम् तथाहि विचारवस्थेदेहे आनेदावस्थानुद्भवस्मितवस्थाप्राप्तचित्त
 विषये प्रज्ञातयोगात्स्वरूपमुक्तम् ततोपि नृपभ्रंसाविचित्रप्रकारायां विराम
 प्रत्ययाभासयोगात्तदवस्थेनामप्रज्ञातयोगात्स्वरूपं यज्जिस्वीजावस्थानृपभ्रं
 सात्तोनर्जीजः समापि विति प्रकृते कारिकायां मपसेहति उदेतावन्त्यत
 मिति संवेदप्रणां स्वतिजाश्रयत्वमसुषुप्तलक्षणासु श्रोतोपि चेति यतः पारी
 राटः एवैवैव विना भविता ततः उत्पद्यः यदि हि शरीरस्य प्रमाणात्ताप्रागुच्य
 दृकादिसेमपरीश्रुत्येव भवेत्तदभस्मीभूतशरीरकस्य परलोकित्वे वित्या
 नेति परलोकितोभावात्परलोकभावावपि निवेदतः प्राभेरन् नन्वेवमप्य
 स्त्रीवालसुर्वदीनां शरीरावप्यप्रमाणात्ताभिमानश्रितित्वतीदमर्थवद्भवि
 ष्यति तत्राह शरीरेति तद्विषयमपि गौरे हि नित्येवाभिमानोपि त्रुतायह
 बुभक्षितोहमिति बुद्धिप्राणायपि सुखरतिप्रमानतया न च शरीरस्यैवैदं वष
 रिति निर्णीतमन्यत्र न च शरीरमेव बुद्धिस्तदप्रानेपि बुद्धिविकल्पे संशयादि
 त्यादौ तन्प्राणादिरपि पूर्वस्यैवैदं बुद्धयुतिर्भवितीत्याशङ्क्यपरिहर्तम् ।

W

३.
प्र. जा.
टी.
१८८

हा तथासीति एतच्च एवमिह सत्यं ननु वेदान्तस्य हर्म्ययोगोक्तं प्रतीयते ॥
साहचर्यमासक्ततास्तथाभिन्नायादीन् राजानन्मादृशीनां त्वाद्युद्देश्यमिति
रवतितापि प्राचीनभेदकतेन तद्विषयतीति नोक्तं नोक्तं प्राचीनता
सायपीति एतच्च तदनुपपत्तिरित्यादिस्थाने पुनर्निर्णीतस्योः क्षात्रभेदश्च।
नकार्यभेदोपि तत्संज्ञाने भेदादेव तदपि विस्तरं पूर्ववत् प्रतीयते इति अथ
भावानां विनैव पारवतान्तरागिन्सु रगाणां कोपनमिति हि दृष्टं एतत्तत्त्वं
घामिति रगादीनाम् निर्देवकत्वेनेति भावना हि तेषां हेतुत्वेनेतज्जन्मनि
दृष्टमात्रेण हेतुना एतितमेतत्कत्वे तत्प्राच्यकालस्य भावनि यमायोगः प्रा
ज्ञाणां परलोकप्रसाधनप्रधानानां वदुत्वात् एतत्तत्त्वं ननु यसीभिर्वैर्भिसा
धितमिति वक्तुं शक्यमिति विषयः तस्मिन्नेकापलक्षणां वदुत्वा
युक्तिभिरिति यावत् तच्चैतदिति प्रकृतं प्रमेयमिति दर्शयति ॥ चित्त्वावस्थिति
सकृदवभातत्वेनाविच्छिन्नत्वात्कालास्पृशः स्वप्रकाशत्वेनात सत्त्वात्तदप्रा
सृष्टीपि आदिग्रहणं परलोकगतं सतीतरकादिभाजानां मह एतदिस
वैप्राप्यप्रवृत्तकतिष्ठेव ॥ ॥ इत्यमरप्रत्ययः शुद्धाशुद्धप्रत्येक
द्विधात्वभावसंयमिभेदात् तत्र शुद्धः शिवात्मन्यवभवस्वभावो ह्यमिति सदाशि
वभूमावत्संयमिभेदो ह्यमिति सदाशिवसंयमयोपि प्रतियोग्यवच्छेदविश्रमश्रु
त्यत्तादिकल्पताविति सक्तः शुद्धविमृशस्वभावो वैमृशप्रादितम् अशुद्धस्त
देहादाह मित्यनुभवस्वभावोपि प्रतियोग्यवच्छेदविश्रमिषाशुद्धिर्विक
ल्पवासात् शुद्धविमृशस्यादिनिर्दिष्टमितम् अशुद्धोत्संयानात्तात्पर्याहमि।
ति प्रत्ययस्तत्रेहावस्थाने भेदात्तदेतद्विषयपरासमीनमपि तस्येति न्यायम्
स्य विषयः तद्विनिर्गमकमिति यदि वाप्यस्मैव शरीरमनीनसाक्षात्कि।
यत्ते उभयथापि चनविकल्पता कचिदिति वा मोहापसारणाय सृजोत्तरम्
अथापि देहावस्था विषयाय मरमिति प्रत्ययस्तथापि देहावस्थाभेदे कीक
राणां स्फुराणां भेदसाक्षात्स्पर्शप्रत्यक्षमिति दर्शयति तात्पर्येणैतापरस्ते प्रतियोग्य
वत् ॥ कदाचिच्छावभासेयाष्टवीभासादियोजनासंस्कारात्कल्पनाशक्तता
सापि भिन्नावभासिनीति ॥ देहेषु ह्यवित्यादि पूर्वसूत्रादनुवर्तते यद्विवावि
शेषविशेषात्तदा तदेतद्विशेषात्तात्पर्येणैतद्विदित्यत एवातिथितम् एत
दाशयेन हतेनैव वदुत्तरम् ॥ तत्र चायमर्थः ॥ चरायत्संयमपि विकल्पता
समर्थता भवतीति कदाचिक्तेयभासोयस्येति चानियतकालदेशाका
रस्वल्पतात्मनि देहेषु वदुत्तरं पूर्वभासेन तालदेहाभासनेव नास्तीति चे
उपवाहमिति तथा भविष्यतापि स्थविरोभासेन प्राणोपि स्थपितभासेन च
स्थपितभासेन उर्वला उर्वलाभासेन च उपावपि स्थपितः ॥ विवाद्या
भासेन शून्येपि परिमितापरिमिताभासेनैतत्समाधानायाभासात्तरे

यत्तु मलक्षणां कोत्र
चेत्काष्ठवेत्तावभा
सायस्ये

दि०

असहयोगानां तदवस्थि प्राच्यान्भवति तदा सनाप्रवोपप्रभवस्मरामदि
माचनस्यैक रागम् कित्तसायोजनाकल्पनेन विवक्ष्य एव तत्रिचैयनमभिन्ना
वभासस्येष्टां स्येवभावात् योज्यमानयोः साभासयोः प्रतियोगिपोहनादृक्
तमेदयोरेव योजना योज्यमानोपि चासंभेदादिः पूर्ववत्स्यैकीकृतपि अतएव
पोहपदनिर्भाति योजनाच प्रमातरेवाद्यानेपेक्षोपापश्रुतिसाकयेन विक
ल्पः स्यात् एवमत्र सर्वः पदार्थावस्थायां कल्पनात्वेनेतन्भावनायावयः
एवेवदावप्यनुसंधिभिधानीयाविकल्पत्वेन कित्तावत्तान्तराभासकस्य वि
ज्ञेदस्यैतत्स्फुराश्रयणपरिपूर्णभेदे सभासमोहापसारणत्वेनेवमा
देरनसंयमस्यापि भिन्नापि एवमासेनयापेक्षयोजना आदिग्रहणादहंकार
णात्समानाधिकरणेन चैत्रश्रुतिनाम्ना च साकल्पनेनेति चेत्तासंयमः अ
त्र चैदृशी प्राणश्रुत्यानामपि परस्परसत्त्वसंयमनेन तत्सर्वं विषयया
वत्सायानां भाससंयमोपकारकतादिभ्यस्तद्विज्ञेयकमवस्थान्तरूपमव
यवि तथावत्प्रमाणमिव देहदृष्टे किं विदमि ततो न श्रुत्यादिभिन्नभिन्नरूप
मात्तु तानुसंधानमिदं विचारितम् सूत्रार्थसंक्षेपेणावतारयति। यापीति। ना
केवलं देहाय नुभवसंयमो ह्यमिति विमर्शविकल्पेणावदनुसंधिमापीत्यपि।
प्राच्यार्थः यद्यप्येकाविच्छेदनाय सूत्रे तदृशीयति। नन्विति। प्रथमस्य प्रधानस्य प्र
थमग्रहणं च सदाशिवोपि प्रमाणभूमावत्तानुसंधिमापीति सूचयति सापिचा
चिरप्रभावप्रवृत्तदृष्टपदसंयमसंवेदकमलनेनेव तत्रात्मलाभादिताशये
न संवेपपदम् समान्येन संयमप्रत्ययस्यैव विदित्ययावत् तालो गोश्रुतस
भवमयत्नस्येति युवायायामकं कीं भूतहवीकोउपपन्नशरीरः एतदे
हावस्थानां मत्संयानां त्रिदशितम् अत्र च वाग्रहोनावस्थान्तरैति दि।
प्रम तत्समयवस्थोत्तरसांभावनीयतात् सवित्तादो नुडः विवादिना
संभावामित्यत्र उवाश्रुतप्रयोगः सुविडः रवीवाभवमयत्नस्येति बुद्ध्या
वस्थानां स्यपित्तः सांतीहमासमयत्नस्येति प्राणवस्थानां
मूर्च्छावामूर्च्छः परिमितश्रुत्यावस्थाः समाधानबलादहिरकल्पिता
वृत्तिर्महाविदेहातः प्रकाशावराणक्षयति नवृत्तिरिति भित्तादी
तिस्त्वदवशरीरेपेक्षेणैव साशरीरस्यैव दिनीयादहादिश्रुत्येकमा
विकसरे सति सहजं नैवैव कसविकासेन वनेमानोवाभवमयत्नस्य
येति श्रुत्यावस्थानां नित्यमकंचित्तत्वेन तत्रास्य विषयः प्राचीरादित्य
मेवमदेकविषयोऽस्य ह्येते इति द्रव्यादिककालबुद्धयश्च तत्त्वकमवनि
त्यमेतदस्तु। किमनित्यतया अत्राहवालेति ननु सर्वदेतिकयसक्तं नहि

३-
प्र. जा.
टी.
१६९

संयोगात्तत्त्वज्ञानात्तद्विषयोऽप्युच्यते तदुच्यते एवेति दर्शयति । तदाहीति
प्रतिपाद्यते नैवमप्याह यदि पूर्वतरे मेवेसाहृतेन भवेत्तदावस्थानपाया
त यथोक्तं श्रीमदनन्तादेः ॥ अत्रेति प्रमाणान्तरे प्रतीतिज्ञानवत्त्वज्ञानेति नमी
यतेति एवंप्रमाणान्तेन प्रवेष्टव्यमिति अतोऽसदप्रकाशमानो विकल्प
भूत्वा विनिर्माणसमय एकाग्रतेनेति वृत्ते । एतेनेति ऐक्याजनेत्येतेन बाधेन
ननु विमर्शवत्त्वाहर्मानेन सशरीकारः स्थितपवस्यपरास्पताम् तर्को योज
नाद्योऽतिशयसंशयमन्यते । प्रवोपयति एकस्येति । ननु तास्तेपवविच्छेदः
केवलमनभिवाक्यतुक्तिवत्त्वासाकारो नोपलभ्यते । अत्राप्याह नन्विनि । ह
प्रित्वेति यदि तस्य तदपेचवचमिति कतिहीदानीमपि किं नृपते इति शक्ति
वत्त्वादिना मोतप्रकृतेतादवस्थानादवस्थानकृते विच्छिन्नत्वेमेवदमोक्तं
स्यात् तस्माद्विद्वद्वादादवसेविद्वद्वादाप्रतिविम्बेपेभावकुलापेभ्युपा
स्यमानेनातिव्याक्तं विभागः संविच्छिन्ने विच्छिन्ननिमेषेणैवैवामपामा
र्थ उपपद्यते तान्यप्येति दर्शयति श्रीवसुधुमातरुपादेः ॥ संविच्छिन्नात्मस्य दे
वोक्तेष्वतिमेषतः संज्ञातविग्रहविपर्ययसंज्ञं योदयोपलक्षितरूपपेचकप्र
पेचसंभवेति नृपयतिः एतदेवमुच्यते । अतियत्वेति । तेषामिमाकाशाना
मसमर्थपिप्यतेति यदसत्तदसदित्यत्रोते । अन्त्येति शुद्धेन बोद्धव्यादिमते ।
नाततश्चेति यतो विच्छेदेनाकाराणामविराता तस्मान्निमेषेकशरीरं यतोऽस्मिन्
सुयस्तोपि नाप्युज्जना नयेकस्मिन् योजनार्थः अपि अत्रेवेदमाह चिदेकविषयत्वे
न योजनार्थोपः शक्यते सनकेवलमप्युक्तं यावन्निमेषादीनां विषयत्वेनापि पत
देव प्रकृत्यति ॥ चिदप्युक्तं साक्षात्कारमोप्रकाशलक्षणाया महमिति शु
द्धैव विकल्पतामृत्वा विमर्शनेवेदेहादे यतोपीति साक्षात्कारविमर्शमात्रप
त्वात्समाध्यामानादिकल्पपुण्यतानभवेन च तत्समाध्यातुं इति अपि शब्दाः अत्र
भावनायो हेतुमाह ॥ यस्मादिति । यदि वत्तमानमेवमुद्देहादिदृष्टमेव स्फुरे
द्देवदेसाक्षात्कारो न त्वेवमित्याह नष्टस्यापीति । अतएवेति । तदुच्यते प्र
तीतिस्तत्संस्कारनासाततो विकल्पात्मिका एवकारावर्तमानभा
गभवत्पि साक्षात्कारपत्तेति दर्शयति ननु नष्टेपि भवेत्साक्षात्कारभूत्वा
शब्दाह ॥ ननु मतीति साक्षात्कारादिसंज्ञितेन विषयेणाप्यगिनो न ।
जयते नचासतो जनकत्वमुचितम् तथाभूतेनेति संस्तुतेन एवैवमेव ।
हिप्रमातृरुदितविषयोपापिकृतभेदः पूर्वमभूत् सपवनितीनभेदः सं
स्कारश्चयते ननु सर्वेष्वेवधत्तभेदः पूर्वमभूत् सपवनितीनभेदः संस्का
रश्चयते ननु सर्वेष्वेवधत्तभेदः सपुनः प्रवृद्धादीनां तदेहादिज्ञानसंज्ञि
वोभवत्स्तिरिति तात्पर्यम् तथेति ज्ञानजनकत्वेन यदनसेपीयते एवं

दन्तेप्यन
मवे ५

स

विदात्मनेति

यद्विकल्पने
कश्चिदपि नाद्यं
कनेयमसुसत्यान
सीति अत्रुच्यते
नन्वेनामिसतस्य
त्वर्थः ५२

त्वमितिकर्मणि लकारेपि यदि स्येन न्यायार्थः परास्तेन कर्म पूर्वतस्य द
नसेधानं विकल्प एव यतः प्रमाणसंज्ञासंज्ञापादः प्रवेष्टव्यतत्त्वार्थः काते ।
साक्षात्कारः संकेतत्वेति साक्षात्कारलोहितमानवत्त्वज्ञानचिद्विषयमिति नृ
तइति समस्यातिशययति उक्तमेव स्फुटयति । नहीति । तदेति सर्वसुक्तपूर्वप्रम ।
ये प्रकृतेहेतुकोति ततश्च पूर्ववर्ततेयतः नन्वेवेदिविकल्पपवायेन किंते
नमंति शिरोनाथेन तत्रकृतम् आह केवलमिति भिन्नेतात्कालिके प्रमिने पूर्वव
स्येकीकृतदेहादियतोऽस्याविषयस्तत्तयं नृपदेविकल्पो नापि शुद्धः साक्षा
त्कारोपि नृच्छाया मयी प्रत्यभिज्ञाच्यते एवं सप्रत्याहृतावर्तमानस्य चाभि
मानज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञाशब्दस्योद्देशे प्रयोगात्साक्षात्कारप्रत्ययता विवृतः
ननु देहस्येति एतदप्युक्तं लक्षणां देहस्य वात्पादिना वृद्धेः सुखादिनाश्च स्यसे
कोचेतरेतारतेनेन कामसत्त्वविच्छिन्नत्वात्तातोपलक्षितस्य स्यस्यकार्य
नेरोलब्धते तथा हि सम्यग्ज्ञादेहेन सह तत्रोतीभूतस्य भवेदेहस्वभावप
भवत्ययोगितो योगिनोवाप्राणाया मपेचकभ्यामप्युक्तकृतस्वतेऽप्राणादुत्तीर्णे
स्वभावपेवोभयप्रापितास्य कश्चिदेवेत्येन विच्छिन्नापेवोभवेव तथाभूतश्च
ग्राहकत्वेन व्याख्यातो यदि तय एवेतदिति तस्मात्कथं नृवीप्रमासावेविको
विच्छेदः तदापीति स्फुरेणापि ग्राहकत्वे सामान्यदृष्टमभिज्ञमेव स्थान
मादिग्रहाणां तापीयोतर्तादोयतः सोपि न सर्व दानवर्ततेपि नृकदाचि
त्वजनकः कदाचिदुपवजनकः स्वस्यास्वस्थत्वादिवृत्तमेव दधायीति तत्रा
पि विषयः सत्येव यतएवेतस्मादेवेहेतोः एवंमेव वृत्तानुक्तेसांशोपपदविवर
णोऽस्त्येति ॥ ५८ ॥ देहादीनां कमेणाएवं पूर्वप्रमात्वेद्यतायाम
नवस्थानात्प्रमाणप्रकाशप्रमेयमपि न जातचित्तकाशे तस्मात्परेम
श्चरएव सप्रकाशः परमार्थतः सर्वत्र प्रमातो देहादेकेवले प्रमातृताभि
मानः सचमायाभिधानपरमेश्वरहेतुक इति सूत्रोत्तरातिशयत्वेदेव
रुष्टादिकृतपेचकप्रपेचनचानुर्थोक्तं किं हि परमेश्वर इति च दर्शयत्वा ।
मिनश्चात्मसंस्थस्येति यत्तत्कृतप्रमेयेतत्त्वत्वेन विमर्शस्वरूपतदवप्रस
क्ततया चापेक्षानशक्तिविचारस्यापातात् ॥ तदप्युपसंहरति ॥ तदेवेव बह
रेपि प्रभेदेहादिमाविशान भोतमेवंतथैवमिच्छयाभासयद्देहिरिति ॥
देहेदहादित्यादियुक्तं तत् ॥ एवमिति ॥ एतत्त्वार्थवशाद्युच्यते तथा हि य
वहोरेमापादेपि देहादिदेद्यमपि प्रभुवैव प्रकाशापरमार्थः प्रभुत्वेदेव सायाभि
धानयासेच्छयाग्राविषाति प्रमातृनयासीकरोति तदेहप्राणादिप्राधान्य
निर्भासयेत्तत्प्रमातृभावेतिर्भासयति निर्भासयेच्च अंतरित्यहेताभुविशि
तेभाषानपरमार्थत्वादविच्छिन्नावभासनमेव इच्छयेववहिरित्येतः ।

ज

प्राण

म

म

३
अ २ प्र.
ति जा.
हं टी.
१७०
'जल्पनि'

करावहिकरावेयतामोसुदमसुदचक्रमेरोदमितिभासयति नतो
हेनेनेतुज्यतेएवनेस्यायाप्रभावादेतोतिट किंच यदेतत्तमपोहनसु।
तृपेत तोरुमिबहासासुवपेवसुजातम्॥ किंतदाह नकेवलेप्रसिद्धेपुस
ष्टस्थिसुहृन्तिरोपानानग्रहकालेप्रयावदसिन्नस्यसुक्रयविक्रयवि
वादेपदेशप्रज्ञाप्रभृत्यनेनववहारकालेपिदेहप्राणादींश्चेमेवादिभित्त
नाविश्रान्तेनतावत्संमितिमिमाणात्तेवस्थितिभक्त्यस्यप्रसन्नोवेकोसहरे
स्तदेकचतुर्लोकनादिलयमुपदर्शयन्नेकवेप्रापेतानुग्रहकालेनिर्भास
यमानमेवात्येवप्रकाशमेवसेतमर्थगणिमिच्छयाप्रभःसुतंत्रःकृत्यपेचक
संपादेनेसेवेद्युक्तेवहिकेकाभासतयाभासयतीतिनामेभावमेतदिति। एत
जातम्। संभावनायामुल्लिखितं तदेतत्तं सदास्यहीत्यादिप्रतिज्ञासविश्रा
तस्यादिप्रकाशमात्मनीत्यादिच अपिचयुताविमर्शसुत्रेणवितत्यकृतेतदि
तिततोहेतोः एवमितिपरितिष्ठितंज्ञातेयस्वेसुक्तस्वामिनस्यादिहृत्वेः
इदं हिनेषातापर्यम् प्रभुःसृष्टिकालेववहारकालेचदेहादीन्मात्रीकु।
वन्नेवात्मर्भातमर्थगणिबहिर्भासयतीत्येव नियमोतियोगातिविधिपुन
योगेउल्लिखितं वृत्तावपिप्रवृत्त्यात्मातुमादिर्मात्रातिरिक्तयेतिदेहाद्यवेषावहिरा
भासनेचदेहविरितिहृत्पयितेमायाप्रज्ञातिरिक्तदेशात्तेतिचक्रमेरोतिहृत्वेतः
प्रमातृवर्गादिभेषासपरेणसंभेषामितिरुत्पेचकवेप्राःसुचितःमहेश
रोभासयतीत्यनवस्थापरिहारः एवेतिपास्तार्थमवतारयति अयमिमादिना।
एवेत्यनवस्थाप्रकाशमनसु तदेकवलमिमादिनासृष्ट्याविकेदशाकृतत्वेवप्र
स्तुतमितिप्राक्तनार्थेतिगम नकारित्वमवतारितम् स्वमितिहृदप्रीतिवभू
मो अवयवात्मकेप्रीसदाशिवादिदशायोगेपमस्येतिदेहाभौवद्वीहिः इदि
यमतिप्रविशेषपुंस्फुटयदीश्वरभूमावविभोगेनाहमिदमितिभातिमतोभू
मोमासास्यप्रादसुदंयत्किलप्रीसदाशिवपदेसर्गा तिर्माप्रा
मेभुदेसदाशिवादिहृत्पेमायीयेप्रावृत्तादिहृत्पेलक्षणसहीसमासोयम्ब
कुत्रीहिरपिहृत्पिस्थित्यादेप्रसिद्धेयथातेयेवसर्वदापीत्यर्थः अभासयती।
तिरुष्टिस्थितिसेहारीतिरोपानग्रहयोग्यतेतिगम्यतएवविशेषावपदाना
त सुहेत्यादिनाप्रभृतिव्यावृष्टे स्तामिनश्चेत्यर्थस्मारयत् क्रमेणाशुहम्।
तदीयेसर्गतिहृत्पिस्थित्यादेप्रसिद्धेयथातेयेवसर्वदापीत्यर्थः अभासयती।
छासर्गोति ३च्छानामतस्यस्वपमेवेतीच्छावृत्तदर्शय किमर्थ।
मस्यतादृशीच्छा॥ तथाहि। कीडार्थोपानात्तच्छेदिरुप्यते कृतार्थताए
जेअ सुभमेवेकमनकमप्रायोजितस्यादिवामुपपर्यन्तयोगेतिरवका
शयति॥ यथोक्तम् पंचप्रकारकृत्याक्रिणवत्त्वात्तैजकमेत प्रवृत्त।

निरूप

अस्यामि
ति

स्यनिमित्तानामपरेषांक्रमारणामिति सिद्धेहिसप्रकाशवपुषिस्वतेवेकप
षयामोहःविमर्शप्रधानाप्रतीतिः सत्यपिप्रकाशमदाशिवपदेयामनोभूमि
मीयादशायोभविष्यति अत्रचप्रकाशायावभासमृपस्याप्रधानत्वेननि
मील ज्ञानोचावभासनात्तदुपसरीभावपणमलितविचित्रपटनिवि।
एभावपटवन्निमीलनमितिनिमेषववहारः करिष्यते एतज्जागसाधिकार
इश्वरोवहिकेनेषात्प्रतिहृत्पिस्थिते विमर्शप्राधान्येवसमस्तनामाविमर्श
सारनादभूमिचित्तचोतेदशायम् विमर्शप्रातिमीलनेत्वभासात्मकमात्ता
कारोचितप्रकाशप्राप्त्याहोपावभासोन्नेषट्पाविभागास्वभाववेत् व
पदव्यपदेशप्राप्तेश्वरीदशाः इयमेवमायापदेशेदियविषयतामविष्यति ए
वंभूतप्रतीतिव्यपत्तिव्योविषयभावस्तत्कतोयोभेदस्ततयः स्युदत्तव।
विभागास्त्युक्तम् यत्स्वोभाभूततएवाविभक्तसमर्थघटविशतत्वात्मकं
वस्तुचिदचिह्नमविष्यति नततोयिकंकिंचिदस्तीति कृत्वातस्ययत्तका।
प्रानमियेसवविषयसृष्टिः सृष्टपभूतेववामोभगवतोनामपिकासोका।
चिदधिकस्यवाक्यचित नीलमसुदंपीतेसुदंतिवज्राभिमित्रविषयत्वमि
तिवृत्ते हिप्रयोगनमचेत्सृष्टियागपिभगवतः किंचिदनत्वमपिकत्वत्वेप्रा
तदाचेतिहृदशिबेस्वरप तिरोहितायोशुद्धिप्रावदशायाम ननकिंज।
मिकमेतदशादयभगवत्तत्प्रपुपत्त उभयथापितत्वाह नचापीति ॥ क।
मोहिकालवृत्तिः सयवचोपेक्षान्तरेणोयोगपयम् कालान्तरेषचतुभ
यमपिनकिंचित नत्वेवेमतिनदेत्यवस्थायामितिउत्तरेतिचयुक्तं।
तसिउमेवस्थाववहमाडचितमिह तदभावान्प्रायेभवेदिताशेकाह ।
केवलमिति॥ मायासेक्तादपानादमायापदमकालकलितवत्कसात्ता
दशकवन्नविरुद्धमपिहृत्पहयेभदप्रधानत्वव्यपदेशात्पहिरुद्धमिवाभिस
न्यमानः प्रतिपाद्यः प्रतिपादकस्त्वप्रतिपत्तिपिमितिष्ठितकममशायमे।
पयति अतारोपितेकीटकत्वमित्याह सर्वज्ञातेतिप्रीतिवसदाशिवेश्व
रेतेदशाभेदोमूर्तिभेदतःकालभेदः क्रियभेदतस्तोआप्तनस्ततिस्वज्ञाभा
सभेदोपीतिप्रकरणवक्ष्यते उक्तंवादिमिदसूत्रे एवेष्टुहोसृष्टिविचार्यशह
विचिनक्ति॥ तदेवमिति॥ अन्तराशब्दःपरवचनतिदिकप्रयोगेचमी अ।
त्रापियदातेदिमायासेक्तामोदेवभगवदिच्छायांकालविभागाभावात् ।
दृष्टाण्त्वादिकावभासेणनपिप्यमाह ॥ यास्तिनि॥ यास्त्वमस्यमानस्तिनि
निमित्तमसमी आभासनायोनेमित्रिकत्वमाह ततज्जायमर्थः यदाभासननि
मित्तदेहादीनिग्राहकीभाव्यते देहाद्युपयुक्तप्रावदितिरेकेश्वरादिप्राय।
तामापद्यते नस्यथाप्राय ग्राहकदयसेततीनामाभास नोपपद्यते यतए

३

३.
स. प्र.
जा. टी.
१७३

देहदेशवेद्येमेवेच्छामायाशक्तिरुच्ये वायवभासनेनभेदनिर्माणाभासत
वृणतयाप्रभुहकलाविद्याशक्तिरेति नवमायाशक्त्यायावदतात्मनात्मता
दत्तात्मनोत्तरेवत्वेनवाविशुद्धेदेहेतुपव तन्मिषयेकलाविद्याभ्यास्यम् ॥ प्र
वृते मायाशक्त्याहीतिसेकुचितप्रमात्तामायाशक्त्याकायप्रभुदेः स
त्वेदेकतापहरावेद्यवृष्टिप्रानसमयपवयुपि विलया यन्नेरश्ववि
वेकः तेनमायाभियाशक्तिः सहवक्रुतेइयम् वेद्यात्सदसतः सर्वोकाश्चिद
द्वैतवेदकानिति तथापितावतामोस्वात्मनेवप्रकाशविमर्शयोगादहमि
तिजउक्त्यादिविलक्षणतायास्फुरेन्नपुनरियतेव भिन्नमपीलसुखोदः
प्रमातासेपयते यदिहि प्रमात्तामात्रायन्तीलायवभासवेभवेत्तत्प्र
मत्तुयदिपदेनप्रकल्पेनप्रमात्तामात्रमजउवैलक्षण्येनतत्रापिसहवेतद
क्षिप्रनीलादिसेवेदनावेकत्वे नजयत्त्वमात्रतत्रापिप्रमेगात् ततश्चय
त्संभवेपियत्तभवति तततावन्मात्रापीनवीजमात्रसेभवेपिभिन्नेवेयवेद
नमितियापकानुपलब्धिः तावन्मात्रापीनत्वपरिहृयापकेतत्संभवेसयवशेष
भावित्वमनवशेषभावित्वेनिर्विवादस्यतद्यापकतत्त्वस्यानेपेक्षत्वनिरुद्धमपि
दत्त्वेप्रसज्यतेयतः तस्मात्तायातिविक्रानोपेक्षणीयेनभावेमेव तदर्थयतिक
लेति आगमसिद्धयभास्यविद्यामपिस्तीकरोति ॥ तथास्यगोम ॥ कलोच्च
लितेचेत्तन्नेविद्यादक्षिणगोचरमितिपदते ॥ हलिते ॥ हलनेवलोक्तवनीते ॥
वायुकावेविद्ययताप्रथिमितेचेत्तन्नेकत्वेपिप्रतिपद्येयस्यविद्ययाचदधि ॥
तोविषयोतीलादियस्येति एवंभिन्नेयत्वरणे तत्रकलायाः सामान्येनयापारः
पुंगोरपिगमनोदिमदपोनात् विशेषेणानुतत्परिपूरणोर्कमेडियागाम् यत्तु
भिन्नेवेदेनेतत्रसामान्येनविद्यया ग्रंथस्यापिसर्वविक्रानयत्तयावगमाविशेष
षणानुतत्परिपूरणे उदीदियागोवागकालनियतयत्तज्जत्तकत्तनयोक्तु ॥
याधित्वेनस्थितानं ॥ त्यापकत्वेनास्थितातीहप्रमेगेननिरपिताः ननुस
गोदोभासनेनिर्माणावृणवहाकालेनसेवेदनेपृष्टमेवनिमित्तत्वात्
क्वमविशेषेणदक्षिणमादिसुगोवावहाकालेपिवाभासयतीत्याशेका
यावृत्तिस्तथाभासनेमेवात्मादनीमितिगोवाति ॥ यदेवचेति ॥ एतेदेवस्फु
टयत्ताक्षेपप्रतिसमाधानाभ्यान्निर्वादिनाभिन्नावभासनेमितिप्रहृष्टमि
तिशेषः परिसित्तादितिवेद्येनान्यतः सेकुचितत्वात् हेतदर्थनादितिस
वृणोपपिमितत्वेपिवायागारिमित्या द ॥ त्वमेवामित्याशयः तेषामे ॥
षामितियथायोगमामास ॥ तः प्रमाणातराश्चिदनास ॥ षष्टीनिर्वा
रणा ॥ तित्यमेवेतिमर्जितेपूर्वपूर्वतगप्रमातरः ततोनेतेषांकदाचि
दप्यपूर्वभावभावभासतम् ननुमेवशरीनामपिस्वाधिकारपरिवर्त्येमे

प्युद्धरव
नयाचिप्रमात्ता
तामात्रसेभवे

जावस्थायाकथेप्रमात्तात्तम् ततश्चनित्यमेवेत्यसंगतम् एतद्यथाकाशोतये
ग्राहमत्तातस्मात्तावस्थायासपिपरसशिवादनादिपिबतमयान्तननि
हीगभिवक्तवित्वातोभेदइत्यनेनोपेतहेतुपेक्षमत्तातावेभिजाएव तेषां
चपिबतेनसावेद्यादिविच्छिन्नेमेवावभासनेत्रेकालिकत्वावभासः तेषां
यीयप्रमात्तानिष्ठितनिर्मासनेमपेक्षतदपितेयोसावेद्यात् स्फुरति चकारे
गोदमाह मेव शरीरा मधिकारत्वात्नेलेपितत्वात्नेपरम्यापोत्तावत्तदया
भिनिमित्तदीक्षात्रजपतपः समाधानच नष्टानमहिम्नासेकुमातामपि
सर्वजभावोत्तयस्विके साटी कदचित्तपवप्रमात्ताभावति मेवमपेक्षया
पिनिन्यमेवेतियुक्तम् एवमपि विनिपम् ॥ तामात्रेसामान्येनापेक्षेयः त
त्रभवतादयति आदिपदेनभावभूतादीनांकलासेउपदवर्णानं
वृणहाम् वृणदयापितजालीयता ॥ पेक्षयानात्तापूर्वकेविविति
शब्दउक्तस्यार्थसेहेतताभाविसंयुततदानीमेवस्फुटस्फुट ताश्चेत्यतयातयति
तेमेवहेतुसेपेणाह एवस्फुटत्वेनेत्यादिना ॥ यथापूर्वपक्षयुक्तकथंयवसरका
लेनिर्माणास्यादिति ॥ इतिउक्तवादिनेवपूर्वपक्षवादिनादृष्टिता कथितेति
मीमांसेत्याशेका प्रथिकसंभवविशेषयानेनापक्रमपराकरोति ॥ किन्त्विति त
देति ॥ तस्मिन्मयेततिपकगमनेन तप्यमतीतिप्रतिप्रमात्तायदिभिन्न
भिन्नाच्छायाभासादहाभासश्चुक्तमितिवासनाप्रकायमृष्टिदात्मव
हीतिसुत्रेच नन्वेवेविद्येनैवप्रमात्ताभेदइत्यतआह नन्वितिप्रागुपेक्षकादोद
ष्टावादिभेदव्यवस्थाया ॥ दवस्यादितिभावः नचात्रविप्रतिपत्तिः कस्यवि
दितिदक्षेयिमेवज्ञानेचेति यहस्तितत्त्वज्ञानेनसेगमयितेसएवावभासाज्ञानस
च्यतेइत्याचष्ट नन्ववभासाच्छादित्येवैयत्तात्कथंयज्ञानेस्यात् आह ॥ प्रमा
तनिष्ठत्वेनेत्यादिना नन्वेवप्रमाविश्रयाप्रमात्रतरसेयोजनयुक्तप्रातिक्षां
प्रमेयाणांप्रमात्ताचनिर्माणासहराचतकथंमेहस्योभासयतीत्युक्तवृत्ता
वित्तिचये ॥ आटयति ॥ आचेति ॥ एवमर्चमपिनिनकेवलवृत्तिगतस्फुटम
पदस्यच्छादित्युपतापरिप्रादीमात्रमभिपेयसपितुप्रमात्रतरसेयोज
नपरपराप्रवाहेपि एतद्विद्विमीभूतसेक्षिणोपमेहरति ॥ तदेवमिति ॥ स
गीस्थितिभोगेचयापिक्तयसपलभ्येते देहादिमाविशान्वहिवितियदिशेष
णादयंत्यतिरेकेणार्थः सूत्रादव गम्यते तंप्रकटयितुंयावृत्तिदेहादीति
तोवाचष्ट यदापुनरितिमुक्तेदेवपविच्छिन्नेनाक्रममित्यर्थः अनेनयुगाप
त्यदेवेतेकालकृमाभावतासंयुगाव्याख्यातम् ननुपरमशिवादशामस्येते
ववृत्तिरुक्ताकेनाशयनसदाशिवेश्वरदशायुक्तम् ॥ उच्यते ॥ उहचिदात्मनि
भावराशिरेतावृत्तिनाहमित्येवभातीतिप्रकृतप्रमेयम् तत्रकाश्चिदाशेकेत ॥

बं

प्रमा
हस्तान्तर
नेह

३०

च

३०

३-
श-प्र-
जा-टी-
१७३

अहमितिनिर्भासनेभाववर्गेतिर्भासति किमेतत् सदाशिवे शश्विभवतनम
तथादेतेनेलनादितिप्रत्यायते सदाशिवदिभूमावपिकयेभाववर्गेभाति
सहिक्रमिकः प्रवृत्तेदेभावश्चाप्रयोच्यते भावतोतावदिदमितिप्रत्येकात्राय
स्ति प्रोक्तमिकेनेतमायाकालप्रभृतिप्रवृत्तिविज्जितमितिर्भावा।
नोप्र कश्चनेवपारमार्थिकेवप्रवृत्तेदेतेनेलघुविद्याक्तिविज्जितमिति
ति नतोयथासदाशिवदिदेसमानाधिकराणां दविद्यानेनभेदेनसन्नाप
वमायायोभेदेनभाति तथाशिवपदेनेनभेदेनसेतएवावेति सदाशिवदि
भवि एवमिति सामानाधिकरणेनभाति॥ एतदस्तेनेनेति॥ ऐश्वर्यदशा
मिथायनावृत्तिश्रेयनप्रतिपादितेष्टान्तमभिदधतादाश्रीनिकेनप्रकरणा
पत्रत्वादवगम्यते इतिदर्शयत्यवस्थितेत्यादिना॥ तथाचेति॥ एतेनेनेनप्रमे
यप्रकोरेणवक्ष्यमाणसूत्रार्थप्रयामिदं इति १५ ॥ अंतर्यामिभोसि
नेकिंकराणान्वचिनेतिप्रकृतप्रमेयप्रसक्तानुप्रसक्तनप्रत्यक्षमधिक
ल्यादिनिर्माणनवाच्छिन्नकल्पविषय पितृयातेनिगमयति ॥ एवमस्तौवि
कलेवाप्यपान्नपरायणा ज्ञानेवाप्यनराभासः स्थितपूर्वेतिनिश्चितमिति ॥
सद्विज्ञानापोहननिर्गुणानिर्गुणप्रकरणात्वेकीकृतेना॥ युक्तम॥ प्रभु
देभासयति ततोज्ञानोदोपप्रमात्रेणयद्यपिसिद्धावासा भावास्तथा
पिपरमात्रेप्रभातेव ज्ञानातिस्मरत्यवस्थतिवस्तुतोतः स्थिताएवचराया
भासाइत्यवस्थितिदमंदः यदिनुदेहादिरेवपरमाथितः प्रमातातदातत्रचरायव
भासलोति किंकेनसंगच्छेतेतिस्त्रार्थः विवृतिरत्रस्यप्रयवेव शक्तिज्ञान
स्यत्यादिसूत्रेनहीति एकोहिप्राहः प्रमेवास्याध्यात्मसंस्थाद्यवभासनेसूत्रे
केहेतवेननिर्देशातिदर्शयति प्रकृतप्रमेयसमर्पनेहेतयायस्मादुक्तमेतत्तस्मा
देतः सत्रिविष्टाएवतथास्फुरेतीत्युक्तमेव॥ तथाहिमुतीति॥ अयेचउति
विमर्शवेद्यत्वेवस्फुरेभेवदितिकाचिदात्मतभवेत् अयतावृत्त्यपदेविवृ
तम् नन्विदमिति विमर्शभावातोस्फुरितेनत्वहमिति विमर्शस्याशंकासा
नुवदत्यरिहरति॥ नेचेति॥ प्रागिति अहंप्रत्यक्सर्गस्यादिस्त्रय्ये॥ एत
त्सवादयति॥ सेवेचेति चः सेवादनहारमतोतस्मस्ययद्येतकः॥ तउक्तेक
दास्तोत्रे ॥ सर्वतभूतायदिनोतरयास्वदात्मसाकारसुरक्षिताः स्यः विज्ञा
तवस्तुप्रतिशोषटपाकाचिस्सतिर्नामनसंभवेनदितादि॥ ६० ॥
नन्वेवस्मराविकल्पज्ञानेसन्तवभासस्यपरमार्थवृत्तेनवासावभासस्य
चमायाशक्त्य नसारेणाविशेषात्प्रसृष्टस्फुटतादिर्गोविशेषोनिर्भासते
सकिंकृतस्याशंकायांस्त्रेकिंनेसर्गिकेज्ञानेवहिराभासनात्मनि एव
तुभवत्प्राप्त्यतिः सस्मरादिधितियद्यप्यस्त्यमविशेषस्तथापि विषा

अं
अं
अं
अं
अं

षोपास्ति विशेषहेतोः सद्भावादिति किंत्वित्यनेनयो ते तथास्ति यं वदिराभा
सनृपेज्ञानेचटभासेतिस्त्रेः स्वतेयादनस्यशरणा तयेवायाताव्यवका
प्रथमदर्शनेनप्रथमनिर्माणकालवाततोस्तेनमेधयोगादितिस्फुटः अभा
सनक्रियायांयायतमानाभासस्तस्याप्रपूर्वेनेनस्फुटतयाचापूर्वस्फु
टस्फुटवनिर्माणक्रियायाः अन्यथाचटोपिकयेकदाचिदपूर्वः कदाचि
त्रेतिभवेत् नक्रियायामेवकायेरन्वीयते स्मरणादोतनस्मात्तयायाता॥
सोअनुभववासनाप्रमाणतयायतोभवति ततःपरिधारापुसुरितप्रायश्वा
सोनिमील्यकल्पःपरिस्नानएवावभासः अनुवर्तमानताहिनामानुभव
स्यसंस्काररूपता अनुभवश्चनीलाया समयुजिततदनुभवतातादात्म्या
एतिवाल्ग्यातः स्मरणादोसोर्भासोर्भासो यवहितेनप्रकाशप्रत्यस्फुटएव मे
क्षिप्यसूत्रार्थमवतारयत्यस्मरतीत्येतेनप्रथममर्थमवतारयति॥ सर्गद्वये पीति
एकविशिष्टदसहभावसामानाधिकरणसारेणस्मरद्वयत्रय चाग्रहवद्व
रकालेपियः साक्षात्काररूपाणांसेविदोक्तमानुभवपरस्परगततापीत्येव
हिराभासनात्मज्ञानेविधातिटपितम् सहजइतिभगवतएवस्वातेयां हसित
रतियावत् द्वितीयमर्थमवतारयति॥ स्मरतीति॥ ननुपरमेस्वरस्याविच्छिन्न
प्रकाशविमर्शनेस्वातेयापरमास्मरणादिकमुपपद्यतस्याशंकातेये
वपरिग्रहीतचेज्ज्ञाभावस्यसंप्रवृत्ततत्रशरीरादोस्मरत्यवस्थत्येतेपो
हतीतिकथितनीत्याद्युज्यतइतिनिर्गुणमूलयति॥ चेज्ज्ञानेमिति॥ तनुवृ
त्ताज्ञानेवहिराभासनृपेज्ञानेनेस्वरः सतीनस्यएव तत्रकोभिप्रायशतिनि
रूपयति ईश्वरदशेति नासोकाचित्तीयादशायनप्रयत्नपरिमाणेनसहेत
सर्वान्वयायिनीहिसासेवित्यरमशिवसेविदिव तेनतत्रकथमाभासचिताए
यमभेदितितान्यथम् तस्येतिप्रमात्रेतेकीभावस्यउक्तमितिचित्तवसान
पितृवृत्तिश्रेयनएतदेवसवादयति॥ अतएवेति॥ यदेतदुक्तप्रमात्रेकीभा
वः क्रमेणभगवतस्त्वत्प्राप्तइति ततपतउपपन्नयउच्यतेसवेजागोम॥ प्रवृत्तिर्ज
न्नामेस्वरीति॥ एतदेवस्यप्रयतिनयाहीति कालाशक्त्येति किंचित्कृत
तोपादलनसामर्थ्ये उच्छाविषयीकृतोअप्यमाणशामादावर्थकायस्य ग
मनादिकमीश्वरएवाभासयस्तथाभासतइतिज्ञातावदिति एकव्यवहारमात्र
रूपाण्येश्वरीतियावत्॥ एवेतोपीति॥ उक्तवैद्यपरास नादिप्रवृत्तिमध्यएव
निर्भासमानेस्यार्थः अयमुद्यवहारकालेपिस्त्रेवैश्वरीप्रवृत्तिरितिदर्शयति
दिचेदादीतिवृद्धीदिगर्भेदेहः तत्रप्रथमेनपदेनेनियुक्तविभक्त्यापराभा
नसः स्मरहीतः एवेज्ञानरूपेववद्वारेनवोस्त्रिप्रमात्रेतेनेनकायप्रवृत्त्या
भ्रमद्वयेनचचत्विषामुपपाद्यक्रियाएववद्वारेववस्यामाह चेदेतित्वे
थिवेति तदनन्तरंज्ञात्यादनमित्यतरेपेक्षयासाधर्म्येदृष्टातः साधर्म्यसम

शार
अं
अं
अं
अं

३.
अ. प्र.
जा. टी.
१७६

तुतिहोपिभवभावपुताविश्रुतिः कार्यकारणभावात्मासोकेनोक्तः प्रमा।
तुविश्रुतिपरमार्थपुन्यः सराललक्षणः सोपेकेन सर्वव्याप्यव्याप्ययी
तुसमासस्यप्रविभागतोक्तव्यवहारः प्रकाशकेनपदेनोपिउपार्थानिगम
नमिति अथप्रतिप्रमर्शनिवृत्तं यत्तु सर्वव्याप्यजीवोत्तानक्रियेतिहे
इतिउक्तयसु ज्ञानक्रियेयोरप्रत्ययेहिबोधिकादिदर्शनेदृशितपवर्ततेमि
त्रेषुयमेधित्यजतेरेवतदाशोकासुदर्शनात्समेकात्माप्रत्यसुपपादयि
ष्यत्स्वरूपतत्त्ववृत्तिपति। यवेधेति। यवेधेति। यवेधेति। यवेधेति। यवेधेति।
मिता अक्रमानन्ताविहृपः प्रमातासमहेमरः। प्रतिभातिवृत्ति। यद्यपि।
विषयसुपपिष्टेतीयेकियालक्षणे तथापिनास्तत्त्वज्योतिः कित्तमेव
दनमेवतत्त्वभाति सोप्रतिभातीतिप्रमातृनिष्ठतयेवसुखात्। यच्छ्रुतिः
तमेवमानसमत्तभातिसुवेमियादि। तत्तत्त्वमदुर्ज्ञानेदेन। पश्यतोदृप
मालेखाभातोभानावधेगियत प्रतीपमानेप्रतिभाभावनामिति भावयते
तेनभिधायिप्राप्तसंश्रयेतिसेविद्विष्टातेनेवाका केवलविषयोल्लेखान
घट्टान् सेवेदनृपमेवतत्त्वभातिभावेदहिः संक्रमतादिधर्माधारताथने अत
असमस्तिकमाकमादिचिद्वृत्तपोयः पदार्थानावस्तुलोमेष्वस्वातेअपेक्षा
कालशक्त्यापितः क्रमोद्देशकालपरिपाटी तेन चिन्तापद्धिता केवलमि
त्रसेवेधेति कथितनीत्यायाप्रतिभा एधेति सर्वसुदेवसप्रकाशावस्तुत।
अन्तर्भवेनवृत्तपदेकाकालकलनावेकत्वादकमा सुप वमगावाननन्त।
चिद्वृत्तपदेकाकालादिपरिच्छेदविरहितसंवित्सभावः प्रमाणाप्रमितिसमूह
स्ययथारुचिसंयोजनादिकरासातेअयुक्तः शुद्धाहं प्रत्यवमर्णमयः कल्पि
तेम्यरागावस्तुविस्मादीनोस्वाशामिधेकेपकल्पितेचैर्यमहेमरः प्रमा।
ता सावप्रतिभातपहवतीत्येतत्सर्वदेनवपुषा अग्रयः सिद्धपव नात्रयत्ता
तरमास्थेयमितिचेत्तयेत्यति सूत्रार्थमवतरयति। यावन्नेति। चाप्येवा।
ख्यातः यत्किंचिदाभासतेतस्यान्तर्मस्वयदवभासनेसप्राप्ताप्रमाता सुप
वचसभावस्तदेवचैर्यमिति सस्वयः चाप्येववर्षवस्तुसिद्धावस्था।
तसिद्धत्वमित्येवंविधसमुच्चयलक्षणानिदृपयित्वेदीकृतमवभासते स
चेपनिगमेननतरेवमिति ॥ तत्रेति ॥ एवमुपपादितेसतिप्रमपदेनैववा
यताचिन्ता साचोभयेन्द्रियवेद्यत्वंतस्यकस्यापिशक्तिरज्यवमायाप्रमा।
तुकरागोचरत्वाभिमानभूमिमेवेतिवदते तदर्थयतिवृत्तदेति वृत्त
क्षणेनोक्तः करणमपिदृष्टव्यम मतिगोचरापिवापव। अतएवेति। एत।
देववास्तुप्रतिपाद्यत्वेनाभिसेयायाभासपदेनोक्तः कथंनतनोतत्त्व
तीयतेआह वहीत्यनोदेवार्थताप्रधानत्वमेवत्यतोहेतोराभासतासीकर

तत्त्वतीयेतरेतिपुक्तम् याप्रतिप्रत्ययकमेववक्तव्येन निर्देष्टव्यमुक्तम्
शायति ॥ वास्तवभासेति। चित्रत्वस्यया अंतरकामासतामानोकेस्य
सायाशक्तिविमोहवलात्तस्मिन्निविधीयते सिद्धेकमिकेवावभासाम
नृपयत्यनेन मचतावसावैतद्विधीयेमे यत्तुसतिमंवेत्त कितप्रमातास
हेमरः साप्रतिभेतिप्रमातृत्वमाहस्यगीभ्यामपचित्तान्तापरिपोषा त
तपेवाप्ययवलावेवेधितः येननिर्देशः वृत्तातिनिष्ठलतिरूपतु
नोक्तमिति यच्छ्रुतिविषयमानयसीयायायोनकोनुवादकत्वेनोपा
तः नापिपक्षधर्माभिसेयानप्रीकृतएवमुपनिष्ठविद्वितयसीना
राभासायैतकोविषयकत्वेनतच्छ्रुतः तच्चसर्वप्राप्तोविषयनुवादेन
स्पष्टवेदेत्याह ॥ एवकारेणिति ॥ एवकारेणिति ॥ अतः कश्चिदमेति
शकायवत्त्वानि तवदिधानेफलकमेवभवतीति आभासपदेनैतिवृ
त्तिप्रत्येसंगमयत्याशेकाशमयत्। यद्यपीत्यादिना। तन्तुतामैवतत्त्वस्य
तकल्पयोगः सकृदसर्वसंवितालस्यापीत्युक्तः। अत्राह अथचेति उक्त
मितिउक्तोभवेच्च ननुयदिसुपेवेत्येवमिति तच्छ्रुतिविकामाविवधमिति
तदीलेतत्त्वमभिज्ञामुपदिष्ट अत्राहकेवलमिति एवेभत्तयेदृशेनोक्तम्
॥ किंतुनेरुगिकरायादि स्वरूपयदृष्टावभासनेतस्यसमस्तपदम् ॥
एवंप्रतिज्ञानेतिप्रमत्तपुपपादयित्वमन्येतावदाहसूत्रेणा। तत्त।
दिति तत्तद्विभिन्नसंविनिमवैरेकप्रमातरि प्रतिनिष्ठत्वभावपुजातेय
मुपपद्यते संविनिष्ठाविषयाणावस्थास्थितय। इति य द्वाप्येतच्च न
तद्विज्ञासुसंविहृपासुप्रमासुविश्रमाणासुसंतवाम तावताहिन
सिध्पतिव्यवहारः अपिचुतात्तानीलसुवादिविषयेसुविभिन्नायाः
सेविदेनिअयोतात्तात्वेवमुवात्यपायसनेदीस्वातः स्यातीयेरुजी
यमाना यदवाहेनेवाहमित्येकमहासुविस्मयैयदाभिसुखेनवि
श्रान्तियोतितदेवाजातेयपरमरेस्वामिताकार्यकारणभावादः
समन्वयाववहारान्ताउपपत्त्याचटतत्तातीनाभावाज्ञानेयमु कर्म।
चेष्टापरमरेजातीयुपिति तदाभ्यासयोगचेमोहनेनसमन्वयान्ता
ते परमार्थताप्रिहृपताप्राणापवायेयुक्तप्रतिनिष्ठपुत्रम् गममान
वतिरेकसुखेनसुखमवतारयति यावदिति निपातावेतोपरीतितदि
तिचाप्य अथवाकालविषयावधितिरूपतायपरिमाणाशब्दो एवेति
याभ्युपान्तमुकालावधिनसमन्वयववस्थानेसमर्थयित्वेषोक्तामि
तिथेकयामितिप्रमातृरुचितः कतिपयेकेचिदेवकदाचित्तिभावः
समानजातीयत्वादिति अनेनसाख्यादीनोभिज्ञयापकचिन्ता

५ति दर्शितमवभातेति
अभासमानस्योपरि५

म

यतः। यद्येकस्मिन्सकथमेवेत्तत्तदित्यादि सापीति त्वेयमात्राकारित्वेन
उपम यत इति विकल्पाः प्रतिप्रतिमानि प्रत्ययश्चैव सामखण्डेः ततोऽस्याः
प्रत्यये प्रतिभासकाल एवेति तत एव सायेव प्रतिभासित्वेन भेदो
तेषामिति प्रतिभास्यमायाम् ऊतश्चिदिति भावभेदप्रतीत्यर्थे संवाचनो
भियायका इति नीत्या प्रसिद्धिरोऽप्युपाप्रतिपादनापराहः शिरसि तु
कार्यकियाकारित्वप्रतिपादनाय च गेयैविति ननु यदि विकल्पता तया
भूतासंयोजनं किंचित्सिद्धमिति रूपायुक्तो अत्र सिद्धोऽयमिति तथा भवेति
तेनैविकहप्रमाणोक्तानां पिदीपानि नैव वपुषा यकियाविषयं ननु भवेत्
तयापितेन तद्विहापीति नन्ववसायविज्ञानः सर्वप्रमाणाव्यापामः प्रवसा
यश्च विकल्पतत्त्वभावाद्यनिरोधे तज्ज्ञानवत्स्वतन्मस्य गितितन्मतेनाविसेवा
दकत्वेनामयश्च समर्थितमपि राजस्वानीकृतं स्यादिति पराशक्तप्रमसंनवप्र
मयति। तथा भवेति। प्रापकं हि प्रमाणं तदपि प्राप्तिरप्यवस्तुविषयप्रवृत्ति
संपत्त्युपयोगि प्रतीतिस्त्वावेमोक्तो ततश्चावसायाय यद्युपपन्नतत्त्वपि
प्राप्तियोग्यत्वेनैव संसिते प्रमाणास्पृश्ये यस्य व्यवहारस्य च विषयविषयिभेद
स्मरणादभिलषितप्रतेः वस्तुप्राप्तिर्येव सापि नो प्रवृत्तौ कर्तव्या येन क
चित्तत्वेना अन्तर्गलवृत्तिनि प्रवृत्तेः पूर्वभाविनि प्रमाणाव्यापारव्यवहारित्वा
अप्रधानभेदे सत्यप्युपपन्नतत्त्वभावावसाये अत्रोक्तं इति सिद्धान्तः अत्र चेत्ता
त्पर्यम् इह प्रकाशस्य विस्मयविशुद्धत्वेव प्रमाणाप्यादिमर्षबलेन सर्वमेव प्रमा
णमन्यसम्बद्धमेव प्रमेये परिहृति ननु इमिति संयोजनावभातीतसम्बद्ध
चः तस्यादिह चित्तमेयं तज्जातीयं न कुचिदिजातीयं प्रमेयांतरासम्बलित
मेव भाति सर्वत्र च प्रमातृरूपसंवलनातिर्भासते एव न च साभेदः अभेदे हि काः स
बलनाथः अतो वा साह्यादाभ्यप्रमातृविज्ञातिर्येते यज्ञादस्य वस्तुज्ञास्य मि
त्रतावभाति तदसादृशेनैव चाभिज्ञता मेव च संवेद्य उपा तदेसांभावे तेषां
च प्रमाणो नावेदित्वा अर्थात् च प्रमातृभिः एव संभवान्न तत्त्वमिति यद्यप्यभासंतत
तथा परमार्थ इति विवित्तावेदितमावेदयिष्यते च यावच्छ्रुतान्नयत्नसिद्धे सा
धमित्यपक्षिपति एते देवनिर्वाह मितियोग्येति यत्र ३९ न रिति निपातसहसरा
येनासंभवाद्यं स्पष्टयिष्यति उक्तं सित्यमेयेव तत्त्वावेदकस्य श्रुतीति प्रमेय
समुच्चये चः सकलो य उद्देशाव्याप्यतायोगानियतदेशकालाकाररूपेण
न सह परभिन्नत्वं तु पल्लविता एवावसीयेते इमिष्यवसाये च उद्देश्यवत्सा
ये च सकलपुत्रुवाच भेद य उक्तस्य नियतेष्वयमित्यप्यपराशक्तः परः प
ते सर्वभावान्तेदंता सामान्येनैव जायते इत्यप्राप्तत्वे विचारे न हितदानीं भेद
एव भाति भेदे हीं प्रमाणं यदिति पराभिमतस्वतत्त्वतापेक्षया यानि स्व

माघीघोमेदा
इति भिन्नविष
मेदामेदावः

कि

[illegible]

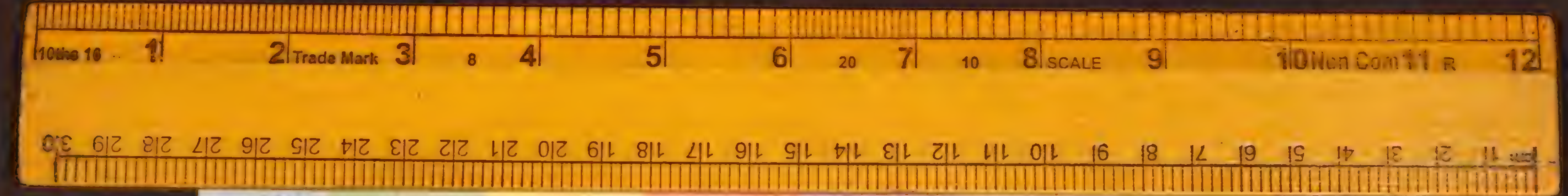

३
स. प्र.
जा टी.
१८०

वयवहारार्थकतः प्रमातरि विदुषः पदार्थावहं वोपियावेदेक्यमापन्नम
वेतीति सर्वो हि प्रमाता यो कियार्थी सयवर्तमानो विवर्तमानो वा परं प्रवर्तय
निवर्तयन्त्याववर्तमानो वदति ननु भूता पिहितमवकश्चित्कदाचिदास्ते
तस्याववर्तमानो कपीलस्यववर्तमानो मिच्छाद्यमुच्यते यागमनामनयो।
नो नोपायपरिचयनसेपाद्यः सयं प्रवर्तिते निवर्तिते वा परं प्रवर्तयति
निवर्तिते वा अपि ता सख प्रामीच्छा यादः त्वपरिहाराच्छया वा भवति ला
यसुखे रक्षा प्रामीच्छेव एवेजः त्वभावे या चा सा सुख प्रामादा विच्छा प्र
वृत्ति निवृत्त्याः स्वपरगतयो हे त्वभावे तत्रारं भवते माना ताया समवेः पद
यवर्तमानो विविध विभागमव प्रयावतिष्ठते यो सोममनागमनयोः प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा
यद्युजमानो विविध विभाग प्रतिपत्त्यते सा च सुख प्रामादीच्छा यावजीवेस।
सा हि प्रमातुरत्र ये ते बाले ततः प्राप्ते पिगमनादि सा वदति त्ववपि सुख
प्राप्तौ दिविरमनेव सा तत एव कामसमय एव प्रकृषा दाता च प्रतिगृहीता।
चक्रत्यानिर्दिष्टः आह च अहमयमिति एव विविधः प्रथमकोटो मायतेः
युः पिकेन चित्यकायेतेरा प्रणीयते न स्तेरदमिदे मेमनोपायतदपाया
दिक्मोभवादिदि चरमेतुता विनिकियता पिष्टाति नश्यमिच्छाममा
मुना कमेता एतेति मेव तु भावो नरज्य सुखादि सपादना मि प्रायेता एर।
पिष्टमाणा त्वद एता पिष्टा यदागमः लेलिहाना सददे वीसदा पूर्णा च सा मि
भोः कृतिरिच्छा तिका सा स्यादात्मनः सा तरे गीतीति ननु विविधः पदार्थ
साध्यः तस्याम विभागनवर्तते उति कृतः उच्यते सा हीति यस्मादवतस्मा युक्तभो
सर्वस्या विभागमभिमिरिति पूर्वता मेरतिः सा कामना तावत्सम्यक् उच्यते मेरव
विषयता लक्षणाभिधायते ततश्च तावत्पदार्थो यतो तत्रा तरे पदमवसरति
परमपि उच्यते पिमाना सती दी वृष्टि पुरुष पद बहुत्या यन्यमभिसंथायो।
स्यापि तावत्तव ब्रुत रमवलिहेती आभागतमरमसलीजवती प्रथमावस्था
यामुनिष्ठति स्फुटी भवति चरमावस्थायाः तावत्पदमती पूर्णा विप्रान्तराभ
वति यथोक्तं उक्ता चे मेव विप्रान्तिः सर्वापेक्षानि गेयताति अभिसंधी यमान
मर्थमपादेयमपेक्षणीयदेयं च मेमो दाहरति वेहे रितादिता चादेनादेः संगे
पिष्टमउच्यतामिति या प्रवृत्तिरभिसेहित राजस्वामिकः कः पुरुष उति निष्पी
यतामयति या प्रवृत्तिः समादिता यत्र अवसा एमा उप्रवृत्ते वापेक्षणीयता क
रादकभगाजिदिमाना मेभूदेषा इति च या तता निवृत्तिरभिसेदिता तयो।
स्याप्यमाना सा कामना यदि वा वा प्रयोगद्वारेता परस्य सात्मा निवि।
क्त सविनेयस्य प्रवृत्ति सपादेये वापेक्षामवमाना त्वमानि वृत्तिवोह
यविषये सपादयित्वेयो भिसंधिलेन सोम्यापमाना एवं च तदभिसेपि समयेय
यइति धिते सामान्यतो विप्रोषतश्च ततस्य कामना यो श्री सदा पिबिश्चदेषा
चितन अविभागेन स्फुरत्येव अनभिसेहिते तद्वयुला मकला मस्पृष्टादह।
(मिने)

वशिवातो चितन स्फुरति न च श्री सदा पिबिश्चदेषा मेमो वापेक्षणीयति रित्य
क्ते पूर्वमेव तत एव एता कारा सदेवासो प्रथमा चरमा कोटिरप्रवृत्तनामपि
तथा तनति भीसतीति तदा योते परस्य च प्रवृत्तस्य क्तम सप्रवृत्तस्य प्रथ
मस्य मचरमात्सति पदत्रये पिप्रकाशमात्रमावितितमेव स्फुरतीति श्री
मत्स्यगतायुक्तो मयते मध्य एवो म्या पमाना ग्रहा वाका प्रयोगात्परतु
पूर्वत्रययोपजीवनाथंम अत्यया समकल्पेन वा सावृत्तया मायेत्यत्र दे
वृत्तन घेगोना प्रतीयते स्तेन त्वदर्थो तस्य अवलेहः प्राज्ञाभा यामस
नमरति एतत्प्रकृते योजयति राजपुरुषादि प्रमाणादि भजन कंदकादियत्
रस्योपेक्षया विविध साधनमावसमा वावसायमात्रस्य वा सुखवाडः त्वसा
तश्च सर्वमविलेत यावत्कि विप्रोषा नादरादने करा जघरुपादि यत्कि मये तना
थातस्तेपादन प्रयोजनो देप्रेन प्रवृत्ताया विप्रोषा कारा प्राप्ताववर्त्ता चितेन वि
चित्रा प्रवृत्तिरुभयविषया प्रवृत्तिकिया च हे येक विषया स्वसंया यत या पर
संया चितेन वा समता तस्या विप्रोषाया कियया या उच्छातया या वदेसा विचित्र
साधनफलस्वीकारावला किय विप्रोषा विषयीकृता तावत्कि या विप्रो
षावलाकारकः कारकप्रयोजने वेच्य प्रयोगास्पृष्ट एव भवति सच तस्यामि
च्छा यो प्रेता मिष्टावत्रपि मनोभूतो वा ह्येय भूमा कसैक चितमा या प्रमा
तृ प्रकाशापेक्षया वही प्रयाये विभागात्ता नोक्तं तत एव भदा भदसमा।
वत्तात्संयुच्यते तन्नेवे विभागावभासने चेदाया तेत हि हि सदा कये मेवे।
दिति अत्राह विभागेनापीति चः प्रकाशोतकः एवेस्वर पमात्रापेक्षया प्रमे
सः यतस्तेन मोमयः फालाका कल्पाने छने अपित्त किय प्रति कारकत्वेन
विप्रोषात्तेन ससंयितया वा परस्परमपिकेवलं वृणविलक्षणात्मके उच्ये
म्याप्यन्तकादा उच्छामजयमनु प्रविप्रपते यजयमानाः परस्य सपेक्षता
इत्यपेक्षापिनो यत्रा ततश्च सा सत्रित्यभ्युपगमना हतमदः सस्तु सर्वति
राशो सति तश्च देवाद्युपता या भवेत्तत्तनाः चित्यवेषा पेक्षयत्पेक्षाल
क्षणापि संबधः तथो उवापेक्षया भूतमवसा समुआराभति तायेन गुणा प्रया
नभावा नुप्रवेशा इपकारके प्रथानेन सस्यते तत्परतं भवतीति पारते उ
लक्षणापि न्याय एव संवेधः ततश्च सिद्धे का परतेनेति यत्ते वेदना नपेक्षसुते
उवायवादेये गो चतेतदपक्षितं भवति नहि भावस्यतपः स्तिनः सयं
काचित्मिहि रसिदिवा प्रकाशा चोर्था एदिष्टावभासुते च यो नमीक
रोतेनेति उपाया एकारकभावसंबधः सचावप्रोपामा न्याय्या पुणदि
ष्टमाणा ताभा सनमर्थिता वक्ये स्यात सचेच्छरीनयत प्राप्ति सुखे प्रवि
तक्तमेव तनुवहने दिष्टा एव संवेध इति संवेधमिहि संवेधो दयोरेव नव

४
५

हूनाम तथा हि यथेके कस्यानेक संख्येरेव परामर्श विधेये राजः प्ररुष अथ अ
 मुञ्चति तदा पिरा जादेर क्रतेन नाम मानेन वा हस्ति सम्वेयकारः पुनः पराम
 र्शोपदवी नीयेते शितियां वतो हस्त्यादिषु परामर्शो स्ता वन्त एवराजोपीत्येक
 संकेत संवेय शितितत्कथ मिबोक्ते संवेते नृपक्षे षोताति संवेय स्तो घोसादि
 तिसम्यमेतत् एते देव त्वाहिमिसेहिते परस्पर संबंधो दिश एव बहुशाखोन्म
 वत्सेलितानुमेसतस्या येनेकः सहसेलनाखे संवेय मृत्या पयतीति मदा
 षि वेषभूरहमिदमिति महामुसंयभूमिः तस्याभूमावपहस्ति ते विशेष
 षोषा प्रकाशो रदमित्येक परामर्शमात्रमात्र भावो सामान्यमात्रा नापिकर
 एणापत्राहे भावमात्रमत्र पूर्णा एविसुखतामेव हितदाम वेदिति माया प्रमा
 तगतमदाशिवदिपदेतदा तद्भवेत् तत एव भगवदपेक्षया संवेय एव परमाद्यं
 तत्र प्रकाशते सहिजानाति स्मरतीति स्यायेन एष प्रमाद तापदं स्पष्टात्र पिसदा
 शिवदिपद निष्टो भवेत्नेव हि भगवानहमिति विश्वावभासमयः परिसुरति
 तत्सम्यक्तापो हुतस्तत्त्रियतिशक्तैवमित्येव संवेयमयो भावराशिः प्रकाशते ए
 तत्तुक्तद्वित्वा दशास्य शिसिद्यर्थमेव साधसाधनग्रहणोपरस्पदग्रहणावभिन्न
 अण्येकत्वमायानीति तत्पलप्रत्यादराद्भवेचनप्रयोगः तदत्राय प्रमाणाथः
 भावनासम्वधानावास्तव एते तवित्ता कदाचिदप्यप्रकाशनात् यद्यप्य
 वास्तवेषु सत्तेन तवित्ता प्रकाशते शिववर्षीतत्वे तवितेति प्रबलवत्त्
 स्याप्यकते तवित्ता प्रकाशमानत्वम् अन्यथा तियतमेवावास्तव न भवेदि
 ति तद्विरुद्धे हेतौ पलभ्यते शिवाप्येकविरुद्धे पलायिः हेतु अयत्नेन प्रमा
 पित एव सर्वस्य भेदाभेदावभासमन्तरेण प्रकाशनात् यत्ने विनियुक्तम्
 स एव च सम्वय इत्यपि पित तमेव भूयः प्रमेय प्रवाहापवाहित इदये शि
 ष्याणां मुवलम्विते प्रकृतसूत्रार्थो प्रमेहारमपिकावापसिद्धये दर्शयति
 ते देवमिति प्रमाणापदेन करणतामेषां सूचयति नहि करणस्योमादि
 वत्प्रमाणा प्रमेयावकाशादर्शनात् यद्भवचने बद्ध भिरनेक विषयेरेक प्रमे
 यमिहिः कथं स्यादिति धनति प्रमातेयी व्यापारो व्यवस्थाकारित्वनामत
 दत्वजीवितया तद्यापारवशीकृता नीति यावत् नहीति तथा हि सति स्वा
 ते आत्करणाते वन भवेत् स्वाते अपारते त्रयो विरोधात्परते अप्राणात्वाच्चक
 रणादिकारक कलापस्य विज्ञो हि टा सुष्टि निपीडनाभिनीतकरव्या
 यामुक्रियावेषास्ति नत्रि ननु प्रमाणा मेवास्तितान्यः कर्तानामकाश्चिदि
 त्पाशं वाह न च प्रमाणा मेव प्रमाणा विना तत्रवर्तते केन प्रापकमिति प्राप्तिप
 र्यन्तः प्रवृत्तेराभावो परामनस्यः प्रदर्शनसुखः प्रमाणा स्य स्वा
 भावः प्रमाणा पलक्षणोऽस्मि यो देव अत्र हेतुः तदपदर्शिते हीति प्रमाणाः

नीपदक्षितेऽर्थेया उपदेयता हेयता च सा स्मरणादभिलाषोति नाथे ।
 नोद्भवती प्रवृत्तेः कारणा यथा प्रापकत्वेनात्मसमवित्तरेऽप्योपादेयविषयेहा
 नदात्मसादनलक्षणविषयते सा च नास्तविज्ञानेऽसंभवमविकल्पक
 त्वाद्वैतिकां प्रापकं प्रमाणाभावेन अद्यतनतारभावी विकल्प एव ।
 ऊर्यादिसृजते तदप्यसत् विकल्पोऽस्ति धूमं यथा प्रपामिति परैर्विकल्
 पेन हि सति एव विभागसमाकृत्य तस्मिन्नास्त्यनुभवव्यसनाभ्यापि
 तादभिलाषान्नाश्चाल्लक्षणाविकल्पस्तथाकारितीत्येव वीनुभवेतापि
 यदि विषयाकारवासनामात्रसंयोगात्कृतं तदा सुखदुःखप्रकाशास्म
 रणाकथमिच्छादयः सुखादिवासनापितजापिता तस्मिन्नादिसृजिते च त्र
 नुनीलेदृष्टेः स्याः कथं प्रवोयः नीले सुखादीनां कारणात् तत्तद्दर्शनात् ता
 र्यविषये स्मरणा यदाह तदृष्ट्यावेव दृष्टुं स्मरणादिति तर्हिकार्यकारणा
 सावोपेकप्रमादतत्त्वविश्रान्तप्रत्यक्षात्तुल्यभाविभासनीय इति कर्णित
 मनस्तरेव किंचितदेववस्तुकराचित्तुल्यविकल्पविदुः स्वमकार्षीत् तत्राश
 किन्मेव तद्वत्तद्दर्शनात्मात्रात्वावासनाप्रवृत्त्यात्मित्यत्रापि प्रमातेरेव स
 तेऽस्यानन्तत्वे वीनुभवे विकल्पनादिसंवेदनतादात्म्यमयसंवेधि यत्सा
 तेऽनितितद्रूपप्रमाणात्ताभोगाभावकृतदेवविज्ञात तदेतदाह प्रमात्र
 पीनेवेति एतच्च संवेस्यसंविनरीचानि प्रमास्य संमतमेवेत्याह वौद्धेयीति
 प्रमातरमपि ॥ ३ ॥ वांरेपि सोऽवप्रमंगीकृत्य इति भावः अस्या वायाणी
 भावेऽसंवेदनमेव प्रमाणाफलमिति युक्तं नाम सति तवाऽर्थे वा सति हि ।
 एवप्रकाशः प्रमाणाफलमिति युक्तं वक्तुम् यदा तवायतिष्ठो देवप्रका
 शात्स्वतेजोऽसंवेदनमस्मिन्नपि दृष्टान्तेषु तादिववस्थातया विना तन्प्रवृ
 त्तिस्तदाभावेन प्रामिरिति येन प्रापकत्वे प्रमाणाप्यसंवेदनायते तदास्मिन्
 देवप्रमाणाफलमकृतः तन्वत्सिद्धम् तथापि प्रमातोतेः कथमियतामी ।
 कृतः आह स संवेदनमेव चेति एवकारेण सत्पदप्रकाशभेदेन संभवतीति
 दर्शितम् तथाहि दशाकालो वायुः कदापि रात्रिगोनात्तत्सुखं संवेदने यो
 जयितेषा क्वाचित्सक्तं शकः सो गतेऽपि स्वसंवेद्ये ज्ञानमुखो दो विकल्पश्च
 तापाकृतयेऽप्यशक्यसंयोगात्ता सावादीनामनवभाक्तेषामनः स्वसंवि
 त्तिना भिज्जानानुपेगिणीत्यत्र भिन्नकदेवनाश्रयाभावश्रानिताशब्देनात्ता ।
 स्वस्वसंवेदं सुखादिद्रूपस्य योजनानसंभवतीति दर्शितमेव ततश्च
 युतो भिन्नकृत्योत्पन्नतया ज्ञाते संवेदनमिव दृष्टं तया च देशकालाभ्या
 संवेदनमिति योजनं हितं तदपि तया तदालोक्य कारणात् तच्च कविदेव ॥

भवन्नियमवत् यथाग्रम् यदिचभिन्नकक्षेपिभवेदतिथिसंज्ञायापकृति
रुद्धः प्रसजति ततोभिन्नकक्षद्यावृत्ते योजनेतद्व्यनयाप्यतेतदिरुद्धेच
भिन्नकक्षामितियापकविरुद्धेपलधिः स्वरूपभेदेष्टप्रकाशरूपताप्र
मेगश्रमसुहृदक्तम् तस्मान्नसंवेदनसमीकृतिः प्रमादतत्त्वसमीकृ
तमेव तमेवतिसयापकेकत्रपलाक्षेपासिद्धिरित्यल्लेख्यताप्रसर
ताज्ञानं प्रत्यक्षानुपलम्भादि प्रमेयजातेकार्यकारणादिकार्यस्यधृमा
देः कारणस्याग्रादेसंबंधितोयभावश्चाप्रशाः सतिब्रह्मवस्ति धृमा
त्यादयोभावश्चाप्रसतिवस्तिज्ञासात्वादयस्तथासु प्रमेयस्यप्रमाणा
द्योराप्रमातारिविज्ञातिनेतुस्वमुखेनेतिदृष्टोपित्त्याख्यातारमाह अ
थवेति तत्त्वसर्वथासानास्तियेनावचनाहर्भावेदितिप्रथयतिस्त्वनाये
तिवदन् प्रथमंश्लोकार्थयाव्यावृत्तम् यावृत्तिरसमन्विताश्रयादिकातोवि
द्युणोति यदिप्रनरित्यादिना ननुस्वरूपमेववर्थाः कार्यकारणाभावश्चा
शोकाह तवेति स्वरूपेहिनात्यतिष्टमभितुसहंतीत्यक्तमसुक्तत ननु
नधूमसार्थयमानोवद्वितिष्टधूमश्चमभिसम्बन्धोप्रवर्तते येनपर
तिष्टतापरस्याप्येत अपित्वेह्यरत्नतरभावीयोनितियमेतधृमाहृष्ट
मुना ततोधूमार्थवद्भोप्रवर्ततशतिकाविरोधः एतदन्वाभाप्यव्यति
वद्भाविनादिनाशतियत्परेणोच्यते एतत्तदास्यायवद्विधृमाद्वर्भावी
तिधूमज्ञानेनदृष्टतेतिसंबंधः नद्विवद्भोधूमदशनेनपूर्वभाविना
निश्चितवद्भावनतरतानामधूमश्चपतातिरिक्ताधूमस्यकाचिद्दृहीता
भवेत् एवंवद्भूरपिधूमपूर्वभाविनत्वाच्चम ततःकारणताकायताच
स्वरूपग्राहिणावदृहीतेत्यदतमदः स्वरूपेस्यवचनथाभावेदित्य
सम्यक्वतोपेकप्रत्ययेतथाप्रतीतिप्रसंगः अतस्तत्त्वमेवावनीय
समर्थनत्वेपरदृष्टिकायकारणाभावस्यतिष्ठपित्तपतितपार्मिप्र
हारेकयेति तदापिवेतिमितवटपीतपटाभासहययुक्तेपिज्ञानेह
रूपेणकेवलतदृष्टग्राहिभाजानाभ्यांपरेवेल्लक्षणमस्ति नतत्तज्ञा
नाभास्ययोर्विषययोः काचिदेष्टासिध्यति तद्वत्पूर्वभाविताविशेष
तावद्विधूमज्ञानतरभाविभाविशिष्टमसमकालमपिदृष्टाद्विज्ञाने प
कतदृष्टग्राहिभाजानान्तरभावाद्धिलक्षणान्वदाभास्ययोर्विष
ययोः किंचिदन्योन्नापेक्षात्मकेदृष्टेततः सिध्यति एतदपिचासंभावनी
यमितिस्वरूपेनछायापेक्षपत्तिमत्यादयति ज्ञानमपिद्वेति ततश्च
द्वदाभासप्रमातारिविज्ञान्तावितिज्ञानद्वयमेवतत्प्राक्कज्ञानम्

एवं स्वकचक्रप्रवेशितत्वेन हृषितः सौगतः सिद्धान्तवादिनां भ्रमात्ततः
प्रज्ञाप्रकर्षेन श्रयित्वेन तत्तावदयुक्तसंज्ञे भवतेति निरूपयन्नाशंकते
अथेति इति यदि पराग्रहमवतो तावदभिमतसिद्धान्तेनाभासो नामकः।
श्रित्तत्वेनः अपि ताभासनक्रियायामभावायतः साधुप्रसादव्यापारश्च
पा ततो यदा परस्परविविक्तवस्तुद्वयविषयमाभासनेतदा बलुनीदृश्या
भासने क्रियायैकेतिकयत्तया स्वकचक्रप्रवेशनेनाभासद्वयेयामिव म
स्यते एकज्ञानम् ततोपीति एवमस्य मानादपि इदं स्यात् किं तज्ज्ञानविषया
समाभासद्वययुक्तमर्थयमानः प्रयेतत तेनैकाभासवज्ज्ञानद्वयपरि
हृत्य तदेवमादेययतो ज्ञानस्यैव स्वरूपभेदः प्रयानीभूतत्वविषययोः क
श्चित् ततः विषयान्तरधर्मप्रसङ्गः कस्मादकस्मादेव वृत्तिरक्षाद्यादिसामग्री
नोक्तयेत न हि चरणीवौ जपद्वयविकल्पादिसामग्री चूटेन सह कदाचिद
बलोकितामपि संविभोतीति दृष्टम् तदियता स्थितमस्तत् तथाभासद्वय
युक्तज्ञानमेव सिद्ध्यति विषयमाभासपण्यवसानादिति तदपि ज्ञानमज्ञा
भयभासेन निवृत्तिज्ञानतथुमस्यानन्तरतया धर्मप्रत्ययेन च वृत्तिः पूर्वतः।
यानवबोधपि तत् प्रयमाक्तमवदृष्टोपतिपत्तिर्यतः तदा स्यात् यदि वृत्तिः
पूर्वभावितया धर्मदर्शनकाले निश्चीयेतति तत एतत्सम्यक्त्वप्रनयेव
प्रमेयान्तरमाशङ्कते अथ तत्तेस्त्वरिति अग्निधूमज्ञानाभासको विकल्पो
ज्ञानस्वरूपयोगापेक्षेनैवे विज्ञाने स्फुरन्ती विषययोः कार्यकरणाभावे सक्तः।
दाभाससाध्यवस्थापयतः तदा हि युगपत्तामसा विहेजते ज्ञानद्वयवृत्तिः
पूर्वभावितया धर्मदर्शनकाले निश्चित एव भवतीति एतद्वृषयति तदपी।
ति न हि तदानीं ते ज्ञानैकैविधिकत्वेन लक्षणोत्पत्तिरुच्यते तत्कथं ते व्यव
स्थापयतः न त्वत्संस्कारजन्यता तद्भूतनविकल्पततथा व्यवस्थापयते
तद्यवस्थापिते च ताभास्यवस्थापिते मया तत्प्रत्यक्षकार विकल्पादिति य
दि तावत्तदीयदृष्टोपजीवनमादियमागो विकल्पः प्रमाणापित्तमिहेत तदै
तानेन पूर्वोपरभावस्तु हि ज्ञानद्वयास्पृष्टः स्याप्यते अथ स्याप्यते त त्प्रमा
णोत्तरद्वयस्यापिते तत्प्रमाणापदाद्वीयस्यवस्थापिते भवति एवेहीति।
वयं तव विकल्पस्यापि वस्तुस्थितिमिच्छामः न्यदेतत् यदि तावेव प्रतिभासो
विकल्पीभूतावेवं करिष्यते इत्युच्यते तर्ह्यस्मदर्थज्ञानप्रवेशातिरिक्तयति अ
थेति यद्येवमच्यते साप्यिष्यते इत्युच्यते तदिति तस्माच्च मानादौ ते तदिति मम
नन्तराद्यमानमितीत्यन्तं सिद्धं कथम् एवमिति ब्रह्ममाणान्तज्ञापिहैषादिना
म्यायप्रकाशेति वाक्यमन्वयः ननु आभासावैव विकल्पापत्तावेवं कुरु
त इत्युच्यते इत्यवस्थापक आत्मा तथा व्यवस्थापक इति कथं सिध्यति।

३.
स. प्र.
जा टी.
१८३

साशोकोशमयमेवमिति पूर्वसूचितोयुक्तिमाह तत्रापीहीति विकल्पाव।
स्यायोहि यदि तादृशावेवतो तर्हि पूर्वसकृतमिदानीं ऊरुतरातिः प्रतीया
तत्रोक्तोपेक्षया हि प्राग्भावस्य अप्राग्भावस्य च यद्यवस्थापेव ततोपपद्य
ते तत्तत्सोदावपि विषयमात्रे स्पष्टतः इत्येते तत्राप्युक्तं नृह एक।
सिद्धिप्रसक्तानपलम्भप्रवाहपंचकेन हि पंचतानि प्रमेयाणि एक
स्मिन्नेवित्सम्ये पातमानानि तस्मात्तत्रैव गवलादयो न्योपेक्षामयानि
चुटः पट इति विविक्ताभासविमर्शवैलक्षण्येन भास्यते विस्पष्टेन च
तत्रोपासावाभासतया पारकृतः पंचमेकाभासः सकांयकारणभावा
भासस्तथाविमर्शप्रमाद्व्यापारः इयमेव च सा प्रमाणा प्रयोजनान्ति
का समस्तव्यवहारे पयोगिनी युक्तिरुच्यते तद्यापारविदेहप्रमाणा न्य।
एकिंचित्कारणपव तत्रोक्तं यस्मिन्मन्त्रे गोवश्रीसूक्तं संहितायाम् स।
विद्यापारपेक्षा युक्तिस्सर्वसाधनी भोगव्याप्यवामोक्षेनास्यासाह
तो भवेदित्यादि सदा योजक एव इति सर्वमिष्टमिहम् ॥६७॥ तत्र प्र
मत्तानपलम्भेयदकारित्वे चेदकीकृतेयमितीयता प्रमातरंगीकरणात्
तत्किमेतन्नेदकीकरणादि स्थितिरैवोक्तं इत्याशङ्क्य त्रयं सत्तत्पेव स
सेवितिः प्रमाणास्तान्मभवेष्ट्वानुभवसङ्गावेसाधने सेवनापरम् प्रम।
ज्ञानपलम्भप्रमाणमेवेदना निययत्रिजे सेवेयमगदह्मास्त्यतदस्मर
णोपत्यकाशनेतत्रस्मरणकालोपनतसपूर्वम् गृहीतग्रहणस्वभावता
तत्रापि त्वपूर्वत्वमवपवतत् सचेदानीं प्रथमयत्नेन भासेन ज्ञानज्ञाने स्यात्
ज्ञस्मरणम् नचापि ज्ञाने ज्ञानान्नरवेद्यमिति दर्शितवङ्गः तदस्य सतो
पिष्टयक्त्वप्रकाशतायामन्योमानवषक्तं सेवेदनहयमेव स्यात्तस्मरणम्
तदियदेगा कर्तव्यं तस्मरणकालोपनभवः प्राप्तेनाः त्वमेवेदनात्मा
त्रेव सति स्वदृशसङ्गावेदकस्ममेवेदनादभिन्नः प्रकाशोत्त इति नरत्रप्र
मत्तानमातादितुस्ममेवेदनात्पुनर्यतिरिक्तं प्रमाणं कमेत तावत्काल।
वापकेचयदवाचित्तमेवेदनेतदेव प्रमात्तत्त्वमिति स्मरणदेकीकारः
प्रमादादीनामित्युक्तिः प्रमात्तत्त्वलादेकीकारसमसुपगतमुपादलयति
स्मरणलक्षणा आन्तरोपवहारः स्मरणान्मिलाषोति न्योपेक्षायवश
रव्यापकोयः सोपेक्षप्रमात्तत्त्वविश्रमापीन इति सूत्रार्थः एवं संचेपेणा
ह पूर्वमित्यादि साधनमिति सिद्धिरपेमेवेदनम् तस्याकारदर्शयति एवंमि
त्यादिना सति प्रकरणोक्तप्रमायेणा पुनरुक्ततापरिहरायाह एवंमिति
सूतिविमर्शप्रकरणोद्येव सक्तमन्य आनुभविता तदस्यः सातोक्तयमि।
ति प्रमात्राविना स्मरणोपपद्यते इति व्यतिरेकोपक्रमेणानुमानप्रमा

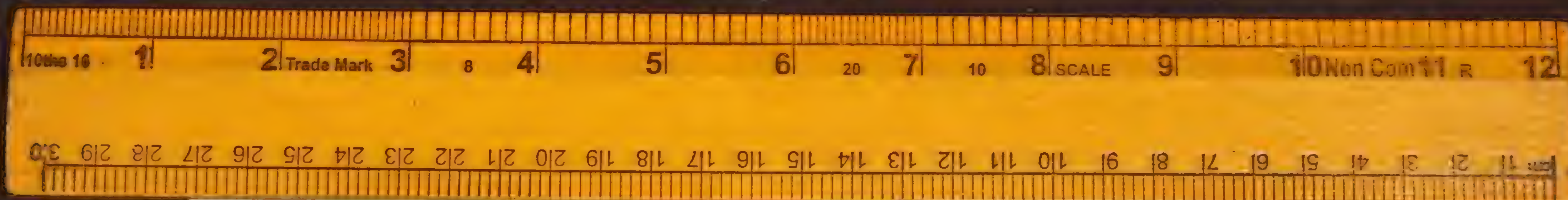
त्रैकमर्थापत्तेरिति अस्मिन्लभोकेन भवस्मरणोत्समेवेदनेनेकतया गृही
ते यदि देवमेव तेदेकस्य प्रमात्तत्त्वमिति साक्षादेवेति सर्वप्रकारवापित
सर्वपेन नृवनीयस्वमेवेदनप्रत्यक्षोपमात्रेकमक्तमिति का पुनरुक्त
ता पूर्वानुभवस्य स्वमेवेदने प्रमाणा भविष्यतीति पौकोशमयित्तया वृत्ति
रभावादित्यन्तातो व्याख्यातमाह ज्ञानेतावदिति तदभिन्नस्य वरिष्ठावदर्श
नस्यादभिन्नस्य अपि ज्ञानप्रमाणा स्वमेव प्रमेयाभिमतस्यापि दर्शनभाग।
स्याभावसिद्धयति अभवे व्याख्याय च मीत्याचष्टे तदिति तस्मादभावा
हेतोः येन तिसृत्तिकालानीतचटदशानि सिल्लक्षणवकाशार्थं प्रमाण।
वस्तुनास्तीति गोपक्रमेणियेनेति निर्देशावकाशार्थतासंपादनाय प्रमयाय।
दार्ष्टमात्रे पारस्ये भवेत् एवमनभवस्वमेवेदने पूर्वानुभवेन प्रमाणा मित्य।
ज्ञास्मरणमपि तत्र प्रमाणोपरदर्शनेन युक्तमिति तिष्ठयति सति नेन वे
ति सति रवप्रमाणम् तत्रयस्याविशमानत्वेति विवादसमित्यपि न साहिस
सेवेदनत्वेन वा तत्र प्रमाणा स्यात्तत्रेव युज्यते तदाह नस्या इति व्यतिरिक्तवि।
षयत्वेन वा एव दर्शनेत्याह नचापीति तदिति विषयतम् ननु योगिज्ञाने प्र
तिनष्टमपि विषयस्तेषां पित्वातेनेतदित्याह नचापीति तदिति विषयतम्
ननु योगिज्ञाने प्रतिनष्टमपि विषयस्तेषां पित्वातेनेतदित्याह नचापीति
चः शोकासपिशोविषयतनियकरणा समुच्चये योतयति नलियतनदीरदरी
नः सर्वस्मत्तर्हि देष्टव्यपत्रता अत्रापि ज्ञानेतावेवेति ननु यावत्तदावेदवास्त
धिकामेज्जनयत्नि प्रमाणा केतर्हि पूर्ववेदोपापादनमस्ति निर्दोषयति त
अति इदं स्यामवत एवेस्मरणमपि पूर्वानुभवे प्रमाणो न भवतीत्यावेदितेरा
प्यन्तराभावात्तद्वर्धितमपि पक्षे परोवलम्भतानुभवसिद्धतावत्तत्पक्षाम
वेतीति प्रत्यक्षमात्रेण रक्षणान्यनादियमाणा इति इत्येदहीत्यासिद्धान्तात्
त्यक्षमाशंकते पूर्वस्ममेवेदनेति पूर्वयत्स्ममेवेदने तत्रिष्टमिति हततावत्
किं त्वसृत्तिकाले तर्केन प्रमाणो नावगतम् तदाहिसप्रकाशत्वेन सति से
वित्तिर्वतेतेतोनपाकमेवमभिधातेतत्तदासप्रकाशमिति नचेदियज्ञाना
देरयं विषय इति वलादागते सुमेवेदना नरो वतत्स्ममेवेदने पूर्वानुभावप्र
माणाभूते प्रकाशपतेरिति तत्रस्ममेवेदनात्तरेतरानस्वप्रकाशो सति स्वमे
वेदनस्य तदासप्रकाशत्वादिति तस्याप्यवेदके स्वमेवेदनात्तरेति नचेदियेयाप
नेतयमनेषा एव पूर्वानुभवेपयं नयोगपरमरायात्ता अंशकल्पनेन स्वमेवे
दनानामनवस्था एकस्यापि पूर्वानुभवस्य विश्रमनेन स्वमेवेदनागकल्प
नायाम् साचसलमेव प्राप्ता नुभवप्रकाशविह्वलानि अथ प्रचीणस
कलाडमीगोवगाहनावकाशोवलादेव सन्मार्गमाजिगमिष्यति परस्मै

नवंध्यातायोनवायस्यनियतविषयत्वन्भवेदिति विरोधात्प्रापननिमि
त्तमनयोश्चिन्तयन् तत्रैकंविश्रान्तिस्थातप्रमादत्तत्वेनाम तत्रहिविश्र
म्यज्ञाज्ञानानैकरमेवसर्वत्रविश्रान्तिः तथाहिचट्टइतिपट्टइतिज्ञानेप
रपरभासाऽन्तर्भेदोवविश्राम्यतः नीलमिसुखलमितिपरस्परभा
सापराराप्रावणपत्रग्रभ्रंस्रतिप्रयोज्यप्रयोजकसत्ताकत्वाभासनप
रःसरीकियया एवमन्यदण्डस्य ततएवावाद्याभिमतप्रमेयोपासं
भवितव्यतात्रेणोपस्थाप्यमानैरूपमयेकवन्त्यायोस्वतंत्रः प्रमाताम
ापते तत्रैकत्रप्रमातरिशुक्तिकेयमितिनेदंरजतमितिचज्ञानेविश्राम्य
देवएवविश्रान्तभजतज्ञानसर्वसम्भूतान्वितृप्तिस्तत्रजतमिदंमन्यम
र्थक्रियाक्षमंमेभातमिति विमर्शात्सकप्रमाणफलान्वृत्तिविधेय
ति विधेयस्यैवविश्राम्यतीत्येवंप्रमातरियान्यपरिवर्जनेनज्ञानान्तरस्या
नियतास्थितिः ततोहेतोर्वाध्यतापरिवर्जनीयस्यपरिवर्जन्यचवायक
तास्थिति यद्यस्यफलान्वृत्तिभेदोकारोतितत्तस्यवायकस्यसर्वभो
मश्वापरभ्रभ्रजाम् तथाचभेदेदंरजतमितिशुक्तिकेयमितिवाज्ञा
नेरजतज्ञानस्य वायोहिनियतविषयोभवन्नियतनिमित्ततयावाप्तः
ततोविपक्षेत्तद्याएकाभावासाध्यनहेतोर्वाप्तिः सिद्धेतिस्मभावहेतुः
ज्ञानद्वयमेकपतितेवाध्यवायकभावाद्यन्त्यापेक्षरूपयोगात्वादित्यपि
स्मभावएव एकपदपतितताभावेद्विनियमाभावरतिवाभिरितिसूत्रा
यः वृत्तौविवृत्तौचस्माभासश्चेतिसञ्चविषयश्चेतियोज्यम् अथवास्
मेवेदतभासोवायासम्भवाद्यभासमात्रमेवसम्भवदपमिहनिर्दिष्टम् त
दाचक्षुत्रेपिस्मात्प्रहणामाभासमात्रवर्गयोगेयोज्यम् एकोयः सन्निवेश
इत्यनियुक्तीर्निर्देशास्पदतयाजिह्वास्थानेतदवष्टभनयद्यपिबल
स्थित्यान्वयते तथापिप्रमात्रैकमन्तरागतदेकावष्टभमववृत्तान्न
तिवदन्मादृमपिस्तसुवमन्यते मयाइत्यत्रवष्टभमेतंवहृत्पमेवि
ह्वनीशुक्तिसेविज्ञायेतिसर्वस्यप्रमाणस्यतदववृत्तवनिर्वर्तनेवाध्यास
यानोपपद्येतइतिदर्शयति वायः क्रियेत्यनेनसावमेवज्ञानान्तरमेकसंत
नमानेनमहेतुतिवाध्यासतिप्रमातरीत्याह सापीति अपर्याप्तकराण्यभ
तोमभावभावादितियः महानवस्थानविरोधउच्यते तत्तन्निधावसमर्थत्
तोत्पत्तिद्वारेणाममेतानापेक्षयामसकालेसम्भविनेवत्वत्वतोमेनपी
तस्येदंप्राक्तमुक्तं नवज्ञानयोः समकालेतथास्तिमेतिधानेदेशाक्तम्
गोवातनशुक्तिसंबेदनश्चक्रावेवप्रवृत्तपूर्वरजतमेविदेनसहेत तथाहि
तश्चेन्नभवेत्ताप्रबंधेततत्रप्रवृत्ततेव एतावदेवउपरिगमस्यहीतियस्मात्

[illegible]

३.
प्र. प्र.
जा टी.
१८७

यथाभूतलप्राप्तयेनानुचरतिवहारः अन्यविषयतस्यविषयकत
नप्राप्तयेनवहारस्यतद्विरुद्धम् - - - दमितिवापकविरुद्धोपलब्धिः
एषचभूतलमात्रवहारमात्रमात्रः सूत्रान्तराभिधायिमात्रोपलब्धिः
भावव्यवहारविरुद्धसमर्पनकारिणोभूतलमात्रलोकादस्यमात्रव
टभावव्यवहारयोजनीयः एवेष्टानेवाव्यायेनमेवमात्रप्रकृतयेज
यति एषयेतिशक्तिप्रत्यक्षोपास्यभावव्यवहारश्चादिमः ततस्तव
त्वभावव्यवहारोपलब्धयेत्युक्तिप्रत्यक्षेदेवप्रमाणोपलब्धयेः स
वैरेवतद्विषयीकतायाः प्रकृतयेवप्रमाणतात यदीतिमात्रस्यचैवदस्या
कापोतकत्ववाप्यातम् एवेष्टार्थविरुद्धविरुद्धिकारणवद्विरुद्ध
भावैतिवत्तरेभवेति तदपान्तसमरेणपरस्परमतेषां किन्तु एविवर
तिविषयवृद्धिसमाधानार्थम् अन्यथादृष्टान्तदृष्टान्तसमर्पनादिप्र
मेयान्तराभिधायकस्यवर्तिसूत्रचतुष्टयवाप्यापनतप्रमेयान्तरा
वभासव्यवहारः पूर्वपक्षः शिष्यस्यइतरमेयान्तानुवृद्धेपनरुमीलत
चेच्छब्दार्थसिद्धान्तोमीलनेनसमाख्यातोभवति अन्यथाविरुद्धवे
तदस्त्येषामानन्तेनकस्मादेतदुक्तमितिस्माद्वचनावकाशः तेषां
हारप्रकारमाह तेषांचेति उपमानेनसाधर्म्यानिश्चयार्थस्यतद्वि
ष्यतेप्रत्येकस्यास्यव्याप्तिपरिचयनाय तथाइपुसमीपेप्रमेयान्ति
अयेअस्येतद्विषयेनादियतेसर्वज्ञोदीकारेणान्तर्वर्तिसूत्रद्वयेत्यप्य
सोदृष्टान्तःसविषयान्तर्लपः अत्रहेतुःनहीतिभूतलज्ञानेनतत्त्वमुक्ति
ज्ञानेचुदाभावज्ञानेनचतुर्लपेजतभावज्ञानशब्देनउत्पल्लववाप
दिष्टवज्जज्ञानप्राप्ताभावज्ञानेयदिमेवज्ञेयत्वात्सम्भूतत्वेतस्मा
हेषस्य नत्वेवमित्यत्रहेतुः तथाहीति रूपज्ञानस्यहिअप्रमाणेसमा
मयभाविसिद्धिज्ञानत्वेनामयमान्तरमावेदयितव्यम् वतैतेप्रमाणप्रा
प्तकयमीभावोवाततस्याभावपरुषज्ञानस्याप्रमाणपु एवेष्टिस
तिसममेयसर्वज्ञानेप्रमाणम् ज्ञानान्तरसममेयसर्वज्ञप्रमाणमिति
एनरपिनियमोदित्यते अथोच्यते रजतज्ञाननिष्ठेयदप्रमाणत्वेतच्च
क्तिज्ञानमेवतन्नादितितत्रापुनरम् नचेति अत्रहेतुःरूपज्ञानात्मकेवि
षयान्तरंयमिष्टयेयतोतनप्रमाणपलब्धयेतद्विषयहितदप्रमाणे य
दिवारजतज्ञानस्यलक्षणस्यपिष्टये अत्राप्रमाणप्राप्ताभावोवात
दनेनाप्रमाणमिदमितिज्ञानेनविषयान्तरव्यवहारेत्यान्तरजतज्ञाना
दिकैलवम् ततोयथापदस्युक्तयमी ज्ञानेपीतयमीभावज्ञानेवान
चटज्ञानमेवतिशक्तवक्तुम् तथाप्रकृतयेपिअन्यज्ञानमन्यस्यदि

धर्मज्ञानेधार्मीभावज्ञानेवाभवेतन्निष्पन्नहेतोरभावादितिप्रसजति तदियम
न्यज्ञानतातदुर्मज्ञानताविरुद्धतदुर्मज्ञानरूपत्वेनवाप्रतिविरुद्धवाप्रापल
ब्धिःवेषस्यमेवद्वयति प्रकृतयेनज्ञानेनदृष्टान्तस्यचुदाभावेति विषयपेव
तिचुदाभावोद्विन्नकिंविदित्यक्तमेवउक्तेति युक्त्याकृतपोषः एवेष्टक्तिप्र
त्यक्षमेवप्रत्यक्षप्रमाणोभवेदेवरुषज्ञानप्राप्ताभावव्यवहारकारणमिति
तावज्जसंगतम् एतावत्तमेवद्विद्वज्जतज्ञानेप्रमाणोभवेत्तदोवेदनेरजत
मेवेदेभावेनप्रतिविकाराणानुपलब्ध्याप्रतिज्ञानेसेवादकंनभवेद
क्षिचतत् ततोभजतज्ञानेप्रमाणोसेवाद्विप्रतिज्ञानोपलब्धेति ततश्चका
राविरुद्धकार्योपलब्ध्याप्रमाणपनिष्ठेयैरजतज्ञानस्यप्रतिज्ञानेप्रमाण
तासुपगतेहेतुभूतेनप्रत्यक्षभूतम् एतदाह इहेतिप्रकृतैः पुनःशाब्दकमे
भावतापोतकः पारस्पर्येणैतिनसाक्षाद्विरुद्धेनतस्याभापस्यनिष्ठेयस्या
पितकारणव्यवधानेनेत्यर्थाः तततथापि सिद्धेसाध्यविनापिप्रमाणैकेन
अत्राहतेतिप्रत्यक्षमेववापकमितिहितेवदन्ति नन्विनःप्रभृतीन्मेधि
यते सत्येनथापितव्रतस्यागमात्रमेवातनतुकापरिपूरणापेक्षानुसृत्याह
हृषयिष्ठेचेति अनेनपरिहारात्तरमपिस्त्वयतिथ्यङ्गिण्यतेधार्मीसिद्धेनपी
तीत्यत्रहेतुः ॥ ७० ॥ एतन्निराकरोति नैवमिति अभावव्यवहारेतादात्म्य
नसिद्धेभवत्येवमायोभूतलेच्योनपिशाचोतशब्देनेति तत्रद्विष्टप्रत्यक्ष
भावविशेषसामग्र्यभावादिनाः संभवत्यपिभवेत्येवाभावसिद्धिःव्यतिरेके
णादृष्टपलब्धिलक्षणोपलब्धयोगतायासमत्कारणोप्राप्तस्यदृष्टपस्य
यदाभावः साधयितुमिष्टोभवति रहस्यतेलच्योनतितदानोक्तन्यायेनाभा
वसिद्धिः एवंहिपिशाचस्यापिबतिरेकेणाभावः सिध्येदपिशाचतयाभूत
लस्यसिद्धिर्नैवंतदेवतत्रेतिव्यवहृतसंचितम् सर्वदावातयाव्यवहितंवि
शेषाभावादितिदृष्टान्तएवायमसंगतस्तिस्त्वार्थः विवृत्तिकारःस्वोक्तेदृष्टा
तेवेषस्यहृषोत्तुत्रस्यसंगतिमप्यपन्नभ्युपगम्यवादेनप्रत्यक्षसंगतिकरो
ति अभ्युपगम्येतन्नेनसूत्रकृतप्रमाणोवादिताप्रसंगतोभावव्यवहारवपरि
चटनायदर्शयति इदंतावज्जडितिवक्तव्येनवृत्ते संव्याप्तिकत्वेनतावदभ्युप
गच्छेतेतत् दृष्टान्तएवेष्टयैकयमभवता - - - तस्ति तदितिभूतलेनस्या
दितितादात्म्येनाभावःसंभावनेनाम एषववाक्यार्थानस्यानसंभावनेयक्ति
लतत्राधारेच्योनएकमेवहिकयमायागपयताकात्यतिकत्वेनसदास्या
त् इत्यनयामेगपदृष्टान्तप्रत्यक्षसिद्धेवापेनिराकर्तमाहेतियोजना ननुभू
तलत्वेनतस्यासुद्धताभिधित्तिता तकिंतद्विषयोपादानेनेत्याशंक्यते
अत्रहेतुः किमेणपरस्तावदेवमाहसाभिप्रेतयाविषयमेवदृष्टयद्विषय

३-
अ प्र-
जा टी-
५८

इति युक्तं विशेषणं वक्ष्यमाणं इति विविक्तमिति सूत्रे ॥ १॥ यादृ
प्रतिनिष्ठात्मनिष्ठतादृशसाविचिदरेभावः तस्याप्रतिविक्तायाः
सुदेति परेवोपयितुं प्रत्यक्षदित्यस्याख्यानम् स्वात्मनिष्ठेव परमाणौ वि
विक्तत्वे तच्च परतापपितं विविक्तत्वं हत्वा दिव्यवहारे साधे हेतुतयोपा
नं सूत्रे विवृते तसिद्धवदेव सामानाधिकरणेन अत्रेति व्यतिरेकेणाभाव्य
वहारे साधे वस्तुतत्त्वमवलम्ब्य हसयति तथापीति सापीति च देनामहिती
यता अनेन तज्ज्ञाने भूतलज्ञानेनातृकये भिन्नाभावसाधनमपि न संदेव।
स्यानादात्ताभावसाधनवदिति सूत्रस्यार्थो दर्शितः परकीये प्रसिद्धिलक्ष
णा अभिप्राये स्फुटयितुं साधकते अथ भिन्ने व्यतिरेकप्रसिद्धा प्रकृतच
टयति यदाति सिद्धान्ती तत्त्वसुहादयन्त्रेति हसणा स्यावकाशा।
मायावदिति एवमिति चटसाहित्यदिशो न्ययः सहितनाममघटेन का
चिदधिकाभूतलाज्ञाति प्रमेयतः प्रमाणात् अतिदशीयति स्वाकाराधिकः
स्वज्ञानमिति ननु दृष्टादयेपि किं प्रमेयस्यातावेवैवज्ञानस्य वेमाशेकाह यो
पि वेति ननु न चटोभूतलस्य स्वभावोपि न तेन सहितनामाचभूतलमिषा
भासे पृथगनामाना पत्तिवस्तुतेव एतदहसयति न चापीति सुवेदेति अत्र
स्वपि चटनत्वेन चटनसातस्य क्रियते सहितनामत्पि उच्यते चटोवचुरता।
अत्राज्ञापीति एवेति सति कारणास्य पूर्वभाविताहुटकाले सातभवेदित्य
र्थः भवतवाच्यतया तत्राकारात्ते तथापि भूतलविश्रान्तिरूपे चटनये
त्ते चटनसहितेति ननु चटनं नितेप्यलोकस्य विशेषो विवेकक
णारंभक्रमेणाचक्षुस्त्वमितेनास्तितानसन्ताननापि दृग्गदौ तददत्तम्।
विषयति एतदपि न सद्यते चटदशीनेपीति चक्षरायदर्शनं इति वेति मस्य
ते अनामातश्चनकश्चनकस्य चित्स्वभावो भवतीत्याह यस्तु तस्यैतिव
क्षतं इति तथैव सदिमि सूत्रेन चेदपरस्य सत्कार्यानुपलभ्यवहार
मकुर्वतः स्वभावानुपलभ्ययम् यत्रेति यस्यातत्त्वचिन्तायोरक्रिया
मानायामनेन प्रमाणाः प्रमेयतश्चैव मयमुत्तमपि प्रकृतमुपदर्शित
मन्वयव्यतिरेकयोगेन नदिति प्रदेष्टाज्ञानम् संदेव संदेवति विवेको।
वषत्तादिति तात्पर्यम् यदि त्वेव स्याद्यथासंयोगाभासेवैपि सप्रकृत
यावस्तु चटनजनिते तत्तन्निधाना एव च तथा गृह्यते तथा सति
तत्त्वमपीति तदभावे चटसहिते भूतलमिति तद्वत्प्रसूतं चटोह
ति यावच्च किं मस्य गृह्यातपुमवेचदनमानेन तत्प्रतिवेधविनाशतः न
चतज्ञानमेव तत्संवेदने भेदात् ननु साहित्याभासेन तद्विकल्पतमा
त्रमेतदिति सूत्रे केवलमिति इयदेवेदमाधिकमत्रेयः एतदेव युक्तमिति वा

ति कस्येत्येतदसंवादयितुं युक्तम् अतएवेति प्रतिविषयपर्यवस्यहिता
नेमकमभागमपि सद्यतमाभासान्तरदुत्तानमाभासान्तरमयोजयति
ततो हेतोर्चटपटविज्ञाने चटवस्थापयानपेक्षत्वेन पटपि चटानेपेक्षत्वे
न विदयन्ति मत्वा एवमुक्तवानुपपत्तदीर्घपट इति अत्रति अतोपो।
हेतोः सादृश्यमतिरविकल्पिका सिद्धासापीतियावोप्यन्तरेवमात्म
तया साध्या यस्मादेकमर्थमनोभूमे विकल्पमत्रापि तदेवाप्युपप
ति नोच्यते परस्परविविक्तात्मकावेव विस्तृतातीदेउत्तचदेत्त।
पृथगीति यदि हि परस्परदुत्ताननिवेशेन न ज्ञानविषयो व्यवस्थाप
येत्तदत्र पटविकल्पत्वे संकीर्णयाताम् तच्चैव मनभवंति द
र्शयति सिद्धेदिति तथैव तत्सिद्धिमर्हति प्रकृतपतयोजयति एवं चेति
ज्ञानमभयभासमपि नात्यापेक्षत्वे व्यवस्थापकं व्यवस्थापकत्वात्
व्यवस्थापने संकीर्णनिश्चयोपपन्नम् यदि चान्यापेक्षया
वस्थापने संकीर्णनिश्चयोपपन्नम् यदि चान्यापेक्षया व्यव
स्थापयेत्संकीर्णनिश्चयोपपन्नम् भवेत् तदेवाविरुद्धमप्युपल।
विः व्यवस्थापनात्सोरोवचप्रमाणात्पेरेणोपगतमिति स्मारयति
वोहस्येवेति यएवेत्यमभावे सिद्धिवातिष्ठपतस एव तथा मुपगतवा
न्ययेतत्प्रकृतमस्य विद्यते न त्वन्यदीर्घपटो होषादौ र्जन्यमस्माक
मारोपणीयमित्येवकारेण यत्र हट्टिमिति सूचितम् तत्वेव चटभूतल
ज्ञाने चटमात्रज्ञाने भूतलमात्रज्ञाने च किमविशेषः अविशेष एव विषय
तः स्वतृपतः तत्त्वेव विशेषः एतदाज्ञाने चेति चः शोकादरेण प्रमेया
नरसमुप्रायकः प्रकृतज्ञाने कर्तारिवत्स्वित्यादिकर्मपदम् प्रकृतसू
त्राय सुस्मीलयति एवं चेति एतदधीनमिति प्रदेष्टाज्ञाने कर्तृ अमम
पीति चट अत्र कायानुपलब्ध्या चटोभावसिद्धिभे विषयतीति परकीय
मनभाषते चटसतीति नोभयाभासमिति अत्युच्चवाचिनतीति न्या
येन स्वसंवेदनादेवैव व्यवस्थापितम् तस्य चटस्य दृष्टत्वाद्यदव्यभिचर
णीयं कार्येति जाभासभागाभाजनीभूतं संवेदने तस्याभावात् एतदनु
भाष्यहसयति अत्र चेति प्रतीतिवाधादेव हि त्रस्तः प्रत्यक्षविकल्पा
शरणातामभावसिद्धेन तत्तत्परः सदनोपपद्यत एवेति दर्शने मेव ॥ १॥
ननु व्यतिरिक्ताभावप्रतीतिः सवे लोकप्रसिद्धा सा चेतु संवेदा किं च
चटसंति पिदशया मेव तत्किमत्र शरणात् ॥ ३॥ हसयतोनामिन्नेतन्न
तो व्यतिरेकेणातव्यवहारे भूतलसिद्धिभूतला तथा च चटोभावः ।

३-
अ प्र-
जा ही-
१८५

विपक्षेति निर्दिष्टमिदं तत्रावधारणं प्रसज्येदितिकारणानुपलम्भा-
नंततश्च भिन्नप्रभृतलाय आलोकः स एव चराभावो भूतलाधेयतया
व्यवहारणीयः इत्येतदेवावधारणम् एतच्च तेन ननु त्रैलोक्येति
व्यतिरिक्तवस्तुभावसिद्धावस्ति चिरन्तनापरिदृष्टः प्रत्ययेभ्यो विशेषः
सचोच्यते इह रसिपुंजतमभादिरूप आलोको वा तत्तद्विदित्यर्थः
वाक्येन च तत्तद्विदित्यर्थः इह भूतले तावदावृत्तः कार्यकारणत्वे
कसामयी कत्वादिना ज्ञाते येन व्यवहियत इति तत्तद्विदित्यर्थः
प्रसिद्धरूपस्य विलक्षणता एव तदभाव एव तत्तद्विदित्यर्थः
रूपस्य ज्ञातेन तद्विदित्यर्थः सद्यः विकल्पनेन वीक्ष्युत्पत्तनादवृत्तले
च तद्विदित्यर्थः यदा लोकादवृत्तं ज्ञायते तदा तद्विदित्यर्थः
कर्कशकलशस्य विलक्षणता येषीतो म्प्राप्त्यन्तरं तदवृत्तस्य विलक्षण-
शिरिति यद्विज्ञातेन तत्तद्विदित्यर्थः सद्यः विकल्पनेन वीक्ष्युत्पत्तनादवृत्तले
वो व्यवहियते यत्तद्विदित्यर्थः येषीतो म्प्राप्त्यन्तरं तदवृत्तस्य विलक्षण-
ज्ञातावसिद्धौ निर्वहति लोकस्य सर्वज्ञात्प्राप्त्यन्तरं तदवृत्तस्य विलक्षण-
ततो महाप्रलयेऽपि सत्त्वं वेदतज्ज्ञातमात्राभावादिनिवृत्तिः तस्य हि तेन यथा।
पिज्ञातेन भवतीति सूत्रार्थः आलोकस्येव तदवृत्तं स्पष्टं तद्विदित्यर्थः
कचिदिति केवलभूतलमेव हि तदभावो निश्चयनाहं न भवतीति यावत्
निरन्तरं तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः
साधिल्या प्रतीतिरेव तज्ज्ञातमात्राभावादिनिवृत्तिः तस्य हि तेन यथा।
दिः न सोपिके चोचिद्विदित्यर्थः येषीतो म्प्राप्त्यन्तरं तदवृत्तस्य विलक्षण-
यथापीत्यादि तज्ज्ञातमात्राभावादिनिवृत्तिः तस्य हि तेन यथा।
ख्यातस्य एव तज्ज्ञातमात्राभावादिनिवृत्तिः तस्य हि तेन यथा।
अन्यस्येति अवपलभ्यति पूर्वगा संवेधः कर्तारिषष्टौ अतिवातीति
ऊरुमित्रादेः प्रतिघोनामयो सोम्यस्य मीनिः सरागनिषेधकस्य
नास्ति नियतेति वयं तज्ज्ञातमात्राभावादिनिवृत्तिः तस्य हि तेन यथा।
पुगच्छामः यदुक्तं स अभावोऽपि बुध्यमानो बोधात्मभूत इत्यर्थः
युक्तेति व्यतिरिक्ताभावसिद्धयतिभावः उपपुन्यत इति व्यवहारात्
तीति अत्राप्येवमादौ स एव लोक उच्यते एतेनास्तीत्यादिना व्यवह-
रणादवृत्तान्तरानुपपत्त्या यमात्रेण तदवृत्तप्रतीतिरप्यत्र साक्षिणी
ह वस्तुस्थितीति आविर्भावयतीति तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः

ज्ञाते तदापि तत्र उपरिपरिवर्तिने पटाकाशमहदेशः ॥ १८५ ॥ तद्वि-
न्यक्षेतादात्म्याभाव एवैकोन्यवहार्यः न व्यतिरिक्ताभावः ततश्च आलोको चरा-
भाव इति क्त्वा प्रदेशात् त्रयोऽक्षिप्तो यथा चराभाव व्यवहारस्तपि प्राचा
भाव व्यवहारोऽपि भवेत् आलोकस्येव पिशाचाभाव एव तद्विदित्यर्थः
स पिशाचः स्यादनालोकोऽप्यलोकाभ्यन्तरे यथा अत्र प्रपुंजतमभादिरूप-
येभ्यः सर्वेषां इति ॥ आलोकव्यतिरिक्तो यद्यपि पिशाचोऽनालोकात्मका
स्योत्पत्त्या भूतलमेवालोकाभ्यन्तरे मोपिन सेभाव्यते ततश्च पिशा-
चोऽप्यलोकोऽस्तीत्यत आलोको भवति पिशाचोऽनास्तीति व्यवहियते तथा
पि न सर्वज्ञाता तदभावसिद्धिः सर्वेति नियमेन भूतललोकोऽप्येव
यावद्विचित्रविचारोति त्रिषोऽप्यपि पिशाचभावमात्रे हि न साध्यम्।
पितृनियमेन न भूतलान्तरेऽपि च संभाव्यतां यावद्विचित्रविचारयिष्य-
ते तदेवमालोकात्तर्जनीं स्यादेवेति शंकाया मर्थनीयोनियमगर्भतया
तावतिविवक्षितदेशे सतादृशान्तदभावनिश्चय इति परदर्शने एवोक्तम्
दर्शनेऽपि तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः
तिरेकेणाभावव्यवहारप्रसंगोयः शक्यतपि प्राचा स्योत्पत्त्या चोपि नावतरति
इति चः प्रसंगशंका योऽतः अनालोक एव सति पिशाचसंभावनादालोक-
स्य शक्यतेयं प्रसंग इति तात्पर्यम् शक्यतपि प्राचा स्योत्पत्त्या चोपि नावतरति
अतिप्रसंगस्य सप्रसंगेन ह्युक्तम् अन्तर्लीनतापेक्षेनेति व्याख्याते आ-
लोके न लीनपिशाचोऽस्तीति सुदुष्प्राप्तोऽप्यप्यलोकात्तर्जनीं स्यादेवेति
स एव हि प्रसंगोऽदितः प्रदेश आलोकोऽनास्तीति यद्विदित्यर्थः पिशाचोऽनास्ती-
ति प्रसज्येतेति अनेनाशयेनाप्यप्यलोकात्तर्जनीं स्यादेवेति व्याख्याते आ-
स्योत्पत्त्या चोपि नावतरति अतएव स्योत्पत्त्या चोपि नावतरति अतएव स्योत्पत्त्या
व्याख्यानेनासंगतम् अथवा यद्यपि भूतल आलोकात्तर्जनीं स्यादेवेति पिशाचा-
भावोऽस्तीति एव तथापि गृहे कदेशे स्फुल्लालोको चराभावोऽस्तीति यद्यपि
न समस्तगृहानां गत्वा शक्तिं तद्यथा व्यवहारो कर्तव्य इत्यादि स्योत्पत्त्या चोपि नावतरति
देशान्तरं सन्त मसाकान्ते तस्य भावना तथा प्रदेशावस्थिता लोका मध्यवर्ति-
त्वेन पिशाचस्य संभावना तथा तावदाकाशप्रदेशात् पिशाचाभावनिवृत्त-
व्यवहारो गभावेनापेतीति तज्ज्ञातमात्राभावादिनिवृत्तिः तस्य हि तेन यथा।
ति पिशाचाक्रमणीये आलोकस्य भागात्तदालोकानुपपत्त्याः पिशाच-
तत्त्वस्येवावस्थकस्य चिद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः
रोति यद्विदित्यर्थः आलोकप्रदेशात्तदालोकानुपपत्त्याः पिशाच-
तत्त्वस्येवावस्थकस्य चिद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः

पिशाचः अत्रास्तीति
नियमोऽपि पिशाचा-
भावोऽस्तीति यद्यपि
संज्ञाः अत्रास्तीति यद्यपि
पिशाचस्य संभावना
यावद्विचित्रविचारोति
तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः
तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः
तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः
तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः
तद्विदित्यर्थः तद्विदित्यर्थः

३.
अ २-प्र.
ति-प्रज्ञा.
दी.
१५०

संहितामिश्रावकाशम
यात्राविरुद्धालोक
विशेषमयमेवतामप्यनि
शासन्तिषेयेत् ॥

न हि प्रसन्नोऽयमिष्टिशास्त्रा-
 लोकानिष्टोऽयमिष्टिशास्त्रा-
 मसि यैनालोकानिष्टोऽयमि-
 ष्ठापि निष्टाचतयाननाना-
 यानिष्टाशास्त्रमिष्टिपश्य-
 त्ववदति समुद्रादालोका-
 वपवद्भावाकाशेनवपश्ये-
 दतपवैतनमिष्टिपश्यन्ते
 ॐ यथायदिनसाल्पाम्बिलत-
 ण्णालालोकावतृष्टानस्या-
 नावनालालोकादिनास्व-
 प्रदेशोकि

दयस्तम्भं तमया इत्येकदेशाभवेत्तनाम यत्र द्विदृशेनेते सन्ति तत्र सर्वे स्मर्य
 क्तास्त्वैव एते विभुत्वात्परस्परं समं युक्तं न्ययम् न चापि ते केचित्सन्ति प्रा
 कृत्या विज्ञाने चेति षट्पादायमात्रे हि विषये तत्र प्राकृत्याभूतमया एवेति भूत
 मयग्रहणम् ज्ञानानामिति वेति वैयर्थ्यात् ज्ञानस्या हि स्वरूपव्यतिरेकेणानंद
 शोभाभाति एकसामग्र्यधीनो कारणो बाविषयो यथाधारत्वेन सामंसे यतः
 समकक्षत्वाभावेन तयो ज्ञानभावा दिति दर्शितम् वदुःप्राप्त्यन्यमिदं प्राका
 लममर्थतत्प्रकृतिविदेशान्तरं स्वरूपेदंशादप्येदंशः तेन यो वच्छेदः तदोपय
 नायोगात्तेन च मृत्युत्पादयिष्यादित्यन्यथा प्रादृश्यार्थः तथा चेति यतो वदति
 रिक्तोऽपि देशे तेन प्रकारेणोद प्रमेयान्तरमिति चः आलोकविशेष उभयपि
 विशेषश्च कश्चिदेव पिशाचवदेवेदं वा स्य स्वभावाद्यभेदशायः पिशाचस्य दे
 शआधारः संभाव्यते स एव पिशाचासंनिधौ दृश्यमानः पिशाचांतास्तीति।
 सर्वज्ञेन व्यवह्रियते ननु च यत्र मध्येन कश्चिदृश्यते तत्र दृष्टादयः संतीति कृतः
 तत्कथमनैकस एवालोकादप्यविशेषात्मादेशः पिशाचाभावात्ति अत्रादृष्टपा
 दयो हीति मध्यवर्तिनः कस्यचिददृश्यत्वेऽपि यद्यपि मध्येन किंचिदालोकात्ते
 तथापि दृष्टादयस्तथा तत्र परमाप्ततया स्थिताः यथा त एवास्मदीयं दर्शिते न
 श्रणे सर्वज्ञेन तददृश्यत्वं एव परमाप्तत्वाच्चेन वै चिदमर्थमिति दर्शयति त।
 तस्मिन्निनतयेति प्रतिपादितोऽपि तात्पत्त्येनैतत्पर्यः दृश्यते मित्यथा तत्र दृष्टा
 यादृश्यते तमसा कृतेन सान्तरत्वेन व्यवहितत्वेन विभिन्ने सजातीयतवेव म
 न्तरयेषां तानि सान्तरत्वात्तराणि मध्ये वा तमसा सान्तराणि मध्ये वा त
 मः मृत्युतया सान्तरत्वेन वा यान्तरत्वेन वा विविचीकृतमप्यानि सहेवति स्वे
 स्थाने निवर्तयन्ती स्वदेशादपसारयन्ती असमर्थतया ततोऽप्यदनकं सन्नित्यर्थ
 ने स्वदेशादपसार्यते तथैव एवमिति अस्मदृष्टतमः प्रभृतिभावान्तरपरमा
 णित्वात् एव पिशाचपरमाणावः सर्वज्ञेनार्थः पिशाचाभावेऽपि पिशाचेन यत्
 र्वमाकान्तरालेन तत्रालोकपरमाणाव एव दृश्यमानाः सर्वज्ञस्य पिशाचाभावव्य
 वहारविषयीभवेति ननु तत्रात्मादिपदार्थान्तरमपि दृश्यत्वं ज्ञातिरिक्तं
 पिशाचकथ्येति धेयं सत्यमपि वा पिशाचेनैव स्वरूपनिष्ठत्वात् न पाप्यत्यतिरि
 क्तपिशाचाभावेन याभोग्या सर्वज्ञेनापि डिः स्थाय एव एवेति किंमेतत्प्रया
 सेनेति दर्शयति अथैवेति यत्किंचिद्यद्यस्मिन्नेन दृष्टव्यम् तत्तत्तत्र चेत्तत्र पश्य
 ति पिशाचाभावेऽप्येव सौ तत्र च सर्वमेव तत्र दृश्यत्वं पिशाचसहितं तज्जावज्ञा
 नविहितं न ज्ञानान्तरावेद्यम् यदि वा ते देवज्ञाने तस्य पिशाचाभावव्यवहा
 रविषय इति नान्तरालवर्तिपरमाणात्तत्त्वानुसरणो न किंचित् तन्वत्सदा
 देरप्येवं कस्मात्तभवति उच्यते अर्वांगिति परिमितेयः पश्यति तस्य न ज्ञे।

६.
ख. प्र.
जा. ४.
१५१

यमस्तीत्येवंज्ञानमप्यद्यते येनज्ञानमेवसहितज्ञानलक्षणमभावः।
वरुतेहेतुयत्रतत्पद्यतइति निश्चयेजिज्ञातवत्सयतइवदपतइवस्य
शतवर्गोपादितातावप्रकसेभावनात्रवर्गोपादिज्ञाननिवृत्तिरेवस्यामुप्र
वेशतज्ञानादिप्राप्यतिरिक्तगोपयसशास्त्राभावावयवहरहेतुवतेता
यद्यप्यमुनाश्रालोकप्रदेशमेववाग्दत्तापिशाचाभावोदहीतःपिशाचा
न्यहात्रयेप्रथापिप्रदेशिकोसोर्गहीतोप्यमहीतकल्पाःप्रदेशोश्रालोके
वाभिन्नस्यास्यसेभावनातिवृत्तिकारणभावात् एतावतीदृक्भिःप्रकारैरप्यु
क्तेवल्लति नवयदिपिशाचस्यामिच्छेयतायासदृशताहेतुः तर्हिच
दादेनिषेयतायोस्वज्ञानमदात्मतामित्याद्युदेशोदृष्टताहेतुत्वेननिर्दे
शणानेनाह सिद्धिद्विद्वयइदानींमर्तोनिषेयतादात्म्यनिषेयतायवसित
एवतत्रचावभिचरितेदृष्टताम तयाहिहेतुविन्दुः विशेषावाच्यम्
इति एवप्रसंगादभिधायप्रकृतमेवावर्गदर्शनेपिशाचस्यानिषेयत्वम
नवभान्यदृष्टतायेति यथाश्रालोकपरमाश्रयोदृष्टतामेवैतदापरमाश्र
यमाश्रयमायतोनिर्नरत्वेनभेदुद्विष्टस्यानेयःपिशाचपरमाश्रयःसे
भाव्यते तद्विलक्षणायमालोकपरमाश्रयपिशाचपरमाश्रयभावसभा
वःपरमाश्रयनरेयवमितिपिशाचपरमाश्रयःशब्दपरम्यदृष्टतावर्तिरा
कर्तुम श्रालोकपरमाश्रयतामेवतत्रपिशाचपरमाश्रयभाववात् ननुपरमा
श्रयोदर्शनमस्मिन्लोकचनविततप्रतिभासात् तन्मध्यचपरिमितति।
मिश्रदिपरमाश्रयपिशाचपरमाश्रयतामपिशाकनीयत्वात् एवमालोक
स्यपरमाश्रयोदृष्टतायेत्यात् पिशाचाभावसिद्धिर्वादर्शनस्यापीत्युक्तम्।
पियावहतिविचारेनत्वेनस्थितमज्ञपन्मिनाह अथवेतिपरमाश्रयोदृ
ष्टतायेपिदिनेरन्तर्यप्रतिज्ञातकाःपिशाचपरमाश्रयःसेभावोरेस्तत्तान्न
रत्वाभावेभवेत्त्रिषेये नन्वेवसंगोपस्यर्शपरमाश्रयोहियेद्येदृष्टतायेनमे
तेपिनैकचनदृष्टतायेतिचिन्ति तयापेक्षाचाःपरमाश्रयोदृष्टतायेमयाअपि
अस्मदादिचक्षुरगोचराएव अतस्तेषामनगलदृष्टतामप्रमाणेनासंभूतत्वे
गद्यते तयादर्शितेवितमवाद्यासिद्धान्तप्राप्यमर्तोत्तरेणप्रदेशमये
पिपिशाचनिषेयस्याशकोतदृष्टतायसराणीया ततश्चयथाभूतलस्या
नारित्यपिसौत्रमवृत्तमेवति सर्वेयेनपिवाक्यतेभवति इयतापिच।
यावहतिविचारेणसर्वथाशब्दःसोत्रेमात्र्यातरस्यसंहरतिततश्चेति प्रा
मेगिकदोषप्रशमनपरमिदंस्वपूर्वसूत्रार्थस्याविचलतामाधातुमिति
वमितिउदेवानुसंधत्ते अवश्येचति अयमेवेति श्रालोकचयोप्यस्यस्यर्श
वेतिप्रस्तावेनतादात्म्याभावोयउक्तयत्वेवेदनमिति यस्यज्ञानस्यसेवेदने।

भूतलसेवेदतस्यातीये तस्येतिज्ञानस्यभूतलसेवप्राहकंप्रत्यक्षमेवे
येनज्ञानाभावःप्रसक्तःसिद्धेदिनिवृत्तियते ततादृष्टविज्ञाने
नकिंचिदस्तीतियावत् नवस्यर्शज्ञानस्ययत्पक्षेस्वेदेनेनेनया।
तएकमेवस्यर्शज्ञानंरहीतम् नदृष्टताम ततःकेवलभूतलज्ञान
तत्प्रादेकज्ञानसेसर्गोपादितान्तरनिषेयःस्यात् स्यात्तत्प्रादेक
पज्ञानमेवव्यपितदेवस्यर्शज्ञानस्यसेवेदनेदृष्टतामस्यसेवेदनाकारा
न्तरविभेदात् नन्वेदंस्वप्रीतिनिदृष्टते नहीति चेट्यादिवेयस्या
श्रयेनप्रवृत्तमाह ज्ञानद्वितरितस्यसेवेदनस्यज्ञानस्यदृष्टताम
स्येकत्वेनाप्यद्यते ननुवेद्यभूतेचेहेतुज्ञानेचटभूतलतत्प्रादेकमाया
तम् तत्सेवेदनस्याह ज्ञानस्यदृष्टतामिच्छेयलक्षणानामभेदः अत्रापिहेतुः
स्वसेवेदनमेव एवमेकज्ञानसेसर्गोपादितमाभाववयवस्यप्राभा
वेदृष्टतामस्यस्यायस्यप्रापकत्वेदंशयति उक्तेति तद्विशेषयौक्तः।
तत्सेवेदनेतिनियमवतीदृष्टतामस्यतावयवस्यस्वसेवेदनेतिर्भासमा।
नादृष्टतामभाववयवस्यस्यदम् नन्विद्यतास्यज्ञाननायस्यापत्रेदृष्ट
ज्ञानकामेनिषिद्धम् तन्मयेतद्वितीयस्ययतिरिक्तस्येवदृष्टतामस्यक
यमभावःसिध्यति उच्यते कार्याभावादितिदृष्टतामैयदिभवेत्स्यर्शज्ञाना
वसरेतत्प्राज्ञानायाजायेतेविकल्पःसकृत्पज्ञानादपिजातइतिदृष्टता
श्रीमयविकल्पतयापरेविकल्पज्ञानेस्वसेवेद्यभवेत् नचतत्रप्राभूतम्
स्तीतिअत्रेवदृष्टतामाह प्रदीपीति यथापूर्वेदृष्टतामस्यतिचाकाराणाता
पाताश्रुतिश्रुतस्तेनसंज्ञावोत्पन्नमेवप्रदीपाभावेदृष्टतामस्यकार्यस्याभा
वात्त्रिभूतोति तयाविशिष्टविकल्पात्मककार्याभावादृष्टतामस्याभा
वात् अत्रनेवत्यायेनसहितसहितत्वरहितत्वाभावस्वरूपवोदपिरहित
तदृष्टतामाश्रयोदृष्टताभावइत्यनुमानेवमेवत नवस्येवदृष्टताम
ज्ञाना एतावदिति नन्वेवमस्यागतिर्वहतिश्रुतियावच्छक्तिविस्मृपर
दर्शनमिति वदन्विकल्पोपिपृथगेवास्तस्मेविदितइत्यादिदृष्टतामन्तर
सेभावनमज्ञापिप्रादिनिर्दृष्टतामेकसेवेदनाभ्युपगमेनेदमपिनकिंचि
दिति सूचयति ततएवाहयुक्तेनित्यादिना अनेनशब्दसंगोपानामभा
वोपिसमग्रसामग्रीकत्वेपिसिद्धेज्ञानात्मककार्याभावेनसमर्थितः त
ज्ञानाभावश्चतत्सेवेदनाभावेनअनलोदकयस्यर्शदत्तदकरसविप्र
टिकारोपसेवेदनेनतत्कासेवाद्यप्रादादिनिगोभवेत् आकाशप्राथम्य
णामाश्रयत्वेनसमस्ततदभावेवदनेकयस्यसमस्तशब्दाभावयोगा
नस्तदानीश्चेतव्येतास्यावकाशः एकज्ञानसेसर्गोपादितवस्तुदयान्तर

३-
स प्र-
ज्ञा टी-
१५४

तस्य नृपिनेकप्रमादकृत्ये किंचिदपि तस्मिन् प्रमादकृत्ये यदेति विरोध
सकमगोयदेकाग्रयत्नतस्तत्कस्मिन् प्रमादकृत्ये येन तस्मिन् अत्रैव
प्रान्तहयमाह यथेति चतुष्टयोरैकोदेशो गृह्यादिः तेन प्रतिपदिका
या एव बुद्ध्याः सह संवेदने पि गृहीता इति विभक्त्यनुरूपं प्राप्ते ज्ञाने ये
प्रमातेरवप्रभावस्यालोके पि च दभावे अत्र भूतले इत्येषा प्रमादप्र
भावे विना नास्ति गत्यन्तरम् न विद्यता विरोधः समर्थितः तथापि किं
विदेव बाधकमिति किं कृतं तस्मिन् तत्राह एवेति श्रुति का ज्ञाने स
वेदपतिने श्रुतिकया किं पाकृतेति ज्ञाने यत्त उपवीयते ततः श्रुतिका
ज्ञाने वलवद्वतमर्थकिया ज्ञानानु प्रवेशस्य भावपरिद्वलेन तस्मै
दन एतितमवजतवोधे बाधतेत हिमशसु न्तलयव ननु किमत्र संवा
दवलेनाह नहीति श्रवलेत्येति हिमश्जतमकुलत्र प्रशकलका।
दिमे विदो न्दालनचित्रस्य अत्र एवेति यतः परतः संवादो न ततदेव तस्मा
त्साप्येकप्रमादतसाधीनः तत्रेति प्रमातरि भावभासो श्रुतिकालक्ष
णान विरुपेते यत एवेति तत्रो विग्राम्यतः या श्रुतिकामयादृष्टा मेवे
यमभुनार्थकिया यो प्रवृत्तेति तेन विरोधमपकृते संवादोति ह्यायाम या
वदेव बाधकभावापेक्षेता वदिरौय संवादोयः प्रमात्रे कतिबेधन
त्वात्सापि प्रमात्राय त एवेति स्थितम् एतयोना भावाधीने यज्ञवान्तरे त
तस्मै निधावेव भवति धूमश्चकाष्टादिसामग्र्याधीनवस्यायतः तथाच
प्रमात्रे कताधीनविरोध संवादवोधाधीनो बाधव्यवहार इति स्वभावः वि
दोपेचाकस्मिकत्वप्रमेगोवाप्तिः ॥ ७६ ॥ एतदुपसंहरन्त्या
वह्मणन्तरमपि समन्वययुक्तत्वात्सत्येव प्रमातरि भवति नात्यर्थेति दर्श
यति सूत्राण्यस्य सत्यमिच्छायावभासवचिते विभा समलो विमलो
वापि व्यवहारात्तमयतेत्यनेन तत्रादिभिन्न्यादिसूत्रे यदर्थितान्यय
वातिरेके द्वे गोपपनिप्रकरेण सूत्रान्तरनिर्दिष्टकार्यकारणभावावुदा
हरणप्रकरणाचेदसायातम यः किल विभो देशकालानवच्छिन्नसंवेद
नसारे भगवति स्तुते सायाशास्त्रपुण्ये तच्चिदभेदात्वात्सामरेभेदमा
त्रपरमार्थः प्रतिविम्बकल्पतयाः नतिरिक्तैरप्यतिरिक्तभासैर्येनी।
लसुखादिभिः खचितसत्त्वपानन्यथाभावेनापरैके विग्रान्तः सर्वोद्यहा
गोरो नानुभवप्रमाणेन निश्चीयते सद्विधा समलो मायाया नोक्त्या।
विवादादिः निर्मलः प्रत्यभिज्ञात्तपरमार्थानोपारमशरूपावेशला
मादिषोष्ठशिवीरेषा यदप्रानोततत्ता कलादिपुनो विद्येश्वरप्रभ
तीतो दीहितपयन्तानो मुह्यन्ताना मुह्यन्ताना नुपेरादी चानित्ये

मिन्निका यन्तु नृपानसमाधानादिव्यवहारः यद्यपि तत्रापि यावन्मनो
सावस्थाने मायाया पारविगलनादतश्च तथा येन व्यवहाररूपता साहि।
भेदाभेदापि तस्मिन् सन्वयात्ता सर्वथा भेदतिरोधोतिरोधी येन एव तथापि
प्रत्यभिज्ञातयावत्प्रमात्तना सव्यवहारः स्वपरमात्तानि मलशोधनं वा।
धनेकपतनादिमलपवयुक्तः तथा ज्ञानानामिति तस्मिन् सत्त्वपदे संभाव
त इति बुद्धावक्तव्यम् सूत्रानोक्त इति तथापि मानभावे पुनो पदे प्रापिरी
लनदिष्टा प्रकाशत एवायमर्थ इति दर्शयितुम् तदुक्तो शिवविज्ञानापनि
घट्टिप्रायशकसे विनिः सा माया सर्वदेहिनाम् योगिनो तविशेषो यम
स्वये सावधानेनेति केवलमिति सत्यपि सार्वात्रिके मायाया पारदेदमधि
कमित्यर्थः सिद्धाः समयादिगुणेनाः शुद्धात्माना निक्ताः विद्येश्वरा प्र
तन्महद्वारकायाः मेवमहेश्वराः मेवमेश्वराः अग्रममात्रप्रभृतयः आदिपु
हणा न्मेवाः ते च परमेश्वरा पदशालाभे सति ज्ञातपरमात्मस्वरूपा इति
नयाः यदुक्तम् अथोरात्परमात्मन इति नन्त्या कलादिच्छावप्यु
पाः तदर्थमेव सिद्धावप्येव विशेषाणाम तदाचादिषु नेव निक्ता।
तन्मोहहणम् शिवमहद्वारकस्य तन्माष्टयव्यवहारता सर्वव्यवहारता
सविद्योति पदमिति निरूप्यते मायाया सत्त्वकलप्रत्ययकलविज्ञानाक
लाः तेषां समलो व्यवहारः यदागमः अवस्थात्रितयेण स्मिन्तिरोभावनेपी
लया शिवशक्त्या समाकान्तः प्रकुर्वन्ति विवेष्टिमिति केवलमिमादिना
संभाव्यत इति वृत्तिगते विवृणोतीति शिवम् ॥ ॥ महाश्वरेण
रञ्जीमराचार्याभिनवगुप्तविरचिताया मीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्या
शक्तिगोवेरीकाग्रयविमर्शः सप्तमः ७ ॥ ॥ गेनमः शिवाय ॥ ॐ
शुद्धेयदत्तत्रयमहत्तममिमासाद्यसममी कलाताम् विग्राम्यति तन्माणा
स्पष्टजगदपरानेदि ॥ एवेजानस्य पोहन्तु शक्तिसानेकोन्तः कृतानन्त
विद्येश्वर इति यदित्यपपादितम् अथुतामहेश्वर इति निर्णीतव्यम् तत्रमा
हेश्वर्येता तविषयकिया विषये च आद्यमेवेजानाधिकारे निर्णीयते ए
वेजाना प्रकृतिः प्रत्ययतश्च निर्णीतो भवति तत्र ज्ञानेनाम संवेदनमहमिति
यत्र देवस्य संवेदिना भासो परागभूषणाः संकुचितसुखात्ततत्राभासा
न्तरमाभासोऽपेक्षेकश्चित्तकश्चित्ततयेति सा केनोक्ता तथापि एकप
वाभास इति सा का न्तेतो ह्यते अर्थकिया भासोपितेषा भासुनियतः।
ति इयन् ऊचाभाससाध्यकियेति इयन् आभासान्तरवेचि अभिनिवृत्त्यमा
न्यत्वमिति शोवेतवायुत्वे सत्त्वपदे विभासतश्च इयन् ज्ञानादिशक्त्या
यसोपसंसारः एकेन महेश्वरत्वस्य संवेदनभावि किं पिकारो पदेयपकते

३-
श. प्र-
शा. टी.
१५५

नितान्तमर्थं अथ प्रतिस्तरमर्थं निरूपणम् उक्तमिदं परमेश्वरनिष्ठपदम्
वैद्यवह्नयनित्यमपदशोकावह्नयस्यानुपपन्नकपयव नहितदति
रिक्तव्यवहारमपि निजेतममति ततश्च स्फुटता स्फुटत्वप्रत्ययप्रभु
वैविध्यवर्धविचारे निमित्ते न लभ्यते इति तामपामितुमुच्यते तत्कालि।
काक्षसामर्थ्यमापेक्षाः केवले क्वचित् आभासा अथवा त्वत्त्वयोः अत
मसादिभूति ॥ अवहारे भवति सर्वत्र सममिदं तत्र वक्तव्यं तस्म
च्यते इति केवलपदम् तत्कालमवेति कटवति यदक्षसामर्थ्यमिदं यका
दिप्रत्ययं तदपेक्षमाणास्तत्स्वरवलोत्पिता सुदोयमित्याद्या आभा
साः प्रत्यक्षममननभाविनि विकल्पव्यवहारे अथवा तत्र अंशदिव्यवह
रे अथवेति न तत्कालि मच्चसामपेक्षानो विस्तृतसंस्कारोत्पितास्तदा
ते आभासार्थः जातिनयनहीनस्यापि रूपाभ्यामाजन्मान्तरप्रपक्ष
संस्कारजपदे तत्र चिरवृत्तेन तथा स्वरणादपरासम्यक्तो नामस्वनेवता
निजाभासवह्निकराविषयांतेषामिति विकल्पन्यत्तकव्यवहारविषया
णाम् तपवचेति ये प्रत्यभिज्ञातास्तोमहामेश्वरप्रभृतीनां सुदेवाहमि
ति भासनविषयाः नन्वेकेपीति येति यतश्चात्र तद्विषयतयानियमिताः
तेवाह्नापदे प्रसादमुविश्रान्ताव्यवहाराय भवतीति शेषः व्यवहार
शब्देन निवृत्तिगतनप्राधान्येनेति तद्यतोऽभिधानात्माप्यव्यवहारः
॥ ७८ ॥ अतश्चेदजातमित्या विशेषः इत्यादि इत्यपि वैचित्र्या।
वभासस्यैकालिकवस्तुविषयविकल्पाचरणतिस्यापि सत्तायोप्र
काशमानैकसारे विद्यमानत्वेनेककश्चिद्विशेषः अहमित्यामर्शनेन
दातनप्रकाशत्वात् ततश्च नीलेपणमीत्यनेकेस्मरामीत्येकपवती
लाभासोदर्शनादे एवेदर्शनाभासोऽप्येकपवतीतादे तथोत्पेक्षायाभा
साः तेषां सयोजनविद्येजनवैचित्र्यात्ताया प्रमादुभगवस्तुपक।
ल्पितमस्फुटस्फुटादिव्यवहारे वैचित्र्यसिद्धिरिति उक्तमिति केवलमि
त्रसंवेद्येतादे एषामिति विकल्पानामपीनाम संस्कारलक्षणः स।
स्कारतासा प्रविभासा आभासोऽस्य संस्कारताचयपिनायनामहन्ता
पदे वरतामयतासिमा तथापि हि संस्कारिणां तन्मूवेनाभासानाम
हन्तास्फुटोपदेशे सतेव मुक्तम् ननु कस्मादसौ नभाति भास्येवैवह
तस्याचेति प्रागिति स्मामित अस्यापुदेशे पुवह्निकार्यं इति अहनेका
त्मनस्तथावशाकारिणः पदादिदमिति भासताय इत्यर्थः ७९ ॥
ननु स्वादिषु कावाता तेषु वायुप्रत्यक्षाभावात् तदा च सुखतत्त्वा
यतायाभासे स्थिते सर्वानिःसमीहपदस्यादित्याशंक्यत स्वा

दिषु चेति तन्मते आभासाः सुखादिदृष्टाः सति अहन्ताया तत्कया।
मतीताः सत्यम् वर्तमाना अपि ते तस्य न भवेति तदाह कालानव
च्छिन्नेति तन्वेवमिदन्तापेक्षायां भाविनोपि कस्माच्च ते आह
एवेमिति तद्विकल्पितस्वाद्याभासोऽस्ति यः पूर्वतामवदन्तोनन्मते
रेपिदुनस्वात्तादस्येति वस्तुचित्ताया मतीतत्वेमवासादितम् ननुह।
न्य सुविद्यः सदावश्यं किं नवतिमानता सत्यमेवम् अत्र हतः वायाना।
मेवेति यदेतत्कम् एवेत्तादितापिदुनो आहति सगतिः तदानीमित्येन
नहि वर्तमानता वायुनिष्ठेवेति दर्शिते बुद्धिमयशक्तिप्रकृतिशेषः।
आहकट्यानां वेणीहृदादाययोगात्मुक्तम् नन्वाभासश्चेदस्ति किम्।
त्रवर्तमानतया आहति यतीति अन्यदति वायुत्वेनातीतत्वे तदात्वेवर्तमा
नता ॥ ८० ॥ ११ः वर्तमानाभासादर्थकियेन तदेव दर्शयति स्
त्रेणा गानुमुत्पिस्वातानविकल्पेन सुखादिक तथोत्पिनायेव।
स्यास्फुटमस्यैकलक्षणात् निरन्तरोत्पेक्षमाणा सुखादावतीतेपि वा
पथेनेतया स्थितिश्च न्नाह्लादादिरूपतया सात्तेनैव प्रकारेण हेतुना।
वति हेतुसतोर्लिङ्ग नहि तदसौ स्पर्शमाणा पितवर्तमानपदमस्वाद्याभा
सः स्पर्शमाणा स्पर्शविकल्पत्वेनास्फुटमासत्त्वेन चित्त यथा हतत्र विल
वोमो विकल्पे स्फुटयतीति अयेचनदास्यराभासपदकृतश्चिदित्यपि
करणातयापेक्षमर्थ्याचष्टे उपदेशेन्यादिता आदितमित्यन्तेन कन्दसो
षमायदायनप्रवेशउपदेशविशेषः आसंगोऽनुरागः अन्तोहेतुरदृष्टा
दिः प्रत्युपस्थाप्यतश्चिन्तितमानाभासीक्रियते नस्वगादिता स्वतेप्रग्रह।
णोस्मरणानिराकरणाय विकल्पतायामपि स्फुटाभ्यासाविशेषः विम।
शोसात्तात्सवेदनस्थिते विमुक्तमेव तन्वेव किं ततस्मरणो न उच्यते केव।
लमिति अतीतश्रुतिस्वविकल्पनेतत्र पूर्वकम् अतएवाह अतश्चेतया
दितस्यास्वविकल्पस्य प्राप्तेन तत्त्वेन विषयशून्यः ननु स्मरणवि
कल्पेन विषयोऽप्येव तत्तद्विकल्पेनातीतविषयता इत्याह तदानींचे
ति सुखाभासलक्षणा यन्तामात्यस्मरणोत्पेक्षापितेदेवयतः स्फु
टीकरोति निरन्तरो विकल्पः प्राप्तेन तदेषा कालप्रमावन्तरमाचिद्या
दीवादि यते ततः पूर्वदृष्टता प्रत्यक्षीकमेपितदपहस्तनेजातमेव त
अति सुखाद्युत्पिनामानेकार्यकारितेवेति तावदास्ताम् अभूत
स्यापि पृथिवीकृत्तास्मादेर्भाविता स्यात्तत्तावदस्ताम् अत्यन्तम्।
सुखादस्त्यावत्यर्थक्रियाविवक्षितासाधोर्वावेति नात्रमन्यपिया।

६.
स. प्र.
जा टी.
१५६

पिभसितव्यम् ॥ ८१ ॥ यद्वत्सर्वदात्मस्मृति तत्र ह्येषा।
परकीयमर्थकियाकारितेवमन्मिन्नाशयेत्यत्राशेषाभ्युपगमपरि
हर्ते ह्यमवतारयति यद्यपीति तथेवेति अर्थकियाकारितेवमन्मिन्ना
कप्रमिद्यासेभावमानमेतदस्माकमपिनायतमसंमतमित्युपगमे।
सूचयति प्रमादप्रपत्त्यासहायेयपिनायकियाकारितान्यपिशब्दः
भावदृष्टान्तमावात्मनोचभासानोवायतानामनामानमपिवाभासा
नरसमावासावपायिरुपरगमिमित्तविशेषणम् यतएवे ततः तथा।
माभासानामानरत्वेनसतरानीमन्नेति नन्वाभासासत्ततः अर्थान्नत
थाकथमत्रुते आभासएवेतिविच्छेदवन्तावायतानाम् अन्तस्तनता
था येतएवभासाअर्थाः अत्रहेतुः बोधादभिप्रायतस्तोभेदेहिनप्रका
शेभन्नितिनिष्पितम् नन्वेवेत्तावाभासानोभावाभावाविषयत्वेन
कथमुक्ताः उच्यतेकेवलमिति अन्तानाभेदेसत्येनास्तिविषयविषयि
ता सतिहनास्तिमायाशक्तिरुक्त्यस्यबोधाद्यतिरेकमपिभीसात् नव
भावाविषयमस्तुचिन्ता अभाववत्तच्छब्दपकथमिमावोधाद्यतिरेका।
वतिरेकोकथचनस्याताम् नन्वत्तच्छब्दजादेवतस्वदृष्टान्ताभाव
स्तच्छब्दः चटस्पस्यसोत्तच्छब्दजादेनतितहुटएवतथाभूतः अतए
वनपटोचटस्यभावः नहिपटोचटस्तुकिंचित नन्वचटस्यापिकिंचित्छ
ताकिंचित एवमेतत् नकिंचित्छत्त तहुटस्यकथेनहिचटस्तुछः प्रा
गभावात्मनाभावप्रथंसा भावेच्छचलोकस्यनदभपरिच्छदादिगते
छवैरस्यानिपायोदृष्टयते सनस्यात् नकिंचिदृष्टस्याभावस्यविशेषा
योगात् अनेनार्थकियायोगादपिमन्त्रुवाणाः कृतान्तोमेन्तवाः भा
वोहितार्थकियांनकरोतीतीत्यस्यैसमानामतोकापीत उः वेत्त
ऊतः तदर्थकियाभावादिनिचेत् तस्यास्यसूक्तस्यसारमः तथापि।
स्वाधीन्येतिवपिसाह्यविजयतइति तस्मादभावोपिबस्तेवतथाच
जनकतथाप्रतिकर्तव्यस्यावादितामपियोगिज्ञानमतीतानागत
विषयेयदृष्टयते तत्रेवेतिविज्ञाः प्रागभावाः प्रथंसाभावाश्चजनकत्वेन
कत्वेनसन्तयाः चटप्रथंमइतिप्रभृत्यमन्त्रोयेपटप्रागभावपत्त्यपिभ
विषयतिइति अर्वाष्टशोहितेभावाः प्रतियोगिसमुत्पत्त्येवमन्तरेणावि
विज्ञानमस्ति निर्गुणावप्रयमलोकादयम् सर्वज्ञानोत्पद्यन्नेनर
येणसमस्तित्तदिज्ञानेनसज्जनान्यजेत्यनवावभास्यतइतितात्प।
नाहुतम् अस्मन्तेतत्प्रकाशानमात्रसारत्वेभावानांरूपमितिनीलम्

त्वादरेवेनेत्यमुनादृष्टेणप्रकाशानादभावात्मकसपिपेननास्ति नहि
तिघतेकिंचिदस्यवपुः अतएवेकेकजापिषट्पिदात्मतेस्तम् तदयेभा
वः आवासाह्वात्सर्वदृष्टपतोस्वीकृताः श्रुत्यातिश्रुत्यदृष्टायास्यपत्तीय
मेविदृष्टपिवात्मनाप्रयुतइतिविततात्मेव तदयमभावाभासापिपरमा
र्थिकएव तत्वेवेभावाएतस्यः सत्यस्यः यदिभवनदृष्टेणाभासेरन् चोरान
भवतिइत्यादिवप्रयातनिभासमानायादिभावास्तहिनीलमपिनिभास
मानेकिंचितपीतेभवेत् तस्मादभावः अपिबिषयाएकेवलसदृशतिविषया
एवकेवलसदृशतिविषयिपिपुताप्रकाशप्रत्यक्षलोमतयावततइतिभावा
स्तानिप्रकाशान्तरितेषामन्त्राच्यतेचटोभभवतिनप्रकाशतइतिप्रकाश
प्रत्यक्षलोमतयाविश्रुतिप्रभावः नचास्यतदितिप्रकाशएवविश्रुता
दितिननयोत्सायेमेविद्विलासनाविभोवितानकिंचिदितिनिर्वापतत्पि
स्तोतावत् प्राशविद्याणांशुनापिअभावप्रादः संवर्णनीयः प्राशविद्याणां
भवतीत्येवेभूतोस्यत्पन्ताभावः नभवतीत्येत्तदृष्टायेभोत्तदृष्टः पटइतिव
त्साकलिकमेवप्राशविद्याणांनन्वाभावः तेनितिअभावाः स्फुरतीतिप्रत्य
क्षमशेषानिअयात्मना एतच्छेसांरिजनेप्रतीतिप्राचर्यचोपेताच्यते
तत्रेवेहिदंशप्राकथंसात्यन्ताभावसदृशान्नसर्वदाविरुपमानतया
भोति तथाभासतमेवसत्त्वम् अथवातिति उभयेपिभावभावाः प्रत्यव
स्यपेते अभावाअपिहिभाववेदेकगोचरेवेपिहिसर्वज्ञादिप्रमात्
गोचराएव अत्रवाद्यानेतृशब्देनसमर्थितः समर्थितस्ययोहिमोगतम्
भयमविशिष्टेनेच्छति तस्यैवविशेषाद्योतितः यदिमन्येतेनिष्पत्त्यात्
कप्रत्यवमर्णाभिप्रायेविकल्पमात्रसोरोयमभावइति नहिभावापेवमे
वेति एतदृष्टमेहइति तदितितस्मात् वाद्याभावेपीतिविच्छेदेनयहास
त्वेनदभावेपितदाचनीलेस्वावमित्यमुनादृष्टेणभासतसत्येव नरुप
सैज्जकेनीलेराजनिवातामिदकेकिंचिदत्यन्ताभासस्यतिराभास
स्यवाइमिदानीमनेनजनिनेनीलेस्वत्वेति आभासएवमेतन्मदः
तद्व्योत्यवियोगापितकिंचिदाभासानोत्तदृष्टोत्तमित्याभासाना
सदामन्तः पदार्थाः आभासमात्रत्वेचात्रतदवस्थाचिन्तमितिसन्तयम्
तत्तद्व्योत्यवियोगस्य तथासतिहियावत्तेस्मात्तद्व्योतीतिनदृष्टात्सा
वैकालिकेहितत प्रायतयाइति आवाकतामभावभासापसारणा
दितिभावः अन्येषांतिस्मिन्तव्यतिरेकिणांमनोराज्यविकल्पादो
प्रमात्तमेदेनस्फुरतामपिवहीरुपतालाकेसिद्धतिशेषः कृतइतिचे
दाह हेतुत्रयेप्रसिद्ध्यादियद्यपिसत्वादिकंगवादयः ऊर्वतएव ।

३.
अ. प्र.
जा. धी.
१५६

तिरिक्तं प्रसिद्धिं मनः तथा प्राप्तिं विषयं च कतिरित्येव वाः स
ष्टो विकल्पत एव प्रसिद्धिं मनः तथा प्राप्तिं विषयं च कतिरित्येव वाः स
अत एव वागमो भावा एवायमभाव इति दर्शितम् यश्च न्यः न्युयश्च न्यः
सादेना ॥ २ ॥ ८३ ॥ नन्वेवामवात्तान्तरत्वात् सावस्थासु स्वस्वचित्ताकाचिदर्थक्रियादृश्यते भावानोऽस्ति हि धीलि
गतादिकेव कान्ताभासस्य प्रमादतादात्म्यलक्षणोपनयनत्वे केवार्थः
क्रिया अत्रोत्तरसाहचर्येण आन्तरात्मात्मात्रे कोतेषां भेदनिर्वेपना अ
र्थक्रियापि वा एते माभिज्जाभासभेद इति प्रमात्रे कानिमित्तकयदान
रत्वेतत्तेहोरोभावा नानकाचिदर्थक्रिया साहिप्रमात्रे नान्यता
अभेदसुतिभवेतीकारणविरुद्धे तस्मादभेदसुतिकथे स्यात् तथा हि सा
र्थक्रियातियतेवाभासविशेषवाद्यापि हि कान्ताय ह धीयां लिगमाना
ताद्याभासान्तरभेदवैयतायाम् आभासनिषत्तादेव चायं क्रियायाः
आभास एव वस्तुतिपरस्यापि युक्तमपगतम् न ह दः संस्थानेन कला
लान्द्रूपेतेत्यन्यथातिरेकसिद्धे कार्यकारणभावमात्रे चान्नानाभा
सानामाभासा एव वस्तुतयोपगम्यः कल्पितमावृत्तिनिष्ठत्वादन्यथ्यति
रेक्योपि रत्नमवान्तरात् तदा चेति संसारिणामन्तरवस्थाने परमेशस्य
च संसारिणामन्तरवस्थाने निर्दिष्टेन हारेण हेतुर्दर्शितो मया प्रमातरी
त्यादिना तत्र भगवदुपायात्ते देवतास्मायस्वैकान्तेन देवताया
प्रमादता संस्कारपतावस्थितो तमाया प्रमातरी वास्तव्यतावदेव
सर्वमित्युच्यते तावत्स्वकारोचितमेव विचित्रे चैष्टे स्वस्मादिनात्मनः प्र
माता तावत्स्वकारोचितमेव विचित्रे चैष्टे स्वस्मादिनात्मनः प्रमातः का
यादभिज्ञे सद्यः कारणास्यते तदेवासास्मावोयेषा एव भेदनिबद्धदृष्टा
नाप्यर्थक्रियाया प्रकृतमानभवति भेदाभाववत्प्रमान्तरदृष्टायामित्ये
वर्मापि प्राप्तिं वा स्वाय अपि वा एते माभिज्ञेति वा चैष्टे यदापीति सूते तस्या
इति चार्थक्रियापरामर्शः चाभिज्ञक्रमः न केवले प्राप्तिं वा स्वायत्तादिना
भासस्य भेदः यावदेष्टादिभिरपि देशमुदाहरति देशस्यादिना काले स्मृता
विन्यादिना अत्र विद्यमान एव वा इति मन्त्रयम् कालस्यैवोक्तस्यातीत
स्यतिरेकमुदाहरन्ते मानकालमार्थक्रियान्तरात्वावयवदृष्टयति तेनै
व चाकाभेदमप्युपक्षिप्तमुदाहरति स्फुरावभास इत्युक्ता आभासभेदस्या
भावाशंक्या अभावसंभावनापरस्य विमतिरिति सादृष्ट्यादुक्तना
वतरतीति तदुपादानम् नन्वाशंकासात्रे तत्कस्मात् सुवादीनामाभासभे
दाभास इति वस्तुवैदेन कस्मात् तेषां हि वृद्धिमात्रे प्रतीतिवैयतावत्तायं प्र

तितत्कथं स्फुरास्फुरादिभेदः एतदाशंकाप्रतिसमाप्यते तेषामपि नितितेये
वेति भेदेनोपगम्यः ॥ ८३ ॥ अत्र यदिकश्चिद्वायात् वासात्ताभासतभावस्याप्येय
मानस्यतिरुद्धमानस्त्वेकथे स्यात् तत्कथं मुक्तं सताततस्य मान्तरात्ताम
तोसंदिनितदसो प्रत्याप्यते स्वेष्टात्तेति चिन्तयत्तवभासानामन्तरवस्थितिः
सदा माप्याभासमानानोवास्यादृष्टिरप्यसाविति नीलेभासत इति एवैष्ट
ष्टस्याभासमने सत्पुमपित्तजाने भवत्तजानेति आभासतद्वारेणाया
नामन्तरतेति तात्पर्यम् सदेति वायुत्तात्त्विकताभासे तदाभावे च भासाना
मन्तरवस्थितिः यत्तच्चिन्तया एते नीलप्रकाशादिरूपाः अन्यथा हितप्र
काशरत्न चिच्छेदावभासने स्वाते अलक्षणाया तमाया शत्रवाद्यात्प
देष्टाभासमने तदाभासनात्कैजान्तरूपमात्मन्यया स्थिति रथ्यताया सावहि
रण्यत्वरपि तदयमन्तरवभासावहिरवभासनात्मकविज्ञानविज्ञेयप्रयुत
भित्तिकल्पः कथे विरुद्धः स्यात् नीलत्वमिवाक्षिप्य मपि क्षणिकत्वस्य
अत्र हि कल्पितमावृत्तिमात्रतः कल्पितान्तरापरिहारेण परमापिकरतिम्
जायेः आन्तरत्वमिति विरोधसंभावना स्यदमित्याकृतम् अन्तर्भवेति वाद्यमव
संस्कारात्मकोपि प्राप्तिता आन्तरा एवैष्टमया एव अन्यथा निःस्वरूपतापि
रेषामिति युक्तम् अर्थाप्रतिप्रमेय इत्येतेन मया भासवतीति यावत् आभा
सोपीति प्रमाणाभेदसाधोपिवस्तुतस्तदर्थभेदापरामर्शे दमिदप्रतिपद्यमा
नः प्रमातृयमीजानेवोय इति वद्विद्येते आभासने यद्विच्छिद्यते तस्य व्यापार
भागायः संज्ञानमिति विभक्तः यस्तु सिद्धताभासः मुक्तिजयत्तत्प्राद मे
दाभासा इति च कोराज्ञानता अर्थात्तचयुगापुनिसुतीत्याह तेषामिति यष्ट
वैष्टप्रमातृयभेदेन दृष्ट्युक्ते चिदाभासिष्ठे तेषां नीलादीनां स्तोपापि भूतानासा
भासादेव वस्तुतोऽस्ते ज्ञानमपि ते नीलायाभासादेव वस्तुतोऽस्ते ज्ञानमपि
अभिमानमात्रसारेस्ताते अमापादयन्ति उभ्यापयन्तु परामयानि च तथा
हिर्यवहरति वरिद्यदिदेव नीलेतदेव भासत इति तत्त एवैष्टोतेरपि सा
दृष्ट्यस्या सादृष्टो न मानादेवाव्यातापपत्तिवैष्टेन स्याप्यते नत्त प्रत्यक्षे
तानीले ज्ञानमने सादृष्ट्यपतया भासीत्युक्तम् जेमिनीया अत्र कटतात
त एवायं यममाहः अत एवेति यतोभिमानमात्रसारमायीयमाभासने
स्वाते अमेष्टो नीलादीनां तद्विष्टोपापते अमेष्टो निरूपितम् स्वाते येन न स
ष्टमेव क एव माहन सष्टमिति दर्शयति अन्तर्नीतेति सूते येन वरिष्टप्रधाना
क्रियाया तत्र विष्टे संभावना निरासोपयोगि प्रेषादिक्रियान्तरवैष्टेयपार
ते ये विष्टेयपि प्रसरतीव सुखाक्रियादृष्टेन तपरमायतः प्रधानक्रियाया
मभेदवत्ताते अः प्रेषादिभिरभिसेव्यते नत्त सत्त्वसारोपावृत्तावाभा

६-
स प्र.
जा टी.
१५५

समानेति वक्तव्ये प्रकाशमानेति वक्तव्ये चोपपत्तिः आह प्रकाशमानेति
आभासनेन प्रकाशरूपाधिके किंचिदित्यनेन प्रकाशनक्रियाभिधायिका
प्रकृतिकेन स्पष्टीकृतमिति नारयम् ननु सत्तेव विकल्पेऽपि नीलादयोऽपि
क्षेदेन प्रकाशने तत्रापि चमाया प्राप्तिर्यापारः वस्तुतश्चिन्तात्रये समर्थः
नीयम् प्रसूततत्परिवर्जने किमर्थं कृतम् वृत्ताप्रत्यक्षपदेनेति रुदेयम् ही
त्वानिरूपयति सत्तेति प्रकाशने समवतीति सममीपादः स्पष्टः प्रकाश
नमिति तमेव भवतीत्येव हेतुः तथापीति चोत्तरवाक्ये साध्याहारः प्रत्यक्षी
कृतानां नीलादीनामप्रसिद्धेयत्वात् ननु सत्तेतौ मुख्यातयेति प्रयत्नेनेतेषां
वस्तुत्वेन त्वयत्नसिद्धिर्मेव विज्ञादान्तराणां विकल्पाभासानां एतदेव दर्शय।
ति विकल्पेऽप्यनिरतिकेपीति यत्राह पमेव विकल्पमिच्छन्ति न बाह्यानां
नन्तर्वहीदृष्टम् अभिनिवेश्यति आन्तरत्वात् यत्तु विशेषः साध्याहारः
तियत एषा सान्तरत्वे प्रसिद्धे तौ वाशता प्रसूतप्रयत्नेन साध्याहारो विकल्पे
यो यन्त्रोत्पत्तिरुत्पत्त्या अथवेति पूर्वव्याख्याने वास्येदियमात्ताकारविष
य एवावभासः प्रत्यक्षपदेनोक्तः अत्र सर्वपक्षान्तर्वहिकारागोचराभा
सानि जनिजेतव प्रसात्ता देवावभासमानानवन्वष्टाप्रयत्नाय प्रत्यक्षा
एवेति प्रसक्तत्वाभासविचारेऽपि यः केचिदस्मृतौ तत्तत्प्रत्यक्षतां सम्येतेत
स्यामोह किं येव प्रत्यक्षपदेन दर्शिता नत्वाभासमात्रेव प्रकाशमानानां
रूपेतेकैक्ये भेदमेवैयं न सम्यगिति दिष्टा शोकोपरिहरति चिन्तयत्येति भेदे
नेति व्यापारपदेनोचनेन भावे विषयेनाभासव्यापारनिवायत् नन्वेव भास आ
न्तरपक्षकत्वात् कथं न विवर्हिताभास इति अत्राहः नीलादीनामिति त्रिदिष्टे
सावाभासस्योचने विच्छेदरिति मायाग्राहकोपेक्षात् एतदेव हेतुना स्पष्टय
ति वस्तुस्थितेति वामिति प्रकाशपक्षान्तरैकभाजामपि अवसायादिति मायाश
क्ति कृतान्ताया प्रसादमुख्यापारात्तकोपेक्षेन परमाद्यादभिमानमात्रादुक्तं।
तत्प्रकाशयति विज्ञातया ततो वसाय बलात् अर्पण इति विशेषणमिति नन्वेव
भेदिरुदयमिति प्रमेयत्वं इति आलम्ब्यन्तर्भादिनिर्वचनयोगादर्थो दिष्टोऽर्थ
परिपन्ने अपि प्रादुर्भावाते यावत्तिसदपीत्यादिकोत्तराव्याहारात् प्रत्यक्षा
त्वेपीति अर्थः परमाद्येक्षया निर्वहति श्याशयेन वाशताव्यवहारमन्वद
न्नन्वस्थिततामावष्टे तदनवारेपि च प्रत्यक्षतया प्रकाशभेदेन प्रकाशमानत्वं
वान्तरानवारेणार उभयत्रापि च पूर्वोक्तहेतुजीवनेतेदेवमित्यनेन करोतीति।
योजनानीलादि तैलप्रतिमायाग्रहणेन तथाभासमानो बोधो विवेको दयतम्
य एवेत्यर्थः सम्यगिति अर्थभेदेन ज्ञातव्यतायामेव दशाध्यानाद्युक्तवद्भव
नमिति मन्ते नत्वाभास नदारेणार्था अन्तःस्थिता अन्तरागज्जगद्वहमिवती।

लादिभावसहस्रसंज्ञकत्वे रुदयमप्युक्तमप्येत किमु चत उपलभ्येत यत्तौ पल
भ्यत एवेत्यह अतः सतामिति अशेष एव विविधावभासमन्तराह मिति विशेष
तो कात्तातामुपगतोभाति ननु वाशतावसेत ईनीलादि विवित्रभावः अत्रात
इसाह वदित्तियेति यदिति प्रयत्ने परमाद्येक्षकत्वात् किमपि आलम्ब्येति कयाया
एव प्राधान्यात् यत्तया प्रयत्नेनेतेषां तदेव कर्म निवृत्तिरिति यमाणात् मिति याव
त् चिन्तयत्येति प्रकाशेकदृष्ट्या र्थस्य समवतीलादिप्रत्यक्षपरविचिता
कारताया ग्राहकाङ्गिता अत्रैव प्रमेयान्ति सत्तावित्यापि विवक्ष्यति एतस्या
क्तस्य प्रमेयस्य हेतुपक्षयोपजीवनाय अत्रावति नन्वेव प्रकाशताया यद्यपि का
नीलातासातर्ह प्रकाशरूपानचेत कानीलाताम अत्रासिद्धिमेव दर्शयते न
परंप्रत्याययति प्रकाशमेतित इति नीलादयः स्पष्टान्तमेव व्याचष्टे परमाद्ये
त्यादिना येमिति विवक्षितमोक्षान्ति कानाम तत्तति परमाद्येक्षकत्वात् अर्थेति
सन्निवेशो वृत्तशरावारेण सभेदमवभासयति ततः परमाद्यावत्तयाभासमानाः
सन्वभासे सन्निवेशयमीताः प्रतीयन्ते इति प्रतिभासयमेतयोक्तो वेमाविके
काणादमेतत्तयपि सहेतुपरिमाणातिरिक्तान कश्चिदर्थः सन्निवेशादिम
दस्यापरमाधिक्येणाधिकत्वेनाभ्यास्यचक्रवाकानवस्थापरतस्य सन्निवेशो
त्पादकत्वायोगात् तथाप्यव्यविद्यत्तया भूतमेव ज्ञातमित्येतावान्ति पलाय
नप्रकारप्रकाशयेन परमाद्येक्षकत्वात् अत्रावति नन्वेव प्रकाशताया यद्यपि का
कोरप्रतिभासमानमिति विवक्षितमिति सन्निवेशयमीताः तेषां प्रतिभासमेव यमः नत
प्रतिभासेऽर्थो मोक्षित यत्त एकमेव दनतादात्म्यत्वात् दत्तमभासमात्रादर्शन
ति नयेन परमाद्येक्षकत्वाभासेन सतात्वे कल्पात् प्रतिभास एव वितत इति यु
क्तम् एतदाह प्रतिभासेति प्रतिभासो हि चिद्रूपादतपिकरति चिन्तयत्येति नन्वेव
भान्तावासाहेतोवेत्याशोकोभयमपि निराकराति नचापीति प्रतिभासयोपमः
सम्बन्धो न सौवृतः यतः प्रतिभासश्चिद्रूपः सैव विज्ञातान्ता सचाकारस्तत्रादत्ते
नेव सन्निवेशमानः यदात्तासतपरमार्थत्वेन भान्तादिद्रुपः वृत्तवत्तो हित्येताव
संविदात्ता सन्निवेशः स्योतादिद्रुपस्य हि दृष्टेन नद्यामे परमाद्येतादात्म्येनामत्र
परमादात्म्यमेव हीयेत तस्यांशे एलब्ध्यापकविकहे भान्तादिद्रुपेति विध्य
ते यदिवा असृजिति प्रोषात्रयेति विध्यते एतदेव प्रसिद्धेन ति दर्शनेन सुद
यति स्वच्छेनादिना चोपार्थजज्ञानामपि स्वच्छतामहिम्ना एवमुपपद्यते किम्
तमेव दनद्रुपस्य सत्ते प्रमेयतायाः व्याख्यातमिति अत्राप्रत्याख्यानावसरे प्रति
दर्शयितुमेव सक्तम् ॥ ८४ ॥ ननु क्तमान्तरावभासमेव भेदनिर्वयता।
र्थ किंचेति तत्र विकल्पितस्मरुत्पिशाचेत्ता र्थेदियेव साधारणारूपाभावा
दवाशस्य कथमिव विषयमनसं ज्ञासप्रत्यक्षं किं याविषयो वेशा अर्थो न

३-
सु २-प्र-
ति-सा-दी-
१००

सूत्रम् विकल्पयोगमहोदयः सोपिवायः एवकार्यः प्रमावेकात्म्यमात्रयतेतो
मोपिवायता इति सूत्रेन न भवोपजीविनिवा विकल्पे यत्तुल्यत्वे च यानि
एवमात्राकारः सोपिवाय एव न केवलं बाह्येन्द्रियगम्य एव वायः तथापि
सप्रमादृष्ट्यादिरिक्त एव भाति अयमितीदन्त यान्तततः किम्प्राप्त ततः
प्रमावेकात्म्यतादयन्तरेयोभेदोच्यते ततश्चिदाप्रमातरेव सोपिवाय
मात्रोभेदोवाय उच्यते आन्तरविपरीतता हि वायत्वं आन्तरत्वे च प्रमात्रा
हेतुम् अन्तरिति श्रेयकारण्यदेकैकसमवृत्तमुच्यते तत्र भवमान्यतद्विप
रीततेव वायता सा चरुपेव विकल्पे चार्थमुत्तमो माध्यामोपेति सूत्रार्थः तम
वतारयति विकल्पावभासमानासित्यादिवा अत्राशेक्ये वावतारोक्तम् न
तसेचिप्यसूत्रार्थ उक्तः विसृष्टत्वात् उपपन्नमिति अन्वये चार्थकियासक
ललोकायेत्येवमाकृतम् तत्रेति चेदः अन्वयतश्चिप्रेताश्रेयतेन सेवयते
प्राच्यचक्षुरादिवापारवेत्तेन वदिक्ररावेद्यतया वायत्वे समर्थितमपिन सा
वैचिकमिति दर्शयति एवं सति अत्रेति विमर्श इत्युक्तिशोधयति प्रागेरन्यादिना
वायतेति वायताया अभवमात्रात्प्राप्त्या आन्तरव्यवहारहेतुतामुद्दिष्टत्वे
ह विमर्शस्य वायत्वेन वेत्तेव कोरापणी वायवायतेत्यादिस्यापीति शरीरस्य वा
वकि यतरति अत्रेति गोरोचने प्रणामीति अन्तरिति उभयत्राह प्रादो आन्तरा
स्पर्शवत्तया वायताया आन्तरत्वेन वदित्येते उच्यते प्रादो आन्तरादिना विमर्शविषय
प्रान्तरत्वम् अत्रेति प्रमादृष्ट्यापारमयत्वादिति तत्रापि प्रमादृष्ट्यादिहेतुः हि
नीयो हेतुवीर्यप्रतिपत्तिरिति चेत् अत्रेति परिसिद्धत्वेनेति तन्नुद्दिष्टमप्युन
रुच्यता ज्ञातशक्तेः प्रमेयः प्राप्नोति प्राप्तात्मा किं याशक्तेरिच्छाशक्तिरुभय
वापि जीविते तदेतच्छक्तित्रयशक्तिमतो न भिन्नम् शक्तिर्त्वादवतक्तय प्रमादृष्ट्या
पारमयत्वे हेतुतापरिमितत्वेनेति न विध्यते अत्राशेक्ये परिमिते हि निश्चयनवापारा
हि प्रादेशिकसुखदुःखमोहनीलपीतादिविषयसंज्ञित एव प्राप्ताना किं याश
क्तिरपि चार्थचतुर्थहस्तसुपरिमाणाशरीरकियानिवेधनभूतदिग्भेदगमनोप
कल्पितप्राप्तादिपेचकविभागयोगिपवनविषयो प्रणाद्रेपतिज्ञानक्रियाश
क्तिरूपत्वेपि परिमित्यमनयत एवेति यतो विषयकृतपवानयोः सेकोचत्वा
तत्तत्संकोचमनादृत्येव तन्ने तत्राह भावेन मद्भास्यते वायवेदोशीरी
रादियत्प्राप्तापानप्रमुखभेदस्य वायोः सेकोचके वायवेदशादियद्भिन्नपर्वता
दिसंवित्यस्य सैकोचस्य पथाने तत्रादियते ततो हेतोः प्राप्तापानसुखदुः
खशरीरादयः तेषां च दृष्टिपदवावभातः प्रकाशपरमाधीः तेषां सेविदोवि
द्यावभासतामेव पूरयति तत एवोक्तमागमे निर्वृत्तिगिरिभिन्नादिरेषा
हि विनिक्षिपेति अपेक्षासु शरीरस्य सत्तावापीदिने भवेदित्यादि यत

ओपधानत्वागोसेकोचभावेन एवेति सूत्रायते सभातपते ज्ञानक्रिया।
याशक्ती अपरिमिते एवेति परिमिते एव च दुहिप्राप्तापानपेदे प्रमेयतः उभ
येदपेसे विहृतामेव सेकोच अन्तरापीति विकल्पे तुल्यत्वादः एक
स्य हेतुर्द्वितीयावायता नास्ति इति कथ्यते तदानीमित्यादिना एवेति।
सैवेति यावत् उभयगतत्वमिति अन्तःकरणावदिक्ररावेद्यतेपि नाप्यन्ते
दृष्टान्तिकतया इत्यादिवा सुगुत्तया तन्नुद्दिष्टत्वात् करणावेद्यतायामेका
चक्षुर्वद्यतायो द्वितीयापितेन यस्मभ्य दृष्ट्यावायतेति युक्तं तत्कथम् या
वत्त एक एव सोपिवायमात्रा विमर्शक्यादित्युक्तेनोक्तमित्याशेषपरिहरति
यद्यपि चेति आभासान्तरव्यामिश्राणा उपपन्ने हि तस्मात् वायताया च दृष्ट्यामा
भिन्नेरेकतायामपीति तात्पर्यम् तथापीत्यस्यान्तरप्रतिपत्त्यादकालः।
तियोज्यम् येन सर्वेषां यताया तस्य तत्राभासां संविदिता भवन्तीति मन्थने
दृष्टमिति ह्येस्मरतो न भवेद्यथा सेव्यो जनीयो अर्थक्रियाया शिवेन भ
वतमभवत्तममासपदमप्येव दन्ति वायताः करणावेद्यता न भवेत्कालः
करणावेद्यता ह्यवेद्यतास्मरतो वायुकारोन्तः करणाविना भावात्ततः
करणावेद्यताये यमन्वभवेत्येव सत्यमानाः करणादवेद्यतयेति अत्रेप
दन्ति अथपदे दृष्ट्यावायत्वेनोभयमेव सचान्वयमानरूपेति कथेतस्या
साधारणादिना भेदो भिन्न इति परमतसाशङ्क्यह सत्तिकाल इति स्मरणाकाला
पेक्षया तत्समकालवर्तिषु प्रमत्तन्त्रेयता न भवत्येति तद्विप्रमात्रोत्तरा
वतसहभाति ततो साधारणात्त्वमस्योक्तम् तदा चनार्थक्रियावतोति तच्च।
वायेदियमत्र व्याश्रितं ततो स्पष्टम् अत्रेव समुच्चयहेतुता दृष्टान्तमाह तथे
ति तात्त्वलिकादिदृष्टपेसाकारता दर्शयति इदं प्रणामीति सत्येव वायतयो
द्वेति ग्राहकसमानकल्पतया स्पष्टयितुमयमत्र मित्युक्तम् यत्र हि प्रेति।
कादोपुयेवतिनः साध्यस्योत्तिष्ठितस्य वास्यस्य रसीरुहनालान्तरत्वेन वा
रुडादिदेवताविषयकरयुगलकसमकालावर्ज्यमानस्य दिकमहाकल
शानिः सतपरमासतपारासन्तः समकालावर्ज्यस्येवाप्यायचतये विपन्ती
धायति तत्र स्पष्टमेवार्थक्रियादृष्टपेतेतत्कथं तत्र वायतेत्याशेषपरिहरति
तथापीति अन्वयेवेति वायताया लिवितेव तत्राहिएव व्यायासीति स्पु
दमिदं मया यथातमिति मम साक्षात्कारमिव प्राप्तामिति मन्यते वायुत्पत्रे
दः इतीत्यादिना प्रायस्कस्य संहरति इतीति यत्तुल्यत्वेनोभयमेव विदमिव
स्थितम् यदन्वयमानस्य सम्यमागस्य सत्त्वित्यमानस्य च दृष्ट्यामास्य वा
स्तवमेकत्वम् योरपतया च द्वितीया वायतात्पेव वायतया वायेदियेवेद्यत
या चेति यत्तुल्यमोहोत्प्रेक्ष्यप्रतीया दन्वयमानस्य मायायो हि युक्तमिवेकं

३- प्र-
जा- टी-
३०९

नरुल्लिखितसेतितसेतितेप्रत्यलिवितेति प्रत्ययाद्वयीवास्तोप्रसाधय
ति अथवेति अष्टवील्लिवितमपिहिनृणादिभ्योऽङ्लिखते इति सामान्य
होरातत्रापिवायेदियमस्यतालक्षणादिनीयापिवास्तोसवेवेननय।
यउनाभिविषयः तर्हि किमियताप्रवेयेनोच्यते उच्यतेअवस्तुमिति नव।
वास्तोदितनिवेदेनसत्रोक्तवास्तोविभागप्रत्यापनयावपवक्तव्येवदा।
दीनामिति विशेषणया किंवावर्तमित्याशंकायावृत्तिः सुवादंमितादिका
तोविद्योति सुवादेः पुनरिति अविशेषपदपुष्टमात्रप्रमाणानोहितग
रुजोदोप्रमात्रनरासाधारणविशेषेपियुल्लिवितमपरेवास्तोमस्तिते
दपिनास्ति सुवादोप्रकटोक्तम् ॥ ८५ ॥ ननुकामेदः कसकादि।
निर्वर्तनयामवतवास्तुमस्तुवातोक्तिकृतेतदिताशोकास्तुत्रम उल्लेख
स्येतादि अतर्हिभूमोपतिविस्तिमनीलादेः सुवादंअसमस्तमस्ततायु
क्तस्यस्यापि यमिचारिचित्तुनिरासेण प्रमातृविच्छिन्नवपुषा यत्काश
नेतर्ह्येतन्नरासाध्यायतस्तुहिरकरास्तान्त्रेणचवास्तुष्टिप्रम।
तोमहेश्वरस्यैवयास्तान्त्रेणलक्षणाया यथास्यादिभूमिकाश्रयाणोवायेदि
यगोचराणोनीलादीनोवास्तुतायाः प्रत्यक्षज्ञानशब्दवाच्यसुर्विकयातय्य
मिकयावायकाशनेतदपिभूमेश्वरेष्टेयैवकमकायेपिपरेवमवितदिष्टाव।
भामितविशिष्टवृद्धिप्राणाकायस्योदादिप्रमातृमि उदेउचकायाभामरणन
प्रतरयः कश्चिदसावितिवर्तते तथाहि कसकगोसाविष्यपतउक्तंभवति ।
देउनेतिच्छतिस्वसवलादेवयउल्लेखायुक्ततावज्ञावतः सान्त्रेयस यज्ञा
पिपणोरिच्छामेवव्यते तत्रापितदिष्टोदेयभगवतएवसातन्त्रसुपजीयेति
मिन्नानराभावात् भगवत्पुष्टिनेत्रोपजीवनाच्चतिसत्रार्थः अतएवाचतिलजा
हितसुखेतदः खचित्तुतिविशेषश्च एवमुक्तावादेवाचम ईश्वरादिति
तावेत्येयानीप्रवेष्टात् तयेवेति ईश्वरेष्टेयैवेत्यर्थः उक्तमिति अतएवयणा
भीष्टमसुखेवेतिहेअनरिति अगलितस्वभावपवाहन्तायोसंसाररूप
तयास्थितइत्यर्थः दृष्टान्तेवाचष्टे चत्वारदीति ननेतेषासुखेलेखादीना।
ग्राहकंसनः बुद्धिस्तन्त्राधिकान्तअमानसः प्रकाशप्रतिवक्तव्यकथसक्त
बोहउतिरमोशोकोत्तरातिवोदादिनानिअयपयन्तोहिप्रकाशः त
न्निअयेवोदेतदिआन्तशरीरः प्रकाशोवोदसक्तोपिनविशेषमन्यथाभा
वमपेक्षतेप्रसेजयतीत्यर्थः एतत्प्रमेगोनामदपत्रविचार्यते वद्यादेअतिने
यायिकभाषटीकाकारैः प्रत्यक्षमानसयोगिप्रतिभेदियकादिभेदनविभक्त
सुत्रकारैरिदिकमेवादीदिदियार्थसुनिकोर्वात्रमितिस्त्रेणामावा
दिदर्शनेतएवगोबान्तःकराणामितिमानसत्वमस्तुवोदत्वेवासोगतनयेनवा

स्वप्रकाशज्ञानावतिरिक्तास्तुल्लेखः स्वसेवेदनप्रमत्तवपेदपामव।
न किमेतन्त्रेणनेवपेदपामस्यतमात्रेनिर्बन्धेनयापायः नन्वेतन्त्रेण
नस्तिरपिप्रमाणंस्यात् स्याद्युभिनवमर्थमवभासयेत् नचनयतिदं
यति स्ततोचेतिननुस्फटोर्ध्वप्रतिभासोनवपवतक्तयमहीतस्यप्रमाणमि
यम सुत्रोच्यते प्रतिभासतिविमर्शवपादेववस्यतिइत्युति यद्यपुन
रितिअर्थमनादियमाणोयदावोथगतमाकारमेवप्रधानतयाविस्तराति
ममदानीमित्यप्रकाशरूपतयास्थितिरितितवोपदेणाप्रतिविमर्शएवो
यादयतिरकिण्णामासवायेस्वसेवेदनात्मनाप्रत्यक्षतेवष्टेयैः प्रमदो
णारहीतइति विस्तरम अश्रुतात्पर्यस्ययुक्तताम् तद्वेततम् अहमित्यमा
भासमयः प्रकाशइत्यपूर्वतेयेवविमर्शः एवंविचक्षायामितिवास्तुपता।
नाररावोभाभासतामेवयदाविवर्ततिपरादृष्टिमिच्छतिवोभाभासपराभश
भवादिउयेप्राधान्येनदृष्टान्तमाह यथेतिहिचेन्द्रानुभवोहिवास्तुपताया।
वसायोपेक्षयाभोतः बोधभासतुअज्ञानमेवस्वसेवेदानम् ततएवनिअये
सुपिवायेत्यस्वसेवेदानानुसारोष्टेयसुनिष्टोयमित्यर्थः स्वयमविचित्रे।
पिविचित्रतायानोवस्याप्यते ततःस्वसेवेदनेमवायेस्वसेवेदनाभ्यवसायप
येतीकृतेप्रमाणाफलतायाप्रकाशान्तराक्तम् एवंप्रमेगोहृदयभवत्ता
न्नेतिवर्णप्रकृतविचारोस्तरिमेवानुसंधेतेपूर्वगहीतज्ञति इत्यमत्राव
तराणम् ननुतदेवस्तरिज्ञानेगहीतग्राहिचाभिनवविषयेचेतिकथंमे
गमयितवामितितोच्यते भिन्नविषयत्वादयमदोषः यदातावर्तस्याभास
स्यपूर्वोत्तमवेप्रतियाविमयतामापेक्षते तदागहीतग्राहितम् सत्यपिचा
स्मिन्नगहीतग्राहित्वयोभासोपहितपूर्वोत्तमवसज्ञावेस्तरिस्वसेवेदनमेव।
प्रमाणामित्यक्तंपूर्वस्तरतोयेवेतिस्त्रेयदिवेयमवतीर्योचना यदुक्तं
पूर्वगहीतमेवस्तरिरेजातीनिपूर्वोत्तमवविषयीकृतेतिताकागती
तिपूर्वोत्तमवअस्तरिदृष्टतायामनुवेदकोपलितचित्तदोषात्रयेकिप्र
माणामितितत्राहपूर्वति अपिप्रादुः प्राच्यप्रमेयणससप्रमेयसस
अपार्थः अत्रात्रयमसुअयत्तेकेनेवचकपेता ॥ ८६ ॥
अथयदुक्तमेकोमहेश्वरुतितरेकोतावत्रिगमयतिस्त्रेणानदिति य
क्तिलसेविदोज्ञानातामेकातविनालाकमार्गः सर्वाववहोरोभवेदिति
शेषः अतिवायम् तस्मादवप्रमेविदोमेकम् नचतउरुपादम् प्र।
कापयवहिसेविदोपरमार्थः सर्वकोभेदभावात् यच्चासोवकः सपव
परमार्थतः प्रमातेतियदितापेदपतदयतास्थिरनिष्कसंज्ञातम्।
दृष्टोपरमात्साइत्यनेनपरमार्थप्रमादतामस्याह तथासुजउप्रमा

५ तर्हि कथंति
व्यवहारः आह
नयेति या ५

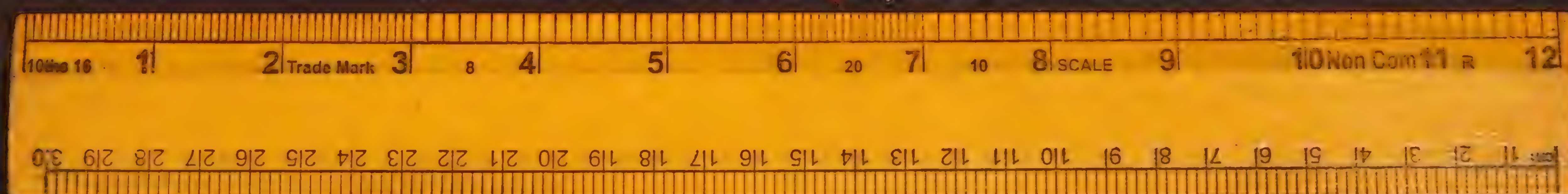
मवभासस्येव ज्ञानरसो देवता मवतामप्रकृतौ सेवेन लक्षणाः प्रका
 प्राः प्रत्ययेत किं पि भाव एवाभिये यो न त्वविमर्शः तत्कथमसंज्ञे प्रकृति प्रत्य
 याभासिति एवमसंज्ञेयात्तावत्सेवेन ज्ञानलक्षणाभूतस्य सुजादयस्तु
 क्रियायां भवविधीयेते सातक्रियायामानोरागसिद्धतात्वनभेदितवभाव
 प्रत्ययताचासिद्धता प्रत्ययमर्शयोग्यतेव अयेपाक इति अत्रकवले प्रत्य
 यमर्शो भवन्नपाकक्रियास्मात्प्रतिविधी प्रमातृत्वात् प्रत्ययमर्शो दया
 त् सेवेन तत्प्रकाशवपुषि प्रत्ययवत्प्रपत्ता भवतीत्याप्येक्षया युक्तेति सेवे
 दनतादात्म्यवृत्तियस्य स्वप्नप्रसातत्वेनेदं सिद्धतादृशे प्रत्ययमर्शोऽसंभवे
 स्तान्ते विविधायपत्तौति अत्र असेमिति तौ प्रकृति प्रत्ययो ज्ञानक्रियाविम
 र्शो लक्षणो ज्ञेयवैलक्षणापादादं तदपेयस्यास्तादृशीं परिपूर्णलक्षणमभि
 व्यक्तः अन्तर्सेयानात्मन इति प्रमास्यत्वात्ते असेन तदर्शितम् अयेति पर
 मात्मनः तत्वे चेदिदं त्रयं यदि ज्ञानक्रियप्रविष्टोर्द्विज्ञानमित्यत्रापि प्र
 कृतिप्रत्ययसहवाते प्रविष्ट एव तत्किं पुनः क्रियेमाधिकमभिधीयेत अ
 शेष्यते ज्ञानमित्यपीति सत्यमेवम् एकाकित्यप्यत्राष्टरूप्यपि शाब्दः
 उच्यतेति प्रकृतिप्रत्ययभागादयं यत्प्राप्यतेनेति यद्यपि प्रकृतिप्रत्य
 यौ प्रत्ययार्थे सहवृत्त इति तथापि तस्य प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं यमेवे
 न स्वरूपादमस्यार्थमिहामुद्देश्यत एव पूर्वमिवाहमिह प्रत्ययलक्षणे
 बोधभागे स्यार्थः प्राप्यत्वमुल्लङ्घयति क्रियेत्यपि चेति चः सस्य अयेपत्रा
 पिवोपभागाभिधायकं भागान्तरं नास्ति तत्राप्येवमित्यपि शाब्दः अतए
 व पूर्वत्रोच्यत इत्युक्तं सिद्धत्वाच्चिमेति आक्षेपहेतुमात्रं अतवेवोपस्यति
 एतेदेव च युक्तमिति दर्शयति वेत्तकमेवेति ननु विमर्शः कस्मात्कार
 मयेम आह आज्ञतस्येति अतया ऐच्छत्वादि विमर्शः सेव च सतत्त्वता ।
 ननु बोधस्य विमर्शो वापकः स्वाभी बोधो हि विमर्शो न व्यभिचरति तस्य ।
 जतिकदाचित् तत्तत्स्वाव्यभिचरार्थकं मतायां वाचा योक्तव्यं कर्तव्यं ।
 तत्रात्राशङ्क्य समवायिकयो रित्यसमभिधानेऽपि न दोष इति ब्रूते बोधः ।
 स्वाव्यभिचरणीयोऽपि विमर्शः सदेति बोधस्य विमर्शो व्यभिचरणीयः ।
 सचापिवोद्यो व्यभिचरणीयः सामर्थ्या विमर्शस्य तस्मादास्याव्यभिचा
 रिणो विमर्शस्यापि कर्तव्यता न युक्ता समवायिकत्वे हेतुमाह अथा
 व्यभिचारवत्तादिति परस्परगतितया वत् एवैकतः ----- सुपपाय हे
 तुः किं प्रसंगस्य ते ननु यत्प्रकारेण योजयति तदापीति अथाव्यभिचारव
 तैय उक्तं ततोऽपि हेतोर्मत्वर्था यप्रत्ययापपत्तैर्युज्यत एवेत्यसमभिधा
 नम् नन्वात्मसादविमर्शो सावहमितितन्नाभावनिर्भरतानविसृष्टव
 तत्वाप्यव्यभिचारीति युज्यते तत्र तद्विप्रर्वर्तनं बोधस्य स्वाव्यभिचारवत्त्वमिहैव तद्विषयैस्तद्वत्त्वात् तत्रास्य चेतनं
 ताम तदाह चेतनस्येति तदाचेदन्तावभासनीयाभावः स्थितयत्वात्तद्वहन्ता स्वान्तरासादेति ह्युक्तः अतए
 व्वाभावाभेति विषये क्लेशवस्थानस्य अपि पूर्वज्ञानातिमिति विषये नवस्थाप्रसंगः एवं बोधस्थानमनपायो
 न सैवाहन्ता यदेतन्नास्ति तत्तद्वहन्तावभासप्रकारमिहैव प्रपत्ते तदेतन्नास्ति क्लेशविकारावभासस्यैव प्रपत्तिरुह
 यत्तात्पर्यैव तस्मात्कारितोपात्तवृत्तेऽपि हेतुमयमायिकोऽपि विषयो परचक्षुःप्रादुर्भूतत्वात् तद्वत्तया यमप्यु
 नत्तत्त्वमप्युहता तदेकत्र विरुद्धः - अहमिह मध्याह्नः सेवपुनरहन्ता मायाशक्तिवशात्तत्सेवेदन्तादिम

३.
प्र. प्र.
जा. टी.
२०३

यापके तथाहे विमर्शनमपि अह्यामि आशु हानो दृष्टानो स्यात् भित्तिक
 ल्यतया तयस्वर्गसिद्धिजनयदनुवदन्तेतदनुवदनीयस्यापकतामाचष्टे एत
 दर्थो योतकश्चैवकारः अग्रिमानेव भवति नितियथाननुविधिषे सुदहं विम
 र्शनमृत्तम् शुद्धदिनेततत्रागमसिद्धे परस्यामि प्राणरलक्षणादप्राणरवि
 तये किं त्यक्तमवनत्यक्ते मेष्टसितमेवमाह एता एव चेति वयन्तरति अत्र
 परत्वे भावानामिति सूत्रे ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ॥ ॥
 इति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवशुभ्रविश्वनाथामीश्वरप्रत्यभि
 जाविद्वितीविमर्शिनोपातिवैर्गोकाश्रयगतमाहेश्वर्यविमर्शो ध्रुमः ८

तदेतन्वाप्तवाक्यासम
 संवेदनातः सर्वत्रैक्य
 मर्थनयाज्ञानशक्तिप्रती
 दितान्नयसद्भावविज्ञा
 वधिप्रत्युपहिते प्रती
 यस्वैवप्रमाणानुगतनेन
 नैवपादित इदानीं कि
 याशक्तिरुसमर्थनापाद
 ॥ ॥ अतपवेति॥
 एकविंशतिसमर्थना
 देकसमर्थनावापारम्भ
 कं पवेति क्रियाप्य
 पाकृतहृषणा ॥ कि
 यायाः सकमाया ॥
 पतत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 स्थितिवेनाप्यत्रमित्यु
 क्तं तत्रानुसमर्थन
 प्रसंगेननुसर्वैवदत्तसं
 स्थासतः प्रकाशपूर्ण
 नः प्रकाशलक्षण
 व्यापारोविमर्शपरम
 र्थयसुभाबधुक्तयो
 वदन्तस्तदेककल्पेपके
 हसन्तिवैवक्रियायाः
 समर्थनमिव तदाह ॥
 एकचित्तवैवै एकस्य
 हिंसबावैक्यवैवक्रि
 याव्यापाररूपाभि
 सप्रवायद्वलदेविभा
 गानुपनीयमानोसु
 भावकत्वाभिस्तु
 नि क्रियाभेदादि
 क्रिया इहानुभेदश्च
 तीर्तयेदत्तेकाप्यप्र
 षड्रमेकसुभास्थिते
 क्रियायास्तेदेकतयैवयु
 क्तम् तदाह ॥ किमि
 ॥ हेति ॥ ॥

५.
सं. प्र.
जा. टी.
२४

सकमलमिदानीं विह
लामिदलसमापि य
लोचयितुमाह ॥ सक
मलमिति ॥ सायाश
के मिलावभासा नोकि
या कालशक्तिवशात्
कमान्ताविमर्श
यातादिनियमाप्रभो
स्वभावभूता ॥ इहमा
याशक्त्या विवितावभा
सित्वेव संवेद्यभागे
शास्त्राहकभावात्
काशनेन संसारस्थि
तिरिवर्तते ॥ तत्र सं
वेद्यभागेव समाप्य
येन कालशक्त्या वल्ल
याक्रिया कालावा
च्छिन्ना सकमलेनो
पपादयिष्यमाणान्
स्यात्तदाह सायाशके
रिति ॥ या पुनः प्रभो
प्रकाशात्तेनोद्दिष्ट
प्राग्वस्तुता हा कला
वरुहसंवेद्यकलक
वली करणिका
लायासादकमेव
तदाह नलात्
विमर्शयति ॥ साय
रस्य स्वातंत्र्यम
याक्रियमकर्तृता
यर्थवसाना ॥

भूतानेवेविरुद्धाकारात्सात्म्यपराच्छुद्धादेवकमिकोत्तानाभासमे
दात्तात्सात्मिकभासयन्क्रियाश्रयश्रुतिशक्तमेव संवेद्यादेरण्यमेवसिद्धि
कारः एवमेकस्याश्रयसमर्थोद्देतोः क्रियाशक्तिचोद्यान्यप्रतिम
मादितातीतिस्वरूपः संवेद्यतिवस्तिरन्तश्च श्रुतीतिताणायायाः रुह
त्विति आभासमावस्तवादे प्रतीतिसारोदियदिभावस्तत्प्रतीतिमलेद्यमि
देनकयेशपेपरिपद्यवस्थापेतेत्याकृतम् ॥ ८५ ॥ ननुकमिक
त्वमेवक्रियायाः प्राणिने कमिकालानवच्छिन्नेभवावतिकयस्यात एत
तासाधनेसूत्रेण कमिकत्वलोकिताः क्रियायाः कालशक्तिः ।
चूटेततनुशासत्याः प्रभवाः स्यात्प्रभोरिवश्रुति उत्क्रियारवक्षिषतिह
तामिति येहस्तस्यप्रतीतेरुत्पत्तासातावत्कमेवन्तः तत्रकेचोचित्रणव
त्तायाः क्रियाएकभागासंयोगानिसितभूताकेषोचित्रदस्तगतोक्तदृप
भेदसंपादिकानिमानमेयापिकमिककायवलात्कमिकेवानुमीये
तेतिलोकिकेभेदविश्रान्ताक्रियासकमापुज्यते आभासविच्छेदो
स्यापकभगवत्त्वातेत्रलक्षणया कालशक्त्याहेतुभूतया प्रभासका
लानवच्छिन्नत्वायाक्रिया संपाकालानवच्छिन्नैवप्रभुरिवश्रुति
सायतः एतदुक्तंभवतिलोकिकज्ञानयवहारमूलज्ञानरूपप्रकाश
नेसमर्थज्ञानशक्तिदेवस्य तत्रैवसंयोजनादिसत्तेज्ज्ञानाविमर्शशक्ति
रेववस्तुतः क्रिया उक्तंवेतत क्रियाचपरवारवृत्तारिकेत्पादिप्रदेशेषु ।
सातेवचक्ष्यायाच्छरासमृत्तादवच्छेदकमभ्युपयतीकमतीभाति व
स्तुतोः कमलेपीतिस्वरूपः वृत्तिविद्युतास्यकालग्राहणीतिता
लानवच्छेदातावदकमलेस्थितमेवेतिकमिवाच्यते उन्मिषितेपिवय
ग्रामेमायाप्रमात्पदमण्यमीनोभवावात्पावेदववायान्तरूपेदेय
कुलेसात्मनिप्रकाशणात्तविश्रान्तिरिदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शमे
त्यादिनयेनप्रसतेविश्रमयति तावन्ननिष्ठेवभासनक्रमोपिप्रसपेव
तद्वमिति यासंयोजनादिचित्रितसमस्तभावप्रकाशोपसंहारपथेन
दृष्टाविशेषविमर्शलक्षणक्रियासातिसमेव ॥ ८६ ॥ ननु
ननुकोसौकालोयोभावात्समवच्छेदकउच्यते योहिकेचित्रित्यद्व
विश्रान्तापगतः सपकतासंयोगविशेषाच्चिन्नाकारचित्रप्रदि
यीहेतुः कयमुत्पापिवलान्ताभिधानेतेवोषाथयः सतकिनेनय
पाकमेदंस्तेनासंयुक्तस्यनकालावच्छेदोभवेदिताशक्य भगवतएव
शक्तिः कममवभासयतीकालशक्तिः तदभासप्रमायाप्रमात्तलप्र
एवप्रधानतयाभवनेवतद्विषयीकरणीयभावतिष्ठः कमएव कालः ।

क्रियासकमत्वविचारप्रसंगादीश्वरप्रत्यभिज्ञापयोगादापिचवसमाणात्कालसंवेदनिरूपयितुमाह । कालः स्वयंदि
सञ्चारितस्तत्प्रकाशजन्मवा यीनोसोवायतल्लक्षः कमएवसतत्त्वजः ॥ सासाप्रसिद्धाक्रियाकालः प्रीतादिवात
उपलक्षितः सर्वभिन्नाभासमातमावेपायिभूतः कमएवसो तस्यैवोपयोगात् ॥ ॥ ॥

तिदर्शयितुमस्वयं कालः स्वयंदीति नियतपरिमाणोयत्नवितर्कदि
तेनकतकेमीयेतनचात्रानवस्थानोन्माश्रयवा तद्वत्सिद्धपरिमाणाया
क्रियाकोदयास्तस्यमण्यचैत्रयमनेतदुच्यते दिवसेवेवोमच्छतीति
आदित्यक्रियापिदापरिमितितभवति तदाप्रसिद्धाभिज्ञाभिज्ञाति
कास्तुतिभिमीयेत विज्ञातेनलिकाः स्वयंरूपतेति तेनयस्यययद
आभासवर्गयययपरिनिष्ठितः चंद्रसूर्यपीतोसाकोकिलमससंवेदस्त
स्यातचतदासएवकालः तेनसूर्यादिगतोयोनियतः स्वभावभेदः सक्रमः
सएवकालः तेषांसूर्यसंवेद्यदिभियांमोलक्ष्यतेप्रवहत्वायमानवपुत्रा
गतादिदृष्टपरत्वापरत्वतहेचिअतहाहृत्पादएकल्पितेयोरापद्यत
रचिरपीज्जातयसंकीर्णभावस्तुभावोप्याएकोवेशोषित्वासाद्वय
यः कापिलातोरजः सभावः वेयाकराणानोनियानाश्रितप्रवृत्तिप्रभा
वः सोगतानोसुलन्यमानभावेकपरमार्थः सापिवस्तुतः कमदृष्टता
नातिक्रामति इतिकमएवनामावहिकालश्रित्यवर्द्धयते सप्रमेकल
मायेन्दनालप्रोयेचेतनस्याभासवर्गीकमयेयतानियमः हरेअदृशनीदृ
तात्कमसंवेदतदवसविच्छिन्नैवप्रतपतितत्रिमित्वादाभासचित्रताया
स्तदाश्रयसाचक्रमस्य यत्रापिकारणाकल्पव्यस्यते तत्रापिद्विसेजा
तोमथाहेजातरकसंवेद्यकमस्येवकाराणाप्रतीतिः सिद्धा ननुनित्यद्व
त्तनः परिनिष्ठितरूपसकस्यचित्त द्यमपितत्त्ववहायमंकमेवतवपुत्र
गतादृष्टपरत्वापरत्वतहेचिअतहाहृत्पादएकल्पितेयोरापद्यत
वास्यावभवानसंवेद्यावतिष्ठते तदृष्टान्तरमितिकमएवभासनेनजा
तप्रवेष्टात्ताकालश्रितिसिद्धमवहमाणादितिकमभेदेत्यादित्दृष्टता
लिकादीतिसुहृताः देकल्पावसानपठनस्यपरिग्रहः तनयेनकलनिसि
यतिपमिच्छिन्नसकालः अत्राह विधिहेति इयत्रया प्रसिद्धतमेनल
दायतातस्यामपिपरिमातमिष्टायांनलिकासुत्पादिक्रियान्तरमेव काल
इत्यह अत्रवस्थादिचकनक प्रतिवर्तकवृत्तानेतकृतसमाधानमेव प्राक्
सिद्धभवककल्पप्रसिद्धानोपजीवनेनेव तन्मिलाभोपिहि एवंप्रसिद्ध
तमियोगातएव ततएवचित्तयएवसर्वव्यवहारास्येवपुत्राणेतनप्रा
क्सिद्धतायामविदादिदिदर्शितमेव संवेदेवहिप्रागावक्रिययाप्राक्
कालस्यलसयेत महाप्रत्येचत्रहसिपनपयितत्रिः स्यासौच्छासादि
क्रियायेतरविस्तरद्वप्रभृतिकारणावगीतयाचक्रिययाकालव्यवहारः
भगवतितनकालव्यवहारः कश्चित् नच्छकौतमायायाप्रभवत्यामाभा

पदार्थसंवेद्यविशेष
विच्छेदहेतुव्यवहार
कालमहाप्रमाण
नोवदोक्तप्रसिद्ध
पुनर्वर्तमानं वृत्त
प्रतिपाद्यमक्रियादेक
प्रसिद्धाभिज्ञादि
पदशसूरीदिसंवा
विशेषानिर्दिष्टः प्रमि
द्विक्रियापलक्षण
यस्तदाह साप्रसि
हेति विधिहेत्येक
मनिर्वाययसि
हुतातरणाः सेवका
लः तेनगोदोहदी
नामपिग्रहणं सूर्या
दीति प्रध्याविग्रह
गतादृष्टपरिग्रहः
अथादिज्ञसूर्यादि
सञ्चारयुक्त्यमानो
हालिकादीनां प्रसि
द्धं तेननेसूर्यादि स
ञ्चारवस्तुनादि सं
मस्यमलक्षयन्ति अ
त्राप्यादिग्रहणाच्छा
ल्यादिज्ञसूर्यादीनां
क्तिविशेषागमनदेही
लिकाप्रसिद्धस्यमल
क्षयन्ति तेन तत्सर्व
सासेनिदीसयाविह
म नकेवलश्रुतीत्यव
च्छेदापेवोपभोगीका
लोयावस्तिहोत्रपः स
हकाविकाराणाश्रय
योग्यस्यादिः प्रसि
द्धः तदाह प्रीतादी
दि एतदवदधीन
सिद्धान्तोपदर्शनमा
त्रे नात्रकचिदस्मिन्नि
वेष्टाः संच्छासत्रेण
वच्छेदकोत्तासुपक
ल्पितत्वात् प्रसिद्धे
स्वानवस्थितत्वात्
प्रीतादीनां कार्यजन
नोपयोगवृत्ताणां ते
वनकालत्वम् का

तत्त्वप्रवरच्छेदकज्ञादेवेतस्मान्नवस्थितमित्युक्तम् तदेवेतत्सर्वोपलक्ष्यमाणयाकिञ्चिदवेवस्थिररूपं
पदार्थप्रतीत्यवच्छेदोपयोगिकालोक्तु सवप्रतीतिमयीलोचनयाक्रमणोपपन्नस्वदाह तदुपलक्षित
ति तथाहि
तस्यवस्तुनादे
रादियाद्युदयक
मदपस्येवादित्ता
मुपाधियुतस्या
नमदः ॥

१.
प्र.
जा.
दी.
२०६

अनेन हि सा तन्मासासमाना न भासते योर्वदने चर्यसक्तम् सहिभगवो
प्रिउतयाः भासान्करोति नयपाटादुलोहितोन्नतचटाभासान्माभापि
करेणनचटपटाभासोमेहेवपुष्पाभासेन स्वात्मनेकरसेनाभासेनाऽन्ये
न्येकरसेनाभासेन स्वात्मनेकरसेनाभासेनायोत्वेकरसेनाभासेन
इतिनक्रमः कश्चित् एवमवसन्ताभासेऽपिभासेनेमपिनेनस्येसा
माभासयति तदाक्रमसोत्तेष्वेवभगवत्पवाभासानाभासप्रयत्नसमर्थ
ता योमेवकालाकृतिः ततोभवभाषोपिभूतः क्रमः कालश्चित्तुवार्थः
एवमवतारयतिकमेति पर्यालोचनयाश्चन्यथापुण्यक्रमस्याकृत
विविधमिति आभासनाभासपुक्तेरुक्त्यायहुटपटयवभासकराणामियेम
वभगवतः कतेः कलनक्रिया एतेदेवभाषोपाधिभूतस्यक्रमात्मनः
कालस्याविक्रियमाणस्याविक्रयाणामर्थानिनादविति अस्मिन्ना
कयदेवभासेत्यादिशकलके तत्कटेतदिति विवृतिप्रभेयडक्तम् त
त्कर्मभूतमाहेतिसंगतिः अस्मिन्सोत्रस्य एकाश्रयतायोगादितिकमे
त्यापकयोरितिमन्यते अन्यथाचेदोनाभासे तभासतेचेतिकमेकाश्र
यतानयुज्यतेइतिनयोः भेदहेतवेनचेतिकमोपापकभेदनिमित्ततया
उपादानादितिस्त्रे भिन्नमितिक्रमेप्रत्यययोगीतिभावः अतएवेति
यतोस्मिन्कृतेक्रमेहयस्ययोगि उपात्तः निवृत्तौभिज्जवभासवेषिअ
शास्त्रभास नपुंसकेकशशोत्रहयस्ययोगितादश्रयति विवृतिमितिबो
धात्मनश्चित्तिज्ञानस्य तर्प्यचेतिविजवोये कृतभेदेकत्वयोश्चविरोधे
वागभरमार्यवचनेनकरोति आयेहिपादत्रयेणाशक्तम् अन्यत्वेतथेणा
तद्वचः संक्षेपेणाव्याचष्टे नीलादीनामित्यादिना अनेनतथेपादोव्याख्यातः
वोथेपादिनाशेषः अतोप्यपरित्यागतपरित्येदादित्यनेन अतन्माभाषाकर
दर्शनतयस्यप्रमेगस्यदिपरीतमभीष्टमर्थतत्वेतद्याख्यातम् तैरेवेतिउक्त
दृष्टेर्नीलादिभिर्जनवादिभिर्वा एवेतावदद्विशतत्वरमपिउक्तमेवेतिउमे
गीकृतेभवति सर्वज्ञबोधस्यसार्वकालिकसावेदेशिकभावाभावावभासवि
वृत्तस्ययंचबोधपुण्यतयादेशकालात्कालितस्योगीकरणायेहधितमभीष्ट
मन्तरेषामेवसंविद्यमानशकालपरिणकप्रसन्नमहेस्वरप्रसादोदितावदा
तप्रतिभाः प्रतिस्फादेवस्फुरितमित्येवकारः चित्रेकत्वायाविश्रान्ताभावा
नभगवतः स्थितिरिदमेवकालप्रयत्नेनिमित्तम् तन्वभासपुण्योत्तमसक्तकेप
रेभादानामयेनोक्तेभावेसिति तत्राहमायेति उभयदृष्ट्यापीति अनेनेदमाह
स्वउत्तमोचोभयदृष्ट्यायेदेशकालक्रमआभासनाभासोयकृतभावभेदाप्र
यत्वेततावतः सूत्रान्तरेचविभज्यते मयातविवृतिवृत्तक्रियाप्रसंगा

तद्विविधत्वमिति किं या एतच्च भवत्यथाक्रमेदेशकालाभासमयार्थकमपि क्रमसमकल्पयतीत्याह ॥ मूर्तीत्यादिः ॥
अतिः संवेक
भूतदेवभगवत्
सकृमः किं या एतच्च भवत्यथाक्रमेदेशकालाभासमयार्थकमपि क्रमसमकल्पयतीत्याह ॥ मूर्तीत्यादिः ॥
एकभूतदेवभगवत्
सकृमः किं या एतच्च भवत्यथाक्रमेदेशकालाभासमयार्थकमपि क्रमसमकल्पयतीत्याह ॥ मूर्तीत्यादिः ॥

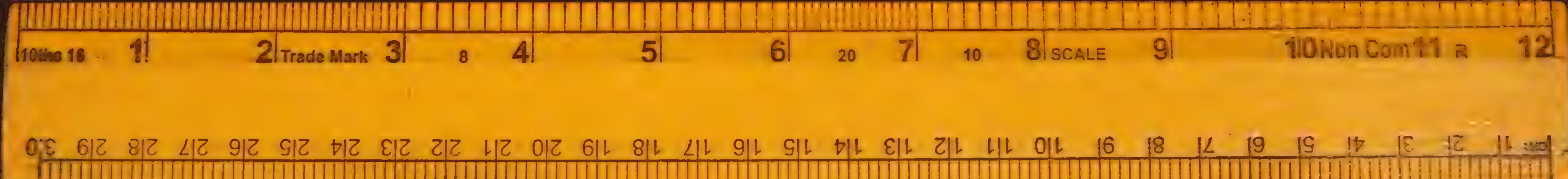
यतः कालशक्तिविचारशक्तिकालक्रममिप्रयोपास्तवृत्तीनीतिवृत्तिः ॥
चित्राभासहृत्तदर्थयतिसूत्रेण मूर्तिविविधत्वेदशक्रममाभासयत्यसो किं
योवेविप्रतिभासात्कालक्रममपीत्यस्य मूर्तीनामेवयुगाभावाभावोपदे
चित्रेतरप्रादुर्दिपण्णिवेकलाभासरागादिभेदेन ततोहेतुपत्तयेचित्रमा
भासयत्यस्यसुरोदशक्रमेवतत्पुण्येवतात्मकमवभासयति एकप्रत्यभिज्ञा
बलात्तयत्सुपपाभिन्नेरुक्तादि यद्वचनविमर्शक्येनातिरोहितमिन्न
इत्यात्मनश्चित् तस्ययदन्त्यामदशात्मन्यावयमन्वेसुदृष्टैकतामवापमाने
गच्छतिचेत्रः पद्यतेफलमिति एवेभूतंक्रियावेचित्रात्मनिभोसताहे
तोरीश्वरोविशेषमविरोधेच स्वातंत्र्याभिभासयन्कालात्मकमसकस्यवि
रुद्धपतयभूतचित्तमप्यवभासयति इतिस्वरूपः अनेकस्मिन्सूत्रेनदे
शक्रमः गृहप्रातवतकालक्रमः सुरुकारमल्लिकादिवत् एकस्मिन्सूत्रेनदशक्र
मः हरतादेशभावात् वेतन्यमण्येनाताम तदेकत्रकालक्रमपदपणमा
नासफलवदितिवृत्तितात्पर्यम् वेद्यपवकालावस्थितिकेसंविदि ज्ञानपि
वेद्योपपवकालः तत्समवेदतोषानचविमर्शपुण्यद्वानोपश्रुतिचट्टिति
हमात्रमित्यादिना अकाशोयस्यति प्राणाप्ररालेखेयवेद्योवेद्याप्रयत्नमा
त्रप्रक्षोभितेआकाशोरुदयगतोहमितिपरिस्फुरतोआहकट्टपस्यज्ञानभा
गेवापपणीमध्यमात्मनास्फुरतइमितिग्रहणादप्यभेदाभावादिति ।
आवेद्यत्वादित्यर्थः यदाहत्तभवान् अत्राक्तः क्रमवाप्रादुपयोग्योभिपी
यते अक्रमस्तवितयेववुद्धिर्ध्यावतिष्ठतइति वापवीयादेरितिचट्टत्यादे
वैवरीपरापत्रस्य अकृशकादेचवायवीयस्यधरापरादेकैजसम्यक्कल
छलादेः सान्निह्यगतस्यटकरकादेः पाणिवसाहारादिभेदः सजातीयजा
तीयापेक्षयाभवमेव विवृतेतिनन्वसर्वगतद्वापविमाणमिहमूर्तिः का
दित्येवमप्यर्थः अत्रकश्चिद्वृत्तस्यमूर्तेत्वमसहमानोदपाक्रमेवचट्टमा
णानमूर्तीतोदेशक्रमोपयानिकेति एवेपक्षयति तन्निति कार्यशुचि
शुकादिकाथामितिशास्त्रतन्मात्रमपिहिवायोः कारणशब्दस्यश्रुतौहिवा
युः आनिषातीति नवापुरेवासोयेनमूर्तिः स्यादित्यर्थः नन्वतस्यासोयमः स
त्यमः नन्वशब्दपववायुः स्पर्शगुणोदवर्हिवापुविलक्षणाः एतदर्थयति
आविशत्रपिबोति तस्येतिवायवीयस्य अन्यस्यनितेनसादेः यदिचमूर्तिनि
वन्तदेशक्रमे शास्त्रातर्हिस्मनस्यात् अस्मिन्सायेतिदर्शयति युगापदेवच
ति अनेनसजातीयोपक्षयास्फुटहराहारादिदर्शयतानकारणाद्युपाधिकृ
तमवतदिदिदर्शितम् एवमनयामगणपरमार्थत आकाशोपवशाद्वातेवा
खादोयेततस्यमूर्तितात्त्विकमीपभेदेनप्रतीयमानः प्रादोमूर्तीभवेतौ

विप्र

ने

सुखमात्रमन्यमभेदेना
कृताभासमर्थीनामूर्तिः ॥
वेद्यस्यमूर्तमभवाद्यात्म
नस्वसेवेदनेकेन भेदाव
भासनाभावा मूर्ति
निराहणाकाशीयस्यान्तर
रुपावकट्टपस्यहकार्मिने
द्वहणत्तनावा स्वसंविदे
कदेवभेदाभावातमूर्तिः ॥
वायवीयादेस्तुभेदप्रया
भेदोभवति । मूर्तेतयोदे
क्रमः तदाहोनेकस्या
न्यायेति अनेकमूर्तिः ॥
विहृता मूर्तिमतामन्या
लभेदाभासा दने कत्वाह
वैशयोकीपर्यम् चैतन्यवा
भाति नन्ववायवीयोपि
शब्दो यद्विवायोः केवलं
नैकाप्योवाकरणेवा नन्व
साविज्ञाता
विश्रान्तापिवातर्ह्येव
मेति विवेका
नरमेयतः तस्य
दृश्यमहाभूतान्तात्रया
स्यापिचामूर्तेत्वमेव प्रति
पत्ता । सक्तयममूर्तस्य
पि अस्यमूर्ति वैचित्र्य
निवन्तोवशक्रमः स्या

यद्युपदेववभिनेदशः शब्दाः प्रतिभासन्तएव तत्रेशभेदोमूर्तीनामेवेति अस्मिन्मिह मूर्तिरिति वस्तुस्वरूपमेव किं पार
हितमिदिष्टं नन्वशास्त्रान्तरपेरिभाषितासौ । अतएववृत्तौ वस्तुस्वरूपमात्रेण अनेकस्येति मूर्तिर्विहृता तत्रमववृत्तहरिः । अत्रपि
वस्तुस्वरूपमात्रमेवमूर्तिः सिद्धवक्तवानश्वरीपरंहीदे मूर्तिः कियतश्च सर्वसर्वतः परिहृमिति तथावदनाहितेन ।

अतपरागतमसच्चित्रं
 मेदस्य मेदोपातविद्युत्
 मेकतेविचित्रतास्य
 मेकते मेदस्यपरस्पर
 पित्तभेदकेतुनविहृपते
 तयाकार्ययमकीर्तिः
 विद्विष्टविज्ञानेनाल
 पयित्तस्यकारो अष्टा
 दर्शितकेहिपुत्रमेवैत
 च्यतिनितीलादीना
 विभागोनामोत्पन्न
 तया व्यवस्थापतेत
 पत्तयेनेदंशकमकल
 भावस्य कोपप्रपतया
 क्पादन्त्यापदित्या
 न पविच्छेदा तैरेतै
 अतयेनेतीलादिभि
 ब्रह्मादिनिर्वीव ब्रह्म
 तत्त्वस्यचित्रतेभ्यते
 देवविचित्रविद्यासभ
 वास्थितिः परमेस्वर
 कालप्रधावीजम्
 दाह भाषेउकमेने
 रिति मायाज्ञाताव
 सेधुवदिचित्रेभिमल
 वप्रपतयाभिमानाद
 न्यात्मपरिहादा देवा
 मभोक्त्यापिदेवाकाल
 भोक्त्यावभासास्थि
 तिः १३ ॥ १३

अनेनहिस्वातन्त्र्यमाभासमानानभासतयोर्वदतेत्यर्थमुक्तम् सहिभगवो
 श्रिज्जतयाः भासान्करोति तद्यथाट्टलोहितोन्नतचट्टभासान्भासानाधि
 करोपनचट्टपटाभासोसहेवपृथक्भासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनाऽन्ये
 न्येत्वेकरसेनानाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनाऽन्येत्वेकरसेनानाभासेन
 इयतिनक्रमः कश्चित् यदाववसन्ताभासेग्रीष्माभासेतेमपितेनस्यैवस
 माभासयति तदाक्रमोक्तैषऽन्येवभगवत्पवाभासानाभासप्रपन्नसमर्थ
 त्वयोमेवकालशक्तिः ततोभवत्वाद्योपाधिभूतः क्रमः काल इति सूत्रार्थः
 एवमवतारयति क्रमेति पर्यालोचनया इत्यन्यथा नपपत्त्याक्रमस्यत्वाकृत
 विविचित्रमिति आभासनाभासपुणैककृत्वायुहुटपटाद्यवभासकरागमियेस
 वभगवतः कर्तृकलनक्रिया एतेदवभासापाप्मिभूतस्यक्रमान्नः
 कालस्याविप्रियमाणस्याविक्रयासामर्थ्यामिच्छादिविति अस्मिन्वा
 केयदवभासेत्यादिशकलके तत्कालेतिदिति विवृतिप्रारम्भेयङ्क्रमस्त
 त्वमभूतमाहति संगतिः अस्मिन्सौत्रस्य एकाग्र्यत्वायोगादिति क्रमे
 त्वापकयोरिति मन्यते अन्यथा चट्टेनाभासेतभासतेचेति किमेकमत्र।
 यतानयुज्यते इति नयोः भेदहेतवेनचेति कस्योपापकभेदनिमित्ततया
 उपादानादिति सूत्रे भिन्नत्वमिति क्रमेप्रसङ्गयोगीतिभावः अतएवेति
 यतोस्मिन्वक्त्रेक्रमस्यसङ्गयोगि उपात्त इति वृत्तौ भिन्नावभासवैशिष्ट्य
 प्रादाभासम् नपेसकेकशोचोदयस्योपयोगितोदरूपयति चिद्वन्नमित्येव
 यात्मन इति चिद्विज्ञानस्य तर्थाचेति चिद्वोये कृत्यभेदकत्वयोश्च विरोधः।
 वागभ्यस्यार्थवचनेन करोति आयेति पादत्रयेण लोकोक्तम् अन्यतस्तर्थापा
 तद्वचः सौक्ष्मेणाद्यावच्छेदनीलादीनामित्यादिना अनेन तर्थापादाव्याख्यातः
 बोधेन्यादिनापोषः अनेन्यापवित्यागतपरिहृदयित्वेन अतन्वभागशक्यः
 दर्शनात्पस्यप्रसङ्गस्य हि परिणतमभीष्टमर्थतत्वेतद्व्याख्यातम् तैरेवेति उक्त
 ट्पेर्नीलादिभिर्वज्रवादिभिर्वा एवेतावद्वद्विज्ञानतत्त्वमपि वृत्ततत्त्वे चिद्विज्ञ
 मीकृतेभवति सर्वज्ञबोधस्य सार्वकालिकसर्वदेशिकभावाभावावभासवि
 त्तस्य स्वयं बोधोपपत्त्यादेशकालात्कालितस्यागीकरणाद्यैहमित्यमभीष्ट
 म् तत्तेषामेव संवित्परा मशकृपालपरिपाकप्रसन्नमज्ञेश्वरप्रसादादितावदा
 तप्रतिभाः प्रतिलम्भादेव स्फुरितमित्येवकारः चिद्वैकृत्वायाविद्यात्मभावो
 नभगवतः स्थिति विदमेव कालप्रथतेनिमित्तमन्तवभासपुणैकसत्ताकेप
 रेभादानामयेनोक्तभावेति तत्राह मायेति उभयदृष्ट्यापीति अनेनेदमाह
 सत्त्वृत्तौ बोधयदृष्टेयदेशकालक्रम आभासनाभासोयकृतभावेभेदाप्र
 यत्वेतत्तावदुक्तः सूत्रान्तरेचविभज्यते मयातद्विवृतिरुक्तक्रियाप्रसङ्गा

तद्विवेचनं श्रीमान् किं यागव मयथाक्रमं देशकालाभ्यामुभयार्थकमपि क्रममुपकल्पयतीत्याह ॥ सूतीत्यादिः ॥
 वशिः सुवेक
 भूतदेवताभ्याम्
 सत्तमः क्रियाभूतकालक्रमेण
 एकभूतदेवताभ्याम् क्रममुपकल्पयतीत्याह ॥ सूतीत्यादिः ॥

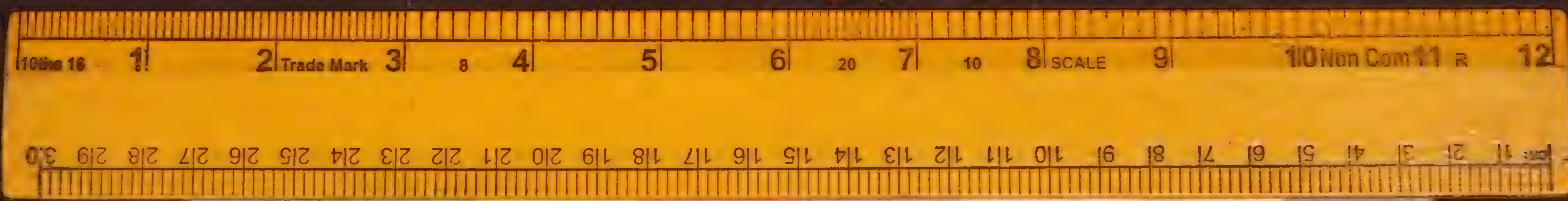
यतः कालशक्तिविचारशक्तिकालक्रममभिप्रायेण सहजमतीतीति ॥
 चित्रभासहृदययतिरत्रा नृत्तिवैविज्ये देशक्रममाभासयत्यस्य किं।
 यावैविज्यमिमांसाकालक्रममपीच्छति नृत्तिनैवेद्यरूपानामावातये।
 चित्रेश्वरप्रादु-विपुर्णदेवकलासामरगणदिभेदेन ततो हेतोस्तदेव चित्रमा
 भासयत्यस्येश्वरोदपाकमेवतापवेतयाताकमवभासयति एकप्रसमिजा
 वलातयत्तदुपपाभिभेदस्तद्वि यद्व्यतिविमर्शविकलातिरोहिताभिज्ञ
 इत्यात्मनश्चि तस्ययदव्याप्यदेशत्वमन्यायमन्वेत्सुत्रैकतामवापमाने
 गच्छतिचेत्रःपच्यतेफलमिति एवमेतैकियावैचित्र्यतमनिभमसाह
 तोरीश्वरोविशेषमविशेषचसातेत्रात्रिमासयत्कालात्तकमेकस्यवि
 रुद्धपतयान्वितमणवभासयति शित्तुर्थः अनेकस्मिन्मूर्तिनदे
 शक्रमः ग्रहं पातयतकालक्रमः स्रक्करमल्लिकादिवत् एकस्मिन्तदेषाक
 मः ह्यतो देभावात् वेतस्यमणेशानास तदेकत्रकालक्रमएवपणमा
 नासफलवदिति हृतितात्यर्थम् वेद्यएवकालावस्थितिर्मेविदि ज्ञानेपि
 वेद्योपपत्तकालः तस्मैवेदज्ञोपनचविमर्शरूपप्राधान्यशक्तिचट्टतिस्
 हमात्रमिवादिना अन्वकाशीयमिति प्राणाप्रेरणानेवैवेद्योवेच्छाप्रयत्नमा
 त्रप्रक्षोभिते आकाशेरुदयगगनेनहमिति परिसुरतोप्राककट्टपस्यज्ञानम
 गोवापश्यतीमध्यमात्मनास्फुरतइमिति ग्रहणादपस्यभेदाभावादिति
 आवेद्यत्वादित्यर्थः यदाह तत्रभावात् अन्वक्तः क्रमवाञ्छादुपांशुयोभि
 यते अक्रमस्तवित्तैवेवुद्विग्यत्रावतिष्ठतइति बाएवीयादिति चट्टस्यो
 वैवरीपरापन्नस्य अकशुकादेचवायवीयस्यपरायगादेतैजसस्यक
 लालेदःसालिलस्यगतस्पृहकटादेः पाणिवस्यहरादिभेदः सजातीय
 तीयापेक्षयाभवेत्येव विद्वतेतितन्मवेगातद्व्यपरिसारासिहमूर्तिः क
 दित्येवसांशयः अत्रकश्चिदुत्पस्यमूर्तेतत्तममहमानोदपाक्रमेवस्य
 णानमूर्तीतोदेशक्रमोपयोजिकति एवंपचयति तन्मिति कर्पयतिशुभ
 युकादिकायामिति शब्दतन्नात्रमपिहिबायोः काशोपशब्दस्यार्थज्ञोहि
 युः आम्बिपातीति तवापुरेवोक्तोयत्तमूर्तिः स्यादित्यर्थः ननुतस्यासोयमः
 त्पथमः नतशब्दपववायुः स्यार्थगणादेवहिवाशुविलक्षणाः एतदृश्य
 आविषात्रपिबेति तस्येतिवायवीयस्य अन्यस्यतिनेजसादेः यद्विचमूर्ति
 वन्यतेदेशक्रमे शब्दस्यातर्हि सनस्यात् अलिसास्येतिदर्शयति युगपदेव
 ति अनेनसजातीयापेक्षयास्फुटंहराहरादिदर्शयतानकारणाद्युपायि
 तमत्रतदिदिदर्शितम् एवमुतयामंरणपरमार्थत आकाशपवशब्दो
 य्वादोयेततस्यमूर्तितात्तद्वर्मापभेदेनप्रतीयमानः प्रादोमूर्तीभेदे

ययुगपदेवामित्रेष्ट्याः शहाः प्रतिभासन्तपव तत्र देशभेदेमूर्त्तीनामेवेति अस्मैवमिहृत मूर्तिरिति वस्तुस्वरूपमेव क्रियाय
हितंनिर्दिष्टं ननुशान्तान्तरपरिभाषितानौ। अतएववस्तुनौ वस्तुस्वरूपतयात्रत्वेण अनेकस्येति मूर्तिर्विभक्ता तत्रभवद्वर्तद्वयः। अत्राय
वस्तुस्वरूपमात्रमेवमूर्तिं निष्कृत्तुमवानपूर्वापरहीदं मूर्तिनः क्रियातश्च सर्वसर्वतः परिपूर्णमिति तथावद्वक्तव्येति न ।

五

सखामासन्त्यो न भेदा
 कथाभासयतीत्युक्तिः ॥
 दोषस्तस्मिन्नुभवाद्योऽस्मिन्
 नस्तस्मिन्नेतेनो भेदा
 भासनाभावा नृत्ते
 त्वेव ह्येकाकाशीयस्यान्तर
 स्याद्वक्तृत्वाभासकामिने
 दृष्टान्तमेवा स्वभेदिते
 नृत्ते भेदाभावात् नृत्तिः ॥
 वायवीयादेस्तु भेदप्रया
 नो भवति । नृत्तयोदे
 क्रमः तराहानेकस्या
 न्येत्येत्येति श्रुतेन नृत्तिः
 विदुः श्रुतिमानस्यो
 त्सेवेत्याभास दत्ते कथोद
 त्तस्योपरीपर्यस्यैव त्वेव
 भाति ननु वायवीयोपि
 त्वेवो यथिवायोः केवलं
 नैकायीवाक्येणा ननु वा
 सावित्रात्
 विश्वाध्यातान्ते हीरक
 नेति विवेका
 नरेभ्यतः तत्स्य
 दृष्टमहाभूतानां नृगण
 सावित्रात् नरेभ्यः प्रति
 यमा । साकृत्तत्तमृत्ति
 यि प्रत्युक्तं नैवेद्य
 निवर्त्यते वेशक्रमः स्य

३.
स. प्र.
जा. टी.
२७

सेवेनात्मतय
 कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं
 अथान्तरा क्रिया
 यामूर्त्तिमान्तरा
 कर्त्तव्योपपन्न
 नैवैष यथाप्रती
 तिका सुखमेव
 क्रियाप्रार्थना
 तद्देविप्रार्थना
 मेदस्या तथा
 यस्प्रभवात्सुख
 काले यस्प्रभवा
 वभाति तस्यसु
 त्तं
 अ चकि
 य वभास
 स्थानीतोयस्प्रभ
 ववर्त्तमानस्यैव प्रो
 वधिस्तिका

नितुभविष्यतिप्रमाणभावादित्यायेनकर्त्तविसुनिर्दिष्टान्तेष्वपि
 दाहोविचिकित्सुदाहरणान्तरमाह यथेति अयत्नवदितकरणीयमि
 वशेदितेकस्मिन्घटनकर्त्तव्यप्राप्तिरुक्तस्तस्मिन् संतुविनाया
 दीतिभावविकारोद्भासमयभासभावभावभाससंयुतवितिरणयति
 ननुकिमत्रप्रमात्रप्रयोजनमवभासतेतवाचन्यादिभावविकारसंवेद्यकि
 यावलनेककालक्रमसिद्धत्विमयप्रमात्रमितिभातीतिचिद्वृत्तौद
 शितम् यद्वृत्तौनष्टंक्रियासंविनोतिउत्पत्तिः एतत्प्रतिहरति अत्र
 न्तितेति वस्तुचिन्ताहीयेप्रसिद्धोतनिदानेकिमिसर्वज्ञाद्यपचया यतः
 प्राप्स्यतएवोचितसंयः एतदेवकारणसूचितम् वदतेउत्तिकार्यकार
 णातत्त्वविमर्शप्रकरणे आभासभेदोदकत्रेयादोसूत्रेमृतिवैचित्र्यवतीना
 कस्यकियावेचिआत्मानेवेचिअवर्तितेविवृतंच अणिषावृत्तचित्तवृत्ते
 चिअविकलस्याणककालेवेचिअयतस्ययावृत्तिरेकस्येत्यादिकातोवि
 द्युतोति एकस्यपुनरिति अनेनेदंशकमाभावेदंशयतातद्याख्याता गृहे
 पियंहेतुयेतन्नगृहस्यदेशभेदेकरोति अपितुगृहवयवानोभेदमिमाप
 व अत्रएवावयवीन देशमित्रएकत्वात् तत्तत्तद्देशाः तद्देशास्वचोदना त
 जानुभववन्तिहेतेव पृथगितिस्मियतपरिसाणततत्रप्रत्ययः नचपरिसा
 णमेवंवेतत्यम् वेतसंहिभूयोदेशसेयोगः देशस्यभूयस्त्वेभेदत भेदआ
 स्याथेयभेदात् आपेयआवयवीनामेकः तत्त्वेनेकः अनेकस्त्वेतन्नन्तान्
 तेषांदेशक्रमएव वेतयेतमुद्धोचनपटः परिसुबति पटपिपिचनत
 न्तवः आभासनसारं चवस्तुकश्चित्यमाताहि क्वचिदाभासेप्रतपतिततोमे
 कैरोगावयव्याः वयवीचेत्यात्तातावत् मात्रपदेनेदंशक्रममेवकारेण
 स्रष्टुभेदेतिरस्यति तेषामेवेचेत्तिक्रमवतास तत्रापिक्रमायावदेकः
 क्षणः सचखंडापरमभ्यापातीयवह्वर्यानातुश्रुति तत्रापिक्रमवर्तेव
 यतत्रभवान् पूर्वोन्नेरेक्षणाक्षोणः समवस्थापितक्रमः एकस्मापित
 दध्यासादाख्यातरेभिधौयतेरिति अचेतनगतमपिपरिणामभेदेनद्या
 चष्टदाडिमादिफलइतिपाकाखोयेपरिणामश्रुत्यः उद्भवतीति ।
 अविच्छिन्नत्वेनावपितत्वेदंशयतासन्तानाव्यवसायसेनिवर्तकधर्मक
 वापकशान्तेरिज्ज्वेहो हीकरणीयएवकियातमप्रतिभासमावप्रतिपा
 वेवहिविरोधाविरोधोतनुश्रुत्येवाहुस्मिमादनटेकितावस्तुसिद्धत्वेक
 रुतइतिनिर्दिष्टमितम् एकाग्रयत्नेनेति एकस्मिन्नपिप्रतिभिज्ञाप्रत्यवम
 र्शकोनसिद्धेः यतोभवति ततोदेशक्रमोदनेकत्रेववर्तमानाद्रियते ना
 त्रदेशक्रमः संभावनीयइतियावत् तत्वेकाग्रयतेवकालक्रमेप्रयोगः

अथवलिप्तप्रतीतिपि
 ज्ञानोक्तमादिक्रिया त
 येच्छामावा स्थितम्
 न्यक्तुं विवक्ष्यते प
 कस्पन्नायैवैवादे १
 हप्रासादोन्नादावाभा
 समेदपि युगपदात्मैवे
 भावोहेतुत्वात्तदभासमिति
 स्वरूपत्वेन देशात्तात्त्वाभा
 नदेशकम् जन्मपरिण
 मादिसमाप्रयार्थं बाले
 नावद्वैतस्याविरोधाभावेति
 ति क्रियामात्रेणैवामि
 ते तदा तथातथाप्यभा
 सुसदसताभ्यामैवेममिति
 विमर्शोक्तान्ति रोहित
 द्रव्यात्मनःकालमात्रे
 णैवपरिपूर्वपि तदोहेतु
 स्यादिति सर्वस्यैवका
 र्यात्मनोवस्तुनष्ट्याप्या
 भावविकाराणां तावत्क
 स्थित्यः तथातात्त्वे
 जायतेतु जन्मादिक्रिया
 वभासः तथास्तिविष
 रिणमनेर्विवर्धते य
 क्षीयते वितश्चतीति
 सत्तादिक्रियाणंप्रका
 षाः ॥ तेषामेववप्र
 त्येकं जन्मपरिण
 मादीतो ह्यस्तत्त्वपि
 भागावभास इत्येवका
 एकस्यापि
 याश्रितः श्रमेन्यथ
 हिहासेणह्यत्र
 भासानो यदुक्तप्रये
 सहाप्रथनेपिपृथग्भा

देनसयवकालक्रमोभवति भावविकारसुकेतानेनवसर्वक्रियाणाम्प्रैः स्नानाभुक्ताव्रजनीत्यत्रापिस्नानादिपरिणामादिक्रियावि
 शेषाभासमेव एकत्रकालक्रमः स्नान गमनादेस्वात्मन्यपिस्वययत्राभासमेव सत्याभवति दाहिमफलेष्वाभ्युपगतायाभा
 समेवः यदि
 एतत्क्रियाभास
 भेदपदवृषाद्वैरोध
 पवहिविरुद्धावयवभा
 हसानपकार्याश्रयः
 क्रियाकथ्यते विरुद्ध
 न्योदेविह तस्यैकत्रप्रथा
 तपयतामुद्भवती क
 मंत्रकाशयति सचै
 काश्रयत्वेनेदेशकमाप्ति
 यते । स्नानेनाज्ञाना
 यभासान्ता
 चैकत्रभावपव यावत्क्रमत्वमेति तावद्धत्वान्ताण्यथे नान्तन्मोन्माभावामासावयवयानात्
 शाहकावभासेनसह यस्यप्रथा

समवृततास्फुटो
 भित्तवो वभासो
 वर्तमानउच्यते ।
 स्फुटभासस्य सत्
 मेव वर्तमानता
 सत्तामेव भूयते ।
 सत्तामेव भवि
 ष्यता बालोभू
 दिति हि बाल्या
 वभासो भवत्यथ
 नीपिनाफि बहिः
 स्थविरो भविष्यती
 ति उच्यते सर्वथा
 वभासस्यासत्तेव ।
 कल्पनामात्रविष
 येष्वस्य श्रुतमेव
 वस्तुत
 स्य सत्तासत्तेयथा
 विनन्दे तथाका
 लक्रमोपि तथास
 विनाशो
 निराकरिष्यते ।
 ज्ञानावभासस्य
 तेन नतीप्रसरणि
 भासवर्तमान
 आभास
 सज्ञावसज्ञावक
 मोपि ॥

वितोषपलक्षणां ॥ ॥ ६३ ॥ ननु ततो न्येदेशकः ।
लक्षणावभासेष्वप्युक्तानां तत्रमात्रनिर्दिष्टाभासोदासीनस्य त्रिसर्वभासा
सतेन तत्कार्यचित्तः । नचासौ कदाचिज्ज्ञाभासते अनाभासान्प्रवेषानिमि
तवैव चतुर्भुजो तत्सततप्रकाशस्तभाविकयेत्यानां कथयान्पलेना
दितदभावएवमुक्तः दृश्यते चेत्तौ अभिभवाभिभवितासीति ग्रहणम्
५ शेषेति धर्मातीति प्रादान्मज्जकस्याभिमिति च प्रमातृचित्तदभावभाव
सुखात्मनो भूतदेहशरीरे आयोगशक्तिरुक्ता प्रतीतिपर्यालोचनया तदेष
क्षये बभावेऽपि निरूपितो नो अभिषेपिकयेत्यात्ममिति ऊच्यते तद्वति च
प्राविति यो मुह्येत्स प्रत्यायते सूत्रचपेन तत्र कालकनकावउपपद्य
ते प्रथमसूत्रेण सर्वज्ञाभासभेदोपि भवेत्कालकसाकारः विक्षिप्तभासः
शृङ्गादेर्मातृमातृस्य तोसूहृदि अपि पादः प्रमेये सुसुप्तिनोति सर्वेषु
कानेकदृषेभ्यो भासैवेषु कालक्रमः उक्तस्तस्य प्राकारः प्रथमो नोति नि
मित्तभूत आभासस्य भेदो भवना भवने वैचित्र्यसम्यग्पी प्राणादेरलक्षणां
स्य प्रमातीकृतस्य भवतीति संभाष्यते यतो सो विक्षिप्तभासस्तस्मात्सनेन
स्वरूपम् नीलादिवदेव जडत्वात् सेवित्प्रकाशमेव स्यात्पि भासनेन य
दाहितमेवितदात्मतया सुखेति तदाभासभासने स्वरूपाभिव तत्स्य
नाभासने योगादस्ति भूतादि दृश्यता तदपेक्षया च भावात्तस्मिन् यस्तस
हृदि भात इत्यनया वस्तुविहावोद्यत्ता सततमविक्षिप्तप्रकाशनेकम् ।
भावः परमार्थप्रमातृनिर्दिष्टः तस्यैकदा चिदाभासभावभावौ ततो
न कालयोगः तज्ज्ञापितदपेक्षया भावेऽपि सति सूत्रार्थः यदविचले
भावस्यातज्ज्ञाप्येक्षेतीत्यतमिव नचाविचलमेतदिति अत्रापेक्षतया
एकाविचलत्वविरुद्धे विचलत्वस्य एतन्ममानमनन्यापेक्षतो व्याप्यति
षेयतीति विचलत्वस्य पणायति तथाहीति अतीतनामागमिनामि
ति एवैह सर्वज्ञावस्तुविस्मययोगे मेऽप्युदायस्य व्यवहरन्ति ऐदं भूतीतो वा
वह्मणो रासादेरागमितया परिस्फुराया योगः कर्कविस्फुप्रसूबो तोचम्
ततयेति यदा तदेतितस्मादित्यर्थं विवृतमिति भावेकाः सूत्रान्प्राप्तमर्थ
देवतो प्रदिष्टसूत्रार्थो व्याख्यातो यत्तद्याख्याते तत्तदवस्तु तदपमर्थमभि
प्रत्यसहीति श्रुत्येदहायाभासप्राक्कालशिवज्ञेहिः स्मृतिमिति स्थेयो क
वलेका सतत्त्वार्थः अविशेषेणेति प्रमातृभागे वा र्थभागे वा नोत्रोदित्य
र्थः आभासाभावेदेहोदेहादीकरोति शरीरादेरिति अवस्थाभासोद्ययावि
क्षिप्यते तथावस्थातरपितृपमिति वक्ष्यते तावन्मात्रस्थितो प्राक्तनो
षमे प्रत्ययोपममित्यत्र तथेति प्रकाशनेन स्य स्वभावः वाग्यज्ञानतया चो

[illegible]

कालोनामसेवेकाग्र्यः संवेदयती नतनीलीपीतादिविवात्मनिरेषेतपवादिबलितस्वरूप स्यादिति सपत्नीवर्तमानस्य
प्रमातः स्वसत्ताकालेवभासमान म काला इतिमेतानीतानां प्रमातृणां भविष्यत्प्रामाणितं प तस्यैव
सेवेदकस्य स्वकालोपेत्यै स्वकिवाभा ससदसत्तास्या भूतीन्या चोर्वपर्यव त्संसा संवृष्ट्यग्राणबुद्धि देहात्मतमः प्र अव
तदाह सर्वत्रार्थसि संवेदकश्चसेसा संवेद्यान्मादास्तोविमान सति तदातनु ह्यपतिगोष्ठेन बुतेधिवितायादि किंय मावरो येनकालविमा गजायौ

અક:પરિત્તં । ---

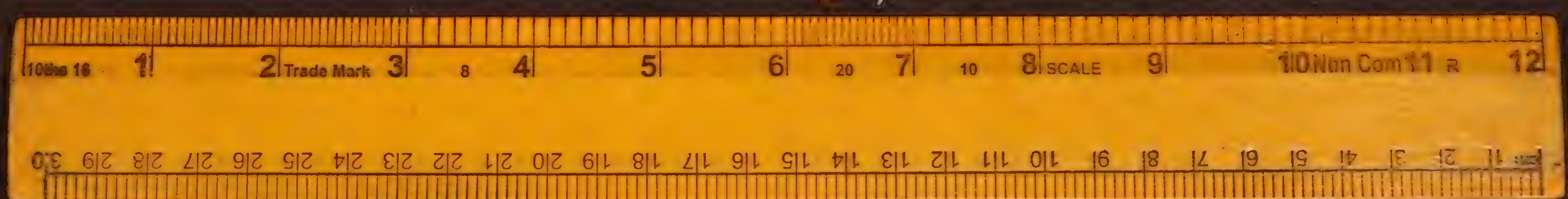

३.
प्र.
श्री.
२०५

युक्तिरुपपादनेभगीभेदेषिफलतत्पतामाह नन्वेकतेक आर्तता
 योश्चकषावाक्येकतोर्यप्रत्ययप्रयोगस्याप्रकांतिवारयति एकस्या
 इत्यदिनास्थितिरवावृत्तिरेवनापचयनेतिमिनेचात्रद्वितीयतृतीयादेशि
 तो तदेकभावविश्रान्तिकियाविश्रान्ताया यदवृत्तिरूपमस्ति तत्तत्त
 चयेनाम द्वितीयादिकोहिस्थितिनिष्ठेयुक्ततामावास्थितिदिवर्तति ।
 तावत्ताप्रथमास्थितिः द्वितीयादिस्थितिभिर्नि -- धित्तिताभिः सहसु
 रति प्रयोजनेचोपचारे आवृत्तिप्रतिपत्तिः एकास्थितिरावृत्तिरिति युक्ते
 द्वितीयावृत्तिरूपत्वेनास्तीति संभाव्यते अवश्येचेदेवमनयम अय
 थालोकस्थितिः प्रसिद्धाविपर्ययेनेति दर्शयति अन्यथेति उपचारेता ।
 गौकते आवृत्तिशब्देन द्विवचनात्तेन आवृत्तीत्यनेन द्वीस्थितीनेचेया ।
 ताम आवाहिस्थितिरेवनावृत्तिः द्वितीयावस्थितिरैकावृत्तिः तृतीया ।
 स्थितिद्वितीयावृत्तिरिति द्विभेदे रतिनिस्तोभोजनस्थितयः प्रतीयेर ।
 न तदाह एकप्रथमादिशया आरवेन दामावावृत्तिभास एवेवमुक्तदि
 येनवहस्थितीयेयाताम नवेवैलौकिकः प्रावृत्तिरुत्तमवश्येन्यगुरु ।
 यादेः संगमितः देशेति ह्येति चतुर्विधविषयेन चेत्पृथगेन यथावा
 योते तदयोरावृत्तयोः काऽनपुनित्तिरुपस्थितिप नेः सद्योक्तैवगमि
 निकायुक्ता तेनेत्युक्तेनत्यायेतोपचारिकवृत्त्यासक्त चतुर्थीति लोकप्र
 सिद्धताशयः यदितोमेति श्रीमदापि विचारणायाम् ५५ ॥ ३ ॥
 देशक्रमस्याप्येववर्तमानेति सूत्रोच्यते देशक्रमोभावेभुभातिमात
 मितान्नतः स्वात्मवस्वात्मना पूर्णाभावाभासमित्यस्त्विति मितान्नत ।
 इतिहेतुः सप्तमोवेदस आवृत्त्यावृत्त्यज्ञापेयं चमीवृत्तौ वा व्यातान्नपे
 चम्येव तत्प्रक्रमेयहीनिर्वाहे प्रक्रमविरोधेन प्रवृत्त्यामेगतेः स्वात्मापेक्ष
 यहीयोजनेनेह्येता स्वात्मना पूर्णायुतः प्रकाशमात्रस्वभावा अपरि
 मितस्य प्रमातृभावाभाति आत्मनीति अहस्वात्मापेक्षया नेचरस्येदेषा
 क्रमोतापीश्वरापेक्षया भावानाम् चतुर्देः परार्थस्य सत्त्वेपदेशः शरीर ।
 प्राणानृत्पादेरेवं ततः परस्परदेशपरिहारेणावस्थानमिति सशरीरादिः
 प्रमाताचतुर्दिपरार्थवर्गस्वतः परस्परतन्मित्रदेशेपपपति देशेभदमेव
 वज्रपादार्थयति प्रवृत्त्यादिना मेस्थानेवकादिदृष्टे तस्यप्रयत्ने तच्चकिंरूप
 म् आह दिशापूर्वपरदिदृयया देशेन विततादिनायः क्रमविशेषस्तस्य ।
 यथाभासएतदेववृत्तेचतुरभ्यादेस्संस्थानस्य तस्याचचतस्रुद्विचसमे
 नदे प्रावेतत्तेन यदाभासतमिदमेवचाक्षर्यम् एवमन्यत् मतर्हिदिरे
 शक्रमः किं निमित्तकः आह विज्ञाभासकारित्वलक्षणा योक्तृरूपयमेति

सुखायुगपत्समकालमुपपादितोयो आभासमयीलादेः सङ्गवासङ्ग
 चोनीत्येतातिनाभातिचेतिताभ्यामानीतोयोभेदोन्मत्तनिमित्तकसो अत
 एवमयावृत्तम आभासप्रतिमासतद्विरुधोपिज्ञातनामृन्वला स्तान्ना
 दवभासरसवप्रवोक्तकृमेयास्थितिः तत्संवेदनसागरस्यविलसन्ने
 र्धेभोभाभेतावृत्तेभावविभास्यतामयमहेतिन्यादितेसंस्तवेति नकाप्यप्र
 काशतिवृत्तिवाक्येयं योजना मुक्तादिभातोयमात्मापूर्णस्यास्यनका
 प्यप्रकाशनेभवेति श्रीसारस्वतेमग्रहसूत्रेकदेशार्थोपामेदृशपात्रे
 तत्तेनोक्तेकथितएवमवत्यागमायं नस्मनीधिकेतिचप्रथितंभवतीत्या
 शयेनामकरणायेचमीविधाय हेतुतयावृत्तान्नकृति यथानवेतिवि
 भाषायामर्थग्रहातिनिवाकेकदेशात्पचमीविशेषेपितनः पर्ययसद्वृ
 त्तिरेवमर्थयिष्मते इतिचाशयेनाप्रकाशस्यामेववादिनियोजना चन
 तायायपिकादिमेमूतोचन इतिवचनात्तयापितेनेदासंभवतास्महेवा
 विविजातीयावृत्तानेनलक्षणे विह्वनमात्तपूर्णविश्वमितिहिरुत्तम क ।
 तेत्वादितिभावतयाचभासनेस्वाते आदिमर्थः पोषयतिमहतेइदभाग्यति
 पूर्वतासंख्यः कियप्रमेगात्मलक्षणावक्तव्यायोतदृष्टान्तेनदेशक्रम
 इतिस्मृतिवैचित्र्यतत्पत्ररुष्टमेवमृत्तमृत्तकालक्रमः दृष्टान्तस्यएववक्त
 व्यत्वात् इहवृत्तेद्वारक्षकेप्रकृतः कालक्रमः आशुतः ॥ ५५ ॥ ३ ॥
 नन्वेवमवृत्तिनास्त्वैकियेतायातस कियस्वरूपयापककालक्रमयोभा
 रमवादिताशकांशमयत्तमयमपीदेकमरूपेकियाशक्तेरेवविद्वन्मित
 मितिचदेशयत्रकालप्रकारास्येश्वरप्रतिभिज्ञापयोगसपिदर्शयतिस्
 त्रया किंनिति किंतुनिर्माणाशक्तिः सापेवेविद्वर्षितः तथाविज्ञात ।
 वित्तयेभेदेयदवभासतेइति नेतावदेशकालक्रमतत्त्वम् अपित्वत्पदपत्र
 प्रतिवक्तव्यमस्ति तदुच्यते तथेति देशकालक्रमवोस्ततएवभिन्नः प्रमातृ
 प्रमेयवर्गोवभास्यते एतद्यदवभासनेतद्भवतएवनिर्माणासामर्थ्येकिया
 शक्तिरूपे तच्चेवमिति तंभेदेविद्वत्तत्तान्शक्तिमयस्यततएवतथेष्टा
 शक्तिपुक्तस्येवतार्थः एतदुक्तमवति इहेष्टवमवतः किय यदुपसं
 रिष्मते एवमिच्छेवहेतुताकियति चेत्तस्यपिपचामीतियेवेष्टासंवाधि
 अवतादिस्यदसहस्यपनपायिनीस्वात्मनाः क्रमापिकमरूपभावाभास
 रूधिताभाति तथेवपरमेस्वरस्यापितात्तयेक्रममूलमिति नियास्वात्मा
 नीष्टाभेदास्यतामिप्रत्यवस्थापिपृतीत्यादिपरमापीमास्वयमक्रमा
 पिप्रमातृप्रमेयभेदोपरागात्मकमाभाति सज्जमेडमिवाक्रमेतिप्र
 वहदिततसरिक्तमेतादयमातयमानतडित्सहस्ररूपेणाचोपरक्त

शुनिः
 यद्वर्णनयप्रकाश
 आनस्यापिनिष्ठरु
 सेवाट्टिकाकिर्पेदता
 मनेपुस्तमवाभीषीः
 कताम्येवविभागी
 तावमीयते नचत
 द्यावस्तपेनस्वरूप
 स्थितिद्वितीयोचते ॥

[illegible]

सकमत् ततः सर्वत्रैवेयं किं वा स्वयमत्रैवेयं परागात्कर्मप्रतिपद्यते
इति नास्याः शुद्धमेव कर्म त्रुपे व्यापकं येन व्यापकात्तुपलब्ध्या भगवति सा
निषिध्यते तिसृधा यैः उदमेव संवेदनस्य संवेदनत्वं यदवेदं देवताभासने स्वातं
अमिति यथा कृते परिच्छिन्नप्रकाशार्त्तमित्यादि अनेनाशयेनावतारय
ति तदत्रेति अत्रोक्तं तदधिकमुच्यते इति किं निति व्याख्यातम् एवं विदु
मइति याचष्टे स्थितैवेत्यनेन ज्ञानशक्तिरूपानि श्रीसदाशिवदिदशा
तत्र निति शृणोतायां अन्यथा हि नाममात्रेण शृणोतासां भेदेति भावः
ति भेदतया वस्तुत्वातिमतो यापरमेस्वरता एषा शक्तिरिति वाक्यमप्ये ।
ये ह्यतिविदया जना मरुच्छादं व्याचष्टे यत्रति अपि शास्त्रादयो कदिषाः
सृष्टिसेहारः ननु संहारः सृष्टौ प्रविष्ट इति इति विरोधो यमिषा संहारो हि
ति वीजान्तेनेति संस्कारशेषतो चित्तेन न त्वेवेकः संहारार्थः आहो वल ।
मिति आभासानो योजना योजनयोरयं व्यबहारे भेद इति यावत् अस्या
तिमहत्याः सृष्टि शक्तेः यो ब्रह्मादिदृष्टतया विशेषो ज्ञात्वाणो प्रजापत्या
दिषा वरान्ता नो गुणमयानो प्रमेयाणो च चटसुवादी नो गुणमया
नो तृपातप्या सृज्यमन्ताना मेकचन सृष्टितायां मपि यं सृष्टि शक्ति
रियं स्थिति शक्तिरियं संहार शक्तिरिति समुचीयमानः समुद्य शक्ता कृ
तः तत्र हीति सा यापदे ईश्वरपदवत्त्वादिदृष्टेण स्थितः अनेन महासृष्टि
कत्वे पि परमेस्वरस्य सृष्टि स्थिति संहारकारित्वेन शृणोमव सर्वकटं त्व
मुपापादितम् सर्वदा ब्रह्मरूपेणास्मिदृष्टेणारुद्ररूपेणाश्वररूपेणाचनव
तयाः त्ववर्तमानतया वीजावशेषतागमनेन चावान्तरे वेचि अमात्रात् ।
सृष्टि स्थिति संहार शब्दाच्चा अपि शास्त्राश्च उदरेणामहासृष्टि पादवाच्चा ।
सृष्टिर्नमयोच्यते सा उक्तस्य ज्ञातृज्ञेयविभागास्य दवभासने तदात्मिके
व तदेव महासृष्ट्या लभते सृष्ट्यादित्रयं सृष्टि रूपा व्याचष्टे तादृशं चेति वि
भागेनावभासिता नाम अनया भक्ता सामित सृष्टि र्वाद्याता मा भूत्युन
कृते माशयेन एवं त्रैद्रेणोति ब्रह्मादिदृष्टत्वा चित्तेन सृष्ट्यादिदृष्टेण ।
न त्वेवेदेवता त्रितयस्य सदा सन्निहितत्वे रुद्रभट्टारकोदितः संहारः उभय ।
वेपक्ष इति न सृष्टि स्थितीदृष्टेयाताम् अत्रोच्यते तत्र चेति देवता त्रयम
प्ये एतदुक्तं भवति आभासपरमार्थवत्त्वादेयस्य परमात्मेयं शुषया म
मेव मेसीभासने इति व्यवहारः तस्मै तस्या क्वचित्ताभासो भगवदिच्छा
ण्यो मेलनमित्युक्तम् ततश्चाद्यत्वे भगवद्वरुप्रमात्रेणेतया परनिरोधस्य
नवास्थितस्य उभयमिकादृष्टा योगि प्रमात्रेणेतया प्रलयकलविज्ञाना ।
फलप्रमात्रेणेतया गान्ध्या सुषमापन्नजीवदरेणेतया च वीजभावपवभासनां
दिहा अग्रहलावच्छादितपरभासने कर्तितद्रेकातराह नवतथावशाद्येनेति पतेन श्रुतिता प्रकाशमान
सहस्रेयविभागावशाद्यस्य प्रकाशे कचनताया अविरोध आशंकीतोयः सयदि हतः नृजापिन हास्रहो
गानासह विभागाविभागेन अथादृष्ट सदाशिवतायो संहारोक्तिरपि स्थानतु तत्र कालविभागः ॥ २६ ॥

भाति ते हितं त्रामो मे सीलिताः वस्त्रविभूषणमभूत्कपोलयाज्ञाप्रत्यप्रप
टचारिसेमारिप्रमात्रेण कपोलान्नतनताः नृवर्तमानता यमाति ते त्रामो
मे सीलिता यतः नृवनेन विभोगाः वसोयुतविभोगासेवावभासना
त्यकाणां विभोगो विरुद्ध इति प्रकाशमानतेन स्याद्वावा विभूषणं
वपयावृत्तिर्न चेत्पादिकारो विदुषां तिमहेस्वरस्य तिति विस्मदिशि वात्त
कृतत्वे च कस्यस्य वृत्तादिष्ट एतया विभोगो कर्तव्यं स एष सतो भेदनि
र्देशयोग्यो अपि स्यान्त्यहन्त्या सामानाधिकरण्ये कलात्मी मावगम
नपर्यन्ते तावच्छादिताः तथा विधिसमापनिलक्षणान्नपेततीति तपदभा
जांचभासते कर्तव्याया उक्ते कलात्मे कर्तव्याया न्यत्र वक्ष्यमाणान् प
तेनेति न चेत्पादिना वृत्तिप्रयेन विरोधः परिहृतः को सौ यः पूर्वकृतं ति प्रे
ये सौ त्रस्यापि शावृत्त्यविदग्धो अपि शावृत्तनाशकितः सभायमानत्वेनोक्तः
कस्यासौ विरोधः तावदिति विभोगाणां वातो योक्तस्य प्रकाशबन्धस्य एव
सृष्टार्थप्रस्तावदिहाप्यपत्रस्य ननु भगवन्नेषिषादिविद्यानामपेक्षयज्ञ
वावभासमेव सृष्टिशिष्टेनोक्तम् तत्संसारोपितकस्मात् आह भवत्सं
संहारः यथा द्विवीजतो पद्मसंसारः तदर्थमेवोक्तं सदाशिवेति ३।
क्तिरिति वस्तुके भवदृष्टिं संहारवाचोपुक्तेरत्र ननु पूर्ववत्स्याद्यो सृष्टेः
पता उन्नतवत्स्याद्यो संहारदृष्ट्या तत्कथं वस्तुन भिद्यत इत्यत्राह नन्विति
नरात्रयोर्वाप्यर्थं किंचित्परमार्थः एवेदृशप्रथाचान्तरः स्थितिदृष्ट्या
नरादृश एव च विलम्बितकृत्यपेचकप्रपंचनशक्तिसारो भगवानिति ता
त्पर्यार्थ इति शिव ॥ ५८ ॥ महामाहेस्वरश्रीमदाचार्यभिनवगुप्त
विरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञावृत्तिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाश
क्तिविमर्शः प्रथमः ॥ १ ॥ ३० नतः शिवाय ॥ ॥ ॥
सेजीवनवर्चयकलाकलितविरोधसमस्तभावानाम् हृष्याविषयीणां
नामस्य तोहारे शिवे बन्धे अथ क्रियासमर्थेयादिना तेन तन्वान्तिरीदृशी
त्यन्तेन श्लोकसमूहेनाप्रतिरुतमेव स्ताते ये क्रियाशक्तिरूपे भगवतो
निर्वाह्यते परहृषितस्य क्रियासमर्थेयादिपदार्थस्य वासवादेन पृथग्यमा
नस्यात्र दर्शने श्लोकोपपद्यमानेति विस्मयाना एकातेकहृषे क्रियादि
विरुद्धधर्माध्यासात्परेर्हृषितमण्यवशेषसमर्थनीयमित्येकसमस्तवेक्त
व्यग्रह एव सृष्टकल्पः श्लोकः एकस्तत्र समर्थनोपपत्तिस्तु चकः निर्विक
ल्पकान् भवेद्योप्यपेदार्थवर्गाविकल्पावसरे एव सृष्टदृशपर्यस्य
चक एकः द्वावेकत्वातेकत्वविषयविभागनिष्ठपणो प्रथमसृष्टादिषु
संबंधस्तीकृतक्रियाकारकभावादिसृष्ट्याभियायीषुः सप्तमर्थेति

वृत्तिः ॥
 क्रियावदन्त्ये
 सत्त्वत्पादयप
 कानेकविष
 प्रमिसत्त्वाम
 साः सर्वदे
 योगिनामेव
 मर्षवत्त्वेना
 विहरणीयत
 ॥ ॥

समस्तसामान्यादयोऽप्यसिद्धदेहसंज्ञसोपादितसंज्ञावाः सन्तादिगीतैकानेकरूपनिष्कालावभासोपयोगनिर्वाहितलोक
योऽत्रः प्रकाशिताशेषस्यदेहसंज्ञास्वादिशस्य समस्तज्ञातगोचरापेक्षेनाह ॥ किंप्रसमस्तसामान्यद्रविकालउच्चः सन्ताः श्लेषो
पयोगभासैकानेकाश्रयमताः ॥ ॥

तेदेवेतन्मस्यैवकृत्तिलोप
पतेरुस्यैवकृत्तानराश्रया
याः क्रियायाप्रकाशप्र
तं तन्मैकं तन्मपिताव
ल्लितं सकृन्मत्तेश्वरकि
यायाश्चिखराववेतिना
कालाज्ञास्तेपवराश्र
ननीयाशक्त्यासुप्रवश
न्यादिप्रमातृमुपमवति
तन्तस्मकालावच्छेदा
नोक्रियायाः कमिकत्वं
स्यादेकताश्रयमेकत्वं
स्यादेकतासम्पन्नताश्र
क्रियायोर्योगोपपन्नताश्र

केवलं ब्रह्मानाम
 भवेद्विधिर्होरादिभि
 र्नामैर्विधिर्भूयः
 स्वायामाशुताविश
 वस्त्वविधानैः कृते
 यावत्सहस्ररूप
 नप्राप्तिरुक्तान्
 भयर्पयन्मन्त्रजेषा
 नोक्तगुणानां तद्वि
 द्ब्रह्मादिपूर्वादिषु
 द्विभागेऽर्पयन्नात
 सेयानां सावरीयने
 तदारं सैषास्त्व
 यतिः पन्तारसे
 शेति सपराज्वादि
 ब्रह्मात्मनापि परमेष्ठ
 रस्यानास्थितानामु
 क्तविभागवत्सोत्तर
 कृति स्मार्त्तमेवैक
 कृतिनात्तमेवैकवि
 स्थितिः पुनर्वीजात्
 तयैवज्ञातीनां ३
 तद्विभागेन वसुधा
 पन्तैराहस्तेषाम
 हारहिवैश्वस्यैव
 त्रैलोक्येण कस्यि
 तत्रैव भगव
 तोरुद्रस्यैव ह्यक
 रित्वाहर्हि विभा
 विगलनेपि ब्रह्म
 विस्वोविभागैवेव
 भावाः प्रथमेन त
 हेष्टरंस्तु न
 साधितोपिदन्तानि
 स्वाधीत्यपि शब्देन त
 व्यापामोत्रेणामा

सकमसु ततःसर्ववैवेकिपा स्वयमवमेवोपरागात्कमप्रतिपद्यते
इति नास्तिः शुद्धमेवकमरूपेव्यापकंयेनव्यापकानुपलब्धभाभवतिता
निधिप्येतिसूत्रार्थः उदमेवसेवेदनस्यमेवेदनत्वेयदेवेदस्यभासतस्वाते
अमिति यथोक्तपरिच्छिन्नप्रकाशार्थमित्यादि अनेनाशयेतावतावय
ति तदेवेति अत्रोक्ततदधिकमुच्यतेइति किंनितिवाव्यातम् एवंविड
वइतियाचष्टे स्थितेवेत्यनेन ज्ञानशक्तिरूपातिश्रीसदाशिवदिदशा
तत्रमिति पूर्णतायाम् अन्यथाहितममात्रेणाश्रुतासाभवेदितिभावः
तिर्भयतयाचमत्तातिमतोयापरमेस्वरता एषाशक्तिरितिवाक्यस्ये ।
येवृतिवेडयाजना सहस्रवृत्त्याचष्टे यजेति अपिशब्दादयेकोटिपाः
सृष्टिसंहारः ननुसंहारःसृष्टेप्रविष्टइति इतिविरोधोयमित्या संहारेणही
ति बीजात्मनेति संस्कारशक्तौचित्येन तत्वेवेकःसंहारार्थःआहकौबल ।
मिति आभासानोयोजनायोजनयोरयेव्यवहारभेदइतियावतअस्या
तिमहत्याःसृष्टिशक्तेः योजनत्वादितृपतयाविशेषोक्तान्ताणामप्रजापत्या
दिस्वावरान्ताणामयानोप्रमेयाणांचचटसुवादीनांश्रुतामया
नां तथातस्यासृज्यमज्ञानामेकचुनसृष्टितायामपिउयंसृष्टिशक्ति
रियेस्थितिप्रतिरियेसंहारशक्तिरिति समुचीयमानः समुच्चशक्त्याकृ
तः तत्रहीतिमायापदे ईश्वरपवत्रत्वादिरूपेणस्थितः अनेनमहासृष्टि
कत्वेपिपरमेस्वरस्यसृष्टिस्थितिसंहारकारित्वेनपूर्णमेवमवेकदेवः
सुषुपादितम् सर्वदाव्रह्मरूपेणाविस्मरूपेणाहृदरूपेणाश्वररूपेणाचनव
तयाःत्ववर्तमानतयाबीजावशेषतागमनेनवाबान्तरेवेविश्रमात्रात् ।
इतिस्थितिसंहारशब्दाच्चा अपिशब्दाश्चशुद्धरूपेणामहासृष्टिपादवाचा ।
सृष्टिर्नमयोच्यते साउक्तस्यज्ञातज्ञेयविभागस्यदवभासनेतदात्मिके
तेदेवमहासृष्ट्यलभतेसृष्ट्यादित्रयंसृष्टिरूपेयाचष्टे तादृशोचेतिवि
भागोनावभासितानाम् अनयामभूतासामितसृष्टिर्मायातामाभूत्यन
तक्ततेयाशयेन एवंत्रेरेणोतिव्रह्मादिदृष्टान्तावितेनसृष्ट्यादिदृष्टेण ।
तत्वेवेदेवतात्रितयस्यसदासन्निहितत्वेरुदभट्टारकोदितःसंहारःउभय ।
वेपक्षरतिनसृष्टिस्थितौदृष्टेयाताम् अत्रोच्यते तत्रचेतिदेवतात्रयम् ।
य एतदुक्तंभवति आभासपरमार्थवस्तुवादेयस्य परमात्मेयेषुयथा स
वमसमीभासनेइतिव्यवहारःतस्येततथा कचित्ताभासोपेभगवदिच्छा
एषोमेलनमित्युक्तम् तन्त्राद्यत्वेभगवउरुप्रमात्रपेक्षयापरतिरोधस ।
वस्थितसुषुभभूमिकाइत्यादिप्रमात्रपेक्षयाप्रत्ययकलविज्ञाना ।
कलप्रमात्रपेक्षयागानुसुषुमापन्नजीवदपेक्षयाचवीजभावपवभाकाने

भाति ते हितत्राभासमीलिताः वस्तुविस्तुभट्टारकापेक्षया जाग्रत्प्रप
टचारिसेसा रिप्रमात्रेक्षया च नृजनताः नृवर्तमानता च भाति ते त्र
सो नृमिलिता यतः नृत्वेन विभागाः वसायन विभागा ये वा बभासना
त्यकाणां विभागो विस्तृदित इति प्रकाशमानतेन स्याद्वा वा भित्ति
क्षयावृत्तिर्न चेत्यादिकां तां विदुषां तिसहस्रस्य तिति विस्मदिशि चान
कतत्पंचकमयस्य वस्तुदिदृष्टय विभागो कर्तव्य इत्यस्य भूतो भेदनि
दृष्टयोरपि अपि स्यात् नृत्वं हन्त्या सा मानाधिकारपक्षे लाली मावगम
नपर्यन्ते नावच्छादिताः तथा विधिसमापनिलक्षणान्नयत रतीत पदभा
जां च भासन्ते कर्तृताया इकां नृत्वं कर्तृताया इत्यत्र च समागतं प
तेन तिन चेत्पादिना वृत्तिं प्रयेन विरोधः परिहृतः को सौ यः एवं कर्तृति
ये सो त्रस्यापि शब्दस्य विवरोधो अपि शब्देनाशंकितः संभाव्यमानत्वेनोक्तः
कस्यासौ विरोधः जात्रादि विभागस्यावन्तये कस्य प्रकाशवत्त्वं स्य एवं
सृज्य प्रस्तावादि ह्यप्यपत्रस्य नृभगवन्ते पिवादि विद्यानामपेक्षया
वाच्यभासने महासृष्टि शब्देनोक्तम् तत्तत्सरोपितकसात् आह भवत्सो
मेहरः यथा द्विवी जने पगमने मेहरः तदर्थमेवोक्तं मदाशिवति ३।
किरि निवस्ते कमेव सृष्टिमेहरवाचोपेक्षारत्न नृत्वं वा वस्यायो सृष्टि
पता उन्नतवस्यायो मेहर इत्यतः तत्कथं वस्तुन भिद्यत इत्यत्र नृत्वं
नृत्वं पौर्वापर्यं किंचित्परमार्थः एवं इत्यप्रयाचान्तरः स्थितिस्तथा
नृत्वं पवचविलयः तिकृत्य पंचकप्रपंचन शाक्तिसारो भगवानिति त्र
त्यर्थीयं त्रिषिव ॥ ५६ ॥ महासाहस्य रश्मी मदाचार्य भिनवगुप्त
विश्वितायामी सूरप्रमभिजा विद्वति विमर्शिनो क्रियाधिकारे क्रियाश
क्तिविमर्शः प्रथमः ॥ १ ॥ ३० ततः शिवाय ॥ ॥ ॥
सेजीवनवर्षकलाकलितविरोधे समस्तभावाताम् हृष्याविषणीर्णा
नामस्य तोहारे शिवे वदे अथ क्रियासमर्थेत्यादिवातेन तन्वात्तिरीदृशी
त्यन्तेन श्लोकसमेकेना प्रतिहतमेव साते अक्रियाशक्तिरूपे भगवतो
निर्वायेते परहृषितस्य क्रियासमर्थेति पदार्थस्य वादो नृत्वं पद्यमा
न स्यात्तदृशेनेष्टो बोधपद्यमानतेति विस्प्राना एकानेकतृपे क्रियादि
विरुद्धपदार्थासात्परे हेतुमत्पदवर्णसमर्थीयतित्येकसमस्तवेत्त
अग्रहणकस्तृत्तकलः श्लोकः एकस्तत्समर्थेनोपपत्तिस्तृत्तकः निर्विक
ल्पकानुभववैद्योप्येपदार्थवैर्गोविकल्पावसरे एव सृष्टरूप इत्यर्थस्त
चक एकः द्वेवैकतानेकत्वविषयविभागनिदृष्टो प्रथमसृष्टोदिष्ट
संबंधस्तीकृतक्रियाकारकभावादिसृष्ट्याभिप्रायीषष्टः समर्थेति

वृत्तिः ॥
 क्रियावदने
 सम्बन्धाय
 कानेकवि
 श्रमिसम्प्रा
 स्ताः सर्वत
 योगिनामे
 मर्षवत्तेन
 विहरणीय
 त् ॥ ॥

सत्यसामान्याद्योष्यर्थात्तदेकैस्वरसतोपपादितसङ्ख्यावाः सन्तादिगीतैकानेकरूपमिन्नकालावभासोपयोगनिर्वाहितलोका
याज्ञः प्रकाशितशेषस्यनेहस्वरशरीराश्च सत्यस्यातोगोचरापेक्षयाह ॥ किंपासत्यसामान्यद्वयदिकालवृत्त्यः सत्याः स्थैर्यं
पयोगाभ्यामेकानेकाश्रयामताः ॥ ॥

तरेवेतनस्येवकार्त्तुलोप
 पनेत्सस्यैवैकत्वात्तत्राश्रया
 याः क्रियायाश्चकारप्रप
 तं तत्रैककृतमपि ताव
 त्किञ्च सङ्कल्पतेचेश्वरक्रि
 यायाश्चैस्वरत्नवैतना
 कालात्तात्परेवराश्रय
 नमीपाशान्तास्यप्रवृत्त
 स्यादितिप्रमातृपुण्यमिति
 तत्रातस्यकारान्वक्तव्यं
 नोक्तिरितिः कृमिकर्तृ
 स्यादेताश्चप्रथमेकर्तृवे
 स्यादिवरेण्येवमेतत्तत्र
 क्रियायद्योपपन्नातया

३-
श. प्र.
२.
२११

योपयोगमेवोक्तियतीतिप्रकरणार्थः प्रतिसूत्रमर्थसुविचार्यते निर्मा
णाशक्त्यानिर्मायमाणस्यावभासनेवनिर्माणोक्त्यादिमुक्तम् साचदिवेदा
देनीलसुतादेस्तन्निष्ठस्यक्रियासामान्यदेविशिष्टेति असंयमसंयमेवति
मयमिति विचारो न कथं व्यवहारः सत्यम् संयुतिमयं न किंचित् सामान्या
देसमन्वितम् असंयममवतिदिवेदादि तथासंयममवतिरिति विचारो
ह क्रियासमन्वित्यानिना सुविन्यस्तदस्यक्रियाविशिष्टः क्रियासंपका
नेकदृष्ट्याशक्तिविच्छेदेनेक्रियातत्त्वविषयत्वेनाश्रयसल्लभः सत्यप
वयतः स्थिरः बाधकेनावन्त्यमानविमर्शः संवादोऽश्रयमिति
। तयोच्यग्रामप्रामिलक्षणयोक्रियायामुपयोगी भावोऽर्थक्रियायु
वन्नेभ्यभेदस्यकारितिकनेयताकरोतिसेवादयश्चतयनस्यः
भिचरणीयेस्वरूपमेवसामृतिः यदावासवलेनामस्वरूपमपिस्वरूपम
वतिमत्तिलप्रमेवसाक्रिया तथाहि तत्रदेष्टाकालाकारभिन्नचैतुशीरे
नेदेवेदमित्येकताम्यजदेवनिर्भासते तदेवक्रियाचैतुशीरेति नत
याभूतायामस्यविमर्शानुवर्तमानउत्पत्त्येकदाचित् तथायवसाये
चैतुग्रामप्रामिलारोडितैवार्थक्रियादिवेदेनेत्यन्त्यत्वेपवावमिति
तोविमर्शः आह्लादोद्देगहेतुपेचैकचेदनातीत्यतयापिकतिमिगप
सारणप्रभृत्यर्थक्रियापयोगावेकत्वादस्योविषयस्यैवसंयथादिषु।
कालानेष्टरसूत्रावसरेणायोज्यमिति सूत्रार्थः क्रियाशक्त्याव्याख्या
तथावाप्यपिक्रियाव्याख्यातेवभवतीत्याशयेनैवताक्रियाशब्दः सारः
दृष्टान्तस्यायेदे। इतिदृष्टाव्येववाख्यातः सर्वदोषयोगिनामिति स्थेयं।
मुक्तम् अर्थवन्नेनेत्यर्थक्रियापयोगः सूत्रार्थवतारत्यकरणेनप्रोच्यते।
प्रकरणान्तरंयोजयति तदेवमित्यादिनाक्रियादृष्टान्तत्वेनप्राप्तेति सू
चयति यथातथा प्रावृत्त्याम् अस्मदर्थानवचेतदप्युच्यतेऽप्यह तदेकस्य
देत्यादिनेचेतदसमर्थोदासिनेपुक्तमित्याशयेनताविगीतपदेनस्यैवम
एकेत्यादिनास्वरूपम् निर्वाहितेत्यादिनार्थक्रियावत्तलक्षणमपयोगी
याचेष्टप्रकाशितेतादिना ईश्वरात्प्रामितोपयोगमेतस्यसूचयति ३।
कैरिसंवेपेसावधानतेति आभासमानतेवभावानोऽप्येनत्यर्थक्रिया।
कारित्वेसाचेष्टामस्तीतिहृदयेरहीत्यर्थक्रियाकारित्वेपरीक्षतेऽरेया
दिनाउक्तमवद्वते चेत्यनेतभूयसासुर्भेगातत्रार्थक्रियाकारित्वेसत
स्यतादत्तादयमिचारिधर्मतयायमिचारिधर्मतयाचस्वरूपेवालक्षण
वालक्षणसमीपवृत्तिनेनोपलक्षणवेति विचारयति तत्रस्वरूपत्वमप
चारिकत्वमिति नूते अपचारादिति तथाहि शाखादिमतेववृत्ततश्चे

इहावभासमानमेवतथापि
श्रुत्यामात्रमर्थानामवभास
स्वरूपमेव सत्यमर्थक्रि
याकारित्वेनहेतुयोपादेय
तापादनेनसत्यमर्थस्य
सप्रयोजनेकरोतीत्युप
चासत्त्वमुच्यते लक्षणे
चार्थक्रियाकारित्वेनाय
मिचार्यतेन तद्यथा क
ल्पनाविहेताप्रत्यक्षम
मेवसाक्षात्कारितानस
रूपान् तत्त्वार्थक्रियाका
रणकदाचित्सहकार्यस
न्निधानानवदेपितन
स्मरणानीकथं सत्ताय
वमिचार्यतेपि काको
यथादेवदत्तमुहोपलक्ष
णं तत्रवक्तव्योत्तराय
मिचार्यप्रदर्शयस्तदुप
लक्षणमवति तथापि
क्रियापि तत्त्वामर्थाल
क्षणंरूपान्तरमव्यभि
चारप्रदर्शयतीति।
तत्रापितत्त्वामर्थाना
मव्यभिचारेणकिं
चिदुपलभ्यते यत्त
त्त्वामर्थकेशादिवेति
अपानयति तत्रार्थ
क्रियावैशेष्यको
पलक्षणाय
२११ दिमंस्मृतः॥

कथावृत्तिमात्रं पथीयत्पत्तात्रतयासूत्रार्थक्रियाकरोतीति लोकेप।
यथैवनाविदितत्वात्रचलक्षणमिति दर्शयति तत्त्वतेवेतिहेतुमत्तिलि
जालक्षणायाहेतुः। अभिचरणीयतास्योत्पत्त्ययाप्रातिव्याप्तीया
तामिति दर्शयति यद्यपि हि साक्षात्कारित्वेनकल्पनामृत्येदेतदेवेति
नेदं पथीयत्पेभिन्नव्यावृत्तिनिष्ठत्वात् तथापि परस्परमव्यभिचाराल
वालक्षणभावानयोः अत्येवमिति ज्ञेयानाम् अनेनदमाह यथैवयत्ता
चाक्षरानुभववृत्तेज्यस्यतपेवतत्त्वमतेनविकल्पः स्वतयवप्रत्यक्ष
नत्वर्थइतिप्रकृततेतनायंमार्गोवाप्रियाह तत्तिलक्षणत्वेनाभिम
तम् ततश्चैति अर्थक्रियाकारित्वस्याभवनात् चोविरोधेदृष्टीयति।
लक्षणामावेतलक्षणेभवतीतिहिविरुद्धम् क्रियावत्त्वमपिनइवस्य
लक्षणमनस्यवृत्तितामात्रेणलक्षणत्वेष्टत्वमिहसंयथोप्यस्य।
लक्षणस्यात नचायतोव्यवर्तकत्वमात्रमेवलक्षणस्यस्वरूपम्
अपितलक्षणेयेततद्वृत्तसर्वस्वेतिस्त्रीयेतेततदव्याप्तिमतः संभव
ति तस्मात्क्रियावत्त्वमुपलक्षणत्वात्तत्रोपलक्षितेसतस्यलक्ष
णमिति अथोपलक्षणतोऽशकते अथेति एतद्वृत्तयति तत्रापीति
अस्मिन्नाकेयउक्ततदपिनलभ्यतेकिंचिदिदित्यर्थः ततश्चित्सूत्र
पथातिरेकेणातस्यानुपलभ्यात् अर्थक्रियाविशिष्टतायामेवत
त्त्वामर्थस्योपलक्षणंसेवेदेनस्यादिति संभाव्यते यदिपरमित्य
रुचिसूचयन्निदमाह जलैस्तानपतादिकालेपिनजलत्वादधिके
तद्वृत्तेणालक्षणे प्रमाताकेवलं तत्तार्थवलोकेनसतिकरण।
मिदं समर्थमिदमिति विकल्पयत्यवहरति अथपरोव्याप्तिमपसा
रयेलक्षणतोऽप्रसजोवयति नन्विति अततश्चित् अत्यस्यज्ञातर
भावश्चतर्थः तद्वृत्तलक्षितमितितलक्षितमित्यर्थः एतदप्यतिव्या
प्यापादनेनहृषयति तत्रापीतिज्ञेयत्वमितिज्ञेयत्वंवल्लेनकेवलं।
कल्पनीयमिति यावत् ततश्चेतिज्ञेयत्वलोपनतेज्ञानजननेदिचे
दकेष्टमक्षिकादावसदभिमतेप्राप्तिरित्यपिकम् तन्ननयेय
त्वमात्रवल्लेनज्ञानेप्रतिजनकत्वमर्थस्य अपितुसत्येष्टवर्वावि
निभवति ज्ञानमितियोव्ययोसतिनभवतीतिचयोव्यतिरेककदा
त्मकेतद्वृत्तेणव्यवहरणीयम् तदेतदपिनटपतेतज्ञेयत्वमपिदना
ताज्ञानादितिकार्याभिमतात् अनेनान्वयाभावोदासीनः ननुप।
वतस्योपपत्तामाश्रितोद्युमादभिमतमाययदायित्यकायिदृ

नन्वर्थक्रियापिज्ञानेन
ननुपानव्यभिचारेवार्थ
इत्यमन्तः सर्वविशेषित
ज्ञानेसर्वकालिकसवृत्ते
मदीति तद्वृत्तलक्षितं सत्त्वं
स्यात् तत्रापिज्ञानजनने
ज्ञेयत्वमुच्यते तत्रविचिन्ने
प्यस्तीति कथं तल्लक्षणं
यतातिरिक्तज्ञानकरण
त्वमन्वयव्यतिरेकात्मकेक
यनपिज्ञानंशकम् ज्ञाना
त्वाप्यस्यादिहेः तद्विक्का
यसहचरितादित्तिगोसर्व
स्यसर्वसम्भवति कार्य
व्यतिरेकेणापि। यदिकस्य
चित्ज्ञानकारित्वेनानु
मानंस्यात्तत्ताभासमा

नन्वेवार्थक्रियाकारित्वया सत्ताविचारयितुं प्रसूता तत्त्वकालस्यापिचकारणत्वेदिचिन्नायपिकारणकल्पते दृष्टक्याङ्गी
लभ्यतेय येनस्वात्मनिर्भासज्ञानंजातिं दिव्यंस्वरूपेनैवाभूतत्वेनस्यकारणत्वं नचक्षणमंगोयेन इवनीलक्षणास्य
कारणत्वेव्याभासमानेक्षणस्यकारणत्वंतद्विज्ञानीसचेत ॥

[illegible]

यो यमर्थाय यपितयापिकि मियत्ताय तेन यत्नः पूर्वज्ञान उत्तरज्ञानोप
 नन्तरमिहादिप्रवयेनार्थकियाकारित्वे मियत्तेव सन्मिति एवंपेरात्समर्थ
 ते स्वपक्षे ह प्रयति अत्रेति न न्ययानि रेका न्यरीते निभां समान ज्ञानकारणो
 नीलमित्यवमाने द्विचंद्रोपिकस्मोत्रे विषयति निश्चितम् न स्यात्तिसने।
 प्राच्यस्य नीलज्ञानाद्विचंद्रज्ञानात्वाविशेषः कश्चित् अत्र परमाशेकते।
 नीलज्ञानमिति अत्र्यदिति निमिरादिना स्त्रीति वेदवाक्यादिस्यानि अयं प्रति
 मन्ते तथेति पूर्वभासिसन्निभां समान मधुने मेवम् न पदेत्यदिति वा समाना प्रवा
 यादि न न्ययदि द्विचंद्रोपि पूर्वज्ञानोप्याज्ञानेन ज्ञानाद्वत दृश्ये मपि स्यात्तत्रेवम्
 क्तिनिवृत्तेति मित्रेते देवतददपीनात् अत्राह तथेति ज्वालावन्निरन्ययविनाशस्या
 पित्तं भाव्यमानत्वात् चटोदरपितया भावात्कपालादिस्थानीयस्य च कार्यमा
 त्रस्य यादृशतादृशस्य धूलिपवनपञ्जशयस्य मिलितेकपिंरीकृतचेद्रेषेव वादि
 चंद्रोपादाने कतया सुकल्पत्वात् पश्चात्पुत्रसूत्रे गोत्ररस्वसेतानगते ज्ञानाकारा
 त्वादिति तदप्यनेनैव प्रत्याह तथेति ज्वालायामन्यः ज्ञानेन कश्चित्संज्ञाती।
 ये प्रसूते ज्ञानमिति इयताथे कियाकारणो सन्नमिति यत्नत्वावर्तिते तद्विधितमेव
 अथुनाधिक दृष्टान् धितयाथापीत्यादिना तत्सम्भावतेयति यज्जम् अथयमिवा
 र्थेति पियथाकाकरत्यादि दृष्टमेवेति सत्सदृष्टेतेव सन्नमिति यज्जम् तत्रेवमवस
 तेमवतीत्येवकारः तत्र स्वदृष्टविशेष एव चेत्तत्रैवार्थकियास्य किमर्थमुपल
 दाणीकृत उच्यते तत्केवलमिति विवेचनीयमिति स... इति च निश्चीयते
 तिसत्त्वा सन्नविभागेन केचिदिति आवात्यादभ्यस्तयवहारः प्रतिभानादि युक्ता
 अपतत्त्वनिवृत्ति अत्रापीति मणीति वैयर्थ्यामाहो हि गोत्रसंस्थान प्रमाणवार्ता
 प्रभास्यपीयाहृविशेषयोगानात्माज्ञानयवस्था युक्ता अतरेवम् येन सोपदि।
 यते परमेकेशात्पतदृष्टपलक्षणसंभावना नैव चित्रमुपलभते युत्तत्रैव।
 पिति मिरयरीते तत्रायां युत्तत्राधिके शकेशान्तरजातीयमेव प्रपणति निमिरा
 त्तमेव मित्यपि सेवेदयमानो न न पणति तापित्वाकारान्तरप्रभावितो सोप्यात्
 न तत्र केपाः ज्ञाने तत्रेति चेत् नीलेपि न डेवमेतत् न वसुतावन्केषां न्यप
 युत्तत्रस्य प्रतिभासते येन दृष्टप्रपणत्याशेयताह अन्तवेति तीदिति स्वरूपे वैचित्र्य
 पारिभाषिकीति स्वरूपे हि सति वैचित्र्यं स्वरूपमेव वसतेति युक्तम् तदकृतवेचि
 अणवसत्वेनायं वेति समयमात्रमेवेदम् एते देववदयति तथा हीति न ज्ञयोगप्रस
 ज्यप्रतिषेधा नृकृते वराप्रतीयेते अहं ये पणपति यथा अत्राह दृष्टमानविषय
 दृशभाव एव तात्पर्यं शो कितपराकारादिशान्तदृशतावा अत्राहो न नृहत्।
 मितियथा अत्राह दृष्टिये प्रतिपत्तिः लाक्षणिकविरोधसम्भवे सति वस्तुस
 भावप्रतिपिपादयिषया प्रसज्यप्रतिषेधयुक्तवस्तुनरप्रतिपत्तिर्युक्तेति नये।

स्यात्प्रीः किंसाविषेय
 पसत्तदशमधीनर ।
 तत्रासज्यप्रतिषेधपरा
 तच्छ्रुत्यावाविरहा
 नदीच्छ्रुत्याकाशोक्त स
 दृष्टाधीनरते संदेव ।
 स्यात्कैवल्यसधीनर
 नचाधीनरते दृष्ट्यानि
 र्थीकापालप्रत्येयाप्य
 र्थीकापाकाल्पस्यसत्
 लक्षणाभिदेः अधी
 कापिपिन्यासकृत्स्य
 वासिकेकाग्रप्रोत्तर
 प्युद्देशिकाप्राप्त ।
 अथाधीकापाकिके
 शस्यत्राप्रकाशनाद
 सावधकेशः सस्य
 काप्रसज्यप्रतिषेध
 भवतीत्यसन्पद्यते
 वमपि नृतोपिचुत
 स्येवं इत्यसत्प्राप्त ।
 नचैवंसमेतरासिमन
 केशयो भेदोपदिना
 नाभस्य नृतेसम
 सते भेदोपधीकापि
 वाकापित्वाभ्यो ननु
 केशरूपतेयेतिरा
 स्यते ॥ १ ॥

१- ५- ४- २१३

यदपि... साक्षात्कारविकल्पोः सहास्ररुतमेदेतावभासते तदपि... साक्षात्कारविकल्पोः सहास्ररुतमेदेतावभासते तदपि...

नतद्वयपतामात्रेवायामसंवेदानमातादोदगासकल्पनायानीनालीना... नतद्वयपतामात्रेवायामसंवेदानमातादोदगासकल्पनायानीनालीना...

योपयोगात्तां दसत्यतामेवांतसो... योपयोगात्तां दसत्यतामेवांतसो...

संज्ञितसतायेः तद्वैरुक्ताः संज्ञितसन्तोहिद्विचन्द्रादिरत्नसपीदिविलक्षणपुत्र... संज्ञितसतायेः तद्वैरुक्ताः संज्ञितसन्तोहिद्विचन्द्रादिरत्नसपीदिविलक्षणपुत्र...

कियोपयोगस्ततएवहेतोरितिचेयपिकरूपेनसिपेचमेयोने... कियोपयोगस्ततएवहेतोरितिचेयपिकरूपेनसिपेचमेयोने...

नायविवायगतया... नायविवायगतया...

[illegible][illegible]

च सत्तापितस्य तथा दृष्टमनोपि कोत्येवाभीष्टे ततोपरिहृत्य तथा
सिध्दाद प्रीतोपपन्नं तदेवासाव्या प्राप्तिरितदिके स्तोनाशीकिंश हेतुर्विषयी क्रियते
भासाभावादिति तद्वैकोत्प्राप्य ॥ तथाहि ॥ ॥ ॥

अयोगो गोपितवि
कल्पः प्रतीतस्
सामान्यादेशमि
त्तपरमाण्वत्तमि
वेत्तुक्तम् तथा
तेमिरिकेणात्त
थाट्ट्यमानो
पिदीपादिरुपदी
दीयते अर्थकिं
पायाव्यापार्यते

मटोषिक
यंनम
वेत् ॥ ॥

गमनमपवाविकलुषाहोवासवरायागोपोयाथाशुकोरजताध्वहायः नरसमानं नररजतस्यावभासनादिहृदिकत्वाभासाति
यानिदिकवाह्यावृत्तौलीयेनत्वाकृमाणिमेव नत्सर्वथागोपोवाभिमातेवावाह्यस्याप्रकाशनेनयुक्तः कैवल्यविकल्पाभासेव
पदेकह्रमात्रं प्रहसिः सास्या नतेनसाया वरास्यस्य वाननवप्र हृदिकविक ल्यादनुषय मेवेति वासि पदार्थज्ञाव मास स्त्रेय विविकल्य ह्योपध्व साय स्य मेवमि
मत्सनादिभद्रवर्चनस्कटास्कटादिभेदमात्रयति स्कटाहिसकलविशेषोक्तं सलक्षणं चार्ककटातनविशेषो
कृतं तदेवचानुगामित्वादीत्येवमेतत् पदवचिकल्पविषयसामानावयव्यादिकोयैर्वाक्येति युक्तमुक्तसर्ववत्तेनेति

॥ १० ॥ ११ ॥ ११ ॥

अविभक्तस्यैवतत्त्व
कान्तिकतोपपत्तिमा
३॥ ४ ॥

टीका

तत्रैवैवमतीत्यर्थः अथ
 वास्तवयोगोक्तौ नैवोप
 निष्पादेकं नारवे पर
 तोक्तं कस्यचित्प्रति
 वृत्तमेव नैव लभ्यते
 कदाचिन्मयीतां
 तत्तत्प्रतिपत्तिर्वादि
 कस्य भवत्येवमिह
 म्मात्रं नैव विचार्य
 च तदर्थं भिन्नमेव
 तत्प्रतिपत्तिं पदमपि
 भक्तलभायापुनक्ति
 वशीनमुपप्राप्ता
 दिप्रकाशं नैव प्रपत
 पा यावद्विहारा
 वेद्येतात्त्रात्तत्त्वमात्र
 त्वावयथाक्रममेक
 नेकः सारः ईश्वरात्
 तायोगी ह्रीं लोदे
 भिन्ना भेदाभावे
 वक्तुं प्रकृतं नेकत्वं
 तद्विहितं तादि प्रति
 योग्यपेक्षमप्रतिपा
 णितः कथं स्यात् ।

ॐ ह्रीं कभिगि
वृद्धिः
चरित्रमव
इ भउरुह
कभलेम
कनेका।
पिमेमक
लभुळव
मठभस
मनयेक
लक्र
भवभने
कदुअ

तस्यचनीत्यादेशिभस्याप्यनः करणवेद्यतया सर्वप्रसात्साधारणत्वेनात्मसात्त्ववस्थाना यदात्मरत्ने तदेकत्वेत्ताभासा ॥
 बहिर्वस्तेकत्वेन तदाहान्तर्वहिशामसुभेदादेका नेकमिति तदेवज्ञानरमेकं रूपं यदाप्ययोरा तेननेनप्रेषाभासेन त
 याकालाभासेनभाव विशेषाभासेन तदसहस्रिभूतं तदस्यलक्षणात्मि तदेष्टा तिस्रिभूतं तानिभि नसमा धासिञ्जि नत्तानि भवन्तीति बहिर्व
 णवेद्यता सर्वप्रसात्साधारणतया बहूतृपत्तिसम्पत्तेकत्वं तदाह बहिर्वेशकालेति स्वभावभेदेसर्वविधाकादे ॥

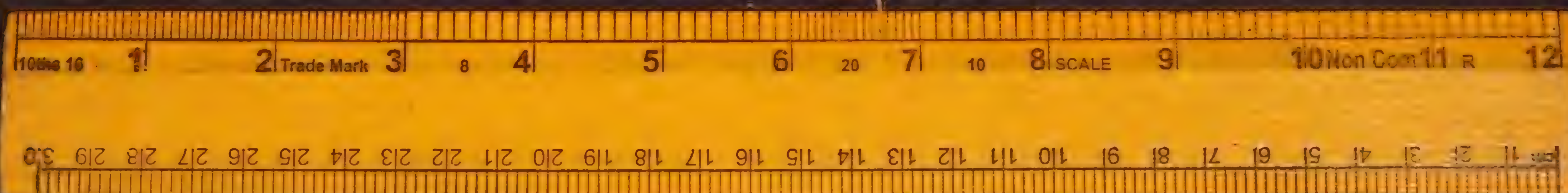

टीका । बहिर्नीलानीतप्रकाशानानामयवर्तयप्रसात्तेभेदसम्बन्धतो ब्रसात्प्रसूयणी
यस्यातस्मिन्मत्तत्रावस्थाविशेषेणानिन्मार्थयाहितेन निर्विशेषणीलतादिमा
त्रावभास कविवर्णन मनप्रव वास्यस्य स्वादो लाभेन प्रसूयणी द्विषयते नोपनयति ।
तस्यप्रसात्तवीहान्तश्वैवधारसाधमन्वोहीकियासामान्यादिव्यवहृतयः तदा
ह मयप्रसूयतयेति ॥ ॥ ॥ ॥

भित्तिनाम् पात्रनद्वयेवेतुतागर्भकल्पनाकरणोक्त्यासंभवात्सन्तो
 वृत्तावृत्तमिति शेषकित्वाग्रप्रारहकयो रिति दर्शयति वरि विपदिना तसे
 मन्नेन वाकोन प्रमात्रा सह भेद संवेधो यति शेषक विप्राप्ती व्यवहृतं मया को
 येषाम् तस्येति प्रमातेः प्रवृत्ते तमात्र प्रमातृविति प्रमातावाप्तमानं च वि
 कल्प्य विषये यदुत्पद्यति विविचित्राभियोजनाभिज्ञं देवाद्यन्तं क्रिया सामा
 न्यादि व्यवहरतीति वृत्ति योजनोक्तयेति मानवोक्तमिदं तादिना हेतु रिति वा
 क्यत्रयशेषः ननु कोनः प्रमाता नाम यस्य व्यापारतया क्रियादि विकल्पा
 क्ताः प्रनुभव विकल्पात्कंसेवेद न स तस्मात्समवयत्नात्तन्मिमांशव्याह
 प्रमातेव हीति सत्यप्रमाता भवेत्परत्वेत्यर्थः प्रागिति वचेदन्तः कृतं सतः
 प्रवृत्ति संस्कारे जिति संस्कारो हि प्रमात्रे कृतं यवसायीत्युक्तं न तत्वे दोहाय या
 नुभव संस्कार जयतामस्युते तथा न भवतीति मनस्यस्य चत्वारिदृशेत्यादि
 निष्ठादित्यतस्तथाप्यर्थव्याख्याते सूत्रव्याख्यातारमभएव अत्र सामान्य
 होत स संवेतं व्यापुलजयति सामान्यवृत्ताप्रणीत अस्मदप्रापति यावत्
 सामान्यमन्यन्ते इति सामान्यमिति व्यवह्रियन्ते अत्रेते तेषां तादिकं वस
 माणा सावकाशी कर्तव्य सामान्यवृत्तापि विहरणायाह विविचित्रा नानुगामीत्यल
 म् न तन्वावसे स एकक्या भासः किमुच्यताम् न तावत्तामास्यमिति त्वमेव वा
 दीः न च विषये घने नार्थलोको व्यवहरति सत्यं व्यवहरति प्रव्यवहरात्तु निदा
 नमर्थं क्रियार्थं हिलोको न चाभासमात्रमर्थकारीति एतदर्थयति तदर्थं क्रियाह
 तादिना च उक्तः शोकाद्योक्तः योगिप्राप्यस्य सुवर्षित्वापयेत विरलत्वमुक्त
 म् न तन्भाव एव मिलिषणीयेति सुवर्षित्वमिदं धातीति ननु रद्वेति किं चिद
 त्ति न वेति चिन्ता यां सदा भास मात्रेणाप्यर्थ क्रियासङ्गपरित्यागलक्षणा क्रि
 येते एव वसते चेत्तत् तथेव संचेदत्यत्र तत्कथमुक्तमाभासान्तरमिदं प्रत्याया मे
 वार्थं क्रियेति अत्रोक्तमाह देशाद्यादिना इह दान्ती सन्निविश्यते वसदा भासस्य
 लक्षणी भूत इति वृत्तातीत्याभासैव हि वेगैः सलक्षणायां सप्रयोजकः
 किं तत्र हृत्यम् देशकालाभ्यामाभासविना भाससहसैः संभेदपि खालत्वा
 एव पर्यवस्यति यतः नीलवसं विततं कार्या संस्पृष्टतन्मिमांशौ सामान्यवृत्त
 ताया एव स्फुरणात् इदं तदिति त्वे देशकालाभास संभेदः सामान्यवृत्त
 यतामृतं पृथक्त्यति ततः स एवान्तरंगः खालक्षणापापतौ एतदेवोपपादय
 ति नयोरेवेति देशकालयोः पूर्वोपरदिदृशेते न देशो ह्यस्ताहस्तादिलक्षणाप
 रत्वा परत्वे वैचित्र्यमुत्पत्तयति कालात् ननु पराणां तादिलक्षणा ननु परस्य व
 माभासानोत्पत्त्येव लने कोऽति यमो यत्तदा भासस्ताभ्यामाभासाभ्यामिति
 तः सलक्षणासमर्थं क्रियाकारीति चेत् ननु जगत्तु देशभास कालाभासौ

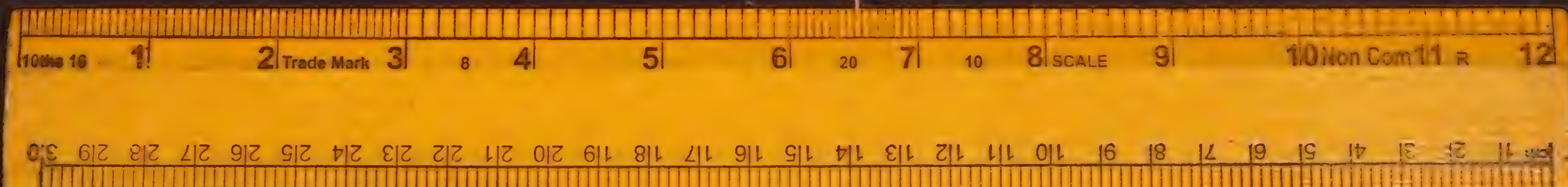
रूपदायित्वान्

याहस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयवार्तायां प्रश्नानां स्यात् पवंचास्मिन्नस्योत्पत्तिविशेषादिविशेषाभावभावात्सावसायो १६ ॥
 मानसे । सामान्यसम्बन्धक्रियादिविकल्पनामेकानेकावभावादिनिष्ठानि सम्पद्यन्ते । तदाहि तत्सामान्यदेशादिभिन्न
 स्वरूपेण सम्बन्धे च साकारोपाधि तया सम्बन्धो यन्नेका सासमा नितया क्रियायु नेकक्र निःक्रोश विवृत्त्ये न्ति धुक्तं ।
 वदन्ते च १६ ॥ ॥

मन्त्रः करणप्रत्युत्पत्तये । मायीध्वजप्रसादसमुत्पत्तये । लोकपात्रात्मयि । मातृप्रसादमयत्वायभिजातत्वरूपनेत्रे ।
संस्पर्शाभि । नक्त । श्लोकधैरवानस्या । राजः पुरुषः । प्रथोः पादद्वयादि । समन्वयप्रतीत्याराजपुरुषयोः । प्रमादयोपा
गातिर्युक्तमपि तस्यास्य विषयीकृतं तथैव तत्त्वा लसेव ततोस्त्वा नृयोपकारेण कमावरा सुसह्य मयि विमि तमिस्र त्वेकत्वं सम
न्यमयैकसंवेत्यपटायालम्बनवृद्धिः तदाह राजः पुरुषश्चादीति । अन्तः प्रसातदियोनयोस्तु समन्वयदैवं । नृक्तं
सूत्रे । एकप्रमातवि । अन्तेन्यान्तध्वज्येकपुनरिति ॥ ॥ ॥

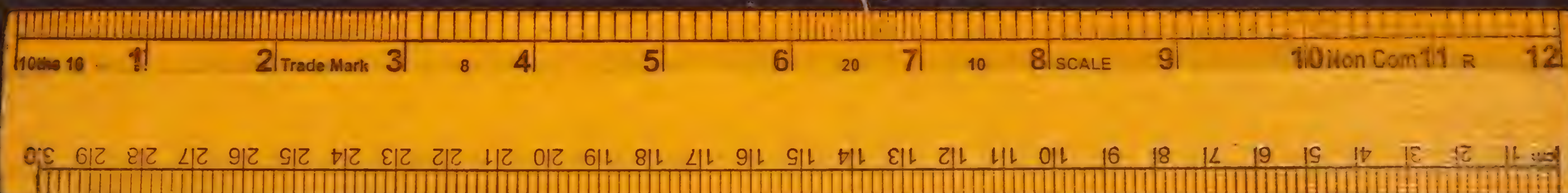

[illegible][illegible]

यमप्रबोधायवसेउतदवस्तुमात्रवभासः स्वरूपभेदेहिमुक्तामत्रा
 योभेदः प्रतिभाति स्वरूपकभासमात्रमेवमुक्तिगोत्रात्रवभासः चाक्ष
 षेइतिसमस्यापादयवराशेतिमन्त्रव्यम् प्रथमापादस्तस्यैः सति
 यः सामान्यसलक्षणात्वेनोक्तः समानानाभावः तदापीतिनेकभासे
 नाप्यनेकाभासस्यार्थः संप्रत्यतइतिकाराणाददर्शनेपीतिमन्यते तथा
 चेहेतुः अणुतेत्यादि तथाहितत्रभवान् आत्मान्तरस्येतात्मातदात्मैवा
 वभासतेइति अतएवेति यइक्तमेकानेकरूपोदृष्टीचाक्षेतावभातीति
 विलोकात्ततोहेतोरित्यर्थः स्यादितियुक्तासेभावात् तावत्तन्निर्गतवस्त
 वभासितत्वा आक्षेपस्यसामान्यावयवादेः असर्वसाधारणतयास्पष्टत्वाद
 पिसन्निधानात् यदाहकाराव्रतमूनिः दृष्टिद्वयसमवाय आक्षेपाणांसा
 मान्यानीति अतभिव्यक्तेरितिभेदात्करूपसलक्षणाप्राधान्येनेवप्रतीतिवि
 श्रमाणादित्यर्थः चेअति यद्यपिचटादिकमणवयविसंमतमेव तथाच
 वक्ष्यति निलस्यात्यतत्तिलादित्यादि तथाप्यमहमेतावद्भ्रान्तिनिष्ठा
 भिवैत्येकता परामर्शान्नकथञ्चिजैवशरीरेष्वभिचारेस्तीतिदृष्टपितुमेव
 नृक्तम् चटोद्भिद्गृह्यग्रामसेनादिवत्समुदायस्वभावोपिकायक्रिया
 कारीत्यादितिभेदपिसंभवना दालाश्वस्येतिनात्रवस्थानामेकानुसंधाने
 विवक्षितम् तस्यावयविविबुद्ध्यप्रयोजकत्वात् अपित्वेतावानहमयमयएव
 दृष्टादतावतामित्रेवतेत्येतिः संप्रविंशतीत्यत्रात्यर्थम् अतएवभेदितैरव
 यविरूपैराविष्टएकस्युक्तम् एवंप्रमेयस्यदृष्टोदयमेवभूतयुक्तत्वननुदो
 तदवभासस्युक्तम् अथतात्प्रमात्स्वरूपपर्यालोचनातोप्यवमेवयुज्यतेइ
 तिदृष्टायति पक्षान्तरपरिग्रहात् अथेतिप्रमाताचेतिमायोचितः सन्त्य
 नृवप्रतिचिखत्तवैजानात्याभासान्दृष्टमितिवाएकसुखेनापिवाप्यस्य
 तृतीयप्रकारदर्शयतिमसुअथदृष्टेणसंबन्धादीनांचितित्वसंगोदपीति ए
 कप्रचटूकत्वेनेकरसत्तात्सम्यवदेवात्रयुक्तकल्पनाविषयत्वम् सन्त्यस्य
 चवाएकत्वाद्याप्यस्यतदेवदृष्टेप्रसज्येतस्यपिसल्यम् नत्वेकवचनेतरि
 सामान्यमेकमेवावमहेतुसलक्षणाभेदइति तत्रतस्यात्समानानाभावो
 वेदपस्यसामान्यस्यप्रतीतिः अत्राच्यते यत्रापीति सलक्षणात्संयुक्तोहिका
 संगतिरातयेतारेः ननुतवहूतिसलक्षणातिसुरनिप्रतिपत्तः प्रतीतेः ए
 तदाह यद्यपीति अत्रसमाधिः तथापीतिकायापीति सामान्यमात्रमेव सह
 मिति किं तर्हिपरिसुरतिग्राह यद्यमितियोग्यत्वात्तामेकतामायक्तिग्राह
 दयोपरिवर्तमानाह साचननष्टेगाचोत्थिताव प्रगादृष्टीवापयाययासे
 वपरिसुरत्वप्रयोजनारम्यस्यच नसासुरेतीमेवेतित्येतेनप्रोक्ता प्रका

तद्विषयोक्ता । अथवा
 सतीवमशान्ति । असा
 तत्र प्रतिष्ठाता । अ
 मातवधिवत् । त्याभि
 वषाभिवाञ्जनात् । तत्र क
 ल्माकलमन्ति । अत
 यो । संवत्पादीनां वा
 वाहेन्द्रियविषये । तथै
 कानेकानां वामाश्रयि
 तप्रसंगादधिकृत्य
 विषयानिर्देशाः । आ
 वृत्तिवद्वृत्तवन्ननिर्दे
 शः । सत्तात्सलक्षण
 वभासहस्रनादी । वृत्त
 विभागाभेदेत्युक्तिः । स
 विवादाद्यैर्विद्वत्प्रसि
 द्धादीर्घाकादिशब्द
 लेपादिषु । खल्लक्षण
 पवित्राणां वभासप्रव
 पक्षवमेते । पृथेयव
 खल्लक्षणान्येनयनि
 म्माकाताय । यद्यपि
 गामिनिप्रतिनिधिकाका
 रवदंशेषु भावलेपादि
 खल्लक्षणवभासेन
 स्फुरति । तयापान्तय
 नानुप्रपेते । गवाका
 रमात्रेच्छायापिकसु
 रम्यतिष्ठेद्यखल्लक्ष
 णा । सद्वितीतवर्षात् ।
 मेकतमसामितानन्त
 गोदीयन्तादिच्छाया
 मेकमेकनिप्रतिपात । सत्य
 रागेश्च श्रुतिप्रयादिना
 पुल्लङ्घितखल्लएव
 लक्षणस्याप्यस्यतद
 भेदतत्प्रतीतिः । अतश्चा
 त्रियते । येन तद्व्याप्री
 त्यमुल्लङ्घिक । प्रतीत
 विपरीतमपि । खल्ल
 एमानय । क्प्रतिपत्ता
 प्रतीतावृत्तान्ता । म्मा
 कलमन्ति । ततश्चा
 त्रियतप्रतीतिरेकापेक्ष
 खल्लक्षणप्रतीतिः । से
 वसमात्मविषयता ।

स्वत्वाणामपि त्वारोहि । अथ यासां मान्यस्यपि
विषयने सस्य निषयमो न स्यात् । नित्यमानिष्यमप्रति
भास्यो रस्येव दिशेष्टः । अथ यद्विप्रति भास्येति तानि दादि
संसर्गमात्रप्रतिभास्योकाहुवर्मादि राक्षसैरख्य
तिभास इव ॥ संशोभते

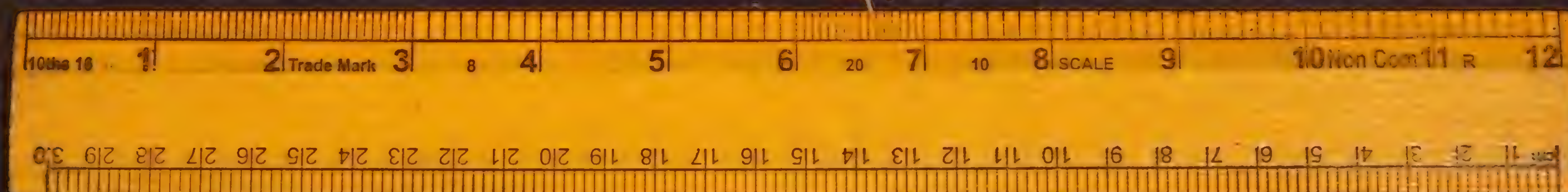
१ नवापिनेकेदेशात्प्राप्तम् । रसमात्रव्यवहारे । यिनस्येष्टान्यवधारितम् ।

इ सापाददि शतेः पितृत्वस्य मूलीकारतया साययीति सापीति सेवेत्यभाववृत्तावेवम् ।
मो ॥ नत्व वपावि नाद्वेषणातिथये भवत इत्युक्ते भवति अनियतत्वादेव सलक्षणाभ्यो विल
प्र- प्र- तोपि दानमपि तानि स्वलक्षणाणि अभेदेन सीकृत्वाणाम् अनियतत्वे पुत्रान्तरम
वि- वि- सात्र तिभा प्या प्रतति यद्विनामपदमद्युत्तमिदं तम् वातरा एकतममिति
२११ सतेना तोत्रा बापादः प्रथेका अत्राचामिति तमजय तदा इतरादिपादादनुदेशे
सुतं वेतया एकतममिति प्रतिपत्तेति प्रयोक्ता प्रतिपत्तादात्र विवक्षिताः प्रतीता तदु
मासाव्या एता प्रयोक्तृ रिप्रतीत प्रतिपादकता प्रतिपत्तिरिप्रतीतातेरुता एतदुक्तं भवे
वुपपत्त्या ति प्रयोक्ता कृष्णस्योपक्रमेण विहृदयस्थे यदा प्रावृत्तयोः कृतस्तदा पु
निः सन्नाति कृष्णायामपि प्ररुह्य प्रतिपत्तायां प्रतिपत्तः कपिलवर्गस्यपि यथा नयति
वन्नात्तानिप तदभावपि कृतिमानि तो भवत एव तद्युः नियमान्सात्कथमित्यस्य प
विकल्पितवि यते अनियमा अशेषस्वल्क्षणा प्रतिपत्तिरयत्नसिद्धा यत्रेति रथ प्रतिभा
आशानां । से अत्रा रमेवेति राजपुरुषादि संवेधन्या येन संयोगेनेति असमवायिकाराणा
एके देशाना मन्वात् ॥ द्यानिर्भासमानेन संयोगाभ्यो संयोगेवैत्यर्थः कार्य इव्यमिति यस्मिन् केवल
मन्वात् ॥ द्यानिर्भासमानेन संयोगाभ्यो संयोगेवैत्यर्थः कार्य इव्यमिति यस्मिन् केवल
वृष्टत्वा क मान्तरमेवेकत्वम् द्वितीयमपि तवायम् एतदेव स्फुटयति यमेपि एतदेव
त्यन्तामात्रं द्वापत्तरया दोदशीयति रथादिपुत्रीति संयोगोऽप्यनरिति एवं हितप्रतिभा
शीता बाह्या यन्निरहा सुस्मिदमिदं योजितमिदं सुचटितमिदं च मणामहकाष्टजोष्ट
वादिषि ह्यात् मृदादीति नतचट एष प्रतिभासः कपालातीमानियोजितातिभातीति नत
॥ अथ ॥ चटचेत्त्रादिप्रकाशेपिकपालाणाणादिकमेव प्रतिभाति अत एवम् येन दि
वेदमिन्नवस्तुग्रहणाकृत्येवेतत्पनिर्भासते अत्राह चैत्रेत्यादिना स्माभिरवयव ।
प्रकाशोपहृतोपितेकचननिः संधेयवयोवयविप्रकाशो भवेत्तेवावयवप्र
काशो देशेण भवतीति त्रुसः नवत एवावयवा एकाधिकक्रियाकराणां पाथिमे
दादयादिवेदकतयानिभान् किमन्योत्पेनेकेनावयविना कल्पितेनेत्याशेको
कप्रतिभासो ज्ञानपक्षवती यरतिदर्शयति यदि चेति अयनेति अनेन दृष्टम्
जातीयतया तत्राप्येकाभास इति वचनादकाशोदस्यति एकदेशमात्रकमि
ति दाक्षिणाभ्यो हितकरमस्य ग्रीवमात्रे सरति स इत्येकदेशः प्रथंतेति प्रम ।
क्षेप्रस्यतेति वैतत्यावभासाः यः पराणावयवमात्रमत्र प्रकाशः इत्यत्र हेतु कृत
सेन प्रस्यतावयवितोपि प्रकाशा आक्षिप्तः वितते हि भासमानमेकमवभास
माते येन तत्र दृष्टचेष्टवेत्यप्रतीतिस्तत्र त्वमएव एकत्वाक्षेपोऽप्यतो वितता
भाति तदयं विसृष्टो हेतु रिति वायुवादेपीति शुद्धेकाणां दृश्यते एवं किं पुनरस्मा
दर्शने इति यावत् अत्र वायुवादेशमात्रेणैव संप्रत्यक्षं यत्पूर्वपक्षित्वेन श
कते अथोत्पदितास्यादितोऽन्नेन असंभवमित्यादिना न च परिमसाव्यवधि
रस्तीति समाधीयते तदापि वेति एतदप्यन्तादृष्ट एवेमित्यस्य समाधानम् ताव

तत्रमात्रपुंजात्माकरभोक्तिरितिज्ञातव्यविस्मयस्वभावसुखमवालक
 स्यात्वासास्त्वभावः । त्वजनयेतदर्पक्रियापाधिवत्त्वादेवैकत्वसाधक
 स्वपक्षमपसंज्ञतिस्वेष्यति । तद्वतिविद्यतास्पलत्वेचयज्ञातिरूपमा
 एवुतास्तितावत् । तदेतत्कृत्रयेभानु । अत्राह अनेकमेति अत्रुतिपेचके
 द्वियुगापह्नुरासागमेककप्रतिभासविलक्षणस्पलरूपतयाभाति अ
 न्नरालस्यावासत्तदेववाप्रतिभानेनीलरूपमप्यशुक्लोदेविसुतएववा
 रसादेरिवातदित्येवद्यत्वात् । तदन्तरालस्याप्रतिभानादेवदेमेकचने
 मितिप्रतिभासोहरादेकचनेवतमितिवात् । अनेकमप्युपायद्वयज्ञाना
 रालस्याशुद्धोपमेवप्रतिभासपपद्यते । अविन्यात्सुलभमेकचनेमि
 तिवत्त्वस्या । ततः प्रतिभासुतिवाद्यस्यावयवीभातिप्रतिभासस्यैक ।
 साकारसंबदन्वादेज्ञानाकारलक्षणोषधमीनवाद्यमेति तथाभा
 सोयमवयविप्रकाशश्चिंतनयुक्तैरादितुम् एवं प्रत्यक्षप्रमाणोयत्परा
 दर्शितमवयविसिद्धौ । सर्वशृङ्गणमयवयवसिद्धिरिति सूत्रेणातशिराकृतम् अ
 यथाशरणकर्मणोपपत्तेरिति यदनुमानसङ्गमत्तदपिनिराकरोति ।
 हेतुमुक्त्यासिद्धीकृतं परमाणुसंघेयत्वादिना स्वभाववैविध्यमिति
 चरादीनां परमाणुबलैक्यत्वेन बलैक्येन तत्त्वानुवृत्त्यानुबधितयो
 ग्यादात् चरादीनां चयेभोक्तारस्तत्कर्मणातत्रापि पतिप्रत्ययः बाधवृ
 त्तमस्येत एतद्व्यावयविवादिनापि संयोगानामसमवायिकारणानोप
 रिहाणायपटनसंयोगादिसंभाव्यमानोदयविभागाभेदकर्मत्वस्या
 देतिरातमवश्यापेतमिति । एवं प्रसाधकं प्रमाणं पराकृत्य बाधकमवय
 विनिरादशयति । एकस्यादि एषस्वरूपागतो बाधकः । धारणागुणापूर्वप्र
 कृतमयमंभोवनापितमारुह्योकादीति यथेयवतन्वगतानिरूपणपर
 गतेचरूपमिति परमाणुसंयोगादिरूपवत्त्व
 चस्वकार्येणातिअधिकं विदुर्मिति तत्र तत्त्वत्वावसानात्पदेधिकारिकेत् ।
 त्यापानमनेभेदिति अत्र पूर्ववद्वे प्रतिविधानसुच्यते तत्र संज्ञेपेणातावत्त
 वेमेतदयुक्तीकरोति त्वादिना र्थावयवनेतएवदोषश्चिंतनसाधकभाव
 बाधकमज्ञावृत्तः । अथेतेदेवसुटयति । एवं चेति अस्मिन्नेतेपे स्थितस्य
 चः परेणाच परमाणुनां समूह एव संभवातीति युक्तं तत्र समूहप्रतिभा
 से प्रसिद्धेयदिभक्तावभासत्वमन्तरालाग्रहणोपहितसंयोगानाम
 समूहकृतदेवव्यापकत्वादेकसमभेदोद्भिद्यमानेव्यापकं तददर्शयति । रागी
 ति । तदनुपलब्धिप्रकृतेरुदयति यथेयचैवभावसंज्ञादिना नवयये

कतिना वभासै वैलक्षणेपाने कावभासोद्भूतः । शब्दे वमे कत्वा ने कत्विभजंते । योपं विज्ञावभासोदिततात्त्वा । सोने तत्ता येन तावदेकपत्र
विभागा ववभासा । लुत्तने कलंघय सिततरा तीव्रवभा सि । तेषां च तत्रैव वतः प्रतः पृथ मेकदेवा वभास कालेन कला
वभासा । तत्र वभासा व्यभिचारिवैतत्या वभासस्य यत्तास्यै तत्र प्रतिभासस्य काने कत्पत्रस्य चने ॥ ॥ त्रैवरे ॥

पारमापरसंवेद्यते
 पिवाविशालताः प्रमा
 रविशेषस्तर्वावेति
 वृत्तदीर्घा मोक्षपुरुषक
 नीतिप्रमाणाः प्रकाश
 धरुत्तमेतः दर्शनीय
 नताः रक्तान्दिरिषु
 पश्येताः । आकाशदि
 क्रमेणगन्धानेकाव
 यद्विद्वत्संन्यासः
 नित्यवत्तत्त्वाः तुला
 नतिविशेषः स्फुरिति ।
 प्रकाशः स्यादेवदाला
 पदितान्दिरिषुपय
 स्यते । प्राशुर्नीत्याः
 ज्ञानवर्मासानमेव
 यतिप्रेरणासन्ने
 तेष्वेवापि । पवते
 राशिगतानेतिनीत्या
 तः सनेकालेनैकीतेन
 विरुद्धमेवासात्माने
 वदुष्टमात्रेणवदुष्टमा
 निलान्दिरिषुपय
 स्यात्तत्त्वलिङ्गित्वा
 तन्निर्गुणवत्तत्त्वाः स
 यकावशाः सध्यन्ते ।
 नीत्याः दृष्टान्तिमसं
 वदुष्टविशेषः । पश्ये

३.
प्र.प्र.
जा टी.
५२९

तत्र शेष
रुच्यं
लंबो
खदि
नेक
स्ति
त्यन
नः
पा
ण
मी
या
भ
स
दि
मि
ते
न
भा
वा
मे
षे
ह
स
च
यप
वि
र्ण
त्वा
स
वम
सम
का
दस

[illegible]

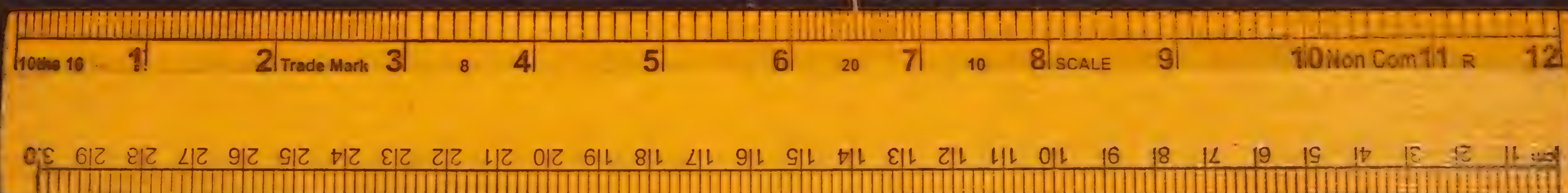
[illegible]

हर्षसत्तावाङ्मेवा
 विरोधापत्तिरुपैरुच्यते
 व॥ ८२५ प्रतिभास
 मेवाप्येतेनैवद्वारात्
 सन्निपातानुप्रसङ्गात्
 किंप्रयोगानुप्रयोग
 भोक्तृकयाज्ञासत्य
 सत्यतामेवः जातिनि
 सन्त्यानासाहाने
 नेकद्वाराण्युपपत्ति
 समेवाधिक्यसूपयो
 नितनुदुःखः सन्त्यापी
 नभूतानुपपत्तिः
 प्रमेवमप्यदिष्टः स्या
 त्पर्यधिक्यादिभिः भवा
 दवतार्थेन तेनन्भूति
 दृष्टिः॥ तद्विपर्ययः। यत्क
 त्परेष्वेवक्रियादिभिः
 तासांसागुणव्यपः

[illegible]

यनुदतइपयोभेदाभेदमयतास्मन्वासासात्पादित्येति एतच्चयद्यसत्वेकिमि
दातीसायमच्यते तेनयेभ्रंतिव्यवहारं करोति सपवरेन्वात्सङ्गहाकसूचि
तोस्मिन्नेपयोमोयुक्तावेवोतिरुद्रार्थः एवमवतारयति प्रतिभासानामेवेति
प्रकाशमानतेवसन्नेतियावत् वह्निकरागावह्येन्द्रियतदपिचेत्येकमभिलाषतां
स्मर्यमाणकारतयाह अपरेत्यदिप्यनेनसंगतम् सायीयमिति भेदपवात्रप
रमसात्यश्रितयावत् संवति अस्याख्यायाभावस्याधिक्यंनवेतपतानेकदृष
तास्तीकरागमिति कर्तव्यतमिति एवंभूततपयोगात्तः स्यादेतमेवादः उत्तरः
व्याख्यानेतुस्यैवकाभावः उपयोगस्तुसंबादरतिभेदरतिषिवम् १३
इतिमहासाहचर्यश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायाम्मीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृतिविमर्शित्याकियाधिकारभेदाभेदविमर्शोद्वितीयः ३॥ ॥ ॥ ॥
विनमः निबध ॥ ओकमन्त्ररूपान्तरमिति विकृतिरुपरातन्मम् अम्
तास्यमस्यजगतः प्रमाणभूतेषिवेवन्दे ॥ क्रियाशक्तिविज्ञेभेयमित्यभिधात
सम्बोधेपकमेसामात्पादीनांतत्त्वसुपपादितम् अयुनातसत्त्वेयत्तमेवोपा
यनेवितत्य तत्रपरसाधनेदिविषयत्वमेवेत्याप्याज्ञापकभावोयोजजजतिष्ठः
कार्यकाराभावअयोजरुतिष्ठः तत्रपूर्वभातमेयात्सयन्निष्ठितमन्त्रम् दक्षमा
णचसिद्यति प्रमाणधीनातिवस्तुतिष्ठ इतिप्रसिद्धमेतत् अतश्चतद्वत्प्रमाणाव
स्तुसमर्थोपयोगितयासुखेयप्रपत्ताचावपणनिर्णीतवैमानमेयव्यवहारेनि
दृष्टयितुंविमर्शान्तरंरसदशभिः नृदेरेदमेतादृगित्यादिभिरीणादिभिरीणा
दिव्यवहारः प्रवर्त्यतेइत्येतेः श्लोकइयेनवात्रप्रमाणातत्फलसदृष्टेनिदृष्ट्यते ततः प्र
मेयतत्त्वनिदृष्टपणायप्रप्राभासप्रमाणायाणरो नवनियमेनस्वल्क्षणामकवत्त्वं
कविप्रलक्ष्यमुनातात्पर्येणाविमर्शवतादाभासव्यवस्थेतिदृष्टोक्ततत्त्वसंगतोमि
य्याज्ञानतत्त्वमेकेन प्रमेयतत्त्वचप्रकृतमेवेष्वरवादचदनेइत्येकं मानमयफल
विभागः सत्येवाक्तदृष्टेप्रमातृपेपयते ततपवतास्पप्रमेयत्वम् यन्नाभगवमपि
प्रमाणासुपयुज्येतेनस्येत्यवहारमात्रसाधनेतत्त्वप्रमाणासितिप्रयोगेतिप्रकर
णार्थः प्रतिसूत्रैतथैतिनदृष्ट्यते यद्वक्तम् कियदिद्विद्वहोयनभज्जानाश्रितितन्निर्णीते
प्रमाणातत्फलसदृष्टेप्रसिद्धमेवावद्यते इदमिवादिनाश्लोकइयेन वक्तव्यादेती
लादिकमान्तरंचसुखादियद्व्यायस्यसामर्थ्याद्यवतिष्ठतेविभक्तानियंताम
यीदोतातिवर्ततेइदमितिस्वरूपेणाप्यतादृगितिनिगत्यादिविशेषाभतथर्मान्तर
योगेन तत्प्रमाणासि तावत्प्रसिद्धलोकेतन्त्रकिंसादिति विवेचकोपावहिम्प्रतिता
वदिदमापतति इहवस्तुवश्यादेवतव्यवतिष्ठते तदाहिममनीलेप्रकाशतेचस्येव
तितस्याव तदिदमव्यवशतव्यवतिष्ठते तदाहिममग्र्यच्चयदिज्जुक्तदिदमन्येना
न्यस्यार्गदर्शनम् तस्मादन्योसोसंविरुधः सोपिनिविशोषोनीलपीतादिकथंकारै

श्रीराममेतन्मयावृत्त्योपपन्नप्रमाणस्वरूपफलं लक्षणमाह ॥ इदमेतादृगित्येवं यद्वाप्यावृत्तिवृत्ते । वस्तुप्रमाणेतत्तस्यैव । स्वा
भासेभिन्नबोदयः ॥ सौत्तल्लक्षणाविमर्शनाम् ॥ देशकालाद्युपेक्षितानि । पक्वाभियातविषये । सति वस्तुत्ववापितानि ॥ यदायुताहि । व
स्तुत्वः स्वयं
एतिस्यादति
विशेषोवा
दवस्थाय
मानतासप्र
कृतः स्वतन्त्र
वस्तुत्वमात्र
प्रकाशितः प्र
माणम् ॥ ह्यवयवा
न्येयमिति ।
निर्मादिव
तत्त्वैवप्रमाणयो
भिन्नत्वेन तद्वप्रमातर्युपायुक्तो । विमर्शोऽप्युपायः । विमर्शमेतादृगुपायैकं कश्चादवाच्ये । वृत्त्यवृत्त्योपेक्षितवृत्तमेतादृगमेतत् । त
स्मिन्नाभातपदसामान्यद्वयेवस्त्विति । स्वकार्यकियाप्रोक्षः प्रमाणान्तरेण वापितस्यैव प्रसिद्धिः । प्रमात्वापारः । इति वृत्तिः ॥

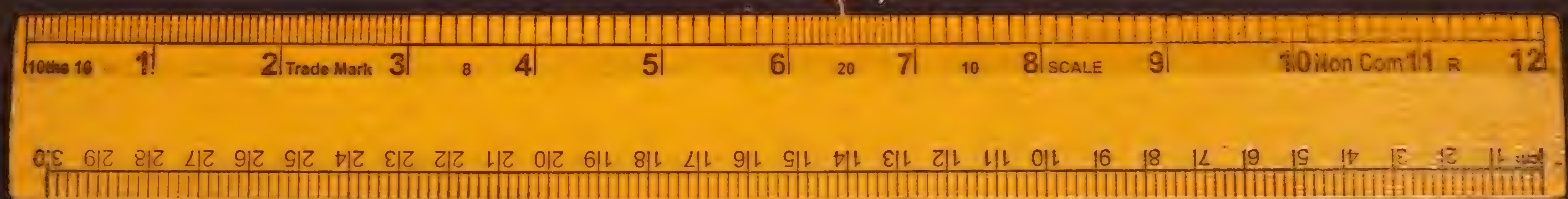

विभागे वावस्याप्येव तदसौ तीलोपहितो तीलोन्मुखो तीलप्रकाश इति स आभा
सो तीलस्य व्यवस्था एकः तीलप्रकाशस्य भावता यास्तिनाः पराव्यवस्था एकत
काचित् तीलस्य व्यवस्थिति रक्तस्य चेत्यकाशकथा भवेत् सतस्त्रिणीतादेशेपि न किं भ
वेत् संवित्तत्ता दन्त्याः विशेषास्तत्वं सततो व्यतिरिक्तस्य तीलस्य स आभासः प्रका
शः इत्येवाप्यव्यतिरिक्तताय दिग्महाप्रकाशादव्यतिरेकपारमार्थिके स्थिते पिय
तिरेक आभासते ततश्च देजातम् मृत्पाशुपतिपिंसको स एव यः प्रकाशस्यायमेव केय
वस्तुद्विधात्वा प्रमाद प्रमाणा प्रमेयोलासो यथोक्तं सिद्धपादेः उदेत्येकः समलो
कः प्रमाणाप्येव प्रमाद जयति तदेव हायुपापिंसको चवतोऽनन्तकालात्सुखसंवे
दनलक्षणान्माया प्रमातव्यतिरिक्तोक्तत्वं स आभासो वायुप्रमेयोन्मुखो
यावद्वर्तते तावत्समयगतदेशकालोपरक्ततया क्षणोक्षणान्माया नृपतपानव
तवोदयः संतस्त्रिनेव स्वशब्दाच्च एकस्मिन्नेवानन्तकालव्यापितिसाया
मातविसंख्येति न भो समातो मम नीलायवभासो यस्येव पीतस्येव पी
तायवभास इत्यादिना रूपाण्यः स एव प्रमाणा मितियतः स आभासः प्रमा
त्यतो सदापारः कारवत् प्रमेति चेत् आह स एव बोधात्मा भासो मितिः प्रमा
णस्य प्रमाणा मिति सेवेयः न च पर्यायता यतो वायान्मुखत्वेन प्रकाशरूपत
यात् प्रमाणा म् अन्तर्मुखत्वेन विमर्शरूपात्कवलं विषयो परागसंज्ञि
तेव शब्दलक्षणफलम् एकतिष्ठेद्विभक्तविजयित्वे विवेकिता हतफलः
ति तिष्ठते तथा तीलप्रकाशस्तदिमर्शरूपे तत एवाकम् तद्वशात्तद्व
स्यानादिति व्यापारत्वं कमेव हिकरणस्य प्रथमसाध्यात्फलम् व्यापारश्च
व्याप्रियमाणा कर्तव्यापार्यमाणा हकारादन्यात्मक एव युक्त इति सत्यत्वे
न प्रमाणा फलोपरभेद एव स्यायः फलफलतत्प्रयोजनपरपरीया प्रवृत्तिः
प्राप्तादिना व्यतिरिक्तं तन्मयता नाम अतो विमर्श एव फले तद्वालन बोधः प्रमा
णम् विमर्शश्च तद्देशकालविशेषाभासानालिङ्गितमानान्तरूपाभासविप्रा
ते जीवितत्वेनापेक्षते अयमित्यपि हि यद्वैतमाने परवृत्ता वनात्रमाह किं वृ
ता चेज्जयमिहायुना तिष्ठतीत्यपि यावच्छब्दः गोचरस्तावदेव वसराणिः याव
गतप्रत्यक्षात्मकवस्त्वात्तत्तापवत्तात् विशेषनिष्ठेत्याभासमात्रे प्रमाणा
स्य व्यापारः स्थानरूपाभासपिमिश्रणाभासस्वभावश्च उदेव प्रमाणा व्याप्रिय
ते तत्तु विमिश्रणाभासिष्टं न त्रेखरतग्राहित्वा दप्रमाणा म् ततः प्रमाणा वि
षयता भासः एव गोवाभासवर्गस्य वस्तुत्वम् स च विमर्शोद्विचंद बोधा उच्यते
न हलनमन्तेने तस्मिन् एव मद्युत्पन्नत्वात् एव अन्तर्मुखत्वेन विषयस एवोक्तो ना
न्यः स्वसंविदेव चात्र साक्षात्तात् तदेव न जतमिति प्रतीतेः द्विचंद्रमपि परस्य वि
स्मयादर्शयत्येव हासावत्ता कृपादिपात्रीकियमाणा एव द्विचंद्रविमर्शप्राच्यं

तदेवतेमानतत्प्राकारवलीपनतमप्यवस्तुनितमेवाभिसम्यतेति नत
उक्तंसेनाति एवेस्वार्थमवतारयति इदानीमित्यादिना अतएवेति यत्प
वमक्तमादिसिद्धस्तेति यवहितमपजीवनीयम् तस्यादोमाभूतनिर्देशः
एतत्स्येति त्रिकमपि आह अन्वष्टेगिकेति क्रियाश्रीकृतिस्मरत्ताप्रमेता
त्सकादनुष्ठादागता एकप्रमात्तत्तविश्रान्तिलक्षणावधाराप्रयोजनका
अयेजान्यादयः तेषां व्यवस्थापने आदिमिहेति येनानावस्यादिनापततीति य
वहित्येति तिनप्रमेयवदित्यनेष्टयमन्तलतएवयमेतयासायुक्तत्वं नः
नित्यत्वादिवस्तुताविशेषासंबेप्रत्यक्षेण मृत्युतेकामेकति एयस्युतात
त्कयस्तेविशेषावेति अत्राह नित्यतादीति नन्वविशेषावायतिरिक्तैकमेत
त्सुप्रमित्याशंक्या वस्तुमात्रेणेति संसर्गकत्वादिनापि स्थिमायाश्च सं
द्रूपमभ्युपेतमेवपदेकनिष्ठयतातुमसहसंसामानाधिकरणप्रतिपत्तिः
अयंचोदेवितोरोक्तामहाह्नुयति नन्ववित्तेवादिप्रमाणास्यलक्षणा
किमिहयुक्तमेवतत् नयत्तेलौकिकत्वादिति दर्शयति वल्लिति वस्तुवति
ष्टति यतोनादेवोक्तप्रमात्रपीतमिति प्रमात्रपीततातस्य प्रकटीकतेतृ
तोणा - योग्यावत् प्रमात्रपीततास्फुटयति विसर्गोदयेहीति विसृपत
तिणिज्यादशितः एवेतिष्टतिणिज्यापि प्रकृत्येवप्रधानमिति सा
त्रमपि यवस्यातमत्तत्तम् अयेवेति प्रमेयतामायाशक्तानीतस्य स
याऊलीकराणादिति वरिभूखतादेरानान्तमुवताया अवभाताया अणव
पलक्षणात् अत्रचेति सत्त्वेपितेन सिद्धे अक्षुत्रेवववभासः स्वप्रकाशत
येत्येप्रकाशते नन्वापितमेतत्संवेदनमिति किन्तुमेभायोतेनेवमिह
दिचेदादीति भान्तोवायेपि संवेदनमभान्तं सर्वत्रेति चटयति अत्रहीति
वायेप्रतीतिचक्षुरालोकवोधः संभूयजतितेपि वायेवोपपत्तावोपादेवं
द्विषानुविषयाकारतेति ततोयथाऊम्भकारवृद्धिप्रभवाद्दुष्टः ऊम्भस्य
त्रिवेशोपरंहृषयेत्र स्देशमपितथाचक्षुरपरञ्जकविषयाशमेववोधा
शंभान्तीकुर्यात् वाक्षषेवाराप्रतिभान्तसंवेदनेतत्सर्वदेवभान्तमिति
वाक्यसत्त्वेयः मध्यम्यस्तुवायेप्रतिभान्ततासमर्थताययत्तद्विहते
ततोवायेप्रतिभान्तमिति कृतः विषयाकारणार्थान्नदियात् आहतेचति
प्रमादिविषयेपरगयोगिनीतथाभवति विषयप्रद्वियेणमन्तिहृष्टेव
न्द्रियवृत्तिनिपतितावातथाऊयैदितौन्द्रियविकारेसमेवनेन्द्रियैकविभ
मः नन्वगच्छतचारुदशनादेनेन्द्रियविकारः अणवेष्टातेस्यविभमस्येदि
पिकतमकएवमाह नेन्द्रियाविकारोवेति दर्शयति तावत्सात्रेति इन्द्रियवि
कारएवकेवलतादिविभमस्यहन्तः अविहतेहीन्द्रियभवत्कामेन्द्रियको

विमर्शोदाघेहि प्रमात्तलाभाः। तदानीं मेकाते प्राप्ते। चित्तभास्योजनया। यथासाधुर्यो विमृश्यते। प्रमाजतथास्ववित्तुते। ताव
भास्यते। समावभासस्य वस्तुस्वरूपादिव्यवस्थायो हेतुस्वेवावभासस्य। याप्रमाजान्ता। तोयसुभावते। तदाह। सप्रमातः स
तेनेति। तोयं वहिसर्वकालं वगानी प्रमातुः। तस्वचरप्रतिभा। सायद्यविमया। प्राप्ति याजाली करणत्वेसा शिवात्मैदेन तद्विहास
यापिसम्बन्धितेन सिद्धं यव। समैवमवभासतदिति विमर्शान्ते। अत्र चरस्वदेन प्रमाणं। इच्चन्द्रादिप्रतिभासहवाः ब्रह्मिहा
द्वयप्रान्ते। बाह्यप्रतिचक्षुर्वैकारा। अत्र विहिते चक्षुः प्रमाणजनकं ॥ तमेवम्

३.
अ. प्र.
जा. टी.
२२४

सचावभासः पुनः पुनरुत्पद्यमानो । तदोष्णविस्फामेदत्तादूर्ध्ववस्तुयवस्थापको । यदानभवति । यथास्मृतिज्ञानाव
भासस्तदोत्तमं माणां । तदहो ॥
श्रमाणांसि सद्यः ॥ ॥ ॥ पूर्ववत्स्ति । श्रव
भासपदेयवस्थापको ॥ स्थितिरतिव्यपदे ॥ प्रमाणप्रमेयेद्यो
वस्तुवामेद
प्रतिपादनाय
तेनान्य
ज्ञिते

तेदेवप्रमाणस्यफलमुच्यते। यांयत्तदवतिप्रमेये। प्रमेयेदेहात्तदमित्येवैतादृशविनिर्वा। तथासुखापारप्रमात्तोह्लास। स्नेदेव
दर्शितं सद्यमिति। नित्येतिवेतिव्याह। सप्रवृत्त्यतिरेकवृद्धावास्त्विति। तदपेक्षयायं स्तुप्रस्तावेपिपुंल्लिगनिर्वाचः। वतिनिर्वाचोवा।
सहेवसर्वैःकारैः कारकतोपलभ्यते। तेनयथायां यात्तन् प्रमात्तलभा। सत्यातदेवाभासो
तन्नेषांयोग्यतामात्रमेव। सांअवस्थाविकल्पव। प्रमात्तविमर्षेणविकल्पात्ता सव्यवहारमापहं निवृत्तया भिलापसाधारणा
र्यतिथैकसाभास्यविवेकलेखनः। प्रतियायुः॥ तेनतन्त्रेवेकासासमेप्रमात्तत्वापार। स्तदहः। विमर्शभासनासुयार्थैककथाहवाच
॥ इति ॥

कदाचिन्नेकेकं वाप्यति । पर्वतदावधिक्कवम् । सर्वथाप्यक्रियासमर्थप्राणयोग्यतुषैवप्रमाणतयाप्यप्रवहः । तदाह । स्वकार्यक्रिया
प्राप्तिरिति । अतपर्वतप्रमाणान्तरंवाप्यं न समभवति । अथक्रियापिषोषकारितानमतिदिवाप्यं । नतुप्रतिभातंरूपं । कावेन्नाप्यः । तत्समवायः
तदाह प्रमाणात्तेति । क्रियाप्राप्त्याभावेतिवर्तना । दल्लेवैकं चक्रमिति । तंजनमिति । प्रमाणादप्यः । रोसादनेमेवतिह । तत्प्रति
नप्रतिभातीकरोति । तदाह । वापिपत्यैर्यति । अतपर्वतप्रमादव्याख्यैवस्यैरीदापितत्त्वस्यैरीकारणस्यप्रमाणान्तरेणवाप्यंयत्तत्त्वस्यैरी
प्रमाणान्तरिज्ञानमेवयत्तत्त्वस्यैरीकारणस्यैरीविषयप्रदर्शनीसुषुप्यस्यैरी । तन्निष्ठाप्यैरीप्रवृत्तौविस्वकौतौनैर्यति । प्रवृ
प्रवृत्तिः । अन्त्येतिनात्मान्तरादितिस्यापिभवति । पर्वतस्यैरीक्रियासमर्थव्याभासतानोद्यो । नत्वाभावाद्येतादृशस्यैरीवृत्तौवाप्यावाह
सात्त्व्यादरीनादेवविनिर्गम्येताप्यैर्यत्तत्त्वस्यैरी ॥ ॥

[illegible]

वल्लुन आकलानमर्थ
 कियालाभश्चतोपयो
 गी । तन्मात्राण्यनिश्च
 याश्चानुमानेपिमानत
 तोल्लिगासिद्धेः प्रापेण
 यथैर्यति । कचसिद्धे
 ग्रन्थिग्रन्थ मन्त्रोचने
 श्चार्पितमर्थकिया
 योगवस्तुसमावयव
 त्यापैप्रमाणस्वरूपं
 नानवयव ॥ येनेह्य
 पादेष्वन्ता । कदाचि
 उपपद्येयम् तेननुज्ञा
 लाह्यवर्ण्यं प्रमाण
 सन्निधत्ते । गृहगमन
 दोषप्रमाणं विलक्षि ।
 प्रवृत्तेः कृषीवलादी
 तेष्वनेशपादपितृता
 छादाविति । प्रवृत्तिनि
 रोध स्तवज्जन्मस्य
 प्रमाणप्राप्तिर्विज्ञेनीति
 सुवृत्ता सुवृत्तिप्राप्ते
 याभूतं न । विज्ञानोद्विग्नका
 सन्निधत्ते । पापेयस्योव
 प्रवृत्तिः स्यात् अनर्थप्राप्त
 निमित्त । अर्थानामार्तिता
 सुवृत्तस्योपकारोपेक्षतः
 विज्ञानाद्वाप्यनुज्ञात्सर्व
 निमित्तम् ॥

10th 10 1 2 Trade Mark 3 4 5 6 20 7 10 8 SCALE 9 10 Non Com 11 R 12

30.0 29.9 29.8 29.7 29.6 29.5 29.4 29.3 29.2 29.1 29.0 28.9 28.8 28.7 28.6 28.5 28.4 28.3 28.2 28.1 28.0 27.9 27.8 27.7 27.6 27.5 27.4 27.3 27.2 27.1 27.0 26.9 26.8 26.7 26.6 26.5 26.4 26.3 26.2 26.1 26.0 25.9 25.8 25.7 25.6 25.5 25.4 25.3 25.2 25.1 25.0 24.9 24.8 24.7 24.6 24.5 24.4 24.3 24.2 24.1 24.0 23.9 23.8 23.7 23.6 23.5 23.4 23.3 23.2 23.1 23.0 22.9 22.8 22.7 22.6 22.5 22.4 22.3 22.2 22.1 22.0 21.9 21.8 21.7 21.6 21.5 21.4 21.3 21.2 21.1 21.0 20.9 20.8 20.7 20.6 20.5 20.4 20.3 20.2 20.1 20.0 19.9 19.8 19.7 19.6 19.5 19.4 19.3 19.2 19.1 19.0 18.9 18.8 18.7 18.6 18.5 18.4 18.3 18.2 18.1 18.0 17.9 17.8 17.7 17.6 17.5 17.4 17.3 17.2 17.1 17.0 16.9 16.8 16.7 16.6 16.5 16.4 16.3 16.2 16.1 16.0 15.9 15.8 15.7 15.6 15.5 15.4 15.3 15.2 15.1 15.0 14.9 14.8 14.7 14.6 14.5 14.4 14.3 14.2 14.1 14.0 13.9 13.8 13.7 13.6 13.5 13.4 13.3 13.2 13.1 13.0 12.9 12.8 12.7 12.6 12.5 12.4 12.3 12.2 12.1 12.0 11.9 11.8 11.7 11.6 11.5 11.4 11.3 11.2 11.1 11.0 10.9 10.8 10.7 10.6 10.5 10.4 10.3 10.2 10.1 10.0 9.9 9.8 9.7 9.6 9.5 9.4 9.3 9.2 9.1 9.0 8.9 8.8 8.7 8.6 8.5 8.4 8.3 8.2 8.1 8.0 7.9 7.8 7.7 7.6 7.5 7.4 7.3 7.2 7.1 7.0 6.9 6.8 6.7 6.6 6.5 6.4 6.3 6.2 6.1 6.0 5.9 5.8 5.7 5.6 5.5 5.4 5.3 5.2 5.1 5.0 4.9 4.8 4.7 4.6 4.5 4.4 4.3 4.2 4.1 4.0 3.9 3.8 3.7 3.6 3.5 3.4 3.3 3.2 3.1 3.0

३.
प्र. प्र.
जा. ली.
२२७

इति युक्तिस्वरूपमुक्तम् तदग्रे योनिविद्यते योगिनिर्माणात्सर्वप्रतिबंधवि
न्त्यायाम् तन्वृत्तिरन्तर्मानेयदित्यापिकथमियमसम्बन्ध आ त्वेति श्रुत्वा
नम् कार्यादीतिकार्यसम्भावहयत्वं कार्यकारणसंयोगिसमवायिविरोधिवे
तिलेङ्गि-कमिति वाप्यन्वयकश्च एष इदमस्य कार्यमस्य सम्भाव्यकारणमस्य सं
योगस्य समवायस्य विरोधितियमनेत्येवम् तोयः कार्यादिभावः सुडलक्षस्
त्रयवधारयितमशक्योयस्य तथाभूतलिंगम् ततश्च स्वविवेचितमित्यादियुक्तं
तदशक्यत्वं नान्येव विशेषशिरोरत्नधारणसंपाद्यव्यापिविधेयवत् एवेत्यदपि।
नियतविषयकार्यादितमनवधारणीयमुक्तात्तदपि न सुदिति दर्शयति योती
नियोगितिर्मतेवा इदं स्यादितरहा लौकिकमित्यपि नावधारयिते शाक्यम् आ
गिति अर्थक्यापि वा सत्ये सामिन्नेत्यत्र ननु भूमस्य पातुरत्वात् ज्ञानादिवदपि
जन्मस्य पिप्लवतश्च न पित्रोर्भूमस्य एव न भवति यदिसादिहाप्यनपि जन्ममेवास्यापते
दित्युक्ते तस्मादसाविताशेकाह कर्मकारणभावश्चेति श्रुत्याभावात् कश्चित् यदि
हिकश्चिदपि निर्मासमेव हेतुमानदानयोगो नित्यमः पौर्वापर्यलक्षणात्सम्बन्धो
भवेत् यावता तावेव न केचित्सेविहिज्जस्मं मुक्तासेविदेवहितया प्रयतेस्वप्ने संक
ल्पयोगिनिर्माणादाविको वल्लेसेविहिज्जस्मावसादेव उपनियति प्राप्ता अन
नर्या नित्यमेव भासते तत्र ज्ञाश्रयवहारः कारणान्ता निश्चयश्च तत्र कृतो ये निश्चयः
अथानन्तरेणैव भूमेन भवितव्यम् तत्कालिकस्य दर्शनस्य सर्वज्ञापागात् भूयोदः
शनेप्यताश्चरसात् भूयो दर्शने च सामग्री मध्ये स्वात्मसन्निधानस्य प्रवेशितत्वा
न्मयेतावदेष्टाविशेषोपासावमनपि तिष्ठपद्वृत्तिर्भवति भूमस्त्यपि स्यात् पर
दर्शने पञ्जीवने ततश्चातिशयग्रामासौ गीकृतो भवेत् तत्सेवैभूमस्य किं रूपम् आ
ह एकप्रत्ययमशेषेति भूमस्य हि भूमाभासेतव प्रत्ययमशरीराद्भूमापत्ता ह एतन्ना
नन्तरता ताविकंटादिविकार एवेता एवेदिसन्निवृत्तेरपि किं रूपं यदि न्वायुन
न्तरता भूमादि पूर्वभाविता चेत्पतेन क्रमेणानवस्थानेनान्नाश्रये च एवेकंटादिवि
कारेपि भूमापेक्षया न्यूनान्नाश्रयत्वस्य कार्यापेक्षया चाविद्यानिमित्तकदाचिद्
मावेदंष्टा भवेत् ततश्च सर्वेभ्यावधिरश्मभ्यश्चरतस्वदर्शनात् न च यावत्पायावृत्ते
य एकदृष्टष्टावत्त्वः सर्वदा भवितुमर्हति देशकालतरायागप्रसंगादकस्वलक्ष
णावशेषतापतेः कतिपयव्यावृत्तियोनने च परिभाषितभावस्वरूपस्यात् कति
पयत्वे चावधिदृश्यः परामर्श एव विधितियमहेतुरिति चेत्तदिदमस्मड्कमेव।
पतेति भूमप्रत्ययमशरीरीयो भूमश्चि तत्वेत्कार्यपत्तत्कारणमिति एतदेशे
तत्कालपक्षेपश्चिदित्ययान् भावोऽशप्रविष्टमेतदाभासान्तरता तत्राकार्यका
रणभासोपिकेवलं नित्यताभासभेदा मिश्रणायासलक्षणाभ्यापने क्रियता
तामनन्ततदकारणत्वेतदाकार्यत्वेवाभूमाभासो न भूमाभासः अत्रोदाहरण

शान्तुर्वै । धातुकाङ्क्षा मध्यमवर्गः । धातुवान् विशेषोपाः कारणाकारोपावस्तमवर्गः । तद्विस्तारयोगेन कृत्मात्मैव वर्गः । कृत्कारणं
 श्रेयित्वा तु सन्नयोः कृत्स्योऽप्यफलं तयोश्च । तद्वन् । तथाप्यसौ रज्जुर्नाशितव्यवस्थानानुमानः । सुखतया । धृष्ट्याः । तन्मृगपान्
 समर्प्य । तदामय । वायिप्रप्रवे । ज्योतिषोऽप्य । निम्नप्रदेते । रविर्लक्ष्मिर्दिति । प्रसज्जान्वय । तो सप्रभु । विप्रमार्गः ।
 मवर्गान् वैलोक्य । वैकाल्येव । तथाप्येष्टमावनिर्गतमवस्थापयन्तु । विप्रमार्गः ॥ यथे । प्रत्यक्षोऽपि । विमर्शः । सत्यं सान् ।

माह यथैतिलोकस्थितिप्रतिपत्तिरहोमणिमंजः देः प्रभावाद्यद्विप्रय
यमविकलानदहतीति एवेयथाकार्यननियमोभावस्यतथाकारणो
पीतिदर्शयति शाल्लकेचेतिउत्पलकन्दमृणालकपरामर्शानिहतेअ
तजातीयेमेवतत् तत्कथंपरामर्शानिहतेअतजातीयेमेवतत्श्रितिनये
वीजायत्तदेकन्दहृयत्कन्देकदलीजलवायुपिनातद्विज्रमेवकन्दहृय
मिति तत्कन्दहृयद्वेकदल्पावपिभिद्येयाताम् तद्देदासुकदलीफ
लादीनामपिभेदः स्यात् ततश्चयुञ्जते अनन्तरं वाकाराणोकार्यम
नुमापयति तत्तत्पट्टणाणां तत्पेयथा प्रवहयोः कदलोः कन्दोद्भवः
यत्र तसाच्चाहेतुभेदस्तत्र प्रभेदोपि यथा तयेमेव वीजकंदोद्भवयोरिति
तद्विदिते स्यात् आयुनहेतुभेदेन सर्वत्रैव कार्यसात्तत्तुभेदस्य समा
नत्वा यथा च मरुदेशातिवासी गोमयमेव वज्रेः कीराणां त्वेति नियमान्तरं वि
स्तद्वहस्यप्यग्निमसोपि हि कल्पयेद्यद्यगोमयोऽग्निः स्यादयमपि स्यात्
त्रचास्ति तस्मादप्यप्यग्निगोमय एव भवति अथेत्यनमात्रमेव तेन कार
णतया कल्पम् धूमस्याप्यनन्तरं किंचिद्वस्तुमात्रमिति कीं विषयः ना
नतयोपरिकदल्पोरस्तुभेदः एतदप्युक्तवदतिदृष्टाणायतदस्त्विति असदा
पादितमेगीकृत्यापि न फलमिदिरिति दर्शयति तथापीति असाविति
भेदः तथा हि किमिदं गमाउदिताणवक्तुकामतायावचनमुक्तकरुणातत्र
तियथासन्नपिकारभेदाकार्यभेदो दुर्ज्ञानस्तथा सर्वत्रेति सुविवेचितमेवा
याभावादप्राकानुष्ठानोपदेशोयम यद्भवन्त एव प्राकृतजाते सोतिषा
पीयदीति किंच सामसर्वत्र कारणम् तस्योचमरुकारिवरोगोपि विचित्रो
भवत्कार्यभेदयदिविधे तत्सत्कारावन्तजयात्रेद्युषोद्योत्ययमाना
अन्य एव ते वज्रयुति किं कार्यस्य दानीहमतेति तद्विषयः तस्माउत्तमम
नुमानं मिति पीवरणपोहिणापस्योत्पत्त्याणां धायातिकारणात्कार्या
नुमानमेतद्योग्यतानुमानेवातत्रच प्रतिबंधकारणवात्रियति विज्ञेभा
देनेभेदोपि पातकरहेतुतेति तजानमानमनाहस्यस्योपरिहारेङ्गनामागस
एवागच्छति स्वच्छप्रसिद्धिरुपः तदारु तदिति प्रसेषान्नवतोमेति सावधा
नानाविधैकनोपि उच्यते नभीट्टाणां च आगमेहिनामायेष्टादूनसंज्ञान्ति
शरीरः यथाह भगवान्तनूतः परस्वबोधसंज्ञानयेष्टादूनोपदिश्यत
ति तत्रस्वबोधः प्रत्यक्षेणास्वमेवेदनात्मना प्रवृत्तात्रियेन ध्यायन्त एव
युतिप्रत्यक्षस्य चेत्तासां प्रतिदोषत्वे स्यात् तद्गमस्यापि तदापेतेदिसा
शोकीशमयति प्रत्यक्षेचेति एतत्सर्वविशेषां कहेत्सामान्यत्वस्यापि

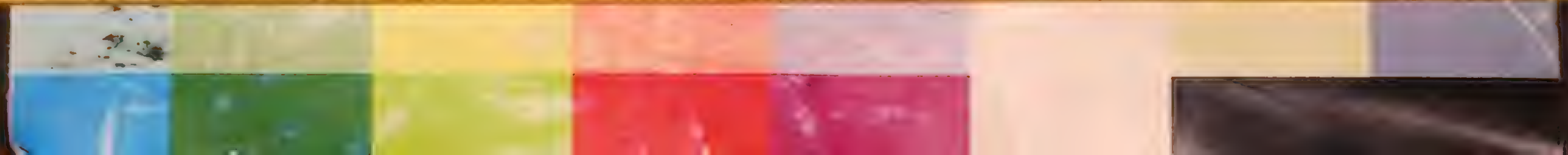

३.
म. प्र.
जा टी.
२२५

वाग्व्यक्तानकर्तृकानियतवत्त्वाच्च । प्रसिद्धत्वेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्ती । प्रस्फा । पारमेस्वर्यीशोद्भूतैव ।
नित्येनैव वक्तुमशक्तेरुपेक्ष्यते । ननु कुतश्चिद्वस्तु प्रमातृनिर्वाणमित्यापादयितुं शक्यते । तत्रास्मात्प्रसिद्धिर्वागम्येका
प्रमाणमेव । तस्यावच्छेदो बोद्धव्यश्चा तर्कवद्वा प्रसिद्धिः । सप्रयत्ना सम्यक् प्रमाणा ननु लीयते तस्यैव
धर्मानन्तात् । यत्तु शब्दसंप्रयोगविश्ववर्तनः परकीयवैलव्यमुक्त्यनौर्वीधितः ॥ अस्मि

प्रसिद्धं ननु वाच्यते । न तथा वक्तव्यं
इति हरिः ॥ यमस्य वाच्यं लिखितं
पत्न्या नोपेक्ष्य वाच्यताः
स्वित्तर्क एवाच्यते इति ॥ ३६

[illegible]

अनिवद्वाहि लोकप्रसिद्धिरिति वासुकिरुद्वाधिविशिष्टदेशेनवाधमाणा। प्रमाणम्। तथाचतत्रभवत्तुतिरुपिः॥ कामसागम
निःप्रमाणं निर्मितमपि लोकचारवि रुद्वांमाणं तिपयस्तुति। ततश्चात्र तिदशकालेपि सातिरोदुपि साधिकस्य सिद्धिर्नि
रोप्या। परमेस्वरीशरचितो सत्येववाक्॥ ईश्वराज्ञाहिवादोदयः॥ वर्य्य ॥

तमस्त्यास्यपञ्चः सामान्योक्तः परतः परस्वयं वेदात्मिकां ज्ञेयमहाभासी।
 रसन्दरीति योपेति मृगशीर्षोऽङ्गसारेवीर्योवाङ्मये पूर्वव्याख्यातमिच्छादि।
 प्राक्त्रियमयं ततोऽपरं परशक्त्यात्मकमानन्दयाम ततः परमस्तथाक्त्रियप्रति
 द्वाहृपपरमप्राक्त्रियविश्रान्तिर्यामतनुमः अस्तेतिगाम्भीर्यस्योदयस्यच।
 तिशयेद्योतयन्नप्राप्तापिभूतापिदेवादिविषयार्थसहस्रगर्भत्वमाचक्षणाः
 सर्वमासाविसेवादिनोवेदागमस्याह यथाहं सर्वज्ञानमयमिहमस्मि उभ।
 यीतिनिबद्धा अनिबद्धाच विपर्ययोतिरुद्धाप्रसिद्धिः प्राप्ताप्यलक्षणासम्भूत
 इतिसेमाद्यतेरितिस्मृत्यः तथाच शुक्रात्यभ्युत्थिमद्यस्यापेक्षयत्ताहं जैरित्या
 दिश्रुयतेरिति सापिप्रसिद्धिरेव सापिचाः नादिः अनादिकालभावित्योहिस।
 र्वाः प्रसिद्धयः तत्रतत्काचित्कदाचिज्जन्तिति काचित्त्रिमज्जतीति उज्जन्तनिति
 मज्जतेपबोदाहरणोत्पद्यति तथाचेति तदुपचारवस्तितिनामाक्षराणि
 आत्रमनोगोचरीकार्याण्यपिलिपोर्यतउपचर्यन्ते चिरतरवद्वज्जन्ताभ्यस्त
 यवहारपरिचयहृत्तिरोऽनपरमेश्वराज्ञानुवर्तिताया श्रीमत्सर्ववीरभर्गशि
 र्वायुतगतया तथैवसत्येनसामानाधिकरण्येनहा विमशेषवशादवशाद्यव
 द्भियन्ते हास्यचविमश्रीस्यसत्यम् ततस्तथाप्ययकसन्नापकादिहपवरप्र
 मुत्तवर्तोपचरितहृत्तिलिप्यक्षरयुक्तैववाण्यायकसन्नापहीरावसेकस्वदि
 रोगारतापनादिपुष्पावाः प्यायनादिकमप्रेष्याद्यभियायिधायिवर्णापचरि
 तेशवायोगेनवाण्यायितेष्यवासन्नापितेषुउलिप्याक्षरतादात्म्यविरुद्धव।
 ताहृपप्रत्यवमश्रीभेदप्राप्त्रप्रकाशसम्भावोमोपरुषाण्यापितः सन्नापितो
 वाभवतीति तत्रेश्वरेच्छयासम्भावोयथैवप्रकाशेप्रतिविम्बान्नास्तद्योविशि
 ष्टरणादि प्रकाशमयस्तथाविशिष्टरूपोपरागाविचित्रविमयइति कथमे
 वेप्रायाणामर्थासम्पत्तिंशब्दानाम् तदेवडाहयित्वेतिनदीनान्तरमाह तत्रा
 मनश्चेति वदुहोपनायादिविचारेजन्तनक्षत्रादपिमुदपिमुत्वेनामाक्षर
 द्वाभायातम् नक्षत्रमन्वकहर्जदिपुचक्रैश्चस्वरोदयमुत्पत्यतयागण्यते तज्जातौ
 वसेवादिहृदपवशात्तदिशकार्यकमत्वेनतस्माद्वस्यतदर्थोत्तमकत्वेप्रदर्पे।
 लोकप्रतिभासुत्वनापारुतथेति पशोर्मातापितृप्रायस्यययपीच्छातत्रया
 युता तथापीश्वरेच्छैवात्रसुखत्वेनविजृम्भते वास्तवतामययत्वात् उदाहरणा
 स्फुटीकृतमागमलक्षणोसर्वज्ञमन्वाचरयति एवमिति अत्रेतिवावहारेतेनेति
 ईश्वरेण अत्यथेतिनदधामेविनापतश्चरोयमित्यवसेतिसुत्रेविधेचित्सति।
 वदतिविशिष्टवाकरचनाभिः अनिबद्धरूपतथापानातिमहाजनोयुक्कर्त
 व्ययः प्रसिद्धयोतोवगः सपवसक्त्यः यथावेदान्तान्तेच्छादमः वैसरावद्यते
 भागवताद्याः यथाहवगहमिहिरः विष्णोर्भागवत्तमात्राश्रयवित्तः पशोःसम

वलेसनादभियेया अमिहोराणमममनीवाचात्रनिमित्तं । श्वस्यंथस्यात् । तस्मानिहोरापितयातस्प्रप्रतिष्ठाता । दिहोतापिवाकृत
चिदप्रतिपादना मेवमस्यदपिवाद्युयमानिरोधप्रसरतया । प्रतिनिष्ठामेसरमेववा । अमिवाविताभियेयसुत्रां । प्रतिपत्प्रुप्रती
तिमात्रप्रमाणपूना सुपनयति । तद्विहोत्रससुधु विहोत्रेकियाति नित्यानां राज्यादि पायादिहोत्रां चिक्रियाका नित्याव
हिहोरागमेवतया । सर्वप्रमादसाधारणतयाचपारमेसमीहृदि । तत्तत्प्रतनसुप्रममिथानवाधुपयतीमवदभियेयमपि स्वात्ताथा
साहाहृपयनमेवकरोति । नहिदमन्याभियेयंतस्यभवति । ततोमविवाहोतीर्थक्रियाकांतिनादिमंभुतवासाधुपयस्यताप्रासिहृष
द्वयवहारस्यमेसरवादीपाराकंवाता । तेनाप्रतिवेहोलाकंवातामहाजनामृद्धान्वाविहोतिहोवा । प्रासिहृसंतीयांअमिवाहितनियता
वदीप्रासिहृगोत वागमापिधाना । तेन

तन्नामनन्तवेषः शुभाशु
 भयप्रपणोपयोगवर्ति ।
 तस्यानुत्पन्नविशेषः
 वेषानः पुनरेतद्गतत्वं
 गतस्यैव तत्त्वज्ञानस्य
 न्ययोपपन्नान्त्यना
 मान्त्यस्योपेतः पूर्व
 नान्त्यसंकरवाच्यते ।
 तदामृत्युपक्षानुप्रवि
 धानेभवे । तदुपग्रह
 त् । तथाकायाकारद
 शितमाज्ञातस्यवित्त
 श्रित्तिनिशयः प्रमा
 नानुमानदिदम्पद्ये
 त् । नान्तरुच्यः ततः
 यमस्यैव तत्त्वदर्शाद
 व । तत्त्वानुप्रवर्गः

३.
प्र. प्र.
ला टी.
२३१

अहृषिष्यपयप्रयोण
 प्रसिद्धः प्रमाणाः । तत्रे
 वरासिद्धान्तवायेसम्
 विग्रीत्तवा । हृष्टे पुनः
 न्यत्तादिवायुसम्वा
 यो कयाः । तिगर्हत्वात्
 अतएव होलकैरेव
 विनिषिद्धसम्कसद्वा
 मनपेदेवातियत्ने
 कसुगवरादिभमा
 एषि । कार्यकार्यविभ
 गाभियाधियाधितम
 यान्त्रप्रवृत्ता । आगम
 चतुष्टयमिदं । तद्य
 चतुष्टयवद्भूतहविः
 इदं प्रपमिदं पापुमि
 त्ये तस्मिन्वदये
 आवागलंमन्त्रया
 एगमत्येशस्रप्रयो
 नमिति । त्रयश्रय
 मन्त्रोपागमआति
 त्रश्रया कल्
 वद्वानाहा ॥ ॥

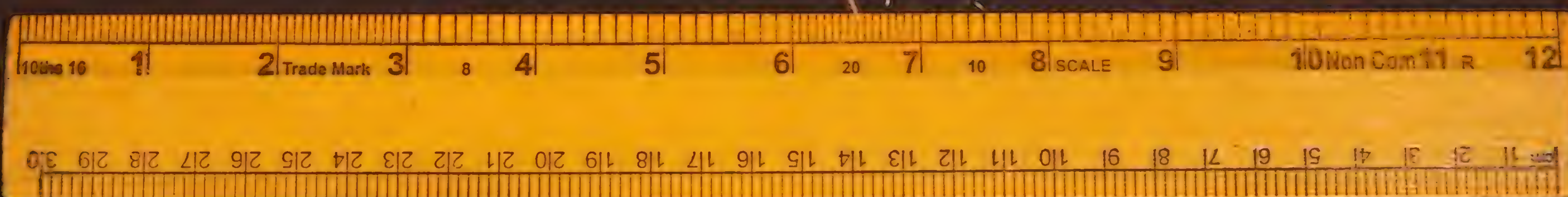
दाह आभ्रमिति निविचिकित्सेति व्यक्ते प्रतीते विशेषणम् समक्षे वानुष्ठानस्य
 तेनापीति आभ्रमेमेतेत अस्तेवेति नतनासीत्यनुभवस्यानपह्वनीयसमाह
 यउपदेशेणयस्याभ्रस्यसेवेपिज्ञानेप्रमाणात्तन्मूलतयात्रेनाभिषेकतो नैव
 मेषायविपर्ययाज्ञानरूपतयाभिसन्त्येतत्पदेष्यतेतथाभ्रतामवाक्योपदिष्टवस्तु
 सेवेदनादनुष्ठानपुरोपदेशपर्यन्तात्त्रिवर्तयितुंतेकेनचित्प्रकारेणन्याभवति
 शक्तः यतोसाधुपदेशपक्षत्राभ्रसम्बन्धितज्ञानेप्रत्यक्षपक्षत्राभ्रयत्नास्थितः ।
 यदामेनोक्तमप्यसाक्षादेतज्ज्ञानमिति तत्रासाधुपदेशेणभिसन्त्येत मयेवेतत्सा
 क्षात्कृतमिति नचबालोपि सात्कृतायुक्तिप्रतिशेषिकापत्तिवर्तनः यथाहुः
 परेषि निरूप्यद्वभक्त्यायेत्यभावस्यविपर्ययः नवाधायत्यन्तेपिबुद्धेस्तत्पक्षपात
 तइति बुद्धिपक्षपातनिरुद्धतमतयानुत्कृष्टतयायतिमप्राप्तमेवप्रमाणात्प्रमाति
 बन्धनतयापकमिति तत्सहवायत्रयवतत्रप्रमाणात्पमेव ततएवकियासेवेधा
 दिपियः स्यात्सोवेदितेप्राक् आगमः प्रमाणात्प्रवर्धितविमर्शतयेतिस्वभावः
 नन्वासन्नमस्यकथंतिश्रितमितिचेत् आह चेष्टाविशेषेरितितत्रापिप्रकाराय
 सत्तुविवेचनाकिंतसद्यते प्रतिचरणमितिपास्यामुवादः तयाहि पार्श्वानिव
 र्त्तचिप्रसूतेत्याकरणाभ्रताप्रसिद्धा नाद्यादादेः प्रकृष्टाभवादनेतुलोका।
 प्रवादपरिग्रहः तदाह चरणान्प्रवादइति अथेचाप्रवादः पूर्वोक्तभागमभेदे
 यथायोगेवात्मानादिद्वारेणानुगृह्णानि ततएवसर्व आगमआमोपदेशप्रा
 दृतभगवत्पतञ्जलिप्रार्थितभिः संस्मर्यतेः आगमस्यस्वरूपमभिप्रायप्रत्यक्ष
 रणगमसाक्षात्मानादलवमेयस्यदर्शितम् तदेवसेवादयितमप्यमंहरति तदे
 वमिति सर्वमेवेतिभ्यान्तावपिस्वसेवेदनस्यप्रमाणात्तन्पायात् उक्तक्रमेणेति
 आभ्यासादिना आधिमितिप्रतिभादुपवेदादिप्रसिद्धिरूपसंदादितुलोकप्रसिद्ध
 त्मकस्त्विणासम्यग्रूपमितिमेतन्नोभेनोत्पापितमतुमातस्यबाधकमेवप्रत्यक्षा
 मयोहियत्यकाप्येचविरूपेचतयथाक्रमेप्रकाशविमर्शसुवेनान्यापेक्षान्
 त्यप्रत्यक्षहिप्रकाशहारेणविमर्शात्प्रत्यक्षविपर्ययः अनुमानेतुतन्तरीयकव
 स्त्वनतरप्रकाशविमर्शापेक्षानुमेयप्रकाशविमर्शयोगादितिमापेक्षानाहरेयेप्र
 मितिः प्रमेयात् तत्रापिचनान्तरीयकताज्ञानेउल्लेखमित्युक्तम् नचवाच्यमार
 मेषिप्रवृत्तिविमर्शतत्पूर्वकसूर्यविमर्शतमिति तत्रापिसापेक्षतदिभवेदिति
 हिप्रवृत्तिविमर्शतादपरमार्थविमर्शनेकिंचित् प्रावृत्त्यस्वरविमर्शात्कृत्य
 तत्तदयमित्यत्रोपपादितम् नननसर्वरामस्यप्रमाणात्प्रमभुपेततेतक्य
 मस्यविसतिपदपति तस्यानपेक्षानैभवतात्तम् अभ्युपेतमेवेत्याहुः प्रसि
 द्धिरितितत्तलक्षणैतत्तापिछातेछाभादिप्रवृत्तयः किमत्रप्रसिद्धा अत्र
 प्याह चतुष्पादेति सीपीतिलक्षणात्तर्गतः नन्वितिहासपुराणादि

[illegible]

मोक्षमेतै ॥ चैत्यवन्दनान्तर्गोभवतीत्यादौ ॥ क्लृप्तोचैत्यादीनामर्थविशेषः
 प्रसिद्धोच्चारणयुक्तव्याप्तविशेषविशेषार्थोक्तयुक्तित्वादिज्ञापे ॥ तामि च
 तृष्णातृष्णा
 यर्थः प्रसिद्धातयः प्राग्विज्ञा चैत्याद्यर्थ ईदृ तृप्तासीदसि त्रामिदिना
 नेप्रसिद्धिरवशरामः ॥ नात्रान्युक्तिरिति प्रागुक्तमेतत् ॥ उच्यते शारम्यत्रायाम्
 गमप्रसंगः ॥ प्रसिद्धि

३३३

[illegible][illegible][illegible]

तत्तां ददञ्जातीयात्ता। तस्याप्यकावमेशा॥ इकत्वम् पक्षे मनुष्यादेः नास्ति

१०

_____

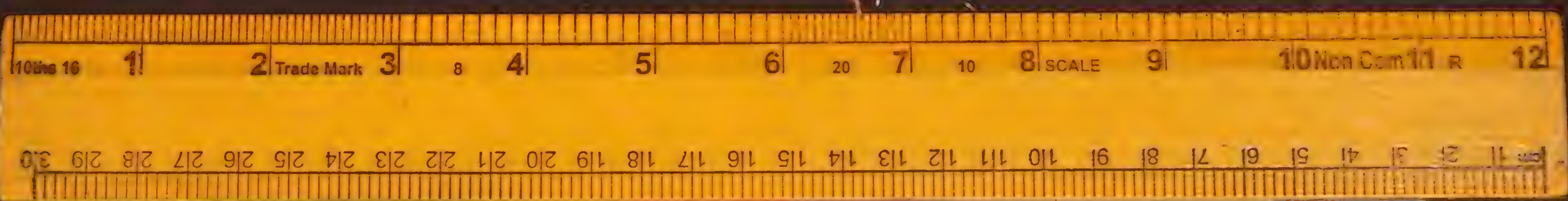
३.
प्र.
जा.टी.
२३७

सात्वतैवेकपराम
 श्रीविषयोपिनिश्चया
 पारस्य । स्फुटोऽस्य वा
 भासतुपावयवत्वा । व
 त्सूर्य्यक्रियय नयेत्
 येवमु (व्याकालगानिः
 । विज्ञयापारस्यव । वि
 षयावभासप्रवः प्रमा
 त्सम्बन्धितया । व
 सितः सत्त्वतुपावभा
 सोभवती तत्कं प्राकृ
 ॥ पकावयविदुष्यसा
 पि । चैत्तदेभिन्नका
 लगानित्वेन सत्त्वमा
 न्यकल्पते त्वसत्कं
 प्राकृ तथा भूते वा
 श्रिदुष्यसामान्य
 व । विविद्वेऽस्मान्तरि
 सत्त्वावात्सहस्रप्र
 तात्त्वमाणादेक
 स्मादेव । तदाह ।
 तिजप्रमाणादिति ॥

सिनोपित्तानस्य । दृष्टगदाहपुरुषसामान्यविषये प्रामाण्यसमुत्पत्तिप्रतीतिः । कृतः प्रमाणः । देकसामान्यविषयादवश्यं
 सेवचानेकावभासिनोपित्तानस्य प्रत्यर्थं दृष्टगद्व प्रामाण्यवेष्टय मन्थागगनद्विचन्द्रवभासिनोज्ञानस्योभयत्रसर्व
 थाप्रामाण्यं सेवप्रामाण्यं सेववास्यात्र त्रगगनपद्व प्रामाण्यं द्वि वन्द्यपद्व प्रामाण्यं मनेकत्वा वभासित्वेभ्य
 नस्यावभातेष्यनिश्चिते । वैद्वानां ज्ञापकत्वादौमाभूत्यामाण्यसित्तिपरावृष्टानपद्व ॥ प्रामा

दिप्रहारा
 अमरहितलो
 येहामस
 सन्निपसभाव
 हगनान्तशु
 व्याव्यान्त्र
 चैकस्मानिना
 माणादसत्राय
 ज्जेदाकाशिदिवा
 एवैल्लसाणमदि
 यस्सत्ताकाथीनरा
 वैल्लसाणनवा स
 त्तिश्रुप
 मात्र सोल्ल्या
 दिनिश्रपल्लसप्र
 माणात्तरा त्पस
 रसभावतात्वेक
 सप्रमाणास्याने
 कविषयतांविना
 कथंस्याग्निजिदि
 षयमात्रयस्य
 पनत्ती स्यै
 कप्रमाणास्य
 यममरश्रुणम
 नेकेनापिधाने
 क अमोत्यापे
 त नेक शक्य
 मवधारयितुं ॥
 संत्वर

सकलज्ञान
मयि यथा प्रतिभा
तमेव परमेशो ॥ २
न्यथा भ्रान्ते स्यात्
प्रतिभा ताच्चा न्यो
न्यविवेके नैव सा
मान्यावभासा इति
कथमनेकसभा
वैकवत्सिद्धिर्
एष प्रकृत्यवभा

३.
प्र. प्र.
जा. दी.
३५८

प्रमाणान्तरं पराम
प्रानोचैकैकसामा
न्याविषयतात्सल
लाभाभासाभेद
मवर्धयपरामर्श
मेदवलादेवाभा
सोपयोगादवभा
न। एवंसासात्य
मात्रपुनः प्र
चक्रयकामा
एव्यवसानम्
तद्वस्वविषयमा
त्रनिवृत्तेनप्रमा
णातामन्यावि
शेषाविशेषता
परिताता। देकप्र
माणाकृताविशेष
याविशेषार्थविष
याधुवीका। प्रेक्षा
पूर्वकारिप्रतिप
त्राणप्रतिवत्स
माणापिनोपप
यतश्चि कथमेत
द्वयस्यापनीय।
अत्रोच्यते। येषां
ताः परस्परविष
योस्पर्शिनो। या
प्रशलाकाकल्याः
संविदस्त्वामेवोपविहार्योस्ताभिः पुनरपला
त्स्वतिपरीक
ही। पवात्सात्प्र
वैशद्यमेवेतोपप
प्रकृतिभावाः समर्थिताएवताः ॥ ॥ प्रत्येव ॥

प्रमाणमेवस्यात् गगनमप्येववादिवेदप्रमाणमिति गगनमवस्तुत्तरस्या
लोकादिदृश्यवासंभवतदपेक्षयादिवेदप्रमाणमात्रम् अथदिवेदस्यापि
यस्यापारः पृथग्वरामविषयीति तद्विषयेषु प्रमेयेषु पृथगेवाप्यप्रामा
ण्यं नास्योपपत्तयेति नत्येकैकतात्प्रमाणामेकैकतस्वल्पाप
सुच्यते तच्चानेकवावृत्तिकल्पनीयपरमतापरामितिनेवप्रमेयनिवेष्टे
धर्मागमितात्मकवह्निसुलक्षणं हीतम् भवन्मतेप्येकैकस्वल्पापमने
कसामान्यमेलनरूपमित्येकस्वल्पापताग्रहावल्लादनेकस्वल्पाप
न्यापेक्षाः पिसिद्येदेव एतन्निराकुरुते अनेकावभासितेपिचेति ज्ञातम्
परामप्रान्तपुत्रप्रमाणपरिचितेवैपः अत्रहेतुमाह वौद्धमतेद्विगुणकत्वादा
भातेप्यतिश्रित्यप्यक्षयमाभूत्सामाण्यमिति अपरामप्रान्तोपिहिप्रामा
ण्येक्षणाकतेपि वाच्यतिरेकितयाम्हीतस्यादेवप्रत्यक्षप्रमाणम् न
चेतदिष्टपरम् ननुपरामप्रान्तपुत्रप्रमाणचेदियताकिम् आह पराद
शातोचेति यावन्तोषसमारोपास्तत्रिषेपेपिनिश्चयात्तावन्तएवेति नेय।
प्रतिष्ठाप्रतिभेदेनवर्तमानः परामर्शः प्रमाणमप्येकैकस्यावाहृतासामान्य
हृणयोप्यमवर्तमानेपर्यवसायति नन्वेतत्प्रमाणोत्तममस्ततावद्यावृत्ति
द्वयसामान्याभासानमेकस्वल्पापविश्रान्तावभासानामभेदादहीतः
सुत्यमहीतः कित तमहीतमप्यवधीयं पृथगेवप्रमाणपुत्रम् अवधीशो
हेतुः यतोसाववभासाग्रहाण्ताविमर्शवैष्टेनेवोपयुज्यतेप्रवर्तकत्वादि
ताप्रामाण्यभजते प्रमेयसुपसंहरति ततश्चेति पृथक्पृथक्वावृत्तौ प्रामा
ण्यपरिचयः स्वविषयेयकवावृत्तिमात्रम् विशेषाविशेषात्वेयज्ञासंरत।
उत्सयोधुसजातीयः सापिकायस्त्वैभूतेजातमप्यकम् ततश्चपूर्वोक्तैरे
तत्त्वदृष्टान्तान्तरसुदृष्टायासाणावप्रवृत्तिभवेत विधिद्वयार्थितया
विशिष्टप्रमाणोत्तमविदणप्रदृष्टान्तान्तरं तत्त्वयितावलात्पवृत्तिरित्युक्तम्
त्यम् अर्थापिसमर्थसंशयादोभवचक्रविदयिताकृतप्रवृत्तभावात् नच
कचिदपिकदाविशिष्टादृष्टमनेनकिं चित्यर्थसंशयायेवाप्यनभवेदितिप्रवृ
कश्चेन्नप्रवर्तते कचिदप्रवृत्तेरवप्रवृत्तकतातदानीम् तदाहप्रवृत्ति किंच अर्थि
तावारतमेनप्रवृत्तिमात्रं जलाकाभवति तत्प्रामाणिकः सापिचवर्तमानो
दृष्टान्तितत्त्वहीतनेभवेदेवाकृत्क्रमात्तदप्याहप्रवृत्त्यादियेषामितिमाग
तकतादादीनाम् अपरिहार्थ्यति सर्वथात्रासिपरिहारः तथारियुज्यते
तत्प्रिष्टमकारातोभूतमप्यप्रकार्यतोयजत्रकाराकेभवेदोस्यादिकेव।
सज्जतिः स्वभावएवसादितितत्सिद्धमकाराकत्वाभासानमसंभ्रमाभा।
सादेस्तादात्म्येनभापतेनाम तदेवतदुपगमाभासप्रमाणोपुनसिद्यति।

प्रत्येवमर्शभावनेचनासासुपादितम् ॥ ततश्चाग्राह्यपुनरेवचिद्विनामनोर्ध्वगमितायां प्रमाण। मृद्गमितामेवचिद्विनाम
रूपे। तथापितदमेतत्प्रकृतिपीसावनन्तरं। तद्विषयधर्मागमितास्त्वभावैकविषयासा। तद्विषयमात्रेप्रमाणमेवगमितासु
तुनातासभा
वसासात्मेव
समापिकाम
तायैव न
प्रमाणमात्रे
कमपिचसा
उपमतिनेशा
दिव्यभावे
सामान्य
विभाजन
चाप
मेकाग्रिवाहमिथेयंस्वल्पापतामापनमपि। सामान्यपुनरेवोपगमिप्रवृत्त्याभासेनप्रामितीतिप्रामाण्यसामान्य
विषयेवै ॥ ५५८

तथाहिग्राहकं कियतीति परामर्शवलात्परामर्शश्च पृथगेवेति दर्शितम् एक
ग्रहाण्हीतवस्तुविषयायावन्तः परामर्शास्तदवसिततावद्यावृत्तिमप्यकोषा
मेतिचेदेतदेवउत्तममेकग्रहणोनकियहीतमिति एतावन्तप्रामर्शोपत
ज्रहणार्थकालरूपपिज्ञानतरसुक्तैरिहसामासेवेति ततश्चकनेतद्वृत्तीय
नजेयंग्रहाण्हीतवस्तुपरामर्शात्साध्यवसायतिसुसंवेदनतयासुभेअपिज्ञा
नेस्वात्मानेजातीनामनाधिकंउत्तममहेतुः अतएवेदमप्युक्तमस्तुमन्यो
भवन्ममवर्तमानाग्रहणनन्तरस्वभावोहि सः अतथात्वेपुनरेकवारमपितथात
सायदिष्टेकवारमप्येतन्निवेत्तावैकालिकतायावगाता गलेप्रिष्टेनप्रतिन
शक्यम् किंचिदोषयसुपयोक्तमाहुर्वायोषजातम् ततएवतन्मात्रमितिमेतत्वे
तन्मात्रस्वभावेतन्मात्रप्रमाणान्तन्मात्रानुवृत्तिनेतन्मात्रलक्षणैधुमवमदेवै।
हिमस्त्रदिनेत्यादिवाचोसुपुक्तिमहत्समपिवैरादिवरदितवल्बह्निरुचितेग्रहे।
किंचित्कारमित्यस्मदर्थेनमेवश्रानुग्रहाणिताजनेनैजाग्रहाणीकर्तव्येतराह
स्माभिः पुनरितिउपपन्नैयुक्तमभिन्नप्रवृत्तित्वे परामर्शिकमेकस्वसेवेदता।
तत्कत्वेयासातादृष्टपः समर्थितासंविदः नचप्रमाणोक्तमात्रेणाप्येतन्निवेह
ति ततश्चासमेलनेनियताकर्तमेवसाधुपेयमितिवापयति अतवमर्शेतिसे
तिसंविद्यमाणमितिस्वसेवेदनलक्षणम् नत्येकैकप्रमाणतायासंविदास्वल्लादा
एतदहीतेभेदएवतात्त्विकीकृत्यतिसामान्यात्मान्मा सापवपरमाधैर्यताभा
सवस्तवदस्तुयति तद्वृत्तीतिदर्शयति एवमपिचेति अपराप्रिष्टोतिवाच्यभागा
ववाचकभोग्यभेदात्सामान्यरूपतयेवप्रधानमित्यर्थः सापिसेवितासामान्यवि
षयेवपतएकमपिसामान्यरूपतयाप्रामितीतिरसिद्धतिः एवमेवचेति स्वसेवेद
नरूपतयादेशेनसंबंधोपगमार्थवह्निरितिकालेनप्रीक्षावाग्निरितिद्वयानेराप
वनोसोदीपकोजलविरोधीति आदिग्रहाण्हीतवस्तुलनादिक्रियायास्तथायमवर्ग
णसेवेवः इत्यमेवचेति रदेजसहचिद्विषयम् ननुयतोरोतेर्यन्तानवगामिस्व
लक्षणामुच्यते तत्रकावार्ताआह यस्तनरिति तत्रमायाशक्तिवशादव्यन्तानवगा
मितामिमानः परम् अतुगामितेवतपरमार्थः तथाहि यदातावदयंभावात्सामा
यीपपरामर्शपदवीमेति तदायमिहानीविशिष्टोद्यमेव्येष्टेणसहमीयतरतिवा
कार्यपरामर्शोपेवेजातीयतयेवपुनः पुनरुदयोचितस्ततः सामान्यरूपतैवता।
त्रिकीमायीयतानुदयेप्यहमितमितिपुद्गापीदन्तायासंकेतानेपेक्षिणमात्रप
र्यवसितासापहन्तायामभिज्ञायोलीयेत मायीयतायाअतभिद्यत्तेरितिके।
स्यावसरः यत्रभेदस्तान्निकतोप्रतीत्यसोरोपावलस्तेस्तुतातदभिमानसात्रे
मायोत्पापितम् सर्वत्रहिदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शेतिनयेतप्रमादताया
यामेवविश्रान्तैरुपसर्वप्रमादताचाभिज्ञा एतदाहयस्तनरित्यादिनाउपपा

पवमेवविशिष्टेशकालद्वयान्तरादिसम्बन्धिताप्रतीतिस्तत्सामान्यतामात्रपवामिनेवेविषयेसामान्यरूपवप्रमाणो
देशादोत्तमान्तरुपेवेत्यमेववेयसम्बन्धप्रतीतिरुपपद्यतेतात्त्वण। यस्तनवेज्जतस्वभावसात्त्विकेतात्त्वन्विशेषरूपता
मायते। स
कलसजाती
यविजातीय
आहुतेतदपरा
दृष्टवेतदप्र
तिभातम्।
परामर्श
स्वभावभा
वस्यस्य
यादिनापु
सात्त्विक
परासृष्टस्याप्यहन्तात्वात्। तदाभिन्नप्रमेयावेगाहिमार्थ्यप्रमात्रनभियक्तेरपरामर्शकल्पत्वात् सायीयपरामर्शोपपत्ते
वासासात्यरूपतेव। परामर्शोहितयाविषयन्तविशेषरूपेव्यर्थेभवं। स्तथाविधार्थप्रमादताविश्रान्तिरूपोभवति। प्रमातु
श्रीपमा
दिताविमे
रत्नव ॥ ३५८

प्राप्ति
नमः
मै
सै
त
मा
ए
ए
त
त्र
ए
श
य
म
ए
य
पू
वृ
म
य
अ
अ
त
य
अ
सं
प्र

[illegible]

३.
प्र. प्र.
जा. टी.
२४१

यविकल्पः सकृद्विषयो नलोभवेदियवेदीच यदेवेभते वस्तु तव दपतेच अ
तपवेहेतुतादस्य दर्शनस्य प्रमाणमादिष्यः तद्वस्तु दर्शयति यस्मैवेति सैवे
नलकाप्यान्तरप्रमातः अनेकेति अनुभवभूमिका परिग्रहे स एवेति विकल्पभू
मिकावगाहने नविति सागता दिवदिना प्रायः कलादष्टष्टिपिंडः समर्थमेत
त ज्ञानात्मिकरूपताभावे सत्येका मेविज्ञाप्रयमात्रयोगात्किंचित्तरत्नादि
सक्तमेव प्राक् स्वदर्शनेकमेवापरयति स एवेति तथाचेति किंचेत्तर्थाः अनेका
त्मकमिति त्रयस्यादिमयम् बहुतरप्रमयतरा न्दोलिते स्वरूपे स्थिरीकृत
त्वेनोन्मीलयति एवमिति तत्त्वयति यावत् अर्थसमावर्ति एकैकाभा
सुदृशयर्थः एतन्नवदिननेन सचिते प्रमेयान्तरमप्युपक्रमयनेनार यदपी
ति विवक्षितं अनेकाभासात्मकमिति यावत् सैवेति दाहकादिहोकादि
प्रतीतिः उभयवापीति आभासभेदे पुनर्देकाभासचतुर्तिप्रमातः अतश्च
यत एवेवस्तुतः प्रमातेव प्रमाणं तत एवमिदं ज्ञानायतेत्यर्थः सैकाचतः
सप्रमाता चाक्षप्रमाता एतौ प्रतिपद्यत इति सैगतिः स्यात्प्रोक्षयेति प्र
मात्प्रकाशतादात्म्यद्वारेण भासस्येकापेक्षया एवमेवेति तत्त्वचानात्मिकियमा
णोयुक्तिरिति सुसुचितम् प्रमाणपरिग्रहीताभासभेदो ज्ञानात्मकत्वात्
युक्तिवत् अतएवनेकप्रमात्ताभासभेदो ज्ञाने यथा यथा सुदीर्घमिति
तथा तथैवाप्रान्तै प्रकृष्यते पर्याचविप्रकृष्यते एतदपि च भगवत्सातंशमप्या
रक्ष्यमाणैरेव विज्ञातमिति सैवमेवैव प्रमाणं तद्वक्तुं बुद्धिनीलमसंमोह
मादि अत्रापीति अन्तर्द्वारसायाभासमित्रीकरणभास एतदिति अनेका।
ल्लोकेकसाक्षात्कारात्मकं प्रत्यक्षम् तकेवलसाक्षादनुभवयोजनात्मिके
वयुक्तिः यावत्स्यति हारेणान्नभवयोजनात्मिके स्यति हारेणान्नभवये
जलोकासैति दर्शयताविततस्माववस्तुव्यवस्थापनमिव विततकालव।
स्तव्यवस्थापनमिव विततकालवस्तव्यवस्थापनमपीत्युच्यते इति दर्शयते
शरदिनादिना प्रमात्रेव तत्काले एकप्रत्यक्षरूपतां प्रतिपाद्य एवेभृतावि
ताकारपरिणामी प्रतीयत इति सत्यम् परस्य ते तत्रैव भवतीत्याह नही
ति तदिति निरन्तरपरिणामाभासात्मकेवलसत तन्परिणामचेदेतद
रीकृतं कसहि स्वपक्षे पक्षपातः आह तच्चेतदिति परिणामगतैयतक्त।
मिकेभ्यो नुभवभूमिहकल्पेभ्यस्तस्माच्चयति विज्ञेयकसंवेदनान्न
नायुक्तिवाचोयुक्तैरिति त्रयस्यादिमयम् नात्यप्यापतदिति यदेवतेदे
काभाससाक्षात्काररूपेण सत्पक्षे प्रमाणमात्मकम् एवेति तत्काल
वस्तव्यवस्थापने तस्मात्तदेमहा कल्पपर्यन्तस्य भासस्य वस्तुतां यवस्था
पविततदेशवस्तव्यवस्थापनया कोशयोजनदेः समस्तकालवस्तुतां

वनप्रभृति सदाशिवान्न भवनवर्गागतस्याप्यभेदात्सन् आभासस्य सत्यताम
वस्थापयति सन्निकर्षेणादिना अर्थान्तराणामन्त्यत्वे मरत्वे चाभासमात्रे वि
विद्यते यथोक्तयोः सन्निकर्षे विप्रकृष्टाभिमतं यथाभासमानयोस्तादा
भासते यस्मिन् ज्ञानेतेन यथा सत्त्वं सन्निकर्षेतेन यथा वस्थापयिते पाके
यस्तस्यते वस्तुनी एवते हे सन्निकर्षेतांवेति तस्यान्तरालवर्तिषुव।
स्तन्तरेषु पदस्य माणे धृते ह्यमानवस्तुदयमात्रनिष्ठितेनावपि यवस्था
पनयोग्यावमविद्यताम् तच्चेवेतदार नत्तन्तरेति सर्वत्र च हरेतादिग्रहणेन
रालप्रमाणप्रयोजकं मन्त्रासित्युपादयति यस्मिन्निष्ठिषु समयति य
अन्तरालवर्तितादीपवतादीनां ग्रहासमाव्यमित्यप्यर्थः सन्निकर्षमादिग्र
हणादिप्रकृष्येतापि चतारतस्य वस्थापयतः प्रमातृयत्नं नोवेचि
मिहृषीज्ञानं नानागत्यमित्यादित ज्ञानरालस्यताग्रहणमपि त्रयग्रहणमव
तदपीयति यतश्चिदयमिति दिग्दृष्टमितम् तस्येति पादप्रकारद्वयं न
नेदेशद्वयवित्तया प्रवाहदेशे गृह्यते यथा कलादास्यन्ते इत्यतिदेशात्
हृसाक्षात्कारात्मकपरिणाममिति तत्त्वमयग्रहणस्य नाप्यन्तरालग्रहणस्य
तद्वयति अनुभवप्रमाणयत् आत्रेदेशावचेत्यादिना तदेवेति इति तत्काले
तत्त्वकालभेदेन प्रतिपत्तिर्भवेत् साक्षात्काराह नचेवेति उमन्निदेशा
स्य हरेतेत्यतिकालमिति कल्पचिरेण प्रतिपत्तिर्देष्टा अतिहरेत्वे चित्तरेण अ
तउभयदेशमप्यती प्रवाहस्य भावो सौष्टोवपमवगम्यत इत्यप्यस्य स्यो
प्याह उमन्निदेशावस्था आत्रागतप्रमाणमपि आत्राकाशावकाशाश्रिया।
नपशविशेषागलितेनानुमानत इति तत्त्वानुमानिकम् तावदन्तरालग्रह
णस्य गतमेव तेन दिग्दृष्टादिहया - गतत्वेष्टावस्तुतां पादस्य दिवि।
शेषः कासेरतादिनाप्यतो नत्तदिगाविशेषात् समर्थिग्रहणकाले एवते
परिज्ञानात् चाक्षभेदीदेतादिमयोगप्रभृति कारणावलाकनपिनावपेका
रणातीति स्यायेत्यक्तमप्यतां सभावने संप्रयानिहृतेः नचेदिग्दृष्टावपान
हेन जति तस्यान्तर्ग्रहणविशेषाभवितास्य क्षणीकदृष्टीवदितोत्तरा
काश्रिमिदिगागतां प्रकृष्यात्तरेण पातिनामितलमकातरा सर्वथाता
वत्तत्तिदेशे पिरयतेष्टवुः तत्त्वय एवमदतमः अतश्चैवम् यदतिहरेदपिगी
तमाकर्णयत्वेति तारतम्येयतीति तत्त्वज्ञापितत्राग्यारसते यथातराह
यमागोन्तरालवर्तितरजः प्रभृतिभावात्तारवरावशादस्फुटति प्रतीयते
तथासती प्रसादेनारभ्यते तीव्रपिमप्यवतिरजः स्थानीयसंभावमानवायवी
यादिशास्त्रावशादस्फुटः प्रतीयतेत्येव तस्फुटः अनुभवसाक्षिकेवेदेय
निःशास्त्रापरिज्ञानायत एव हरेदुतिराकपिमानः स्युवगातेतावभाति तत

एव प्रवृत्तजनसंगतवचसि दिवसया मन्त्रस्य प्रवृत्ती एव तादृशता तेषां तद्वत्तत्परो
 दृशितस्मादिति दृष्टव्यं इति प्रमाणोपपत्तावलीकृतस्यार्थः ननु किमर्थं प्रवृत्तानां
 समासाभिधानं तदपि चिदेषा नरैरपि मप्रवृत्तद्वयमित्युक्तम् तावन्नेकालेन एव शा
 ब्दो वस्थात्वरुत्तु प्रथममागोवाते वैवाभताम् आरम्भे वा कोऽपि विरामावसरः
 सवेत आरम्भे च तद्विक्रमपि प्रवृत्तवा प्रसेगरत्या प्रोक्ताः प्रामयति अग्रस्थित
 एव चेति तेन च तद्विक्रमप्रवृत्तम् अप्रतिहत इति वाद्यादिप्रतीतिता देवविरम
 तीति यावत् येनेति प्राज्ञानां रजने तेन दृश्यताः प्रमातारो यावत् काले प्रावृत्तम्
 तात्कितावन्नेव काले मन्त्रादिदेशस्यापि प्रमातारः स्यात्तद्युः यदि स्थिरास्तौ
 भवेत् तैत्रेयवाशावन्तरमारभेत उभययापि युष्मात्तत्र स्थितस्य प्रमातारो वा
 गम्यतां नतिवर्तिते न चैवम् काष्ठपरस्य सेयोगादिप्रावृत्तः सतत्र स्थितदेववृत्त
 ते ह र्वर्तिभिस्तु पुनः परेषोरुक्तमनकाल एव तेनान्तरालवर्तिप्रावृत्त एवैकम्
 वशादस्यपि हरतादिप्रवृत्तामिति स्थितम् यत्तत्तत् प्रवृत्तस्योक्त्यादिततत्र तस्य
 बाह्यतिरिक्तस्य प्रवृत्त्या प्रतीतिरुक्ता मन्त्रा ॥ ॥ ११ ॥
 एवंप्रमाभासं विप्रान्तेन प्रमाणान्भावस्तु भावव्यवस्थापते कियते परस्परस्व
 भावतियमाप्यभासात्तादृशभासति यत्तन्मित्रप्रमाणानुपपत्ताकान्तम् विवर्हिम् ।
 विवर्हिभयभाज स्वसर्वदेनेन प्रमाणभासदृहीतग्राहिणापि मिश्रणां प्रमाणानां
 भावभाजा प्रसीयेत इत्येवं मानस्य प्रवृत्तौ प्रमाणोपयोगा उक्तः कायप्रवृत्तौ तस्य
 या प्रमाणोपयोगात्तथा दृष्ट्या दृष्टिं सृजानरम् सान्निहितः एवेति विशेष
 कः अर्थक्रियाकारिणा अपि विशेषाणां प्रकाशपरा मर्शमयचित्सृष्टपविश्रो
 त्या यद्यपि विशेषदृष्ट्या विधीयते एव तथापि मायाशक्त्या दृष्टीक्रियते इवेति ।
 विशेषसाम्ययाथे क्रियया यो धीतस्य यातस्मिन्त्वनलक्षणात्तत्कालमात्रोपयोगि
 नी ननु भावस्तु भावव्यवस्थापनवत्कालान्तरेण पुण्युज्यमाना वाङ्मनः कायप्रवृ
 त्तिः सा देशकाले सृष्टेः सृष्ट्यान्तरानुसंधानादी चान्यथान्तराणि बहूनि
 प्रत्यक्षाणि तेषां मित्रभेदे सति संभाव्यते तावथा प्रमाणसमूहादेव च न तैकेकै
 तः प्रमाणानि दित्यावत् यदि वा देवादि कानियान्यथान्तराणि प्रत्यक्षीभूता ।
 न्याभासान्तराणि तेभिर्नेस्त्वलक्षणो मतिरत्रिना प्रवृत्तिरिति सेगतिः अत्रापि प्र
 मेयवद्भवस्तु तेन प्रमाणसमूह एव तिमितमेवेनोक्तो भवति यदि वा पारमार्थि
 कदृष्ट्याभिप्रायेणो वेयाजता देशादिके ध्ययक्षे प्रमात्तु आभासयोजनया विशेष
 दृष्टपताया मपि मन्त्रोत्तेषां मेवाथ दत्तानां मन्त्ररिति प्रमात्तु भवति मित्रे
 यत्त्वलक्षणो तत्र प्रवृत्तिरिति न केवलं प्रत्यक्षकृतयोः प्रवृत्तावयंक्रमः अनुमा
 नतोऽपि या प्रवृत्तितात्कालिकी सापि प्रमाणसमूहादेव तस्य एवैतद्ग्राहि ।
 प्रत्यक्षमिग्राह्यान्मानेनातापतो दृष्टान्तमितावसाने चोपपद्यविविरु

[illegible]

मृहमयेव सर्ववृत्तिः प्रवृत्ता प्रपञ्चिके निस्थितमेव अनेकेषां दिता प्रवृत्तौ
 क्रमेण व्याप्ये मंदबुद्धीत्वं संप्रैत एकतामात्र इति आन्तरसम्बन्धेनेतेवेमेक
 प्रवृत्तिकारित्वादेकमेवा तात्किञ्चित्प्रमाणं मस्तिनेत्याह नतेषामिति विम
 यभेदेन ब्रह्मभेदमाक्षिपतावशेषस्वरूपभेदोपपत्तेरन्यः नक्षिप्यमशङ्कं प्र।
 तद्वैलिंगजवद्विज्ञानमात्ररूपस्यानमानस्याशीर्भा वित्तमर्हति इति समुद्भादेव
 प्रवृत्तिरित्युक्तम् ॥ १११ ॥ एवं विमर्शबलभेदे भेदभेदव्यवस्था तैविशेषस्य
 हि भगवत्कृतं देवत्वात् अमेत्यर्थम् इहानिको दोषार्थभेदोयः पैदेरुच्यते सावेम
 श्वत्वादेवोपपद्यते नत्वाभासमात्रबलादिति श्लोकद्वयेनाह इहानिकतेयेरादि
 ना प्रतिभासमात्रेण व्यवस्था कुर्वन्नाह रादौ सकला सकला वृत्ताना वृत्तस्पष्टा स्पष्ट
 रक्तकृष्णसंभारवपराङ्मूलादेभिन्नप्रतिभासगम्यस्य कथमेकता भजेत न नचि
 मर्शोपि प्रत्यभासजीवितकल्लोभिन्नपवसत्यम् अपरस्तत्रयोविमर्शोयपवम
 याह रादसकलोत्पष्टः स एव निकटे सकलोत्पष्टेनेत्येकलेन प्रमाणादुपेयाभ्या।
 समन्तात् एते प्रयत्नेयस्य पूर्वाभासोपेत्यामुद्यम्य तदेकविमर्शतादात्म्यावस्थिता
 वभासस्य तमवलम्ब्य भिन्नावभासश्चायानाजपि भावातामिति वारितमेकत्वमिति।
 तिसेगतिः भिन्नावभासेन प्रकाशोत्पत्त्या नतु प्रकाशतस्य स्वरूपपरमाया विम
 र्शोयमिन्नो येषां तैतद्व्यातेषां तत्सर्वदेति सत्यत्वमरेषां तथैः तदेवेति आयाभा
 सरूपस्य तस्य चेति विमर्शोत्पत्तयः फलस्य अतएव इति यतः प्रमाणावस्थानस्य
 सत्यभावव्यवस्था अपि तविमर्शोवाप्यं येव ततो हेतोः तत्र तिसेगताः तस्यात्वमिति।
 ति नतु तदप्रकाशमिति हि सापयाशरणमेवोत्तमप्रमाणवृत्तौ पनतम् न चानिद्या
 एकमेतदेति हते अन्तिकायामिति विमर्शस्तत्रोत्तररूपेति यावत् उत्तलने
 चयानेत्याभासेन स्ववैतिना परवैतिनापि वा तावति प्रमात्रे कवलौपनेतेन योजता
 संवोधते नेत्याभासस्योत्पत्तौ यान्तरे त्वलतदुपपत्त्या साधारणोपवचोत्सलने
 ततएव सुखादावांतरेना बोधोऽसहज इत्युक्तम् अस्यादृष्टाभासादपीति पूर्वया मगम
 यताभासमिश्रितादवलोकितं साराजतज्ञावभासमिश्रितादपुलभ्यते तावदा
 काशोदेषा बापेकजलधारणादिकार्थक्रिया तस्येति सासाम्याभासस्य इहान्ति
 कृतया इति व्याख्याय तत्प्रमेगादप्यप्यिवेति व्याख्याते भवमित्यादिना अथ
 मापेवोत्पत्त्यादिव्याचष्टे धमादपीति प्रसावन्तरेति विवेनेचैरः सर्वज्ञेमेत्वे चरादि
 भिः योगिभिर्भोवता प्रभावाद्भूतपरोक्षसंबेदनेः एतन्निगमयति तदिति तत्साम
 बाह्यान्तरतेयेति व्याकृतं तथेति पूर्वोक्तनीत्येति सनेसमीकपवत्सीत्येवाह
 यां दोषव्यञ्जकमेति विवृणोति सूयंत्यादिना रक्तोत्पलैनीलमिति दीपेन दृष्टं यत्र
 देवसूर्या लोकनेरक्तमिमेव भाति यद्यपि येन त्याय प्रकारेणातथेति तेन प्रमाणा
 वृत्तप्रकारेणादेषु न्यते इति वृत्तिमथुना सूत्रेणासंगमयति परोक्षस्य त्यादिना न्यथा

शब्दार्थसंज्ञानेन न व्याख्यात इति वृत्ते न च संज्ञेन साधुमेतत् अपि तत्रादिरपि सा
यद्युक्त्यादिकं निर्देशयति अवभासात् तत्रादिना अधिक उक्त इति सूत्रे अनेन ह्य
निकतयेत्यस्य वा शान्तरतयेत्यस्य चोपरान्तकथाशेषाप्रामिता अत एवेति य
तो वा शान्तरतस्फुटास्पृष्टमेतच्च दृष्टावुकम् येन सर्वधर्मसंग्रहस्ततो हेतोः
नतिवृत्त इति कृता तदपीति व्यञ्जकभेदाभेदपि परामर्शो कथादेकानि यत्वेभ्यः
स्यतत्रेताववाकाशस्य परामर्शो न प्रसक्त निर्देशः तापिसोत्रस्याप्यथाप्युक्त्या
र्थो विवृतः अत एवेहेतोरिति समन्वयः तन्मृगव्यादिको वृत्तिविहृतो भवति
रिगदिनाष्टवीकैवस्तत्त्ववदन् आभासमिति प्रकाशस्य स्फुरिकस्य संविदि
यह्यमिति वेदमस्य तद्वीलादिना ततो वीलादितत्र ह्युक्त्युच्यते तथैव प्रका
शस्य संविदिसंवेदने यह्यपनमेतन्नापहस्यते इति याजन संविह्यता सह मि
ति पाठे आबहमिति पाठे त्वयमर्थः यथा नीलादिस्फुरिकस्य ह्युक्त्या केवलान
संविह्यतां स्फुरिकस्यावहति तथा आभासस्य प्रकाशस्य विमर्शा एव त्वस्यता
मावहतीति मय्यवप्रधानम् ॥ ११३ ॥ तन्मृगव्यादिको वृत्तिविहृतो भवति
येकपात बाह्यान्नरतेतत्रैतिकथंमेकास्य अत्राहस्त्रोतात्तरम अथ क्रियापीति
सातावत्त्व इत्येनं भवतीत्युक्तम् अत्र ह्यमृताः पिचनमहजाः नन्यापेक्षा ईश्वर
स्यानि यस्येत्तापात् तेन तस्या अकारणत्वात् तस्मिन् वस्तुत्वे वस्तुत्वं नान्न बाध
वितमहेतीति सूत्रार्थः उलोवा एव वटादयः ते वा वाद्यस्य स्तब्धतायाः अथ क्रि
या तथा विरहपीति वृत्त्यर्थः अस्यात्त्वमिति अभाव इत्येतच्चटस्य प्रदेशोक्त्या त
त्त्वभावोऽस्मत् भिद्यमानस्तत्त्वभावः वस्तुत्वेन तौ तस्येव वटपटाणलया कुर्यादिति
समन्वयः परस्तादिति यदसत्तदमदिति प्रकरणोऽस्य आभासभेद इत्याभासविशेष
ये सामान्यरूपे विशेषास्तनिवा अवभासान्नरमिति सामान्यरूपम् ॥ ११४ ॥
विमर्शो कथादेकं यदुक्तं वस्तुत्वं तद्व्याप्तिवृत्तान्ताभेदाकारित्वादिति प्रमेयावहमा
शोकालम्बम् अजततया यद्यपि अक्षि रजतस्योक्तं विरहपते तथापि अक्षौ यद
जतमिति भातेमतो विज्ञानेन तस्या स्थितिस्मरजते को नतिरुक्ता वासनात्वा
स्तत्त्वसर्वसाधारणपतविक्रयादियोगान्भवति तस्य विमर्शस्योक्तत्वं मानत्वा
त उपाधिर्देशः अजतमिति देशरूपतयोपरं जकसमावायाश्च ज्ञादः संवादात्
लतस्तत्प्रतिपत्तमत्तविमर्शस्यैवो त्रैदंरूपं रजतमिति स्मरवर्तने भासत परामर्शो
नात्सकं संवेदने तद्विपत्तो संवादः यथा च मानसे भवेत्तथैव द्विष्टिकसंज्ञेति भवेत्
द्विचिद्रेन स्थितिः यत्तच्छ्रुतान्ताज्ञातो यानुभादेशा विरहकज्ञानस्याभूते विमर्श
त्वात् उक्तल्लोकसद्वृत्तित्वात् तन्मादेशादितो यच्छ्रुत इति सूत्रार्थः रजत इति स्मर
जते शुक्तौ चेति रजतत्वेनाभ्यवसिता याम् द्विचिद्रे पिबुदिसिप्यतिवृत्तिर्यो

जन्तु सृष्टार्थमवतारयति तथेति भेदेनयः प्रतिभासस्तदनादरेण सङ्गोक्ततया
तदिति विमर्शोक्तमप्युक्तमिति नायेसत्यासन्नविषयविभागात्कमीत्यर्थः अतया
मेवामसन्नता प्रमेयशेषभूतमपि सृष्टप्रधानप्रकाराणां प्रमाणा प्रमेयभावां
पयोगि प्रमाणात्तद्वशांशेषभूतत्वेन योजितम् उपपादयितुमिति सत्यासन्नत्वे
स्य विभागताः वस्थापयितुं रजतसामान्यमितितरेषां कालादिसामान्यजन्तु
भासमात्रम् तद्वत्त्वज्ञानमिति चेत् तत्सलक्षणभासरूपे तथापि कथं भ्रमः
आह ते चेति तथेति क्षेत्रज्ञनिमित्ततया आख्यातमेव च भ्रान्तिरिति विवर्तित
व्योते अस्थेयमात्रे चेत्पादिएवमेव निर्णीततमम् तन्मेवादाभावात्कथं भ्रम
नन्तेत्याशङ्क्याह प्रमाणादिति अत्र प्रमाणादिप्रमाणलक्षणा विपर्ययाभाव
ति भ्रान्तिरिति चेन्निरूपयितुं च येषां पीडयितुं करोति तद्वत् चेति अत्रापीत्यादिना
अस्त्ववमिरान्तेन ग्रथेन अस्मेत्यादिभिराख्यातिमसाधारणाख्यातिमन्त्र्य
क्रियाकारित्यातिविपर्ययात्तच्चक्रमणपर्यवसायकत्वं न स्यादिति
दिना तामसाधारणतां विप्रमण्य आख्यातिपरमार्थतो निर्वाहयिष्यति एता
वन्मात्रेणादिना विरुद्धमिति प्रकाशमानत्वं मेव सन्नमितिकथितम् ज्ञाने
त्यादि अत्र वक्तव्यशेषे यदस्ति ज्ञानादिबलतया भूतमप्यदि तत्साक्षादिव
स्य वक्ष्यामाणा न्यायसामानादृष्टयगतम् तदपीति यदेवेभूतेनियते इष्टमेव
तादृशितम् तत्कथं केन प्रकारेण प्रमाणास्पेक्षे विधितुमिति दानस्याभावात्
तमेवाह येहीति तत्रेति एवेस्थिते एवमिति असाधारणकत्वं भावेन दिति र
जतादिवीजकं दान्ते दकन्दाच्चाकदली एकजातीये वस्पर्शापयोगात् स्वसि
नीचहरीतकी नीलोत्पलकन्दे च कन्दजंगोमयजं चेकजातीये मेव अन्तेति
विमर्शकमेव सर्वत्र प्रतपतीति यावत् अत्राभाभूतमेवेति अभिमता र्थक्रिया
शून्ये प्रमात्रतासाधारणोच्यते अत्राभाभूतमेवेति विपर्ययात्तद्व्यातितादर्शयितुं यत्पुनर्
तदेव स्पष्टयति विशिष्टत्वादिना दृष्टान्तमेव च दयति तदीति कारणात्पादि अत्र
दृष्टान्तवदनेपि वैयर्थ्यदृष्टान्तमाह यथेति पुनरिति अत्राभासकालापेक्षया
भूयस्त्वर्थः शुद्धे तेनेति ज्ञानादिना तदुपदिकारणात्पादिनापि केनीत्यादि
भ्रमरहितपयोग्यमात्रतात्पादिताशङ्क्याह केवलमिति उच्यते मेवेति आपो
दिकाव्यपदेशानवन्तसन्नामयथाकरोति यथानदसत्माके सवर्णसदिति
एतदिति प्रथमानस्य प्रमात्रत्वरविषयत्वमपि रूढेन प्रथयति तद्व्यातिताप्रथमा
दर्शनाख्यातिरूपयुक्तत्वातिरेकभ्रान्तिः यद्यपि सर्वे ससारकथास्याभ्रान्तिस
प्यपि सत्स्वप्नोत्सफादृशितया येन मायापदपि भ्रान्तियवहारो यस्य तावा
त्यपि समुच्चितापयोगिणां प्रत्याविरहात् तन्मप्यतद्विरुद्धः किं कदाचित्

यते मन्मसिताह स्वात्मनीति निश्चितस्मिन्मस्त्वत्ता उपपद्यते तेन त्रयोषोऽथः नाय
मिति के प्रादिः इह पुनरिति स्वमत्ते एव विधेयं वेति आद्योक्तिरिति सिद्धिर्धर्मरूपा
एवं विधिरैकाभावे विचार्यतादात्म्याभावमपि विचारयति वृत्तः परेनेति न।
न कस्मादपरास्त्वृत्तातेः चोन्नतोन्नतिमता नन्वीश्वर एव सापिवाद्योन्नतः
प्रत्यभिज्ञानपरा मणीभावनाभावितस्वातेः प्रत्याप्रावते प्रमात्रतायामाधारा
त्वेनेति परतः इति सामानाधिकरण्यपूर्वसामानाधिकरण्यत्वात्समाश्रयः परत
श्च श्रुत्यात्मावर्तनरूपो न ज्ञेयस्ततश्चार्थः यस्मैवेति वृत्तस्यैकात्म्यमिति परे
नमह तस्यैव वृत्तस्य परे स्वरूपात्वात्प्राप्तमिति प्रसवमणीवलात् अतएव हि एतदर्थ
वादिन इति रताभावे भवविशेषात्तामस्य एव साख्यातिरूपेण भवतेः मितः
संख्यातिविपरीतत्वातिनामयेयाधानमपि प्रतिभासप्रत्यवमर्शवन्नायातम त
थापरमार्थवस्तुबोद्धतमस्य मित्याह तदेव मित्यादि आद्योत्तरवत् भिन्नित्वं स्वम
व्यवहार इति दर्शयति वस्तुतास्त्विति आत्मत्वातिरूपत्वेन भिन्नित्वमिति दर्शय
ति आत्मत्वातिरिति न किंचिदधिकामात्मिकत्वं हि चेन्नानादोस्तरेखातिरिति
स्फुटं विद्यापकमत्वातिरूपमेव वक्तव्यम यच्च स्फुटित्वात्वातिरूपत्वं न भवेदिति
भावः मरुभवेमेष संसारलक्षणात्वातिरेव तत्र मिति प्रथयति सायाव
शादिति भेदप्रतीतिरिति विधृष्टा अत्र हेतुः भेदस्यति प्रकाशमानस्यानाय
न्तप्रकाशकपरमार्थत्वात् यत्रेश्वरविवेकः इदानीं मिति हापिनाम
पे प्रयात्मके न हेतुः अनयोर्हयात्वं भावप्रपञ्चमेति तत्वे वल्लभमत्र सत्तामे
सारिप्रमात्वात्साधारण्यमहाभ्वान्तावत्वातिः परमार्थः यावत्स्यति प्रमात्
नियतायामपि प्रमात्वाविकल्परूपायामहाभ्वान्तो मेव तत्र मिति दर्शयति
मायेति मायाप्रमात्वापरोयो विकल्पो ममेदं सुखसाधनमिति तादिस
रूपं यस्याभ्यन्ते संसारसंमतायाः सापि संवेदवसमस्तेषु प्रमात्वरूपप्रत्येकं भेद
नवर्तमाना अहयात्वातिरूपेति एवैवासाध्यः तत्र पूर्वसाधेयस्याख्याति
विविधरूपः प्रकाशस्तद्व्याः प्रकाशनेभ्यः न तत्कनसहतेऽत्राह यस्या
त्वातिः आह निरवभासेति अर्थावभासतमस्यः सदा प्रकाशनवपुर्वाद्य
वभासविशेषनिष्क्रमणावधिभूतश्च शुद्धेदं हाद्युपापि संकोचश्चाश्रि
यः परमार्थप्रमाता ततोऽन्यतिरेकमूयोयः स इति मायाप्रमाता तद्यापाररूप
तेव प्रकृतः स्वभावो यस्य विकल्परूपायाभ्वान्तेः तेन संसारप्रमातः परमा
र्थप्रमात्रोपेक्षया यदहयेन प्रकाशते ततो विकल्पव्यापारः पाशवत्कृष्ट
भावतेन भ्रमश्चात्र अन्यथा तु परमार्थतेव तत्रेति तात्पर्यम् विकल्पो हे
त्यर्थप्रवेशोऽत्र ज्ञानीः यत्तमेव जलत्वेन ज्ञेयात्तादिलवहवावृत्ति
वहः सुधापात्रः पूर्णादिभेदतद्भेदो लिललता विकल्पो देस्यं प्रसरस

३.
अ. प्र.
ना टी.
३४५

रतोः संस्तिदः कियच्चिद्विहृतविधिविचारात्सतीति वक्ष्यते इति अ
गमाधिकारे मे प्रेरे च एव प्रमेगात्सहा भवति ह्यनो वित्तः प्रकृतमेव रजः।
तादिभ्यस्तु दिष्टविचारयति अभावेति प्रमात्रसाधारणाभावस्य।
यदास्मान्नेतन्नास्ति वाः सहावेपीत्यपदेष्टो युक्तो अन्वयान्तरेकाभा
मिति दर्शयता येनाम्येति यतिरेक उक्तसमर्थयितुमुदाहरणो हेतुग
र्भतया दर्शयति केषादे रिति तेमिदिकमानेयोमन्यते तं प्रतिकेषादेनास
नतापि विद्यते तन्नयपदेशस्तद्विप्रमात्रनरे प्रतिनविषयोमिति निश्चि
तम् तत्केषादिहीति यस्मादेवेतस्माद्युक्तो यतिरेकः उदाहरणपिठुने
माह एतज्जालिकमिति इन्द्रजालेन सायोपाधिमन्त्रलावण्यम्वरादिना व
रति यत्प्रतिययालीकृपाणां मणिप्रभृतीनामाभासपरमा र्थात्तः।
येवमन्तानामज्ञानपि विषयः कश्चित् तन्मस्रविषयं यद्यवहारस्य व्या
पिका अद्यातिरेवेति तद्यापकाभावेन स्याभाव इति निर्णयः अतएवेति
प्रमात्रनविषयत्वाभावावस्थायातिरेक्यतो भवति तातो भवति निवृत्त
स्यावातिरिभावः केवलतिरजतस्यः शून्यतावाधर्मस्तदिष्टायाः
श्रुतिकाया यत्प्रयत्नमते देवदेवमेव प्रमात्रनरणास विषयो यमिदस्य
रूपप्रयत्नस विचित्रस्येति विषयत्वभावप्रयति सुसुखः उक्तमिति
व्याख्यातस्य वृत्तिवाक्यपुनरावर्तनाद्भूतप्रत्ययः तत्संगपतितत्वाच्च।
तद्भोदेषातिवृत्तिवाक्यमुक्तमित्येवोक्तम् ननु किमत्रुक्तकाशदेशास्तः।
छूयत्वाविशिष्टप्रयत्नेन रजतमेवाभावप्रयाकस्मान्नाद्येतस्यापेका विचर
ते हेतुमाह तच्छून्यतेमाह ततएवेति युक्तादेस्तच्छून्यत्वेन प्रयत्नात् तत्त
जतस्याभावप्रयत्नेयाप्रयत्नात् तदेव हि स्वातंत्र्येणोपपद्यते रजताभासमात्र
स्याप्येष्टादिविशिष्टरजताभासमात्रतादात्म्यप्रतिपत्त्या भावायेभाव एत
देव दर्शयति रजतादेः पुनरिति ११५ ॥ इयताः भासानामेव वस्तुत्वे दर्श
यता गमसिद्धान्तवत्तातिवत्तिरिति दर्शितम् तथा हि कारित्याभासः ए।
यिदी लोहियाभासोऽप्यनियतरूपो भावावभासः सन्निवेशोऽहेति देशात्मा अ
युनेति कालाभासो रजोगोमलताभासो यावच्छिद्वरपताप्रकाशमानताभा
स इति चरेपवयथा भेदाभेददृष्टिस्तथापारमेसरे प्रकाशरतिव्यवहारोपयोग
वदन्तु गृहीतानां परमाथ प्रवेशप्रयत्नाभ्युपायः तत्तविरोधी तथाच परमेसरा
यन्नेव भेदाभेदात्मकसमस्तप्रमेयसिद्धिः स्वतंत्राच्यते उक्तोः शब्दादिभिरिति।
अन्वृत्तव्यावृत्तात्मकासात्त्वभावेऽपुनरुक्तजननिरोधकस्य परमा र्थी।
बाधकस्य कापि भागः संभवानुभवेऽपि अन्वृत्तिव्यावृत्ती संवेदनसात्तेऽप्यभिर्भा
सातेनोपलभ्यमहेतः किञ्च अभेदपरमार्थं कियसेवयादि यथासंख्यप्रमात्रे

प्रतिस्थापयितुं तदाभेदोपितेदरावधिप्रतिस्थापनसंभवावयवस्यति यु
क्तस्तत्तएव प्रमात्रात्तत्तत्प्रमात्रप्रधानतात्त्विकस्य प्रमात्रमिति प्रमात्रात्तत्तत्ता
स्येवायमिदं गरीक्षाक्रम इति सूत्रार्थः न केवल -- त्यागिना एतन्नावन्ति हे
किमत्राच्यते इदं त्वद्भूतमयं गीकतेयमिति तात्पर्यं युवाणां द्वितीयपादं दृष्टान्त
त्वेन वाच्ये प्रसिद्धत्वादस्याहस्य चोहेतोः एकानेकविषयतायां प्रमेयेकाक्षेपक।
तेन केवलं यावदेकैकं रूपं त्वेपि इति स्पष्टं तवात्माने गुणानामेकाक्षेपकवि
षयतेति संबन्धीयस्यात् न च तथा युक्तम् भेदेकैकत्वेन हितयातेषां न स्यादि
ति पूर्ववगमनिकाः अयुक्तान्तज्जातिरपि भेदेकैकत्वेन हितयातेषां न स्यादि
पूर्ववगमनिका भवतीत्याशङ्क्याह तथापीति गोरीरिति गोतस्य वपुः सगु
णात्तत्तएव तिरात्वात्तयोर्पे निजः कश्चिदर्थः एवित्तालक्ष्मीसंपत्त्या विभाव।
कत्वादिश्रुतौ स्तिब्धमेयत्वादिसंश्रयचामीतद्विरेकाद्यसमवायीत्वात् न कृतो
भेदः तदा चेति भिद्यमानतायां ननु युक्तगोपहसिदस्युपादिष्ववर्तते नेव।
मित्याह अतस्तेनापि चेति समानमिति गुणानो जात्यादीनां च नियतमेव भेदकत्वं
संभेदकत्वं च समेति यावत् प्राद्यादिरेव विषयो भावनावस्थितेयो गिसर्व
जादीनां यथाप्राद्यादिष्ववर्तते प्रत्ययसिद्धिरिति किमन्येनैव विषयो रिति आह
तिशब्दाद्यन्तया जातिस्त्वमात्रा कितेनिरुक्तस्य सस्यानस्य गुणत्वसंबन्धीयते
अन्येरेषां तद्देगीकमिति दर्शयति परमाश्रित्येति परमात्परिमाणोऽपि परिमाणः।
स्यमिति तेयो परिष्टम् तच्च वर्तते तत्तात्मकस्य नानमेव आदिग्रहणाद्भूतपरि
माणोदीचरपम् अत्राकपरिमाणोदीतोतुविशिष्टदिग्बयवसेयभासविधानो
अत्रचतुरादिदृष्टमतिस्फुटमेवेति सस्यानगुणाएव ननु चक्षुरादिगोचरो
यो गुणोऽसंवाक्यम् सच भेदेकैकस्य भावस्यपि दर्शितम् इदानीमर्थोर्थादिरिवा
वस्थापकोऽयं चट्टान्तरव्यवहारो चट्टातिजानिः चेत्तत्रैव स्यात्तेवमा।
दिवाक्ष्वेचभेदसंभेदकस्येयात् अत्राह एतावदेवेति दृष्टादिषट्कम् तन्नुव
नत्विधि दृष्टादय एव हि हस्ततया च भित्तया चैका कितया मिश्रते याचवर्तमा
नास्तत्तावमसंभूतदृष्टतत्तात्मनः तेषां संवत्ताभासान्तरव्यामिश्रणात् तमेतदि
गादीति सायाभूमे भेदकत्वेमेव इदं यजानेन सायाप्रमात्रचित्तनविकल्पात्
तायाऽप्युपात्तत्वे तन्भेदकत्वेमेव तन्वेवमविकल्परणयोऽभिविकावातो
आह प्रथमेति नतदिति साहि श्रीसदाशिवस्यानयवहारपदस्य परत इति आहन्ता
नलीभी भवतोचितसंकेतिदन्ता वभासानन्तरेमाया प्रमात्येभिवक्तु ननु यदि।
अक्तुस्येन जातिपर्यन्तमप्राप्तवताभेदवाक्षिप्यते सादात् तर्हि गोतस्याय
वस्यताम् नशाकोतयेवैवक्तमित्याह नन्वेवमिति तस्य हि जीवितमनुवर्तमा
नेतेव ननु गोतस्येदं पं यत्तास्त्रायवयवसन्निवेशः एवेति दिततामात्यं भवेत्
अपितगुणाएव सच भेदकत्वं अभेदकताज्जातिपर्यन्तयेति यदुक्तं तदभेदस
वतिष्ठते तदाह अवशिष्टमात्रमपीति नत्वाचो पोनुभूयते नभेदभेदोतो

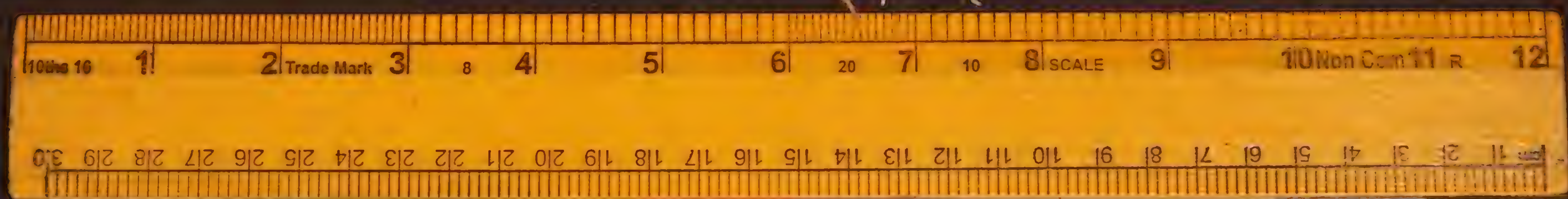

६.
प्र.
ज्ञा. टी.
२४८

इति अतन्तरमिति अत्रवर्तितस्वेवप्रामिति आदिसिद्धस्वेवप्रामितिवासायवा
मनादिहृषणावसरं अत्रेतिवैविध्यं उपपत्तिः कारणात् तदिच्छातन्नेनशब्देन
ज्ञातृत्वा ननुमायाशक्तिवशादिति समनन्तरग्रन्थः कथमाह इच्छाविशेषेति
एकरसाकाशोपपत्त्यमात्रेण यथाऽतिदृष्टकविष्णुभेदोपपत्तेः साऽस्मात्
याशक्तिः अत्रेति यथादिभिन्नैरेववर्तित्वेननिर्मासमानास्तनोनामतत्र
रेववशात् तथाप्रकाशएवपुत्रुभादितयाप्रकाशमानोचुदः सात्त्विक
पिप्रकाशतोमायाशक्तिवशादधिकेवावभाति परमाद्यतीतिविद्वान्ते प्रथे
कवपुत्रुभादिनायैवतिनीलादीनां जडाभिमतानाम् यथाक्तेमवभाति
न्यस्तत्त्वस्यदिकालोत्तरेवेति आगमभाषयास्मत्तेसवादयति स्मृतिवैवे
अमनात्माभावप्रामितेत्तच्चदिरप्राप्त्यायकम् अमनाभावप्रामितेत्तच्च
सेभवतिभगवतिशुक्लम् सहिप्रत्यवमशश्रुत्यादिनाप्रकरणेनेतिदशयति
प्रथामोत्र्यादिना अमनाभावप्रामितेत्तच्चदिरप्राप्त्यायकम् अमनाभावप्रामितेत्तच्च
ति यदत्रग्रन्थप्रथमावर्णित्यादोगम्यमानेननास्यते तत्परकीयमतनिराक
रणीहेतुत्वेनोपजीवति अतएवेति ज्ञानानिप्रकाशकंरूपाज्ञानान्तर
वेद्यत्वेवैविरुद्धं तानिचवहूनीतिमन्यन्ते वायमयमवयविनेचपरमा
तत्त्वपेक्षेति तेद्योमतेनीलोदितृपाणपवज्ञानानिप्रकाशमानानिभित्त्या
युगपदवस्थितानिपरस्परस्वरूपपरिहारेणानिस्वरूपलक्षणोददेशनभिज्ञानि
ततश्चस्मृतिमिति ततः किमितिचेत् आह इतीति इत्येतोस्मृतिमज्ञादेताः वा
ह्यपरमापरनोयथाहयोगादसंज्ञेवापत्तिं तथोतवमपिविततोयथायदि
नेककृदितेज्ञानमपिकथमकस्यात् दिग्भागभेदविबोधयतदवस्थत्वा
त् ततोऽनेकज्ञानसंचयएवविततज्ञानेसंचेनकः बहुनिचज्ञानानिप्रत्ये
कस्मिन्वेदविज्ञानानीतिविततप्रतिभासाः योगः दशभेदानकश्चिद्यावै
रोधमापादयेदितिचेत् कालभेदोपिकायाविरोधावहोभवदिति ज्ञा
नवाद्यत्वेनतः नचेतिवासायाभावात् ननुस्त्वमोवाहः तद्विबोधायक
तेयवाः वपुष्यवयवयमपत्तिः तेनयवधातयेनसम्यक्काराहेदिति
तत्सम्यक्काराहेदिति अथवाज्ञानानामित्यादिनाप्रमाणेवैतन्नेनश्रुत्ये
नदृष्टितेज्ञानवहूनेगम्यमानतयायुदापत्तिंसेवित्तत्त्वस्यैकमिति तत्रका
लादिरप्राप्त्यन्तरेवैवेत्तेहेतुत्वेनोपजीवितमतएवेति स्वरूपेदशकालभेदा
भावादेकमववित्तत्वमवतिष्ठेतिश्रियावत् प्रकृतप्रमेयमुपसंहरतिदेव
मिति प्रतिपद्यतेइतिकमेणि तन्निविसत्यप्रमातरम् प्रमातेवति अनु
ज्जितकरेभावएवेत्यर्थः अथवाहि सतप्रतिपत्तोभवेत्यतिपादितावा

तदुक्तेतातासिकर्तासिकर्तासिसेवेवसिद्धः कर्मापिसत्कृतंयेवभासीति क
र्मातर्हिकथमितिचेत् एवोक्तेस्मारयति पूर्वमेवेत्यादिनाप्रमाणादिनिति
रुषिष्ठादिदृष्टेण सत्येति उक्ते यतोयद्यप्यस्थितिरित्यादि एतत्सर्वप्रमि
तिभाक्तमपसेरति ततश्चेति विद्वेषसत्यप्रमातरिभगवतिमदभ्युपनीला
देज्जडरूपेभूत्यादौचप्रमात्रीकाराजडीकृते जडाज्जडरूपइतिविविधपि
प्रमेयेप्रमीयमाणोयाप्रमातृजिभिर्भागेनसुखस्यसर्वविद्वेषप्रमातरव्य
भिचारः सर्वाद्याप्रवृत्तमानत्वात् ॥ ११५ ॥ यदिसुदीप्तनाभगव
तिप्रमाणास्यापपत्त्ययोगोक्तिरिदंशस्त्रोतिशोकाश्रुत्येसूत्रम् अत्रव
र्तितपूर्वोक्ते अत्रवृत्तिविवृत्यर्थः स्पष्टीकृतः किं तस्मादवश्यादित्यत्रयो ज
नामात्रेत्तुकिंयत्तेकृतीभवतीतिचदसाध्यप्राप्यनक्तिप्रयत्नतिवावत् सर्व
जनात्मनीति एकस्मिन्नेवेतिभाव यथानियेनप्रसाधनप्रकारेण सति
सेसाविजनात्मा तथेतिश्रुत्येवतयाप्रकाशमानः सास्त्रादिमज्ञानित्वेय
नोयैगेरितिचवहूरोवासनतासहभावीसंवेदमाकारोयोमोहस्ततः दृष्टि
निकेसमकल्पतेयवाह अत्रवृत्तेति ज्ञानादिनिवेपनत्वेनज्ञातोपिमाह
नप्रवर्तितः तथाद्युविद्यापिष्टात्प्राप्तेनायम् निष्ठाहेनचेदमाह भेद
वादिभिरपितसमभावताविशेषादीरतयोगीकृतम् तत्रकवत्तेज्जडसे
विदः प्रथकसंविदपिनसंविदन्तर्हदित्यभेदवादपरमायतेयवपुराणागमा
दीनाववस्थानम् ततस्तत्प्रमाणासिद्धेभगवतिविद्याभेदादात्ताभेदपि
हृतिभेदस्यास्यमोहपवसारम् मोहस्यमिष्याः ज्ञानस्याकारतोनिर्देशकरो
ति अत्रेति हरभवनविशेषवृत्तिताः स्मदायः दृष्ट्यादिनाः पूर्वताः स्तान्
त्यः प्रकाशमानेनाऽर्थेनासहभवनपीलासाएव्यवहारः स्तान्तिता
भूताः एवैवपरिविहिति विरुद्धतियोयामोहस्तनोः ततोतद्वयः कथं तथा
यवहरेत् प्रवर्ततेइति लोकेनअस्माभिश्चाप्योदशज्ञानसम्योचरान्त्र
वर्तयेत्तोकः प्रयुज्यतेइतिस्वरूपेणसुखस्ययाकारितद्वयव्याख्ययम् वस्तु
निज्ञातोपिप्रमायामपिचाणिकियायववहारसाधनसमयोगवदेवतस्य
शिष्टेकार्येत्तेपादतायकथम् आह यत्तदिति बहुतरयत्तायेविशिष्टावृ
धयेयपरमशरीरोचरतापरः सरीभावेनज्ञाते तद्यस्मात्तथाभूतोपाख्याल
क्षणावृत्तवह्वारप्रवृत्तिमन्तरेणानाः मायेतेइतिसेभावतइति अतोहेतोः ननु
प्राप्तेननाभिहितोः नभिहितोवातनेवार्थः नत्वेवप्रमितश्चातानेवार्थः ततः
किमिहापिततः किं किंशवृत्तवृत्त्यनयेतिचेत् तथापि किंप्रमाणाप्रवृत्त्य
र्थतया साप्रमातरूपयोगिनीतिचेत् समः समाधिः एतदृष्टीयति प्रमातृहेति
प्रमाणास्पवविमर्शजीवितेफलम् यत्तेदवशव्यवहारेणोद्यतइतिभावः ।

३-
श. प्र.
ज्ञा. टी.
३४५

यावलेयत्वविशेषभासो यथागवाभासेऽधिकेन तच्छब्दव्यवहारे प्रवर्तिते
पि तस्य वाच्योदनापत्तिरस्य स्वरे संभेदेन भासाल्लेभासोऽपि प्रादाभा
सभागेऽप्युदनायाससंपातश्चिह्नोक्तो यद्यपि तस्यैवमेव न तत्वेवैशेष्ये
प्रवर्तितेऽप्युदनाधिकेन स्यात्क्रियाकारिणि दृष्टे चेत् तद्विकल्पवर्तने
नेभरः उच्यते केवलमिति दृष्टान्तेऽभिधाय प्रकृतये जयति एवमिति
असाविति व्यवहारसाधनादतः प्रमातानि रूढा इति अहमिति विग्रह्यन्
आभतेति यो सोतदारभकस्तमेव सात्मा तमभिमन्यते दाह्ये तस्य
पि मायासंस्कारजे देहाद्यहनाभिमानेऽप्यर्थः ननु व्यवहारसाधनशोते
प्राप्तो महेच्छरतायामनायासवन्तो जन्तवः सततमुपलभ्यन्ते सन्मिमा
ह कदाचिदिवादिनमेति गोदृष्टे मोहनेन भूयः परंपारमेच्छरे किमपि क
त्येति वाहनीयमिति सोऽसंभवपि संभाव्य एव प्रयत्नेति चतुर्विधस्य ह्यस्य
तत्प्राप्तिरनात् तस्य सादादेवेति येन परमेश्वरात्मा प्रसन्नो देहाद्यभिमा
नकालक्षणाद्येन स एव मोहमहागोवाहनीते समर्थः तदिति परमेश्वरो के
प्राप्त्येवाप्यादिता भावनेति संस्कारो दीक्षादि क्रियाभ्यानादियोगो योगो ज्ञा
नेतस्यासंस्तुतः सामर्थ्यात् ततो निति हेतुदृष्टो देहप्राणाप्युद्युक्तस्य
दिप्रमादस्य भोगाधारभोगादिलक्षणो भुवनभावादिसंयौ भवपरिह
रं जन्तुं येषां न योगाज्ञानादिषु परमेश्वरगुरुप्रसादद्वारेण च दीक्षादेसा
रमशानुग्रहेतः प्रकाशतो नयति ऐश्वर्यमात्मनिः शिष्टैव संवेधः इय
ति दीक्षादीनां सर्वेषां सामर्थ्यसंक्रम यदेव जन्तुसंवेधः इति दीप्ये
रतात्मा भवति योगज्ञानयोः प्राधान्येऽपि ज्ञानदीक्षापूर्वकत्वात् यदागमः ना
चाधिकारिता दीक्षाविना योगेऽस्ति प्राक्कारिणा ज्ञानविभेदेन सा च दृष्टानि ग
तेति यदा तथानयोगान्न तस्य न्येव ज्ञानदीक्षा समासस्तदा यत्किमि
ह भावनेति केचिद्विद्योगिनः विभ्रंति भागमिति सर्वज्ञात् सर्वकारं तयारेषा
मधिकज्ञानकरा सामर्थ्याभावादि विभ्रंत्यष्टकलक्षणो न तज्ज्ञानविशेष
विषयमिति तदेतत्प्रत्यक्षत एवाधिकसंज्ञावेपिन प्रकृतस्य हानिरिति
प्रदप्य पुत्राण्येते देवाप्युपयतस्या नहीति आत्मा भावति परमात्मेति
चोभयत्रापि परस्परसंनिधानयोर्न विरोध इत्युक्तं ननु माभूत्प्राणादेरा
त्मावमन्निधानेन परमात्मनः संनिधाने विरोधः स्वसंवेदनात्मकस्य प्र
काशविरोधस्तु भवेत् मेवमसंनिहितश्च परमात्मा तदेवोत्प्रेकाशक
स्वभावः तदाह न चेति ननु परमात्मा चेत्त्वप्रकाशः तदिष्टाणां देहात्मभावः
कथम् तत्प्रयेति परमात्मनो यास्तत्रेणा प्रयातत्वाभावादेव तस्येति प्राणा
देहात्मात्मतया प्रकाशनेयतः एते देवद्वयं यति अपरेषां मपीति प्राणादेवैद

कतास्तुक्तमतिवेद्यतायामपीत्येकग्रहणम् भावानामिति वक्तव्यं नत
त्यद्यपि अवस्तुतामप्यमिति दर्शयन् अभावस्यापीति ननु सेवितत्वेमाभू
दीश्वरतमप्येवमायम् प्राणादेवात्मा निषेधापूर्वक एव साध्या क्तसोपि ना
वैश्याह प्राणादीनां मित्यादि तया चेति प्रमेयतया प्रमेये हि संवेद्यते नुभव
विच्छेदतः रवत्वात् प्रमादृष्टेयत्वादविच्छिन्नप्रकाशादरेतत्संसारो
नोपपद्यते तत्तत्वेकम् नन्वेवैस्यमाणात्वे तत्तत्प्रतिपद्यतेति यदुपादि
ति निषेधव्यवहारसिद्धिसामर्थ्यात् प्राणिनि एव संवेद्ये तच्छरीकायां सप
दितमेतत् चिह्नपस्यति निभवेन वस्तुपपादितमिदं वितत्यभिज्ञेयारवभा
सो हि सादित्य परमिति र्देभावस्य उपजातेति निरुद्धिगतेति यावत् एवं
मिति केवलं जायते स्यात्तत्र योः स्वमात्रपरितुष्टेयोऽसाभयति परत
निविकल्पादेव माया प्रमादरमिभयोः संसर्गफल इति धर्मोऽभिव्यक्तं ननु
युक्तो गहानादान प्रवेद्यपुं संसर्गाकारोऽप्यर्थः यजेत ततो यत्तु कृतं च विर
हस्वरूपप्रकाशनेनैव निवर्ततेत्याशयः अतएवेति यत्तु त्वया एवाद्याः
ततोऽति अस्मदर्थेन तत्तु त्वया इति संवेद्यः सोऽवा नोत्तमं वस्तुत्वाभाह
इति संस्तः ननु यदि स विनाया एवाया सा हि प्राणादिनां भवनत्वात्मा तत्त
यस्य क्तप्राणादावनात्मनीति शिष्याकां मपोहति सति त्वि अनात्मनात्मा मि
मातस्तदा भवति यदा च दीक्षा हन्ता चित्तं भावाद्युत्पत्त्यादादित्वात् कृत एव
दन्तास्पदे प्राणादेहादो भवति तदा चेति नियतप्राणादाववात्मभावहन्ता स
वैश्वस्यमात्रोपपत्त्याप्येते तदेवेत्येति अहन्ता नरासमात्मनस्तत्त्वप्र
मादृता सो भाग्यमपि अतुज्जितदन्तात्मकलक्षणं प्राणादेकमप्येवेत्यर्थः
एते देवाह सोपीति नन्विति चरस्य यत्तु प्रकाशमेवैया अहन्ता स्पदे य
त्तु न किंचिद्विद्वज्जायते तदा प्राणादिना हन्ता स्पदमिति याजना एते देवाप
पादयति यत्तुति असाविति प्राणादिः अहन्तेति ईश्वरदणायाम् एवं प्रमेयेन
माया प्रमातुः स्वदृष्टेति दृष्टं तदिष्टयेति निषेधव्यवहार इति यत्तु तत्तु प्रमेयेन
देवानुवभाति तदेवेति देहप्राणादोक्तमेति भावनाभासेन एवं हीति
भावनाक्रममाभावे अनिष्टो हेतुर्देहाहृतादीत्यतिग्राहकत्वादि
विश्रमयत्र हिकारणमस्ति निवृत्तौ च तत्र प्रवृत्तिकारणमदृष्टं संस्क
रसूत्रनिबद्धं च वर्तमानं चेति निवृत्तिकारणो सदपुंस्ते तद्वर्तमानं तद्विगमे
तत्संस्कारपरिहारे च फलितमिति तदाह केवलमिति प्राणपरतादिति प्रा
णशब्दाच्चाहर्धमिति प्रयाणान्ति प्राणिनिर्धये तावत्तुति यस्यावदेहे
हमावविगलितः संदेहस्योपनतयस्य भनिबद्धे हन्तारसमावादि

३-
प्र.
जा. टी.
२५०

गतेदेहेप्रसन्नितयादिभावेवतिष्ठतश्चिन्तनादधनउतीर्णः यथोक्तं क।
मंतप्रशरीरिणादि एवेप्राणापुनरुत्पत्तिप्रमाणपिकारेवत्येते अथेवतिशरी
रेप्यपत्तिने अपिपुनस्तोकावशेषत्वेनप्राणापरीरादावहन्तामिनिवेशस्यस्थिति
रप्यस्तीतिवाच्ये सर्वानिबुद्धौपरीरपातापयैवायेतिवाच्योक्तोरयोगात् न
नतदास्ययोगितः ऊहाहन्तादाहन्तामिह तदाचेति प्राणादावितिवेद्योक्तं चेदा
विषयिवेति समायातसेत्कारदाह्युस्थितोपिप्राणीरादिनप्राहकत्वदाह्येनाधि
शोतयित्यावत् तथेतिपुन्यभावलोदितेनपरिमितत्वेनपतत्यमिहेनप्राणीरादि
नाममीकरोति यथेति ननुप्राणीरादेर्ग्राहक तामरेविप्राणाद्येत्तयास्तुत्येवप्रा
णात्वेनक्तयमक्तम योगपत्तिमिति एतन्निषेधति नन्वितिवाच्यतश्चिन्तनापि।
कारेश्यताचेदसक्तम प्राणाग्राहकमेदपरस्यराया अनिबुद्धोमायापदेभेष
णामियमनवस्थाप्रमादतायांतनप्रमेयतागमिनिनप्रमेयसिद्धिदृष्टा।
मिति ननुयदिमृत्युत्पन्नान्ग्राहकमिच्छते तत्रापिपुन्यत्वात्काममनवस्था
मृत्युत्पत्तिवित्तग्राहकमिच्छताम् ततश्चप्रकामितिकानवस्था एतदाशोकाह तवे
ति अशक्यत्वेहेतुः तस्याग्राहकत्वाभावादिति तत्रापिपूर्वहेतुः तत्रापिपूर्वहेतुवेनेये
तस्येति चित्तस्यनिराभासमितिमुद्देशिवेत्विश्वभासमितिचरपयन्तोशिवत्
मितिभावप्रत्ययेनावस्थापुनमत्रवदतापरिपूर्णाधर्मिणवस्थातय्यपदेपतापु
णोत्वेनाह यथोक्तं प्राक् पूर्णत्वसर्वमस्तीत्यादि अथायेदेहादावहन्तानिपेधाभासः
किंसर्वेयवात्रापुन्यते जीमितिचेत तद्विस्तरेपिबक्तव्यएवेति अत्राहत्वेतिपि
वत्तमीश्वरत्वेचप्रमितायसिद्धान्तिशिवरूपाभवन्ति प्रत्यभिज्ञानत्वेवस्वरूपस
क्तमक्तिपालिनः हठग्रहहरीतानपोहनीयतथाभिमानात्तथैः तत्रेहत्तुः ३
क्तेत्यादिनोक्तः तत्रापिसंप्रयेत्यादिनादेहस्यसत्त्वादिस्यस्यप्रमादतयासंविता
क्तिगोरवाहेस्त्वितिहिप्रमादप्रतिपत्तिः ततोदेहावस्थायामितिनाक्तम् एतदु
क्तंभवतिकेचनक्रमेणभूमिकासमोहादभ्यासक्रमेणामृत्युमपियावत्यमात्री
कृतेस्फुटत्वेनवेद्यतयापः पदीकृत्यपरमार्थप्रमातयभिमानेनरूपीयुरितिप्रह।
तःपस्याः देहप्राणापुन्यकवहास्याएवतन्मागमनभक्तलोपनिषिद्धत
दात्मभावापवेत्तुं चतकममनादियमाणाः प्राणैश्चक्रपादोमहानन्दभूमि।
कादोचवदपदाः प्रसन्नवेद्यान्तरतास्यपरिपाद्योत्तमोविश्वान्तानः संपद्ये
ते उतिताव्यतिदेहादावहन्तानिषेधाभासेनकिंविहृज्यम् तथा विषयप्रदायणा
वत्तविहितानामेवमुपयोगी अभ्युददेहादात्मतात्यागापपयन्तेतैरप्यन
वस्थाभयादिदमेवालस्यनीयमिति उदानीप्रकृतमिदनाहन्तयोविरोधमुपसंर
रति तदेवमिति नतयथावागमनरूपगाव्यवहारोप्रयत्नसिद्धः पूर्वमदस्यतथा

तस्यवत्तरेवतीश्वरव्यवहारः कसिद्धः यदिततत्रायसिद्धमननवस्थातोपरिवर
ति दृष्टान्तत्वेनेति पुनःप्राणविशेषेदाह्येनिकाद्योतयति ननुशक्तेश्वरोभवतीति
तिववहापः पूर्वतन्प्रवर्तितः एतदेवकारेणाह शक्तेश्वरविशिष्टस्यस्यतितदादिनः
तदाह पुन्यकृतादि पुन्यकृतादीनामप्युत्पत्तिरप्युत्पत्त्येवपुन्यमन्तत्वात्
काशावतिरेकाज्ञानादिप्राक्तियोगाच्चात्मेश्वरव्यवहारोसिद्धः स्वात्मनिचैव
मेवादिभेदिनिताभ्यामेवनिबन्धनाभ्यासाद्यतेनतत्प्रयत्नमावः प्रकाशावतिरेकः
साचाहमितिवावहारीयः आत्मायमितिअनेनप्रकाशावतिरेकमिवव्यव
ह्रियते ज्ञानादिप्राक्तिसत्त्वज्ञानात्मिकरोमीत्येवंप्रमहमित्यव्यवहारस्यतिव
त्यनम् नवीश्वरस्यस्यपतत्त्वयमाशोक यद्यपीत्यादिनापरिवरति तथापी
त्यादिनाप्राप्तमेवसाधयम् इहेति तदेवलेख्येमितिभावः नन्विहसूत्रव्यव
हारः प्रवर्तयतिवचनेनव्यवहारसाधनेकरात्रपुनर्दृष्टेणाचक्रियात्मकस्य
शास्त्रस्याभियेयमित्युक्तम् पूर्वतन्प्रत्यभिज्ञोपदर्शयतिप्रत्यभिज्ञातकयंसंग
मपितयमित्याशका एकमेवदेवस्तत्तमित्युपपादयति प्रत्यभिज्ञेयादिना
अत्रककरासाक्षियायास्तुयोगाक्तियायांपवाभियेयत्वंशास्त्रेतिनिर्दिष्ट
म् क्रियाचकरासाक्ष्यविवेचनदोषावाचेतिप्रत्यभिज्ञानेप्रमाणास्यशास्त्र
स्याभियेयत्वाणीयत्वेनेतिनित्यतिपादनेप्रयोजनम् प्रमाणास्वरूपप्रतिपत्तिः
तस्याः फलेतत्वापरिणामस्यफलेप्रत्यभिज्ञादयः ततःपर्यन्तफलमप्येवयोज्यफ
लान्तरंपूर्णानेदानन्तप्राप्तिपरमेस्वररूपतोन्मिषरितित्यर्थम् तन्प्रमेशास्त्रम
र्थवदित्यायास्तसिद्धेस्वात्मनिक्लिष्टास्वायापरेणोत्पत्तिवाह शास्त्राणांहीति
लोकेति अर्थकमाद्युपयोगिनिप्रमाणोवेतियुक्तं पूर्वशास्त्रेमाहनिर्वर्तनमिति
असिद्धवेतिनववहार्योभवतीतिपूर्वशास्त्रेयनीयम् पुनरितिदृष्टान्तरेतोत्प
र्थः ननुप्रमेयादर्शकियाप्रमाणाच्चप्रमेयसिद्धिरिति प्रमेयस्यप्रमाणास्येवोप
योगिताच्चद्विषयविषयविमोहव्यवहारहेतुव्यावहारसाधनप्रमाणावेष्टाक्षिय
ताम् प्रमाणात्तत्रोपपत्त्येते येनतद्विमोहापसारणोक्तियेत तस्यानपयो
गारेववहाराप्राप्तामतेति ततपतदपिनवाच्यमपुनराहनिफलेतद्विषयति
व्यवहारफलत्वाभावेप्यात्माज्ञातयोतचपुनरावर्तितस्यादिनेयेनेतितत्किं।
मातरिमोहापसारणेनत्याशंकासादिसिद्धसूत्रार्थप्रत्यावर्तनदिशाशमयति
यद्यपीहीति सर्वत्रवत्सुखयोग्यतेचभगवानवभासतेचोपपद्येततयदिन
रूपते तस्यस्यतप्रमाणाप्रमेयवर्गोयत्तद्विदक्लिनकचिद्भाति नकचिदपु।
ज्यतेस्वतन्त्रयेतितात्पर्यम् तथाहिप्रमादप्रमेयवर्गोपुनरादन्तवेतिनः प्रस
मप्रायतादधीयति स्वात्मसाधनिष्टत्वाशयेन रूढिप्रमाणास्यतिस्त्वस्थाः
प्राक्कारिः वर्तमानताफलपयन्ताच तत्रप्राक्कारोपमातरेवविज्जेभेतिदर्श

३.
अ. प्र.
जा. टी.
३५१

यति प्रमेयजिज्ञासायामिति सर्वत्रैवतावदयंप्रमाता उः। तस्मै श्रेष्ठविद्मसीत्या
स्वादरसादरुच्यनेनेयनप्रमेयजिज्ञासायैवाध्याप्रः मार्गगमनादावपितजि
ज्ञासायैविवेकवलोपनतएवमये संप्रायउपजायते युज्योरागायप्रज्ञाएवं
काश्यायिजेतसंप्रायैरमपि पृथपत्रयेतमस्यजिज्ञासामानाविवेकव।
लादेव संप्रायस्यपयति किंयेवेदमहन्तामदेसंप्रायैरेतयेवसाउतम्य
येति ततस्संप्रायायाकरणायप्रमाणमेयप्रवर्तपितमिच्छन्तदनुस्तरति
यथापिवस्तुज्ञादेवविवेकमन्तरणापिसंप्रायउदेति यथाचतादृशीनास्थ
एतनरादोतजायेवगतिः तदयंप्रमाणस्यप्रवर्तनेच्छात्मकः संकल्पविशे
षः यमिगातहमेहयंयमनियमनिर्णयतन्निमित्तप्रमाणमेकीकुर्वमे
त्विचमभ्युपगच्छति विविधं कृत्वा चारेण संचाराप्रमयस्यविशेषावगम।
निवेयनप्रमाणान्वेषणाललातांचविशेषचरणोक्तयेनतममयीचरणमि
तिविचारः परितः श्रुतावनेसर्वतोविवेचनामपदिवर्जनेनचालाचने प्रमाणपरि
होक्तमितिपर्यालोचनेसम्भवतोर्थस्यसंभावमानतयोपयमानस्यतेदेवस
म्भवसमयीचरणस्यपदानमित्युच्यते एवमिच्छापूर्वकंप्रमाणस्यप्रवर्तनेसंक
ल्पप्रयत्नरूपविचारउच्यते यस्माह इदमित्युच्यतेयत्तदेवसुतनेवमिति विस्तरप
एवमेवेत्यनिष्टपराकरणातस्यापनेविचारइतिपंचपदेविचारइतिमुपपद्यः वि।
चारइतिकिंवाक्यमभिप्रेतेवाक्याधीवावाक्याधीपिज्ञासिमितोचालाता
वा ज्ञानमयेकंवाज्ञानमलावापदानिचकिंमुमिउ-नानितदर्थेयुपागोवाता
त्यपिज्ञाताज्ञानभेदेनविकल्पनीयानिपादशब्दवभागाः विषयावाउतज्ञाने
वाज्ञानमालावाविचारइतिसेभावाते तावदेतत् तत्रचसुमिउ-नानामवसरः
संज्ञलान्तरावसरेयैकस्मिन्ज्ञानेसंप्रायइतिपरिपश्येवविचारलेनसंमते व
हृन्नापदानोक्तावकाशः कल्पनापीतकश्यतानियमः ज्ञानमालायास्येतेने
वक्तुः पदनियमनिरासः अथेकस्यज्ञानस्यपंचपदानिज्ञेयप्राणि तदापेवतो
धूमवानिति कामेजेयमस्तपदहयततः परंतुकिमिदमेवमुतनेवमित्युग्रमत्वा
नग्निसत्वसंप्रायायैवायोनविषयइत्येवद्वयमेतत् अथेभीवाभावेविषयावि।
निचेतअस्त्वमसंगतिस्तुका एकैवेजानेपेवतधुमाग्रिभावाभावाग्रिनियमाः
पंचयदिविषयतोराताशिवरस्येवज्ञानेचटपदादयः तत्पर्वतोग्रिमानेवतिकथे
परस्यगोचसिद्धिर्भवेत् अग्रिनियमआग्राभावाइतिमोयमग्रिभावापेवेतिनपं
चमपदेमत्स्यात् एकदेवेकैवेवचज्ञानेवेह्मभावसभावचकथेविषययेदितिवा
च्यम् अथयद्यमृतेतौनेविषयीकृतानिपंचवस्तुनिपयान्यनसरयानेज्ञानेप
च्यपदेविचारइत्युच्यते तत्रयमिज्ञानेधूमज्ञानमितिज्ञानहयस्यतावदस्तुविष
यहयमत्ततः परंतुयत्संप्रायज्ञानेविमर्शितस्यैकएवद्यात्मनाकस्यमानेवि

षयः स्यात्तदेवैववाक्यानुप्रवेष्टेनपदान्तरदोलयोः प्रवेष्टितत्वादपरयाविष
यहयमेकमेकंवाज्ञानमित्यभययापिकः संप्रायायैः तदयेकिमेवमितिप्राप्तमे
देयेकस्वभावावसंप्रायइतिकथेपदद्वयात्मनस्य एवमेवेतिस्यापनेचर्निगा
यउच्यतेतस्ययमिधुमसुवेदनेसंप्रायइत्यादीतिकथयदानिविकल्पप्राप्तिमेवे
युः उपयोगमात्रान्नानितस्यपदानिइतिचेदतिष्ठपराकरणास्यपदान्तरत्वे।
तकिमितिनगरातमिति पंचपदत्वेकथेस्यात् कश्चायमत्राभिमानः पंचपदे।
विचारइतिनेकेनचिज्ञातस्याभिरेवात्यतमममपमार्तिनेलोक्तस्येतिवालाअ
पि हि प्रथमयाकरणात्तत्रमयीत्यन्यायसूत्रमयीयेते यत्रोक्तंविस्तरपपक्षप्र
तिपक्षामयीवयारातिर्णीयइतिविमर्शोहिसंप्रायः सूचसतिधर्मिदृष्टीने
प्रतिपक्षोपलभमएवचानिष्टपराकरणामितिकोयमएवप्रदर्शनाभिमानः प
वविधाभिमाननिर्माणमपिवाभगवतएवसातन्वमितिचेयतेतमामस्माभिः
यवस्यापनेविचारइतिचप्रतिज्ञायाललातापदप्रयोजननिष्टपणावसरेयुः।
च्यतेइदमित्यमित्यनभिधानेमित्यभावाविमर्शानेगत्वाच्चनिगलनोविचरो।
भवेदिति तदस्त यस्त्व्यते किमेवमित्यादिपदद्वयानभिधानेनीरूपेविचारः स्या
दिति तदतिनसामनुसंधानवेधत्वेहृदयस्य अनेनहिचसाविमर्शएवसंप्राया
त्ताविचारस्यललातासूत्रमेवेत् तत्स्यापनेमितिपुनश्चाभिहितेयवमेव
मेवेतिपदेनस्याभिप्रेतानिखपिअविचारोभवेदिति तदनेनापिस्यापनेविचारइ।
तिप्रज्ञान्तरैवसामान्यपिकरणैविरुध्येत नहिदेवस्वात्मनिफलमवधिर्नाभवि
तमहेति तदेतन्विचारैविचारयतापूर्वापरंविचारितम् नचानमानिकनिर्णययो
गादेवपीतकताविचारकतात्यानालेकचरेमेतमीतिनेयनरत्ततत्रविचारस्यप्रत्य
क्षोपापिसेभवात् अनुमानिकविचारोपिज्ञानमालातायद्युच्यतेतत्त्वाइष्टापदइ
तिवाच्यम् तावतातउयादात् नचनिर्णयोविचारः प्रसिद्धः विचारितमेतत्तुमि
र्नचायापिनिर्णीतमितिवावहारान् तथाहिमहाभाषे कृत्स्नंयत्तत्वातिकेइदंविचा
येतइतिसेशयसतिप्रमाणान्वेषात्तवविवेकवताराप्रकाशितेविचारत्वेन
अवहनवान् आगमपि तावद्विचारयेद्यागीयावनेप्रपपतीति तत्रचिह्न
लागात्रिणयान्द्रोवस्येवविचारपितत्वेनिर्णीतम् महागुरुणापिसविचार
समापन्नन्तरंनिविचारवैशारद्येय्यात्प्रसादइत्युक्तात्तस्मरातत्रप्रज्ञेनिर्णीत
यदृपायाः प्रज्ञायाः पञ्चात्सरूपमभिदयतानिर्णीतीधैवविचारत्वेनोक्त किंचवि
तर्कएवसूचविषयतोनीतोविचारइतिदर्शितः नचविकर्तानिर्णयइतिप्रकृतम्
म् प्रमाणपत्तासूपातिर्णीनीधैवविचारः इत्यलमवान्तरा एवंप्राक्कोटोप्र
माणस्यप्रमातृकोपयोगासूक्तापरकोटावपिदर्शयति परंतोपीतिप्रवृत्तावि
तिदिग्योगेहेतोचपञ्चसीधैवोत्तरसम्वयेनमध्यकोटोत्तप्रमाणप्रतपलक्षमा
मपिप्रमातारमेववस्तुतत्तत्त्वलयतीतिदर्शयति तेष्यतीतिप्रमातारप्रतीत्ययः

३.
श. प्र.
ज्ञा. टी.
३५२

एवंमप्यकोटोप्रमाणप्रतपत् तत्रयथाकृतार्थंभवति तथापूर्वपरकोटिमे
वानुपावनीतिनिष्पत्तेतथापीतिपूर्वकोटिरपरकोटिश्चतुर्लपदधिनि।
प्राक्तावदधीवनेहेनेवेतिप्रतीत्यादिनाप्रतिष्ठादितिप्रयत्नार्थः प्रमात।
यामादयतीतिस्वयः यवहृतीतिप्रयत्नं तदेवस्फुटयति साम्नादीत्यादि
नायवहृमश्चसार्वत्रिकत्वेतयवहृशोउपयुज्यमानोनुमानेप्राणीकरो।
ति तच्चमाहमात्रनिवर्तनफलमेवसर्वत्रविचारयन्नितिप्रमाणप्रवर्तयि।
तुमन्विष्टत् एतदेवकोटिद्वयेनप्रायासप्रमाणप्रवेष्टितरूपसंहरति म
प्यकोटिश्चाप्राधान्यमपरकोटापर्यवसानेयवहृयताभावान्नोगतदि
दृष्टीनेष्टनिष्पत्ति ततश्च विचारलक्षणापूर्वकोटिर्मवत्पितसर्वत्रस्फु
टसेवेतिप्रयत्नादुयाताप्रसुप्तवजगदन्वतिनिप्रमाणप्रमेयवर्गस्यादिना
मप्यकोटिः सूचितामोहानिवर्तनसाम्प्रत्यक्तत्वेपिप्रयत्नप्रमाणदृष्टत्वे
क्षत्तत्पत्तप्रः सरीकियतेततयापितृशिष्यात्मेवतत्रहृत्तत्त्वमप्रमितमेव
मिप्रतमित्यपूर्वप्रसाधकं तत्रसमावेहेत्त्वमानम् तत्रापिप्रमाणेवप्रत्यक्षसर्वत्रि
कत्वेनवापारयत्तुयोगीत्याहयायेति तत्वेवेदिप्रमाणस्यस्वधीसमापारः
कथंप्रमात्रासार्वत्रिकत्वेनवाप्यते अथेवेनहिप्रमाणस्योसम्बन्धीत्यात् अपि
तत्प्रमात्रेवसत्यमेवमित्याह व्यापारोपीतिकरणाप्येतिपरशोविद्यमाननिपा
तनादिकया इहेति अस्मदृष्टीनेयत्प्रमात्त्वगोचरवाभासः प्रमाणप्रत्यक्षम अ
नैववद्येनैवमानताकोटवपिप्रमाणस्यप्रमात्त्वप्राधान्यप्राप्तयेतिदृष्टि
तम् इतिरिहपिप्रमाणवस्यासुप्रमाणेवविजृम्भतेइतिप्रतीत्युक्तं प्रतित
ह्यवहारसाधनमुत्पादनसंरक्षः सपवहिप्रमाता वत्तसाधनेचप्रमाणव्यापारयति
अवहारसाधनेचतत्तत्तदायत्तमेवप्रमाणस्यविशेषितमितिदर्शयति तेनेति त।
स्मादित्यर्थः प्रमात्त्वमानापिकरणवापदमप्रवृत्तमस्यदोः प्रत्यक्षानुमाना
मोपदेशलक्षणप्रमाणोयस्मिन्सर्गादौतत्त्वमेव्यानि यमेवचक्षुःश्रुतज्ञानीति
आदिग्रहणान्त्रप्रभावदीक्षादिमामर्थ्यं चप्रास्ताकारोतिवेदोवादिहृत्पत्त।
यासविमर्शप्रसिद्धिर्पुण्येनैप्रसारयतीत्यर्थः कियतश्चित्तेनेवप्रमात्राशास्त्र।
कारहृत्पत्तिसंवेद्यः यावन्निहासजानप्रास्तापिअत्यन्तसिद्धान्तरहस्यते
वृत्त्याणितात्यात्मनिनेवसिद्धिमपूर्वचयन्ति तस्माद्यवहारमात्रसाधनफला
न्यवतानीतानीतिभावः अतएवेति यदेतत्तिष्ठपिकोटिद्वयेवप्रतपत्तमुक्तम्
ततोहेतोर्त्यमात्रः प्राधान्यतस्माहेतोर्विदमपिसिद्धि यस्त्वेवमुक्तमेकैनेवप्रमाणेन
विशिष्टवहृदोकार्यकामगतेत्यादि एकत्रहिप्रमात्रप्रधानेनवापारविमर्शव
त्तात्प्राधान्यमेवदववस्याएकएववासोसार्वकालिकत्वेनविमर्शार्थकेप्र
माणम् अथवाद्यमानतेभिन्नसेवेयापरागान्तरदृष्टीनेस्वभावसेकोचवला।
त्तालभेदवत्यः सेविदोभिन्नास्तदवसायाप्रपिभिन्नाः दानिकस्वभावाशक्त

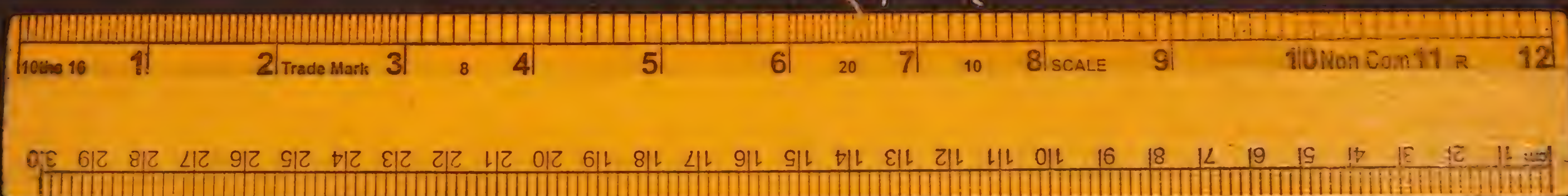
यमेकमेवप्रमाणम् तात्कालिकवस्तुप्रकाशनेपर्यवसितेस्तानुसारितयाम।
त्यवहृमहेतेविकल्पावसायेजनयन्सार्वत्रिकत्वेप्रमाणभवेत् मित्रेप्रसेव
दनेष्टसर्वमेवापुष्टेग्रहणार्थंतितीकारहीतप्राप्तिताप्रमात्रान्तरहीतश्च त।
तत्रकथमिदमुक्ताम्येतायावहि विज्ञानमात्यायामायेमेवसेवेदनेप्रमाणमि।
त्यादि नन्विदानींजन्मावसरएवनेतवहृदिभावस्वभावप्राप्तिताप्रमाणेन।
प्रमाणापमासादितमित्यन्तरकालेजानानासप्रमाणत्वमेवस्यात् आभास।
मात्रेवत्वेमेवप्रतिपद्यतामायुष्मान् नचाप्रमाणत्वमेकान्तकोषाम आ
भासान्तरेश्वरीतर्षेव्योजनाभासेवानुलसितपूर्वस्यविमर्शलक्षणस्य
प्रमात्त्ववापारस्यालमनात् ननुप्रमात्त्ववापारोविकल्पः सोपिचतानस
भावत्वात्तद्विपर्ययः कथंप्रमात्त्ववापारस्यविद्वेदयेकमुचितम् एतदपि
कितम् एविरुति तथापीति अन्तर्भावताप्राधान्येनोसोवर्तमानः प्रमा।
त्रायावतिसातेआत्रिष्टियते तावेदेकएवेति नन्वन्तर्भावस्वभावेनेनेनैक
मेगीकियतेनेत्याशंकार सचेति मायीयभेदसेत्तायदिकलोमोप्रगीयते
अहोपिविमर्शः नन्वन्तर्भावेनाहमित्येतन्मात्रेणविकल्पताभाजापि।
विमर्शनेननप्रमाणानोफलवत्ता अपितृचदयमितिविद्विर्भावत नचेतेन
वाद्यार्थः स्पष्टपत्तितिकयमुक्तंविमर्शप्राधान्येनार्थवदस्यति अत्रात्रम
योपिचेति इदियवापारादिति तत्रात्रिविकल्पकज्ञानादितियावत् सोपि
ननिर्विषयः अपितृसार्वत्रिकत्वेसामान्यविषयः अन्यथातत्त्वलक्षणविष
यश्चित्तमितिभोतिवेचावसायस्योदो ननुपुरावभासमानेसामान्येत्वं।
लक्षणवापारप्रतिभासमस्यप्रतिभासेचविकल्पेनक्तयमुक्तं तद्विषयपवे
तिअत्राह नचापीति मित्रावभासच्छायातामपिमुद्यावभासतः एकप्रत्यक्ष
प्रादेकत्वमेनिवारितमित्युक्तम् तावन्नहोतस्मत्तेतावन्नेदुरुपादमिति
दृष्टातम् एवोपिनभेदमत्रवक्तुमत्सरं तस्याह योपीतिबोद्धः अतवधारणा।
मेवदधीयति निविकल्पमितिकर्तृपदेमेतत्स्वेति आत्मीयादवभासादस्य
वृष्म ततश्चित्परमेतेपि यतः प्रतिभासभेदोऽशक्यवधारणा अनेनचविम
र्शवलादेकप्रसाधनेनप्रवृत्तेपि प्रमेयेकवत्त्वः कृतश्चित्दर्शयति ततश्चित्।
प्राक्विकल्पेऽस्वरः प्रमातासर्वप्राप्तिरास्मेवेति उपदेशावसेव्यवहारसाधन।
बलापनेतशब्दः प्रमेयत्वातीतस्यापिपरमायपरामर्शहन्तात्मनिविमर्शति
इदमिहोक्तयस्य मगवतश्चदमवत्तातन्मयत्वालोकोपक्षयानिहृत्तम्
तत्तत्प्रादनेप्यप्रतीक्षातः इतश्चकिमितरउक्तम् यत्प्रकाशान्तरवप्रका
शमानेवप्रकाशनिषेधः प्रकाशमानएव एवभूतेयत्वातन्मयदेवप्राहको
ह्मासनेतद्वाराचप्राप्तितासमसि सेषामायाप्रतिविमोहनीत्युक्ता तत्त

६.
अ. प्र.
सा. टी.
२५३

तोयः स्वात्मनि स्तुतेति येन एके च सत्त्वादियोगात्कालोयोगादेः प्राः योगा।
च प्रकाशमाने एव सति च ततो मो प्रकाशमानताभिमानो मोहमलादिपक्षयनि
रुक्ताः अभासविशेषस्तद्वशात्स्वात्मनि पूर्णमीश्वरव्यवहारं प्रवर्तयति सः
साः नेने ह्यदिशक्तिप्रभावप्राप्तापकेन पूर्णपरमार्थानुमानेनोपायवहारः।
साधनेतत्प्रत्यभिज्ञायेनाशास्त्रेणावबोधते यथा हि भोतः कश्चित्तो हृदः
पसारितं मन्य एव बोध्यते कः स्वत्वमवान् यस्य हृदोऽवामी हृदवत्त्वमिति चे
न पप्रस्तात्मन्येति पुनः पुनरभिधीयता न चापूर्वमस्योपादिते किंचित्
तथैव पप्रस्तात्मनो को भासमाने एव स्वात्मनि नाहमीश्वर इत्यादि मोहादभिमन्यमा
ने विबोध्यते यत्र बलत्वात्तादिप्राक्तयः सर्वस्वरूपविशेषवद्भियते तन्नाशति।
मितकत्वात्तद्यवहारस्य यथा प्रमाणदिप्रसिद्धः त्वयि चित्ताः सन्तीति अथ।
वायव्यदायने च गेरा जेतति जेरा जे तया च त्वयि विश्वस्य यत्तु ग्रंथं हति तेनेन
पूर्णनिधानं कृत्स्नं वरत्नैः त्वयि च लब्धे विश्वभातीति यस्य पदेन वेति भाति स
तावति व्यापकः रत्नेष्विव मणिभावः शिंशापादिष्विव वृक्षत्वे त्वयि च सैव विदुषे
यगदि सदा शिवात्तेषां सुप्रक्रियाद्यवगते विश्वमन्तर्बति भाति यस्मिन् न्तियुते
देति लीयेत च तत्र सर्वपरभागायापि भूमा विबोद्धः तया च त्वयि प्रकाशरूपे
विश्वमित्येवमीश्वरत्वापि त्वनित्यत्वमीश्वरव्यवहाराणि याः अत्रे प्यागमाक्ताः
सहस्रशः प्राक्किं प्राबुवाचा धर्मः तत्प्रकटनाये दे पूर्णपराधीनमानस्ये प्रसा।
णादिनिग्रहस्यानपेक्ष्य पदार्थोऽप्राकटिबधनेन सम्यक्कारुण्यमिति संपादन
समर्थतात्वम् एवेति सम्यक्करः प्रतिपादितो भवति हिताहितं प्रामिपरिहार
योरित्यादिना च प्रत्यक्षादि पदार्थोऽपि प्राकट्यादयत्नप्रयोजनतया पराधा।
तुमान्त्रेपे स्यात्प्राप्तानां प्रतिलभमाने स्वभासे मिथ्येव न्यायतत्वेति सति।
मतविद्वेषापाताकृष्णलदोषैः परेषु प्रदर्शितैव एतच्च सदीयादेव कथा सुखति
लकाहिततमवधार्यम् एवेव वरसायनेन प्रकाशमान एव यत्र प्रकाशतः
त्यभिमानने ससारप्राबुवाच्यम् तदपसारयेत तदपसारणमेव मुक्तिः अभिम
नताभासमात्रपरमार्थादिबन्धमात्राभासवद्विज्ञाविज्ञाभित्तमेव हेतुपोपि
व्याहृतो स्यात्तत्रापि मोहापसरणमेव कर्तव्यमिति नापूर्वकिंचिदप्रसिद्धे प्रसा
प्यते व्यवहारसाधनप्रसागा प्रभावसमाश्रय रुदयत्नमोहमेककले प्रय
त्नसंथाये मागे देहादावहन्नाभिमाने प्रवृद्धात्प्रमिथीयते विदिते नृजालत।
न्युत्पन्नपत्रपितृदभान्त एव यतः यस्य शुभचिन्ता भावना तद्गताभिर्मेदः
क्तः शिवशासनोपदिष्टविधिपूर्वकोपायेन भावनाभ्यासदाब्धि नततत्रैवेदेहप्रा
णादेव यदावपि वासे चारितयारमे श्वरयुग्मप्रबंधः सिद्धिभजने योगीत्यभि
धीयते यस्यागमे संप्राप्तचटमानसिद्धतमभेदेन चाट्टरूपेति दपितम् इत्यय।

पितृसर्वशामोहकला संस्कारस्य प्रज्ञयः प्रज्ञेयत्वस्य देहाद्यहेभावनियमविग
लनात्परमेष्ठ्युत्तरेव श्वरेष्वावपादेव तत्कस्य चित्तयत्नपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञानेनाम
यते तस्यापि अत्राप्यगमनाशयवप्ये संस्कारपाकक्रमेणास्वप्नलाभः य।
योक्तृमागमे निष्कल्पशास्त्रसंस्कारेण विज्ञे जीवन्तुक्तो भिधीयते तत्रैविकल्प।
मानस्यपि उपाताश्चिदेव जेति मया पिद्यात्तामेतत्तु ससारजीवितरुमूलक
लापकस्य संकल्पान्तरतया परमार्थवत्तः सुविस्फुल्लिगकणिकाभ्यापि चेतद
न्तर्देदीप्यते विमलबोधप्रज्ञतापाराधिरिति तदेमुना पूर्वकिंचित्त्वसाधने स्वात्मनी
ति तदधुना निर्वृत्तपरमार्थतः यत्र क्लेशास्त्रादेकतद्विज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे
इत्यादीति शिवम् ॥ १३ ॥ उतिमहामोहे श्वर श्रीमदाचार्याभि
नवप्रविशितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा विवृति विमर्षिण्या क्रियाधिकारे प्रमाणा
तत्फलप्रमेयपरमार्थविमर्षीस्त्वतीयः ॥ ३ ॥ उतमः शिवाय ॥
उंयेका परमार्थकलया विप्रक्तिपुगवदिते वेश्वरूपमहम् अस्त तत्तम तत्तवो
यप्रसरसहाकारोऽस्मराभिह्वम् ॥ क्रियाशक्तिस्फार एव सत्त्वस्य उत्पत्तम् स।
चेत्तापकभावाभावात्मानिर्गीतः अयुनात्कार्यकारणात्तादृपो विरूपते शोकै
कविषाया सध्वान्तलप्राक्तिसादित्यादिकया हेतुता कर्तृता क्रियत्पनाया तत्कर्त
कर्मतेव तत्कार्यकारणात्तायतिस्मते शोकेनोपक्षिप्य उयेणात्तत्प्रकारा
तानिराक्रियते षट्तेवेतनस्येव साकर्ततात्तेति प्रसाधने कारणाविचारसंया
आन्तःनुमानेः दृष्टेयनियतिप्राक्किं रूपजीवनीयेति त्रयेणादप्येतेषां कोत्यापिका
र्यकारणात्ताः सत्त्वयमेव शरासवलत्वेनेऽप्यातनिस्तत्वेव सैव त्रयेणा कापिलो
त्याप्येवमेवेति त्रयेणा इयतां चेतनस्य कर्तृत्वमिति प्रसाधतस्याप्यनीश्वरायो।
तत्र निर्वहतीति इयेनेति संचेपः प्रतिसृजं प्रययते एवं क्रियाशक्तिमुदेन प्र।
मात्तापरमेष्ठ्ये प्रसाधितव्यवहाराः कर्तृत्वात्तत्तत्तत्तायामचटितेति दर्शय
तिसृजेणा एष चानन्तशक्तिर्त्वादेवमाभासयत्यस्तु भावनिष्ठावपादेवा कि
यानि मात्तास्य सा एष एव प्रगाः प्रमाताः मूलावाताभासयति अविच्छेद
न कथम् एष तद्व्यतिरेकेणाः विकल्पाचाक्रमाचाया निरूपिताः स्मृत्याः
समर्थान् क्राः स्यते भावति चेत्तत्र अन्नानाविश्वे भावाहितस्येव शक्तयः इत्य
क्ते स्वात्मित्युत्तरे यदि इमाभासतमिच्छा प्राणि तमेनेदेव भावतः करणानि सौत्
हे सत्त्वस्य चोत्तरेति सार्थः तमवतारयति इदानीमित्यादिना निराकरिष्यति
तिजउत्पत्तने स्यादिता प्रबन्धेन निरूप्येति परस्तेतत्संमतमिति भावः स्वमतेवा
ह नापीनित्यमिति अनेन क्रमयोगे य एव त्वत्ति परस्परभवेन न किः इयता
चतत्त्वस्य क्तं यदाहुः स्वरूपादेयदिनित्यमिच्छासे हेव हृदि प्रलयैः प्रपाताम क
दाचित्तत्वेव स्याहेतुत्वेव च मित्यादि एषां योगे पराभेदाशयेन स्थातिवत्

६.
अ. प्र.
जा. टी.
२५४

वचनपाठोपपत्त्येव निसर्गासिद्धिमेव भावतिनकालयोगातिशय
मेवसावयति कमावभासनेत्यादिना ईश्वरोपीति कमावभासनेत्यादिना ईश्वरोपीति कमावभासनेत्यादिना
शब्दः तथाचवक्ष्यते ससारिप्रमातृपीछेवेत्यादि यतः ३२३ भागोपगो
एतेननेवेत्येतेनस्पष्टीभवेत्कालयोगाविकल्पेपतायाम् नतसाविकल्प
ह्यानिमीची तदभावेपिदेष्टुमकमणादिकार्येदयात्वरितयावतादोतत्
भावेपितहेष्टितोभवेदेकः द्वितीयश्चापुवेष्टितत्परोमेडलादिप्रायकरत्
तेनास्योत्तः तत्रहिप्रमासंवेदनं सङ्गावाविशिष्टसंभलक्षणेप्रतिहत
प्रयत्नतात्मकः कृतमेवेदंमेयेतिनिक्कस्पप्रतिभातलाणानतस्यकर्तव्य
स्यसंपन्नस्त्वितवाचनादौसंपन्नति सपवान्ययतिरेकस्योनिमीणादयो
विषयः तदेतदाह वाचनेत्यादिना ननुतथाभूतप्रतिभायोगाविकल्पेपिकावे
निमीणायद्याप्रियमाणादृष्टः सत्यरगमनवादनोदो नक्तयत्तस्याक्रम
त्वमग्रचोचते योपीति एतच्चचटोयमित्यवसेत्यत्रोक्तम् विकल्पस्यच
निमीहत्वेमायीयपदे नतप्रकृत्यायामीश्वरसृष्ट्याविद्याह ईश्वरस्यचेति
संवेतिइष्टामात्रपुत्राउपपादितमिति कमावभासनेत्यमीश्वरतन्त्रियतिमति
स्त्रातचक्रदेगदिवर्गपतिनएवकुलालकायकमणातावभासः स्वप्नसंकल्पा
दिवदितिहसकन्निवेदितम् ॥ १३१ ॥ ननुबीजाङ्गवत्पुत्रचेतना
नुप्रवेशोनेवस्तीविहपुवविश्ववभासकइतिकिमेतत् अत्रोत्तरंस्त्रेणा जड
स्यातनसाशक्तिः सतायदसतः सतः कर्तकर्मत्वतमेवकार्यकमणाताततः
ति अत्रस्यसतोबाः सतोवायत्परिदृष्टतेसत् तत्रतबीजस्यशक्तिर्नोकरस्य
अंजरोजायतेतिहोक्तवृत्तानोः स्यबीजस्यकथंशक्तिरंजरोजनकअतदा
तस्मात्कियाशक्त्याभासमानेकमेवकार्यं भासयितचकर्तव्यकारणम् अस
हृपस्यसतःतिवार्थः पूर्वतवार्थगभीकरेणाद्यानम् असतोकरस्यसतो
वाबीजस्यति यदिवाबीजमेवसतोः सतोवातिहदृष्टदार्थेयारवेउत्वात्ता
ख्यातानुदशः प्रतिवर्तिपदार्थेयः वतरतीतियथासम्भवेयोजना ॥ १३२
जडस्यकथंनेषाशक्तिरितिचेड्यते यदसन्नदस्युक्तानासन्नसत्त्वरण
ता सतोपिनपुनः सतालाभेतार्थोऽथचोचते कार्यकारणतालोके सा।
नाविपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यतेतस्यकस्यापिशक्तिरिति सहाः सहाका
येसंभाव्यते स्वात्मकमनुभयदृष्टमनिर्वीच्यमितितत्त्ववाचैवविरुध्यते त
त्रययसताचटस्यपुनर्हिस्वरपविरुद्धोसतोकेकमेवमीकुरुताम् पा।
दपतेनेरपिगोपरोपेपिवा नीलमिवपीतताम् अथास्यसतात्मकेरेतद
येकिमुपयाचतोदेडादिभ्यः वाक्तिविषयत्वस्युदादयोपिसदसतयानु
योज्याः नचेयतात्सीमेवासितमचितेप्रामाणिकस्य लोकेसप्रतिह
ता

प्रहृतप्रवहवारः सचेत्यसमर्थतेकुलालरुदयान्तर्मनोमेवतापमेरपिप्रा
च्यावख्यायामन्तः स्वसेविदितादान्येनविचित्रताविश्वस्यभेदाभेदस्यप्रापरि
वर्तमानस्यसुप्रतोपदन्तः करणेकवेपान्त्वस्वादेशतर्हिक्कणाहयवेद्यत्वंवच
टादशभास्यते एतमेवसलोकेकार्यकारणभावः तस्यकस्यापीतिअस्मदावि
त्मप्रभावस्यार्थः यथाहिदृष्टास्वमसंकल्पकमावभासनिमीपमाणायेचदृष्टि
आभासेपितज्ञतोपणादिकस्यवमहिमा तथेवसुविदएवचराभासेतमहिमा क
म्भकारनिमीपमाणातामिमतामासायाएनेपेवसेविन्महिमा चेट्टाएचक
कुलालकायादोसतिभासमानेनेदनिमित्तमिति तत्रचजडोदागदिमेवविद्यामि
मानभाजनमितिचित्तवभावेकत्वेत्वावतिहने उभयेन्द्रियवेद्यतेनस्यसमर्थकि
याकार्यभासतृपेलक्षितमितिस्वरार्थः असदिति असन्नजडोदतिनाकरस्यानेत
स्वरूपेकिंविजुक्तम् यत्तन्मयाविरुध्यते असत्तत्त्वसत्तानामकार्यत्वमित्येतोकर
स्यानेतोकरस्यकंचिदमंष्ट्वमेगीकृतवत्तत्तद्विरुद्धमेगीपगमउक्तः तन्वयभा
यमपीदेवैकल्पिकवास्तवंतर्हि किम् आहवत्तत्तत्तिति अत्रयथात्वस्येति असत्त
स्य नतत्त्वच्यते सतगतत्तिपर्यनयोऽयः सत्याह तावदस्यादिति तच्छेतात्त्वस्यव
पुषोः तिस्कारात् ननुबीजेसत्त्वोस्तीत्येकरस्यरूपसक्तम् ततः एतदयमप्रासकथं
यन्वयोगातिपरस्यमोहमपहन्ति नेचेति अन्तेनानासत्त्वः इतिवत्परस्यसत्तत्त्वकिं
नपरस्यमनस आहवीजस्यादिसंगपदान्तम् एवमितिप्रावस्यापुपलक्ष्यते बीजेसत्त्व
वाङ्मोसीत्येतन्वीजान्तोः पतितेनकिंचित् कदापानुसन्नास्व
भावयोगात्तात् ननुकस्मादेतत्परसत्ततोपीकियते आह यतः इति यथापिचेतिपरसत्त
तथापीति अस्मन्मतेवृत्तिवाचष्टिसिद्ध्यादिनावृत्तौसत्त्वभावतायाअपूर्वत्वेयत्त्व
मसत्तत्त्वतत्त्वत्रिधानानेतसहविरोधः सिद्धायाः सत्तायाद्याख्यातः तत्त्ववत्त्वेपि।
विरोधपवक्तव्योनेनियोजनत्वम् सत्यमभ्युपगमवदेनतत्त्वम् साभूदिरोधस्तथा
पितेरेकपमृति अतएवसुत्रानुसंगेणा व्याख्यानरेवृत्तेः करोति येदेति विरुद्धेतिपूर्व
एनामिसत्त्वोत्रकतेयतिपावत् तथापिचेति अत्राचिनेदेगपेसत्यपीत्यर्थः तन्वसा
द्वितीयामसत्तापूर्वसत्तायाअविशिष्टा तत्त्वयमसत्तायेतातहितयान्ययाकिम् एतदा
ह पूर्वसत्तायास्त्विति हेरति सत्कार्यवादेहिस्वरूपेने शब्दावत्तास्यावत् अतए
वेति एतच्चभावाभावभासानावाप्यतोपाधिरिप्रायुद्देशोदृष्टीतमेव नित्येतेकर
तावत्त्वनेतत्त्वविरोधउपपादितः इन्द्रियद्वयेत्येतत्स्फुटपरिपूर्णमित्यतार्थक्रिया
कार्यभासनेतियावत् १३३ अथुनाविचारेणाप्रकृतमपिसिद्धिमितिदर्शयति एव
मेकाकियासेषासकमान्तर्हिः स्थितिः एकस्येवभयाकारमहिमोपपणदिने
ति मेवेति यासुदपतआश्रयतश्चिरमपलव्यापरेः साधुनाविजयते सामान्यनत
याहि सेविह्यायान्तत्त्वनिवहिकरणविषयत्वापतिपर्यन्तायोस्थितोसकमत्त
त्वमुपचितमेकाश्रयतादात्त्याअकत्वमस्याः एकआमावाअयः सेविह्योभावा
त्सकन्दत्वसकत्वाभ्योसहतेयवोभयमन्तर्वहोदृष्टम् एकस्येति कर्तः कर्मा

३.
अ. प्र.
जा. टी.
२५५

अ कर्तृत्वकर्मस्येतन्निप्रसिद्धिक्रियाकर्तृत्वात्तर्बहिरभ्याकरसहस्रेपराम
श्रीभेदात् अन्यकर्तृकशक्तिर्बहिरभ्याकरसहस्रेपराम
संवेदनस्येति ज्ञानरूपस्य स्वसंवेदनेतिप्रमात्तरे ननु स्वादिनिमीतोत्तरवस्ये
वास्ति नवहिरवस्या तत्कर्मिकत्वमस्यकृतः तत्रापितत्त्ववैहीरुपतात्वेवविपर्ययत्ता
तुपरमितिप्रययति स्वादीनामिति आदिपदोक्तकल्पादीनामयमेववि
धिः प्रागिति एतच्च पूर्वसक्तं शब्दादीनामेव स्वादिनेत्युपादयता एतच्चस्त्वामि
पि हीन्यत्र शब्दायनयेत्तायामपि सक्तमत्वमुपादयति स्वादिनेति अत्रैवसुद
शीतसिद्धेष्टान्तमाह यथेति करिष्यतेति आगमाधिकारप्रारम्भे नहिसुखस्य
माणातायायएवामासः सपबलाभे लाभानुपयोगापूर्तरितियावत् तद्वेदादिति।
आभासभेदात् एकस्यैवकर्मणाः अनेकतिआभासभेदयोगापीत्यर्थः सचैवतावत्कि
याकटस्या तावन्नकर्मणापि विशेषदशनातिशयात्कर्मस्याचोते साधारणतया।
पदेषामभवतीति तद्यथापाकः तथाचकर्मभेदात्तस्यभेदोवच्यते ननुभवेत्तस्य
कर्मणि विविधानायाताकृतेस्यस्यनिर्माणक्रियात्कर्मणा विविधमादधानापि
कर्मणापि प्रकाशमानस्यविदात्मकप्रमात्सारात्वात्तत्पकस्यतयैवकटस्याक
र्मस्याचोक्तपाकक्रियायाइति एकनरपतिमहानसगतायाः ननुभित्तक्रियाः
कथमेकशब्दमिधेश्याशोकाह केवलमिति अतएवाक्तं नतिउल्लापकशेषप्र।
योजयतीति नसाअयेकेनेवकिसस्याः समर्थितेनसुपतएवमकास्त्याह कि
यायाहीति ननुकर्मलक्षणाअयेवपादेकैकक्रियायाः कत्रैकक्रिमितिकार्यभारे
सममिधियतेयोनतस्यकस्यापीतिकर्तृस्वरूपेतिप्रमाणप्रसंगेनेदमक्तमकातेका
क्रियेति अत्रोच्यते कर्मणोपिहीति परामर्शवलादिकर्मणाएवैकमक्तम क्रियाए
वोपरभागयोगेनभिज्जामासस्यापिपरामर्शकत्वेवानुवचसाययोगेनभिज्जानामा
भासानामनुसंधानलक्षणाशक्तितेवभगवात्पथानवेनोक्तः ॥ १२५ ॥ नन्वे
तेनेवीजक्रियाभूत्यतयाशुक्लवकारातापुक्ताः नेत्याह वहिस्त्वेवतत्कार्ययदन्
यदपेक्षया प्रमात्रपेक्षयाचोक्तद्वयीवापान्नरस्तिरिति वास्तुभासनेमवनिर्मा
णाम् यच्चवस्तुयमपेक्षवहिक्रियायमच्यते तद्वस्तुनेमेवकार्यम् प्रमातावेवोपेक्ष
वापान्नाइतेति बीजादेनेवकारणाताजडस्य तथाहि वचनेसमर्थपितरे प्रभा
वोबलम् स्वातेअमितीदमिच्छाटपेचित्वेवत्येव तन्मनियतिशक्तिप्रः सरीकतेपा
रीरकलेवविहृपस्यजडवीजादोवोपचारिके तद्वशात्तत्सामर्थ्यादिस्थादिवहियते
ननुजडस्ववशादिकिंचितकल्पमानापिवातेकाभवेदितिसम्बन्धः अपित्तत्त
देवादिजातेमेवैवैपेवभवेदितिवावत्कल्पनामाकारेतादृशयति बीजमित्यादि।
ना एवकारेसोवैवाकतेएवैपेक्षयमि एवमपीति अत्रोत्तरम् एतदितिवास्तुतायाम
प्यान्तरत्वमुदितमितितियमग्रहणम् नचबीजापेक्षयाः न्नरत्वेभावेनीयमित्या
त्याशयेनाह चिह्नपमपेक्षेतिचिह्नभेदसेकान्ततयेवतत्बीजान्तरगतमपिमस्यमि
हेत्याशयः ऊलान्तादेरेवेतिचिरगुणिताजडकारणावादात्रिवर्तित्यतावत्येवः।

वदुधतामितेवयुक्तम् ऊलान्तायापितपरमेस्वरसंवेदनेएवविश्रान्तिरिति
तम् ॥ १२६ ॥ कार्येचेजजडस्यततःकारणोत्तरजडसिद्धिसेविदएवकारणात्
म् तच्चक्रियात्कर्मवेतिस्वरूपम् मातेवकारणोत्तरसदाभासदयस्थितौ कार्येक
स्थितएवैककदेकस्यक्रियादिता इति आभासद्वयवापान्नरतया अर्थतयेतिप्र।
वीनभूतवाह्यरूपपरामर्शकेनेतियावत् तेनएवानुभववाचप्रयत्नाः भोगमा
त्रम् यथाक्तेपाकस्वादीनोवहिरभ्यासपूर्वोत्तरभासशतियदिवाः यतयेतिस्व
टपया प्रमात्तभागात्तत्पक्तेन यथाक्तेविकल्पेयामुल्लेखस्यदि तदाचव
हिस्रिकीर्षमात्रप्रयमाभोगः एतच्चस्वादावपिप्राज्यम् ॥ १२७ ॥
एतदेवजडयति अतएवाजरेवीष्टातिमितेपरमेस्वरः तदस्यस्यापिबीजादेहेत
तानोपपद्यतेति सत्यपीश्वरेकारणे ततोमस्यापिईश्वरादतिरिक्तस्यजडस्ययाहे
तुतातेरुपगतामानसभवति अत्रेतापूर्वकारिणाइतिमन्त्रिवेशोहिनाम सजा
तीयविजातीयताविभागस्यापको वटशखजुंउदोऽरुडपादानासंभावीसंभूय।
विद्युताटपश्चिह्नपकार्येकवारमवलोकिते सर्वत्रसन्निवेशानतयवभा
वमित्येकान्तावयम् यच्च्यते तददर्शनेपितत्तत्तत्प्रतिपत्तिरित्यादि तत्स
टपिहृत्पातव्यामोहकारुतम् एतेपिसमानत्वादस्यत्यलमवानेरा एतद्विद्य
म्यकारेणोववितानितमीश्वरसिद्धे इहेतुपरमार्थईश्वरएवनियतिशक्तिं
जामनरुत्यानोवीजभूमिजलाभासप्रः सरीकारेणाजरात्तातेस्वस्वप्र
काशानिभंसयतीति ॥ १२८ ॥ सर्वत्रचेतनेनविनानजडस्यकारणाता चेतन
अकर्तृस्वरूपवपर्यवस्यतीतिस्वरुणाह तथाहिहृस्मेति निदर्शनेवापिचट
टनाय चेतनमन्तराचेजडानामेवईवीजप्रयत्नामात्रकार्यकारणभावः पि
विकल्पकादावपिक्लृप्तकारेणा ततश्चोपसर्गाप्रत्ययोपिचेतनोक्तः।
चिदेयत्वेत सोपिहिदृष्टादेषान्नरनियमताययाप्रियते तदेवचसन्निवेशश्च
ते ततश्चायंप्रयोगः यदचेतनेकार्यकृत्तचेतनापेक्षेददीव तथाच बीजादीति
स्वभावः कादाचित्केहिजडस्यकार्यकारित्वेनानेमितेनान्यतिमितमितिवापि।
सिद्धिः ततश्चक्रमकृदेवतत्रेश्वरः यतस्तेतम् देनप्रगुणीकरणापरिवर्तनादिकं
रुदंडचक्रादिकस्यसंस्कारेजवेत्तत्तमेणा शिविकल्पकादिनाचेजनयतीति
नियोगावयः ईश्वरएवच तथातियतिशक्तिस्वी कृततायाप्याभासः ऊम्भहृदो
अविदेवाइति सर्वत्रसपवकर्ता अन्यथाऊम्भ कृतः इच्छास्दंडादयः कथमव
वर्त्तन्त तन्तवोपिवापदकरणायकिंनानुवर्तन्त ऊम्भकृतस्वयत्कार्त्वाभिमा
नोतियतोपमायमीदिष्टितिः सोपीश्वरव्यवस्येवमष्टाभिमानोत्पापिका।
प्रतिभुवत्वायमभाभवति सर्वत्रभगवानिवकर्तृतिस्वरुणः चेतनसन्निधिमन्तरे।
पाकार्यानुपादश्याशयेनयदीश्वरः कर्तृत्वाते बीजादावस्तेवम् चयदोवऊलान्ता
देवुहिमतस्सन्निधिरित्येव तत्तत्सर्वत्रेश्वरः कर्तृतियोमोहकृत्तिवारातात्येव

णासूत्रमवतारयति बुद्धिमदिति उदाहृतमिति तथाहीति निदर्शनेोपक्रमे।
 णोक्तामित्यर्थः विवरोधोऽपीति सकलेनवृत्तिबाधेनैकदेशसूचितेनेतिमन्त्रव्य
 स बुद्धिमतिस्थितेविषयोवाच्यः इत्यनेनाशयेनवाक्यस्यभारदेशेभिप्रायव्याच
 ये अनेनहीतिरूपाकाररूपाभिप्रायिनाएकदेशेन नत्वेवंसतिबुद्धिमतिकिमन्यदी
 श्वररूपादिशेषान्तरादपेक्ष्यमितिभूतधेसयति बुद्धिमानपीति संस्कारइतिमन्त्र
 दिकेसकृत्संभकारइत्युच्यते तत्संस्कृतान्तरादोर्ध्वतउच्यतेकिमीश्वरताविशेष
 णा अत्राप्याह संस्कारोपिचेति संस्कृतेपीतिसंस्कृतत्वेनेष्टमागोऽदो सन्नपिऊं
 भकारोनातसंभास्त्वेचेतनधर्मोऽदोऽदोराधातंसमर्थः नचाचेतनस्यकारणम्।
 त्वमन्त्रवद्दिग्भासकमपममर्षापरमार्थकार्त्तत्त्वास्तुचितमित्युक्तम् पुनरपी
 तिअंगीकृतेपिऊंभकारोऽपीत्यर्थः अन्वययोगित्वेष्टवीकृतेवप्रमेयसंक्षेपात्प्राहेतक
 रेति संस्कारोपीति सोपिचनसंभवतीत्यपिः ततश्चेति यदिचेतः परिस्रष्टासा
 रेताङ्गयोदित्यर्थः संस्कारोपिअभ्युपगमवादेनातीकृतः सापितनोपपद्यन्त्याह
 नचेति तदिच्छयेवयादिसंस्कारस्तस्यैसावाकाशमेवस्वेच्छयासंस्कृत्यसकल्पिते
 विश्वस्यत्वापेयत् तन्भवत्तः यस्यसंस्कार्यवादिनंप्रत्युपालम्भः सत्कार्यवादिमते
 तुकिंचिदेवकृत्किमभोगाः सति नसर्वसंवर्तततश्चेतनमपेक्षसहकारिमत्वेवा
 किंचिदेवऊतश्चिउच्यते किमीश्वररूपतयाः अहमप्यम तदपितसहते नचेति
 नहिचिह्नप्रावीजस्यकदपिचेत्येन तत्रदन्तवर्तितांउत्तस्यमवेत् वक्ष्यतेइति अत्रै
 वविमर्षापरपक्षसदोषीकृत्यत्वेपक्षमुपसंहरति तदिति तस्माडभयस्यापिचेत
 नाः चेतेनरूपस्यापयोगोयः सृष्टिश्चेच्छयेतिसम्बन्धः १२१ ॥ चेतेनस्यसामं
 ग्रहमेवकार्यकारणोऽपिप्रसिद्धेनदृष्टान्तेनाह योगिनामपिदृष्टीजेवितेवेष्टाव
 शेनतत्त चटादिजायतेतत्रस्थिरस्थायिकियाकारमिति दृष्टीजेवितपिशितित्यर्थः
 व्यक्तिप्रधानतयाकारणात्ताज्ञापितोदिताः अनेकवक्ष्यावः उभयोपादानेष्टाव
 प्रसिद्धेनदेकहेतुकंचेतनापेक्षेोभयमपिकार्येतिनिदर्शयिते नततत्रवदंष्ट्रादो
 शब्दसाध्यमाणा वस्तुतत्त्वस्यदेवतदिप्रपरमोक्त्यपोहनत्वेतंविशेषणमाह तत्र
 स्थिरमित्यादि तत्रदिनिविचिह्नरूपमस्थिरं चार्थकियाकारं चेति योजनानवृत्तिः।
 कृताकृता तांताविविधकारोऽपिप्रामर्शकियाल्लगनुबन्धितीत्यामर्थक्रियोहे
 ततच्छीलातलोमत्वयोगेनकरोतीतिममासेपितकश्चिदोऽः योगीच्छापिनेपाय
 नविनाकार्यंऊयादितिपरमतमवददितिषेडुम् नचेतदितिअन्वयततश्चित्ति
 षेधहेतुवक्ष्यामासुपक्षिप्यतस्यापिातोपयोगिपरमतेसतत्रमवददित्यस्मादि
 ति स्तोपादानरूपात् सज्जनीयमितिज्ञानेज्ञानस्ययन्तिरोपानइति वीजमैकरूपम्।
 एतच्चयथायोगोसमतवस्ततयोपादानलक्षणापरेषोमतम् आदिश्रृङ्गादात्त
 म्वनेहेतवर्षपितिरित्यादेः परोक्षसम्बन्धसंग्रहः यदाहुः कृतोन्पकारोहेतविरम्या
 दिपरमतेसतत्रमन्वयततश्चित्तिषेधहेतुरुपदिप्रसंक्षेदार्थयति अंकरस्यत्या

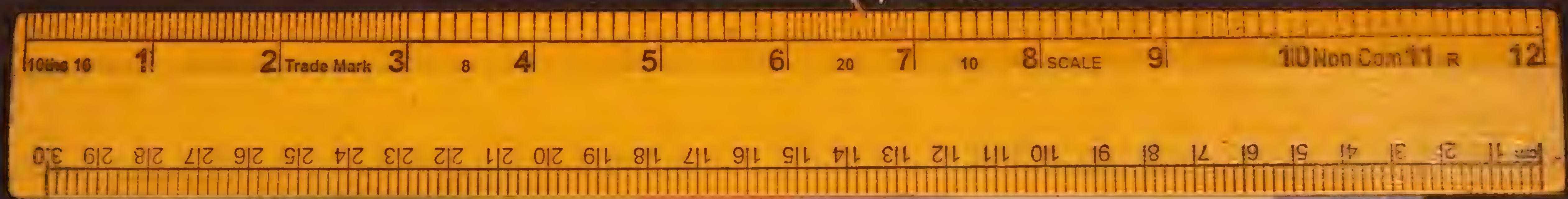
दिनामनागपिदेशकालकारसहायदिविषयव्याप्तप्रसिद्धलोकस्थित्युल्लेख
नेचेत्तस्येति संपादानपरिग्रहेदेनेनयोगितः अथनस्येते कृतकारभेदएव।
योभीभवेदितितान्यर्थस्य तेष्वाभितियोगिनाम् एतच्चपूर्वोक्तयोर्योग्यम् सूक्ष्मेति
एतदभ्युपगममात्रमत्र तदानीं हि परमागप्रधानादिदृशानमनुपकारमेव त
दपिचप्रसिद्धहेतुकमेवोपायते नचप्रधानस्याः संवेद्यपर्वत्वेनपरमावादे
रपिनेत्राद्योचरत्वेनप्रसिद्धस्याच्चात्कारहेतुलोकसिद्धास्तीति तन्सूक्ष्मद
र्शात्मेवयोगित्वमस्तनाधिकम् अत्राह सर्वएवेति अभीष्टकर्तृताप्येताः
सिद्धान्तमितियोगिविषयाणामप्राप्तवृत्तमानादीनामवच्छेदायक्रमोक्तिष्वभा
वातिशयविशेषोऽस्ति नोऽत्रभुवि समस्तनियत्युल्लेखनेनैवाभीष्टापादनाः प्रतिहृतप्र
भावाः यतः कृतप्रदितिकाराकाशाद्यावहेतादपीतियावत् अथेति तस्या
दृष्टायांतदेवकारणम् तत्तदवयवहितकारणोतदितिभावः असत्तुतिभूत्यादे
व असतोवाक्यस्यकादाचित्तत्वेनियमोऽस्यहेतुकस्यस्येतिः स्वभावयुक्तः
सहकरीति दिक्कालाकाशादेः अथतत्रयतिरेकोनोपलभ्यते नित्यस्याद्या।
तिरेकत्वादितित्यायेत तर्हियोगीश्वरोपादानमस्तु योगिनिर्माणासुपिचक्र
विदहृतिवन्मायाकृतमिमानमात्रमारेमेव वस्तुतः तदपीश्वरनिर्माणसदृश
तः एतत्समेधप्रत्येयोजयतिदृष्टान्तेनतदेव्येति लोकप्रसिद्धमपिदृष्टान्त
मुपादाननियमाभावेवृत्ते केषादिकंचेति तत्परामर्शयोगाच्चनवस्तुत्त
रम् परेणापिचक्रचिदंशोक्तमितिचिद्व्याप्तीत्यादिषुविनिश्चयादिप्रदेशेषुक्षे
त्रकालसंस्कारादिभेदादेकामामलकादिजातिमयतिकामतएवभावजात
स्यरसवीर्यादिनभरीकृतमेववज्रप्रकारेववित्रम् कपंचिदितिह्लादताषादेने
नाऽर्थकियाकारित्वमवेत्येवताशयः ततोपीतिदृष्टान्तात् तत्रहिप्रसिद्धिनि
जकारणानादरेणोवसृष्टान्तसीश्वरस्य १३० ॥ तत्त्वयुताविभूतेर्येयमनुमानस्य
तस्यास्यसकल्पितस्याकल्पितस्यचात्रनियमेतिदानेतादात्म्यतुत्येति।
लक्षणासम्यक्समालक्ष्यते तद्विनिः स्वभावेभावः नापिभिन्नस्वभावः पर्यायशेष
कैकत्यागिहिनिः स्वभावेनेव एवमहेतुकत्वेनित्रहेतुकत्वेचवाच्यम् उभय
मपिचेतत्कारणानियमादेवविशेषायावृत्तस्वभावभाजएवकारणानुत्पत्तेः
कृतभुविषयस्यचभूजननस्वभावभाजः व्याख्यातनीतिमार्गीयत्वमस्त
नीतिविज्ञवः योगीश्वरादिशिष्याणाम् वृत्तस्वभावमवेत कार्यहेतोर्वहि
रुगतोक्तोभूमाप्यतन्निजोऽग्निविषयोऽयम् भूम्हृदिति कथंलौकिकमनुमाने
स्यादिसममेवम् इत्येतेनहुतेश्चिद्वृत्तम् योगिनिर्माणाताःभावेप्रमाणा
न्तरनिश्चित कार्यहेतुः स्वभावोवातएवात्यतिमूलजश्चित्तकथितमप्रतिह
हयोगीश्वरेति अतएवहेतोयोगिनिर्माणाताःभावेतिविशेषाणामप्राणान्तरेय

३.
अ. प्र.
रहा टी.
३५७

दिनिष्ठितं भवति तदा कार्यहेतुः स्वभावहेतुश्चकारणोऽस्वभावोऽनुमातव्यहेतुर्भवति
नान्यथा तत्तत्स्वभावहेतुः किमतेदं ननु नहि तत्र कारणं तानियमानियमा
भ्यो किंचित् कथं किंचित् यावत्तत्स्वभावोऽस्वभावान्न नियतो योजनस्तौ।
जोतिरेव कार्यकारणभावान्मिका मूलम् तथा शक्यं सामग्र्यपीनमेति न्या
येन यतो हेतोः शिंशपाप्यजनि निजातत एवावृत्तत्वात् तज्जोतिरिति ननु
विशेषणग्रहिकित उपमाणां उक्तमेव परे योक्तिके मानसं वा प्रत्यक्षलो
कप्रसिद्धिगमः प्रतिभाविशेषोऽनन्तजन्माभ्याममूलस्वात्कालाद्युदितो वा
र्यापन्निर्वेति किमस्माकमनेन संबन्धोपयोगिना प्रकृतानुपरोधात् ईश
रः स्वप्रकाशो विद्यात्वेति हि कोऽप्यप्रमेयत्वात् उपावकाशो न मानदोषे ल्य
इत्याहेति स्वकायो वताशम उपपादितोपादिकमत एवेत्यस्य सूत्रांशस्य व्या
ख्यानम् नैतत्प्रकृतं प्रमेयमस्माकमिति प्रसंगपदम् प्रतीत्यादिना स्वार्थ
पराधेदोऽनुमानस्य दशितः इह द्विविधः स्वभावहेतुः स्फुटगमितकार्य
कारणभावो विपरीतो वा तत्र यमुदाहरति अग्रिममिति पूर्वमेव अग्रिम
त्वं स्वभाव एव भवेदिति पूर्वोपेरेव सिद्धेति द्वितीयमुदाहरति शिंशपात्वा
दीति बोद्धमिति कारणदायकमिति त्रैयते सामान्ये कथयन्तो तत्स्वभावताम्।
तुमन्त्ये साध्यमेति साध्यं यद्वृत्तत्वे तस्य शिंशपात्मात्रं प्रत्यनुवेषिता तत्त
ज्ञावेसद्भाववेति एवंप्रसाकार्यकारणभावो नैवोपपाद्यते कस्मादेवमिति।
तिचेत् आह नहीति कारणोक्तिके ननु बन्धिका र्यस्य निधाववर्णभावि सन्नि
धानं युक्तम् तदयथा कार्यहेतोः पूर्वस्याग्निः कारणम् तथा किं शिंशपात्
स्य वृत्तत्वे कारणम् वृत्तत्वात्कमेव हि शिंशपात् तत् तत्स्वभावहेतुत्वम्।
तमेवनास्तीति कथं युक्तमन्यत्रेति अत्राह अनन्यत्वमिति यदि तदात्मकमेव तत्र
दवर्णशिंशपात्त्वसिद्धौ तदपि सिद्धमेव भवेत् यत्किल यत्सिद्धौ तसिद्धं तच्चेत्तत्र
तदात्मतद्द्विविधं विभिनतया स्यात् तस्मात्तसिद्धेत् तत्र दवर्णमन्यत्र अन्यत्वं
तन्मात्रानुवेषितमन्यत्र युक्तम् तत्कार्यकारणभाविमिति स्थितमेतत् तन्व
न्यदप्यत्र तत्सर्वपदोपपन्नं ननु चोत्तरं यदि कार्यकारणभावोऽप्यप्यति अपि
प्रतीतिहेतुः यतः शिंशपात्त्वप्रतीतौ वृत्तत्वं प्रतीयते ततः शिंशपात्त्वमात्रा
नवन्ति तदुच्यते एतद्व्यति नचेति शिंशपात्त्वप्रतिपक्षे वृत्तत्वं प्रतिपिन्न
रेव यद्यन्योऽप्यः किमित्यन्यस्मिन्नपि त्रैयत्येव तन्ममयः सचेदाह ननु वृ
त्तत्वप्रतिपक्षि रवर्णतत्त्वतियत्र भवतीति तदस्य प्रप्रवोचरीकृतः स्यात्
अथ वस्तुस्वभावपदायमप्यन्योऽप्यः इत्यत्र स्पष्टतमं तदेव पयन्योऽप्यम्
ननु नालं करीदपि निवास्यपि कथं तत्प्रतीयात् नहि वस्तुस्वभावः पक्षपा
तेनोत्तिष्ठति नवतेन तन्मात्रानुवेषितमस्य विदितम् तत्तत्स्वभाववि

दितम् प्रतीतिद्वयकहितम् प्रतीतिप्रवस्तुस्वभावतपेत्तत्तम् कथंचाम
स्यान्यत्र प्रतीतिहेतुत्वप्रतिबंधमन्तरेणावस्तुस्वभावो भवेत् भवति चेत् किमन
मानेन एतदाह वेद्यत्वादित्यनेन ननु पदाः येषां ततो शिंशपात्तावादिमती
प्रतिपक्षो वृत्तत्वात् तदा तन्मात्रानुवेषि प्रतीतिकत्वे वृत्तत्वस्य कालान्तरे
वामनो शिंशपात्तपपन्त्या तत्र तत्त्वमप्यप्यन्त्या मोहावृत्तत्वमन्यत्र वृत्तमानः स्व
येवापरप्रसादात् प्रवृत्तत्वे तन्मात्रानुवेषि प्रतीतिकत्वे नावसरति तद्व
त्तत्त्वानुवर्तितवृत्तत्वावयो नुमानं सचते एतद्व्यापकानि रस्यति अप्येति
प्रोक्तत्वात् अपि शिंशपात्तपपन्त्या कथं यद्वृत्तत्वे प्रतीयात् तत्स्वभावत्वादिति चेत्।
एकपि तत्स्वभावत्वादेव प्रतीयादिति व्याहृत्येतावन्मानम् नहि स पक्षो दृष्टाने।
नुमानसंभवः अनवस्थापातात् तदेतदाह सपक्षेवेति एवं तन्मात्रानुवेषि
प्रतीतिवोदप्यत्र तन्मात्रानुवेषि भवतीति द्विधितम् अंगीकृत्यापि प्रतीति
द्वारेणा तन्मात्रानुवर्तितवृत्तत्वात्तन्मात्रं प्रतीत्यनुवेषोपीति अन्यदप्यत्र नि
यमेन प्रतीतिं करणीति प्रतीत्यनुवर्तितवृत्तत्वात् तत्रेव नियमः कथं प्रतिव
धमन्तरेणा ननु सत्येव प्रतिबंधो प्रतीत्यनुवेषो भविष्यति केदोष आह अत्र
मेयतामात्रे चेति तन्मात्रानुवेषी प्रतीतिद्वारेणोति कोषः हेतुता नुमातव्य
इति यावत् एतच्च रूपं कार्यहेतुत्वमेव स्यात् प्रतीति तद्भावमात्रात्त्वयिनिः।
स्वभावो हेतुतात्वेति हेतुः स्वभावो भवेत्तस्मात्स्वभावानुवेषिनिः द्वितीति च
स्वभावहेतुतेरेवो विषयद्वारेण विशेष उच्यते सत्येव तस्मादात्मसंशक्त
यात्तथैव वस्तुत्वात्तत्त्वपि प्रापात्त्वयोरन्यत्वेव परसार्थः एवमेव रनिधिति प्रा
क्तपक्षेणा तत्कारणान् शिंशपात्तामात्रो वृत्तत्वाभासेन सह मिलितः स्पष्ट इति
यत्तत्त्वमेव तत्त्वप्रादीपेत्तत्त्वत्वेन तत्स्वभावहेतुत्वात्तत्त्वमेव तीयतो
ग्रन्थस्याशयः तन्मन्वायमनुमानानुमेयवद्वारेण बुद्ध्या इति न परमार्थमित्या
येन तत्त्वम् तत्तत्त्वपि स्थोलज्ञानमन्तरेणापि प्राप्येतात्तत्त्वमस्योपा
इत्यनेन तन्मात्रेनाः शिंशपात्ताया वृत्तिर्याचाः वृत्तत्वात्तथा वृत्तिमूलतया
व्यावृत्तस्य चैवातादात्तपुमुच्यते काल्पनिकत्वं भेद इति कोदोषः एतच्च द
मते काल्पनिकोपीति इह बावृत्तीयदिवस्ति यद्यवस्तुतोऽस्मिन्नपि कथं प
रस्पष्टं वृत्तत्वेन वा सहदात्वे भवेदुपपदवत् प्राशस्त्युगावस्थं गणकटवच्च
तिभेदोपि चानात्तलज्ञाः कथमवस्तुतोऽस्मिन्नाश्रययोगस्य गमकतायो
रेव तादात्म्यवक्तव्यम् तदुच्यते तत्र तत्त्वान्तरेणासहत्वेन हि चटपटयोर्वस्तु
तरंगासहकार्यकप्रमाणभावोऽस्तीति कृत्वा गम्यगमकभावोऽप्युक्तः अतः कल्पन
यायदेकमेव विप्रसितवस्तु तस्मादाभावात्तन्मात्रगमकता अथ सा कल्प

३.
श. प्र.
ज. दी.
१५५

नयोगस्यपरिहारस्यसामान्यं तथादेतन्नात्रमस्यनिमित्तमिति कृतः यतएत
न्नात्रमस्यलक्षणं तत्रयदिकश्चिदाह एतन्नात्रमस्यलक्षणमिति कृतमिति त
दसौयथेवमुच्यते एतल्लक्षणमिति तत्राशियतिरिक्तोद्योदिनीयोराशि
स्ययतोस्यलक्षणंभवति असंभवाव्याप्यातिव्याप्तिदोषयोगादिति तर्हिपता
वन्नात्रमस्यनिमित्तम् यतोनिमित्तान्तरमस्यनभवति असंभवादियोगादि।
सुखमानेकिंवदन्तंकिंमाविर्ज्येतल्लक्षणान्निराकरणोऽसीदोषाः प्रसि।
ह्यतिचेत्किंनिमित्तत्वनिराकरणेनप्रसिद्धाअसंभवादोषेषुनिमित्तत्वात्
पपत्तेलोकप्रसिद्धत्वात् यद्यत्किंलुप्यतेकिंचित्तदोषप्रसवेनेतदोषाः प्रसी
सवेजासंभवादयश्चिकित्सेतदप्येवम् तथाहि नशादृश्यपृथिवीसमवायिनी
तस्यास्यमप्यसंभवादस्यमपि ससंभवात्तस्येवः समवायादयप्येवप्र।
संगसायनत्वेनदोषतयोद्भायने लक्षणवशावस्यनेकः सभावएवकार्यका
रणसहचारिप्रभृतेष्वभिचारिणोलक्षणत्वात् तत्कारणत्वादिसंभावप
वल्लक्षणमितिचेत् नतस्यलक्षणोयत्वात् किंच धूमवत्प्रमाणमिति तल
क्षणानभवत्संभवादिसंभवादिति तावल्लक्षणत्वाभावस्तद्यवहासेवासा
ध्यः तत्रचचित्तस्येवसाध्यता यथानुपलव्यन्तरेषु तत्रनतावदत्रप्रसक्तं
लक्षणत्वभावस्यतथात्वेऽसंभवायुपपत्त्यासंयोगात् तदयमानुमानि
काभावनिसंयोगवत्कथंयतिपुनरपितेदवायातम् यच्चिरन्तानामन्यत्वात् वायु।
कप्रमाणानिपुणश्रेयपाकरणमिति नत्वमानः नवस्था किंनवल
नामप्येपरिवस्तुदोषाः प्राम्यन्ति असंभवादयोक्तित्वत्वावपि किं
वाऽनवस्थातथाहि असंभवान्नाधूमस्येति संभवस्याभावः संभवस्तानामधूम
एवोच्यते धूमस्यस्वकारणसत्ता समवायोवातस्यचाभावोयदिसंवेदनत्वभावश्चात्
रातपलब्धिपृथक्त्वसिद्धेवेदनप्रत्यक्षत्वमदः वायुत्वयः सवत्त्वन्तरात्ताप्रमा
णाहिसंवेदनेनैवप्रत्यक्षादिनाग्रायः तत्रचयत्रिमित्तत्वेसावेत्किंत्वादितोद्य
ते तदत्रापिप्रकाशदानम् यदिनामङ्कऽनग्राहसंभवाधूमस्यदृष्टानुग्रहोरे
पितपिप्रकाशस्थानीयस्यसंभवोभविष्यतीति कृतपतत् ननयदितत्राणसंभ
भवः स्यादित्देवतदभावेनधूमस्यसंभवः स्यात् अत्रेतेदेवतावच्चिन्त्यम् सकश्चि
ददृश्यः पिशाचस्थानीयोऽनास्तिधूमस्यैवजनकश्चित्तुतोनातिः प्रयो।
च्यते तादृशाचेकतोपिधूमः स्यादपिपेक्षायास्यनभवदित्यग्रभावि
स्यात् नचेवमिति हन्ततर्हिगतिरेकग्राहीदमनुपलम्बलक्षणप्रमाणमि
ति प्रत्यक्षानुपलम्बपचकोदेवास्मदृशोचितानामेवसंवेदनलक्षण
सुतन्नात्तत्रविश्रमादेवकार्यकस्याभावमितिः तत्रापिचसार्वत्रिकतानि।
अथोद्यवहारोद्युत्तितोवाऽगसादासप्रतिभायावाजन्तान्तराभ्यासादिता

याः समवधारिताभावावतिप्रतिशक्तिरेवप्रभवन्तीतिप्रणीयान्तत्वंसंभवादयः
नेपिचोद्भायमानाः प्रसंगसाधनरूपाः स्वपर्यायेणाभिमतैसाययन्तोऽन्मानतो
नातिवर्तन्ते नहि साधनरूपोक्तदविदप्रमाणान् साधुतोद्भायतोचसम्यगववाप
यन्तापनेदृशोच्यते अववेद्यकैरेवचप्रमाणान् यद्योच्यते व्यक्तियुतदर्शनादेवका
रणान्नातोकायेषोद्युपापाराः वधायेते एतल्लक्षणानिहिबहिःसहस्राण्येके
व्यक्तिरिति तत्रेदमपिप्रकाशवत्तम् एतल्लक्षणसंभवागमयाहन्तवहिसहस्र
दर्शनेपिपेक्षेवसावद्विद्यक्तिरित्यनोद्भायानामदृष्टा भवतिचवत्तमकैरेवकात्ता।
प्रभवानोऽवाकीनामदर्शनात्तत्रेवमपिपेक्षेः कथंकारेककथंकारेकारणानिभ्या
ततासामपिदृष्टोनेनित्यनानामन्यासामदर्शनमपि संभावोत्पत्तिस्त्वावः प्र।
कस्यमप्येवदित्युक्तिविज्ञेयमितोमेव एवमसंभवादीनामपिनसार्वत्रिकत्वनिश्च
योपायोक्तिः अथसमलोकप्रसिद्धायाद्युत्तः सपवप्रमाणिकोऽन्मानेऽपिका
रीत्युच्यते तर्हि सानियतिशक्तिरेव किंच असंभवादिसंभवलक्षणत्वमित्येव्याप्यते य
दिसंभवेनव्याप्याऽततिव्याप्यावल्लक्षणत्वेव्याप्यते तथाचसतिवापकानुपल्लेमादेव
ल्लक्षणानिअथानुमानान्नातीर्यते नत्वमानवस्याः पादकं ततः किमसंभवा
दयोतिहन्तानमानशास्त्राभिधेयभावाः प्रतिपत्तयोऽन्भवन्तः प्रमाणभूतायव अत्र।
माणाचकाचस्तुतिः प्रमाणोक्तकतमादिनि ननुभवान्ताम् यथेतत्सिद्धी
ति तत्रेदंक्षेत्रशक्तिरित्येऽसंभवादयः एषास्तुक्ताः स्थिरीभूताः तदनवचस
सुत्पेप्रथमप्रावकाः प्रत्यायन्तेनचिरन्तः तथाहिअप्रमाणः हसोरतः प्रवर्तिर
य्यापुरुषोक्तैकस्मिन्पर्यन्तं किमत्रप्रमाणमिति सद्भाह नवत्यन्तत्वावदहे
तचोक्तकः यदिचभवावितरमयमेप्रदर्शयति उन्नेमोऽगीकुवे तचेत्सुक्ति
रेवमिति प्रतिपत्तनीयाचाऽतत्तत्सुवदराणीयाचेतिवचः सत्रमचारिवच
नमिदमसंभवादीनोल्लक्षणान्निसहविरोधोऽग्रीतव्यः सचेत्यभवति यदि
संभवादयोल्लक्षणत्वस्यापकमेतथापकत्वमसंभवान्तरादिभिर्गृहीतव्य
मितिसेवाऽन्वस्याअनवस्थातरेतराअयसोकर्यप्रभृतयश्चेदोषाउच्यते प्रमा
णापरिदृष्टमनन्योअयसवस्थितमसैकीतोचभावसंभावमपेक्षाऽन्वत्ताभा।
वदृपाः संतोपिबुद्धोल्लिख्यमानाअभूतेभूतस्याभूतस्यवाभूतमभूतस्यभूतस्य।
वागमकमितिनायेनहेतुतेमास्तुनोवाभिसिद्धयेप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराह्यातः
कथमिवमुच्यतेतथाहिभगवानन्तनाथशतरेतराअयाणिप्रानकल्पन्तइत्युक्ता
दृष्टान्तेप्रत्यक्षप्रमाणोपजीवनायाऽवोचत नहितीतीविवहेति ननप्रत्यक्षैक
यमाश्चमिमः सार्वत्रिकतानिअयेकतैरहन्प्रत्यक्षेणाऽश्रुताऽसंभवतासावेतत्र
भवन्तः समाश्चसुतीतिमहत्यासाणिकत्वम् संभावनालक्षणोत्पेक्षायापिता
यमीभावदभिहिताअसंभवादयः उत्पेक्षाचविकल्पदृपा सर्वविकल्पो
मूलेप्रत्यक्षमेवापेक्षते अन्भववासनोप्यापिताहिविकल्पातिप्रत्यक्षमेव

तत्रापिप्रतपतिनाम्यत् तत्तत्पुनर्लक्ष्यतेतिमीमांसाप्रथममुत्तिष्ठत्यर्थं केचनिति
पुनस्तत्तत्तमितिप्रत्यक्षपूर्वकतमेवानुमानस्यावादीत तत्प्रत्यक्षेकयस्यैव
कतायां व्याप्रियते ननु संभावनापिकथं व्याप्रियते तद्विद्वेषेण
तत्तत्प्रत्यक्षेपिनभक्षितेऽस्मिन्निः तदेव हि योक्तिकंप्रत्यक्षमिति केचिदर्थान्तिकं
च संभावनाचेदेवेभ्यस्तथाभिचारविरहित तद्विद्वेदमानसप्रत्यक्षेणाभिप्रक्षणा
निष्ठाभिन्नेगीकृतं भवेत् अथासम्भवादिस्वीकृतीणां साविचित्री भवति संभा
वनेति तस्योपात्तिरेवेयं स्यात् तथा हि प्रत्यक्षानुपलब्धेष्टसाधदं यो धूमः स चा
त्यथानेप्राप्तं भवेत्तितोपपद्यतेऽस्य न प्रावभावस्तस्य कल्पोत्तरिति स्पष्टमेवेतत्
अथापि निश्चयार्थं किं मनः मानमेवेति संभाव नवस्यातत्प्रधानं येन प्रत्यक्षमव
लम्बनमप्यमृते तथापि कापिलैरावीत हेतु प्रयोगेन विपक्षवापने निरूपितेद
धानमेव पर्यने शरणीक्रियते नयमानः कारणेष्टम न च सर्वस्य सर्वेसां हेतु
ष्टः तथा प्राप्तेनाशार्थं क्रियेत इति दृष्टमित्यसंभवादयो निरूप्यमाणः प्रत्यक्ष
क्षेपविश्रमयितव्यः अतिव्याप्तिश्च साध्यस्यानस्तीति युज्यते तत्सकलमतविप
रीतमभिधीयमाने कामार्थं प्रसाति संपदेकदेशाद्वृत्तयोगमकाहेतव इति हि घ
ट्कर्त्ता प्रसिद्धिः तदनेन विपर्ययसिद्धिर्न किं सिध्यति लक्षणात्मित्येति दीर्घं भव
तीति चेत् न तस्याप्युचितत्वात् न हि वह्निलक्षणाधूमस्य येन धूमवत्तस्य वह्निम
त्तैलक्षणां भवेत् न हि यथा भ्रमविकल्पदृष्टा विरहि तवित्तान् दृष्टानुपवसा
क्षान्तादृष्टान्ताम् ताम् ज्ञानाऽन्यत्तस्य वपुराभाति निदिश्यते वा तथा धूमवत्तस्या
पि मात्रम् पृथगेव हि धूमैतल्यप्रतिष्ठनवहेतीतामप्यस्यातापवैतो धूमवान्
कृतः अन्यथा हि वह्निरणान्तःकारेव वह्निनापि स्वकारणस्योकारे विषमवृत्ती
कृतं स्यादिति तावति अनाभासमाने न किंचिद्भूतं भवेदित्यन्यतेव स्यात् यच्चा
द्यते परेस्तादुलक्षणात्मगीकृतं केवलव्यतिरेकिदृष्टाऽनमानविषयमस्माभि
स्तस्य वीजमाने विषयमिति तदपि मृष्टाचिन्तते हि हेतोर्लक्षणात्मगीकृतम्
भवद्भिः पुनः साध्यस्येति सहान्नेदः तस्मात्प्रमाणोपसमापनदृष्टार्थोक्तये तत्
अवकाशनिर्णयः यदाह मुनिः विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थव्यापारोतिर्ताय
इति पक्षशब्देन तद्भूतं साधने प्रतिपक्षशब्देन च तन्निष्ठं हृष्टमिति तत्र काशुक्ति
र्नामाभ्यामभेद प्रमाणास्य सापेक्ष इति त्वनया भाषया शब्दप्रयोजन आवश्य
ते नवस्तप्रियः परिकरो हिकारणो वा कार्ये वा सहकारि वा सहकारि येषां पुन
पक्षः परिकरः काश्चित् तस्माद्युक्तिरिति तावदनुमानमेवेति सोऽस्यादयः आव
तहेतुभ्यो हि विपक्षवाद्युक्तिरेष्टान्ति समाधाने तैर्मेल्यात्मिकाप्रतिभेति तत्र
भवद्भूतं हि प्रस्तयः तदनुसार एव चायममन्यत्वे प्रजाया इति अथापि निवि
तिमीमांसकाः बाधकप्रमाणदृष्टमेवानुमानं प्रत्यक्षविकल्पपर्यन्ती भवेदेक
पलमानुभवादिति सायेन स्वसंविदपि निश्चितमिति बोद्धः प्रमाणायेन

तत्कप्रसातस्तन्मयमेवयुक्तिरितिप्रत्यभिज्ञातत्त्ववित् यन्किंचिदपिचोमीकुर्व
ताः वषमेवपुण्येनप्रसात्प्रसातेअमेवज्ञानक्रियाशक्तिर्योजनात्सकमेगीकते
व्यमित्यसकइत्तम् लोकेपिचोपाययोजनेमेवसातेआस्थापितेयुक्तिरितिप्र
सिद्धम् युक्ताकृत युक्तासंकदाइतीतोस्मीति तत्रेवेवाऽवधेयंसमन्तिभिरित्य
आस्मानिनिर्बधः कृतः नत्वाः होषतु अधिकयोस्तत्त्वम् एवेतन्मात्रानवेधित्वेयत्त
भावहेतुविषयस्यजीवितेनआपिकार्यकारणभावएवसूत्रमित्युपपाद्याचार्य
स्यैतदेवसेमतमित्युप - अतएवेतिरिति सन्तुकिमनेनोक्तंनभवादमितेउक्तं
भवति भवतीत्याह तेनेति इतिप्रमाणवस्तुष्टेनपठितेनप्रत्येन निवेष्टापिबस्तुति
तेरिदमन्तंभवति यद्भक्तकोस्यादिइतिप्रत्ययसदृष्टम् नन्वियनाकिंसिध्यति
आह एवेति अस्यापीति यस्यापातेकार्यकप्रमाणार्भतानाभातिमन्मतीना
सूत्रस्यापि नकेवलेष्टसवज्ञादग्रिमत्त्वमित्योदः ततोपीति एवंमेवग्रन्थः स्व
भावहेतोर्विशेषणायापोषात् स्वभावहेतुंकोचिदेवगमयतीत्येवेद्याख्यातम्
अभुनात्सर्वएवस्वभावहेतुदेवेभूतेवेदितव्यरितिपरैवापिपित्रम् विशेषण
प्रयुक्तमितिद्याख्याभेदः एवंवाभिधानस्यफलंलक्षण्याः सूत्रयेसापानक्रमे।
गोवपरोपिहोहणीयोसोहमतात्पक्षपादेनाऽयंविश्रासेदितिभुजादनम् एत
मेवसंपदंपरिचययति स्वभावोद्देश्यादिना सुखमिति सर्वतोद्यावर्तकस्सचग
मकइतियावत् अन्यत्त्विति यः कृतश्चिदेवद्यावर्तकस्सचगम्यः सिद्धमिति सर्वतोद्या।
वर्तकेनेवसीकृतात् अपरइति उक्तमिन्नादेर्गमकस्यस्वभावस्यगम्यायः स्वभा।
वास्त्ययादाणिकत्वमनित्यत्वेमत्तान्तरे आश्रितत्वादिसस्वभावोमकक्याह्मिण
प्रमाणोन्नतसिद्धः उत्पत्त्यमानेक्रियमाणोप्रयत्नजयेदीपाद्यभिव्यज्यमानेचभाव
दोणेष्टप्रमाणानेहिद्विगणान्तरेभविद्यत्यः येनवेत्यादिकाचिन्तानकृतेव शिंप्रापा
तत्तुणावादिमन्विशेषष्टेष्टेह्मताप्रमाणेनप्राखादिमन्मत्तमात्रेसीकृतंमेवेति
तत्तत्रवत्त्वसाधनता तेनगमकग्राणिप्रमाणान्दणिकत्वेयत्नसीकृतं तद्गमका
इत्यभिमतत्वादित्यन्तत्त्वमादृष्टकम् यदिगमकस्योप्यतिमत्तादेयोहत्विजकार
णानेनैवकारणेनसुउत्पत्तिमानिवक्ष्णीकरोषिकृतइति तनेवेतन्मात्रमन्वेधित्वे
क्ष्णीकरोषेवोक्तंभवेदस्तत्तस्याप्येनतद्वृत्तत्वस्योपाशंकतत्रापितद्युत्पादयति
शिंप्रापात्वेति तथाभावादितिवृत्तत्वात् शिंप्रापानिष्टमितिशिंप्रापादृपतिमी
णम् यदिपरमिति एतच्चपर्यायव्यवहारसाधनेनतत्त्ववत्त्वव्यवहारसाधनस्यद्या
वृत्त्यन्तरेति प्रभावसायः प्रत्यक्षाफले तच्चशिंप्रापोष्ठद्वैविलोकाधवतत्त्वेऽ
यमित्यवसाः पियवसहिताम् एवमित्याधवसायान्यताद्यावृत्त्यन्तारोपेक्षाप्र
शिंप्रापानभवति एतेतत्त्वताहितवृत्तः एवंस्थितौनवृत्तः स्यात्तद्वशिंप्रापामव
ति तत्तत्तस्याद्यावृत्तेरप्याद्याद्यावृत्तिरवृत्तौतनभवतीत्येवसात्ताः सामस्येद्वप्रा

एतद्वृत्तत्वे प्रत्यभासे प्रत्ययवसाये वा विप्रान्ते तत्र प्रमाणान्तरम् पूर्वप्रमा
 णेनास्वीकृतं प्रत्यक्षान्तरेणोक्तं तत्राथवसायपठ्यते न स्वीकर्तव्यम् स्वीकृतं
 मपि त्वदिमाहात्रनिश्चितम् तदावस्तुव्यवहारसाधनमनुमानम् तत्रापि च
 कारणमहिमेवानुसन्धयः क्षणिकत्वाद्यनुमानं तवस्तुसाधनमिति विधा
 स्वभावहेतुराख्यातः कृतकत्वकारणमिति कर्तृपरमृशिश्रयात्त्वमपीति
 कर्मपदम् शिश्रयात्त्वकारणमिति चार्थोक्तत्वे लाभः तदिति पूर्वत आह्वयेत
 दर्शयेन तेनैवम् न्यायश्रुतिप्रमाणतत्त्वम् तदर्थयति तहीति तेनेति हेतुना च त्रि
 योजयते स्वभावपरित्यागात् तस्याप्येव देशकालवस्तुसम्बन्धो भवेत् नन्वतत्परो
 ष्यमन्त्रो देशादिकृतनाशेति विरुद्धमवस्थिष्यते एतद्वृत्तयति देशादीनामिति ।
 स्वभावान्तरपादकोत्तरे संमतानामित्यर्थः नीलरूपत्वेनेति तत्प्रभावेन करो
 तीति कारणत्वमपाकृते मवेत्तत्र नाशकारणमुक्तमेवेदिति व्यतिरेकपक्षोभा
 वस्येतदुक्तम् एतान्तरत्वाद् विनश्येति ननु कालान्तरेण नाशहेतुवा विनश्ये
 विश्राणयत्तु स्वभावेभावस्य आह विनश्येति तेषामिति नाशहेतुत्वमिताना
 मूकर्तुः शेषविवक्षाया मियेष ही उक्तमर्थेनेति अभवस्यवस्तुत्वाभ्यस्तत्त्व
 निरस्त्राभियान्तलक्षणोत्तं तया चेति अनश्वरेत्येसतीत्यर्थः दृश्यते वाः सो अन
 श्वरोऽयं प्रकालान्तरावस्थायित्वेनोपगम्यतु देवचनश्चरत्वं पूर्वस्वभावस्य
 गत्सकत्वात् एतत्परिहरति तदिति यदुक्तमेतदुक्तमेवेति तदिति वा त्तरस्याप
 क्रमेद्दया कर्षणेन स्मरणोद्योतयति न्यायगतत्वमेव नियत्यप्यजीवनेन वि
 नाननियन्तुसकम् यदित्येवैवधिरप्राप्तमभ्युपेतं कचने देशः पररात्रेति ज्ञायमा
 णो राजनिर्निद्राच्छेदमयाङ्गरीता उतेतत्त्वयत्ननक्रियतेति तदावधिरपि संभू
 यन्यायोऽवस्थाप्यते शतेशोपितत्र क्रियमाणो नासाकंति शच्छेदः कस्यापि दृ
 ष्टिः किमन्यत्र भावस्वभावाविपरिवर्तनाश्रितितस्याप्यायोनामभावानो प्रसा
 धकं प्रमाणाभ्युपेतं ते चेदवभाससाराः किंवा द्योतनसंहरन् नीलमपि पाततो भेद
 तत्रिज्ञानेनैव यथोक्तम् अनन्यभागाशब्ददर्शनातीत्यादि त्रिविज्ञानेति
 संकल्पस्वप्नोद्योदावभासानां संयोजनवियोजनवेचिग्रसहृत्वाणि दृश्यन्ते ।
 तत्रैकप्रभासः किमाभासे कनियतश्रुतिकः प्रतीयात् एवमापायेयनक्ति अ
 वभाससाराव्यादिना ननु माभ्युदादीनामभावोत्तसाधारणो वृत्तत्वावभासः
 असामान्यास्तु केन निवार्यते तत्राहृथवादिसङ्गावेति तद्यसाधारणं भवति
 शपात्त्वमेव ननु तेन गम्यमपरे किंचित् तत्तथावाप्यष्टेवृत्तत्वरहितशिश्रया
 भासस्यष्टिः संभाव्या अनित्यत्वरहितकृतकत्वेत्यादिदिष्ट्यावसनमिदेकाव
 णायापाराड्यत्रमिति यथाभासो ह्लादजनको दः स एव तावन्नविनेद्य
 तीत्याभासः अपित्वन्यएव यङ्गैरमिवामितथनस्य विदधानाः तस्यैवाभासे करे

प्रमादवैर्दितीय आभासो न स्पष्ट एव तं प्रतिरूपमिवाभासतत्त्वमात्रव्यापकं त
 वैकीर्णवेतनभगवतोत्पादसदृशः किंच कापिलाः कार्यमेव वाच्यतायाः पूर्वाप
 रदशास्त्रन्यायित्वेनित्यत्वेमेव कृतकस्याः च दोष इति न ननु यस्याभासभावः कृत
 कस्याभासाप्यनित्य इति न भातः सुदृशान्तरेते भावे पश्यन्त्यस्य भावाव्यक्तेन प्र
 तीयात इत्यभिप्रायः तदेतदिति भिन्नेदृशातया स्मितादानीं पूर्वस्वभावस्यागादनि
 त्यत्वेमेतेन विदितम् तत्कृतकतया ननु सर्वसिद्धिस्वभावस्यानामहेतुर्नित्यत
 शास्त्रपक्षः स्वसाध्यः व्यभिचारसंभावना विरुद्धादित्याशंकाः भिन्नेदृशातयः।
 पौनिकेदेव कृतानापि वस्तुव्यवहारस्य साधनमपि तु शब्दव्यवहारस्य तदर्थमा
 त्रपदशब्दव्यवहार इति नित्यपक्ष इति किमत्र चिन्तयितुं साकेतिकतया भूयः प्रसिद्धिः
 एतदुपसंहरति तेदेवमिति यदि गम्यागमकागमिसत्तयोर्वाहृयोः पर्यायमात्र
 यता तदा व्यवहारमात्रसाध्यम् अथ भिन्नाभासत्वेनाप्यायतायावस्तु तदाभास
 एक आभास आभासान्तरपरिहारेणाप्यासीत् यो गीष्वादिप्रभावलादित्या
 शंकावशेषशमयितव्येति तात्पर्यम् एतदुदाहरात्तस्फुटीकरोति सत्तैर्हीति
 ह्रियस्मादेव भूतं स्फुटं निर्दृशं नमस्ति तस्माद्युक्तमेतदित्यर्थः अतएवेति क्रम
 योगपद्याभासात् तदा च तदेव क्षणिकत्वे स्वभावस्य मूलचरणं क्रमोद्युक्तत्वाक
 रणम् योगपद्यैव त्वरणा कृत्वा तदा च शब्दव्यवहार एव साध्यः अत्यथिति यः।
 दिक् क्रमयोगपद्याभासपरमार्थत्वमेवार्थक्रियाकारित्वाभासेऽप्यतिशयोक्ते
 तदाताभ्यां स्यामः इति कृतः न ननु यदि तत्तत्त्वानित्यत्वे सिध्यति तर्हि प्रकृते
 किम् आह क्रमिकेत्यादि प्रकारान्तरेणापि गमके गम्यान्तरे प्रवेशमाह क्र
 मत्पादिना व्यतिरेकतत्वे विचार्यमाणो अन्यत्र आगच्छन्त्याभासात् प्रवेश
 गमकाभासे स्फुटयतीति तात्पर्यम् विपक्ष इति नित्ये तत्त्वभाव इति क्रमयोगप
 द्याभासस्वभावः स्वपक्ष इत्यनित्यः तदिति तस्मात् नन्वेवमर्थयाकारित्वया
 वेदेव क्रमयोगपद्याभासात्मकक्षणात्तामयेतेदेव च सत्त्वं तदा सत्त्वे क्षणिक
 त्वव्यवहारसाधनेनैव नित्यतिशक्तिरपेक्षते भवेदेतेदेव यदि तेदेव सत्त्वं।
 स्यात्तैवमिति दर्शयन्नर्थक्रियापि सहजानापीनामिति पूर्वाक्ते स्मारयति।
 अर्थक्रियेत्यादिना तदपीति अर्थक्रियाकारित्वस्य ईश्वराय क्तरोति तत्र को नित्य
 मः एवं भूतमेव कर्तरीति तदाह अतिमकरणादिति नित्यपेक्षयितव्यवहार
 काले नन्वेवैव्यवहारोक्तिक्षणात्तामयेतेदेव परमार्थः तस्याह वित्तुश्चरतात्विति तस्मा
 वपकिंचिन्निजेनित्यमतिशयोक्त्याः ईश्वरसत्त्वसंविन्न ईश्वरविद्यमानाभासस्य
 त्वात्तामस्याभासे यदि ततः पक्षः ॥ १३१ ॥ तत्त्वाभासवत्त्वोदाह्रा
 मास्यौरेव कार्यकारणाभाव इत्यनातो गिर किंचिदुपः तेन कथं युज्यते।

३.
अ. प्र.
जा टी.
२६२

सोजनितशिशकं वक्तुं चटभासादुमाभासोभूमाभासाज्ञानरसः।
ग्राभासाभ्यामासांनोनियतमाननार्थमिनिकयेनियतवत्स्वनेपिधूमा-
दभ्यन्तमानमित्याशेकोशमयतिभूयस्तत्तदित्यादिनासो कदयेन विज्ञान
वाटीप्रतिसन्तानेभिन्नमाभासमिच्छन्वगतयोरेवधूमभासाभ्यासयोः कार्यका-
राभासमयहीतम् सन्तानान्नगतभासवृत्तान्तमात्रासेवेदनात् तदिदानीं
धूमाभासपदव्यक्तः ततो ग्राभासावमानम् अस्मदर्थेनेत तावत्साभेगाव-
ताप्रमादृगाभेकेनरुदिरितिवानयेव्याभिग्रहाकालेतावत्प्रमादृभे-
दवतीधूमाभासपदकाग्राभासश्च तत्प्रमादृभेदव्यागेनप्रत्यक्षानुपवले-
नधूमाभासो ग्राभासाजायतेतिव्याभिरेकवारंशक्याहीतम् भूयश्च पुन-
रपिभूयसावाः त्वेव्यतिरेकपर्यायेणानियतातोतेषां किमिमेवेजापयन्ता-
नामेकएवयोवद्याभासांनतमन्तानभेदतभिन्नः आदिग्रहाणांहीजाभासादि-
ततएवधूमाभासांकराभ्यासादिभेदेजनिताक्रैतिनात्यतः तच्चवह्याभासा-
दियतोःत्वमातः परोक्षे ततोपिपनिप्रत्ययश्रुत्यते तच्चनूतने नतधूमजधूम-
तत्त्वम् तच्चतस्यवह्यामासादेति यतिशक्त्यपेक्षया अभिचारिकायैवृपेलि-
गमिति तदनुमितौवाप्रियतेएव वह्याभाससामान्योपेक्षेतेः प्रमादृभिः सहे-
केनसमगतसहोः नुमातोच्यतेतिपरमार्थः परस्तन्तनादव्यायोधूमाभा-
सादिः सधूमा भासादेरेवप्रमादृनगरादनुमात्रेपेक्षयापरोक्षेनेनापिपतिप्रत्य-
यश्रुत्यादित्यत्रति तस्येवस्वकाराणांस्वानुमानायसकार्यलिङ्गेभवेन्नतकारणम्
तस्यवह्यामासादेरिति सर्वस्वस्थमितिस्त्रार्थः धूमाभासो ग्राभासादेवजा-
यमानस्तस्येवगमकः जातृहस्तधूमाभासादेवजायमानस्तस्येवगमकश्चित्
वैणासम्बन्धश्चिद्वृत्तियोजना विवृत्तिकामप्राशङ्काविधायसेक्षेणासूत्रार्थप्रतीक-
यति तदेतेदेवमित्यादिनासाचाशकानस्यादिसन्नेतदपिना विज्ञानवादिनाचप्रति-
प्रमादृसन्तानेभिन्नमाभासपदमर्थमिच्छताडः समर्थमेतदित्याशयंशेषात्र अन्य-
तोपीतिचटायभासात् विपर्ययस्येतिधूमाभासानन्तरमग्राभासः पर्वतमात्र-
हस्येनपिश्रितप्रतिपक्ष पर्वतपृष्ठमतोपीत्यादिना भूयः शब्दसार्थव्याख्यास्यत्या-
भिग्रहासमयवृत्तान्तावहुत्यति सन्निकृष्टदेशवर्तिनीत्यादिना तदेति तत्त-
त्तादन्त्यव्यतिरेकप्राहेतोरित्यर्थः तावदिति तच्छून्यसामग्रीनेवकारणमिति
यावत् आगमसिद्धेति अनेनप्रमाणसमूहयोजनात्मिकांशुक्तिव्यापारयताया।
मापिकेतभवितवमित्याह आगमिकाहिकार्यकारणभावादितिनियमोनिय-
तेवंपादितिमात्रपदेव्याचक्षे अन्त्येव्यादिनामायाशक्तेरवस्थानसपपादयति
तमितितावमात्रमितिमात्रशब्दार्थस्ययति विषयावभासकितिसामान्यरूपा

आभासाएवतत्तदवाचावस्तुनि तेचप्राकट्टिहृष्टाएवेत्युक्तमसकृत तदिति।
सोत्रंवाचक्षे किमिकौरादयोपीति सूत्रासूत्रत्वान्नयोर्येदंआगमेषुआभासापि
परोक्षोभवतिइत्यादियदनन्तरोक्तवस्तुनोत्तरमितिदर्शयति एतच्चैतिवृत्तरणहे-
नभूयः शब्दस्यव्याख्यानदेर्शयति अन्त्येनियदिविज्ञानवादिमेतत्प्रतिप्रमादृ-
नियतयोरेवभासयोः कार्यकारणभावोभ्युपेयते तदाशेकेनेति पर्वतः तच्चनतज-
श्रितुमीयते एवतवन्तिप्रमादृवर्तीरयोधूमाभासायस्तनप्रमात्राग्राभासकार्यः स-
विदितः अन्यप्रावमादृसमतप्रमादृवर्तीसचशरीराभासादेरेवजातइतिशेकेन अत्रेति
पर्वते तत्तत्साधारण्येनेकएवधूमाभाससूत्राशयः आगमसिद्धेतिप्रमाणापेक्षना
सपजीवनेनस्मारयति अविगीताचप्रसिद्धिरागमएवेत्युक्तम् तत्तत्प्राशयवह्य-
सुत्यतिरागमतत्वेदिहमेव विद्यास्थानफलवेदायुर्वेददेवतीतिकामसूत्रप्रयोगमा-
लाप्रभृतिग्रन्थज्ञानमेवहिपरोविदग्धभावः एवमसाधारणभासवादरेषितेयुक्तेप्र-
त्युत्तीवयितुमिच्छन्नाशंकेते अथेति एतत्समीकरणानतिरस्करोति तंहीति अत्राहेतुः
अन्तेरेति पुनः परोक्षिमाशंकेते अथेति महान्मेतावेदेवदृष्टम् यतः प्रतीगभासाडरु-
च्छन्नेनधूमाभासेपप्रपति किंतुवह्याभासादेव अन्त्यपिचतजातीयताहूमाभास-
स्यतत्कारणकत्वमेवयुक्तमिति नभिन्नाभासात्तद्वत्तमिति वह्याभासानव्यतिचारी
धूमाभासेप्रतीत्याकृतेशयः तंहीतिशक्तेधूमसमहानसंप्रविष्टवतोययोर्दोषः प्रस-
पेन्तीदृष्टिर्वाप्रियते तदाधूमाभासादेवोर्वेधगमनलक्षणाप्रवृत्त्याभाससहकृताद-
ग्राभासोहमश्चिद्विपर्ययेणापिकार्यकारणतास्यात् नततदापिप्रमात्रनराणां
वह्याभासादेवधूमाभासोहमश्चिद्विपर्ययः ततः किम् वह्याभासस्येवकारणत्वेततः
ततोपिचेदम् यत्परोक्षोपिवह्याभासाधूमस्यकारणमिति भवेदेवमुवेप्रमादृसाया-
राभेकमाभासमिच्छता नतसोगतानामितिदर्शयति प्रतिप्रमात्रेति तत्तदित्या-
वहितत्वाहेतोः दृष्टेणप्येरेकेनप्रमात्राएलभ्यतइति अतोहेतोः सपूवोत्पन्नपदेति
सम्बन्धः अत्रेवेति महान्साभासस्यापिसाधारण्यमुपयोगीतिदर्शयति अविद्वत्तमपी।
सोगत्यादिभिः कस्यचिदितिकार्यस्यात्त्येति कार्यस्यकृतदमधिपतेलक्षणांमिति
चेदाह तथाचेतिलक्षणांलक्षणकल्पितमिति यावत् समीक्षेतिव्यापारादिविषया-
सन्तानान्नरतिप्रमात्रान्तरेसूत्रेयदादिग्रहाणे तद्वृत्तौत्यक्तमिति यस्मोहन्तेप्रत्याह-
हृत्ताविति यत्तत्संसारहेतुतद्वृत्तौतनविद्वत्तम् उपलक्षकत्वाशयेन नतनियमाया-
येन धूमाग्राकापादानेयतएवमव्यभिचार्यस्यलिङ्गमित्यन्तस्त्रार्थस्यपसंहरति त-
देवंसतीत्यादिना अन्यप्रमादृगमित्यादिविद्वद्वापिगोपालेत्यादिना लेखापेदेनवा-
ह्निजधूमवेल्क्षणापदिशदर्शयति तत्तद्वह्याभासात् देवदत्तस्यतिअत्रमादृभूमि-
कापत्रस्येत्यर्थः १३३ ॥ नन्वग्राभासाहूमाभासश्चित्चेत् हरीकृतंतेदेववीजा-
भासांकराभाससूत्रादिद्युज्यतेएवेति किमतद्वक्तम् तदव्यास्यापिबीजादेहेतुतोने

स. प्र.
जा. टी.
२६४

[illegible]

नसहितोपलंभेपिपरस्परसंकिंचिदुपपदेति यावत् अग्रिमात्रेनवप्रकारा
रातेत्यादि यज्जत्तम् तदनवदतिहृषयितुम् तस्मादितिकिसुपरिमितिअत्रा
दिहृषणादधिकेनत्रकिंचिदितिशब्दगतमात्रमिदमेवंहुमकारा
यश्चित्परस्परमिदंदिंविशालीतिगोयनाम्यात्यत्रपलप्रवृत्तेवापत्ति साधित
नयुक्तास्तत्त्वपदवस्थितेः सर्वार्थानामितिरापापति नचेति तेषामन्यात्यल
प्रतयानाग्रिभूतयोरुपलंभेनिर्विकल्पकोन्भवः तत्सर्वकारिणितृतीयोपास्ति
दमापत्तिरितिकथयति अभिप्रायवशादितिदृष्टितोहिजललप्रतयानोपल
लप्रतयानोपलभ्यते जलेचसोपेक्षसहितस्यसंविदिअभिलिभावेतिग
तमिति तथेवधूमस्याग्नौतस्यापिभूमेपक्षामवेत्तेति अभिप्रायकुतोपेक्षा
एवेत्यसर्वसंप्रकान्तमेतच्चामुपगम्योक्तमिति तत्रिबोहितम् ननकिमेतेना
भुपगमेनहृषणामेवसोत्रेवृत्तौकस्मान्नदर्शितम् दर्शितमेव नदिदंनुभिप्र
संगापादनमधिकंहृषणामक्तमितिदर्शयतिरतीत्यादि एतद्वस्तुतोवि
वरीष्यते कथम् पूर्वस्यामर्थपरम्यमेतेति यस्मान्तामर्थपक्षोभविष
ति तेनसहयदेकथमेकप्रकारेत्तत्पयागदेभन्तेनेहेतुना तदुक्तेभव
ति अस्मिन्नित्यन्त्रेभावेसामर्थ्येचपरम्यमिति तदेवेत्युक्तोदाशितम्
केवलंपूर्वस्याप्यातिप्रमेगावहत्वाच्चावनयासामर्थ्यपक्षोपाक्षितः प्र
तिक्षेपमितिस्थमेवचपूर्वसंप्रसंगेहरन्नत्रैवक्षमवतारयति एवमित्यादिना
एतद्वाहेमन्तेनसहावाक्येन श्लोकार्थकारणात्तदोषद्वयमुक्तोप्रतिपाद्यते
हस्ताह किंतदियमपिकार्यकारणात्तानयुक्तउक्तहेतोर्वित्येतन्नचसोत्तरा
अपितत्त्वोपनिर्दिष्टाश्चतोहेतोर्वृत्तौवर्तनीयत्वेनाग्रीयमाणा अस्मि
अपेक्षेतिप्रसंगोनास्तीत्यमनाहेतुनाशक्योपेक्षितिरिषोद्वेनसहाह कृते
केत्यादिनाभिद्यवस्थितध्रुवावहइमिदंनचात्रचक्रय दवस्थितमपिति
त्यमेवप्रवदित्युक्तमागच्छेद्यत्त्वमिवपरिवर्तमानहृषणेतपरेनतत्क्रमेणोद
तिदर्शनेत्यवनियतेषोर्वाप्यभावस्मावस्यकिमायातमिति दर्शयतिनन्वि
त्यादिना अयमपिपक्षोप्रसंगोवहस्तसामर्थ्याददर्शनादर्शनागम्यते
नतत्त्वकल्पनाकत्वादित्याशयेनाह यद्यपिचेतिकभगत्वेसामर्थ्येक
त्रिकानोपपत्तिशंकोरोहिणीनांतुनकार्यतेधूमवर्ततउद्गच्छन्त्वभा
वतालक्षणांशकमितिचेन्नचाप्युच्यते कार्यरूपतापीति नसंक्रोभूम
वत्यमराणास्त्वभावोयच्चवीजात्कत्माप्रसृतउच्यते तथारोहिणीपापीतिभा
वः प्रमाणात्तरेतिप्रत्यक्षात्तत्सन्नाननिअयसोत्पापितत्वात् कृतिका
भ्यउदयरहितेदंनतमवक्रमितियोविशेषउक्तः साधुक्तइत्येतदाह नदर्श
नमात्रमिति ननुपूर्वपूर्वदिनेयपिरोहिणीरोहः अथयुग्मः किंपूर्वदिनेषु

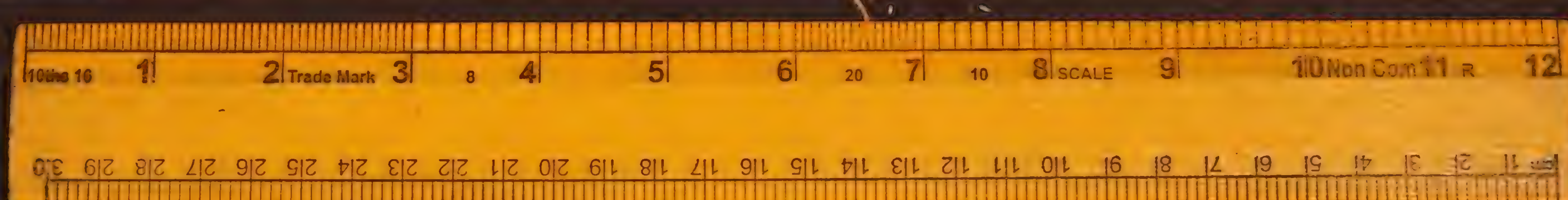
नदृष्टः दृष्टोद्वान्तरस्त्वमिति चेदोद्विष्योपि दृष्टान्तसामर्थ्यमस्ति बह्वा
दौतदस्तीति निर्विषयेनो विभागः कथं अद्वीयेत तदाह तथात्वात् आदि न
त्वेवेतत्त्वैकोऽस्य पूर्वस्तात्पक्षाद्विशेषः नकारश्चिदेत्याह तथापीति ज्ञेया
तिः शास्त्रप्रामाण्योपगममात्रमत्रापक्षे भुवगमवैजमित्याशयः कारणा
दिमत्वमिति आदिपरास्तर्कयन्तम् तथा पूर्वपरतनियमाद्यपि ननु वृत्तोऽस्य
इति वक्तव्ये कथं तदिति निर्देशः आह परस्य आदितावत्कार्यकारणभावः प
रास्पृश्यते अपि तत्तत्तत्तात्पक्षे न संमतो विशेषः स्वसंभवे वाक्यार्थः इति भा
वः तदपीति अयमपि यद्विशेषाणां सत्त्वेऽचित्तो बोधयन्तु नियममात्रादि
तिभावमात्रो बोधोऽप्योद्भातः समावधानादिनाति सावधिकी तथाहि स्वतिष्ठ
तालक्षणं समावधानात्प्राप्तं तदापरतिष्ठता ..... रुदासतोऽप्येताक
चं चाप्रयादित्येकातावदेषदानुष्ठादिति आपिनतरमिह आश्रित्येव
दि अन्त्यान्तं गतेति परनिष्ठात्वात् ननु नानुष्ठादासत्प्रमुखापि ताप्रतीति
मात्रं इति यवञ्च विद्विष्येति यथा वा तद्विरोधेनोद्विष्यमात्रात् त्रिमात्रस्थिते पर
स्य रेखितादावपेक्षमात्रात्वे विकल्पमात्रत्वं वा स्यादिति तत्त्ववस्तुनोऽप्येतत्किं
चित् तत्तत्त्वान्तःसंबेदनपर्यन्तमात्रार्थो वा ह्यत्रातिपदिकाश्च बहुपचयादिप
र्याप्त्यान्तपर्याप्तानुक्तं तत्त्वलिङ्गमात्रात् तस्य एवेतामर्थ्यपक्षे सप्तमर्थ्यवि
द्यति इति गत्यन्तराभावात् परस्य यद्विद्योपगममात्रं तदर्थ्यादिताभूत्यन्तेना
शेकते तस्येति पूर्वस्य ननु परस्य सत्ताकार्यत्वं दृष्ट्या सत्त्वोत्पत्त्यर्थं पूर्वस्य सामर्थ्या
मितिकथं मेतदस्तीति इत्यमिह तस्येति यदा तावत्परोऽनास्ति तदेव कार्य
च्यते तदा च पूर्व एवास्तीति तद्गते मेव सामर्थ्यं कार्यकारणभावस्याप्यतति अस
तोऽस्तिः स्वस्य स्वस्य परिवर्ती कार्यकार्यतालक्षणोति शयो भवेत् ज्ञात
स्याद्विभविष्यति आह अत्र तस्येति सत इति यावत् अत्र तिरोवाहं विवक्षितपद
तिता सतस्तावत्तायेत्वमन्वितमित्यादिषातुः तस्य सतेऽपि स्वस्येति शयः का
र्यतालक्षणाकारणसामर्थ्यादपि को नलभ्यते तथा वहेः कार्योऽर्थस्य सत्त्वात्
यमर्थः वहेः सामर्थ्यं तदर्थं यदर्थो भवतीति तत्र भवतीति धूमस्वरूपे तस्य कार्य
स्य च वहेः सामर्थ्यं तत्र ते देवपूजाः कार्यकारणभावः ननु हसतिष्ठते वागिका
र्यतानामनुक्ता ..... नहीति धूममात्रतायां सकार्यता ननु प्रतीतिमात्रं
प्रतिष्ठा भवति ततश्चाप्रतिष्ठतापि धूमप्रतिपन्नं प्रतिपन्नं तस्यात् ततश्च प्रमा
णान्तोपपन्ना स्यात् ततश्च प्रमाणान्तोपपन्नं आसौ हसापहस्येति कत्तव्यम्
ति चेदसिद्धमसिद्धेन साध्यतया यातम् नहि भावस्वरूपे प्रतिपन्नं तदनन्तीति
क्तमप्रतिपन्नमिति युक्तम् प्रतिपन्नोक्तताया मोहः धूमरूपताया मपि .....
यामोहो भवेत् ननु धूमस्य वहेः कार्यता स्वस्येति तत्राज्ज्ञातः स्वभावोऽर्थः क

३-
अ. प्र.
जा टी.
३६६

यंभवेत् मेवम सातस्य सृष्टिमित्येते देवहि विवेकस्य कान्तं न च निर्वह
ति तदाह तत्रानि ननु यदि वहेरेव सामर्थ्यं मयमपि तर्हि कथं भूमा राउ
प्रतीतिप्रविशति कथं बभूव प्रविशतीति बवकारं प्रविशति विवेकस्य
येनानेदात्मा सम्बन्धः परनिष्ठता लक्षणं वा परस्य सृष्टमप्यवसीयते
तदाह अवधारमात्रमिति इदमपि ह्यते एतदपीति अथ वीसनाययक
स्त्ववीधुमस्य तदा तस्य योजकत्वेनामवहेरेपियत्सामर्थ्यं तदवास्तवमेव
स्यादित्यकार्यकारणानामनकेचन स्याताम् अथ सावास्तवी तदा धूमस्य
सत्ताया एव साग्निसामर्थ्यादिति वचा चटोयलोहित एतत्स्य स्यात्
मित्येतत्स्य भवेत् तदाह अन्यस्येति ॥ १३४ ॥ प्रतिज्ञा मात्रेणैव
वैराक्यतम् हेतुविषयम् अपेक्षा विहीनतामिति तत्साधनाय हेतुस्य
सूत्रान्तरेणाभिधीयते न हि स्वात्मके निष्ठानामनुमानवर्जितानाम् ।
सदसत्तापदेष्वसमर्थः प्रकल्प्यते इति वृत्तिवृत्त्योक्तेरदयोपजीवने
पूर्वसूत्रेण तमेकवाक्यादधीनाय तत्र प्रथमपादेनामन्यलगत्य त्तिका
पेक्षानिवा रिता द्वितीयेनाभिप्रायकृता कार्यकारणयो रुभयोरन्यतर
स्य वासनायामसत्तायां चेति पक्षश्च तृयेपि संभाव्यमाने पेक्षानुक्तेति हे
तुः पूर्वो न युज्यते इत्यन्तरेणाक्तम् निगमयति एवं प्रतिज्ञाया हेतुपेक्षा
त्यनवर्चनमेतदित्यर्थः वाग्रहणमुत्तरापेक्षम् सत्तायामिति बहोरपेक्षेन हि
तीयेवापेक्षा वैकल्पिके ह्य्यामपि चापेक्षायां विकल्पो जीवितम् वहेरेण्य
यो हि व्यावृत्तिमात्रकल्पितो वैकल्पिको भेदः यदि हि वृत्तिरिति भा
लक्षणमुच्यते तदा तस्य स्यात्स्वलक्षणं तस्य हेतुकं भवदपि कथं सृष्टेमेव
अतएव वस्तुतः एकयेयमपेक्षानुसंधानं जीविते सापेक्षेन एवं सूत्रेण ज्ञातामि
त्येवोक्तम् अनेनैवापेक्षेनास्माभिः सूत्रविमर्शनात्मा मेकरसत्तेनैव सूत्रेणाख्या
तम् इह तु यावद्वृत्तिविचारयितुमिच्छं विमर्शनापेक्षायाख्याता उभयपि ना
स्तीति प्रतिज्ञाय एवं स्यात्तावदमेव सप्रपादयति यदीत्यादिना स्तीत्यने
न कार्यतेति वीजमेव हि तावदेकैरतिनेह गवभासः क्रमविचित्राभावश्च
क्रमदेशक्रमविचित्रेयदेयभागाः कार्यकारणता कल्पने कल्पनेमे
व तथा कालक्रमविचित्रेपि भवेदित्यर्थमेव न किंचिदितिकथं सत्ताय
सिद्धिः तथा हेतुमेव देशकालक्रमविचित्रेयदेव विस्मयान् भवत्विति प्रा
प्तकालातिमर्गलोदाभवदपि तत्कार्यमिच्छं उक्तः एवमितिकालभेदादे
वेत्यर्थः अथ येन कारणास्य यदि कार्यनिष्ठमेव सृष्टेकार्यस्य चकारणा
निष्ठम् एव यदि भवतस्त्वभावतानास्तदा तदेवेति भूमा संयुक्तं न वपुषाय
वह्निर्वलोकाय त एमापि बह्वसंयुक्तं न तदेतन्नियते इत्येन स्यात् न हि

उदेतस्य सृष्टमिति वहेरेवोपपन्नम् त अति अस्यास्य सृष्टतामवनेय
त्वं भावितम् ननु दिप्रकारायिययपेक्षानास्ति किमियतासमस्या अथी
तकल्पतरतिप्रोक्तित्वाह एवंचेति समसी किमनर्थिका ततः प्रातिपदिका
यमात्रेणैवार्थयती किंवा प्रातिपदिका र्थातिरिक्तेनेवैकल्पिकेनापेक्षेन आ
होस्त्विति पदिका र्थातिरिक्तेनैवैकल्पिकेन तत्र तत्र विषयक्षेत्रसमता
वस्तुतः चतुर्थपक्षमाह उतस्त्विति किंचिद्वृत्तिमिति वास्तव्यमकल्पितम्
मित्यर्थः तत्रैतरेषां कथं निगमयति तत्रेति तावद्गुणानसंवेप्रसिद्धिविषय
त्रेतेतः सिद्धयेवैव्यह चतुर्थपक्षमर्थेति संभाव्यहयति तदेतदित्यादिना
तदिष्टाष्टेयनिर्दिष्टातिवियमानमित्यनेन प्रथमान्तरीतिपादे प्रादिष्टा
वृत्तिजो संस्रहय तदेतदिति उक्तविशेषणाविशिष्टतावदित्येति किंचिन्म
दिकारकशक्तिसंस्थेयतद्देष्टृपेतावदिति तत्त्वैमप्यक्तमज्ञाभिर्धृति
भिः ननु संवेकस्मादप्यक्तमाह अथान्तरेषां न संस्रतमभिलषति अत्र
थावति न स्वात्मनि विद्यास्यति यदेतदेव दृष्टमन्योन्यस्वत्वस्य ननु द्वितीया
दयो गुणाविभक्त्युच्येतेत्यातिपदिका र्थासत्ताभिर्गुणाभावप्रथेयानस्यो
न्योन्यस्वत्वस्य उच्यते तदेव हि गुणाभावोच्यते तदाह आसादितः प्रापित एता
वन्मात्रलक्षणाः स्वात्मविद्यान्त्यात्मके गुणाभावोयतप्रातिपदिका र्थासत्ता ।
आसादिः प्रजाणां धिकर्मकः अनेन प्रथानेति गुणाविभक्तीति चतुर्विधं
तावीजेसंवेकरो वीजादेकरो वीजेनोक्तोक्तुः रस्य वीजमित्येव प्रायः कार्यकार
णभावो न युज्यत एव स्य संस्रति समसीत्यादिना ॥ १३५ ॥ एवं सौगता
दिदृष्टिकार्यकारणभावो नोपपाद्यत इत्युपाय सदृशेनेतस्य प्रपादयति
अतएवेति यतो ज्ञानोतापेक्षा तपर्वहेतोर्भावो नोविभक्तिभिः समसीपे
क्षमादिभिरभिधेयोयः समन्वयः ससति प्रमातरि तदिहान्तिहोराभा
वत्क्रियाकारकभाववृत्तपवप्रमाणपुत्रति सूत्रार्थः तेसंक्षिप्तावतभयन्न
तपवेति सोऽद्याचित्वाप्तः पूर्वोक्तसंवेकत्वेन योपजीवतियत अति वस्तुस्थि
तीति भूमा यीवहिमादेभूमास्तप्रतीपत इत्युक्तम् भेदभेदमयतोया
चष्टे अस्यामेति अनुसंधाने केति हेतुहेतुन अस्यामिति अकार्यकारणात्मनो
स्वस्यामादीनामप्यपेक्षप्रतिपक्षपेक्षाहेः कृषीवल्लरिति चिह्नः च्छादिमा
दावीध्वरिह्यः कृषीवल्लस्यापि च्छरति विशेषणम् ॥ १३६ ॥ ननु जी
वोक्तरीतो स्वात्मके निष्ठत्वेमाभूदपेक्षा सौख्यसंभवेत परास्यरात्मके
दोषरत्नाप्रोक्त परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि एकत्वं संभवेदिति
नेवास्यास्य सृष्टता ॥ सूत्रेणोतस्य सत्तापि तत्तावत्सकृते च कार्यदिवा
देवापेक्षे इत्याह स्पष्टमस्यत् ॥ १३७ ॥ एकमेव क्रमविचित्रस्वभा

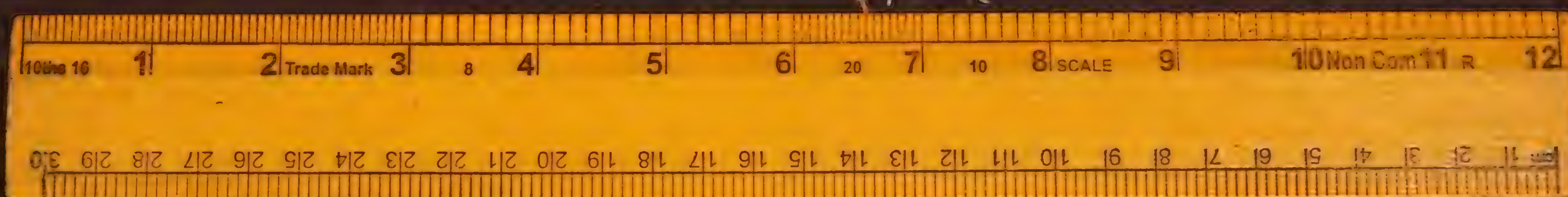

३.
स-प्र-
जा-टी-
३६३

वैवस्वत तस्य स्वभाववर्गस्य मध्ये पूर्वः स्वभावः कारणात् तत्रः कार्यमिति
सांख्यदृष्टिस्तु एवकार्यकारणभावः न युक्तः तत्रापि क्रियाकारकभा-
वस्यैव प्रथमादित्याह तत्रैवा एकात्मनो विभेदश्च क्रियाकालक्रमानुगा-
तया स्यात्कस्मिन्नेवेति तत्र परिणामत्रयेति तत्रैवामी सुखाद्या विवित्रैवैष
स्वभावनस्ते देवदेवीजमात्मातिशयाद्यं ऊरावस्थापयन्ती भूतमिति प्रत्य-
हानुमानागमाद्यन्तमासान् प्रत्यभिज्ञानवलेन यदेकात्मसेकचित्तदृष्टा
वीजं विततदृष्ट्यावाप्रधानम् तस्यैकाग्र्यस्य स्यय आभासानाभासाभ्या-
पितक्रमात्मककालविभागानुगृहीतः स्वभावभेदः इयमेव सा परिणामन-
लक्षणा क्रिया संप्रवृत्तस्वभाव स्य परिणामो नानविधुत्सितस्य परिवर्ज-
नेनाः पक्षेनेन तत्रैव स्वभावान्तरैर्न मने प्रवृत्ता ओत्सुक्यमिति तत्र अतदेत-
त्तस्य प्रधानवीजादेः शुक्लरूपसमतस्यापि हानादानादौ नानुवर्तनलक्षण-
परिणामनक्रियाः वेदासातन्त्र्या कस्मिन्नेव भवेदिति सूत्रार्थः एतन्मवता
रयति विगुणात्मन इति स्ववदः त्वमोहदृष्टस्य समन्वयबलेन प्रत्यभिज्ञा-
यमानत्वादवस्थितस्य नित्यस्याः भिन्नस्यावस्थाकस्य निःशेषोत्तरदणोपा-
दानभूतस्य वामहृदिति बुद्धिः प्रथिवीययेनेति समस्तस्य स्वस्ववृत्तिविवर्ध-
येनेति यावत् वीजस्यैव तिलो कट्टोत्तरपयनेति सूत्रार्थो यपरिणाम-
मायतिशयप्रसूताश्रयाः परिणामने क्रियालक्षणा पूर्वोक्तो जय-
ति क्रियाहीति गुणसाभावादि चिच्छानुवृत्तिमिति विविधेषु स्यात्सकवि-
चरूपसहत्वात् केवलेन द्विविधीभवति नीलमिव सन्नतमसीतपरस्पर-
विभिन्नैरजसा चैव चलेन विवित्रैराविश्रुतपास्योत्पाभिभवदिविचित्रभावे-
न परिणामसमूहसागिनीयते तत्र अचित्तैवैव दृष्टं तदुच्यते नामिदं परिण-
मजीतिव्यतिरेकपुरुषार्थत्वेनेति भोग्यरूपत्वे न दृष्टं प्रधानमविवेकेन
दर्शने भोग्यापरपर्याये विवेकेन च दर्शने केवल्यकारणतया मोक्षपदेषु
पुरुषस्य दृष्टाशक्तिरुक्तार्थो विद्यत्युरुषार्थमित्युच्यते तस्या परिणामदि-
तीयतापरमतात्त्विकारः शिष्टे स्वदर्शने पातनमस्योपगमस्य यत्कस्येति मरु-
दोदः ॥ ३६८ ॥ नन्वियतोक्तं न प्रधानस्य कस्मिन्नेव समर्थिते भवेन्न विदृष्टस्य त-
न्नानिष्टम् परम्यस्याशंकास्त्वम् न चेति एवमित्यभिन्नरूपस्य धर्मिणः ।
प्रवृद्धमभेदसंभेदतत्तात्त्र्यात्मकं परिणामनक्रिया कस्मिन्नेव निरूपितम् त-
त्प्रधानादेर्न युक्तं जडत्वात् जडो हि परिनिष्ठितनिजरूपः प्रमेयत्वात्तदसावि-
त्यपेक्षया भिन्नव्यवस्थापानीलश्वः नीलापेक्षया स्वापेक्षया त्वभिन्न-
एव न तस्यैव स्वाभावो भिन्नस्वाभिन्नविरोधात् स्वभावान्नरेवैककर्मक-
त्वे भेदाभेदव्यवस्थेव सत्सन्नेति स्यात् तस्माज्जडमनेकदृष्टेन भवति प्रमेय

त्वाजीलादिवत् इति अनेकविरुद्धमेकत्वेनेन व्याप्ते प्रमेयत्वे परिनिष्ठितरूप-
तया व्यवस्थापनीयत्वे प्रमेयत्वमिति विरुद्धाश्रयापलाधिः विद्वत्सतः ३७१ः
प्रमेयदर्शनापन्नस्य दर्पणस्यैव स्वरूपस्य सत्तत्त्वस्य चित्रमेव दर्शनस्यैव प्रति-
विम्बभूतग्रामास्वर्गोपभोग्यैकस्यापि न्यायेन दृष्टेति सूत्रार्थः एतन्मवता ।
रयति प्राक्तनमपमं हरत्रैवमित्यादिना युक्तः कस्मिन्नेव तत्त्वसाते अलक्षणाभ-
यमेतन्नात्मकरसंभूतः एषातावदुपपद्यते तत्ता सापितपरदृष्टानुपपत्ति-
रपिः अतएवेति यत्ने जज्ञानानुगतो हेतुस्तत्तत्तद्विरुद्धमजडत्वमुपपन्नो हे-
तुरित्ययत्नसिद्धम् ननु हस्तिपर्वतादीनि किमिति तत्रैकतो न विरुद्धः वि-
रुद्धोपदिशानि त्वानि चित्संरूपणभवेयुः न चैवम् दर्पणपर्विताति तदाह-
नहीति स्वाते अविहीनेपि सत्त्वतामात्रस्याप्येवमिमांशपिः न चेति भवदप्य-
तत्रास्माकं पक्षे वायते मूलतत्त्वचदेनोपपद्यते इत्युभयथायदुपपत्तौ न-
च भेदेपीतित्त्वमेव विभजति स्वात्मापीत्यादिना तच्च स्वात्तिरियादिना च त-
वन्मात्रमिति तथा प्रथमतः तदेव दृष्टयति एकमित्यादिना तन्नादर्शवद-
पिण्डोपनेकतया भासताम् अत्राह न चेति अस्वच्छद्विप्रतिविम्बनेकताविवि-
त्रप्रतिविम्बपरित्वरपाहीयते प्रमाणेनोपपद्यते अस्वच्छद्विप्रतारावा-
द्यपेक्षया सति अस्वच्छः सन्नो नो न के भवति अत्रयुक्तस्वच्छमवकिंचिदु-
दिप्रतिविम्बानेकयोगिभाषणेन तर्हि परिणामवादेन भवेति परिणाम-
वादे परिणामात्तद्विषयगतोपगमात् न चापि स्वच्छमिति तदुच्यते ।
मर्थः स्वच्छमपि वस्तु प्रतिविम्बानेकत्वे हि त्वाप्रकारान्तरेण के सदने केन यु-
ज्यते प्रकृतं तत्प्रक्रमे परिणामवादे हीयते वायकभावादिति सर्वमेवादि-
तविमर्शानुत्तरलनादितयावत् ननु सामान्यावयव्यादौ सर्वानुभवसुवादे-
पि योक्तिके वायकत्वात् तद्व्यकृतेपि स्यादित्याशंका प्रामयति एकस्यादिना सा-
मान्यादेरपि हि सर्वसाधारणाभासविषयस्य विमर्शस्यानुत्तरनेन किंचिदिति
विचारितं चरमेव तद्व्यानुभवेनेति सार्वत्रिकेन सदा तेनेन चेति यावत् तन्वेव प्र-
धानस्य परिणेतवतमगुणागारूपस्य स्वच्छस्य जडस्यापि आदर्शतस्यैव तत्प्र-
तिविम्बद्वयमविविधमिति मरुदादि सत्यम दर्शनक्षतिस्तु सांख्यस्यैव त्राप्येन
तदर्शनमाह जडस्य त्वितिवस्तुसत्ता इति तत्प्रधानमात्रेकपरमार्थतया-
न्यायमकिंचिदुक्तः एतदेवाह न त्विति परिणामवादे अविद्याकृततासन्नातेष्यते
यथा जडदर्शनेन न विद्यातच्छ्रुतासाकये सत्तोक्त्या तद्वाह उपलवृत्तासा-
सन्नातेष्यते तियावत् यदि वा अविद्याकृतसत्तायासपि वास्तव्यामुपलवृत्ता ।
केतुच्छ्रुतेष्वेवोक्ते तादृशानेष्टाने सांख्यरितिसमस्तपदे पूर्वैणासेवधनीयम्
तस्माद्युच्यते गुणानोपरमेदृष्टेन दृष्टियथमस्त्विति यत्तदृष्टियथाप्रमेतन्ना

काशादिज्ञातास्वप्रकाशादृष्टताच्च तत्प्रज्ञाप्रकाशादभिज्ञेनीलमिति नीलेन
किंचिद्वेत्त नन्वेवमेतत् नीलस्य हि संविदेव प्रमाथः एतत्परिहरति चित्ता
त्रेतादिनायत्रमातियस्यैतत्प्रमाथपरमाथ इति मरतीयमाया न नयथाप
र्वतस्पदपणापवतत्त्वतोऽपेत्तया नीलस्यापि संविदिति परमते पराकंतेऽहम्
नमेवापवदति दर्पणोऽदिनास्वेदप्रकाशत एव ह स्तीदर्पणोऽपसन्निवेशप्रमात्रा
संज्ञानः स्वेदप्रकाशाद्वाहस्ति नो न्यत्रापवसे निवेशमात्रात्सहस्तीतयाभूत
एवजात इति नास्य दर्पणादृष्टता सत्तम न नश्यम कथमिष्टी भवेत् सप्र
तिचयमन्वात्तस्य अत्राह नहीति तत्र तदृष्टतामिति हि यदि निष्पुति चत्वेतदा
लोक इति तत्तदलगीतचटादिसहस्वसमस्ति एकतापत्तिस्तहस्ति दर्पणा
दृष्टयोऽप्यत्र चट्टपयोऽरिवेति समानम् नन्वादर्पणवायमित्येभूत इत्यस्ति प्र
तिपतिरत्राह भ्रान्तिरेव हीति एषेति चट्टस्य दर्पणात्प्रताभसंज्ञातो एकत्वो
ता ननु तत्तम नन्वेव नीलस्य कथं प्रकाशमानता ज्ञानमेव प्रकाशयमित्यादि
त्यापेकां व्यपोहति ज्ञानस्य चैवमिति नखल नीले प्रकाशते ज्ञानमेव त्वात्मा
ता प्रकाशादृष्टज्ञान प्रकाश एव नील प्रकाश एव नील इत्येतमाया तमेगी कार्यमे
व कृत आयातमाह अथात् अथात् अथावभासनस्यानिह व नीलमयत्वात् ज्ञा
नलक्षणस्य चार्थस्यानादिसिद्धेर्वैभूतस्य भावत्वात् नन्वात्मनात्मनो विरो
धाक्तयेत उभय प्रकाशने मेकस्यैव भवेत् अथ आणस्य लात्मा षट्पयोग
रक्तावक्तादिदोषघट्ट इत्यत्राह अत्रैवेति उभय इत्यन्वयसमर्थनमेवेदं न स्यावसा
यग्रहणेनेदमाह वस्तुतोऽवाधोऽसम्भव इति देवपरिहृतो वस्तुनः संज्ञाविता
त्मनो दर्पणः कालत आण इत्यप्यक्षणाकस्य विरोधाभावात् ज्ञानस्य चानादि
सिद्धताय सभावत्वात् केवलेतथाति अत्र मशक्त्यः परैः शुद्धतर्ककर्मकैर
सत्राये जीयन्त इति अस्मिन् ज्ञानस्य भावस्य प्रतिभासमानस्य च वास्य भावा
धितमेवेदं न साक्षिकस्यो लोचने स्वच्छेदादित्वाभावेत्येतेति विताननाथिनावा
सार्थसिद्धिं प्रेषात्सन्तेयः एतन्नेति यदुक्तं तत्रैतमाह यत इति अनेन चट
छान्तममर्थनेन स्वच्छस्य विलक्षणान्तरावभासमासमर्थनवाप्तिरुक्ता
तथैवेति दर्पणात्तरावस्थानेन भवेत्येति प्रतीति सिद्धेता एव नीलमिति वा
देतस्य समशयः तत इति एवमभिधानात् देशान्तरस्येति यः सत्यमेततो
ह स्ती स एव तावदसौ न ततो देशभेदे नावभासात् तत एव स प्रति संज्ञात्त
ति नित्ये भाषा मात्रमदः नापि रहस्यन्तरवत्तजातीयः दर्पणापारते आवा
भासननियमाभावप्रसंगात् तदाह तथा प्रकाशानभावादिति यदप्युक्तम्
न्य एवायमिति तदप्युक्तं दति अदर्शाम्यन्त इति द्वैक्ये कृतं तदाह स्ती स्वतेऽन्ता
वत्तमवति दर्पणादेत्याशङ्गेनानवभासात् गृह्याम्यन्त इव दर्पणाम्यन्त

भातीति चेत् आह आदर्श इत्येति निविडं हि रूपमादर्शस्य तत्र कथं स
 स्पष्टवैशेष्यं भवेत् तत्परमाह नो यो सान्ध्यान्तरतायादौ पापयत्नसंनिवृत्त्या
 इयमेव न भायात् आलोक्य पापमाहो नैव च चट्टादि रूपाणि रूपाणि न
 तत्तद्देशमात्ररूपाणि एतच्च पिशाचदीकायो वितत्य विचारितमेव प्रतीत्य
 न पृथक्वादिन्येव दमापततीत्याह तच्चेति रूपाणि न च तेषां भावार्थः
 तमेव हेतवेन निदिष्टाति तदिति अन्त्येति आदर्शस्य येषु रूपाणां स्वते
 त्रदेशान्तरैवात्म्यं न प्रतीतिमिदं पापवर्गीयेभ्यो नाचेयमादर्शनिप्रतीति
 रित्याशंक्य भवान्तो नित्यकृत्वा रूपतावत्पि च दृश्यति एतमेवेति चेद्यम
 तादृशानो यमतिरोधानापेक्षया यदि वा प्रमात्रतायां सत्त्वरूपमपि स्फुर
 त्वेवेति साधर्म्येणैव कथेनादर्शरूपेणादित्येतरेषां यावत्सुखत्वेन साधर्म्ये रक्षा
 तः पीतरूपस्य हि यथा सत्त्वरूपपरमार्थत्वेन वेद्यते सत्त्वरूपेणैव ज्ञानजन
 कत्वात्तथैव पर्वतरूपस्यादर्शरूपपरमार्थत्वेन वेद्यतेति पीतरूपस्य त्वस्येतत्त्वम
 देतत्वेत्येव तत्रैव चेति पीतिशब्दादो न तदपेक्षा पर्वतादौ इतरस्य सत्त्वरूपस्य प
 रमार्थसुतोपाप्रधानात् अत्रातिरेकचा पूर्णत्वातिमयी भान्तैस्तत्त्वमित्युप
 पादितमेव प्रकृतैस्तत्तात्वातिः का विदिति दर्शयति अथारपीति दर्पकापर्वतः
 योः तैनेवेति ह्यप्रकाशेनैव मवस्थाप्यते दर्पकारूपे पर्वतरूपानां क्रमोपाना
 पि पर्वतरूपं दर्पका रूपा नाक्रमणेनापि पर्वतरूपं दर्पका रूपा नाक्रमणेन ति
 पीतशोवादो त्वेवमित्याह नहीति पीतावरुहं सत्त्वरूपं क्रमाकाराक्रमणेन
 च पीतमितिनयवस्थाप्यति तेषां क्रममलावतो सत्त्वरूपवेदनादिरेषा पी
 तस्य न तदपेक्षा त्वेव प्रकृत्यपरिमाणान्न तदिपरीतस्य पर्वत इति दर्शयति
 माह न च विरोधात्कथमन्यत्वरूपता लक्षणो विरोधः यदाह विरुद्धपरिमा
 णेषु वज्रादर्शनादिषु पर्वतादिसत्त्वाणां भावानां नास्ति संभव इति एतन्नि
 राकरोति तेषां परिमाणविरोध एव न स्तीति वदन् विततमपीत्यादिना तस्य देशा
 देरिति पर्वतदेशस्य पर्वतपरिमाणस्य च दर्पणादेशापरिमाणोत्पत्तेरनेन प्रस
 रणायतो नास्ति तत्त्वप्रसाराच्चैद्धान्तत्वमस्तु पीतस्येव सत्त्वात्तत्त्वेनाप्र
 सरतः अत्रोच्यते अतिरोधानाचेति पीतेन तत्त्वत्वेति शोधीयेत पर्वतानां
 तितः न त्वपर्वत आदर्शसुतत्वं तथा भूतस्येवेति अविरुद्धदेशापरिमाणस्य वस्तु
 नश्यत्त्वान्तायादर्शनात्प्रसारत्वमवस्तुमिदं हि यतः तच्च सामंभविनीत्याह
 संभवित्वेनेति इत्युभयतश्च तत्रैव तत्त्वतः तथा प्रकाशसामर्थ्यादिति एतदेव
 स्फुरत्येति विरुद्धेति आपाते यद्यपि विरोधो वक्तव्यः तथापि नासौ विरोधः
 तितराह तथा प्रथमादेव सन्निति नन्वाणयमानो विरोधो विरुध्यते कथं
 इत्यमिताह विरुद्धत्वादि एतदेव आदर्शस्य सत्त्वत्वावत्त्वं सत्त्वमिदं

३.
अ २-प्र-
ति जादी.
२७०

तेतिष्ठकयतोभावतत्तम् ननुभूममात्रमेतदुच्यते किमत्रयत्नेनवस्तु।
तममर्थनायामित्याशङ्क्याह नन्विति इहोभयपूर्णाप्रव्यायांसङ्कटपे
वेविथताप्रव्यायोचनकाविदयानिरितिभावशेषः ननुपरस्परविशेषेणैत
तमेवैषाण्यमित्यपिनकस्मात् ततश्चनीलादिपरमार्थचित्तत्वमित्यापेते।
नीलादेः परमार्थत्वमप्यतपराणदति एवेतादीति एवेतादिविरेहणापि
इत्युक्त्याभावात् तथेचचायक्रियाकाराणां चित्तस्यायमवविपर।
नसत्तयः ननुदर्पणाकारवरोपितेसमर्थितेपिदर्पणोक्तपक्षेकपेसातश्च
हाकयनभवेदितिभमेभनक्ति नचापीति नचनदर्पणाहपंचासुरितिप्रक
वक्तुमितिअत्रहेतुः दर्पणाकारस्यावरोपेनपरमार्थतोवष्टमनेनभासमान
मपीति नत्वेवंभूतमपितथोच्यतामाह दर्पणमेवेति एतदेवस्पष्टयति तस्य
ति अदिश्यसत्तस्मादिति आदर्शान् उपपत्त्याविकार्यमाणप्रकाशमानम्।
पियदिनोपपद्यते तदस्यभवत्तमेति योव्याप्तेप्रत्याययतिनेमैत्यमपीति
एतदेवहितमिदंनत्वेयत्तत्मानतिरिक्तस्याप्यतिरिक्तस्येवावभासनेम
विच्छेदेनेतिइदन्त्या एवेवेति विच्छेदावभासेपिअस्माभिरिति वयेदिप्रका
शोकसारसर्वमर्थजातमाचक्षते तत्रापितमायाशक्तिवशाद्यथेवनीला
दयोवायीकृतानाम सत्येवदर्पणपर्वतोपीतिवृत्तः विज्ञानवादिनो
पिनसमेवेदनीशोमोनिर्भासते अपितनीलादिवदेवेति विज्ञानमात्रतया
स्योक्तयानासाकीनप्रकृतदृष्टान्ताविचरनेकिंचित् अथनोक्तमर्थस्ये।
कलयन्ते एवमित्यादिनाप्रकृतेतन्मानेवैलक्षण्यदर्शयति पीतेति अक्त
शावावभासतिरेपेक्षतेवसाततन्मितिदर्शयति नचेतिभान्तरितिपीतश
खशितिसम्पः एतत्प्रकृतेउपयोजयति नन्विति आदर्शान्तरितिआभासेतहि
मः ननुप्रकृतकसुवन्नामातीत्यवेभरः एवेदृष्टान्तचयित्वादाष्टान्तिकेयो
जयति तदिति तस्मात्परिचुदितोयेदृष्टान्तस्तस्मादेतोरित्यमितिदाष्टान्ति
केसास्यादानम् ननुचिद्रूपभेदेनप्रकाशनमसिद्धमहेभाववहिकारणा।
नीलादीनोप्रत्ययादित्याशङ्क्याह मायाप्रमातुरिति षष्ठी अवभासत
इत्यतदेपेक्षया तदाचचित्स्वरूपादितिपरमेश्वरादितिमन्त्रव्यमपेक्षमा।
वासामाताधिकरणेन तदायमर्थः संकोचभारापियः प्रमाताइमिति
स्ययोः विदेशास्ततएवनीलादयोभेदेनभान्ति ननुचिद्रेणादिति यच्छरी
रमृत्यादेः प्रमातृत्वेनास्यानमयमसोप्रथममेवमायाशक्तियापारम्भ
तोभमइत्यतोहेतोः एतदिति तदातिरेकेणयत्तयनेनीलादीनोतदेप
क्षयावाहमाववास्तत्तदस्तनोरीकृतमेतदित्यर्थः सचभूमोना
दपत्तत्पस्यापरमार्थमतोत्यक्तस्वरूपावष्टमनतदकलेनपरमेश्वर

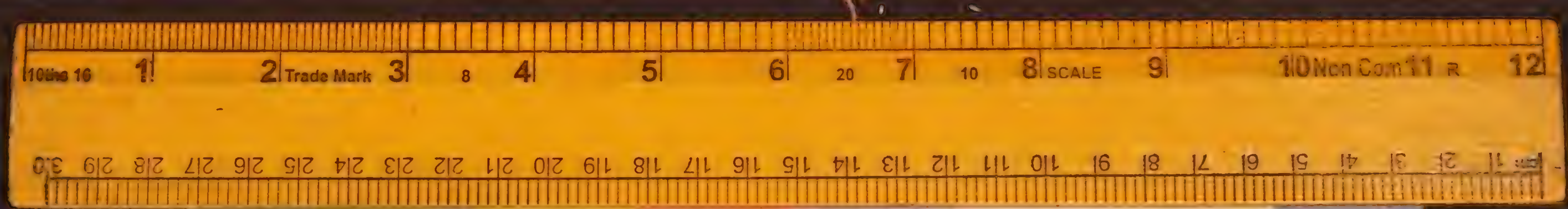
प्रकाशेनप्रतीतिगोचरीकृतस्यसंसारस्यायकः सृज्यारः प्रधानभू
तः प्रवर्तयितारितिहेतुनायकायलप्रेविशेतिहेतुमाभ्यतिततएव प्रथमः
ननुजउस्ययत्तमात्रीकराभयमेवकस्मात्प्रथमोविभक्तः प्रकाशरूपा
णां हिशरीरचरादीनोयदेपीकराणोतस्यप्रथमविभक्ततापुनः मेवमित्या
हमूलभूतइति ननुत्रकालप्रवृत्त्याप्राप्यतेतस्यापवाभावात् यज्ञेश
रविवेकः तेनमायाभिधाशक्तिः संवेवकृतेनहयमवेयान्मदमतः स
र्वोक्तोऽिदेयांअवेदकानिति नहिमूलभूततापिकथमे तथाहिग्राह्याणां
मोघाहकेम्यप्रकाशकणामपितेमोघाहोभ्युक्त्याभेदावभासलक्षणवि
भक्तोसमायीयवापारहेतेभमदृष्टेः प्रविष्टस्तावतेवासांविभक्तोभ
यस्तमणावाशानतिशिततिशयवत् सम्यमेवम् तथापितुसर्वविभक्त्या
हकलक्षणआत्मस्वरूपेतिपतन्निनत्वेवस्यप्रमातेवेत्यस्यायप्यर्थः।
स्थितिमितिप्रायात् नावलपायेत्तिकीमिद्विश्वविश्रान्तिरितिदर्शयति।
नदिति तस्यतस्यविभक्तमस्याअभूतोयोग्राहकानामावीयः एतदुक्तंभव
ति सतिमायीयेग्राहकेतदपेक्षयाविभक्तान्तरमुचितोदयमितिमायीयग्राह
केतदपेक्षयाविभक्तान्तरमुचितोदयमिति मायीयग्राहकालासएवमूलभू
तः यत्तएवमूलम् अन्यत्वेहेभावोवेद्येषाणांमलश्रुति एवेमायाप्रमा।
उपेक्षयानुपपत्त्या किं चित्वेवयतीत्यक्तम् सत्यचिद्रूपेक्षयात्मानेवासी
त्याहयत्नमिति ननुचिन्ताउपेक्षयापत्तिनीलादीनोभेदः संवेष्टरादीनो
चिन्ताउत्सभावत्तोत्रोचभेदेननीलादिप्रणनादित्याशङ्क्यापरिहरति भूमो।
नन्विति शरीरदिश्रुत्याप्रपितेनचिन्ताउत्सभावः अपितसज्जातीयेभ्योवेद्या
दृष्ट्यभावाभिमानमेकोचामकमायीयमलाधिकमेवित्त्वभावोक्तमराव
तानिमित्तः यदुपेक्षतेकोयानामपिकारंस्वजघोकासिमलक्षतो भिन्नव्यज
घोमायामलेविषयश्रुतेइति इदन्त्येवेवकोराश्रीमदाशिवप्रमादृष्टा
द्योभेदस्त्वित्तस्त्वमुदयति नन्विति सदाशिवपदेहीदन्तोक्तेषमत्यहन्ताह्वा
दनपत्ति सज्जातीयेभ्योपिभेदाभिमानमेवोदशयति सात्मनीमितकेवलंवे
द्यवर्गइत्यपि यमसंभावोभेदेनप्रकाशेकपरमार्थत्वात्तापिभिन्नतीश्वरस्याप
रेमतदुर्वटकारित्वमाभममहासायेतिविधेतिव्यवहृतमितिदर्शयितेहिती
योपिः यदुक्तमिभेदपीरिति भावेचित्तादिअतएवेति यतः प्रमादवर्गात्येम
यवर्गाअसंज्ञचित्चिद्रूपततःकृतका अन्यथाअद्विचिद्रूपतायोनित्यत्वेन।
कृतकत्वायभातन्त्वेवनेमायीयाएवतिकथमायापज्ञापरिपरिवर्तितउच्य
नोत्प्राशङ्क्याह तावचेति वेद्यदेहायहमावरावकारेवविरहावभासलक्ष
णापूर्णासायाव्यापाराभावादमायीयात्तेउच्यते सत्यपितावतिमायाव्याप

३.
च. प्र.
जा टी.
२७१

येत्यर्थः तर्हि मायो जीतया यदुच्यते बुद्धिः सत्यम् तत्तज्ज्ञाहं स्वस्य
त्विति अहन्तादिते दत्ताभावो देवविद्यामयत्तम् यदुच्यते इदमावाप्य
ज्ञानमिच्छादि नत्वस्ति त्वदयं संभवे भगवत्प्रभावे वाप्यस्वभावो देवविद्या
कोचवत्पि प्रमातृभिर्भेदमवभासयतीति तद्विद्वन्नीवृत्तादयोऽपि कीदृताः
शरीरादिप्रमातृभाववन्तः संतो भेदग्राह्या इति किमर्थमज्ञायां ते
पि विन्ता प्रमातृत्वाः सन्ति त्वाप्रोक्तान् यपरिहृयति न युक्तमि।
ति ज्ञासाभिर्भेदाभिमानान् यथा न पण्णादेहोदः प्रमातृता जीता सुसंवे
दनादेव हि मानि भासते कथं हेतुवद्भवति मित्यादेः प्रत्यात्मवेद्यस्य प्रत्ययस्या
प्रत्याययत्वात् उपपत्तिरप्यत्रार्थसंभवतीत्याह वाप्यत्वात्वेति च का
राहेतुसमस्यैव बोधमात्रस्य हि प्रमातृग्राहणीयो बोधो नास्ति यत्र न्दिपादि
सामग्र्ययोगः वेद्योपगमात्त्रेण हितस्तीलादिबोधवृत्तावेद्यवचसदा
सन्निरुतिमिति सावेत्यमेवास्त्युक्तमुक्तेन नाम स्ववृत्तेण भासेत परम।
अत्र चित्तयेत भगवता सावेत्यमपि निर्भासनीयमेव तन्मात्रं चेदेह
दिप्रमाता इत्याशयः प्रमेयगतप्रमेयान्तरमात्ररीकृते प्रकृतस्वराय
माभासभेदादेकत्रेयादिके निगमनवाजेनानुसृत्य ते तदित्यादिना ॥३४॥
नत्वियता विज्ञानरूपं चरेत्मेव विद्यात्मना भातौ च ते किमीश्वरतयेति।
यो मोहः तमपहेति वास्तवे पि चिदेकत्वेन स्यादाभासमित्रयोः चिकीर्षी।
लक्षणोक्तपरामर्शविना क्रियेति चित्त एकत्वे वास्तवे भेदस्त्वविद्येत्यंगीकृ
ते पि क्रियाकराणो नोपपद्यते आभासमभिज्ञा च दत्ते तन्नेतये चिकीर्षी।
लक्षणोक्तः परामर्शो यदि न भवेत् क्रियापेक्षया चिकीर्षीपेक्षया वासा।
स्वयमासात्वे घटी पञ्चाज्ञौ चित्वात्मकमत्वकर्तृत्वाभ्यां समुत्पद्ये विभज्जा
नीयः आभासमभिज्ञयो विरम इति जडचेतनयो र्या एकः परामर्शः पर
चित्तत्रविज्ञानिलक्षणस्त्विनेति तातेन क्रियापि कीर्षी परामर्शो वाऽपे
क्षा घटी समासश्च नित्यमापेक्षत्वात् एतदुक्तं भवति वास्तवे स्वभावमिदं ज
उत्पद्यते सत्त्वं चित्तो यथेकत्वस्य च ते भेदस्त्वविद्येतितद्वानिष्टं कस्य
सेति न हि विद्येकत्वं प्रमातृत्वात्तदभावो रूपमविद्यानाम न चान्यजीवा।
दयः केचित् अविद्येयवद्विज्ञेत्याणाः अतिवीचामेति चेत् कस्य तिनविमभा
तिव अतिवीचेति च यत्तभाषा युक्तो नोपपद्यते इति चेत् भासरातिर्कमाका
युक्तिः अविकल्पे बुद्धे मेव वृत्तभातिसविब्रजभातिसविकल्पस्त्विति चेत् सो
पिकस्येति एवैव हाचम अविकल्पकं च सत्येनेतरदितासमानत्वाविशेष
कृतो विभागः बाधादिति चेत् विपरीतत्वे परस्परतत्त्वत्वावाप्यः प्रतीतिनिवृ।
दिह भेदे यथातया नाः भेद इति भेदस्यैव सत्यता युक्त बाधापि भासमान।

येत्यर्थः न त्वो देव संलया भेदे पीति सोपिकयमविद्या बाधोपि च भेदपा
वेति साप्यविद्या तदिदं प्रमातृगगनजसमस्य दकमुक्तं स्यात् आगमा
त्सर्वमिति भासनादिति चेत् आगमाप्यविद्येति सर्वमात्राज्ञानस्य यदस्य
ति अज्ञापीष्टमविद्यासह ततो नेकान्ता बाधोप्यपीति सत्तायर्थस्य त।
दाहवृत्तौ अकस्मादिति निमित्तस्यालभादिति भावः आभासभेद इत्यादिना
वेद्यगते रूपमक्तम् तद्विद्यते न क्रियात्वेनामकत्वे तायाय केतव्यं च तत्र
तिवृत्तगते रूपमक्तम् तदिति आभासभेदस्य च दत्ते क्रियात्वे तत्तद्वृत्तज।
स्य कर्तृत्वस्य अस्त्युत्तरस्यादि शिष्टे देवतात्मा हि मा लयानामनगापिराज इति
नेतदित्या... जडस्येति अकत्वे तमिति सत्त्वयः तमिति जडस्य सति प्रमा
तपत्... तमेव सारस्वतस्य देवतात्मेति विशेषयतः स्वार्थमवतारयति
चित्तत्रेयादिना नेत्यनेन निर्मेयगतेनापीति तन्निर्मादगते रूपमभिद्वय
तो मोक्षमाभासमभिज्ञोरिति स्पष्टम् यत्प्रातिपादिते तत्ते चेपेतास्मादयति
कारुणिकतया यथेय्यदिना ऐश्वर्यशक्तिविना निर्मितत्वात्कमेति मि
ताभावत्वादाचित्क इति विचित्रकृत्मा तस्यादिति सत्त्वयः अन्तर्गतसर्वाभा
सो लसन् स्वभावो हि यो गद्यमवचितमिच्छा ह नित्यमेवेति ऐश्वर्यशक्ति
स्तसमर्था चोपमेत... विहन्ता मित्याह ईश्वरत्वादिति न तदिति विचित्रकृत्मा
कमिति यावत् परामर्श एव क्रिया लक्षणा युक्त इति सत्त्वयः लक्षणो दर्शय
ति कमिकोपीत्यादिना ककत्वे तन्निरित्यादि एकत्वे कर्तृत्वापात्र इति तदि
ति चोयं चोत्रे च परामर्श इति अज्ञातवृत्तिप्रयत्नं यद्वहन् क्रियापि चेदेया त।
हिनिमेया तत्र च क्रियान्तरे तत्राप्येवमित्यनवस्थां माशे किष्टकश्चिदित्या।
शयेन परामर्शतत्त्वमुक्तं पूर्वमपि सारयति साचेष्टेति अन्त्यासपाकारि।
क्रियासमभवत् कटाचिदिये चिन्तानतस्यामिति भावः ननु यदि विमर्शः
प्रमातृः सैव हि पादमिज्ञानमेवेद्यपदमपि यति तर्हि कमत्त्वत्वाभावात्कि
यात्वे मस्य कृतः अत्राह प्रमात्रभेदेन चिति अवभासत इति साया प्रमातृ
वृत्तान्त आसो परमेस्वरप्रभावादेव भवति इति तत्रापि क्रियाशक्तित्वमुक्त
मु उक्ते चेत् तत्कृतं वलोकिव्यपश्यत एतच्चेति सकृत्सत्यम् नत्त पराम
र्शे एवेष्टा भावतः क्रिया तत्तत्प्रवृत्तौ चितये यदुक्ते चिकीर्षयेत्यादितत्त्व
मुक्तम् एतत्परिहृयति अस्त्युत्तरापूर्वम् परामर्शोपि चेति तत्तत्सत्यैतिक
मणि घटी मात्रा प्रहेतकमणोत्तमे घमाह तत्तत्परमज्जाहरत्तमवृत्त।
यथा कर्तृति अत्र हीति वृत्तिप्रमेय आभासनाम क्रियात्वात् आद्य एव परामर्शो
लक्षणम् सपववद्विज्ञात्मा कभासनी पर्यन्तः तेना आभासताया एव
येह पविभागः चिकीर्षया परामर्श इति तेन त्रयेमेतदुपक्रमभासमा

६-
स. प्र.
जा टी.
१७२

नमपिहयमेववस्तुतः त्वेकमपीतिताम्यमृशपीति नकेवलपरासु
प्रमत्तोपमगत यावदिच्छाप्रयत्नरूपत्वादपीत्यर्थः नउत्पत्त्यादिकोवृ
त्तिचोपेनोपक्रमने एवेति यदंतहीत्यर्थः महाभूतमेति देवताएत्वे।
हियुज्यते एतत् नचदेवतादह्नितपादर्शनादिमित्यने नविज्ञायामवे।
तन्ममयति सत्यम् इच्छामागतं तत्तत्प्रसङ्गगतं तदाह नामरूपेति ए
तच्चुदोयमित्यथावसायशत्रोक्तम् अनन्तरमिति वाचकवाच्यपुत्रा
वापेमात्रमसेवेत्यनेनप्रकाशनादिसंबन्धेतिरूपितम् अत्राभ्युपगमे
नेवोत्तरमाह आस्तामित्यादिनास्वरातेभवनादोस्मिरत्वादेववृत्तान्तरना
स्तीतिऊचान्तसंघातम् स्पन्दनादोत्तकर्मकेस्पन्दनादोत्तकर्मकेस्पन्दन
रूपतास्वापरिचाणविषयमेकमन्वसंघातमसिद्धेनादोत्तकर्मके।
नकेवलश्रुतौत्रिचाणविषयमन्वसंघातयावयवितिरिक्तकर्मकीकर्मलक्षण
मपीत्यन्वसंघातपासपिरोहमयमेवतदेवेनेकपस्यादिदिशयति आ
स्तातावदिति आस्तावदिति आस्तावितिवापरः पदोच्यते तदापीति।
संगतिः सत्त्वामात्रमितिस्मिरायांचाभूत्वाभाविन्याचमत्तयामित्यर्थः
ननुवस्तुयुतेनभवत्येवताव - तेस्वतन्त्रः तत्तत्तुतावुक्तंस्वातन्त्र्याभा
वादिति अत्राहसा - त्पादिसमनमानमयावर्णभातीति एतदेववस्तु
तुतस्यते नत्वयत्किंचित्तत् तत्तत्प्रभवतमपिप्रकाशलप्रेसन्नयाभवती
ति भवनस्यातेत्रेणप्रकाशसुखप्रेक्षिणाकिंकविद्यत उतिप्रकाशनेनय
वदन्तावलोकिनियत्तातन्त्रेदेवस्वातन्त्र्यस्यते तच्चजेउभोनास्तीजियु
क्तवयुक्तिः स्वातन्त्र्याभावादितिप्रकाशस्यचपरदशायोचमत्कारमात्राना
योचिमर्शस्तेदेवस्वातन्त्र्येनविच्छादपंपरापरत्वतदिच्छादपमिद्यमातो
नेषातअपरदशायोतेदेवाशांमितिदर्शयतिप्रकाशोपीत्यादिना चिकी
र्षेवेमेनेनचमत्कारोहीतिस्वातन्त्र्यनस्योपेक्षेविश्रमाम एवेभेजानता
रूपेचमत्तेतदेवकरोति संश्लेनविष्टयति नामत्रातुयति चमदि।
तिक्रियाविशेषाणाम् अत्रेउपववाणवोनिर्विज्ञास्मदन्तः चमदिति
वा आन्तरस्पन्दनोत्तरेदितपरामर्शमयश्रुतावक्तानकराणाम् का।
यनात्परसादावपिभाविचितवृत्तान्तरोदयनियमात्कविप्रविश्रितप
वास्वादोरसनात्माचमत्का रस्यक्तमन्त्रविश्रतिर्माणोत्तिवितिरिक्त
व्यतिरिक्तेषामागतयाग्रीसदाशिवादिभवतत आरभ्याहमवाच्छादनम
केमागमेकोचक्रमेनेषेवेदसावतारतमस्यानलादिविधेश्वरान्तम् तथा।
वस्यातेपरापररूपतोदशयति भेदाप्ररीहेकराण्यवहारभावात् कृतमि
तित्ववहभभेदतिरूढावेवगाढायांअस्मादीनोऊला लादीनोचतदा

हमायीयसर्गइतितेतिमेकचितरूप तायामपिउत्तादेः कविन्देद
व्यतिरिक्तेषांमागम्यापरमित्या तारमित्याश्रयविशेषात्तदाह एव
मिति मागम्येपरदशायातास्ती छायावहारइतिप्रान्तिवादि
प्रवादमिप्रायेणोक्तामदाशक्ति रूपाविष्टपवर्णवाच्येभूतदर्श
नाश्रयमिवदृष्टिमतावलम्बनेनारग्रथवेति सर्वत्रहिचमत्कारएव
छातावतीति सेवहीति चमत्कारितादिभेजानरूपतास्वातन्त्र्या
न्तिलक्षणसर्वत्रेच्छा क्वचित्स्वातन्त्र्यान्तिर्भावान्तरमनागृहीतवि
शेषमपेक्षाम्याप्यने यत्रमेच्छायागृह्यते आग्रहितविशेषतायातका
मइति आदिग्रहाणादभिलाषमलोयत्रमावान्तरमायाकारमपिवा
नावशेषमात्रेणास्ते यथाहभावास्थितातिजनान्तरसोहदानीति औत्स
कांचनित्यतन्त्रिधानवपरातशोकानुविद्धेवेति एवमन्यदनसत्यम्
तदभावश्चेतिस्वातेत्राभावमितिमिन्नमत्कारभावावतिसेगतिः इयतावृ
त्तिरुभयपारागमिता वृभूषायोगेनयत्सातेत्रेत्स्याभावान् अयोगेनच
यः स्वातेत्राभावस्तत्तति तत्वेवेदिसवान्तीतिकथम् आहकर्तृतोपचार
स्त्विति आगेपानिमित्तम् तत्परातत्रात्मकेतात्पर्यनामत्यर्थः स्वातन्त्र्या
स्यरास्यमानस्याजोपणमित्यत्राभिधीयमानस्वातेत्रागेपेष्टान्तीको
ति कूलमित्यादिना आशोकायामचेतेनेषितिप्रत्यात्वात्तुयहाकोनवात
त्पकारात्तादिच्छायाहिप्रवृत्तितउपलब्धिविति तत्रप्रमात्स्वातेत्रागे
पाणमेवतत्तमवेसयमित्याशयः तत्तत्पेवछासेभवपक्षेवावपमराहम
त्वापरिहारान्तरमायत उपमानाहमिहमिति तत्तत्तीयसुनिनाना
सयत नतिजानेतेमातमस्तीतितदास्तामवा - सर्वपेवेतितित्यप्रव
र्ततेवर्तमानस्यदर्शयन्तायाप्रमात्रेपेक्षेमतउक्तमित्याशयेसूचयति
सत्यप्रमात्रेपेक्षयातत्तत्पचरितमेवेदमित्याशयेसूचयति मायाप्रमात्रे
क्षयातत्तत्पचरितमेवेदमित्याह अथवेति मायीयप्रमात्तापेदपिचम।
तत्प्रमात्तरविरोधस्याशयेनापिप्रामात्रेपेक्षेमतप्रामात्रेपेक्षेपिचम।
यति ममप्रमातेतिमायाप्रमात्रेपेक्षेतेवेदसामर्थ्यम् परसामर्थ्यप्रमात।
वित्तनकिंचिदत्रप्रयासमित्याह ॥ १४० ॥ इत्यमितिसूत्रेणः स
ष्टः सेवचक्रियाशक्तिरिति यदुक्तं तत्रकश्चिद्व्यात भगवतीच्छायास
दाशिवेज्ञानशक्तिः ईश्वरेपुनः क्रियाशक्तिः इत्यागमे शक्तिविभागास्त
देतत्तय - तत्राह विद्यावभासनेतिवः शोकाद्योतकः नकेवललोको
प्रसिद्धाक्रियासूत्ररूपायावदियमपीत्यपि यदातेदतिहेतुहेतुमहावद्या
तकोतिपातोयद्यपि तथापीत्येतदर्थेवृत्तीवाक्रियायांशक्तिरित्येवव्या

स्वायसामानाधिकरणमपि स्वाभिमतं वाच्यं तस्यामपि वंति शक्तिरिति
क्रियात्मा यथोक्तं सुसूक्ष्मशक्तिवित्तये सारसंख्येन वर्तते तत्तत्तुवेने
ति चिह्नं तत्तत्तुवेने यदावृत्तिरिति वैयाकरणः एवं बुवाणो आपरकारक
पयायापायेपि मतिकर्तेश्च क्रियातत्र स्पष्टं न मसो तत्तत्परकारकसाम
ग्र्यामपि अदर्शनमित्यत्र यद्यतिरेकाभ्यां कर्तृविश्रान्तिरेव क्रियेति नित्यं
तत्तत्तुवेने तत्रैव पृथक् तत्तत्तुवाद्यपि कर्तृणां चिन्ता एव यथा कर्माभावादिना
ग्याभासान्तरपदकृतो न त्ति कर्तृणाः क्रियावेशो न संभवति इत्यादिरेदि
तत्तत्तुवपचरितः सः उपचारे च निमित्तं कर्तृगतयापितया कर्माणां हि
ताभिसेहितविशेषदर्शनम् यदाहेतुज्ञायाहाकां पदितैतत्तादृशे तौता
ति सत्त्वेपि नीत्यस्य पदस्य तु तावदादि स्यात्काराह शेष इति अथाह २३।
तर्थाः घट्टेति वृत्तौ अतया तत्तत्तुवाः आहारमेतत्पदितमित्यक्तं भवति
करणादीनां चेतिकारकत्वमिति सत्त्वं न न करोतीति करकमिति कर्तृ
युत्तविपक्षे समन्त्रिपक्षे सत्यम् उपचारे वपुं भावी अयुत्तत्तुवमिति मितपयं
यत्तत्तुवपक्षे किमप्यचारे गोत्याशो कान्ताया सति निमित्तत्वेति सदसत्ताय
वादविचारे हि निराकृतः शुद्धः कार्यकारणभावः तेषामितिकरणादीनाम् ए
तदिति निमित्तत्वम् तत्तत्तुवाः एव च नीत्यस्या अपि दशायां संवित्तत्त्वात् अ
नुप्रवेशादेव कारकत्वम् न त्वत्पथा तत्त्ववयवक्रियायां सत्त्वात् अका
ष्टान्तिज्वलनीति कर्तृत्वदर्शनात् तत्तत्तुमायादाशयानपाकलीना विवक्ष्यते
तदाकरणातेपि कारकत्वस्य कीदृशेनेति किमत्र चित्तत्त्वमुवेन एतदाशोका
ह काष्टनीति जिज्वलिषोरेव जालनकर्तृत्वे युक्तमिमादिपक्षे तत्तद्वत्संभी
यमिति शिवम् ॥ ॥ इति श्रीमहासाहस्येश्वरीमहाचार्याभि
नवगुप्त विरचितार्यामीश्वरप्रतिभज्ञाविवृतिविमर्शायां क्रियाधिका
रे कार्यकारणभावविमर्शश्चतुर्थः ॥ आदितः विमर्शाः १३॥
समाप्तश्चायं क्रियाधिकारः ॥ ज्ञेयम् : शिवम् ॥ ओ एतत्तुवेने
सकलं विहास्वसेन शिवमयी कुरुते येन न रागद्वेषद्वयमस्ति निषेधेन
तत्तत्तुवेनेतः एवमधिकारद्वयेन निर्णीते वित्तत्त्वज्ञानक्रिये अप्रतानक्रियाधि
कारे यद्वक्तृविश्वेवेचि अचित्रस्य त्वादो सर्वपदार्थावभासनिर्मललक्षणम्
मेव क्रियाशक्तः स्वद्वयमिति तत्र को सौ पदार्थवर्ग इति वक्तव्यम् तत्रास्म
दादिप्रत्यक्षेनाशेषमाद्यात्तापि अतमानमप्येवम् सर्वस्य लिंगव्याप्नुप।
लाविसम्भवाभावात् असंज्ञितप्रकाशात्मकपरमेश्वरविमर्शात्मकः
उत्तरगामो विश्वप्रसात्तसमर्थः तत्तत्तुववितृतावतार्यते पदार्थतत्त्वोपपाद
नार्थमिति परमेश्वरसंगमएव तत्तुवपपादयितुं शक्तः युक्तिस्तत्तुवपदे

हणय तच्च विश्वप्रमयतापादनेनोपयोगि प्रकृतायासीच्चरप्रत्यभिज्ञा।
पतायाम् विश्वप्रमेयीकरणोदितावत्यमेयपदोमीर्णातावदन्तःकराप्रति
लब्धशर्णाभावात्सत्यप्रमात्वात् रुदयेगसीकृताभवेत् यदुक्तम् दिदृक्षयेवम
वीर्यान्तदद्याप्यावतिष्ठते तुराकिं वदन्तेनैतत्स्वयेमवावभोत्यतेति म
मस्तमैपदिदिपदेनवद्वज्रोद्विपक्षेप्रजाविशेषात्तत्स्फटीकृतम् समस्तस्य
हिमूर्तिक्रियात्मनोदेशकालप्रपंचस्यमेवियवभाभनेतदपरिच्छिन्नस्यभाव
सोविभुनित्यत्रा संवशक्तिः स्वप्रकाशतेवनिर्भासते तदपिमायावराणा
तत्रन्यायापिभावादिति तत्रापीश्वरागमश्रयात्ता तद्वक्तै प्रमाणाभेदेत
दाकांत्यमीश्वरभाषितम् तस्योक्तिः पारुषेः स्थलेः प्रमाणोत्तप्रवाच्यते
तदनेनाशयेनागमाधिकारउच्यते तत्रभोक्तैकादशकेतपवमन्तर्वहिरि
त्मादिनास्थूलसूक्ष्मत्वभेदेन इत्यनेनशिवादिधराण्यन्तानोतज्ज्ञातापारम
श्वरागमसिद्धेयुक्ताप्यनुरागसाक्षिप्रत्यक्तः स्वरूपदर्शयति तान्येवप्र।
माणाद्यापारविषयतादेकैकाभासतृणाणवस्तुनियेषोदर्शनात्तरेसामा
न्ययवहृषः तेरेवचनियतशक्त्यद्वयहृदहीतसामानाधिकरण्येवैयधि
कराण्येवविद्योतलसूलज्ञाणावभासात्मवत्पुद्गलविभवंविशेषमयः प्रारभ
भुवनादिः समस्तोप्ययसंगोतप्रान्तिप्रकरणात्तात्पर्यम् तत्राज्ञातार्थाप।
जीवनेतापिकारसंगतिरुवेत्स्वैपदानिराक्रियाचोपसंहराश्रितत्वमे
वसर्वमेतदेवचमवभावात् तत्रमिति तेदवतावज्ञानाक्रियायमादभा
सविमर्शसारस्वरूपतोदर्शयति एवमन्तर्वहिरितिः क्रियाकालकमा
त्रगा मातरेवतदन्यात्पाविपुक्तेज्ञानकर्मणीनि जंघप्रतिष्ठितःका
येकारणाभावातोपपद्यतेपित्तचिद्रूपएव प्रकाशविमर्शकपरमा।
योपिस्वातंत्र्यादन्तर्वहिरात्मावभासमानः कालक्रममुत्पापयुजान।
शक्तिवपुषायमिरुपः संस्तामन्तर्वहिरात्मातुक्रमिकावभासाक्रिया
शक्तिपुमेत्वेवस्वीकुरुते इत्येवयतउक्तम् तदितित्तोहेतोःस्यात्
मवियुक्तेज्ञानाक्रियेप्रकाशविमर्शात्मिके तेदेवचमवभावात्तापा
रमार्थिकेवपुस्ततः क्रियाशक्तिद्वारस्वीकृतमसकलकृत्यपेक्षकप्र
पेचनसातेअभावतावुपयोगितयोगितयोपदेशोनाभासमानमवभा।
सद्रूपमपिशिवतत्त्वमित्युच्यते यथाक्तेस्वातन्त्र्यामुक्तमिति तथाश्री।
किराणायाम् मायातीतेशिवेतत्तकथंमुवेमनोभुवि विभासेतेतिप्रा
श्रे अथोक्तमितिः शिवमेवस्वप्रकाशस्यमेति निरूपितम् स्वप्रकाशता।
हिस्वतंत्रता अथोक्तमितिः शिवमेवस्वप्रकाशस्यमेति निरूपितम् स्वप्रकाशता।
हिस्वतंत्रता अथोक्तमितिः शिवमेवस्वप्रकाशस्यमेति निरूपितम् स्वप्रकाशता।

दन्तरसपिचेतियोऽयम् तकेवलं वक्षिरित्यपि च उक्तं शोकायातकः एव
 मयत्र तत्रतदिकम् किमपेक्षया ग्राह्यं अन्तरसपिचेति बुद्धिर्भोक्तृत्वा
 मितत्रयत्तयायेन चित्तज्ञानवर्तिन एव वक्षिष्ठाः तत्रतदचित्तात्रेकः ।
 योऽयम् उष्टमेवेतदित्याह चित्तात्रेति सकृन्तं च लोकि वा इति ह्युक्तम्
 तत्रतादृशी प्रामाण्यक्रियासूत्रवृत्तौ कथं नदृष्टिता क आह तदृष्टितेति ।
 यावदेवसुक्तम् अन्तर्वेदिद्येतिरिति तावदेवान्तरप्रतिपादनेन सर्वथा ।
 क्षतायाश्चिमेव क्रमनिर्भासमासर्पणमेव तत्र क्रियाप्रापयत्तयशक्ति
 एवम् अस्पृचेति पूर्णा चित्त्वत्तयस्य चित्तार्थः पेश्वरः शुद्धः सरीः यत्रोच्यते अ
 देधनिशिवः कर्तेति मायीयस्य शुद्धः यत्रोक्तम् प्रोक्तोऽन्तर्निहितप्रभवि
 तिसर्वत्रचवस्तुतः शिवस्यैव कर्तृत्वेति तदिच्छाकृता दभिसानात्तयस्य कर्तृ
 त्वमच्यते एहिद्याशुः उत्तरोत्तमवग्रहग्रहेः पश्यतोऽप्यधरसुत्ररस्यः ।
 साधनस्य निजभावनाग्रहे हेतुत्वरूपमवतौ सरीचयः इति तत्रेश्वरसंगेभ्यः ।
 त्तेश्वरवृत्त्याद्यपेक्षया बह्मसात्वितो सपक्षद्वयापिसरीः परमशिवस्य भाव
 तः । शक्तिविज्ञेया ततः साशक्तिरन्तरवभासमात्रसमावतया ज्ञानशक्तिरु
 च्यते वह्निर्भवेत्तुपेक्षातुक्तमोपवृत्तिनेन विमर्शदाहोत्तोलक्षिता क्रियाश
 क्तिरिति व्यापदिश्यते यदागमः एवमेतदिति ज्ञेयतान्यस्युति अतस्मि
 त्पयंती जगत्पञ्चज्ञानशक्तिनिर्गते एवैभृतमिदं वस्तुमभ्यन्तिनियदाग्रतः ।
 ताताते देवतत्रदत्तव्यक्त्यक्रिये च्यत इति भगवत् एव परमशिवस्याक्रमेण ।
 पियुक्तो ज्ञानक्रियाशक्ति योगः तन्मायीयेसंगे कालतत्त्वोत्पत्तिवत्तुक्त
 मः विद्यातत्त्वोत्तमायानुत्पत्तिवत्तुत्वायोगाः भावेक्यमसौ क्रमयोगाः उक्तः
 प्रवाहात्रचेति रहदेतवन्तो मायीयः प्रमाता रउपदेशपक्षे च कालक्रमभाजः स ।
 शिवावस्थायां सपिचेदन्तोन्नेषस्याहन्ताच्छादनीयस्यापि सम्भवस्य्यापय
 त्तत्तेः वश्यते भावितः अप्रष्टशो वेशेहित एव अतस्तानपेक्षक्रमो भवत्येव
 तत्र प्रह्लाद इति किमवान्तरगाते नैवेतदिति भूलादिषु यथागमनम् यतए
 वतसाक्षिबहृष्टोयुञ्ज्यते यदा तत्तत्सचिदमविभवाभादज्जम्भया विचित्रव
 नानाकायैरुद्दिष्टवर्तने भवत्यन्तर्वाता चित्ता सेच्छायाः प्रप्राप्तवदिति पर
 मशिवेऽपि भवति गोन्मुखवत्प्राया आनेदशक्तिरिच्छाशक्त्यपेक्षया प्रथमत्वे एव
 भाविते तदिरितिकालोऽग्र एवेतदुपपद्यते अन्यथा क्रमाभावे कथं स्वामी भा
 वयवहारः किं उपदेशोपेक्षया तन्मायीयप्रमात्रपेक्षया च युक्तो साविति
 तन्वत्तुत्वेकमवन्तो माया प्रमाता रः सृष्टाऽन्तर्निहितत्वम् आह प्रमात्स्मा
 मायादिति तत्रापि ह्युपपादितक्रमस्थितिरपेक्षात्तु तदेवमित्येतेषां ।

[illegible]

श. प्र.
जा. टी.
३०६

तलपयत्तवतिमेषशब्देनान्तात्पर्यमस्फुटमुत्पापयन्तदाशिवतत्त्वम तदे
तदभयमवलम्ब्यपिचित्तवत्तलनावभासनेनकिंचित्तलनात्मकमिति
अहमेदोयसक्तः सर्वाणिहितवानिभगवतः शक्तिरूपाणिस्पदपव यथो
क्तम् गुणादिसन्तिः चेदाः सामान्यस्पदमेषयात् लावात्मलाभाति
काचित्शक्तिरन्ताः शक्तीरादिष्वेववर्तमानानेदीयसीभगवतः अन्ता
तद्वत्तत्तमादवीयसत्तात्पासनाविचित्राग्रागमेवदर्शिताः एवमुक्ते
मनिमेषात्मकेष्वसदाशिवलक्षणद्वयपृथक्कृतसमस्ततत्त्वेष्वेवसूत्रे
क्तेशिवतत्त्वमित्यर्थोक्तोक्तम् परिपूर्णश्वरताकस्यतत्त्वस्येवव्यापारोवि
मशालक्षणः हेतुहीदेवहेतुसमनाधिकरणत्वेनयः सासतीमुदविद्या।
अत्रुदविद्याः तोःमेवेत्यवान्नस्यार्थः इदेतात्पर्यम् अत्रमित्यन्तयोन्तवि
प्रकाशविमर्शः इदमित्यन्तस्वरः एकः शिवभट्टारके द्वितीयोविशेष
रवेर्गो मायाप्रमातरिचतेः ग्राहकग्राहकग्राहलक्षणेष्टयगधिकरणमि
हे। यदातुमुपकोटोसमष्टतत्त्वावद्विद्यास्यतत्त्वदाहमिदमितिग्राहके
ग्राहस्यप्रक्षेपोतएवस्यामलयायाणाविमर्शः सदाशिवनाथे इदमहमि
तिग्राहस्युदीभतेः इमितिप्रक्षेपात्सामानाधिकरणविमर्शश्चरभट्टा
रके एनेहृत्वायमवतारयति उन्नेषेत्पादिना शास्त्रकृतमितिस्पन्नादि।
शास्त्रप्रमाणानाम् तस्यचेति येनशिवमेवेष्वर्थेसदाशिवतत्त्वोपक्रमेवर्तते
तेनोभयोरपिअसौव्यापारः विद्याव्याः उभावपिचतद्यापारमयो परमशि
वनाथस्येकचनेमेष्वर्थम् ननुविचिन्तिमिधितचेदेकरमेवार्हन्तायुक्ता सा
चशिवेतिनिमेषः कथंनिमेषोपिभगवतोव्यतिरेकेणनिदिष्टो यस्यान्ते
यतिमेषाभ्यामित्यत्रेतिशोकापरायति नन्वितिचिन्तेमिधितमितिहि
विश्वस्पदन्तास्योपवर्किंचिद्व्यवक्तव्यम् नचशिवपदेविश्वकिंचित्तत्त्वं
यावन्नरालीनेतिहिवक्ष्यते आगमेहि स्वभावेनेवशान्तात्माचारः संसारप
वहि मयस्यान्तेपतयश्चौरुदयस्ततः इतिपदितम् ततअविश्वस्यया
न्तरिति अहन्तायोपरिवर्तमानाभ्यामलतासपवन्तिशेषः अतएवतदा
तद्विचिन्तलीनस्यचते व्यवहरणीयत्वाभावात् एतदाह सदाशिवदशाही।
ति अशेषाणांप्रवृत्ताणांमायाप्रवृत्ताण्डुदित्तत्त्वव नतवहिः स्फुरन्तोः ता।
एवामाधारणांतयाप्रत्येकंनिजनिजयासेविदावेद्या स्ततएवचसाधारणा
भावेनाववहृतयाभ्यामलत्वेनप्रलीनशब्दाद्यायेऽर्थास्तत्सामाना
धिकरणप्रवृत्तासदाशिवपदम् यद्यपिस्मिन्नेहअहमेतदितितत्त्वतयेवदर्शि
तम् तथाप्येतत्तयासुदन्ताभिधानास्वेदशायासह इत्यत्रभरः श्वरपदेनस्फु
टत्वाभिज्ञेरेतदित्यत्र नन्वेवमर्थस्यार्थात्वादाश्चरता एवत्रतसदाश्व

रोपलक्षितः शिवव्यवहारः कृतइतिशोकमानएतदीश्वरदशाव्यतिरेकेस्मा
रयन्तदाशिवपदेव्यावेष्वेवमर्थेति इदन्तातावदीश्वरपदेस्फुटत्वेनोक्ता ततए
वेदीयमाना यदातस्य प्रवृत्तान्पलक्षिताभ्यामलत्वेनास्फुटास्येयते त
दोवेद्य योगोपिशिवतायाउत्सजनात् सर्वेणकलनाप्रकारेणशिवेतिस्म
दाशिवतोचतेसावमायापदव्यवस्थितानोभूतानांग्राहकग्राह्यरूपाणां
प्रलयः सर्वेष्वेवमायोयत्रपप्रवेसात् सायातत्त्वतदाभूतानितिपीये
तेतत्रपरमेशशक्तिरूपसदाशिवपदेइदमित्येषास्यतीतिविश्राम्यतीतिनि
मेषः सदाशिवता एवमेष्वन्यानेयः तत्त्वैवः तन्वित्यादिप्रमायांयत्रस्माय
इत्याशयेनपरमशिवताव्याख्यातव्या तस्यासतिनिमेषतः प्रलयः सदाशिव।
व्यापारस्यनेनविशेषापत्तेः ननुयदासमस्तग्राहकग्राह्यमहाप्रलयसदाभ
वत्वेवम यदातुमायायाअलीनत्वेमतिपायिवप्राकृतादिव्यवर्गप्रलयः च।
स्तज्ञानिग्राहकाणिस्थितानिपदापुल्लानामेवान्तःकरणेषुसंस्काररूपतया
सुष्ठुसदवस्थातेविश्वस्यप्रलयेनतत्त्वहन्ताः प्रवेशस्तदाकथेतिमेषोत्तरित्य
चते अत्रह ग्राहकेत्यादि अन्तरितिप्रक्षेपेनमेषः संस्कारशब्देतिव्याव
त् नन्वेवमपिसदाशिवपदस्यैवसूत्रांशोनवाचकीकृतः वाचकीकृतश्चापारः।
तदानीचेति तस्यांसेवेद्यावस्थाया अपियोमायीयग्राहकान्तःकरणपरिवर्त
नसंस्काररूपोनिमेषः सोपिततत्त्वइदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्येत्यन्योन
हमितिपदेविश्राम्यत्रहमिदमिति सदाशिवतामेवस्पष्टानि यदातसेस्कार
एवेव्यहनेवतत्त्वतदाप्रसुखएवसदाशिवताइदन्तामायीयाहन्तायावसे।
स्मरतेतिहिवक्ष्यति व्याख्यायमपिचयुक्तमित्याह अतएवेति यतः प्रलये
दिधापुंस्तत्त्वावशेषतायांतत्त्वस्काररूपतामाजोवेद्यानामर्थानां सङ्गवेस।
वेद्यतपेस्तज्ञानमपितमायाशक्तोप्रलीनत्वेनसदाशिवपदान्तर्गमेनएवक
प्रमादत्वाभावात्तदपेक्षयावद्यानोप्रतिष्ठानादपेक्ष्यतयाततआदृशस्यसु।
अमस्यापुमवृत्तएवेवक्ष्यतेतावन्तावस्थितोप्रोक्तेसापुतप्रलयापममित्य
त्रपेवेयस्यनिमेषात्प्रलयइतिव्याख्याय यस्यान्तेषाउदयइतिव्याचक्षाणाः
सदाशिवपदादीश्वरपदस्यव्यतिरेकमाह ईश्वरदशातिदशापादोवस्थाशब्दस्या
र्थो मायायोस्फुटेदन्ताभाजोपाईश्वरपदेस्पष्टाभवन्ति तत्रेवपरमाथतइदभा
वस्यस्फुटतापत्तेः यस्यान्तेमनिमेषाभ्यामित्यत्रजगद्गुह्योतवेद्यवर्गएव।
कस्मात्सेरहीतः यावतासदाशिवपर्यन्तोपिप्रलयः सगः आगमेभूयते
यत्सदाशिवपर्यन्तोपायैवाद्येचसुत्रे तत्सर्वप्राकृतैरेवेदिनाशेत्यतिमै।
यतमितिततश्चतयोरप्युक्तेमनिमेषस्वीकृताभ्यामदयप्रलयाभ्यावपदे
शः कर्तव्यः किंच यथाशिवसोत्सवनिमेषव्यापारोतत्त्वान्तरसदाशिवेस

गुरुक्तौ तथातयपरिपुष्टिमेवतिमेवयापारोक्षस्मात्राक्तौ तत्त्वान्तरतया त
 देतदाशकादयमेकतयत्येनतिगकरोति सदाशिवेत्यादिना इदन्ताभारा
 मेवापररूपस्यतत्रागमिप्रत्ययोदयोपरमार्थतत्त्वोमन्तयो तदभिप्राये।
 गोवचतत्र मायाकालेपरार्थानोपगमयित्वाशतेनतुशेदिनेरात्रिरेवमित्या
 दिकमेवाशक्तितन्त्रानेपित्रीस्वच्छदादिगम्येनगमयित्वेश्वरेकालेपरार्थ
 नोशतेनतुसदाशिवेदिनेरात्रिर्महाप्रलयइत्यादिनाकालयोगावपदिष्ट
 तन्वीश्वरशक्तिरूपयोस्तयोः प्रलयोदयोयुक्तौ तथातयोदयोयुक्तौ ।
 तथातयोपरिपुष्ट्यल्लयोदयव्यापारवत्तेतत्परमार्थतः परमशिवस्येव
 तिष्ठत्युक्तयेनव्यापारान्तरमुक्तम् तावतः पूर्णमिवरूपत्वात् एतेदेवाह
 एकमेवहीति येयिति येषुभावेषुसम्यक्तदानीं चेति अवभासनाकालेनकेव
 लेश्राद्याणामित्यपिः श्रुत्यातृपाणामिति अपेक्षेयप्रलयेसंस्काररूपतः।
 यास्वरूपमात्रावशेषेवेतत्तत्पुष्टिरूपपाणामसवेयेग्राहकायतत्वाच्चप्राप्ता
 मय्यसौप्रलयेतिनसंभेदेनाभिहितः एवंचसदाशिवेश्वरोशिवतन्त्रात्रभिद्ये
 ते ततः कथं तयोः स्थितिप्रलयेवापारान्तरव्यपदिश्यते इत्येतत्प्रकृतंतिर्वा
 हयित्वेतेतत्त्वयासमाध्यामित्यमनाशयेनप्रमेयात्तरनिर्गुण्यति तेदत्तादृश
 त्वादिनाप्रत्युपस्थापयनीत्यनेनविंशदिनि भरततन्त्रात्रुदिकर्मन्दिप्रविश
 कंमनोहेरुदिप्रकृतिपुरुषरागनियतिविद्याकलाकालाञ्चिति प्रविशन्ती
 तिशाताञ्चेतिशक्तितत्त्वसंग्रहः सयद्येत्तोरत्तरतत्त्वानां तत्त्वेष्वर्वाचप्राणि
 तत्त्वमाह ज्ञानक्रियेसदाशिवेश्वरोतद्यापारोपिविद्यातत्त्वेतत्त्वानुप्रविष्टम्।
 यातत्तेदेहेतोपादानकारणमात्रेवतत्त्वयुक्तैतत्त्वमस्य तत्त्व अपितुपरमेश्वरशक्ति
 तथा तथाहिरुदा रूपवसेस्तदिच्छावशाद्वृत्तकभागतयापिनियतौनिर्भो।
 समानः पृथक्कुराणामुच्यते अतएवसर्वभावातौशिवःसमावः तेनविनानिः
 स्वभावत्वात्सर्वस्येवाशयेनस्यन्दशास्त्रे तमपिछातभावतस्वभावमितिना
 यितम् वृत्तावपिस्वभावस्यवशिवात्सकस्यस्यादि श्रीशिशिरोमतहिसा
 मूलांचैवतत्त्वानां ग्रासस्तद्विमेताशिवइति सर्वेशिवशक्त्यात्मैकतद्वन्ता।
 यापीति ऐवंतानितत्त्वानि ततोपीति तेभ्योपि तन्नेभ्योहेतुभूतेभ्यःशिव।
 तत्त्वस्यवद्विज्ञातमस्यनभेदइतिस्वस्थः अभेदादितिप्रतिविस्वरिभेदास
 त्रपिआभातितावत् शक्तौतदपिनेत्याशयः आदिपरदनित्यतिरोगात्तासा
 मितिकालादिशक्तीनांशिवतादशायामिति यथावृत्तादप्यग्रभूतावभा
 समुदकाहरणमासार्थसंस्कारपेक्षयाप्यग्रभावावभास्येव नहितस्मक
 रस्यशक्तिरित्यवभासः परमार्थतत्त्वत्वात्तत्त्वप्रतिविस्वमेवत्युच्यते तथा
 प्रकृतेपिसन्तव्यम् एतच्चेति कालादयो ग्राहकात्वेऽप्युच्यन्ते अग्रणी

न किंचित्करोमिजानन्नभिषक्तोहमिति रिकालकलाविद्यारान
विदुषवार्थनियमनप्राणितोग्राहकउच्यते अत्रैरितिषेवव्याख्यातुमिः
तथाहिषिवन्नतनग्रस्येगुरुपादेनिरूपितम् पंचविंशतत्रैषिवलाय
स्येवशक्तिरुक्तयम् तत्रचतस्रस्तपरा अल्पवैपेचविंशकस्यूलामप्य
स्तम्भसूत्रपाः शक्तयश्चमाज्जनास्तपराभित्यादियायातनाज्ञाहंक्तायाः
यद्यपिकालादिशक्तयोपिग्राह्येस्थिति तथापिसामान्यतएवविशेष
तः उदिकर्मन्द्रियशक्तयस्तरेयतयाकीर्यतयाचविशेषतएवग्राह्येस्थ
तिरितिग्राह्यदिसाशयः ताअपीतिस्मूलसूत्रतयोभयाःमायाप्रसा
तपिपरमाणीतश्चिदेवतत्त्व इतिषिवस्येवैताः शक्तयः तथाहियतःक
रणवर्गोयमितिनीत्यावस्तुतत्त्वमपवसवेजानातिकरोतिचेत्येतराह ग्रा
हकात्मनपीतिनिराभासश्चितिवेदकेकटपेसमयमत्रपारिति अहंशब्दे
जानामिकरोमीतिहिग्रावाक्कृत्तपोस्तत्त्वम् अतएवाह विमर्शजातोयश्
ति अहमिति विमर्शस्याविशेषरूपापताः विमर्शसमगवतएवशक्तिरित्यु
क्तम् विमर्शपदेवस्येतितेदनुक्तम् गुणादिस्यत्निःसंराः सामान्यस्येद
सेषयातलव्यात्मलाभाश्चि येषिप्रतिविम्बरूपाग्राहकास्तेषांचिह्नगार्विश
वश्चरूपपयाचिह्नगोपिवेद्यात्मा तस्मिन्निरेवसदाशिवरूपस्यपपारयति
ग्राहकाअपिश्चि एतच्चएवेमेवासमभिविष्टहृमचितिशक्तिविम्बरूपाभवतचा
धिकस्यशानीतिसंबन्धः चेतनानिउद्येदकारित्वादिनाडुततांयनक्ति एतत्सेत्ति
यद्यदयमित्योहीति इदन्ताभासिति निरुद्धेदन्ताकोर्षावभासश्चितिसंबन्धः एतत्त्व
मेयंप्रकृतेउपयेजयति एवमिति ईश्वरादिवरहितयेषिवत्सङ्गरेनेतिसंबन्धः
आदिपदेनसदाशिवोदितत्वेतावन्तितन्नातिषिवप्रलीनानीतितास्माभिः अ
तम् औष्ण्यतदिदशयति वक्ष्यमाणोतिप्रमाणाभूमेसदाशिवपदएवस्थितिः वक्षि
भूमेतत्प्रलयस्याप्रायेतसर्गस्थितौसर्गप्रलयाविति चदर्शितम् तन्नसदाशि
वतापूर्वकूटावप्यक्तिकयेप्रलयेतेवास्याः अत्राह प्रपंचेति अस्फुटयेवरिप्र
लीनतस्मृक्तम् अद्वैतप्रलयपदेषोद्देतमाहप्रलयस्येतिवक्तिस्फुटत्वप्रपंचायु
पपारविरहितः प्रलयशब्दोभूतएवस्फुटदशादर्शनेयदस्फुटत्वेविनाशप्राप्तौत
प्रसिद्धेनहृतमित्यलोकेतिउक्तिः एवंज्ञाकार्थेयाख्यायावात्तरिविद्वद्गोति तस्यै
वेति सदाशिवेश्वरोभयदृश्ययः स्वदृष्टादभेदपरामर्शकूटद्विद्यातामतत्त्वमत्रैवे
वसच्चद्वार्थनिरूपणाशयेतद्देतमाह स्वालोलासेत्यादिनातस्यविवर्गस्य तन्न
यथादृष्टेभेदएवस्वकारणापरस्यधीनजननास्तस्याप्राकाशपिपूर्वोक्तोहंवेत
तस्मादयति प्रकाशादिति अत्रेतिहृता अनेनचरादीनांयादृगाल्तरत्त्वमन्तःक
राभाविद्विद्वत्त्वेनतादृगिहेत्याह तन्वीश्वरदशायांएवप्रमाताशून्यप्रययः

३-
स. म.
जा. टी.
३०८

कादीनाम् तत्रैकस्मैवदेवतातत्त्वकोत्येवेदकलत्रायायनवेयेनमाकमे।
कञ्चिन्नात्रान्यपिकराविश्रामचित्तचित्वाप्रीकायामाह वेदकञ्च
वक्ष्यतेतिनेतमित्रावभासायाभ्यामुदेशेषु ननयथानीलगुणितलजाये
इत्यात्मन्यपिकराविश्रामचित्तचित्वाप्रीकायामाह वेदकञ्च
तीयमस्तिचिदचिद्विस्मयेति यत्नेनोयोहोतसमर्थतत्त्वादित्याशेकारु सचे।
निवेदकश्चिदपमेवश्रुतया सेकोचमप्युक्तोरेणान्तरसेकानामिवतती
यमपिकरागमितियावत् सतिशब्देनेतिवृत्ते अनेनसुनोवापारोमतिः साक
यमिदियवर्गनिरपेक्षसेवेदेनभगवतीसुरभवेदितिप्राकोक्तान्ततत्त्वतिवि
त्स्वपादीश्वरात् यथेवेतिउपदेशभावनायथेयम्वेतकल्पनायातेनविभा
गेनेत्यर्थः ननशक्तितत्त्वपवत्तद्विविधान्तर्भवेदितिकथेष्टकृतत्वतत्रअत्र
प्राहयेनेवेति अहमिदमेनेतिवृत्तेयथेचपरमेस्वराचित्तवहमित्यस्यामिद।
मितिस्मलस्वीकारिणीमतेग... तिप्रश्नानन्तरतिरूपिताशुहविद्या तथा।
हि तत्रप्रश्नये सायान्तर्वर्तिनाः प्रोक्ताः पञ्चवः पाशयमिनाः सायानीताय।
राविद्याविशुद्धाधप्रदक्षिका साकथेयुज्यतेतदोक्तिरिहसेदहेतमः ३३२
ग्रन्थस्तु शिवायवनिर्णयनोयोयमध्वानिविस्तृतः ससमस्तस्मिन्नेत्येयानपि
वत्तादिसच्यतेति अयमितिहीदन्तोक्ता चित्तविरहता ॥ १४४ ॥
अस्याविद्यायाः कथंशुद्धेत्वाप्रीकायास्तत्रमुद्भवेत्वादि अवलोकनेवेदेन
विद्यासाचेयवस्तुनसारिणीतिशुद्धा तथाहिदेवदशासमीकृतवतामप्यतए।
वोचितेनेदन्तापराशूनपराम्परात्तवोथपवप्रकाशात्तासांवेस्तु प्रकाश
आनन्त्यावाहविमर्शमयः तत्रैवचप्रवृत्तेनेदन्तायाअहमिदमितिभ
वतीतिशुद्धमिदेवेदनमितिस्त्रार्थः एनमवतारयति अशुद्धेत्वादित्वा शुद्धा
द्वयोविद्ययोः पदान्तरपरीक्षादयोत्पत्त्यवतिरेकास्तत्त्वमुपलक्ष्यभा
वतीतिमनसिकृत्याः शुद्धविद्योतावदृश्यति सायेत्यादिनावस्येतइत्यनेनवा
केन अशुद्धविद्यायाउपयोगेदर्शयितुंपशोः स्वरूपमाह प्रथितइत्यनेन।
स्वात्मेवास्यपरंप्रकाशतेनपरंकिंचिदित्यर्थः सायीयातोकालभेदसंगनि
नैतपरमेस्वराशक्तिरूपायामायायास्ततो मायास्त्वोपिमलेः नादिरैवेति।
नित्यपवयशुः यस्त्रीकिरलोक्तिः पशुनित्योद्यमूर्तोक्तोनिष्क्रियानिर्गुणप्र
भरिति ततएवसर्वतः संकोचदणः सोमयुद्धशास्त्रिजेवेदेदकलनीयशति
सम्बन्धः सायीयत्वेवत्तामीतिशुद्धविद्यातावतिरेकोदर्शितः नवित्यादित्वा
तदभेदेनेतिविद्याभेदेनपरमिति ततोत्पदसायीयम् ॥ १४५ ॥
अपिष्टात्देवतावतिरिक्तमेवतत्त्वनामकमेतत्तत्त्वमयमितिभेदप्रतिपाद
यितुंस्त्रमत्रापरममिति अपरत्वमपूर्णतात्पाकोचित्तमिदमिति परत्वे

र्णितमहमिति अतएवचतत्त्वद्वयेपितावेष्टोस्तइति वेद्यभावनिष्ठादशातत्त्व
स्वरूपा तदवभासयितुंशुद्धमात्वेयवस्तुसाधनातदेयति असेवेदनदशात
शुद्धविद्या तत्त्वसातत्त्वमंत्रमहेस्वरादिवर्गादिष्टात्तेश्रीमदाशिवेश्वरभट्ट
रकृत्पतेतिताम्यतः स्त्रार्थः तसेक्षिप्याह आगमेशित्यादिना तत्त्वगतश
वेदेदेवतारूपाद्यतिरेकः सूचितः इश्वरावस्थायांस्फुटीकृतत्वादित्वाया
स्तत्त्वावतपरत्वमपरमेस्वराशयेनाह इश्वरावस्थेति पतञ्जराचसदाशि
वदशापनस्वीकृताभवेदित्यभिप्रायः नात्रसोमयवपरिणामक्रमेणदशा
यवहारइतिदर्शयति आत्मीयत्वातेति परापरत्वमुद्भेकीदृश्यातामित्या
कोक्षोपरत्वेतावन्निरूपयितमाह तत्रेति तद्विपरीतमित्यादिनाशुद्धमपर
त्वमाह तावदिति द्वितीयविपर्यासानुदयेपिश्रयतेवापरत्वमूलमितिवेद्यशा
नामिबतइदेयतत्तदेववस्तुनादिकीटानानामिबस्तुततोमेषातोत्पाशयः त
त्रापीतिद्वितीयप्रकाशनेस्थितेतिनदधिकमित्यर्थः पूर्णतायोरप्येतिरद
मितिपरास्वरूपतेयेवहिष्टातानिरवकाशीकृताराजाश्वभागावपवशादस
दशममपिध्यानस्यअहमितिपरास्वरूपतायांभवित्यस्य पूर्णतयेतितयात
भवन्त्यापोच्यतमेतत्त्व तस्यैवप्राप्तेपिस्वामिपदशक्तिवितयोनिर्वाणव अनेन
ति अपरत्वमित्यनेनवृत्तिग्न्येतत्त्वज्ञानानुत्पत्तादेः सगृहपिमायीये।
अयोप्रीदेकान्ताम्यम अपरमेसारिभिरत्युद्भिन्नेसभावयेनेतिष्टयुपादा
तम् एतेनेतिपरतेत्यनेनवृत्तिवाक्येनशुद्धेददशेनिरूप्यमिष्टीकारात्तीया।
माह वृत्ताविति अतोहेतोर्भयंशवशादेकादशापरपरावस्थेतिसाकल्यवादिने
ति ननजात्याख्यायामायातेन अपितव्यक्तिभूमानमभिरयतापूर्णत्वेष्टरितमिति
सम्बन्धः विद्येश्वरदशातद्विकामवेदितिनिर्णयितेयतिरेकप्रसंगात्पुनरपरावे
स्यास्तृप्तिरितिद्वितीयार्थेत्वादित्वा अत्यन्तेति अपरत्वेभवति ननसंसारिजनतत्त्वा।
मितिियावत् तेनवेद्योक्तेसंसारितत्त्वाप्यतेरितिनिर्णय वेदकांशान्वेनाक्तवेदश
यति पदान्तरेशाचिह्नाचलनाहेति ॥ १४६ ॥ एवमहमिदमितिसेवेदेनय।
दाष्टादकमहमितिर्णेतत्त्वाधामेतद्यापारः शुद्धविद्येतिप्रतिपादितम् इदमि
तितय आत्मास्त्रादनीयोत्रभागास्तत्त्वाधामेतिमत्तान्तरदर्शयितुंस्त्रमभेद
धीरेवेति श्रुत्यादिष्टमायाप्रमात्रत्वमपि संविन्नात्रएवैवाहिकतैरिचनभा
वेषुतन्मेयपिभेदप्रकाशानलक्षणांयत्तातेअप्रायाशक्तिरूपमिवतत्त्वमाह
भोगविपर्ययाभावाशुद्धविद्या येनप्रकारेणानन्तमभद्रमकायाविद्येश्वरवर्त
ने तेहिशुद्धचित्तात्रवेदाहमावाएवमित्रभाववर्गेपश्यन्ति हेतदृशीवेश्वरः
तेनपरमेस्वरात्तत्रोपजीविनीविद्येश्वरशक्तिः शुद्धविद्येतिताम्येस्त्रस्य तदा
ह विद्येश्वराणामित्यादिना अथचेतिनिरुद्धा इदमावस्यप्रवृत्त्यात्रकथः त

मेवाह विद्येति शब्देन नित्यसंगतिः अत एवेति स्फुटपञ्चभावाप्राप्तभावतः कर्मणा
मिति लौकिकवैदिकान्तरानामहीनाप्यान्तर्धानादेरेव तत्तदशेषतया तत्त्वमिति
अकृतप्रायश्चित्तप्रवृत्तिनाधिकारोपि अकृतताधिकारः योग्यविधिना भवेति
तत्त्वमेति यदागमः अधिकारवच्छेदकरीद्विधेशः स्यात्तद्वदेषेति एवमागमो
प्यवश्यमभ्युपेत्य त्वाह ईश्वरेत्यादिमार्थकमिति विद्यातन्त्रे स्थितार्थेश्वराः ।
तत्वेवमपि कस्मात्तद्वक्तृणां न तज्ज्ञानरता प्रसंगस्तथा शब्दाह तत्त्वानां चेति
मायायामिति पार्थिवैव स्मृता प्राकृते विष्णुः मायी ये परं रुद्रः इत्युमायाशक्ति
विज्ञेयमिति सा सायेन मायायामित्युक्तम् वृत्तिव्यावृत्तेः न विद्यानामिति
येकांशुनादिपरा मर्शसारशब्दशक्ति लाशरीरत्वेन अन्तर्भेदस्त्वमिति ।
सिद्धोक्तवेदनवाच्यस्य नयोः शक्तिसंज्ञा किं रूपोऽयं अकृतमायायात् तथा
श्रीमत्तन्त्रादौ विद्येश्वरेभ्यः पृथगेव विद्याराज्ञो मिकायातिरूपिताः ॥१६॥
स्वाते प्राप्ति कालावदिच्छेदभगवतः शक्तिः सानुकूलभेदेन वज्रधोपचर्यते त
त्र यथा प्रवृत्तस्फुटेना प्रकाशने सदाशिवेश्वरात्तान् कियाशक्तिरूपा चित्ता
वग्राहकोत्पिदना प्रवृत्तिर्याशक्तिरूपोऽयं महामायाविशेषशक्तिर्या
यग्राहकविषयी संप्रप्राप्तात्पुमायाशक्तिः तथा ग्राहकप्राप्तोभयविषयी
संस्कारोऽपि यो गिज्ञानि विषययुहस्तपरमार्थप्रयत्ने तत्र यद्भवतः
स्वातेऽमायाशक्तिविषरीते तदवश्यं तज्ज्ञानरथद्विद्वीर्यते पृथकायाजत इति
तदेव विद्यातन्त्रमिति मायाव्यतिरेकेणा तद्वृत्तिर्यतिरूपा तस्यैव स्वभावः
येति पञ्चभावे ग्राहकप्राप्तविषयी सौभयात्मनि पाशोपागलक्षणे स्थिते पित
संप्रमात्परमार्थरूपस्यैव स्वयं लक्षणा स्वस्वभावस्य या प्रकाशिका भगवतः
शक्तिसानिकलप्रमात्पुर्वतमाना विद्या यद्व्यते विद्यामिज्ञापिते स्वयं इति ।
मायाशक्तौ नात्रापायः साहित्योपाधानस्वरूपा वरुणाहेतुताच्छील्यदिना क
रोति यद्भवति पञ्चप्राप्तात्मायायः संसारीति तेन स्वरूपप्रकाशानशक्तौ
तिरिक्तैव मेति सूत्रार्थः तस्य वतारयति मायेत्यादिना तथैवैव स्वयं तन्माया
तेव्यतिरेकेणात्वात्तं यतिरोपाधानकारीत्यादिमोऽन्ते हि वृत्तानि पृथग्वैव स्वभावत्वा
दिनातिरोपाधानमावरात् स्वरूपा प्रकाशने सलसज्ज्ञाने प्रसज्य प्रतिषेधात्मकेय
त्रेदं कं तत्पृथग्वत्ततदुपप्राप्ति तप्यदलात्मना विषरीत प्रकाररूपे हि नौयम्
तदाह अन्यदिनि तथा प्रसिद्धमिति शिद्धान्तमात्रात्तया मायाशक्तिरूपा तन्मेव स्या
पितदर्थमेव अथात्मसत्तात्वेति श्रीरोरवस्त्वे आत्माग्रहणम् स्पष्टिस्ती
ति प्रलयविषरीतता जागरस्वप्नेति सुषुप्तिविषरीततोकाः प्रलयसुषुप्तेः सर्वा
सर्वमाया रोगात्तरी च विरतादिना भेदो मन्तव्यः एवं त्रीसृष्टादीनिकृत्यानि ति
रोपाधानरूपाणि प्रतिपाद्य चतुर्थमपि विलयनामकं तिरोपाधानशब्देन प्रसिद्धं

तिरोपान्तमायाकार्यमाह नरकत्यादिना तत्र प्रसक्त्यादितोत्तरकामतमि
तिरुष्टादित्रयमेवेतत् सर्वमित्याह कर्मफलतिरिक्तमिति यत्किंलपरमे
श्वरसम्यग्मेगीकृतवतोपनक्तदिष्येदेष्टकालुषातन्मोनेपत्येवदृष्ट्याप
रमेश्वरेक्येवप्रकोपापरपर्यायायामवति तेनसुखदुःखिनि यतिवदनादलो
किश्रुभाश्रुमवलवत्तेयसीधर्मनिमित्तेयेतदुभाश्रुभासुरागमनोरोषेव।
तेपरमेश्वरेच्छातपवकेवलायाः तत्रतत्कताडुःखावाभिविलयस्तिरोपान्ते
चोच्यते तच्चतात्कालिकमात्रेवा कालानात्रानुवर्षिषी पूर्वकामान्धकात्रिपुर।
रावाणादीनाम् उत्तरेतस्मिन्गुरुणासुसमयादिद्वेषिणानरकपातमयम्
अतएवेति यतः कृत्यान्तरमुक्तं ततः तन्मये चमंतकिस आह अतगृहमेति
साधिकर्मकोवरदानात्मानेदी शरादिश्रु अजमिकुस्तु दीक्षणायादिकेति।
नपवर्गदः सर्वमित्येतेनगृहस्यापिमायाकार्येनोक्ता तत्किंवापारान्तर
रेणात्रेतिशोकंभंसयति वरदानादिरपीति आदिग्रहणोनसिद्धिप्रमयायना
दिकास्पयातिविचारयिषयापिचयत्परमेश्वरसमयप्रतिपादनैतदपानुग्र
हूपमेवेत्याह उत्तमप्रशहेतातीव्रत्वे तत्रविद्यायाश्चाक्षणास्तीव्रविद्या
कृता नगृहबलेनरुद्रशक्त्या विद्यासाक्षेपश्वरगुरुपसदनादिकेदीक्षात्तान
योगचर्यादिकमतेदेहपातएवापवर्गफले प्राप्नोतीतिदर्शयति स्यादिति
पदेनदेहमास्यसूचितम् यद्यपिवरदानादौमायायाश्रवितिवृत्तिरुद्राप्रत्येत्त
सर्वमित्युक्तम् तथापिसेभाव्यतएवात्रविद्याशक्ति कृतोलेशनावेशायः परिपा
केमोक्षफलः अतएवगीतसूचतुर्विधाभजनेमामिसक्तउदयाः सर्वेदेतेरिति
तीव्रविद्याशक्त्यनगृहस्तदशितः ज्ञानीवासेवेति अतश्चप्रपंचितेप्रथमतएव
तथानवपासुच्यतयैश्वरः शक्तिपातश्रुति सुविदेचिते श्रीतंत्रालोकादौ ॥१५८८
विन्यस्ररूपं सुदृष्टिमेमायातोव्यतिरेकेनयदृक्तव्यंतदाशयेनयन्मायायाः स्व
रूपमक्ततिरोपान्तकुरीतितेदब्रह्मज्ञानरेणास्पृहीक्रियतेभेदेदेकरसरिति अतए
वाद्यतारणोविषययद्वयहेतुरितितहेतत्वेनस्फुरेनद्रूपोत्पद्यः सुत्रेप्रलये
वेतितेत्यादिसमापोचयद्योमकल्पमनल्पमिवाभाति तदब्रह्मस्यमाणोसेनवे
द्यं सदहमित्यास्तोत्तत्सातंत्राणाभितिविषण्ते उक्तमिति निःश्रुसिमीत्यत्रा
णोवायुकल्पः बुभुक्षेपिपासामीति प्रत्ययेभन्यप्रज्वलनादौ चसपवतेजस्त
सपवृद्धितः अन्तरहैवेमिसुखीदुःखीमृष्टोहमित्याद्यवस्थासुखदुःखसन्नि।
लाशयसदृशीबुद्धिः कृपाः स्पृहोमोरोहमित्यादौ शरीरेमेवदृष्टीप्रायस्र
त्रचक्षित्वात्रतापरमार्थेपियदृष्टताभासतमेतदाद्येविपर्यासमायीय अतिर
स्तुतवेद्यभावमेवतत्तज्जडमपिसुदहंमिति आत्मातयाभातितद्वितीयस
एवेविधातिडक्करविमोहनव्यापारसंप्रतिप्रतिज्ञातद्रूपयमिति कथयि

३-
अ. प्र.
ति. ज्ञा.
टी.
१८७

तद्विज्ञानेति वाग्रहो न विवेकावगमतायासपिबुद्धिप्राप्त्यस्य
प्रमादभावस्य हेतुना विशेष इति वदता दारसुतयनभवनारवपिगा।
छासहन्तासुचयतीति सूत्रार्थः सामानाधिकरण्ये चेति पाविद्यादिता
तामनुवदति मायाप्रकृतितोयतिरेचयितुम् ईश्वरस्येत्यादिनाशरीरस्य
शीर्षमाणातोदधीयति जरेत्यादिना अग्रिदमिति तदव्यभिचारिणामि।
तियावत् प्रमाणपदवर्गपेचकस्य त्रितयस्य चानुप्रवणात्पुण्येचकहूपतामि
कृति सत्यमाणादिति सविद्वद्भिः अविच्छिन्नस्वप्रकाशभावः कथं सत्यं
ते तदुक्तं भावस्याप्युपक्रम्य यतोभियोगस्य शीर्षात्तदासीदिति निश्च।
यस्य ज्ञानत्वे संसर्गमाणात्तत्तत्प्रतिपाद्यते इति यदा बा एवेतदा अना।
ते वाहनाया प्रतिपन्नस्येवम् सर्वोपेक्षितो विपर्ययास्यति महावाक्यस्य
संगतिः तथेवेति आत्मतया यद्यप्येव हितीयो विपर्ययाः नास्त्याः ३-
लभावनायः सांख्यदिशान्ते सर्वत्र हेतुत्वेन सिद्धः न तत्रैवः तेनैव प्रथमेन
विपर्ययेणान्तः कोडीकृतपवायं हितीयो विपर्ययाः यद्यप्यसंहरिष्यति तदेक
पवायमिति न तसमशीर्षिकया हाविमो विपर्ययाविति निर्णायकतत्त्व
मस्योपपादयति अदर्शनेचेत्यादिना न तददर्शनयोग्येप्युपपादिकादिप्रकाश।
मानतयानामसंभावतो चरादिव देवतस्य तकिमहं प्रतीत्याधिकया येनो
क्तम् प्रतीताविति आह तस्येवेति केवलमिति यदधिकमवश्यमसीकार्यम्
अयं प्रतीत्याभावे हि स एव बुद्धा जन्तुसहितस्यात्मतया योनिरुपपत्ते प्रकाशते।
चासो नीलमिदमिति हि नमून्नीत्यतमस्य दमदः तदवश्यमहं भावेनापि
केनात्र भवितव्यम् येन केवलं कृत्वा यद्वा जज्ञातान भवति तन्वस्ति तत्र
हं भावेऽस्य आच्छादकत्वात्किमपरेण एव भूतेन तेनेति चोद्येपि हरति य
यष्टकाद्यपीति तेनाह भावेनाज्ञातान सर्वे येवतिरोपीयत इति पुनरपि नी
लमिदमिति न प्ररोहेन तत् स्तादृशपराह भावोत्र निषेक्तव्यः यस्तज्ज्ञतो
निर्मलतयातिरिक्तं तैत्तशाक्तशक्त्या यशः प्रथमस्यायः प्रधानभूतस्य
यत्रेश्वरविवेकः वेद्यीकरणा मर्त्यानामलोमायाय उच्यते मलमिति म
लत्वेनेव च तत्र निदानापेक्षया मायायत्यतया प्रसिद्धिरागमेषु भगवतोमा
पिता हितीयस्य तमलस्य विषयप्रयोजनापेक्षया आणावरति तत्रास्य प्रथम
स्य बुद्धे विषयमाह आणावोयजनास्ति नत यथेत्यादिना सर्ववित्त्वादेवाणावा
भावः वाचक इति परामर्शस्यारो न त्वेकेवलप्रवाण विषयरूपः प्रावृविशेषोमा
यीयवर्गावप्राणान्कृदमायीयः यद्योक्तमैतैसां लिमिताः सन्त इत्यादि
सुआत्माह भावभाजनयेषां ते तेन प्रावृशरीरत्वात्तज्ज्ञाविता वेद्यवर्गादयोः
येन अष्टावृत्त्युच्यते प्रकाशप्रतिनिविडावरणादपत्ताभावात्तसर्वज्ञता

रूतिः एतद्विशेषग्रहणो न प्रमात्रिणादिविशेषोपादानचासुचितम् एत
देवसमर्थमित्युक्तं नरोप्रत्यः अत्र च चटोयमित्यवसेत्तत्तत्र विद्वत्प्रमेयम्
न सत्तव्यम् अतोभ्यभिन्नं मंत्राणां वर्गो सामान्यात्मना तावत्साधारणो न रूपे
णात्राणां वक्त्रेष्वित्तुल्यमंत्राणां रूपतया न यज्ञः सामान्यविशेषाणां त्वा
दिन्यायेन भिन्नाः स्वयत्तवाचकप्रावृशरीरा एव तदाह उभये चेति मन्त्रमंत्राणां
अमंत्रेश्वरा अपि वाचकप्रावृशरीरमंत्रेश्वरपुमंत्रविशेषा पितृतारो मंत्रे
श्वरतेयवात्र संगृहीताः यद्वत्तति वो धातामपिकर्तृजवामित्युक्तमपि विषय
श्वरा अत्र इति तदपेक्षेयति वाचकप्रावृविशेषात्मकशरीरोपाधिसंवेद्यप्र
तिल्लव्यमेकोचवपुनयेयः परस्परव्यतिरेकसात्त्विकजाता प्रमेयस्य भवति
इत्याद्येन माया प्रमाद्विद्या प्रमादे असात्त्विकविचारेण व्यतिरेचयति माया
प्रमाता इत्यादिना मंत्राणां हीत्यादिना च उदन्ते वदितरीरवृद्धिप्राणादिषु प्रपा
नभूतान्ते प्रवृत्तपुनरुपपत्तेर्वदनगमित इति सविदेसकोचयन्ता निविड
तमसावृत्तेन तन्वेव प्रावृत्तशरीरो मंत्रात्मा रुदयाकापो विमर्शपुनतया विप
रित्तमातेन एवानाह तज्ज्ञावृत्तान्तेनोदितो मंत्रः दोरात्स्य दशयति स्युर्गा
देरिति एतदस्य मन्त्रेयत्तचित्ते पक्तिरिति वाग्रहणम् अतएव पुनरादिपदस्य भू
तान्तरवतित इति वदतवाक्छलाच्छलादिदृश्यस्य मेयक इत्येत्यर्थः तत्रापि
यस्तत्परामर्शकस्तदव्यक्तप्रमेयभूतस्त्वज्ञाणात्मकप्रावृत्तकरणात्तन्वेव या
कराणोमीतः सप्राकाशो वाचकपुनप्रमाद्विश्रान्तिसततः अनेनाकाशीयप
दस्य यवसेवेदं शितम् शिवतापीति इदन्तान्त्मीलेने प्रमाणाभूतो तदिति ते
स्य भगवतो वाकर्तृताह मिति सातत्यात्मासायत्रा एव येन समारोप्यते स्युर्गा
दोसोक्तो यतो वेद्ये क इत्यतस्तत्रासत्त्वाविभागगामित्योते शिवते स्युर्गा
पितच्छरीरप्रभृतिगतस्युर्गावृत्तपरसंगधादिति घुमेव देशकालसंकोचम
जत इव बुद्धिरिति प्रकाशभागेन पश्यन्तीति विमर्शो न तत एव प्रमेयता वा।
अताच प्रावृत्तयुक्ता तयोश्चेति निर्धारणपदेन पूर्वकस्येवार्थस्येदं स्फुटीक
राणामिति दर्शितम् तत्र इति यतः प्रमाद्विद्यापदेशकालावच्छेदवती ततस्त
योरायतावेयसंविन्नस्त्वेवाभाति सुखमिति प्रमाणापेदेयतः करणाताया
अवस्थाने न तत्कमेता प्रमेयता तत्रावस्थिता तदाम्बुमेपूर्णवेद्येव दकता
लक्षणा माया प्रमाद्वेनास्ति वेद्योपपानसंकोचात्तदपेक्षामस्येव मंत्रात्म
नेति अहं विमर्शपेक्षोत्पद्यः असाधितिसंकोचः तत्रैतिककारादिविभा
गात्मकम् प्रतिविम्बकल्पमिति प्राते विस्वकल्पते येव सर्वस्य निर्मासत
मित्याहुतम् अत्र शरीरवृत्ताद्यपि हि वस्तुतः प्रतिविम्बप्रायमेव तत्र स्फुटप
यभावेन वेद्यत्वेनैव भासते तन्वेव वाचकपुनमर्शनिष्ठः ककारादिविभागः

३-
अ. प्र.
जा टी.
३८९

एतदाह नतविजातीयमिति एका राशयेन सेवेयमिति यावत् न
दिति वगीविभागश्चैकं अत्र नमिति कर्म दृष्टान्तो वेधयोगे प्रतिविस्वकल्प
नेन भासमानत्वादिति हेतुस्तु तादेव नारमप्याह स्वप्राधान्याभावाच्चैतिश
रीरादिमायाप्रमादणपरमास्यावेधस्यानन्वेन भाति समस्तानां तद्गभीरु
स्वभावत्वात् ककारादिवगीप्रामस्त विद्याप्रमादणोऽप्याधानवत्त्वायाप्र
मादगतनीलादिभेदवन्निजकृत्योपकरणतया भासते सेवेदुन एवात्मताभि।
मानोरोषाम उपाधानतामेव दर्शयति केवलमिति ननु कर्मतश्च शरीराणि
रतितावदुच्यते तेषां तु विद्यामयानो निर्मातो किं कारणम् आह परमेश्वरेण
ति कर्मो यत्नेनैव प्राह साचेति उच्यते एवं विषयहोराणां पुद्गलाणां मल
स्वरूपमज्ञसुपसंहरति तदयमिति परमिति केवलम् एतदेव स्फुरयति नति
ति अग्रयुति बोधानामपि कर्तृत्वजुषामित्यत्र एकवचनात् नमिति हेतोर्देहादे
रित्येतदपेक्षया चकारेण स्फुरत्वेन वाक्यभेदे ज्ञानी तस्याप्येवैवमुक्तम् ।
तत्रेति मायाविमोहिनी नाम कलायाः कलानस्थितमिति हि श्रीकृदयामल
सारवाक्यम् तद्वशादेवेति विवर्तपरिणामकार्यकारणात्वादाह विवित्त
निराकृता इति भगवच्छक्तिरूपेण मायाविपर्यासात् नारोप्ये प्रमोक्तविद्या
या सक्रमेण स्वात्मनि भावात्मातः करोतीति ॥ १४५ नन्वनात्माश्रयादि
रात्मतया यावदभिविप्रपतेतावच्छिद्यतया भिविप्रभवति सा चानावृते
ति पुनरपि विप्रपद्येययोगा एवास्मयुक्तस्याप्राकांतत्वे चकसेव लितप्रस्तन
प्रदर्शनेनापोहति यच्च प्रमातेति स्यादेव दोषः यदि प्रमादता योऽप्यादि
मेयता ज्ञात नन्वेव तथा हि सति व्यतिरिक्ते मेयकथं माता भवेत् पारिमित्ये
रात्र प्रमेयत्वमात्रव्यतिरेके च प्राणः तदेव च कालादिपेचकैकचित्त
त्वमिति सूत्रार्थः तं संचिप्यावतारयेति श्रुती मिति स्यादिति अपि त्वात्मव
लस्यार्थादिति तेषां सेति अहमिदमिति ऐश्वर्यमेवित अत्रेति शरीरेवत्यति
तिकलोद्भूतमेतश्चेत्यत्र सूत्रेण ह्युपेति आत्मरूपता हि सत्यपि सत्त्वारितेति
वर्तत एव शरीरेव स्वरूपविवरमप्येता पूर्णप्रामाणिकत्वमाह शोकिता नव
स्यापरिहाराप्रयेन विप्रतिष्ठितो दिनेत्यादिता अतश्चेति तदधीनत्वादेवात्मक
हेतुत्वात् लक्षणं योजितमत्र नन्वस्त्रीवालादीनां पृथक्कादिन भवेत् आत्माश
रेमेव सत्ता ततश्चापरलोकितलोसुः अत्राह शरीरात्ममातितामपीति एतच्च प्रा
म्याकृतमेव अयमेव शानात्ममात्माभिविषयावतरणक्रमस्य त्रयादप्राविधनिध
यापसरणेन तस्य शरीरविषयमपि यदायमभासवशाज्जुक्तति येन सजसितम् ।
जेति तदा नेत्यपि विशेषस्यात्ममयादिशुद्धमेव चित्तं भाति केवलं तत्तत्कारणं
दोत्रेति बुद्धानादि संभवः संकोचित मित्यन्ते कर्तृपदम् अत्र भूतत्वादिकर्म

पदम् सेति आत्मरूपतायमेव न किं या परामर्शोपि किं यायाः कारको
क्लितशरीरत्वात्करमास्य प्रकृतस्य परामर्शोचित एव न त्वमास्योपेक्ष
मेतल्लिगस्य पुनः संस्कारोपेक्षया पुनर्निर्देशान्तरप्रसंगान् अर्थवति नेदत्तया
वेयम् अपि तमायीयातावदाह र्द्वैतपरमाहनेव पुनर्निर्देशः तथा हि व्यावृ
तातावत्संस्कारवत्तामात्मानं मन्वानो व्याख्याते उच्यते ननु तां संस्कार
यवेदयमानः रुद्रादेस्तुल्यमिमांशो मोहमिति तावत्संस्काररूपी एवा
हमिति परामर्शो हर्षकोपाद्युदयापुक्ताः सुकृतसंकोचसंस्कारवतीया
चित्तवत्तया प्रलीनमपसारितशब्दादिपविशेषमेकमिति पुनरुचका
नरादेभिन्नम् द्वितीयविपर्यासस्य विपर्यासात्तन्वीयकं सत्पुंविषय
होराणां ये संहति तदेव मेतदिति प्रथमविपर्यासभित्तोऽपान्तरनिर्दि
पज्ञपदेना समस्तपदेनाह एवं मातामयेयः सन्निवन्त्यायापकालादि
केत्यादिव्याख्यातमारभते अन्वदपीति इयमप्याश्रितानेव परिहृता य
उत कलननियमनादिकार्यमेषां प्रमेयनिष्ठं प्रपते तदमी कालायाः प्र
मादयमेव नैव किमुच्येतेति पारतंत्र्यात् तत्तत्संबन्धे सति समर्थता स्वयम
समर्थता प्रभवति मित्यनया भगवदनापादादेव तत्र विप्रश्रयतातिरेका
न कालादीनां स्वरूपमस्ति विशेषणच प्रतीत्या च नुमेव तथा भवति तत्र दे
ज्वादिनि विशेषणान्यपि तभासतक्रियो भिद्येति तथा भवति अपि तपुरुषा
दिकमेव विशेष्यं संयोगादिहोराणां तत्संबन्धवत्त्ववच्छेदकतया पुंवे प्रमाद
भागावच्छेद उपायुज्यते तं ज्ञयमितीयेनैव रूपस्य पूर्णात्वात् कालः पुनः स्फु
टास्फुटरूपताया भासकियामेव भावाभाववती निभासयता परमेश्वरेणाह
ष्टः स चाभासतक्रियायेव भावाभाववती देना भागपतितत्वाद् हमित्यभा
सलीनत्वाच्च प्रमातृयवप्रथमस्फुरति तद्द्वारा तच्च दादोयाह मयमिदानीं
स्फुटरूपो वतं परिक्रम्य भूत्वा स्फुल्लतरभ्रमविष्णोः स्य गेयुते पयोगेन
तत्तद्भाविनी सीचरादयः स्फुटरूपा वतं माना इत्येव वतं मानात्मकभु
वकलावपि परिग्रहेणाभूतभविष्यताः प्रमादगतयोरेव मताः प्रमेयवि
ओतिरिति प्रवहहयः कालः संपुस एव केचकत्वेन युक्त इत्यामेषु तथा।
निर्दिष्टः नियमोदेष एव तयः एवेति वतवतेति किंचिदिति सूत्रेति आसति
हिविमर्शानियतिरागकलाकालविद्यात्मानसंविद्येवनेवेय तदयं वर्गीन।
स्वतंत्रः नापि सामान्येन प्रमेयपुंश्रुतितामर्थं तदुक्तं श्रीकालपाद्यास
यावत्पेव हि संविधिरुदिता स्फुटा भवेत् तावादीनां वतं मानः कल्पेवाम
हयावपि रिति एतज्ज्ञाचेत्यादिना स्फुटयति सर्वमिहाभासपुंमिस्यत्त
मीः तत्किं ज्ञावाभासपदेनैत्याशंक्याह सर्वहीति वरिर्वस्ति निसकल

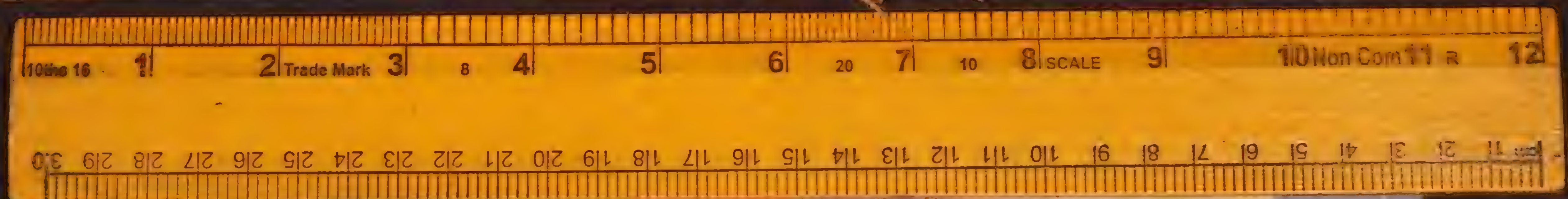

६.
स. प्र.
जा. टी.
१८३

साधारणतयेव वासुत्वे सावन विशेषणतयो नीलस्य पिके चित्तविशेष
 छात्वात् उपलभ्यते विशेषणत्वात् यत्नयममतिः विशेषणविशेषयो।
 रुभयविशेषणत्वादित्यादि देवदत्ते प्रतीति अतीतत्वेयं क्रियासम्बन्धो
 भयत्रयोप्यस्य तत्त्वप्रतीति सावच्छिददर्थक्रियान्तरे करिष्यतीत्याह न
 चेति नीले हि पृष्ठगेव सुवदुःखादिके जनयत्र विशेषणस्य च ते एतन्निद
 शनेन स्फुटयति न हीति देवि प्रतीति उपयोगानि नीलितपुरुषावच्छेदनादे
 त्यर्थः तथा हीति एवेव सतीत्यर्थः प्रमादभ्रमो प्रमादभ्रमाविति वी।
 सावयीभावेन साधारणता एव वासुत्वाभाव उक्त एकतामयस्ति संवेद्य
 दृष्टः प्रयत्नेति अतएव वती यतया वस्त्वतात्कालिक इति तथेव तदा
 स्पष्टः अन्यदा हितसेव प्रमादभ्रमावन्त्यास्यारत्येव एवे विशेषणत्वात् प्र
 कृत उपयोजयति ततश्चेति यतएव भूतो विशेषणमात्रायापि वृत्तान्तक
 तो हेतोः कालादीनामाभासने क्रियासुवन प्रवृत्तानो कथं प्रमादप्रतीति
 र्देहिभावः प्रोक्तेत्यर्थः आदिपदानि यस्यादीनाम अतएव रागमेश्वरगोसार
 जितात्मा सो कालेन कलितः प्रिये नियत्यायमितो भूयः पुंभावेनोपहृदि
 तः कलो हलितः चेतन्यो विद्यादशितगाचरुत्सुक्तम निपाता वमशनी
 याति यमादयः सजातस्यायवस्त्वपरागादयः संवेदनगताः संवेद्या।
 त्वपशनीति अष्टयक्तिदाना मिति प्रमादशक्तिरूपाणाम् विशेषणस्य
 या विशेषणक्रियावच्छेदनलक्षणतस्याया प्रतीतिस्तत्रा न्यपयोगिता ततो
 वरिभेता नो सिद्धिरवतसमाद्यते दशदिवाय विशेषणावस्तुतः प्रमादभ्रम
 त्वमेवेवामुचितमिति भावः कालस्येति सर्वसामान्यमपि विशेषणत इति या
 वत् मात्रपदेन सर्वप्रमादसाधारण्येनिरुक्तम् अतएवाह आभासोपीति
 हरतएव तावदवच्छेदनक्रियादरेचायं क्रियान्तरम् आभासतमपि देउवत्र।
 कालस्य एव कसंवासाधारण्येन बहिरिति ऊद्वृत्तमलिकाऊद्वृत्तमलम
 लनी सैताने हि क्रमिके पश्यत ननु तत्प्रतीति हि भूते देउ मित्रकाले क्रम।
 हृपम् एतदेव श्रीश्रवणमेस्त्वृपलक्षणादायाङ्गदात्मभावो जमे दान्त
 रोक्तादशितम् शक्तिसंक्रांतिभेदेन यत तत्त्वसदृशसहितमिमादो न
 वभवत् एव कालस्य प्रमादलक्षणत्वे परमेश्वरस्य त्वकथं तत्क्रियागत्या
 शक्यम् विचित्रेति विचित्राभासनाभासोपहृदितानाभासाकंदा
 दिसया न्यतः परमेश्वरः करोति ततः परमेश्वरस्य शक्तिः प्रमादभ्रमका
 लमुत्पापयति ततः प्रमादभ्रमः कालः प्रमाता हिकलितः सुक्लपि।
 कालेन कलितः स्रक्तः परमेश्वरस्य कालशक्तिक्रियाशक्तिः प्राणि
 तदप्यति प्राणितिक्रमाभेदाश्रयस्य प्रकथापस्य वाच्यं कंचुकवर्गं

वृत्तान्त इति दर्शयितुं नियतिव्याकर्तः यादृजितो विवृणोति कार्यकारणभाव
 अतिकार्यलक्षणशब्देन तदावउच्यते सूचकत्वेन यथेवसान इति तस्य कर्तृत्वस्य
 कालशक्त्यावच्छेदसायापादत्रस्यो नियमः यत्वेनियममानता पूर्वक नियन्त्र
 लक्षणादुत्पत्त्याति यतिः प्रमादभ्रमः तत्क्रांतिस्तक्रियाशक्तिशेषरूपाभगा।
 वतएव चिदुचिता कर्तृता चित्कर्तृता तत्रेति नियतिविषयत्वे कार्यकारणशब्दे
 न तदाभासः ततश्चायमर्थः वस्तुतो भगवानेव तत्त्वानिमासमत्तिस्थितनवीज
 स्योक्तप्रतिष्ठे वापादनतापि म्दशति तत्त्वसमामादयास्तथापि सर्वप्रमाद
 साधारण्येनैव साभाति बीजमुपादानमं ऊरस्य नरत् मातृवदस्य नवीजमिति
 एवे भूतो य आभासविषये नियममानता लक्षणाप्यमसावस्तुतः प्रमादभ्रम
 प्रमेये तत्र तत् माशभासतद्दर्शयति प्रमातृपक्षे नियतिः सर्वमेवोक्ता यद्वैति
 यस्यायमितो भयस्ति साधारण्यमेव दर्शयति तथेति अनेनेव कर्मतत्फलनियम।
 व्याख्याने सिद्धेष्टयक्तदभियाने सारवृत्तान्ते तस्याध्यासात् तदाह एवेति वृत्तो कर्म
 शब्देनैव क्रियातदाफलत्वे तत्तत्तत्त्ववर्ती संस्कारः अष्टयस्य कर्मशब्देन तदा फल
 स्वगादीनि अभयप्रावृत्तिविहृता रागाद्याचष्ट कर्तृविति सत्सदादेविति अभियमादो
 चदशितः अत्रिहृत्तगागारागमूल एव अतएव वीतराग इति हेष्ठादधमत्सरादिवि
 रागोप्यस्य प्रतीयत एव नन्वेव रागपेक्षे वृष्टिबुद्धिभेदे तापिवच्यते तत्कि म
 न्यतरागोपाकारा दाना त्वनान्यत्तदस्तीति युक्तमिच्छाद्वेषरागात्तुणात्तमित्या
 शोकमपनन्दति बुद्धिगुणा अतितत्त्वान्तरतयेति रागाद्यनेन कंचुकवर्गे नियावत्
 तथा हि बुद्ध्या पिपासादी संभवुत्तालक्षणा उलासाय तदेव रागपतत्र च भवति
 वृद्धात्तरोदरमिष्टं गेभवेत्सर्वभूयादेतन्मतेति प्रतिपेक्षः ततो रागतत्वे प्रयानभूतेत
 स्पत्तवहिर्यन्ताता प्रसृगायत्सम्यत्तयेव वृद्धात्तरोदीनां भिषज्यभविष्यति तदेव
 रागम् धर्मादयोप्यभिषेगवासनाया एव पल्लवा इति समस्तोयं रागवर्गः तेन
 विशेषोलासात्मानो बुद्धिभेदेन गणिताः ततएव तत्त्वमेव साया मूलतएव।
 स्थितम् तथा च दीक्षासमये तदन्तर्बन्धिनपवसर्वस्योपायं श्रीस्वच्छन्ददि
 शासनेषु निरूपितम् मूलेदगप्यपुनः प्रोहाभावात् रागानियत्यादौ तत्त्व
 वितसुजलितप्रायेवोपुनः फलिते च फलिते च तदेतत्सर्वमाह बुद्धिगुणा
 त्यादिना विषयविशेषाश्रयनेन रागो व्याप्याय कर्तृत्वज्ञात्माना विप्रामितस्य
 चेतन्यस्य भिन्नकार्यत्वेय विषयस्याभिधज्जाय ह्योर्मापश्रुति समसकला
 विद्येति रूपयति मृत्पादे प्रतिचोयमिणिधमोन्तरसमृद्धिनाति चेतन्यमतिरु।
 हेमतनाता वृत्तेतत्र किमभिधेज्जनेन त्यागोकासत्यमेव परमाप्यचेतन्ये भिन्नवि
 षयकल्पितचेतन्यचोपनरियं वर्ततस्याप्रायेनाह चेतन्ये चेति इह निपुंस्तत्त
 दिवत्ताभावहेतुमाह चित्ता यत्वादिन्यादिना कर्मकक्षामिति पारतत्र्य।

३.
अ. प्र.
जा. टी.
१८३

एतत्प्रकाशमानताम् चिदिन्मादिग्राहकाद्भिन्नमिति यावत् अर्थात्तराग्राह्य
नरादिलक्षणोत्तराग्राहकमपि ग्राहकग्राह्याभ्यां विभागमापादितम् तथा
भावेपि स्वयमिति सेतुपेण संविन्मात्रमयतो प्रकाशमानत्वेनावृत्तदपि न
लादिजउमुद्योत ऊतः पदाद्योत्तराग्राह्यविविक्ततया भेदेन यत्सेवेदने वेचि
तत्रासमर्थत्वात् तत्र च हेतुरितेत्यादिनोक्तः अभेदप्रकाशनेन अनन्तमिति मे
वशावशा यैश्च दादावपीति तत्तत्कृतो लौकिको यैजउमुद्योतविभाग इति याव
त तदाह नत्विति नत्वेन प्रकाशनेन तत्राजउमुद्योतसंबन्धः परस्परभिन्नस्य
सतो यत्सेवेदने कतेन लोकयात्रायापकेतस्याकरणात् तत्केवलशून्यादा
वेवेचदादावप्येवमपि अतएवेत्यादिपराधीनतयस्य नो यदप्यमियद्विचारे
तैतत्कृतमनुब्रूयानि विद्याकलाभ्यामिति सर्वशब्दोपपत्तो प्रमाणावेचि
गाह अर्थाशब्दभेदमनन्तविद्याकलेन तत्कृतं त्वेव कृतं चेत वास्तवेन रूपेण
भेदात्मना व्यक्ताम् अत्राह मायीयत्वादिति नन्वेदनेन सर्वविषयताम् उच्यते
नियतीति एतानि हि केचनानिमोदकरसवदस्योत्पन्नग्रहलक्षणमेतन्वृत्ती
निततएवेवेष्टितस्य कृतम् आगमेषु तपामीषां विचित्राणां पदार्थक्रमेण
मिथानमविरुद्धम् तथा हि मालिनीसारे रुदयेयः स्थितो ग्रंथि रथजं ध्वनिं याम
कश्यपकृतं कृतम् कदलीगर्भदलवन्मोदकादिस्मादिवत् कदम्बगोलवच्चि
त्रात्मकं केचन संभवति एतेन वाशयताह नचात्राति इत्यत्रावत्युत्तरे वाग
मानरहीते च अयुनेदेविकवेत्तकानियमवाच्यः माहमिति एवेष्टयतत्रा
मेसेवेदनात्तराग्राह्यमिति मवयानेपीथनेन तत्प्रमादियते यदि तदादो
त्रभवेत्तदेतद्विज्ञानयेदिति किं तदाह अयमेव कृतोत्पत्त्यावेति उलासस्य चि
त्रमत्वात् तत्तत्तराग्राह्यमिति अधिकानां वाग्रहणात्रोपयोगो वेति अत्रादरे
हेतुः निष्प्रयोजनत्वादिति ऊततयादशत्वात् एतावन्निनि आदन्वयतायोह
तुमाह एतावन्नेति मध्यवर्तिनस्तत्प्रयोजनशून्यतां दर्शयति अन्यमिति ।
अतएव योगीति हेतुसम्बन्धः कथमनुपयोगि आह इदानीमित्यादि एव
मित्यन्तम् संविदितमिति सज्जावनेन तल्लक्षणे तत्तत्रायमर्थः इदानीमित्य
दस्ति अन्यदा त्वधिकमपि स्यात् अतएव पक्षान्तरमाह अवधानाभावादि ।
त्यादिना इदानीं घटविषयादिसन्निहितमपि असेवेष्टयादिति प्रोक्तत्वं त
दवलोकनेन पिसमादिविषयसंभावना निवृत्तिः तदाह अचिन्त्येतादिपत
नषट्पदार्थादिभेदेन मध्यमप्रमेयगानेन वालकागानप्रायमशकंति
रूपेण गेचेति दर्शयति पारतादीनां पाथिकादिपविज्ञानास्यपि स
भवात् एतदेव संवादयति तदुक्तमिति प्रकृतं यदस्माकमभिधेयतद्वाति
चोपपद्यते चोपपद्यते च न च मध्यमप्रमेयसंवेदेन तस्य सर्वधर्पदवर्तितः

काचित्तेवरेत्याह इयन्तित्यादित्याह एतन्मिति स्वात्माज्ञातकर्ता स्वत
न्वस्मिन्नेन विना तत्किंचित्प्रकाशने अन्यद्व्यकल्पमाने हेति घृत्तिन्याया
येनाह नपीयमिति यत्र तत्तदपयोगितप्रदीक्षादिविधोसंवेततत्तानि
रूपितमेव १५- प्रमेयेवातिरेकिणीस्य कृतं तत्प्रमेयगालकेत्याह अयो
विज्ञातिथेत्यादिना संक्षेपेण स्याद्व्यमेतत् प्रमेयस्तविज्ञातावेवास्ति इति
एव विद्वद्भ्यः प्रमेयेव च अर्थाधायते शोयेनोपक्रमे न त्वित्यादिना
संवेदितीत्यनेन अतएवेति यः सामान्यलक्षणासंग्राहने वाचित्वा ततः ।
तथाः एतदेव वातिरेकेणाह अवास्तवेचेति तत्तिति असेवेदनीयतादयाम्
एतत्प्रकर्मैदिविषयेपि संवराणीयस्य करणत्वमप्यनुचितमेवामिति दर्श
यति तथेति कालकलादयो हि प्रमादतोऽप्यन्तः प्रतिप्रमादभिन्नसभा
वाः कुविज्ञानमूलप्रकाशोऽप्येव चोपयोग्यासावत्येकी भवन्त एकविषयतया
वाच्यत्रक्तो न्नियन्त्याकार्यतस्यादिस्थित्याकरणांशगमिनस्तस्मिन्
न्येन कथ्यतेति प्रमेयेवोदयित्वावचनचोपमाह तथेत्यादिना अत्रेति
प्रधानस्य वचनसंशयः न च तस्योदितो निरवराणां योगादिनिभावः
उक्तमिति इदमपि वचनचोपमेवेत्याशयः इति चोद्यसमाभिस्तुचकः
उत्तरातीति विभक्त्यविभागाय मिति यावत् भुवनादय इति आदिप
दादेहे भेदादयः तथात्वेनेचेति करणत्वेनेचेति करणत्वयोगिवेद्यत्वेन बुद्धि
परिणामादीति बुद्धेर्गत्यादिपपरिणामोपयोग्येति वेद्यत्वेने बुद्धीदियाणि
वागस्यापि तत्तत्तद्विज्ञादेष्टयादिपरिणामायकमैदियाणि एतस्यापि पदेनाह
नहीति एतच्चादिसिद्धत्वेन तत्प्रमादितम् इह कारणातीति असेवेदितम्
स्यापि बीजादे इहारादो कारणात्तेवयतः अतमीयतत्तितेन वास्तवे प्राधान्य
मपाद्व्यष्टमप्याश्रित्य परामर्श इत्यर्थः तावनेति नवास्तवे वचनवृत्तावाच्य
त इति यावत् एतच्चोपयोग्यादितेनोक्तम् एवेत्तस्यैनेन शक्यं यत्तार्थ
करणात्मकं वस्तु त्रयोविधातिथाय अतस्य मूलकारणात्तत्सर्वप्रमेयमिति
साक्षात्पदस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयत्प्रमातरि प्रमेयतां निराकरोति विकल्पज्ञाने
हीत्यादिना नत्वेवेमेव प्रधानस्याप्यसाक्षात्तावृत्तावृत्तविकल्पमात्रमेवेद्यता
त अत अवेम यत्तापिले रिरमपि असेवेष्टयपर्वतयेव गणितमिति यामनेत
ते प्रमात प्रधानमिति प्रतः प्रावः प्रमातरस्य विशेषोद्योतयन्तात्तादेयतोऽस्य
ष्टयति अस्मादाद्येन यापि प्रमेयता स्यात् अतमातेत्यादिना एतदुक्तं भ
वति आत्मविकल्पज्ञानादमिति प्रकाशमानोऽस्तलपरामर्शो हन्तात्म्येव प्रमा
दनेकपरामर्शे विधायति एतच्चोक्तं नाहन्तादिपरामर्शभेदादिप्रधानेन
विकल्पनिर्भासमानमपि साक्षादेष्टयापेकतृपमेवेदने करसतयमातीति प

रासर्गोक्त्या तदेव तत् एतदप्युक्तं हरान्तिकतयेत्यत्र तत्त्वे वेत्तक्येनेदकस्मादस्य
 प्रमेयता नोक्त्य अत्राह केवलमिति अथैकप्रकारेण सर्वपरिहरति सर्वमेव वेत्ति
 अतएवेति यतो लोकयात्रोपयोग एव प्रपातभूतम् तत्र तस्यार्थः अन्यथा हि स
 ज्ञानसारेण कर्णकर्णवर्ग आदौ निर्देषणे भवेदित्येकतमं वर्गप्रपात्येना
 पीति चोद्यवीजं यत्परस्पातदेव वस्तुतः समाधत्तमिति दर्शयति वङ्गवचनेनेति
 नहि वर्गस्योपरो वर्गः कश्चिदितियावत् अर्थवेति बहुवचनेन लोकप्रसिद्ध
 भावग्रामः समस्तो गृहीतः वर्गप्राप्तेन सूत्रेण वेतियावत् सूत्रमस्य स्थूलतः
 प्रतिपत्तिरूपमिति स्तुतिविपरीतेनार्थयेत सत्तु तैः कमविपर्ययोर्गानिर्देषः स
 ह तत्र मितिवचोयुक्त्य प्रकृतेर्महाज्ञातो हकारोऽस्ति सतासुतानिः सदसतः
 सूतासात्रं सहदभिव्यज्यते ततो महाज्ञातो सेविदः सितेत्यादिकापिलोक्तिस्मा
 रणाननपुद्गेर्मतश्चक्षुर्वागादिवत्करणात्कथ्यतेव अपित्ति कारणात्कथं तापि
 अस्तीति समर्थयते कार्यतत्पराया काष्ठादिदृष्टएव विषयो यत्र कारणात्
 नास्ति तेषामिति करणदर्शकभाजोपरिणतः स्थूलाकाशादियर्मतार
 हिता नामिति यावत् तथेति कार्यतया प्रकारान्तराणापि सेवसांख्ये की
 र्त्तमर्थयते कार्यत्वे चेति भोक्तृभोग्यतत्करणाविचारे हिकरोति भोगक्रिया
 विभ्रान्तः तथेति कार्यत्वेन दृष्टिगते क्रममुत्पत्तिनिर्मुक्तमनसवर्णय
 ते कार्यं चेति आविर्भवदिति व्यज्यमानतया सत्कार्यवादमाह सूत्रमिति
 न परमाणा रूपम् अपितु विभागरहितेऽपि पलवान्तर्ककार्यवर्गापेक्ष
 याव्यायकरूपम् स्थूलताप्येतद्विपरीता मनस्य मात्रयदेव्या चष्टे विशेषर
 हितेति एतत्कारणादप्येवं समासात् सत्पतेव च द्वादः सादृश्यपलक्षणात्तप
 रं समासात् च दानां सवचदत्वमिति पुरस्तादित्योगिनिर्माणा तादिसूत्रे
 सेवेति क्रमः नियतिशक्तिमेव प्रमाणात् दर्शयति आगमतोपीति अनुमा
 तमत्र उर्वलमित्याह नन्वसहदिति तत्त्वागमान्तरभगणाक्रमप्रतिपादकम
 प्यत्र तस्तीति क्रतो निश्चयः तत्रायमेव क्रमो नियतेरिति पादकसम्यक्त्वा
 स्तीति क्रतानिश्चयः तत्रायमेव क्रमो नियतेरिति उरवगममेव अस्त्वेवं प्र
 कृतो तु न काचित्त्वानतेत्याह नचासिद्धेपीति संवेदनस्यानपह्नवनीयस्य
 यत्सेवेया तत्त्वे यच्च तत्सेवेया भाससेया जनवियोजनवद्विरत्नोवापाद
 नादिस्वातेऽपेक्षाश्च तत्सेवेयस्य प्रकाशमेतत्तु सूत्रं प्रत्युपदेशतया प्रमेय
 मिह प्रकृतम् तस्य तद्वानिः काचिदसिद्धेऽपि सत्तत्त्वाक्रमनियमादौ
 ति श्लेगतिः एतदुक्तं भवति सेविदः सर्वशक्तितामेव प्रपणक्तुं तावत् स
 र्वैतमप्यवति कितेयत्पादिति गंगागतमेकतकलागानेकोपयो
 गिपरयोगिनः यदाह कीटसंख्यापरिज्ञाने तस्य न पृथु ज्यते उल्ला

दि तदेवमित्यादिना सन्निवेशात्प्राप्य संप्रदाय अस्यास्य संग्रहोपकीर्तनं भूतानां
रविषयम् एतद्व्यतिरेकत्वात्वेति एकैकस्यासमाभूतदधीनहि गुणान्तरोपल
म्भोभूतान्तरसम्पर्कतश्चित्सन्निवेशात् इति भूतत्वात्तात्पर्यम् एकेकगुणवृ
द्धतापक्षोत्तरपरस्परसंपर्कस्तन्मात्राणाम् आकाशोत्तसन्निवेशापवस्थाना
पत्तिः संपर्काभावात् चेष्टाग्रहणत्रयव्याप्यः आदिपदाम्यति संप्रभूत
योपिनेजोत्तराणां तत्र योऽर्थः ताः यद्धेति आकाशसंग्रहाय पदान्तरम्
एतदेव स्फुटयति सन्निवेशविशेषादिति तत्रास्यास्य संपर्कस्य वकारः शब्दपरि
णामस्याभयवाक्यादादन्तरेण भावते वाचकशब्दस्य तादात्म्यविविचित्र
दयसिद्धिस्तु शब्दवृत्तमूलानेकवर्तिग्रामवीजभूतस्य यतोनेकवाचाप्यासव
तः सर्वोवकाशप्रदानक्षमत्वं तस्यैकः प्रकारः वाचकोवास्तु अवाचकोवास्तु तद्वद
द्विर्पि शब्दः सर्वोवकाशस्तुः स्यसहचरितारहितो न भूतनाभावादिति चा
तको यत्तत्परः प्रकारः तन्निवृत्त्यति तादात्म्येति यदेतद्विचित्रं प्रणीतिम्
यिथादीनो तावदवकाशदादन्तेन संभाव्यते कथं विद्वत्प्रमाना पितेनैवासा
भावः अपितु तत्सहचारिण आकाशस्यैव तर्थाः तत्तान्तरात् तन्निवृत्तिरपि यदि
गुणस्य संपर्कसहचारिणः प्रतिवातकृतस्तत्र आकाशप्रवेशस्य स्य संपर्कसहचरी
सहावृत्ति तस्यैवाकाशस्यैवावकाशदादन्तावृत्तिरन्तर्गता तासां पितृतात्
राणां मतितास्यैम् स्योत्पत्तिरागतिर्योसौ सन्निवेशात्तन्मासि रस्त्वभावस्तदा
काशमेव न तत्तन्मात्रम् एतत्सन्निवेशात्तत्कोटोभयं त्रैलोक्यं संप्राप्य तत्पि
यः अतएवेति यतः शब्दसन्निवेशशब्दतात्त्रावभिचारिणी ततो हेतोर्वाप्य का
शमेवैकदेशः सृष्ट्या तन्नेतावभिचारत एतदेवलोकप्रसिद्धा प्रमाणा यति
तथाचाहुरिति सर्वे एव हि लौकिकालौकिकखवाद्यैरावभिचारमिच्छन्ति
माशयेन नित्यमेवाविकृतत्वं मरुदम्बरयोनिवेति यथाकाशस्येतो नित्येवायु
त्यादिचिन्तयतमिह न पठितम् पदान्तरमाह अथैवेति अतएवेति यतः शब्दभा
ग आकाशपदपठितः सन्तान्तराणां यतस्ते वादयति तथाचेति यदि याकाशोमे
व गुणान्तरस्यार्थविवाहः युक्तिव्यतिरेक्यादिङ्गमेव तत्र शब्दस्यार्थोऽस्य संपर्कदेव
वायोर्जन्त एव सन्नेवाम् ततः पूर्वस्य महाभूतस्योत्पत्तिप्रतिकर्यकारणत्वेत्यादि
त्यादित्याशयः ननु किमर्थं शोवसंवादादयस्यामाहुः ३ चाने अस्य कस्येति दृष्टि
वीथारणायां दृष्टिर्वीमपि जलविलीनो भावयत्योतीजलमेव परंपरुत्तमिहः प्रति
पद्यते यावदाकाशो कलीनानि शून्येकतामाज्जि पूर्वमहाभूतानि भावयन्नाका
शो कलीनानि शून्येकतामाज्जि पूर्वमहाभूतानि भावयन्नाकाशो कलीनानि भावयन्नाका
नच विखंडं पूर्वतत्तत्र रासुत्तरत्रयोजनीयमिति योजनानुसृतिरूपितम्
येषामप्यवसायोक्तिरविद्याप्रसृतिः सुवोपायमिदं विधानमस्ति

तंशुरेति हि यागमेदीक्षायाजनेर्हर्षानुप्राप्तिरुक्तम् तत्र कारोकायस्य प्रविल
यो योजने च युक्त इति ॥ सर्वायं बहुतरागामानुस्मृतीतः पञ्चरित्यावत एता
मेव चतस्र्यथोलीभूतान्तरैरुदर्शयति एवंमेवेति एकशरणोत्तैव भूतानामित्ये
तत्संवादयति अतएवेति विषयवती प्रवृत्तिरुक्त्या स्थितिनिवेधनीति सूत्रभा
षाकारः पृथिव्यादिज्ञेयैः एकैकगोपादिगुणसेवेदनमेवमप्युपयत् श्रीमते
महादेवि पित्राभिनात्पशोतत्मात्रादिगुणोत्पन्नोत्तमरुदित्यादि प्रत्येनसभाव
तएकैकशरणत्वे पूर्वभूतान्तरवृत्तनयोगात्त्रिगुणात्वादिति रूपात्तम् ताम्ये
वेति वृत्तिर्याचेष्ट ताम्येवचेत्यादिना नतवस्तुत्तरमित्यन्तेन अप्रत्यक्षत्वादि
ति सौक्ष्म्यतेषो महभूतद्वारेणोपापलक्षणमन्यथा मायातत्त्वसेवैक्यव
तत्त्वमेवैकमिति वस्तुत्तम् नन्वेवेद्यतादयोपितत्त्वमप्युपयत्तयागपत्ताम् तेषा
ह प्रत्यक्षेति परत्वं प्रकृत्यन्ते सूक्ष्मता तन्मात्रान्येव हताधारात्ते एवं एवं संच
येन शृणापिकास्यानेन संवेदगीतत्वात् ततः परो विभवोदेहचुदादिः नात्र
वृहतादधिकमस्ति तेषामिति निर्धारणे नन्वेषो रूपादिषु चानामित्यन्ते
चनेन्द्रियतो चित्तानन्वुद्गीन्द्रियतो चित्तोपरिहरन्नुद्बोधोपायोगितयेत्य
तदेव स्फुटयति इन्द्रियाणामभ्यवसायात्ततया यतो विषयवोधा निष्पद्यते
ततो वुद्गीन्द्रियता नन्वतानि स्वालक्षणानां हेतुकारित्वसामान्यतत्त्वप्रमाणतः
शक्तिरूपत्वेनेचेति सचात्मना परोक्षाणि तत्त्वमभ्यवसायात्ततेषाम् स
त्यमसीभिः प्रकाशैरेवमेव किं तत्त्वविषयाकारैः परिणतानि सन्ति तु ह्यामन्
प्रविष्टानि तदाकारतो वुद्बोधपर्यन्ते तेन विषयाकारता परिणामेनाभ्यव
सायमयानि भवन्ति न तत्स्वालक्षणानां रूपाद्येव गम्यत्वं चेष्टो लोकया
त्रोपायोगी न तत्तत् न त्वचालोचने मेवेत्यिति सूत्रमिति तेन तस्मात्त्रयपदेशः
अत्राह आलोचनमात्रेणोति वुद्बुध्यवसायपर्यन्तमागच्छता तेन वुद्बोसमा
यमर्थ इति तत्प्रमात्रविश्रान्तिरुत्पत्तिसंन्यासाभवतीत्यतत्त्वचरुपदर्शतयोर
पिसंमतमित्याह अथवसायोहीति अथवापीति च परैरपि च युक्तमेतदुप
गतमिति वदत्सदर्शनस्य सर्वसंमततया द्वादिमानसाह इन्द्रियवृत्तेरित्यादि
नामायापदपवचालोचने हरे हरेण तः करणानीत्यादिका प्रक्रियान्त
विद्यापदेश इति दर्शयति यतश्चेति अतगम्यत इति अस्माभिरपिन तोगी।
क्रियेत इति यावत् सोऽन्त्यादि क्रम इति ज्ञाणोद्विद्यं स्पृशं यावत्परमसूक्ष्मे
अवगमिति एवं परमसूक्ष्मे वागिन्द्रियम् विषयाणां शब्दादीनां यथायोगे
स्वरूपे निर्वर्तयेति चटादिकरणवसरेत्यागो ग्रहणोद्वयमिति वदति पा।
युगाणि पादस्य अन्तर्वागिन्द्रियस्य तत्त्वज्ञो भविश्रान्तिरुपस्येति अस्मा
धारणा क्रियाणि सुकलशरीरव्यापी न केवले नियता पिष्टानस्यष्टस्र

एतिकातिकर्मैदियाणि तेनरुगापाणिारिपोर्भासादतत्तथादिसिहम्
 एषामितिनिर्वर्णोक्तचिदिमात्रः अपरेरितिप्रतिपन्नप्रतिसत्वेयः न
 साविधिवकरणोद्विहागणियेषाणिश्रित्युद्योतेतत्तावेदकरसमेव
 अन्तःकरणास्यापित्परस्परद्विहाविभावेनियतः क्रमः यथेवकात्।
 कलादीनां प्रसारभावोपगमो यतोऽत्रागत्यादेः प्रवृत्तिव्यगतावेद
 नंततः करणम् यतोवावेदनकरणेततोऽत्रागत्यादेः प्रसारदेशकालादिभे
 दनक्रमस्यविचित्रतात् ननुसर्वाणि करणानिमायाकृतभेदानुसारेणवह्निः।
 त्रियुक्तम् मायाप्रमात्रुपयोगादनंतरगतत्वेनवान्वितीदेवोयमाद्यप्रत्यक्ष
 वद्विहराणांविभागेचटपित्रुद्विकर्म त्रियुक्तोऽत्रमपिस्वरूपप्रसादत
 यति एषुचेतिसर्वप्रसिद्धेष्वर्थः प्रमात्रन्तरेणादिसमासपदम् मनसिप्राप्तः।
 केत्यायहेकारेतन्निष्ठतादिबुद्धौसर्वेषां दिवितयेयत्ताः करणानांहेतुत्वेन
 योन्मम् अन्वयतिविषयकसिप्रभृतयः तेह्यहेकारबुद्ध्याः कारणत्वंयत्तामेवाहुः
 नकरणत्वंयत्ताम् स्वदर्शनस्ययुक्ततामाह इहवदित्येतात्तम् अन्तःकरणमिन्न
 द्वित्रिविधायाजनायतविधेयव अन्वयाद्येकमेवतत्तमित्युक्तम् अतएवोक्तमगम
 मनेगर्वेत्तथाबुद्धिर्हेतुमेतत्तदात्मनः भू तयेभूतनायेननिमित्तंकरणधियेति ता
 नक्रियेति ज्ञातृशक्तिरेवमायाप्रमातरभिन्नतृपविषयत्वेनसत्तम् एवैकियाश
 क्तिभिन्नकार्यविषयत्वेनरजः सापेवभिन्नवस्तुविमोक्षमयीतमश्रुतिवद्वत्स्वा
 गृह्येपुभावेषूपेयज्ञानमिति सूत्रे अतस्तासांयोभेदालासोविभिन्नज्ञेयकार्यवि
 स्फारविषयः सापराप्रकृतिर्मूलकारणम् प्रधाने प्रपुसुतोपीयतेविश्वम्।
 छेयत्रचप्रतीतेमूलत्वे नन्विमादिनाविभागरूपतव्याचष्टेसर्वतत्तामादिभू।
 तातएवपराप्रकृतिर्यासाप्रधानतत्तमनितिसत्वेयः अविभागात्मतास्पष्टयति स
 कलभेदानभिन्नक्तिरविभागादृपतेति ननुसातत्त्वप्रसन्नप्रतिषेधसाधमिमा
 ह मूलकारणरूपवस्तुतीति तेनतद्वस्तुत्वमावभू ततदविभागात्मकत्वम् ए
 कत्वेव्याचष्टेएकत्वेचास्यास्सर्वत्र अतएवसकलभेदानांविभागः सा ततअक
 यमसावन्त्यादृपाभवेत् एकयेवममलभेदप्राप्तीकारात् ननुप्रधानेसत्ताय।
 विभागरूपंस्मादीनांचभावताशक्तित्वेनसहिष्णुते भेदस्थितेःशक्तिमतश्चि।
 सूत्रार्थनिर्णयेयतेनलिप्रभृतयस्तत्रशक्तित्वेनयपदेशोऽवर्ति तत्तास्मान्त
 भेदशीट्पिचोदप्रतिसमापते सत्तत्रज्ञातृमोदृपतेपीतिभेदस्थितमिप्रायेणा
 स्माभिःशक्तितानिषिद्धानतुवास्तवेनबुद्धेन यद्वदतेपत्यज्ञानेकियाचयामा
 यादतीयेत्यादितस्मादर्थमायाशक्तिव्यपदेशोयुक्तएवपातेजलादौदृश्य
 नशाक्तोरेकत्वात्तेवेतिहिसूत्रम् प्रधानशक्तिः पुरुषस्यादिचभाष्यम् एक
 त्वेप्रकारान्तरमाह परमेश्वरेत्यादिनेनमूलपृक्तवादावोमीकृतएवैह ३३।

[illegible]

धितेतेदेवयस्योऽहम्पुनरुतप्रमेयतयाप्रमेयान्तर्भवतिदद्याद्योतयामासिपु
 तातदभितोपादनहोषास्वापासकवर्गस्यतद्व्यावर्तनेनतदवस्थाप्यानसमापन्नम्।
 स्वाभिमुख्यसंपादनेनतत्रभगवान्यस्यपिपुवैष्वक्तांभजमानःसज्जुह्वेतापिपु तत
 एवतांसायापदेपिप्राणायानात्मकधर्माधर्मस्यैवन्दितनिष्ठास्तकस्तकादि
 विभागविरहिततद्विभागविवेचनभूतमभ्यस्यन्तीत्यप्रमादभाषिकस्वयम्
 संप्रणीडसीलिततृतीयतेजःमित्रस्यतुप्रमेयस्यप्रसंगेसंपादनेपिष्ठाताव्रजा प्रस्
 तेततस्मिन्सन्नातप्रवहणालक्षणेप्रसंगेपिष्ठाताविष्णुःअतएवेतौप्रमेयमेवदमिति
 प्रकाशात्मनाप्रयानीकृर्वाणौ अहमिति प्रमादतासप्रसृष्टेयसुक्त्वौगौततृतीयन
 यनयोमौनौ देवतेवदेवतम् अयिष्ठातहंपदेवतमपिदेवतमितिस्वार्थः तसद्वता
 यति विशेषश्चरस्येतादिना विशेषश्चरस्यव्रजादिहोपेपिष्ठातेनैवस्वहोपेगानात्मिकयस
 न्नीलनि आहउडिशान्वेन नञ्जुह्वेत्स्विनात्रूपतयातदाधारत्वेतस्थितेयदे
 च्यर्थकहताक्षणांस्वातन्त्र्यक्रियाशक्तिपर्यन्तज्ञानेतेषोऽहम् तर्हिद्विज्ञानस्या
 ह स्वेति यएवोमिभूतेगुणाकादिष्वयमेवतदेष्ट्यंज्ञानरूपमितिभेदः श्रूयतेपुर्वष्ट।
 कात्मतात्पर्यसूक्ष्मदेहपदेवेतिवृत्तिव्याचक्षणांमात्रपदेमोत्रेयाकरोति यद्यपीत्यादि।
 नाभूतीत्याकारेणा कालविशेषात्तद्विषयविव्रियेतेनपाविसिप्यभाजायवच्छेदस्तद
 हितः सामान्यकालयोत्पन्नस्याप्यस्येवयदिवाभूत्तिद्वानयःकालभेदेनियतःका
 लः पुर्वष्टकस्यदेहतास्येवमहाभूतेःसमन्वयादिति तदपीकृतवचनीयमिति
 मोहवापोहनायशोकोद्भावनायैदेहग्रहणामुपादानाहताभिधानायात्मनस्तत्त्वप्र
 हणाम तस्मालदेहस्याप्युपचरितेषुत्वमसीत्याह ननुश्रूयंतमोशानात्मकमितिप्र
 धानतत्त्वमेवतत्त्वमितेताभाषान्तरेण आत्राह सत्तादीतिप्रधानेनर्भवतितत्तदेव
 तदितियावत् तथाप्रतीतेरिति अहमितिप्रमादतात्पर्योपेगपतदेवपरिहृतयति।
 आपोकाभपनयत्ययापिचेत्यादिना एवमितिप्रकृतमकैयदत्ततत्साहेतोःयद्यपि
 तत्पत्वेत्सत्ताहृत्तद्विषयोरुपापितमातापितृजनस्यस्यपुंस्तत्ततेतिसंख्येयःत
 दभेदेनैवेतिपुर्वष्टकामेदेनपुर्वष्टवैष्ट्यावेधोनस्तुगोत्ररस्यतथाभावस्तत्कम् ननु
 पादिसयत्तेपुर्वष्टकेप्यत्वेवेत्याशङ्काह प्रमेयानवभासाञ्चेतिनहितत्रयैष्ट्यादि
 प्रतिभासेत तत्संकोचापहितेहितेदेवनेमेव तत्प्रमादभावेननिर्भाति नतत्तत्प्रमेयभू
 तौष्ट्यादिशरीरतत्तदेवप्रमात्रीक्रियमाणोगोरोहमितिप्रतीतेः ननुपुर्वष्टकश्रूययो
 पिसर्वज्ञान्यत्वभासमानतयाप्रमेयत्वमस्तिवेतिपुनरपिकथ्येतयोःप्रमादमात्रे
 त्याशङ्कापक्षान्तरेणोपकृते अथवेतिनयोरस्त प्रमेयताभावात्त्यस्यपीयते चय
 दिवास्तुशरीरेणासंपर्कभोगसंपादकत्वायोगात् अतएवेति यतोत्यत्रप्रमीयतेताभ्यां
 ततःप्रमेयश्चेतिनसपर्वहस्वातेआत्राभागीत्यमिहितमसकृत अयश्चेति स्वेष्ट्या
 त्याच आतावत्तेजोयोजानात्सामायाकृतएवमलविशेषःयद्व्यपे मायाप्राप्तैवतत्र

३-
स. प्र.
जा. टी.
३८७

यमितितस्यातिस्फुटतोसंवेदनमोर्ज्वलुहोतसोपामदेचयति मित्राभासयोगे
हरतिमगवान्दुः अपिष्टात्तामेवस्पृष्टयति तस्येमादिना अवेचति सर्वसंसारान्ते
प्रमादमात्रसंवेतिभगवत्कदः ननुसमस्तवयवयवेहृत्तदेवपरमपदमिति।
कावत्त्वयावयवदृष्टा सुप्रज्ञातिरिक्तास्यादित्यत्राह तवेचतितीरोपिवेद्यानो
वेदकतत्रसुवोतीर्णसर्वमयसर्वचरतादिधर्मभाजनस्याद्यापिवेद्यवश्वत्वादे
समुपहितसेवित्सेकोचयोगात्परमाथप्रकाशोनास्तीतिनत्यकाशाययास्तु।
यदप्यायायुक्तमेवेलक्षणापसु तन्भावतापुष्टकभावेभूतस्यभावयितभौव
ज्ञवन्त श्रुत्येवभावेकोसोभेदभावताप्रधानोभावयितायोभवेत्तद्विज्ञापयेत्तया
वतभाष्यमेवेति अवेचति श्रुत्येवति समकालमेव यदाधिरावरस्यसंवेदनदि
शोभयमपिवाग्रहणाच्छरीरवृत्ताद्यपिवाच्यतिरिक्तंभावयति तदातन्मथ्यान्प्रविष्ट
भावनीयस्यान्तगुणेक्षयायस्युत्पत्तिरित्युक्तंतेदेवप्रमादतामेति तच्चानवस्था
संवित्तत्वावेष्टेनेवयद्यप्यर्थस्थितिरपित्वात्मवलस्पृष्टादितिचनीयाप्रमादतो
क्तमात्र तदाह समर्थितमिति एवेहृत्वायंवावयवेष्वयच्छेजामोत्यादितापसु
त्रेयएवमर्थः प्रसारणदुःसंश्रमपदेनवृत्तौविवृत्यतिसेगतिः सामस्येनदेवताहृये
वाव्यायविभोगेनस्फुटयति जागरंचेत्यादिनाहृदयाज्ञातत्वदेवकमलासनः प
लायतीतिवाच्ये नकेवलेतवेवप्रथमत्तरोभावावभासोस्तीत्येतावत् अपितस्म
त्पवस्थामपिसमावस्थामपिप्रतिपद्यतेत्येवमेतन्मवर्ततेतज्जीवाः पालकञ्च
ते भगवाविस्मृम्यमावेवयोत्तकावर्ततेतोलासपदेपरमेष्ठिनस्यप्रमाद
पर्यन्तप्रमादवर्गक एवभूमेवर्तमानः हृदयेहिप्रथमपश्यन्ती। प्रसारान्मिभ्रा
ष्टपत्वेनप्राथमिकत्पिकीस्थितिः यथेष्टाभ्यर्थितोपाताजाग्रतोर्थातिरिस्थि।
ता रुद्रवस्थातुसमस्तवादेयंसेसारवृत्ताहृतपरवाक्तानप्रवेष्टोपारम्भवि
तात्त्विकसर्वोपसंहारात्कसुप्रलक्षणेयिकावदेष्टोपिनिवृत्तितर्ह्यपदगामित्वा
देव लभ्यतइतितात्त्विकित्तिनोक्तंविदुर्निहता ततएवप्रज्ञाहृदयोविस्मृकैवोरुद्रता
लरीश्वरभूमयः सदाशिवोर्ध्वस्तरंभोनाश्रितात्मकशक्ति सोपातोपरिषदः कारमा
षट्कविग्रहः परमेष्ठरतिहृदयादिस्वरूपाभियानेनसूचिताग्रातानिकोर्ध्वःप्रविभ
ज्यात्मतात्मानेष्टुभावावस्थविधाय सर्वेश्वरः सर्वमयःसमेभोक्ताप्रवर्ततइत्याश
येनाशोक्ते यथपीति यदेतियतः तदेतिततः यदिकायदासेस्कारवतः समस्तदास्थि
तिवृत्तात्तात्रेष्टातस्वमेजागृतेवसा तथास्वमेयभीष्टार्थात्प्रापयामितिक
मादितिनीत्याइति यदातदाभासकम् अभिनवेतावदर्थवभासनेत्यपिक्तमका
रादिभिर्हृत्कृत्मादीनामवभासनेस्फुरसेवतात्मासात्युतस्तस्येवदर्शनमित्येव
भूतविशेषातेप्राजागोयास्थिष्टपता नवेवस्वमेयस्तिरितिपदानोरापरि
हरति यदिवेति अभेदबुद्धेः सर्वव्यमेकैविग्रहस्याः भेदबुद्धेर्वाश्वेष्टवेलक्षणा

प्रतीतिरास्यदम् सर्वप्रमात्रन्तेकोनासावभातः तथाष्टपतेतिस्थिष्टपता नष्टवस्थाया
इतिवैवासाव्येयः बुद्धिगुणाएवेति एवकारेणानुसंधेयवीर्यप्रापितयोतीति रुद्रमद्वारक
स्यात्पुष्टमेवयत्तनेवस्थातएव बुद्धिगुणाम्येवयत्तानाम्योयोगातिदृष्टयति तदे
तत्सुदेनागामिकेनाभिजातेनदृष्टयति अतएवेति प्रवेचविगतनेयरीपानमेव
यत्ततः किलबुद्धिगुणस्येवयत्तप्रत्यक्षमयस्तएवयत्तानन्तत्यन्तमभावस्त
स्मिन्निति तदातस्मिन्महाव्योम्निरितिचेष्टामयमेमहाव्योमयेकचततासमापय
भावेपिअवप्रवेष्टिअन्वप्रवेशमात्रमस्तीतिदतीयेतनेष्टोरातमहातेजःप्रवाधा
हेददहनात्तनायोगः ॥ १५३ ॥ अथेवमादतामात्रस्यविभांतिरूपयत्ता
लादितत्तात्त्विकयोगावर्णेपरास्यइतिस्त्रेष्टानिदृष्टयति एवप्रमातेति मायया।
विमोहितोऽतएवकर्मणिवेधकत्वेनाभिमन्यमानः एवृत्तिकालकालादिवेष्टि
तःश्रुत्युपष्टकमेजचितसंविन्नभावः संसारप्राणीलः विद्ययातुसंष्टपकापान
शास्त्राप्रमभिज्ञापितमेवयत्तविशुद्धसातेअयस्याःतएवचिद्यस्यनानि विज्ञ।
अचिहृत्तात्त्विकप्रवेशाशोकाप्युत्पा सपनर्जन्मबेयविहरात्तस्यपिदेहेसक्तः यतितेस्मि
शिवएवकोसक्तः भूतएवगतात्सक्तशिवइतिव्यवहारग्रामेष्टितुत्रार्थःते
सोक्षिण्याह इयनीमिति ततश्चि अन्वष्टोहिमंविष्टपत्वेतस्यप्रत्युतशक्तिर्माया न
तुतदधीतोसोयेतनस्यास्यस्यचेतेतिभाःवः वक्ष्यतइति देवादीनोचेत्यपक्रम।
तत्रापिकर्ममेवेकमिति सूत्रेसपवचेति यथेवबंयुक्तस्येवसक्तत्वमुचितमि।
नियावत् आदिग्रहणाज्ञानचर्याभक्तादयः यथोक्तेस्त्रीसर्ववीरमते कदाचिज्ञ
क्तियोगोक्तकर्मणादीक्षयापिवासेसारिणानुग्रहातिरिति श्रीमतेगेपिमोक्षो
वायचतुष्टयात् तत्तात्त्विकप्रत्युतहेयमागमेष्टकम् तेत्वात्मोपासकाःपुंवेन
गच्छन्तिपरंपदमिति शक्तिशिवतात्त्विकायाउपदेयतेनोक्तत्वादितिशोकिवाह
आत्मनश्चिष्टीसमासोयवृत्तावित्यर्थः ऐश्वर्यशद्वृत्तितोत्रः तन्विहृतनेकप
मनेनविदुतेभवतोत्पाशोक्ताह चिन्मात्रेणादिसदेतिबेयापेक्षाचसक्ततेत्वाह
तेशः ॥ १५४ ॥ अथेवप्रमात्रगमिकेसंज्ञाभेदेनिर्वचनोनिवृत्तय।
ति स्वांगरूपेष्टिति चोसोसक्तउक्तःसभावात्संगवत्प्रमिसीतेरिति तेषास्वामी
परमार्थरूपापणाच्चपालयिता तदयमीश्वरष्टपता समाविष्टतीश्वरवेदवपति
रुक्तःप्राप्तेयदातमायाशक्तपाकृतेभेदोक्तान्मिमीते ततएवक्तेषोरविद्यादिभिः
कर्मभिःसुभाष्येभेरादिपदाहासताभिःकर्मविपाकहेष्टेभोरोक्तकंचकप्रपे
चितेःकल्पोपहस्तिनेकरसुत्वातेष्टोक्तोनेवपाशोःपाशितन्तात्त्विकरुक्तः तदे
तिशिवतायाप्राप्तमोपहारीययत्ततिचेतनास्तिव्यतिरिक्तमित्यर्थः तन्माया।
तोभेदवितिसोत्रेनष्टवृत्तावन्पेदेवत्तत्तंप्रेस्वावस्थायामितिसेवमेवेत्यसक्तमि
तिदर्शयति तदाचेत्यादिना एतत्तावत्स्येवेवेत्यनेन अथकिमतयाभितिनिवृ

व नवास्मान्मतिरेप्रकाशने तत्किमपेक्षयानेभिर्ज्ञानमित्युक्तावाह मेवैवम् ॥
यपेक्षयेति तेहिनात्त्वतोऽन्योन्यतोऽप्यहकवर्गाद्यभेदेन एवमिति ययप्यस्यदक्षि
मात्प्राग् अपि ते आगमप्रागपि कतया भेदेन स्फुरति तथापि साक्षात्कारमूल
त्वे सति आगमावभातस्य बहिःसर्वस्य आगमाभासनिवृत्ता अन्वयात् सत्तेति
कल्पाभासवदसाधारणातेन वा हात्त्वमित्याशयेन मंत्रेश्वरायपेक्षयेत्युक्तम् त
देवाह तदागमसिद्धयति एवे सति आगमसिद्धास्तेभवन्ति जात्यप्येति यावत्
१५८ ॥ ॥ तत्तत्तादेतोरस्तु विज्ञानाकालानापरमेश्वराद्देवान्यतत्त्वकथम्
वोधात्मत्वेन सत्त्वभेदस्याभावात् देशकालभेदस्य च बोधस्य भावे प्रत्यभेदकत्वा
त् न तत्त्वयोनेति बहुत्वेनेषां निर्देशातिव्यतिरेकसत्त्वम् बोधादीति बोधश्च
पतानित्यत्वे विभक्तमित्यादिलक्षणोपपत्त्येव न भिन्ने तथापीत्येव ह्यतस्तथा
भिद्यते नित्यव्यापकबोधमात्ररूपो ह्यहंभेदेन निर्भासेति तत्तत्त्वोद्युक्तपदान्यायं
भेदोपदेशेभ्योऽप्यहंकारेभ्यश्च ते च शास्त्रे विज्ञानमात्रे कर्तृताश्रये साधीयभेदो
वभासमन्वयेषां स्वभावस्यैवे विज्ञानाकलाश्रयता नववाच्ये एदीश्वरेकाबोधमा
त्रान्यपि भेदवन्तिकरोति तर्हि बोधस्यैव प्रमादत्वम् भिन्ने च यद्विद्वेगसंवेदनिवृत्त्या
ताम् किं नृत्यादिदेहानाकालप्रमात्रकारकत्वेनेति यत्तत्त्वमसुखदवभासमा
नमतपह्वनीयमिति अवभाति च लक्षणैर्ह्यपि तदेव सत्त्वितो हं सर्वो मीर्णो हमिति
देहप्राणादः प्रमादभावसिद्धिस्तत्रार्थमवतारयति अचिन्त्यत्वादिना भेदश्च कथं बो
धादिनृपता साचेत्कथं भेदसि भेदपरस्परबोधादिलक्षणोपपत्त्येव न योगोनेव का
र्यः आदिपेदेन सौत्रेण नित्यत्वव्यापित्वादेः संग्रह इति व्याख्यास्येति उपयोगि
निनिवृत्त्यति बोधात्मतामित्यादि नन्विति तथा निर्माणादिकथं नित्यतादिभवेत्
अन्योन्याभेदाभासमात्रमेव निर्माणात् तत्र अधिकतत्त्वपद्विनीलायाभासतात्पर्येन
नीलादेरिवानित्यता भवेत् प्रकृत उपयोजयति बोधस्येति चकारेण प्रयोजसमुच्चि
त्त्वत्रयसिद्धतामस्पर्शस्याप्येष्टस्यं हि संविदः पूर्णावृणमिति तदनाभासोऽद्वि
वतदाह न त्वद्वयसिद्धतास्येदं शयति तेऽति चोद्देशेनातिषिद्धेति अहंकारवृत्तिनेन
तदभ्युपगमात् असेति प्रकृतस्य उक्तमिति तेः सौख्ये रिति संबंधः ननु सत्त्ववृ
त्तिगतेऽप्येवियेष्टानामप्यस्ति इति विशेषः कृतः आह तेषामिति किंचित्सत्तेज
तामिति परापररूपस्यातं आशानुगृहीतापरत्वात् तत्र युक्तानामिति यावत् अतः
तावेकांतोत्पत्तीपरपरीलोचनेन तत्र युक्तिरपि विशेषलाभसिद्धतात्पर्यम् न न तज्जाती
यत्वेन त्वेप्रापयेदेनोपदेनोपमानताकथमस्योत्पत्तीशोकाह लोके प्रसिद्धे रिति मा
यीयलोकोत्पत्तीपरमेश्वरासनं यतोऽपूर्वलोकास्तत्र हि सम्यगागमिने संवेदने य
तोऽपूर्वलोकास्तत्र हि सम्यगागमिने संवेदने परापरसिद्धिलाभः असम्यगागमि
तात्पर्येवेचिन्नतत्त्वकथं चिदपि पश्चात्तत्कना तत्तत्त्वमित्युक्तावाह पितोमायी

यप्रसिद्धेननुत्पादनीयमितिप्रसिद्धत्वाद्वाह्यानीकरोतातजातीयस्यापि यथायं।
गोमदीयदन्तप्रायपवेतिशास्त्रमिहपारमेस्वरमेव इदानीतजातीयतोतिवा
रयन्तादृश्यमेवस्फुटयति सोमेवेति अमी जितिविज्ञानकेवलवैसायीया
धोतरणमात्रदेवपरयोजनिकाश्रुत्यदीक्षाविशेषाहोतायुक्तकालव्ययक
वलपुरुषस्वरूपभावतावलात्तदन्ताधाराणाध्यातसमाधिवलाचलम्यत
ति तन्नामश्रमागतविशेषपवततएवोक्तम् येयजामिलंघेज्ञानात्ततेवेति
योजितः सिद्धिमात्रं त्रसामर्थ्यादित्यादि ततः सोमेः पुरुषेयत्तादृश्ये
तदात्यन्तिकेनजीतीयतापर्यन्तेनभवतीतिप्रायिकेसादृश्येयुक्तम् ॥१५॥
एवेत्यातेजसाविबोधस्यसुभारगविज्ञानाकलेहकत्वातेजसाप्यवोधनेत्यस्य
विषयमाह श्रुत्याद्यवोधरूपेति सूत्रेणापनदवतारयतिमेतत्किञ्चैवमित्यादिना
एकइतिपराशिरादनामिति यावत् बोधात्मत्वादिति बोधस्यगोचरमहविमर्शः।
आत्मासारभूतः ततः तज्जरोपितेस्वभाविनोपारोपोजातएव एतदेवचयुक्तमित्य
श्रुत्ययहेतुमाह यतिरिक्तेति यतिरिक्तोवोधाहोयावदहविमर्शस्यविषयस्ता
वत्स्वयमप्रकाशमानः कथमहमिति विस्मरणेत्वं स्वप्रकाशविमर्शसमभूतः
स्वप्रकाशतयापारोपितयामवित्यमेव एतत्परिहरति तथापीति स्वप्रकाशता
काममारोपितावस्तव्येव नामेप्रतिस्तेवेव नामेप्रतिस्तेवेव तथापिह्यहस्तितस
भावेववर्ततेसा यप्रकाशत्वस्येदमितिबेद्यतादृशस्यातावदस्याततोतदाह बोध
तातिरस्तरोतिबोधतयतस्तिरस्कृता ननपदेवज्ञातुक्तसोत्रमवोधपदव्याख्या
तमग्रहणात्तद्वृत्त्यातेजद्वारापारोप्यमाणस्तेदेवयतिरिक्तत्वस्यविक्रित्वात्
द्वारासमंज्ञेकरोतीत्येवदृश्यपारतंत्र्यस्यचपरानुग्रहदेवंकरोमीत्येवेलक्षणा।
स्यत्वातेजविरुहस्यानवभासात् तज्ज्ञानावतरणमपत्रयेदित्यत्रतएवभूतोवभा।
सुदृश्याप्यमातोपिनोनिष्ठति ततोहमित्येयोयास्वप्रकाशतासाविरुहप्रका।
प्रपत्तात्कवेद्यतापहस्तितस्वरूपारण्यवोयेतोक्ता यावद्विच्छिन्नतासंतेजताच तेजै।
वोयेसातद्विरुहविक्रित्वपरतेजतावभासनेनान्यकहृतातिरिक्तताक्ताश्रुत्या
देः प्रलयाकलाद्यव्याख्यानवलादेवतेजामित्यादित्ज्ञार्थाव्याख्यानाहस्याभाये
ताह प्रलयेत्यादिसंगीत्यापकः संस्कारः सर्गसंस्कारः वक्ष्यमाणान्यायेनतिसेव।
द्यमपेवचेत्यत्रयवस्थितविकल्पत्रायम तथाहिकेचनश्रुत्याद्येषासंज्ञितस
विमयाअपेवसुषुप्तापदभाजः श्रुत्येव्यादिभागावरुहचिन्मयाः सुवादिशे
षसामान्यवेद्योगात्तेदेयसुषुप्तापदद्वयः स्थूलकार्यकारावियोगात्मकेतु
प्रलयाकललक्षणाभेदमेकमेवेति ॥ १६ ॥ एवंस्वातेजस्याप्यवोधनेत्यत
दंशविषयाभिधानप्रसंगात्कामेसलस्यापि विषयैर्दक्षितः मायामलस्यापिपा
निकः अयुताणवकामेदयाभावपिमायात्वमलस्येकवलोप्तिविषयइतिनिर्णयः

६-
च. प्र.
जा. टी.
२५१

तेसूत्रेण बोधानामपीति चे चिन्ता उमेयत्ततया ह मिति च मन्त्रावलेपपत्ति
ततएवाप्रतिहतज्ञानक्रियास्ततएवावमलवियोगिणः कर्मसेवाप्रविकला
श्रुतेसरोतीतीनात्रेयतिरिक्तवैशकार्यचयणनोहेतदर्शनोपीकतेचरत।
त्यासायावमलपुत्ताविद्या मेवेष्टरादय इतिहृत्वाथः तमवतारयति स्वातेये
त्यादिनाकर्तजायाभेदेवेचिप्रमत्तमकर्तत्वाहेलचापम प्रकारान्तरमितिप्र।
लयाकलगतत्वेनविकल्पतमुक्तः प्रकारः ततोयोन्यस्तमाहेत्यर्थः प्रलयाक
लात्सकलाचनियत्तादीत्यनेनोक्ताकर्तत्वादिनाविज्ञानाकलाहेदुक्तः बोधा
योगेनविद्यास्पृष्टः कर्ततयाचेश्वरता इतिविद्येश्वरत्वेपिउत्पत्तिवाक्येदर्शित
सूत्रेनेतिमायाव्यमलेन यतोवेयादष्टयमृतरूपता सराशिवेश्वरोचितानिरो
हिताष्टयमावेनेवावभासितातन्मर्थः पूर्णतात्रपरावतापिपूर्ववदितिहृत्ति।
याचेष्ट ईश्वरचेति चकाराङ्गरावतोपि अतःतिविद्येतिहृत्तिपूर्णादिनाप्रतिके
नाऽपिप्राष्टयभित्तकमतोदशीयत्रसंभवेमघातावदावृत्तेतन्मयायबलायाते
भवेदपीत्येतेद्योतयति ॥ १५१ ॥ अथमलात्रयस्ययोगयुतेविषयेवक्तो
सूत्रे देवादीनोवेतिसेवेयासूत्रार्थः सष्टः विततस्तुदीकायामेवोक्तः संसारका
रामिति सामग्रीरूपतयात्रीणपिमतातिसेसामहेतवः अन्वयान्तिरेकवशेन
तन्मयात्ताकर्मस्येत्यर्थः विवित्रकार्यकरणा इतिदेहेद्रियरूपाकिवेविआदेव
चतुर्दशविधोभूतसर्गः चतुर्दशेतिस्पष्टयति तेनेतिविधिमितियोजयति एवा।
मिति चतुर्दशानामपिस्वायत्वेवाचेष्टविद्येश्वरत्वादिनाकर्ममलस्याभावसंत्पव
देतोसंसारसोपातपदवंधः अतएवकर्ममलस्पतिराकरणमवसोखयोगपरा
णभारतक्रयत्तादोयलेनोपदिष्टते अतिरेकेतिकासोमलस्याभोवतिरिक्तत्वा
दनामिप्रानट्टः नापिस्वकार्येनोयमिचयप्रयोजकीकृत्यकरोतितत्कार्यस्या।
पिदर्शनात् अयवेतिसपवार्थोभेस्यन्तरेणोक्तः स्रवतोक्तोकिमले आहकर्म।
ति तेनेवेकेनसंसारोत्तेनप्रयोजकेनप्रयुक्तेतेमलेनभवतः संसारोतीतीनापि
विज्ञानाकलमेवेष्टरादिलक्षणप्रयुक्तत्वेनयोरितिदीक्षादिनेति पूर्वकृत
कर्मवल्याः शोधणामपरापिरोहणविरोहणविरोधिकर्मप्रशमनमपरभवति
तदीक्षासमेकिचिदितिहृत्तिश्रीललितायाम् श्रीमहर्षिभिरपुक्तम कृतमपि
फलायनस्यादीक्षोपष्टविरोमवीजमिवबलवद्विशेषणास्वायतिकवजाते वि।
होयेकमृति तथा अथाहृतस्यभगवन्तित्यादिवशीकराणादिवाययामेवाऽऽवेते
नचतत्रागदेसविदानरूपतायः पसारणो तेनविनापिरोगविरुद्धसंबधजन्वा
त्रयागगजानाचवाक्छन्दतापिमंत्रावेयप्रक्षिरपमायते ततोदोषाः स्ववीज
मन्तादीक्षितेयनिवारितामत्यवाधकम् एवेचिमितिभिरैकदिकभेदेके
नचत्रिकभेदेनसमप्रसारविकल्पः तेषामपिविकल्पसमप्रयोगीगितादि।

नाश्रमेत्वेभेदइतिस्त्वितम् ॥ ६१ ॥ मूलत्रययोगपुल्लितमवितान्मक
सकलावस्थाया एवोद्भवतिरोभावभेदेनेपेप्रकटयितुमुत्तेतोतावदाहसूत्रे
ण कालोदलितमेतचेति देवादीनोयत्कर्ततोप्राथायानमलापहस्तितवायु
पतयासातेआत्मकेचित्तसत्तेकलाप्राप्ताभगवतउल्लितमेलेनमकृतमपिसम
ज्ञतवलेकतेमृत्पादेदेहान्तस्यासंश्रितप्रधानत्वेनस्थितयस्मान्मितम् इदन्तो
पतितदेहादिप्रमथनिमथत्वेनप्रमेयेचसेकचित्तेचयोगोरोयः सखीयः पिपासि
तोयः सर्वाकारमृत्युः मोहमितिहीदनेवेयमरुताविशेषणीभावेनभावितामृ
इति इयंसाजाश्रदादित्रयमयीसंसारदेशातिसूत्रार्थः अस्यावतारामाहसेमरिण
एवेति सकलस्यआत्मानात्मनोः अहमिदेभागायोरुपक्रमेतेइति अनात्मप्राधा।
न्यतावदाहेतियावत प्रमेयानवतरतिसमाहितमनसः जडस्येतिलौकिकस्य
यदिदेवितेशेषिकात्मकल्पम् तेहिगुणभूतान्ममृत्पात्वागादीन्समेवेतात्रित्य
व्यापकत्वभावस्यात्मनः इच्छन्ति निर्मेयस्यापिभिन्नत्वेप्रकरणादप्राष्टयमपि
मन्त्रवाम् शिष्टमत्रस्पष्टम् ॥ १५३ ॥ एवमुद्भवमज्ञानमृततासाहसूत्रे।
णमयात्वमिति यदापुनःकर्ततायाम्स्वत्वेतज्जान्तीयकपवचमृत्पादेमैयतोषा
रुगुणीभावस्तत्राचविहृयेगुणीभूतेसातेअस्याप्येयतेतियेमलयापायेभूतसा
एहस्तनाहोयस्यापिचिदात्मनश्चिरपतायोप्रधानत्वभावस्यस्वत्वेतदेतज्जान।
हृपमलप्रतिहृदितयासमावेशलक्षणासत्यसृष्टेसम्यगासमन्तात् प्रवेशल
क्षणाज्ञानेयत्ताभेतज्जानीयदभ्यासेनचदेहप्राणादावनतासेविहृमीत्तकविमव
समासादनायोगीभवति एतज्जमेवति यदरेभावः सातेअदिशेषव्यापितनित्य
त्वादिरामशवलसूत्रादेः प्रमेयीकृतनित्यत्वादिरामशवलसूत्रादेः प्रमे।
यीकताडनज्जोवोस तदात्रयातीतता तदापिचमृत्पादिसंस्तारोपतीत्यवति
रेकतयातीतममेवेयदाहपराष्टनित्यत्वापित्वादियमकेचयचनात्मनाहे
भावमिहरेसेनमृत्पादिदेहधात्वत्तेविष्यतेयेनप्रमयत्वात्अवतश्चतदात्रये
दणा यदापिचिहोसोप्राणदेहादिधातुः संविद्रेसनाभितिविद्योत्पत्तेकनक।
धातुरिवजीगीः क्रियते येनसुडतरसुडवाभातिकेवलैतत्तेस्कारस्तदापितया
तीतदणसमभयतिसेयह्यपिदणसमावेशः यत्ताभायाव्युपदिष्टते यज्ञीतम्
मयावेष्टमनोयश्चपुष्पमायावेशाधितेचित्तमिति तमेवचपुल्लवभूताः परमे
श्वरकृतिप्रणामयानपुजादयः तेषांरिप्रहीभावः स्वात्मगुणीकराणपरमेस
रूपप्रधानतागानेतसम अभासिष्यसमथस्मत्ताकमेपरसोभवत्पादि देहप
तेनेकचनेवशिबतेति तदासमावेशादिववहारोक्तकश्चिदितिसूत्रस्पष्टार्थः त।
मवतारयति तमेवेतिसूत्रेष्टयोः सासंकरोतिपूर्वसूत्रेणादिना पूर्वसूत्रावक्त
त्वमक्तं तेदवेदेहान्स्वत्तेकेवलतस्यपर्येगतातोक्त अत्रतुप्रतिपक्षभूताप्रधानता

[illegible]

ततेनेनैव कर्तृताद्वेदादेशकाल्पयार्थकारावच्छिन्नबोधस्वभावत्वमती
ति तल्लक्षणीयमिदं निवेष्टयते अभिनिवेश्यते अभिनिवेशपूर्वकप्राप्ति
तइति द्विकर्मकं वा तथाभिनिवेशमानेविश्यात्मकत्वेनोपायस्यतस्तद
पिस्वीकरोति तदाप्येति आत्मसंस्कारनिवृत्तौ बोधेष्वपेक्षकभावो युक्तः
ति यावत् विशेषदर्शने धितिपाकादंतप्राधानेन विशेषः शक्तिनक्षाना
त्मनोदर्शने साक्षात्कथेनीयते येषु ज्ञानालास इति अज्ञानविगमादहयवाय
प्रसरणादलास इति ज्ञानमिति विवृतम् तथेति एतदप्यसमाप्यति पयन्तरा
पितृयातीतता तत्रैवोक्तावतिरेकात् शून्यादेव स्थापने बोधस्य तयातीत
ता तत्रैवोक्तावच्छिन्नता निष्कलतास्य चैतन्यमिति सामान्यदर्शनेषु सर्वाती
तौ कतद्वपदेकधृदर्थेति सूचयति ननु सूत्रे पूर्ववेहं च कर्तृताया एव गुणः
प्रधानभावोक्तमारथो तदाप्येति बोधस्य चेति सूत्रांशः कथं स कर्तृत्वमय
तामापन्नयेति च वृत्तावुचितयोर्बोधस्य तांमिति किमेतदित्याशंका कमे
व प्रमेयेनेतत्समाधानेनेहोपाधुनः परात्प्रत्यहेतु करोति यद्वक्तव्यमेव अतः
एव हेतोः सूत्रे अदभक्तं तदेवेत्येति विवृतमिति सूच्यते ॥ १५५ ॥ नन्वेवेत्युक्त्यर्थ
दशातदतीता वस्तु प्रमाणसुखसुममजा प्रहृष्टा आगमेषु बोधावरोहणाकस
तारतम्येन दर्शिताः तामोक्षेण वाच्यमिति हृदि गृहीत्वा तयावरोहानन्तरभाविनः
स्वप्नस्य भोक्तृत्वात् तत्रैति एव ज्ञेयं न प्रथमसुषुप्तस्य तावती बदेयं करोति
शून्य इति पीठबंधमवदीकाकारो दर्शयिष्यति सौषुप्तस्य भयदृष्टमिमादिना तती
यस्याकेयडभ्यात्तवच्यते तस्यापेक्ष्य भेदपीठिकेयमिति इहमेवित्तम स्वह
मावृण्वानेजेयात्मता बुद्धादिना देहज्ञेयत्वादिना चाभाति एकमेवेवेदं स्मृतेः
विज्ञेयमिति ननु प्रक्रमोभावमिदो वावस्ततः भाति तस्मात् आडमयमपि एव स्थिते
चित्तज्ञस्य यः स्वहृत्पावराणां स एवोत्तरभागात्तरावदयप्रधेयानादयोरानप्र
त्ययसमाधाननिहासत्कादिष्विव तदसंकीर्णभासः परिसुखान्विद्राव्यति तेनै
व चाहता दृष्टे कर्तृतायाः पदे परामर्शस्य सुखभावादीष्वहृत्पापसीयासं
स्कारात्मनो लोकप्रसिद्धाभावादहृत्पावरावद्येन निषेध्यात्मतायुक्ते यदाभ
वति तदा सादृशा नेत्येव परामर्शोपायः प्रकृतिचनोहमिति प्रतिपत्तिवदक्षित
सामान्यसंस्कारशेषीभूतज्ञेयत्वाभ्युपगम्यते तत एवागमः शून्यः शून्य
सुक्तः शून्यश्चाभावश्चेति अभावः सत्त्वविज्ञेयो यत्र भावः क्षयंगता इति श्येमेव
संस्कारशेषताभावान्तरभावान्तरात्ता सर्वत्र भावश्चेति ननु सर्वात्मना सतां वि
नाशश्च सुक्तमसकृत् सूत्राण्यस्य तारयति प्राक्तनेन सेरति क्वचने वसित्यादिना प्र
क्षेपोतिरतीयेत निर्वोदयिष्यतीति भावः कार्याणोभूततन्तात्राणां करणानोच
त्रयोदशानामभावेन सर्वाभावश्च बुद्धाद्यभावात्मनीतिज्ञेयस्य तेति च य

३.
श. प्र.
जा. टी.
३५३

उक्तम् तत्रिर्वाहयति पराशरकामनवदन यद्यपीत्यादिना ननुतस्मदपि
मणिवादिसेवित्रववनवेयतामापायतस्यापेकायामपाशकान्तरम्
नन्विद्यादिना तदात्मतेयत्नेनतिराकृतम् तत्रचेतः सेस्काररूपतेये
ति अभेदेनेति सतोपिभेदस्यानवभासनेति यावत् एतदेवहिसेस्कारत्वेत
त्स्फुटीकृतम् पूर्वाभूतवलादिनेवमाशोकामन्यपपरिहरति तथापी
तिवायपवसेज्जितः श्रुत्यमिति वायपृपत्वात्कालिवेयता नववोयस्ये।
वाभासस्यानारयोगिवेयतानत्वपरवेयकिंचिदस्तिदेहाभासान्तरनेवे
ति एतत्परिहरति कोकित्वाश्रुत्यपृपत्वात् लोकप्रसिद्धायदेयतेनाप।
पिकेनभवितव्यम् तत्रत्रनास्ति तस्यप्रत्युततिषेयः प्रतीयतेतिभावः ता
वत्तेवेतिवृत्तिगतमेवकारेणाव्यावृत्तिसाम्यदशयति सांख्यप्रकृषाणावेति वि।
शेषेत्वाह केवलमिति निरावरादिदिति विमर्शरूपता नान्गीकृतस्वभा
विकी नचसाविज्ञानकेवलावस्थायामस्ति मायीयायास्तिकलाविद्या
कृतायाश्चाश्रयाभावादिति संस्काररूपताहिवेयभागाभूमावेव तन्मेवि
दि तत्रमवीत्सनातादात्पगमनोदयराशः अतएवसेस्कारभावात् पुनरदः
रुष्टिरेषातास्तीति लौकिकीपुजायदायवस्थासुसादप्रावीजम् तानभवती
तिवीजत्वेनोपलक्षितेयत्नोपुमृष्टेसवेयतदरूपत्वमत्रभवति अत्यन्तम
वयेवेत्याकृतम् एतदेवागमान्तरासेवादयति अतएवेति यतोवायमा
त्रमेवसेज्जिते श्रुत्यमक्तम् श्रुत्यपृपत्वात्तन्स्फुटवेयत्वा ततः जानतेयसरे
पिण्याशक्तपरमयापुतः पदहयेविभर्तिशितजायन्त्वमपदयोवेयसज्ञ
वः सुद्युक्तः सुप्रमवर्गयोः पुनस्तस्मात्वाञ्छितयत्नम् तद्योगादयमिह।
विभागः शिवतन्त्रेश्वरान्तेषुहसेविलक्षणायदाहमिदमितिस्फुरितेनवेदेने
वोहसन्तीसेविदेभावातोचाप्योन्मेदन्तृपेतिषेयतावदाक्षिपति तत्रनिषेध
स्युगातायोसेविदः प्राधान्येनप्रसारतायोमेवमहेपाताविज्ञानाकलताचवि
मर्शयोगायोगाभ्याम निषेधप्राधान्ये श्रुत्यप्रसारताभावप्रयातनायासक
लेनेति नत्वमोप्यस्ति सांख्यप्रकृषादस्यविशेषश्रुत्याशंकपरिहरति सोपुम
त्यादिना ॥ १५५ ॥ श्रुत्यप्रमावेववक्तव्यप्रामाचक्षारोहितीय
सुप्रमसम्भमिकं करोति साक्षात्तामान्तरातिस्त्रेण एवश्रुत्यः प्रमाताह
न्तारूपवायाकरेतयामिषिकोविद्याकलाशक्तिप्रपंचयस्यवृद्धिकर्मेदिय
वर्गस्यवायविषयलोचनविषयनिर्माणलक्षणातोवायहृत्तः प्रत्येकमसा
धारणरूपायाविलक्षणासो आन्तरातिर्ययावाश्रयकः प्राणानाफाननादि
क्रियापेचकप्रपंचिनः पेचात्सकतामभ्येतितीवृतिजीवनलक्षणातस्यासव
गेस्यजडस्य यतः करणवर्गीयमितित्ययेनस्वावेषावशात्तस्यापयजीवः।

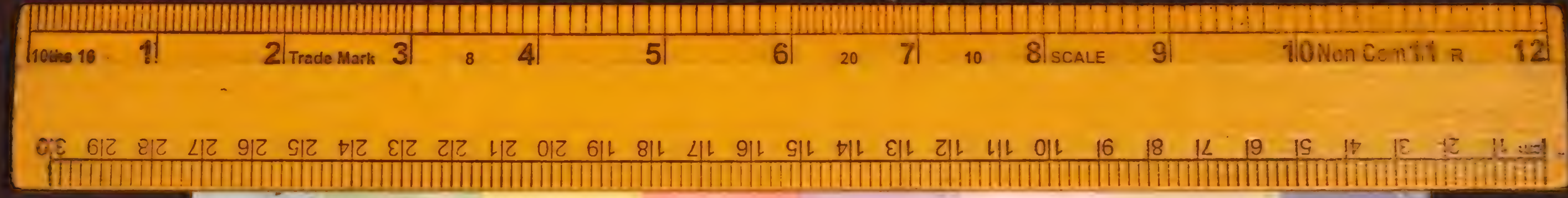
सच्यते सातथाभूतायावृत्तिसाम्यस्यतयोस्यापिकासाजीवनक्रिया इदियथा।
जीनामेववायाअन्तरासाधारणाप्राणानादिक्रियास्यापिकावृत्तिः सापरमायतः
कर्तृवृत्तिर्नैजजनामितिमेवजीवनम् यदातप्राणपवाहन्तातदाप्यवस्य तदातप्राण
एवजीवः तत्रेवाहन्तावेपात उभयोरपिवायेयोन्यन्तरसवारीपुयष्टकपाष्टवृत्तयः।
यतोत्रप्राणादिपेचकमिदियवर्गीहेनिअप्यात्मिकाचरतीयासीकृतान्तः करणान्
रापीवज्यते सूत्रार्थमवतारयति अन्येत्यादिना सेतिश्रुत्यकर्तृरूपसंलग्नानोकणाल
भावत्वादेवतत्परशास्तेतिसूत्रेकार्यकारणाप्योरेभेदपचाराजीवनस्यावृत्तिसेपाद
कत्वादहेनेवावृत्तिरित्युक्ता उपचारस्यचप्रयोजनसत्ताणामाहेकारिकत्वमेवपर
मार्थरितितानम् आनरति अहमितिसेरंभात्मकः एतेनएवस्त्रुवाकृत्यस्यन
वृत्तश्रुत्येवाहन्तासाप्राणादिहेतुनराचवृत्तिकारणभूतासतीजीवनम् यतोचवृत्ति
रूपस्यजीवस्ययत्नराजीवनालक्षणाभिन्नसूत्रार्थः सूचितः एवमपचारावायवा
यकरूपपरमार्थतः कर्तृसमावेशनकरणात्तात्मिकियेवक्रियावसेवृत्तयेवपा
येनसुखातेयेवसूत्रेयोजयन्तिमन्यथावाचष्टे अणवेति एवेवाख्यामेवतावेविप्रहः
सेवेदियशक्तिसाधारणजीवनाख्येयत्प्राणानादिक्रियापेचकेमाणादिविभागकार
णभूतेनस्यवापारपेचकस्यप्रमाणमिक्तानामितिसेरंभलक्षणावृत्तियस्यश्रुत्यस्य
सतयोक्तः इदानीत्वेवेविप्रहः सेवेदियशक्तीनां साधारणजीवनस्यावृत्तयप्राणादि
वाह्योपप्राणलक्षणाभूतवृत्तिशब्दाद्येतयसेतितद्वितसंवेधितसंवेधकत्वाज्जु
तासेकारणादिव्यापयः तदाह तत्संवेधनत्वादिति कर्तृरूपसमावेशादित्यर्थः
इतिशब्देहेतो यतएवेतासासपिक्रियातस्यसंवेधिनी अतोहेतोर्वपचेतजीवः
षष्ठान्यपदार्थीकृतः अन्यथाप्यक्रियास्यसंवेधिनीकपेस्यादित्याशयः ए
तद्वृत्तिरिक्तानामितिआक्षिप्यप्राणादिपेचकवृत्तितादात्म्यापत्तामित्यर्थः तेने
द्वियाणांसेवेधायः प्राणादिपेचकोस्यापकतद्वृत्तानागादिविकारान्तरकारणात्
तोविकृताविकृतान्तरप्राणाचक्रहोराचामकूपयत्नताशीचक्रानुचक्रमयेदेह
मयायन्तबाहकआन्तरः साधारणः शक्तिवेगः पेचकः संप्रैयप्राणादिवर्गेप्रैयकेवे
दियवर्गमपिष्टांवीचम्याहन्तामादिपवर्तमानः पुयष्टकरसक्तः अस्मिन्नपीति
प्राणाहन्तापेक्षेसर्वस्याभिमतेपुयष्टकावस्थानम् केचित्तमाभाः श्रुत्याहन्तापेदपि
तदाहुः यदाहुः लीनश्रुत्यसमाधावप्राणालिगशरीरति तथाचेति यतएवेततप
वेयोजनासाश्रुत्येहन्ताप्राणादिप्रैयकावृत्तिरूपापुयष्टकामिकाति अणवेत्या
दिसोवेविदुषोति येदेति प्राणापहः सोवः सामान्यवाचीतियावत्तदेत्यादिनोत्रव
सूत्रापकराणार्थतोसूत्रद्वयस्यदशयति तदाचप्राणादिपेचकसहेकारपरमहेकमेवा
प्रैयमाणेनेतनसमगणानाहम् अपिज्ञेतेनापिष्टितमिति यावत् कीदृगित्याह आक्षि
मेत्यादिकरणात्तानवर्गयेणासहितेपेचकेसेवेदोपयानत्वेनापिष्टयेप्राणादि

३.
अ प्र.
जा से.
२५४

नृपमहामितेव प्रमादभावेनापिहिते प्रयुक्तमिति यावत् पूर्वतस्तत्तमसत्तालिङ्गस्य
 त्ताजागामाक्षेपोनदर्शितः सूक्ष्मत्वेवच पूर्वज्ञानेकारस्तदानीमेवमनोपि समकस्य
 तया तत्रगणितम् अपित्वहेकारापिहितमिति स्थूलतमेव प्राक्तमप्यदेन दर्शयति ॥
 वेत्तशक्तीनामेवेति सूक्ष्मतमत्वमेव दर्शितम् ऐलवशीरस्य हितदास्यतामात्रम् उच्यते
 विपरिप्राणतस्थूलतमेशरीरमिति तदेवमप्यसम् प्राधान्येनोद्यमिस्थाने पुसेचरसा
 गोसेमरीरस्य च ते ततपवप्राणाया मेरुस्येव सिधिलतोपानीयारीक्षादिकर्मणा च
 प्रयुक्तोपानांकारागोचरेषु समर्थानां तत्तात्रादयद्वेषामनोहं दुदिवतिनेति वचसा य
 तस्तत्तात्रपंचकमन्तः करणचेति केचन प्रयुक्तमाहः स्पर्शतत्तात्राग्राणादिस्ती
 कमात्रतएवाचपक्षे चिमेवस्तनो नवेचिअमिति ॥ १६६ ॥ यस्य पीडवंधवे
 तस्य च यंतत्तोषमलक्षित्वेस्तस्य तावत्तात्रस्थितेति कृत्यमात्रपवश्वेष्टस्य
 दास्थितिरहताविप्रोक्तिः यदाचप्राणतदासाययामलावतारणावभासित्यास।
 श्रीकृतं चेतस्य कलाविद्याभ्यामपि न प्रवोपितमिति सुष्ठु समस्तभावः प्रवृ
 त्तिमित्रात्मातावदवभासः कर्मचक्रियादृष्टेतावदिसृजालकं सौषुप्तम् विवृति
 कृतं तत्तत्तत्सोपेण प्रकरणालम्ब्य पदशब्देन तासु प्रमेदमिति व्युत्पत्तिमभिमत
 तेष्ट्वेमेवेयमतएवमायास्वमलरहितेद्वितीयतद्विपरीतम् प्रत्ययस्याप्येव
 यतासवी तत्र परदेहस्य प्रथेमानंदयोचिरतरकालताच उन्नततस्यानाचरगामवि
 रताच तदपि च प्रमेणाचेन्निद्राप्रमितातथातदोषादिनाचेत मूर्च्छा मयगरोप
 यागादिनाचेतदोषादि स्वातेयापितास्यपत्नवलाञ्छत सभापिरित्यादयो
 वान्तभेदाः सोऽप्रमस्य सर्वविषयताचष्ट्वेमेवेयमक्तमिति सूत्रार्थः तदानीमि
 तिकृते पीडवंधेष्वाकद्वयननिगमयतीत्यनेन प्राक्तनेति गमयिष्यतीति स्मा
 रयन्तत्र प्रयमेसोऽप्रमलक्षणा र्थतया एकमहावाक्यतामाह रूपवतः स्फुटस्य
 वेद्यस्याभावादिद्याकलेभिर्नैवेद्येनिर्मेयचप्रययन्त्यावपि सृष्टमात्रातपवमे
 वित्तस्य त्यावराणोशनसायाव्यमलत्वेतयोरित्याशयेनाह विद्याकलादृष्टेति
 प्राणासौषुमेतसेवेदनस्य पीतिसम्बन्धः वेद्याभावादेयसङ्गावादिनिर्मेयसीभ्या
 त्वेपि हेतुहेतुमज्ञावेसचयति प्रयुक्तकावयवेति अनेनागमः सूचितः तत्र च
 यतन्नदिन्द्रियाद्यवधारितासायतः समेततस्तत्समाप्त्या पुनादिबेचिअवलाह
 तन्नदेपाप्रधानेयेप्राणोनिद्रातिचेतन इति सारागमः प्राणादाविनिर्मुक्तो स्थितवि
 तिपूर्वकेयदेयधिकरणतदपेक्षणीयम् तेरिति दृष्टादिभिः येन जाग्रतः स्वप्नाद्वा
 नभेदोभवेदित्याशयः कालयोगातिविशदित्युताहितवस्यार्थतएव ॥ १६७ ॥
 तत्तत्सुद्वेष्टविति स्मृत्यास्यसुप्रमावस्यास्फुटवेद्ययोगाविशेषेपितस्वप्नजाग्र
 द्वायोः कोभेद इत्याशयस्य प्रमावस्यातावत्तद्वयति मनोमात्रयुगेपीति अक्षय
 तांसेवार्थेद्विद्योपलक्षणास तदयमर्थः गालकपेचोपलक्षणादीनि अपि चानाति

नितिमिति तावन्निद्रायमागोपलभ्यते अथचक्षुषाकांतोपपत्तिरिति
 नाकारयामीति स्पष्टावभासात्तात्कालिके चरस्तिप्रधानाप्रतिपत्तिरिति स्वप्नतत्र
 चमतोमात्रमेव दद्यात्ते पूर्वस्फुटतया जातेततेरेवतावेद्योपेक्षपरमेपास्तिमि
 न्द्रियविषयातोषोतसाधारणस्येयाद्यवभासान्तरमभिज्ञाविमर्शस्येयान्तरमेव
 अत्यवेद्यातदिभ्रमरूपेति पिडार्थः सूत्रार्थमवतारयति विश्वदीप्तेति प्रत्ये
 सुष्ठुमेचयथायोगेतिः पोषप्रकृतकृत्तामिप्रायाविश्वशब्दः मनोमात्रमप्यत्र
 येष्टकोषातावस्थितेद्विषयभ्यागवीजतात्तविबोहयम् स्वप्नताविषयमि
 तिप्राधान्यादेवमक्तम् मोहातातजाग्रतयस्यति एवेयदिति सम्बन्धः चक्षुषादीना
 दिनामात्रपदेविभक्तोवाचष्ट ईश्वरस्येति अतिह्यारपितया दृष्टादिनिभावः
 यदाह अथप्राणतत्तात्राग्राणादि स्पर्शरित्यादि अवयवतिसिनिवृत्तपेक्षयामनो
 दृष्टोपप्राप्तायापरमेष्ठरस्यशक्तिः कियत्तात्तयेति सूत्रार्थः सिद्धाजनादिनति
 स्पष्टमित्यपेक्षम् अथप्राणीति श्रमेमाहृत्करान्तरेणामविषयतीत्यर्थः तदिति
 प्रकारान्तरम् तवेतदर्थेति नचेतैरेषणते जाग्रतनुत्ताव्यवसितेपितेराशयि
 वीरभवस्याकरणात् कालान्तरेपदिदृष्टिवाचष्ट यदिचेति उक्तमिति भवतेवा
 उक्ततयन्मयचेदीपपत्रवस्तोत्रिवाथरतिपूर्वपक्षस्याशयः एवमेवेति अस्मन्
 तस्याकृतस मानसोतिप्रतिभासनेनविभक्तः अपित्विकल्पितेवभासान्तरइति
 भावः पूर्वमितिभसाभमृपताविचारवदृष्टाः तथापीति नचेततथाप्रतियन्तीति
 सृष्टीयातिरूपेतेनायातिरेवममप्यतत्त्वमितिसारयति ततोपीतिनैवेद्येयथा
 पूर्वमेतदसंख्यातिदृष्टाद्याया तंतथापुज्यते यावत्तत्तलतामात्रपुगतायातिर
 शाप्युपपद्यतेत्येवार्थः तेनेति आगत्य असेवेदनादृष्टाताअतिमेगतिः अत्राप्यक्तिभो
 हता जागरेवतत्रापिचाक्षिस्वस्थितासमभवे तथापिप्राधान्यकृतानिदृष्टोवाव
 स्थितिदर्शयति जागरेतिप्रादिनाईश्वरस्यापीति पशोरपिभोहतेयत्रज्ञावतएव
 स्वतोययप्यथा स्थितिमिति स्याता तत्र तिजागरे अत्रेवावातावकास्तुदः अत्रेति
 जागरे उक्तमिति आगमोदो तदन्तर्गतत्वादिति स्वप्नतेवदिसातावतीत्यर्थः अत्र
 एव प्रविभज्यात्मनात्मानमित्यत्र स्फुटभावान्तर्याविधानिति सर्वाशक्तिमूलका
 रणात्तेनाप्युक्ताडकम् तन्नात्तरीयकंभोहत्वे सर्वेश्वरः सर्व मयः स्वप्नेभोक्ता
 प्रवर्तकइति ॥ १६८ ॥ एवंसास्तिः स्वप्नेपदेविषयकद्विषयाप्रमादतासमा
 वस्थित्यभिधाय तद्विपरीतस्फुटवेद्यविषयोप्रस्थित्यभिधाय तद्विपरीतस्फुट
 वेद्यविषयोप्रमादताजाग्रदवस्थातनलक्षयति सर्वाक्षमाचरत्वेनेति स्फुटिर्जा
 रति तत्स्फुटिविषयः प्रमातायाभोहत्वेतन्निद्राप्रक्षययोमितेनजागतीति
 यतउच्यते ततस्तावत्प्रमादत्वेजाग्रदवस्थितियोज्यम् प्रमादतस्यादिप्रमेयभेदक
 ताः पंचावस्थाप्रागमेश्चक्राः पूर्ववदिति दृष्ट्यास्वप्नस्फुटपत्वमिति दिष्टमिति विवृ

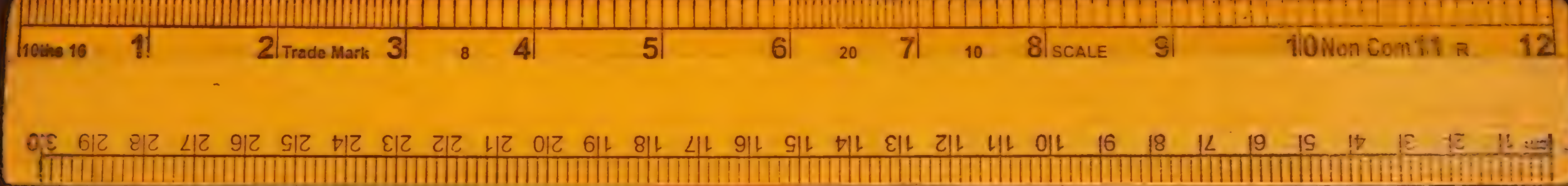

३-
स. प्र.
जा. जी.
२५०

स्मारयति नत्वेवेचेद्देहस्यचेतनरूपावेषास्तर्हि पूर्णाः स्वातंत्र्यलाभः कस्मात्तम
वतीत्याशेषाश्च शरीरगतरूपादीनामिति उदतायातिपंचमीहेतोः अहमित्ये
करमेतान्वेषेत्तदेतन्नास्मादिनाभवति भावनासात्पादोच्चरसदाशिवसेविदी
वत्तयदशायांरसविहतास्वकनकन्यायेन यदावासर्वेष्वेवप्रथेसिताविशवित्तावा
भवति त्वयातीतदशायांशक्तसेविदीवतत्रिजट्टपसम्पत्तिविकनकट्टपतात्पत्त
जराणापादिततत्संस्कारवशापीतलतावेषविदुतरसम्पत्तेनतदापूर्णास्वातेऽप्यो ।
लामपवेदेहमेवमप्यपिनिः शेषविभूतिलाभात्तदाशिवदिशरीरवत् एवेप्रसेग
उक्ताप्रकृतमेवसुखादिप्रमेयस्यसंवेदनकालेप्रसरानेपेक्ष्यमन्वर्वातिमत्त
सापिचेति एवेसुखप्रसरणस्वभावः संवेदनएवेकः प्राणप्रसरः संवेद्यपि न्नास्ती
त्युक्तम् अत्रदिष्टेकस्तीचरेष्टाहोभस्वाभ्यानतल्पः सापवेद्येयस्ति यदितशाखा
गारज्वलनन्यायेनान्तरपिसूक्ष्मस्येदोविचार्यते तदास्तप्राणापानयोगः स्तूलाः
सेववसमानतेतिट्टसेतदेव तदेवपदान्तेभादशयति अथवेति १५१॥ ।
एवेसर्वप्रमादविषयेचस्थात्रेयप्राणादियस्यांशान्यसक्तम् तदुक्ततावशेनेव
हिसत्यपिप्रतिज्ञामनेकवेद्यदेहमेभावभूतशरीरविभागोभट्टाकलदादिभिः श्री
शिवसूत्रेप्राणापानमितिज्ञातमिदंमिदंशक्तः अथुनालोकोत्तरप्रमादविषयेदशाहये
उदानव्यानप्रधानतोदशयतिस्त्रेया मय्यार्थगामीति प्राणाएवदुदयभूमिमथ
स्यातेविश्रोतः समानतोप्रतिपद्यदापार्श्वप्रवाहविच्छेदोत्तेवऊर्ध्वमुखिरमोर्गो
णप्रवहति तदाऊर्ध्वमासमन्तादतितीत्यदानः मचभेदेदज्ञप्रिकल्पः ततएवस
त्वर्यभूमौसएवचतदानीप्रमातेतिविज्ञानाकलरूपात्मायोर्ध्वतित आरभय
त्सदाशिवप्रमात्रनोतत्रयेवेति सएवविज्ञानाकलमवअविविधर्यश्रसद
शिवान्तिकर्मधारयः सएववसमस्तेदेहवर्तितत्रभवनादियदाव्याप्यसमन्ता
दतिनि तदापरमशिवस्वभावस्तथातीतरपतयापरः एगीवानः ३तीयतायोगि
ज्ञानिप्रमात्रविषयदृष्टयमुपादेयसक्तम् ज्ञानिनोपितस्तेवेदनलक्षणाः तयवे
शास्त्रेवयोगिनस्तवहिदेहान्ततयाविभूतेयभगवतश्चसकलाएवप्रसरणाविश्र
मणयोगात्प्राणापानरूपेहयम् प्रत्ययाकलाविज्ञानाकलाःसमानः मेवादयउ
दानःशिवरूपात्मानः ३त्पदिदशितमितिस्त्रार्थः तमवतारयति उदानेकादिना
निदर्शनमुदाहरणविज्ञानाकलादिविषयः त्वयादिलक्षणासूयभाक्तादीतिविभागः
समानदशापूर्विकाशयेदशेति पार्श्वेहयेत्यादिनालभतउत्पत्तेनदर्शयस्वैष्टेउत्ते
तररूपमापयतरतिस्त्रयति यद्यपीति ततश्चतोप्रवाहोतथावेतिकयेप्राणापानो
मयेऊर्ध्वनैकतापत्रोप्रवहतश्चिद्वैभूतमिति नहिगतिरेवस्थितिर्भवतीतिभव
तिप्राणापानयोश्चकथंतिरेकेणातिर्यक्वाहउक्तइत्याहुतम् एतत्पत्तिसमाधत्तेत

थापीति पंचस्वरूपतयाति एकएववायुधेमीपंचरूपाप्रतिपद्यतेरतिनिर्दिष्ट
मिह ततश्चाप्राणापानशब्देनवायुरेवोक्तइत्युपपन्नतेवेवानता तदाचिरकाले
ति तथाप्रवाहोयमीधुक्तइतिव्यतिरेकनिर्देशोनिर्दिष्टः तदाह यमर्थमिवावोपीति उ
क्तमितिममानरूपता तावतीसेतियावत् देहेतदृष्टिः यथाहतीयेचत्तरपिस्वभा
वेहेतव्याप्यतासोपीतिमन्वयः यदित्तमेमयाज्ञादिकीयानोअतन्तकेयलोकात्र
येवेदकचक्रवालम् तदेतदृष्टेवस्ववागमित्यतदीयचक्रयुगलेयनक्ति ३ये।
विश्रपणाहेमननशक्तिविश्रान्तीयैतत्तपेजिहासः तद्वक्तिसन्ध्यातपुहमारी
तिरगोलीभावितभूमिभावः समेसमप्राज्ञतेवेदनात्वाविन्दुम्यनेजान्तराशोभमान
म् भवन्तमन्तःकृतविश्ररूपमहेतदृष्टिप्रवसेप्रितोमि यत्तत्परंयामयदप्यया
मविधेसुतायायीत्यादि एतदेवसेवादयति उक्तचेति सदसतीष्टिसेकाररूपेप्रा
णापानदिनरात्रिजन्मस्यरागद्वेषादिरूपपरस्पराद्यभिचारिणीयदाहेहृदयतासेव
द्वेयोनममयेप्रविशतस्तदाप्राणाकीपानचंद्रयोर्भीहोभोगभावेनामोभ्यसेचयी
लकमेतनाज्जगिस्तुहृत्ऊर्ध्ववाही योद्धतापानः सर्वेसापितस्येदतापदपतितस्य
भोगप्रामस्यप्रसिता यदागमः अचिन्माप्रिकुहृतः सेवधीतोमसूर्ययोः मथ्यना
डीमथ्यसेस्यविवस्त्रुचित्रयेति एतदुदानस्यपरमेप्रपानेदृष्टेवात्तावृत्तणि
वापानमेवचसोपाविश्रान्तिभाजोविदुः तदारोहेतदुदानभूमिकायाः सापान।
कल्पतात अतएवमायामलदाहप्राधान्यतोहेतुप्रधानतायाविश्रवैभवायारा
मेष्टविश्रुविचिंदरपिर्विचरतोदयेभिन्नप्रमेयप्रसरस्यक्तएवदृष्टपराक्रियया
रतीयनयनस्यदर्शितमेवोत्तीलनमित्यलम् अस्मादशायांविज्ञानाकलावदशि
ताइतिसम्बधः तेचएवमेवोक्ताः नन्वियेतिमिलादशातस्येतेकथमित्याशेषाह
यतोउदशायांशुदिरस्तिमलहयस्यमूलतएवाभावात् प्राणावमलस्याप्यनात्मा
निपुयष्टकादोजेआत्मभावाभिमानइत्येवंभूतस्यानिवृत्तेः वायएवात्तत्वाभिमा
नात्रत्वशुदिरूपोविषययोविज्ञानाकलानोचेतदृष्टमित्यतोहेतोरस्योदशायांते
वस्थिताः तन्वेवमागमेतेषांब्रह्मावः सुषुप्तावस्थायोगः यदुक्तम् अकलोहे
परितेयोसम्यक्त्वप्रसुप्तमयेमितिउदाप्राप्तकेभेदेस्वरूपमकलावुभौप्रतिप्र
लयाकलभेदेपिस्तेविज्ञानाकलावुभाविनितहिरूपते नेत्याह तेघोचेति इहत्तसे
साराडितिदीर्घतः सेवोपादेयाप्रथमावस्थापाभगवत्स्वरूपेक्षयाहेयतमाअथम
स्यप्रथमेप्रवभृष्टतवापतितसेनापतितपरिज्ञाप्रकारमहशीदशेति ततस्तय।
तेनगानामिमियाथयः मंत्रेश्वराअपिचेतिमंत्रेश्वराव्याख्यायते अस्मासेवेतिवर्था
याम् यद्यपिचेतितअप्रीत्यलाभात्तयातीततीयुक्तियावत् मंत्रेश्वराव्याख्याय
इशावाहृत्तेव्याचष्टे यदिवेति अन्तर्लीलितविमर्शाभ्येतन्तत्रुष्टहान्ताभिप्र
येणापुनरुदितम् तत्रेवेतिवर्धशायाम् तपेश्वरोपितेववस्थानम् यस्याव

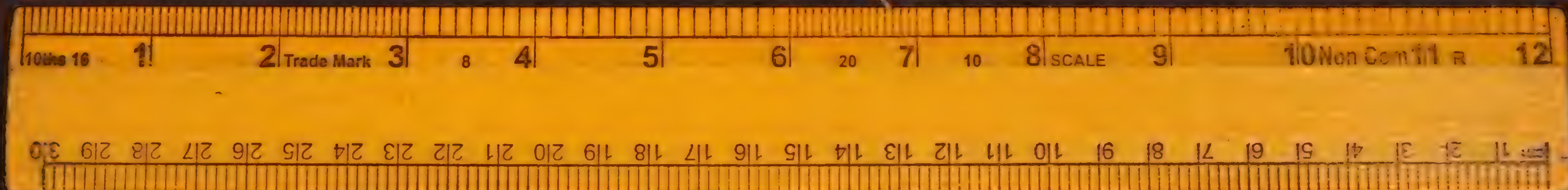

६.
अ. प्र.
ज्ञा. टी.
३५८

वीवस्थपेवेतिसम्बन्धः ननु वरवस्तेऽन्ताः आहतेदानजातीति ईश्वरस्याविनि
अत्रैकत्वेति विवादमिति भावः कर्मधारये जातिव्यक्तेरेकतामिप्रयोगसमर्थयेत त
स्यान्वयादिना ननु व्याख्याने मंत्रेश्वरः केन संगृहीताः मंत्रपदेन जातीयत्वादीनां
पदेन समानवाच्यताकृतेन तत्रैव नैति दर्शयति अथवेति संवेद्यापवेद्यादिश्रुतानां
यामलतानवेष्याप्रकृत्यमागे विविधभूमिकोद्भावने करोति तथापि कर्तृतापि
क्रमेण कृत्यमागेत्यर्थः ईश्वरशक्त्या वेद्यादिति अहमिति प्रमादशक्त्या वेद्यात्तमा
ह विशेषरूपता समलानिर्मला कर्तृतातिशयवती च तत्त्वेषु कृतेति यावत् आनेपी।
निद्यानो विद्यात्मकः परब्रह्मविदुतमिति वृत्तौ पूर्वमिति सूत्रवृत्तिभ्यां स्यात्तानि वा
चेष्टतयातीतपदेति प्रवहगायापारासंस्पर्शनहेतुः देशकालभेदोपेक्षामनेप्र
वहगादेशकालावपि चापि ज्ञानैकमात्राज्ञानौ ननु कथं विद्विष्यति विद्या।
तत्कथं नैव न शब्देन च विद्विष्यति इह तन्मिदमेवेति दर्शयति यद्यपि चेति प्रथम।
आद्याने मंत्रेषु पदमेकमिति चेत्तस्मिन् विद्यायाः अथवेति प्रथमेति प्रथमि श्रुता
याः आरम्भः विज्ञानाकलरवनिर्मलस्वनिर्मलतायाः प्रलयाकलेमायाव्यमलभा
वेति निर्मलताकर्ममलताकर्ममलयोगेन तदभावस्यानात्मनिकतात् अस्मैती
श्वरस्य वेद्यरूपतापरित्यागेनेति क्रमेण मंत्रवेदेन वेद्याकारतमस्यासुप्रधानेन स्वीक
र्तव्यतादाकारसौ च पाविन्दुर्भूमी प्रतिपद्यतुं सतमोदपतयानिरोपित्वा देव
भासभागेन कृते विमर्शभागीकारेण तन्मा विद्यात्वाप्राप्त्याप्राप्त्यावलम्बिक
मसौ ल्पान्नादनादानरूपतासारेति ततोऽपि प्रकृत्यात्मकत्वायुपपत्ताप्रत्यये सौकोचत्वा
गतारतमेन शक्तिरूपिणी समनस्कोत्मनस्कभावप्रतिपद्यते परतः शुद्धस्वभावोन्मी
लने शुद्धात्मतया परमशिवतामिन्मास्तेतत् तदेवाह प्राणशक्तिरित्यादिपरमेश्वरा
धिष्ठिता परमेश्वरोन्मेषमात्ररूपचेत्यर्थः कल्पशब्देनेति वृत्तिगतेन कल्पशब्दः ।
स्वभाववाची तथाहि परमेश्वरतिः स्वसितरूपः समेतोऽयं प्रमेयप्रमाद्वर्गः त।
ज्ञातृभूततन्माभिधानांतोयोधिष्ठयः सञ्च्यतेऽपि उच्यतेति तं प्राज्ञः पदस्य सपरं वि
दुः संज्ञास्तयतयः सेशादृश्यमिति कीर्त्यते रूपातीतः पराशक्तिः स्यात्पाराय
नामया निष्पद्ये चेति राभासः शुद्धः सात्म्यवस्थितः सर्वातीतः शिवो ज्ञेयो ये वि
दित्वा विस्मयेति एवेपमेश्वराभिप्रायेणाव्याख्याय अस्मदाद्यभिप्रायेणाव्याच
ष्टे योगिनोति तदपेक्षयेति प्राणादिश्राहकोपेक्षया युक्तिराभाससंयोजन
प्रकारसहस्राभासपरामर्शकताप्रतिपादिताया असाविति आगमाद्यसारः
वद्वितत्येति वितत्यविपुलेन विहितइत्यर्थ इति शिवम् ॥ महामाहेश्व
रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिताया श्रीश्वरप्रत्यभिज्ञावृत्तिविमर्शिन्या।
मागमाधिकारे प्रमादतत्त्वविमर्शादितीयः ॥ ॥ आदितः विमर्शः
१६ ॥ समाप्तश्चायमागमाद्यं संप्रज्ञाधिकारः ॥ ॥ ॥

चन्दममत्तरसमर्थवेद्येन नरेनिजेयास्ति पूर्णाभावयतितमामरतेन शोतेन।
मस्यामि ॥ एवेत्यप्रकाशमात्मतत्त्वज्ञानेन किं यात्मकप्राप्ताप्रतिपातान्महेश्वर
रूपेति तस्य युक्तप्राप्तोपदेष्टितमपि कारयेत्तौ तदेव संवेद्यासम्यक्तान्।
तज्ज्ञानितयोगित्सिद्धयेभावनायुपयोगितयापि चापि विनिवर्णयितेतस्यार्थ
संप्रहंशोक्तैः पंचदशमिर्दृश्यति स्वात्मैव सर्वज्ञत्वादिभिर्जातानि च को
तिचेत्यनेन तत्रैकोनपारमार्थिकं स्वरूपमुक्तम् ततः प्रमादप्रमेयतदपान्।
दिष्टानवभिर्वेद्यतत्वे च भिः प्रत्यभिज्ञात्मकमोक्षतत्त्वमिति विमर्शस्य तात्पर्य
म् ॥ अथग्रन्थार्थानिदृष्टान्ते ॥ तत्र सूत्रमवतारयति ॥ इदानीमित्यादिना वित
ताभिधानानन्तरम् तेनानुन्मीलितवेतनप्राप्तोपेक्षाज्ञानेनानुगृहीताः उन्मीलि
तवेतन्यापेक्षाज्ञानेनानुगृहीताः उन्मीलितवेतन्यास्तु पुनः संक्षिप्तज्ञानार्था
भिलाषितोपलब्धवेतन्यत्वेतन्मयीरवोपि मध्यमवेतन्याभिलाषितोनेनेत्येपो
नरुक्तमिति दर्शयति यत्तु निः श्रेतविद्विष्यलोके समासव्यासधारणमिति ।
जन्तुपदे मरदंशयति इहेत्यादिना तेनेयदविशेषोपापदिपुण्ये पुरुषपदे संवे
सित्यादि ततोऽप्येदेशस्य साविशेषोपपत्तः अतएव श्रीपरमेश्वरोदेः ॥ श्रीशिव
रूपे सर्वभावाः शिवः सर्वभावनामान्माशिव इति न शिवरूपेण अर्पितेन
स्वयमस्फुरत्तायमस्वयमस्फुरत्तासासशिव इति एतच्चादवेवामिहितम् अ।
पिहितेषु स्वयमस्फुरत्तायमस्वयमस्फुरत्तासासशिव इति स्वात्मैव सजीश्वरः नतरानवतयवर्त
मानः सजीश्वरः ईश्वरः कीदृक् सजीश्वर इति प्रश्नएवमुक्तः ईश्वरः देवराजवत्
केन ज्ञातेयेन ननु तौ संबंधीयेतेषामीश्वर इति प्रश्नेवास्वात्मैवोतेषां भ
वति नतेतेकेचिदेत्युक्ति तदाह यदि वेति पूर्वोक्तइति विमर्शरीरः कइति ज
ततोऽकेन संबंधेनासौ संबंधइति यावत् तज्ज्ञानेन हितेयतिष्ठे ज्ञेयं च विमर्शमि
तितत्तुष्टे तौ पदेषावकाशात्प्राप्तयेनाह कस्यावस्थस्वरूपमिति तदन।
न्तरेहीति त्वयं रूपतादवदृष्टं हि सेवित्तत्त्वमुपवहितमेव विमर्शभेदे स्वीक।
रोति त्वयातीतात्त्ववृत्तं मध्ये त्वयं दृष्टां अयं हि मर्शभेदे स्वीकृयादिति त।
यास्य विमर्शज्ञानोपवहितः नत्वेवेतयातीतो विमर्शज्ञानो सर्वेष
वतवर्णः नवार्णोऽसौ तयातववहितो वर्ण इत्याह तस्या अपीति अथ
वेति अस्याव्याख्यायां त्वयातीतमपि तदीयां प्रथमभूमित्वेनान्यभूमिको
रुपशतास्यं स्पष्टमेव यदाह आदिभूमिकायामिति प्रथमोपादेय।
तो ततः प्रभृतिचलविगलनारम्भात् अवेदितग्राहकत्वादिके वृत्तिग
ते महापदे व्याचष्टे यत्तदिति अनेन ग्राहकपदे व्याख्यातम् अवेदितपदे
व्याचष्टे यत्रत्यादिना वेदितइत्यनेन तथेत्यादिना ग्राह्यपदे व्याचष्टे ।

तत्रेत्यादिना तद्विषयसामर्थ्येति तयोपरिमादिना मेलनापदम् तयोरिति
ग्राहकग्राहयोः परस्मैति अवेदितपदेन ग्राहकस्य ग्राहकान्तरात्प्रत्ययः
स्यान्तरात्रविच्छेद इति दर्शितम् अस्य तावत्परस्परतोषीति उपपत्तिरिति पदं विवृ
णाति निराकार इत्यन्तेन सर्वमर्थसंक्षिपति अन्तःकृतेति ॥ १०३॥
नन्वेवैकस्य कोट्यः परस्मै च नायायं यत्नः तत्प्राप्त्या हसूत्रम् तत्र स्वसृष्ट
देभागेति एवं स्वात्मनि महेश्वरस्थिते तत्रैव स्वात्मदर्पणे तेनैव स्वात्तत्राद्यस
ष्टः संकोचपरः मरिदेभागाः तन्मध्यं युद्धि प्राणादेहादिद्रुमिदन्तयावेद्यः
क्षिप्रस्य वेद्यस्य ग्राहकत्वसमुचितेतयोरेतन्नाभिभवासमर्थेन ग्राहकसमा
वर्धते तादृशी न कृतकेनाहंभावेन परामर्शो भाति सतथाभूतो हंस्वकीत्या।
दिग्राहकः सृष्टः सच बहुस्तस्य मोक्ष इति सूत्रार्थः अतारणमाह इतीति।
त्यादिना तदभेद इति तस्यात्मनोपेक्षेयपितस्मात्तन्नाग्राहकग्राह्यशेषः
तिरिक्तेऽप्यपत्तौ हेतुमीयाशक्तैः सामर्थ्यादिति प्रक्रमत इति श्लोकनवकस्य
यत्तत्पर्यमित्याशयः तत्रैतिवेद्यधिकरणेन विवृत्यसामानाधिकरणेन विवृ
णाति तस्मिन्नेति वेद्यधिकरणे चोभयथासूत्रव्याख्यानवशेरेषां जितमेव यद
तत्तत्तत्तन्मध्यगतमेवमर्थः तेनैवेति ईश्वराणां प्रथितमिति गिचिप्रकटीकृ।
तमित्यर्थः इदन्त्यापीति सूत्रेन वेद्यत्वेनेति यावत् उक्तमेवेति समस्योक्तस्य
भवतीत्यस्योपमात् चिन्तायाम् तत्रार्थेति परमार्थोपदेशप्रक्रम इत्यर्थ इति
वक्तुं पूर्वनिर्देशाश्रित्यत्र एवेति सम्बन्धः तत्रैवेति चित्सृष्टयेत्यपदेशात् तम् त।
त्ययत्नेन परीक्ष्यत इति तत्तन्मिति तेनोपाह्वयेत तथा हि उभयतानामिति ज्ञेय एव कृतम्।
यदभिधानं तदतिशयान्वयि इदं प्रवृत्तान्वयतीति विशेषोऽवधारितः तदेतन्म
स्वात्मैव सर्वजन्तुनामित्यनेन पूर्वमप्यतिर्देशः यावत्ज्ञानोपदेशे तदेवावस्यत
मित्याह तथा हीति स्वग्रहणोत्पत्तिवित्सृष्टमेव परमेश्वरात्मकं निर्दिष्टम् उक्त
वेति एवमन्योन्यभिज्ञानमित्यादिना अनेन हीति पूर्वोक्तेन सूत्रवदेन तदपि वे
ति ज्ञानैकत्वेनेति पूर्वोक्तसम्बन्धः तिरोपत्तेवेति आत्मानमावृणतेति इत्यवस्था
स्थिति यावत् कर्तव्यभावकत्वाद्यगमावः आत्मनेपदेन जित्वादेव तमस्यनेन
तिरोपत्त इति व्याख्यातम् ॥ १०४ ॥ नन्वेवमप्यन्ततथापिनेश्वराद्य।
तिरिक्तोऽपि स्य संयोमेवेत् बुद्धादेश्चाहंभावोति जमेव वपुः प्रकाशपराम
र्शपरमार्थत्वात्ततोपितस्य बन्धमापादयति यदवतरणाविवृतिः वैधेकेदेशे
पीत्यादिः अनेन हंभावाभिषिक्तस्यापि बुद्धादेर्बैयट्पत्तेन समर्थितमेव भ
वेदित्युक्तम् तस्मादन्त्यपणान्दनीयस्याह स्वसृष्ट्या परिज्ञानमय इति सप्त
म् नकस्य चित्तस्य अन्तर्वेद्योताम वस्तुतश्चित्तत्वभावः स्वतन्त्रपेवैकः शिव इति।

किंतु तस्यैवानुज्ञातत्वात् अथ यदा संज्ञा विता संविदवभाति तदा स्वस्पर्शा।
स्पृष्टपस्पृष्टपरिज्ञाने सर्वस्यैव पूर्णा नैदोक्त्येनेह्याभासस्तत्त्वभावत्।
त्रिवेधतत्त्वेनेदोज्ञातप्रोक्तो गच्छति परमार्थः प्राणाश्चर्यदेहादिसंकोचवैचित्र्य
चित्तस्तत्त्वपक्षेनैकः प्रमानमिमतो लोकसोऽप्यदिष्टास्ते च सचभोक्ता वदः भो
गश्च नाम तत्र तस्मिन्नेकत्रपे सियोरुद्रोक्तलिपितो कियानेदो कियानाज्ञा
ती विमर्शप्रकाशमयोने एव कमेतास्त्वेदः त्वेव मध्ये त्वविग्रमात्मकं तसो
मयामयमिति स एव भोगः आशोकापरिहारपरत्वेन स्पृष्टमवतारयति वेद्यक
देशपीत्यादिना अपीत्यनेताशोकास्तु चित्ता शोषेतात्परिहारः पुंस्त्वस्मिन् स
सोऽप्यप्रमानिति पदानुसारिणो व्याख्यानभागात् त्वमिति वदुत्वमिति यावत्
अन्योन्यभेदस्य त्वेकपदसां प्रत्ययात् तस्य भागात् त्विचरमेव ज्ञाप्यम् एतदिति तु।
ह्यदिष्टपस्पृष्टपरिज्ञाने च तेष्वपि परिमितत्वाद्यन्योन्यस्पृष्टमेव यथा यथा सिद्धं तेन
तस्य प्रसिद्धे व्याख्येयत्वात् तत्त्वस्यास्य सर्वत्रैव पदत्वादिना प्रायः आगतमिति आग
तोत्पायनात् एतदिति परस्परप्रापरिज्ञानम् अतएवेति परिमितत्वमपरिज्ञा
नमेव तत्तत्त्वमिति पक्षेऽपि द्वितीयप्रतिपक्ष एवेति यद्विस्तृत्य हेतुः प्रवृत्तेय
नेन विद्यया संभोगात्प्रादिवृत्तयः तास्तत्र पुनरप्येकाहेभावानुसंधानादनेकत्वेन
वदुत्वमिवाशोद्वेग्योतिता अनेनेति वृत्तिग्रस्येतात्वात् प्रादिवृत्तातिदीर्घगोनासु।
शरीरगताभिन्नजीवत्वे स्वैकीकरणे विदस्वेतात् प्रादिवृत्तपुनरेकीभावात्।
ज्ञावकजीवतेति धनतात्परात् तस्य परापरप्रादिवृत्तचपरिमितत्वे दर्शितम् अनेकत्वात्।
विज्ञाने तत्त्वप्रादिवृत्तेनैवोक्तोतिरो यत्र त्विति आख्यातिदर्शयति अत्रैवाप्यत्रिंस्वारयति
विपर्ययो मेहीति एवं युक्तं तदेव संदिष्य पुनराह यावद्द्वितीयां प्रमाख्यातिमपि।
स्याख्यातिचटयति केवलमिति तेषामिति प्रमात्रन्तराणां तेरिति प्रमात्रन्तैः
तच्चेति प्रमात्रन्तराणां तथा प्रतीतेरभास्यति वाक्यार्थद्वयम् ननु व्यवहारेणाकिं
प्रयोजनम् येनैकैव यजिहीर्षणावश्यं ज्ञातव्यमिति अत्राह व्यवहारपक्ष
ति इहापीति प्रत्यक्षपरिचारे सचेति आश्रयः शरीरानां भावेनाप्रत्यभिज्ञातमिति
सचासुः अन्यथेति विषयपूर्णहेभावप्रत्यभिज्ञाने अथ संप्रज्ञाकं व्याकृत्य।
द्वितीयव्याकृत्ये ये चेत्यादिना निर्मिताविति प्रमान्द्वियेत्येकशेषः प्रतिपादयि
ष्यते इति सूत्रानंदः कियापत्यरित्यत्र निर्मितमिति एतच्च सर्वत्रैव कारेति करोति
नोक्तम् तत्रैव संभोगाद्याद्ये प्राह काकारगतप्रादिवृत्तमेव व्यवहारेण दर्शयति प
रकीयत्वादि योगित्यति यस्यात्तदेवनेपि संभारिवर्तप्राह काकारगतस्त्वद्वः
खान्दस्योगात्पि भोगः संभाव्यत्वेनैव परं योगिपदान्तयोगिनामपि परस्परवा
दिसंविदेव भोगश्चेत्येव परं योगिपदान्तयोगिनामपि परस्परवादिसंविदेव भो
गश्चेत्येव परम् उद्धोचेति प्राह कत्वेनाभिमान्यमानाया मिति भावः बुद्धिज्ञावद्भि

३-
प्र- २-
ति- जा-
टी-
३००

त्रावभासाशहकीकृतापिपरिमितानिष्टेअणानन्दकियेअवशेषतथाभूते
एवमिन्द्रावभासविषयत्वेनवाभिन्नावभासेतेदेति ततःपरिमितत्वादित्यर्थः
॥ १३५ ॥ स्तृष्टावित्यस्यसंज्ञायावच्छेदविभागदर्शनायसूत्रम् स्वभावा
येषुभावेषुपश्यति स्तृष्टावित्येतिरेकिणाविश्वभगवतः प्रकाशविशेषो
ज्ञानक्रियाशक्तीक्रियाशक्तेरेवविस्तृष्टात्मिकमदाशिवेशपदेआह्लाद
नीयेदन्तोन्नेषदायिनीमायाशक्तिः ताएतोनेसर्गिकोभगवतेष्टृष्टाःस्व
रूपापरिज्ञानेनभावेषुज्ञानेक्रियाश्चदेमवभिन्नेप्रकाशविमर्शोःतन्म
हीतमितिअष्टोक्तयाप्रकाशः प्रकाशाप्रकाशत्वमप्रकाशइतिप्रकाश
क्रियानियमनात्मनिसत्तादीनि तन्मयत्वमितिसुखादिमयत्वम् मा।
याशक्ताचेति अनेनेदमाह भगवति विश्वद्विचिदात्मनिक्रियाशक्तिरेवसा
तेआत्मिकविमर्शमयीनतमायात्वेतत्किंचित् निर्मातव्यमदापेक्षयात्
तदितिपश्यतामन्त्रेवमाया ततएवज्ञानक्रियामायातोसूत्रेसमक।
ह्यतयातोपादानमिति अचिरादितिसत्तानन्दसूत्रे अतएवप्रकृतमत्तत्त्वतार
णिक्तायामक्तमिहेवतन्मयत्वेस्फटीकरोति ॥ १३६ ॥ नन्वीश्वरेणैवा
ज्ञानादयःपशोरपिसत्तादयःआगमेषुशक्तयः एवकिंनोक्ताइत्याशंकायाम्
त्रम भेदस्थितेरितिभेदव्यवहारोयेविचार्यते तत्रचमंजितचित्तमात्रस्वभावः
पुरुषानास्यनेसर्गिकभावविषयेप्रकाशादिरूपसंबन्धात्संज्ञात् ततोन्म
संबन्धकृतेतत् ततश्चतस्माच्च क्तिमत्तेनशंकामानात्पशोर्भेदेनास्थितानिय
तःसत्तादीनि ततोतत्ताक्तिव्यपेक्षानियतःसत्तादीनि ततोतत्ताक्तिव्य
पेक्षपणानि पुरुषश्चभेदरूपात्वस्मात्तानियताभेदेनमन्यतेतत्तदभि।
मानमहिम्नापरमभोक्तरपिप्राप्तिमतोभिन्नानीतिवस्तुतोस्यपुराणाः
शक्तिरूपाअपिनतथा नन्पुरुषात्मिमितिभेदेनस्थितानीत्येतेउच्येते
इहकरणाकार्यात्मके यदिचसुखादयःपुरुषाःव्यतिरेकेणसुः तर्हिपुरु
षएवकारणमयोनसोपरिणामेन तदादादस्यहमितत्तादितिस्वातंत्र्य
एापुरुषोविश्वमयइति तथाचेश्वरएवायेनपुरुषःकश्चित् तस्मादप्रम
भिज्ञानमयेपुरुषस्वरूपेचित्त्वमानेसत्तादयः पृथिव्यन्तपरिणामम।
यास्ततोभिन्नाएवेति पृथगेवेतेषामागमेषुगणानाद्युक्तेतिस्वरूपः
तसवतारयति ज्ञानक्रियेत्यादिना नतथेतिशक्तित्वेन अत्रहंतः भेदे
नयदवभासनेपश्येक्षयातदभिमानकृतयाचभोक्ताःसर्वस्मात्सन्ता।
एवेतेषांभेदेश्चितीत्यापरमेश्वरपेक्षयापितेनसहशक्तितैविरुद्धे श
क्तिर्हितवस्तुत्तरमितिभणितमसकृत भोक्तागमिनिपरमेश्वर
भोक्तरितिपरमात्मशेषपशोःऊचोपयोगाश्रयाशंकाह ततोपि

चेतिमायाशक्तेर्हीनर्भावेनाभिमतयासूत्रपुनर्यतिप्रथमपक्षोपपत्तेर्यो
मायययोपकल्पितःसप्रमाता तेसत्तादिकंपुरातनमहेभावाविषयमन्यतेइतिह
व्ययः नन्पशोरपिसत्तादयः परमभोक्तरक्तकथम् आहभोक्तेनक्रियतापी
ति ततश्चैवमस्याभिमतोयोभोक्ताततःसुखादिरूपसत्तादिभिन्नेवेति
अणायमभिमतोनादियते तर्हिनेकेचनसुखादयःसत्तादयोचयादिवा अपि
तजानापिपाकयएव तदाह शक्तिस्त्वितितेनसत्तादिरूपेतेवोक्तवन्तीशक्तिः।
तन्मयक्रिययोक्तवन्तीत्याशयः तथाभावस्यात्तात्त्विकदेवदृष्टपश्यमेगःप्रा
क्तेरेवअनमीयते इत्यन्यथानुपपन्नत्वादनुवादस्यअन्वयइतिशुभाःशोष
उपकरणाभित्यर्थः तेषामितिमनइतिशेषः आगमेइतिश्रीमत्प्राणेत ॥ १३७ ॥
ज्ञानशक्तादीनांपश्येतिमत्तादियुगादप्यन्तमपणायते सत्तानेदइति पश्येति।
अप्रभोःसत्तासुवत्तामवनेकदेतैवसुहृद्विमर्शेष्टृष्टाक्रियाशक्तिरन्यपेक्षावे।
त्कल्पाच्चविश्रान्तिरूपेतेनानन्दशक्तिरितितदियेचिह्नपेतेवेयतीत्यशोक्तसत्ता
नेदकदभावोऽहयात्माच तत्राद्योयःसत्तानेदभावः सेतिसत्तासन्नेप्रकाशास
खात्मकमितियावत् यस्तदभावःप्रकाशानेदयोर्भावःसमत्वस्याभावः तम
आवराताइपम् इत्यस्यात्मावामिअसभावः चिह्नपेतेगातनीलानीलन्यायेनेका
परासर्गवत्त्वावर्तमानोऽतएवस्त्रिष्टेपरस्परमिश्रसत्ततमसीप्रकृतेरूपेयस्यतस्य।
काशाप्रकाशरूपेणऽत्मात्माकरजः एकचनेहेप्रकाशाप्रकाशयोःसुखमेहमा
उता पश्यसत्तापितस्यप्रकाशःकल्पाण्यप्रकाशत्वेनसुखम उयेमवचपोयी
पेयैणचंचलत्वाक्रिया अन्वभयइपेतेनास्ति यथानीलेवस्तुपिपिनीलानीलेत।
उभयानुसंधानपिपिस्फुरेत चतुर्थेनकल्पितायोनाकल्पितायोपिपिभातमर्ह।
ति अनीलनीलेएवहितदाभवेतामितित्रयएवहितदाभवेतामितित्रयएवगुणाइति
अपिप्राण्य सत्तेत्यावर्तते एतेस्तत्रार्थमवतारयति सत्तादीनामित्यादिनापरमार्थ
त्यादिना स्थितमेवेत्यनेन संविहृपेतेवेयतीतिमास्फुरतेत्यादियुक्तम् तदेवस्मर
यति प्रतियोगितेति अभावेन तमेपिहिसाव्याप्रति तस्यापिप्रकाशविमर्शजीवि
तत्तादितिसूक्तमभावप्रतियोगिनीति पशोस्तत्त्वात्माभावप्रतियोगिनीति अ
त्रेहंतः पारिमित्यत्रापिप्रायातापादनम् उपरंजनादिनिर्वचनेव्याचष्टे अत्रो
त्प्रेत्यादिना नन्चतुर्थोपिपुणानुभयइपःकस्मात्रोक्तइत्याह अन्वभयइपेतेति
ति नकणंचित्यतीतिर्यस्यतदप्रतीतिरूपम् एवेहितकिंचित्प्रायदिनीलमती
लेचमुक्ताउभयनामभवेत्तदासुभयमकल्पितेतदभावश्चानुभयकल्पना।
उद्याविषयीक्रियते नचोभयंतेमुक्तासंभविचिह्नपेतेगोष्टुपेनीलमितिचपराष्ट
पुपमनीलेचेत्येवमुभयेनतत्प्रागेनोभयताहेतीयाकाचित्तराह रतीयेत्यादि ए
तेदेवपरिचयति तथाहीति अनीलेचेत्यादिनाऽवभाससारत्वेनाभावस्यवस्तुत्वे

३-
प्र २
प्र १
३०१

प्रतिपादयति एवं चेति वस्तुत्वे विरोधं दर्शयति यदि ति उभयेनामनीलादनी
लाक्षणाप्रपन्नं न किंचिदिदं वदन्ति तदा चेति नन्वेवं तनीयोयानाः कथम्
अत्र सेपिबलादियारु तदापीति यत्नरिति तद्गीति यथास्माभिस्तनीयोयाना
इत्युक्तं एवोक्तम् इत्यादि चेति तदभावेति वयस्यवालेति उभयथापीति
नीलतयाच एकप्रतीता विनिश्चयस्य इत्युक्तम् एवेतनीयस्य पाद्यपतय।
तिमिक्तं च तर्पणं किंचिदस्ति इत्येतदुपसंहरति यत्नरिति तदिदं नीलम् अत
दिति अनीलम् वस्तुप्रतीता विनिश्चयं किंचिदिति शङ्कान्ते मात्रमेवेति यावत् तनी
यस्य त्वप्रतीतिरूपत्वेनास्तीति दर्शयति क्रियान्विति श्रेयोपपत्तिमाह नहीति
तेदेति क्रियाप्रतिभासेन च क्रियाचेदुःखमभवति साः गीकृतेति सुदुःखीया
तनेत्यार पूर्वमिति सस्वरूपापरिज्ञानमयः इत्यत्र सामान्येन निदिष्टस्य प्रतीतिः
सत्त्वमित्यादौ तदभावेपि सापेक्षोपपत्तिरिति चेद्यदि योषासापेक्षपदं तन्निमित्तं
तत्त्वोयमर्थो लभ्यते क्रियाया यदुज्ज्वलः खरूपस्य मयमायीयः प्रकाशस्ति तत
श्रेयं ज्ञातमित्याह सायापरपाश्र्ति अत इति चिन्तयाः क्रियायाः एतेदेवान्यो
न्येवैलक्षणापेक्षपदेमायीयेच स्फुरयति तद्विपरीतरूपेति नन्विति च ततोक्त
माविपरीता सकृदभावात् सायावमलपदसंस्कारानधिकोपधिकारवसेविदित।
त्येदं पश्यते न चित्येदेतज्ज्ञानाभासात्मनो विपरीतस्य कालनिदानस्याभावात् अ
त्र हेतुः तदेति नन्वयदिततश्चिन्तयाः क्रियायानज्ञानेभियते तद्विचित्रापे
क्षयाकथं ज्ञातकियेभेदेनोक्ते स्वाङ्गद्वेषेपुष्टयित्यत्र एतत्परिहरति तद्विचित्रादि
पार्थिवमंड विचित्राद्विप्रधानेव प्रकाशपिष्टिं प्राकृतं तत्स्फुटं संस्कारशेषतया।
स्थितिप्रधाने विस्मृता माया एतनीलसंस्काररूपतोलेषकलेति प्रत्ययप्रथा
नेसेहारपदमिति रुद्राणां तत्त्वमभवतोया क्रियाशक्तिस्तेहराण्युपवभासनप्र
धानायाज्ञानशक्तेरग्रासा नेत्येव प्रमादप्रमेयाणां परस्परव्यवच्छेदात्मकशून्य
ताप्रधाना मायाशक्तिरित्युच्यते साचनिषेधरूपा रुद्राधिष्ठिता शक्तिरपरदशा।
समासत्राण्युपा सदाशिवेश्वरदशाया मप्यस्ति तत्र स हमित्यमना रूपेणा आच्छाद
नीय इदं भावोपरस्वभावः सतयारुद्रसंस्थित्या प्राक्ता समुत्पत्तीयः संहराण्युपा
तयाच शक्तिश्चिह्नपतोचिता तस्यादशाया परमोपनिनाचिता सदाशिवेश्वर
ताच परमपदात्र भियते देवाकालादिभेदाभावादितावानेव शिवनाथः तत।
एवरुद्रेश्वरसदाशिवभूमयः परमेश्वरपदमय इति तदपरवर्तिता विस्मृता रूपादीनां
चेत्तत्त्वेषु त्वेषु यथोक्तम् भिन्नप्रमेयप्रमेयवस्तुविस्मृतेश्वरविवेकः साच
दशारुद्राधिदेवता निषेधरूपापेक्षानेपदं हेतुर्वमित्यपि उक्त्यादि ततस्फुटपदे
तावदुभये प्रकाशाप्रकाशालक्षणां मेलयन्ती ज्ञानशक्तिभेदेन व्यवस्थाप्यते इति
संभाव्यमेतत् तस्या हि सत्यामिदन्तानिर्दपताभवति अपररूपा तदभिन्नच।

अहमिति पूर्णापरायस्ति सेविदत एव परापररूपा क्रियाशक्तिप्रधानाः गमेसीचरा
वस्थोक्ता साचमगवतिनमिद्येते तावदपत्वात्सेविदति पूर्वपत्त्युक्तं न किंचिदेतत्।
यत्त्रिपुणिते तत्राशुक्तमिति ॥ १७८ ॥ एवं प्रमादतत्त्वेषु पत्तिभेदेन निरूपित
म् भोगाश्च सुखाद्यान्मायया योगेनिरूपितः इदानीं प्रमेयस्य भोगात्मा तत्त्वसंवाच
म् एक एव चायं भोक्तृभोग्यो गतार्थविमर्श एकचनते येव कर्तव्यो विमर्शविच्छेद।
दोमाभूदिति प्रकरात्मेकमेवेदं व्याख्यातम् तत्र पश्यतावत्प्रमेयस्यैव व्यवस्थितिनि
रूपयति येयसामपिकेदन्ता इत्यादिना इहाभासापत्तावदर्थोलेपपरा मर्शकोन
कदाचिन्मित्री कियेते यत्र स्वलक्षणातामिच्छतामवन एव तत्कदाचिद्विदुः प्रमाप
वावप्रपत्तेयुत्तमाभासलक्षणाता उभयात्मनोपि प्रमासामपिकेनाल्लतकं नो गुल्पा
दिनिर्देशप्रयोगादेभावेन सहजभेदावमर्शनरूपेणा प्रमेरपीश्वरस्यापि न केवलं
संयोजनत्वात् तदेगिचरीकार्याः तेन सामान्यविशेषप्रकाराचिद्वक्तृत्वायुगपदे
काहन्ताविश्रान्तावभासनपीलाः ईश्वरदशायां हिमावोला सनात्तरीयकतया
सेवित्सकोचत्वेन सिध्यान्तपरत्वनर्णमात्ररूपेणैव रुद्राधिष्ठातृकसहित्यका
शनेव प्रकाशमानमहन्तानिषेधरूपा मः सामपिकीमिदन्तामलासयति एतच्चा
नन्वभेवनिर्णीतम् एवं पश्ये प्रमेयवृत्तान्तः परमपत्तेरुभगवति प्रमेयकथेवना।
स्तीत्याद्यः सृज्य पूर्वपरं संगमयन्त्यवकाशावतारोः सृज्यमवतारयति एवमित्यादि
ना यद्यपीति बालदारकादेः न केवलमिति इत्युक्तं सत्पिपातुः प्रमेरित्येतदनन्तरं
तेन व्याख्येय इति दर्शितम् नन्वसामपिकेदन्ता परा मप्येवैवालेपिनप्रतीतम् नन्व
सामपिकेदन्ता परा मप्येवैवालेपिनप्रतीतम् तत्तथैतदुक्तो दृष्टीशालीकृतम् प्रती
तमिति दर्शयति तस्यादिना अनुमानादित्यनेन एतदेव चटयति यदिहीति सतिनि
वालः तस्येति बालस्य प्रागिति साक्षात्कारसूत्रे एवेदं शान्ते सूत्रेपि प्रोक्तं न सूचितं त्रुत्तौ।
स्फुटीकृतं परिचयदृष्ट्या दृष्टान्तिकेयोजयति चेति अनेकेत्यादिपदेन स्वलक्षणात्मनः
दृष्ट्यादिना तत्त्वसामान्यलक्षणादपानिर्दिष्टाः नन्वप्रमाभासे पूर्वप्रमितिवा।
पारश्चितः ततश्च सदेव दृष्ट्याभासाभान्ति नन्वमिच्छते यथापेक्षकाभासापि
कश्चिदन्तर्नीतस्तत्त्वान्तरीयकाभासवर्गेन नास्ति वाक्यपरा मर्शसम्वित इति रुद्र
येरहीता हतत्र चटयत्पादि तथेति चटयत्तेकावभासस्य चनानेकाभासतामात्रा
देवस्वालक्षणापमिमाह देशकालादीति आदिग्रहणं न प्रमात्रलक्षणास्वादिदेशा
दिदेशादिकावभासान्तरासेभेदे तत्त्वसामान्यरूपेणैव तत्त्वस्वलक्षणांतिदर्शयति अने।
कावभासेत्यादिना परा मर्शनिदेशावभासः अत्र स्थित्यतिवर्तमानकालाभासः एवेस्व
लक्षणावभासेमिश्रविचार्य सामान्याभासे विचारयति पुरोवस्थितारभातमिति अ।
पिपाद्यात्वात्तेषां विकल्पमानता यद्यपीश्वरोपेक्षयानास्ति तद्यापि साक्षात्कारो
पीश्वरस्योपपन्नः सामान्याभासस्तथा साक्षात्काराभासांश्वरभासवदिति ध्वनिः अत
एवेच्छास्यापीति अणिशब्दोपदिष्टमिति नन्वपृथग्दीपसूत्रे अविहृद्भासानोमेलेत

६-
स-प्र-
जाटी-
३२

सुपपादितम् विरोधाविरोधोचनियतिशक्तपेक्षयापुत्रप्रमादप्रतिनतभगवति
कोपि विरोधाविरोधनियमकृतप्रतिनयमाभवे विद्यागताभासस्य पुत्रप्रमाद
काराभासनापि किंनमिअता ततश्चास्तादुचिता एतेकपेक्षभगवतिस्त्वलक्षणाभा
सास्याशोकोदर्शयन्यपोहति तथेति तेनोक्तप्रकारेणाभासानायेदेचिअवलेमि
श्रीकरणत्सकैतद्यपिभगवतिननियते ततपेक्षयापेक्षयाचटोपिविद्यागीमं
उकोपिचटभारभासुरः साक्षात्काररूपवावभाति तथापिस्वरूपेयत्नहीन
वाजनवस्तुदपेक्षानियतिशक्तिमहिम्नाविद्यागित्सास्यादिसत्त्वतियमोपि।
नतप्रयते तेनापिप्रयातवास्तवस्मदुचितप्रयातवनास्तीति नततेभावाः किं
वस्तुप्रावकेचनस्थितभनेत्याह तेचेति तेनेति तेनेति यावत् अस्मदादिदृष्ट्या
शोक्तेनेवभगवतानिमीने प्रजापतिमातापितृकुम्भकारादेस्तनिर्मादताभिमा।
नोयःकोपितस्येवस्वरूपिस्तुक्तमसकृत ॥ १०५ ॥ एवेमदाशिवेशतायो।
प्रमेयवृत्तान्तेनिरूपितः परमशिवस्वतियदेवप्रमेययोगित्वेनष्टयक किंचि
दिततः परपुष्टप्रतिप्रमेयवृत्तान्तः साकत्रयेणोचते तत्रप्रथमेनपीठवयंक
रोति तेतभिन्नावभासायाइति तः ईश्वरप्रमेयाविशेषयोनकः ईश्वरसाहिअह
विमर्शविषयाः सर्वेषानवविकल्पाः पप्रोविवेति तेविषयसामान्यरूपत्वेनय
मिधर्मतयाभिन्नावभासाः तथाप्रतिप्राणिप्रत्यवस्थेचसवासनात्सारेणस्वय
मवस्थापिताभिः प्रियोयेषापुरयमित्येव प्रायाभिर्विभिन्नाभिर्मन्त्राभिर्भिन्ना
वभासाः प्रकल्पाः विकल्पनीयाः ततएवसंस्थानकविद्योनेषुपिमायावि।
ज्जमितप्रधानापोहनसाधनयाहनादानादिविषयीकार्यत्वेनायाभवन्ति नी
लमिदेगोरोहेसुखहमिति सर्वेषावावभासस्यविश्रान्तिधामलात् कस्यक आह
प्रत्यगात्मनः प्रतिपद्यमयमिअसमेवेदनावगमरूपत्वेनाः सेकीपीदेहादिसकृवि
ताहेप्रकाशान्नः कपोहमित्यादितद्दिभिन्नेनाभिरुपलक्षितस्य स्वरूपान्नस्य
क्षणासकल्पनेनचविकल्पेविषयत्वेन एतद्विकल्पप्रधानएवचमदापुष्टि
तिस्वरूपः तेमेदिप्याह एवमिति नकेवलंयशनाभावाभासः यावदीश्वरस्यापि
सत्त्वेवमिति अविकल्पातयतिविषयः यदेश्वरशब्देनपरमशिवः तस्यापिभावा
भासएवमितीश्वरताहरेणएवकारेणानोरः योवाद्यातः उपक्रमतइतिदृतीये
तन्मोकेतिवाहयिष्यतीत्यर्थः तथावाद्येवावातेएवेएवप्रमादतत्तावियोमे
चोन्नरोन्नरप्रमादभूमिषुदर्शयित्वेपूर्वाक्तमनुवदति एवमित्यादिनाश्रवस्या
पिताइत्यनेन सामान्यात्मनरित्वलक्षणात्प्रापिशब्दगोचरीकार्यत्वेनसामा
न्यात्मकएवेतिप्रागेवोक्तमसकृत तेविविज्जमेत्ताप्रपेचनयवहारणमपनीयत्
इतिमन्त्रेयः स्वयमप्यनेकमेतास्यदेरित्यनेनतत्तदित्यादिमोत्रमभयविषयते।
नयोजयति अन्तरमिति तस्यासाधारणीयत्र इयताविभिः आकेवीकेकवा
क्यतयाप्रस्तवस्तनिर्वाहमित्याह तत्तद्विभिन्नेत्यादिनासोत्रेहतावपुमय।

यायोजितमितिदर्शयति प्रमादप्रामपीति एतेदेवोपादयति मर्षीय
त्यादिना प्रमेयभेदेहिमनिसायाप्रमादस्थितिः तस्याचमत्ताप्रमेयभेदरति
युगलकसदृष्टिरेवभगवतः सेतारोपनम् एतेदेव्यतिरेकसुखेताह पर
मार्थेपितुमभयमिति वेद्यवेदकात्मकमभिन्नेव उक्तेचेततन्मयादृष्टतेदृष्ट
इतिस्त्रे नत्वेवेपरमार्थप्रमातरिचेत सर्वमभिन्नेतहिप्रमायपेक्षयातावच्छ
रीरमस्तवेद्यम् प्राणादित्तकिसेपेक्षयावेद्यमुच्यते अत्राह शून्यप्रमात्रेपेक्षया
त्विति नतशून्यमपिदेद्यमेव तत्त्वकिमपेक्षयेतिवाच्यमुच्यते शून्यस्यापीति
वेदकरतिविकल्पकरतियावत् अर्वाष्टप्राहितशून्यसाक्षात्कारभूमिरिति
स्फुटभावेन अपितमसक्तप्रादादिवेद्यविनिर्मुक्तनेतिनेतिप्रश्नवादित
प्रायउपकल्पितेतद्विकल्पविज्ञानेयुक्तागमादिप्रमेवेचकास्ति अथात्र
शून्यप्रमातरिसाक्षात्कारात्मकमेवेदने किंनमेवमेव संभवतिचेत्याह
योगिषितिप्राणावृद्धादिसाक्षात्कारानन्तरेभावताप्रभवेनज्ञानेनेयशून्य
मपि विषयीकर्तृमुद्यतास्तेशून्यान्तरेतेदेयशून्यापेक्षयाविततवदप्रमा
दभावामवन्ति तथाहिदेहाभावहृपशून्येदेहातीतत्रमरेप्रार्थशून्यप्रमा।
दभावनेविषयाकियते महाविदेहधारणाममापतेपुनस्तद्वैश्वर्यप्र
णाभावहृपेहादृष्टान्तोपलक्षितेनशून्यनतदपिपरतरेणोत्पत्तारतस्य
भेदेनमायापदेनवस्थेवस्यमानशून्यानापयन्तस्यालाभात् नचेयम।
नवस्थाकोचनक्षिति विधत्तेपदिहिकल्पितोग्राहकोग्राहकान्तरेण
गृहीतउद्दिक्तावेद्यतामेवेद्यकतायोप्रयोजकीवाणाः सन्वेद्येजा
नानिअपुगम्यत तदातवस्थातेवेद्यमेवज्जित्तभवेद्यावताग्राहकस्यसंवि
त्तमावेशिताहभावस्यात्तेअस्यवग्राहकतायोप्रयोजकरतिशुद्धसंविदवप
रमार्थतः सर्वत्रग्राहिका यद्यप्यथास्थितिरित्ययात् वेद्यतातत्रमायीयातत्र
ग्राहकान्तरानवस्थेवनहृष्टासु वस्तुनः विद्यतायोगात् तस्यामादतावसेरेचमे
विदादाविष्टमपितस्तुत्येभिन्नेवपृष्टवेद्यचरादिसर्वप्रमात्राणोक्षयाभि
न्नेवेद्येचेति तदाहनचेति अनवस्थान्तेदोषावहावेतियावत् नन्वत्रमाभेदन
वस्थातोदोषः ईश्वरपदेतपत्रस्तुत्येयदेक्षया आक्षादनीयस्येदेभावसोलास
स्तत्केनमेवेद्यशून्यान्तरेणोतिचेत्तदपिकनेनवस्था अवेद्येत्तचतस्तुत्येनदन्
याप्रकाशनेत्यप्रकाशरूपत्वादसत्त्वात् तदसद्भावेचकरदन्तामेष्टरतिदोषः
भवेदेष्टदोषः यदिशून्यान्तरेवेद्यमेवात्रग्राहकेत्वात् तत्तथापिपूनीचिह्न
पेतदेपक्षयेदन्तासात्मकभेदप्रयनायारात् अपिततत्रपूनीचिह्नपेयंसे
ऊर्चितेविषयतः पलायमानमिवविद्याभावहृपेमेवेदनेत्यप्रकाशमकालक
लितेपूनीचिह्नप्राप्तमार्थताभिन्नेमपिभिन्नेमिवप्रयते चिह्नप्राप्तातेया

३.
च. प्र.
जा. टी.
३.३

देवपरापरसूत्रोक्तकारिणास्तदपेक्षेदेवतोलासोयुक्तपदनातवस्थाका
विदिति एवमर्थवित्त्याह यतस्तदिनाचिन्तातिविश्वदृष्ट्याविहृपापेक्ष
येत्यर्थः अद्यतानपतिरिति उपपादितेचक्षुश्चिदपेक्षयासर्वमावर्तिरे
कादहयमित्याशयः नसेविदपेक्षया नाप्यसोनापेक्षयाभावानोभेदयुज्यते
नचनास्यसोनाहेतोर्विदमयगाम्यकितदिनार तस्येयादिना ईश्वरपरापरा
वस्थात्मातस्यासुहृद्विहृतासपरावस्थात्माभागाः तत्रापीतितस्यामेववि
श्रान्तः पुनरिति ततः परदशाभागादिशेषमस्याह अभावदृष्टादेवेति वि
हृपताप्रकाशापरासर्गापरासुखरिति विश्वभावस्तुविस्मयतप्रकाशने
नविमर्शमितिचेनतथः स्वयत्तसोपवर्षप्रकाशनविमर्शवधिषोत
येवेत्याह तदभावविमर्शचितिप्रकाशत्वेनविमर्शपेक्षेचसुखरिति यतः नन्वे
वेज्जउपवास्तपतदपिनेतिज्ञेनापीति शब्दादीनोयादृशोभावपृथग्देवका
क्तिंविदिदमिति तेनदृष्ट्यासुखरणात् नतभावोतिषेय्यसोनातिषेया।
स्यवह्निष्याव्याति यमेवेनसुखरिति शब्दाभावः सपराभावइत्येवसत्यम् यत्र
प्रतियोगीसुखरितितेवम् इहत्तनतथेत्याह नहीति अवभासः स्यात् इति स
एवविश्वावभासउदनाचिन्तयित्तमारव्युत्पत्तिप्रायः कथंतेहीसावभा
वविमर्शः आह किंतुतिविशेषाणापेवेति ननुतादृशस्याप्यत्रकिंस्वयम् त
त्रचकथेनानवस्था अत्राह वेद्यमित्यादिचोयतइत्यन्तम् अत्रेष्टुरपेदनर्थी
यः प्रथते नतत्राहकान्तरसप्युत्पत्तिमन्वयः वेद्यनास्तीत्येवेद्येद्यमा
त्रेतेनाप्यविशिष्टावेद्यविशिष्टनारेव यन्निषेधमात्रनिष्ठत्वेततोरेतोः क्षेत्रे।
त्रापाणाचिन्तानोमायाप्रमात्तामपिमतिषेधात्मानजयः विश्वमिति
मात्मेयदृष्टम् सर्वमायीयेनेतिनिषिद्धमवतीत्यर्थः तस्यतत्रयस्यदृष्टान्तरं
मुच्यतेति सचकालस्यप्रथयासुखदेनदृष्टेगारहितः तत्रेहेतः अयमिति सा।
क्षान्तियमागतयासुखिचस्यमागतयाततएवमितित्वानुसंधीयमानत
यायतोनाभासपदवीमेति ततआभासेइदमागेतिष्टितायः कालः सतस्यन
विशेषकः अतएवसतजयः ईश्वरस्याशिवनायस्यदितीयमिवदृष्टम् वक्ष्य
तेहि साचरुइदशाशिवतत्वापरावस्थेतिदितीयत्वमेवसुखदयितित्वात्
संकोचश्चिभेदवादिनामिवमेवित्तसमस्तादिश्वरशः संकुचितमिवनित्यमे
कोचादेवशून्यशब्दाच्चविश्वातवभाससंहारतमः प्रयातेनमायायाः पदेरुह।
नायेनापिष्टितम् अवशब्दार्थमेवसुखदयति एतमेवेति वस्तुतः एतमेवमेवे
त्स्वरपेतत्वथेतत्परतथा संकोचेनेत्यर्थः ईश्वरपरापरापरदशात्तनोदितीय
मपरदशात्तकंस्वदृष्टमनजयः परदृष्टमनजयेवचास्पतिवशब्दः ताभेवसु
दयति सोपिचेति विश्वसीश्वरसेविदियद्यपि अहनायामनर्भतेतथापिसाह

नाविश्वतः संकुचितापितत्रस्वरतिप्रकाशविमर्शसाराभवतिकथम् चिह्न
नेतेवपरदशानिमग्नत्वेनेत्यर्थः ननुयावदहन्तानसेकुचितानतवदिदन्तोला
सः यावच्चनासोतावत्कथमहन्तासंकेचेदित्यसोनाश्रयम् संवदरिपोवप
यमत्रापात् नचतदितिदर्शयति एकेवचेति एतदुक्तमेवति सेविदिः स्यातेया
दन्त्रादतिउर्ध्वमिदमपिसममेवभाति अहमिदमिति तत्राहमितिष्टांसेव
सेविहृपम् इदमित्यतस्तत्तमेवमेवचितम् यदहमितिहृपम् तत्राहभागास्य
र्त्तमेविहृपाहम्भावतिरेकेणावप्रथा संकोचभागास्तयस्यइदन्ताउमीणाव
वतेवेवाहमित्यत्राप्यप्रतिविम्बकल्पतयासुखरत्नपिनसुखदेनेदमावेनापित
निर्मलतमेवादृष्टो द्वितीयमलितनादर्शवदपरेदन्तावग्राहकत्वेनेत्येकरस।
मीष्टोसेविदः स्यातेयम् तकेवलसप्रवृत्तायायामीश्वरभवीदेष्टेयाव।
त्यतिउर्ध्वसंकोचायायादप्रायांसेववतेनीतिनिष्टपयति मायादप्राया
मित्यादिनानीष्टपत्तादितिष्टयत्तस्यनकिंचिहृपेसेविदः सेवेयाच्यतिमीती
त्यर्थः तावितिहृताभावपराभावोमायापदत्तमेवमेवस्यष्टयति संकोचश्चेति
एतदेवस्यष्टयति अहंविमर्शनेतिपरिहारेविद्योगः स्वात्तावदितिमहाशून्य
दृष्टाचितएवेतिमहासंहारदृष्टांरोदीदशाएवाचेष्टरसेवेदपपरमायेताविश्व
नेतिवाग्रहणत्वाह अयथाष्टयमेवेनामपरत्यमुतापक्रमानिदिशोत नन्म।
हसंहारपिपुण्यष्टकदृष्टत्वेतभाविसंहारवेचिअवेतोपावस्तिष्टत्पेव तत्रका।
यचित्तिविश्वाभावदृष्टाशशोकाह सूर्यष्टकसंहारोपीतिअपेक्षप्रलयस
मयपुण्यष्टकस्यापिवाजभावापराभनेष्ट्यदृष्टतायामितिसेवष्ट्यदृष्टता त
हीजवेचिष्टाप्रमात्तभेदात्मिका तत्रोदेमहाशून्येसंस्काररूपतयातावदास्ते
यावत्तदृष्टिस्त्वम् ततः पुनर्वीजप्रवायासूर्यष्टकसंहारोपीतकर्मवासना
तसारेणापरीरकशालादितिचित्रभावः अपरेतिसेसारभविजाग्रत्त्वप्रदप्रायो
पुण्यष्टकचवुद्धिपरीरयोरपुण्यलक्षणम् यदाह यत्रेति तदन्वेष्टापुण्यष्टकयो
भावस्तत्रिष्टाकाचिदायातिः शुद्धपुण्यष्टकमात्रप्रथादृष्टासहप्रलयास्त्वोक्ता
नायानिष्टादस्यप्रलयेप्रधानादिविश्रमणदृष्टेवान्तरप्रलये एतअस्यप्रम।
स्याप्यपलक्षणेसेवष्ट्य अपेक्षेतेमहाप्रलयेतापलक्षितम् एवेदेकस्यशुद्ध
स्यकल्पितस्यचेवेत्यविद्योगाएकएव वेद्यस्यापिवातेनेतिपरस्परविद्योगः सा।
प्यविद्योगविश्रान्तनेवेतिष्टयायागेभेदापेतेइतिइदानींवेद्यस्यवेद्यान्तराविद्या
गस्तयोर्वापरस्परमितिदर्शयतिअयेति वेद्यगतताविशेषात्परस्परभावेषुष्टय
पञ्चमेविमेववाग्रहोनाह सेर्वेवेति ईश्वरपदादभ्यवेद्यमात्रपुण्यन्तामभावप्र।
थायामिदमेवतत्वेचयदत्यस्यतत्राप्रथतम् अन्त्यात्मेपिचयत्तथातत्त्वमहपत्ते।
संहारशून्याभावादिप्रावृत्तिभेदेष्टुदपिष्टितेष्टुहसेवेदनस्याशुद्धमिदभावात्वे।

३.
श. प्र.
जा टी.
३.५

समासूत्रयदाद्यादिच्छादृपोदेवस्वातेयाहीजभृतमन्त्रिप्रति तदाहृष्टदेत्यादि ।
एतदेवागमेनसेवादयति संवेति साम्यसमयोदेशयोर्वाजयति तत्रेयादिनासा
मोपियेनविशेषणभेदः परत्वापरत्वयोगश्चतामाह केवलमिति सूचीजाअ
पीतिवीजमपिविलीनेपरमश्वरस्वातेअशक्तिशेषतमेतीति वीजावशेषा
विशेषभावारुद्राभूमोयोगतादिशब्दाभियेयान्तिसेवयः योग्यतारूपतया
प्राप्ताताशिवरुद्रदशयोः साम्यमाह तदानीमिति रुद्रभविजीजप्रातेयोगेन
नेयमायीयाभिन्ना अर्थास्तेषांवात्मपिवेयतयावस्थितान्तिव्यज्जनेययंद
ष्टम् ननयोगपतावीजपतासापितविलीनासाम् भेदरूपेणयोग्य
पतासाविलीनाभेदाभेदरूपेणपरपरतयातयातयाश्वरसेविदिप्रथा ।
स्फुटातस्याअवर्षेणसपववीजभावोयज्ञगवतः स्वातेअमिति विशिष्टेवेयेया
गता ननुकारणोकार्ययोग्यतयाचितेनशिवेश्वयोः कार्यकारणतयाशेका
मववदत्यरिहरति यद्यपिचेति अवीरदप्रातज्ञानयोगाभ्योतयाप्रायान्तिकी
दशमध्यासीनाः क्रमेणयताउच्यते स्वीकृतेच तत्तत्तदीयाभासापेक्षयापो
र्वाप्यंरूपस्यापिभेदेनसपारमार्थिकरूपानलगतयास्वातन्त्र्यमन्त्रमित्र
क्रन्त्यायेनसृष्टतात्परमार्थपितयाभावववस्थानतत्ततः स्वतोपिविका
र्यकारणभावोक्त यथाक्रमयत्तदाशिवपर्यन्तपार्थिवयुचमन्त्रे तस्मि
वेप्राकृतैजयेविनाशोत्पत्तिसेयुतमिति सकलप्रलयाकलविज्ञानकेव
लिसेउतदीशमहेषानामपिहीदस्मावोशेनपारमित्यलक्षणानावेपान
देपक्षयेवकृतकत्वस्यते तदन्तदाशिवेश्वरयोरपिततएवोक्तप्राकृतमिति
तदेतदाह इदंभोगोत्यादिना एतदुपसंहारोक्तमप्युयति तदेवमिति इदन्तावमर्षी
एवयदितवस्फुटः स्वात तदाशिवमवतज्ञेवन्नतविश्ववीजमित्युचितपदम् वी
जसेस्कारयोग्यताशक्तिरूपेवास्मदीनाम् निरात्ममयमपिसेवतपेदेवस्फुट
टप्रकाशनेचितमेवेत्यहन्तायामेवविश्राम्यति नचमोशुद्धेवाहन्ताविश्ववीज
तायाः परिस्रग्गादनभियक्ततत्त्वचक्रवर्तिपंडितकविशिल्पिप्रभृतिगतस्व
स्वकरणीयविशेषस्फुरगावदतएवशक्तिवाचोयुक्ताव्यवहारः अतएवाह
यज्ञान्यग्राहकापेक्षामिति नन्वेवमेषामृत्युप्रावीजभूमिर्नित्यमेवेश्वरसेविद
नलगा ततः श्रुत्यस्यकेयंष्टक्यमाहताप्रमेयतावा अत्राह तच्चेति श्रुत्येक
हंअहन्ताह्मादमीश्वरसेविदभेदविहायमायाशक्तैर्वशादिहंभालक्षणात् त
थेवेति तेनेवशुद्धेनरूपेणपरसेविदतवेपयंयेनेत्यर्थः तच्चश्रुत्येसेविन्नात्र
पंचसेकोचाधिकंचेत्यभयंदशयति तच्चेतिश्रुत्येतेदति सप्रसूतीसमाधाना
दौ नववायवतयास्मरिष्यति किंवाधनिरिक्तश्रुत्यतापिकेपुन एतन्नयाह
नहीतिस्यमिति स्पष्टिस्पष्टित्वेसेकोचाधिकवायत्तमर्गातदेयंप्रागतमेव ।

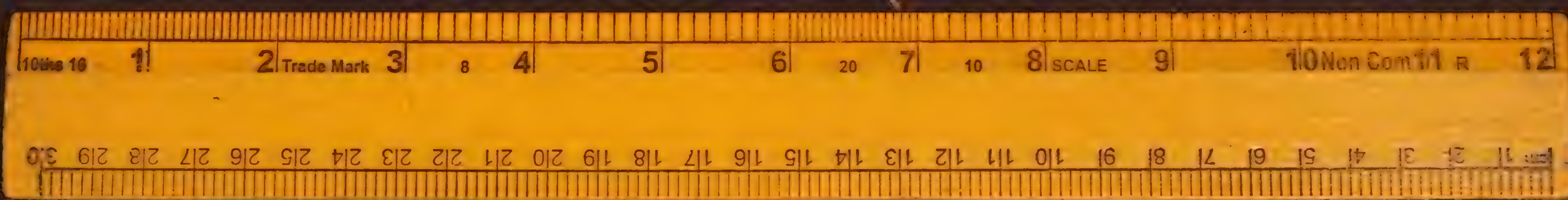
तदुक्तम् तन्नेवेसर्वप्रमाणान्वेततन्नेप्रतिपद्यतइति साचेति तत्रस्वरूपीदि
मेयंप्राणाप्रमातृविश्वमः तथ्यासतीति प्राणादिप्रमात्रवस्थानेऽत्रावस्था
नामितिश्रुत्यप्रमातृयवावास्थितत्वादितिहेतुतापयेनवायोयेनविदु
नरति तन्निवृत्तौप्रलयाकलवदेहासप्रमाणतदेहाश्रुत्यानाययोगात्
तथाभावइतिरागचेष्टदृष्टमादेशभावः परिमितमेवेतिप्राणिवीजेहिप
लालतेतुलकाणामात्रणीम् न्यग्रायवीजादेरन्तः कृतानतश्चावापल
वेस्त्वोपादेमहावीजात्यमिवमेव एवेसेसारिणाक्रमविकामोयावत्सर्व
जेषुविकसतारतमेनपरमोविकासोरुद्रभविश्रुत्य तदाह संवेभावेति
तदितिचित्तमम् इवशुद्धेनवाक्येनकोपिसेकोचस्तदाभममात्रेमुक्ति
दशयति तथ्यापीतिसेकोचेपि एवेश्रुत्यप्रमाणगतदृष्टस्तत्तापिकरुते
सेकोचविकसतारतममित्युक्तातदासंवावरणमलोपेतम्यज्ञानमानन्ता
ज्ञेयसंलपमिति अतएवाहृष्टाज्ञेयसेस्कारविष्टदत्तारतमसेविहायविका
साहिकसतारतम्येग्रायग्राहकभावोभ्यापकमितिदशयति योगिनोचति
नचानवस्थितिस्मारयति तस्यास्ति श्रुत्यान्नेवेद्यच्छ्रुत्यादयविशेषेतनाह
एवेसमावेशेणपदेशश्रुत्यानोप्रतियोगिसेवलितमेव निषेधसुवेदुच्यमाना
नामनुहानामनन्तरज्यमानश्रुत्ययोगेयोगितामित्युक्तम् येतसमावेशादि
श्रारदातवविदसोदेहादिमेवयद्यपिवोपरप्राविष्टमभिमत्यन्ते तथापितदेह
प्राणादिभेदोलासनेपयोगिताश्रुत्यानावृणसत्तगभावतततत्रश्रुत्यानरे
णाकिंचिदिदमेतदश्रुयतिपारमार्थिकपक्षान्तरपरिग्रहायदिवेतिविशेषा
भावादितिचरनेयाश्रुत्यानेतिभाति याचचटपटाभ्यातत्रप्रतियोगिभेदेस
क्तानस्वरूपतोभेदोविवेकवतमवभातीतिश्रुत्यान्तरकिंचिदस्ति तन्वेव
सेसारिणोयोगाभविश्रुत्यसेवेदनकेन नहिनेषामेश्वरीसेविदस्ति कथमह
अस्तेवसा तदाहसंवाचेष्टातिप्रतिपादितमितिपूर्वः एवउत्तरमुत्तरव्यभिचर
ति नतत्तरः पूर्वमितिस्तुक्तम् तच्चेतिप्रमाणप्रमादपरमरायोमयेगोदइतिसे
पिमायीयेनेतदेयः तथापिनहेयः इत्याहसमिति एकेश्रुत्यप्रमादस्वरूपे
दपपद्विद्याचष्टत्रेति चेत्तत्राहृष्टनशरीरेवदता तच्छ्रुत्यानानास्तिविकल्पन
शक्तिरित्युक्तम् अयोयमानेति सेविदपेक्षयाविकल्पनशक्तिस्साभेददृष्टा
तच्चरूपतामापत्रा मनोक्तः करणम् तच्चप्रतियोगयोरनसहिताप्यवमर्षी
नद्यापारम् तत्रेवचदृष्टानासेसारिता ततएवपश्चादपेक्षप्रकरणोसंवेध
स्तशक्तिस्पर्शविधावाधात्ताप्रमातापरमार्थप्रमातृयजेचिद्विमर्शता
नि विश्राम्यति ततएवापेक्षानानेप्रसरतीति प्रकरणपंचकस्यप्रतिलोमा
वलोमभावनायोतात्यर्थम् तदपेक्षनेपरः प्रधानम् एतेदवस्फुटयति मनाही

३.
प्र. जा.
३.५

ति साचेति विकल्पशक्तिः शब्दशक्तिमस्य स्येति स्वभावाभावासाधेति च
नयेत शब्दशक्त्यपवप्रतिपाति प्रत्यक्षविचित्रतालोकशास्त्रव्यवहारा
नवदेविकल्पनवापारंशराशकविषयविचित्रमयाप्यनेषामलक्षित
यमनप्रापयति यत्रिहपितम् पीदेयमहाचोरासोहयन्मिहसंज्ञरिति
विषयेष्वसंलीनानिति चता एवतुश्च विमर्शवशात्तविकल्पनमपिय
न्योमक्तिदायिनाः यदादिष्टम जातचक्रमपि वयामफलप्रदाः पराः प्र
कथितास्ते जेहोराः शिवशक्तय इति एकैवमात्मिकामाशास्थिताष्टक
मेदिनीतिस्वमारीस्यजातासिद्युपादिकेति तद्वत् सजाविकल्पेति संप्र
सप्त बहिरन्तश्चतैरिति प्रतिप्रसारविचित्रतयाशब्दशक्तिमयीशब्द
भावनातत्काले विकल्पेवेचिञ्चैरत्येवेति मूलपरामर्शभूमिमस्य प्रति
तत्परीति विकल्पेपितव्येयता एतच्चवत्पते संसारेपि श्रान्तः संसारा
स्येयतामाह वेययुपति स्वपजीवितेवसाह मलत्रयसादि मायीयते
त्रयसायुक्तम् मायाशक्तैवतत्रयमिति युताशब्दमय इति वृत्तिव्याख्या ।
ता एतच्चपरमुपदेशात्तन्मिताह अत्रेवेति श्रवधानेन विकल्पस्य प्रश
मनेवाविकल्पतातेनेति भाविनीत्याशुद्वपरामर्शोपीकरावास्वैममाये
विभवति स्थिराकार्यम् १८-॥ नन्वेव विकल्पमानपवायो वेयकरसु
क्तम् तत्रायुक्तम् विकल्पतेयावासावाश्रयविकल्पेपितावो न वरिहा
यः तत्कोविशेषः प्रमेयस्यपति पञ्चप्रसारतायामग्रमिताह तस्यासाधार
णीत्यादिताभ्याकयुगलेन तस्येति पञ्चकर्तृका सृष्टिशास्त्रेष्टप्रातिनीते
नतद्वपजीवितेसती असाधारणीप्रतिप्रसारप्रतिकालेचप्रमात्ररदशान्त
राद्यन्वर्तनेविहीना तथाहि इदंरुमिति येनयदासृष्टं तत्सोवतेदेव नन
पशेयः स्वष्टावेचदीश्वरपवतसंसाविति तत्सृष्टेः किंनसाधारणातास्यात् यदि
स्वशक्तिः सास्यविदितास्यात् किंतुतस्याजातापरवशासेवसतोविकल्पन
शक्तिरुदेतिकेनसास्यप्रवायतश्चित्त इश्वरेनेवतदपरिज्ञानपरिज्ञानमा
त्रतोहिबहुमुक्तता तथाहि ईश्वरस्यविश्वपरासर्गविग्रहत्वेनशब्दशक्तिः
शरीरस्ययामायाव्याप्राप्तिनिजस्वभावविग्रहमात्मकारमेवैयोपराप
प्रयोजनातत्रद्रव्यादिदेवताचक्रापिहितवर्गीष्टकमयी ततएवकारा ।
दिवर्गागतयासमसासंवेचिप्रशतसहस्रगर्भतयाष्टाष्टकमेदसहस्रवेचिप्र
विचित्रा ततएवप्राणापानादिप्रैकोराहणचंचलाक्षामयेकत्रुर्गुमनासा
दयनीमित्रमिदंशत्रुयमितेवमादिकं विकल्पनेययाक्रियेततदात्मन ईश्वर
स्वभावसेवपशोरसाधारणीसृष्टिः दशरदनादन्तीत्यपिष्टप्राभासातीश्वर
सृष्टानेवापजीवतीति सूत्रार्थः तेतात्पर्येताह एषेचेत्यादिना यतइति ।

येच्ययाएवशक्तेरुत्पत्तिरित्यावत् यथाचेति तयापरिज्ञानमोत्रोतिभा
वः निरुपादानातेवसजतीति महावाक्येन सर्वः सूत्रार्थः संक्षेपेणव्याख्या
तः तत्रदितादितासंस्कृतत्वेन नमसासपदेनेषस्यपजीवितेति व्याख्या
तम् नननियतेदेपाकालाएवस्वतेत्रविकल्पेपाभासनेषास्तत्कथंनोसा
मास्यनृपानिमुक्तम् एतस्मिन्नरतिसामान्यरूपेनेति सति विषयोविक।
ल्यमानोपितसाम्यापितेदेपाकालयोगी किंतुतिशब्देपाकालयाव।
ति स्वलक्षणात्तातेनस्वसृष्टेपाकालाभासमलनापवायः स्वातेत्रविक।
ल्यशक्तौनतुतिशब्देवोकोचनेदेपाकालाभासावितेनज्ञात्यर्थम् सामा
न्यरूपानिति वृत्तिग्रन्थस्य पुनरप्युपलभ्यते केवलमित्यत्रेवच्छेदः तत्र।
द्वितीयरूपलभः पुनरुपलभ्यतिभवेभिनन्नि पूर्वानुभवइत्यादिनामु
नीत्यनेनपूर्वोक्तपवोपलभः पुनरुन्नीलतामात्रमस्तीति यावत् केवल
मिति यङ्क्ते तदेवस्यष्टयति नन्निनादिना ननसमवेमाशाएवस्मरति
तत्कथमुक्तमप्रभविष्मत्वादिनि अत्राहामृताधिकमावेनेति यथादिदत्त
मागेपिपप्रतिनार्थोशेनदिच्छाप्रभवति तथात्रापीतिभावः नतएवम।
सोसुत्येयुतातततेयतिकथमन्ताधिकता अत्राणाह अस्फुटत्वमिति
तात्कालिकेदियद्यापरविषयीकार्यतायासुटत्वव्यवहारोक्तस्यसा
चात्रतासीति यावत् नन्वेवपशोरत्वमवमोचरेतात्पवसराशक्तिः ननाक्ति
सभितिल्लसानिभित्तैर्विलक्षणायाह अनुभूयमानइति रागादिविषयत्वे
हृद्याभासादिरेष्टेचत्रनिमित्तिरेवतिसेवेयः अत्रेहेतुः स्वस्तेत्यादिप्रतिप्र
सारइति असाधारणसुक्तम् यः पुनरयोवभासतेसंक्षेपेचत्रसृष्टिरेव अथ
तथात्वोकावीजमाह पूर्वत्यादिना ह्युतादिनवहीरुपेकिंचिदनसूतमिह
कूपजलाभासं न्याभासाद्यन्वर्तमेवेति कोशपञ्चभिषिच्यते स्वष्टायेति
शोकावीजम् नन्वेतेदेवास्तसृष्टित्वतस्यसाकतः आह तन्कूपेत्यादिमाक्षर्ये।
तेनप्रथमंस्वाक्यायनेनपञ्चप्रतिप्रत्यपनरुक्ता मायाशक्तैवदासोमलत्रये
संसारमन्तर्भावयत् सयेक्रियात्मिकाशक्तिः शिवस्यपञ्चवित्ती वेययित्रीत्या
स्त्यायमन्वसरति निषेपमात्रेणादिनातत्कृतभासोपक्रमेवपरीत्याभासानजयः
वेपरीत्यानेक्रियायोचेतिप्रमेयमायामलत्रयेणाप्रसरति नित्यर्थस्य अ।
नपपन्नमिति स्फुटयति मित्रेपरिमितेचेतिजेयेप्रकाशेकार्येवविस्फुटतत्रप्र
काशविमर्शरूपान्तेवेदनादेशायपरिमितादयतिरिक्तैसदभित्तमुपरिमितेचा
पपत्रेतद्विपरीताभासमनपपम आभासयन्त्याइतिजेयीकृत्याः कार्येचकृत्या
इतिविमर्शनीयीकृत्यास्यर्थः क्रियाभासाएवविततालनिकर्ममलस्थिति
रित्याह कार्यकारोत्यादिना ककारादीस्फुटाव्यक्तभावेनेवेवर्थादिवैचित्र्य

६.
प्र-
जा-दी-
३-६

तच्च विचित्रतामैजोसमस्तव्यविपर्ययभेदेन विकल्पाभिधेयजनकाप्रियमातेन व्यजनसे
ज्ञानावर्गदेवताभिः सृष्टिस्थित्यादिवेचिनिर्मासतशक्तियोगेन व्रत्तविस्तरुद
प्रभृत्यनताप्रसारवर्गतात्पर्यगणितज्ञाविभवसमपिष्ठनकारितादिनाच।
प्रतिलब्धतत्तदागमप्रसिद्धानतनामयेयाभिरुपायमानस्यायमाननि।
रुपमानयोऽपमानविद्योन्मानादिदृष्टान्तोपरमेष्टरूपानुप्राणकवीज
भूतशब्दानात्मानाः सखादिपराभरणीतेन समस्तादेष कतेनच अकार
दिभिः स्वयंराजतयास्वरस्वरूपेस्तुप्रणितात् ककारावर्गानोवेचित्रंयते
गननातीतमस्तासामयनत्वेदशितमगमेष्टापलभ्यानिचिंतवृत्त।
भेदमयानितिचप्रतिप्ररुषमयन्त्यसाधारणसक्तमानप्रतीतिमा।
वहारत्वेच दामात्रेतिप्रतिज्ञायन्तीतिचेचलत्वेप्रकारान्तराण्युक्तम्
तत्तएवामेषवर्गोषकालभेदोहस्वमितिबुद्धः कालान्तरमेविदनाः प्रत्य
यमेजानितिआगेमदितनभूतभवपृष्ठपातीभावसर्गः प्रत्ययसर्गउक्तस्तत्र
शब्दराशिभागवर्गदेवतापिष्ठानसक्तम् स्वतृणावरणाचार्यशक्तयः सततो
यिताः यतःशब्दानुवायेनविना प्रत्ययाहवतिश्रीमायावेभवगमे एक
वमामिकामास्थिताष्टकभेदिनीयादि श्रीसर्ववीरेपितेविनाभवच्छब्द
नार्थोनापिचितेरितिकादीतिनेवर्गोयपिष्ठेयस्तासामनन्तागाना तामेश्वरश
क्तैरवविष्टेभभृताः यथोक्तम् तेषांकिचकविभवप्रभवेशंकरमिति तेषां
वर्गभेदशतानन्तरागनेतिवृत्तिगतनवद्वीहितायः सतिदोव्रजः कस्मिन्
दिति कस्मिन्निमित्तमयः सतिप्रत्ययसर्गः कस्मिन्वक्तृस्मकारनिमित्तता
मासपरागैः परमेष्टरेकनिमित्तत्वेपिदित्सप्तसकल्पादिवदिदमवभासंवेचि
अमित्येवोचामवज्ञाः उभयमितिथतउच्यतेयेभेदप्रतिभासोयथाचवेथ
यतांथत्तनित्यदवतारणिकायासक्तम् तदेननिर्णीतम् ईश्वरशक्तेरेवमा।
यात्वेप्राप्तायाउच्यतेः स्वतृणावरणाकारिणिभिश्चवर्गदेवताभिविकल्परूपता
यतोनीतस्ततोवेथपतांथत्वेभेदप्रतिभासतिवृत्तामागोत्पन्नतरसूत्रपवउ
परितउपजीवित्तनमभिनिकत्वसक्तम् नन्तरादेवजडितिदृष्टमानेयद
येरज्जतिविरज्जतिवा तत्रास्यरागदेवात्मिकासृष्टिः स्वयंकृतापिप्रातेया
देवोयत्रा अविच्छेदेवकासकोथमयत्रासाद्युदयान्तनसूत्रपापिष्ठाने।
वेपकारात्वेनवर्गापिष्टाद्विमोहकशक्तिचकोत्पापितमस्त यत्रदेवराजा
ह्वेतेषांमयायेहृत्तमित्तनोराजादोस्वच्छाप्रयत्नवशादेवरागदेवादिप्रयु।
क्राहकनमात्मनोनिर्मलनकारिणोशोदेत्तिनमन्निर्मिमाते तत्रस्फुटम
वस्तातेअस्येति तत्रस्वतृणावरणाभावात्तयंवेथपताइतिस्वयंशकपा
करोति यापिवेतिवाशब्दः समुद्रये रागदेवादिग्रहाणुवंपदोस्वातेय।

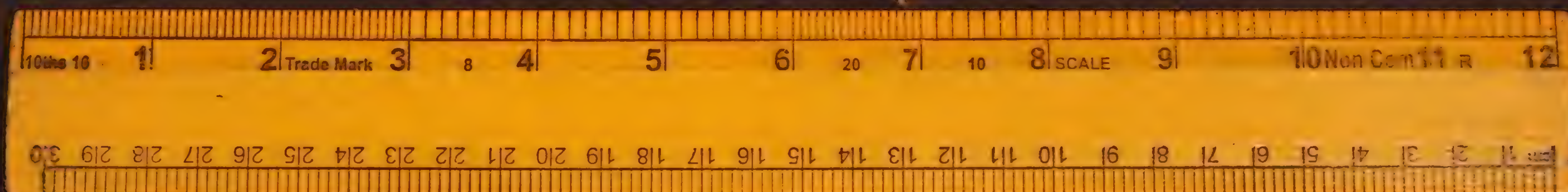
सप्रयोजकमित्येवकमभिमतेपरस्य तदेवतप्रतिमुसाधानावकापाका
रगामिनिदर्शयति वलादिनादिनावाकेनयतोमोहेजोवलायकमिति
सुखिव गतादिपरीतोविकल्पप्रत्ययः ककारादिर्वाविश्रुभिर्माहती।
भिःशक्तिभिरुत्पत्तिः कियते तथाकृतञ्च तोसृष्टिदेवतापिष्ठिते
वलादाकमकायते सतोराजोदयेयस्यप्रातेयात्तोमनस्यापायकमेना
रथास्यापनेष्टायामपिभयदोसतस्यादिनियन्ततातोमनोराज्यान्तराणा
मोजःक्षयावुदयान्ततः स्थायीनव्याप्रभवेभासमानापिसासृष्टिः पराधी।
नेवेतिमवेयः एतदेवद्वन्द्वं यति दोव्रजतायावेति उन्नीलितस्वातेयास्यो
दोव्रजएवभवति अपितुभगवामेवेतिविकल्पाव्यापारेतिवृत्तासूत्र
विकल्पकिययतिवद्वीहिरयेप्राक्तिविषितष्टीत्याह ॥ १८२ ॥ यदिपा
शवीबंधत्रपापारमेष्टरीतहिस्त्रिष्टिः किमित्पाशकायासूत्रम् साधारणा
मादिपेष्टरस्यसर्गस्यसृष्टावभासत्वमतएवविकल्पेतेतिउपमं सूचयदा
दिःसाधारणः सैष्णिकादसाधारणावदिचदपुमुखादिरुभयापिपाशव
सृष्टरूप्याभूतः किंच साधारणः वा अन्यथाचेत्साधारणः सोयसर्ग।
यदाविकल्पहानकमेणाविकल्पकपरिरहीतस्यवृत्तविषयेकाग्रतावल
स्वनेनाहमिदमित्येष्टयपरासृष्टपदत्वमिति तदान्तर्लेखवहिर्दृष्टिनिमेषो
न्मेषपरिहारादृष्टाकसादस्यासुतधतस्यार्थनेपशोः एयुत्वेहेतोश्चरतोच
दशयति यथोक्ते केवल्येजायतेमद्योनेत्रयोः सत्यमात्रेपेति किंच पाश
वोपिमर्गोन्मेषातिपरिज्ञातयेष्टाज्ञापरिज्ञाततादात्म्यस्ययदिसृष्टावभासो
भवति तदासोपिसाधारणाएवभवतीश्चरतामस्यददाति आणायनाभिचर
णादिविकल्पवृत्तसमंत्रयभावितानाः करणस्य सोपिचेष्टरएवमदमर्गउ
त्पाशयेनविद्वतोवृत्तोचनव्याख्यान्तरमेतदाश्रितम् अस्माभिरुभीष्टेस्पष्टतर
मेवाभिधेयमित्येवेद्विभक्तम् सूत्रायेमवतारयति एवमित्यादिना इतिचेतिव।
कृमितिस्त्वयः एष्टरःसर्गयतःसाधारणः तस्मात्पाशवात्सर्गादन्वयाभूतः।
चकाराद्योपासाधारणः सोपिहिचेष्टादिसर्गस्तस्मादन्वयाभूतोतिसृष्टावभासो
नाविकल्पतयेमेवेत्तुवेद्विज्ञाति ऐश्वर्यादिना अन्यथात्वेमेवेत्यनेनसर्गस्य
मादसाधारणापिचिन्ताक्राण्युज्येत इतिचेत्तस्मात्साहित्येनप्रमेयस्यसृष्टिना
न्यथा भेदावभासभाजनेविनातदनपपेतिनिदर्शयति संकेत्यादिना उक्ते
तिवृत्तिगतया एतावेतेतिवृत्तिग्रन्थेन अतएवेति यतएकप्रमादगतत्वमेष।
श्चरसर्गस्य ततोवृत्ते साधारणोन्मेषाचेतिसाधारणासाधारणापदेहिष्टेष्ट
रः सर्गस्यपिष्टावभासव्यत्यर्थः तदयदिसृष्टावभासतयापेष्टाव
वसर्गभेदाः सानहिस्त्रेप्रणालि सत्यतनएवदिसर्वज्ञायुभयीस्थितेवदृष्टिः त
दाह संप्रपीति तत्रेतिस्त्रेपिहिसंकल्पनादिसंवेद्यतएवस्यशरसादीति

३.
प्र.
जा.टी.
३०

आदिग्रहणाहं यदृशविशेषा अपिकेचिदसाधारण्य एव अतएवदृष्टं पद।
यच्च यद्देवदितिसकलप्रमादसाधारण्यमस्तिनादृष्टं तस्माच्च
मिदमित्यादिदिति वृत्त्येकदेशः पठितः तदवभासयेति मायीयस्य क्षेत्रज्ञ
स्योवभासः स यतः प्रतियोगिना पादुमाननसहितस्ततः प्रागुक्तमत्रवि
कल्पलक्षणस्युक्तोदयाक्षेपीवितिश्रुयति संभवति इयंच भेदोदयसहितस्य
ष्टावभासिता संवृत्तिमाधरणेन पश्याति चतएव सुते भवति न चरागादि।
वदभ्यासायेदिति विज्ञानापादिष्टोच्यते एवमिति भेदावदयादित्येनेनैश्वर्य
सर्गस्य प्रावात्सर्गहेलक्षणं दर्शितम् यतएव तदितितस्मादौश्वर्येनैव
हेतुः अपित्तत्तदृष्टेयापाशवीसापिनवृत्तापिष्टिताभेदयुमात्रसाराभाषीया
वमलमात्रोत्सासदृष्टापिक्तममलापायिका प्रत्ययस्त्रिपरादरसः स्व
विश्रान्तानंदवृत्ततातो यमेवोपायेयः प्रत्ययस्त्रिपरादरसः यतस्तेनाये क्षेत्रज्ञताम
स्वातन्त्र्यं प्रतिपद्यते सचप्रत्ययैवः परमेश्वरदृष्टादिविषयदृष्टवरागद्वेषा।
द्यात्मीदिति इति यदुक्तम् तेन स्वतंत्रतामेतिसचतन्त्रावोचयति एवंज्ञोकार्यं
रद्यात्तम् अथ विकल्पहानेनेत्यादियत्तु चेतद्वृत्तिज्ञानोत्पादिकं व्याख्यातमपुं
मते तस्यामेति प्रत्ययस्त्रिपरादेव तानवापतिसत्रहेतुः विकल्पेत्यादिः कस्मात्
स्वाभासमिति चेत् आह वेपेत्यादि इहेवेति सत्यपि देहाहं भावापवितागे यदाह भद्र
दिवाकारवत्सः जाते देहप्रत्ययही पमंगोशमेकयेति संलेखोपसिंघो अत्रावेपेति
यथाप्रमलविश्रान्तावेनित्येकोवभासीति अनेन सर्वदियसाक्षान्तरकक्षया
मेव देहाद्युचितप्रत्ययसर्गप्रत्यक्षे चराभासमात्रे सर्वप्रमादसंक्रुचितनिसंवे
दनावशेषत्वमवायता सारमज्जुतत्वेनोक्तम् यद्यपीतिसहभावेचान्तरान्तरेति
युक्तमिति भावः तद्यापीति नात्र विकल्पस्त्रिपरादरसस्य उक्तः किंतु तन्निर्ज्ञासु।
स्पस्ये च विकल्पस्य निर्ज्ञासोदृष्टः संस्त्र्यसर्वतश्चित्तामिति विकल्पयत्रपेकार्थ
यतो न्यदपि पश्यातीत्यादिदृष्टासु तमेव विकल्पनिर्ज्ञासोदृष्टिपरीक्षायति तदान
वसतिविकल्पकसंवेदनरत्नमालाभूषितरुदयः परमेश्वरपदमाविशतीति ए
वैस्त्रुत्तरीयाया यनाउल्लंभतयावसादः कर्तव्यमिति दर्शयन्कारुणिक आचा
र्याः संसारिणामप्येवमत्र न गोचरः केवलेतामेवोदेषावधानाभासतिः अणिऊ
मेणागेहयेदित्युत्साहयन्त्वांक्तं प्रमेयमेकीकरोति संसारिणामित्यादिना उहचत
ज्ञार्थमेग्रहप्रकरणे एवोक्तानि प्रमेयरत्नानि यदवान्तरायात प्रमेयान्तरेभ्यः प्रो
क्षित्यदर्पणत्वे सारत्वेन हृदयगंजे निवेष्टानया परमेश्वरतामिदयेतद्दृष्टाभेवत
एतत्तु शेषकयाहृष्टमिति भव्यम् तत्र भागवति विकल्पकमसुनेव निर्णीतमेवेदि
त्याशयेन सर्वे निर्विकल्पसंवेदनमीश्वरभूतिदर्शयितुमाह सामान्येति सामान्यक
रागादप्येविका कलाशक्तीत्यादि विज्ञानादप्येव सर्वे पीनित्यान्तर्वेदिकरणानि
तेषु येषां वावभासनचित्तननिर्माणदय आकारविशेषास्तेरभिवक्तो यथायोगे

ज्ञानक्रियाशक्ति लेशोपरी तेन येमामिति प्रादुर्भूतनामावृत्ते प्रमेयस्य वित्तम्।
निर्णीतत्वाद्दुष्टोयमित्यवसायश्चेत्तत्तु उदीकावसाने आदिमिदस्त्रेयस्त्रुत्तरे
निर्विकल्पेवृत्तान्तमुक्तानेकदर्शित एकविकल्पेनेप्यमेव वृत्तान्त इत्याह अनेके
त्यादि एतदेव प्रमेयहृदये च दृष्टिं प्रथमे तावत्प्रमेयं च दृष्टयति यतश्चादिना एव ते
न प्रकृतएतद्योजयति ततश्चादिना चटादिगातापीत्यनेन अत्राह मिदमिति प्र।
तीतिरिति पूर्वोक्तसंख्यः फलमस्य प्रमेयस्याह तावतीति तन्वेवेसंसारिता कथमि
त्याद्योक्तमलत्रयमेव तदृष्टयत्तदृष्टान्तीलनमेवमलनिवारणकारणसम्मा
क्षमादिपतीत्यादिना केवलमिदानीमजतश्चलेन कथ्यन्त इति इयतिन किं
चित्संवेदनमुदिते सहजस्यावृत्तत्वात्कृतकस्या निमित्तत्वात् उक्तमिति आदिमिदस्त्रु
त्रे तदिति प्रकाशप्रकाशान्तरकसत्तानन्दस्त्रेयस्त्रुत्तरे तदेति मायीयमात्र
मेवात्र मेवाभिवक्तो एतदृष्टान्तीलने च मोक्षहेतुवित्याह ततश्चि तन्मलद्वय।
यप्यमपवसायोर्धलाभयति इति संसारभावात् केवलदृष्टाशक्तिर्जाति। यदित्वा
एवमलविदलनमनवलिप्रतयाज्याच्छिदतावेशमपिलभतश्चाह तजापीति भ
क्तजनश्रुति योभगवाच्छक्तिपातात्रयाभूतद्वितीयसमवायसनातिरस्कारकसोसा
विकवासनानततिरस्काराद्यस्त्रुविभंजनभवति तेनेतदुल्लंभमेवेति भावः इयश्च
वेस्त्रुप्रकाशमेवेत्याह सर्वेचेत्यादि तमिति सहजमिदन्तावमश्रु न न्यदीयमिति
विमर्शस्तन्निर्विकल्पताकृतः अत्राह नचेति उहचाहन्तास्त्रादनात्रप्रतियोगाभास
इत्याशयः आत्मेति यतस्मान्मस्येपि देहाभिमानः सर्वमेवेति दर्पणाप्रति विस्व
वच्छरीरस्पर्शादिवाद्युचटादिवतदाभातीत्यर्थः एतदिति अनन्तरस्पर्शादिप्रभृति
चरायत्तयत्तकाशनेतद्वासाग्रहकयोर्भेदेन विनाशोपपद्यते इति पक्षेकोते तत्र अ
त्रहेतुस्मारयति यतश्चादिना नन्वेवं किं शास्त्रोपदेशादिप्रयासेन अत्राह एवेति
स्वप्रकाशेपि विकल्पमाहनेति रोहिते ननु प्रकाशदभेदे नीलादिदृष्टाकृतः आह
चित्तत्रयापिचेतिसत्त इति संवेदनसंनियोनीलादिभासते इति हि दर्शनेनान्तविप्रल।
स्वाभावे भावेव प्रवाद इति मायीयलोकपात्रकल्पितः न न्यनीलादिभासते यद्वा
वधानातिप्रायवतयोगिनाधिकमपि भास्यते तावदाभासनरूपत्वे संवित्तस्यास्तमे
वेदेन सिद्धम् विश्वावभासनरूपत्वे परमेश्वररूपत्वे जतः अधिकाधिक संवेदन
दर्शनात् तद्याभावेपि योग्यतायेति चेत् सानर्हि कृतः प्रमाणात् स्वप्रकाशत्वेन प्रत्य
क्षोदेवेति दर्शयति विश्वाभेदावभासदृष्टापरमेश्वर्येपि योग्यतानकेवलेस्त्रुपमा
त्रेयावत्तापि स्वतः सिद्धेव कथम् आह उक्तनीत्याद्यचित्तभावस्यार्थलोचनमनव
रते प्रयत्नेन परीक्षम् तत्रमिति नयेन परीक्षीलने तेन संक्रुतोपि द्वासित आशयोवि
कल्पोयमिति न न्ययोग्यताकार्यतः कल्पानप्रयत्नसिद्धेति आशोकवोपस्यतद्विष
येस्त्रुभावेहेतुवदतः साप्रत्यक्षसिद्धेव सर्वः स्वभावेहेतुवदत्तमात्रसाधनफलश्रुति
निर्णीतत्वादिति दृष्टान्तोपक्रमेनिरूपयति अशीन्यादीतिकालपरिवासापेक्षान

प्र-
ज्ञा-
दी-
३.१०

स एवेति प्रवृत्तिं न प्राप्तं तत्त्वस्येति दत्ता कृतम् निर्भरपदे विवृण्वानः परत्वं ।
मन्त्रावर्त्येन दर्शयति अत्र प्रतीतिरेव प्रयुज्यते इति सूत्रेण सुटयति स्वांगभूतेष्विति
होपेता तावद्विप्रमेया कोला देवयोगिनी प्रमादतेत्यपिः चिदानन्दचन
इति सोऽमहं प्रतीतिरुत्पत्तिरिति यथा व्याख्यातमिति प्रकटयति पूर्णवे ।
आदिना उच्यते इत्यन्तेन परमाक्षरेत्यन्ते येन व्याख्यातस्य शक्तिरूपेणानुक्तिर्ये
यत्र तत्कापिलकाणां दादिषां समावृत्तव्यस्य दिक्षु तत्तज्जा नानातिकरोति
समावेशाभ्यासपरोनेनैव देहेन अतस्त्वोपि सति देहे परमेश्वरप्रमादत दर्शनम् ।
॥ ३ ॥ दयो जीवन्मूलात्पते परमेश्वर एव इति पूर्वाक्ते समस्तमर्थं संचोपात्तेषां
सूत्रवृत्त्यर्थो जनादि समस्तविज्ञानेषां विरहितेन निर्मलकमेव शिष्यपिपितिवे
प्रयित्ते परमकारुणिकत्वेन प्रवृत्त्या वर्तयेत्तदमिति सौत्रे विवृणोति इहेत्यादिः
मायापदेप्येवं भूतश्रित्यकाशाः अथ च देशकालादृष्टम् अतो यं पूर्णः शि ।
वसेत्तत्वे परमशिवात्वं दर्शितम् सदा शिवेश्वरपतामण्यार संचोपादिना
एव परमेश्वरपरशिवात्वं वर्तितं कृत्वा पदशिवेश्वरदर्शयति तदेवमा ।
यामयी संसारभूमिरित्याह तद्यथादिना सा च चिदप्येन विद्ययतीति दर्शयति
अत्रापि चेति काविरिति न तिस्रस्तयः तेन तत्त्वद्वेषाणां कोकाचित्वेन तत्त्व
भवति अत्र हेतुः मनागपीति नीलाद्याभासत्वे भिन्नभिन्नं शुद्धप्रकाशात्मा
चकालादृष्टे कस्याप्येव विदश्यदपरिनिवृत्तानेन चरति यथा बोहानामि
ति अभावान्नयेति निमित्तान्नरस्य तदप्रकाशतायाम् न किंचित् प्रकाशविचिदे
वेषाद्यमत एवेति स्वप्रकाशत्वेनायत्नसिद्धतामाह तथाप्युपदेशोपयोगमाह
केवलमिति एवंपक्षमपि संचिप्यस्मरयति यत्रैति विवर्तयति संबन्धः एषा ।
मिति भिन्नानामवभासमानानामाश्रयभूतस्य प्रमातुः प्रतीतिरिति संबन्धः
अत्र हेतुः अत्यतिरिक्तविषयेति अहमिति तावद्विकल्प इयः प्रत्ययः अत्यतिरि ।
क्तस्वात्मविषय अत्यतिरिक्तो हि इदमिति विकल्पः तत्र स्वात्मविषयत्वे विकल्प
त्वमेति संगतमदः स्वात्मो विकल्पत्वा संभवात् अत्र चाशोकसमयोगात्मेत्या
गममनसलब्धम् ननु यद्येतेरसंगतं किं तर्हीतम् आत्मग्रहणमविवेच्यति अमे
त्यातिरूपेण समाश्रमेतदित्यावत् तादृश एव द्वागस्थितिर्धर्मासभाव इत्य ।
त्रातिकाविशेषचिन्ता यत उक्तानामविरोधादि एवैतन्वर्णयता बोद्धेन विरु
द्धधर्माभ्यासपरमात्म्यागस्तावन्तत्वेनैवमपि शाक्येन तत्त्वम् आत्मग्रहणं
तस्यायी संज्ञात इति तदेतदाह न चेत्यादिना ननु यदेवभावः सन् तदेव यदित
सन् तदाविरोधः यत्र तत्त्वानामप्येव सन् तदा कालभेदात्काविरोधः एतदा
ह द्वितीयद्वेषाणां श्रेष्ठतमसहनविरोधस्य तदपि यदुच्यते तदपि न नाशकृतम् ।
तादेव द्वागद्वितीयतायास्तस्या एव पर्यन्तयुक्तत्वादिरोधचिन्ता तदाह सत्यमि
ति एवैकालसंकोचे द्वागिकतानि बंधनमपाहृत्य परमायता निबन्धने देश

संकोचमप्यप्यति देशभेदेपीति आभासस्वभावस्य कथमनामासू
एतावत्प्रमाभिः पर्यन्तयुक्ते तत्त्वमते देवो जरीकर्तृयुक्तमित्याशये
घः इयता द्वागपरमात्म्या उक्तोद्वाहो नभावतस्ते संकोचेन ह धितनिज
रुचिरचयत्वा जजानासहारे रित्यप्युक्ते निस्त्रिः ततोऽभावानोपरमवि ।
कास एव तत्त्वमित्युक्तं भवति जजानो वायदत्तित दस्तु संविदस्तु कालादि
संकोचः सर्वयानयुक्त इत्याह न च चित्तं ननु नीलादि प्रतिष्ठास्थाने
विद्यमाने साचसाभासेव नेत्याह निरवभासेति यदुक्तं यद्यपि कृष्णिति
तितत्यसंगेन तेन देवस्फुटीकृतो कयाकारकेति अर्थभेदेनापीति एकाने ।
कट्टपतेति पूर्वेण सूत्रेणः तयो रपीति देशकालयोः ननु यथाशक्ति रज ।
ताभासस्य विमर्शानुवृत्तिभोगास्येयं युक्तिविमर्शास्मानुवृत्तिचनत्वेन स्यैयमि
त्येवैव शक्तिरेवेत्यत्र जतत्त्वमिति विज्ञानवत्त्वेन व्याख्याते तथा प्रमातृमिद्विद्य
ति एतन्निषेधति नाभासीय इति आभाससंवेतद्विचिन्ते वक्तुं यद्यपि तिरिक्ता
विमर्शः न तत्संविद्यतिरिक्तविमर्शमिति तद्विदित्यामि प्रायः सति च बाध
के युक्तं तद्विदितं च तत्त्वाह नचापीति प्रत्युत परदृष्टि बाधकमस्तीत्याह
अस्येयेत्यादि ननु विचारितचारुतामारमसमेजसं संप्रतमिदं सर्वम् आ
त्मावदेतदपि बाधयितुं बाधस्य सति स्थिरे प्रमातरीत्याह आसमेजसेति
अत्रैवेति स्वसास्त्रोत्तरीयराश्याभावेन परेः समर्थतयमि प्रायः एवेत
येदिति संबन्धः तदपीति अत्यन्तं - दनात् संवेदनं चैकसात्मात्पविषयमप्यस्य
वेति विशेषरूपतया नेकत्वे सामान्याकारेणैकत्वमित्येकानेक रूपता प्रतीतिः
ननु राशौ विशेषात्वेनाहं प्रत्यवमर्शतीत्यन्तस्वरूपमेव तत्त्वमित्यविशिष्ट एव
पुरुषः सादिताशेषाह इदं ता परमेशीति इदं नयेति निराहृत्येति शेषः एवं
शाब्दार्थव्याख्या एतदेकवाक्येनात्मानमिति व्याचष्टे एवमेकाश्रित्य इत्या
दिना तत्वेकापि करणपेने करणसंविदीश्वरतां संवयवहारकोलतत्त्ववि
ता एतदाशेषपरिहरति तयोश्चेति तत्त्वेश्वरतापि परमशिवात्वं पालनीते ।
वस्फुरति तत्त्वेषां च यत्र स्थितमिदं सर्वं कार्यमित्यादिति शिवम् ॥ १० ॥
इति श्रीमहामाहेश्वर श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वर प्रत्य ।
भिजाविद्विद्विषमिन्नातन्नापी संश्रहाधिकारे मात्मेयवत्पमात्ततत्त्ववि
मर्शः तृतीयः ॥ ॥ आदिनः विमर्शः ॥ १५ ॥ समाप्त आये
तत्त्वार्थसंग्रहः ॥ प्रस्तमन्तु ररुपादान्वादिकमेवाविश्वमदः सर्वा
स्तपरमलब्धे हि अविस्मृजन्तमभिवेदे ॥ ज्ञानक्रियाधिकारयुगलेन तत्वा
र्थसंग्रहसहिते स्वतन्त्रेणः पूरितः आगमाधिकारेणातमेवार्थसुषोढलयता
शास्त्रतन्त्रेयम् शास्त्रदृष्टिपितृमिदं गुरुपरस्परपदेशनसमगमामने

३-
प्र २-प्र-
ति जा०
टी.
३१०

या यथोक्तं प्राक् शास्त्रवतीत्यादीनामपीत्यादि तत्तत्परमहदन्तरादि
अदिवादिवादिवादिमन्त्रमनादित्यस्वद्विपुस्तकमात्रशरणाविउस्विता
श्याशयेन प्रकृतापीतविद्याप्रगुरुकमविवर्जिताः आचरतोदिशन्
अपणनेनरेकचिरम् यातनागजराजानोतेभोक्तारोविनिदिताः त।
स्माहुकमायातेदिशनेतिपरेशिवमित्युक्तम् ततोऽगुरुतःस्वतःइति त
मेषोपरयित्तंभोक्त्रेयाप्रकाशान्तरमाह तत्रप्रथमभोक्तेनस्वरूप
वैकमेवदत्ताह श्रीकंदनाथात्प्रवृत्तिमप्यदर्शयति उपदेशाप्रपूर्वत्वेना
प्रयासकारित्वेनावश्यापदेशतोचिद्वितीयेनाभिज्ञानप्रकटनामनोप
देशः सतोऽसत्कल्पस्यान्वयाप्रकाशतितत्रादरः कर्तव्यइतिदिशितम् त।
तीयेनव्याख्यानप्रवाचाचिन्तनाभ्यसनाफलप्राप्तियेसकपूर्वगुरुवन्द
नमवर्णकतयमितिप्राज्ञया प्रवृत्तिप्रधानग्रहयस्मान्नगुरुस्वयाग
ताभिधानायाकीर्तनीयागुरवैराः प्राज्ञार्थस्यप्रसिद्धयश्चिन्तनयणालयिते।
पितृलौकिकवस्तुविषयप्रसिद्धाभिधानतउपकारायप्रसिद्धादिष्टलाकः
प्रवर्ततेइतिलोकस्याप्रवृत्तस्यप्रवर्तनाहोरेणचान्द्रग्रहायचस्वात्मनोवे
शप्रदर्शनपूर्वकतामप्रकटीकरणापरः सरमधिकारप्रयोजनसम्बन्धभि।
येयाभिधानातोनिगमनमितिप्रकरणार्थः प्रतिभोक्तेश्चैत्रणीयः
सचस्पष्टपवृत्तिरुचोअतिरूपितः यत्किंचित्किंचिदस्यप्रमत्र तदेवविस्
श्यते अतएवेति यतः प्रत्यभिज्ञामात्रात्माक्षतएवयमनियमादिक्षप
योगः नुपयोगएवात्रअस्पष्टत्वादिति स्फुटोपायमनायासमनारभेमहा
फलम् श्रोतमिच्छामिदेवश्यायोगयोगविदोचरेति प्रागायामादिकैरैरा
योगाः सः कृत्रिमायतः तेननाकृतकस्यासकलामर्चेतिषोडशीमित्यादिव
यदपिरहस्यागमेष्टुतिरूपितम् तथाविमष्ट्वेननोक्तम् रार्भोक्त्यततिरूपि
तम् तच्चेतदप्रमत्तनशोकरेणोपदिश्यते कथंचिदुपलब्धेपिवासनानप्र।
जायते वासनामात्रलाभेपियोऽप्रमत्तोनजायते तमनित्येष्टुभोगेष्टुयाज
यंतिविनायकाः यद्यहंपरमेशिवः सर्वज्ञकर्तृत्वात् तर्हि किमिति नश
हृत्सर्वान्तापदिग्रसेत्यादिमार्थीयेदेहादावनभासेनविभवेच्छामयेहिप
रमाविद्मः सपतच्छास्त्रार्थपरिशीलनेननिवर्तते लोकेमोक्षोपायत्वेन
नप्रतीताः तजभोवतलोकप्रसिद्धयेज्ञानक्रियादयस्तेरितिवाद्या प्र
थमेषादेव्याख्यायद्वितीयव्याचष्टे पञ्चवेत्यादिना अनाविष्ट्यनेनविक
ल्पहोतेनेकाग्र्यादिसत्रानुप्रवेशउक्तः अस्मदित्यादिसर्वोममेवप्रशिवपदे
त्यादिनास्वात्मनिमायामाहमेस्कारकलुषसाधकवर्गाभिलषितोचितवि

भूयतामंगेनसम्यक्तदक्षितयाकृतकृत्यत्वेज्ञानक्रिययोः परिशेष
विशेषतात्परानुग्रहत्वेनता सकललोकलोचनानोप्रयत्नेनावलोकोत्त।
नप्रसिद्धिपर्यवसानेनामपूर्वोक्तगुरुलक्षणोपिबद्धीति तद्वत्तमाभ्यु।
कंदनाथाहृपर्वकमेवचयति तत्रहिश्रीश्रीकंदः प्राप्तेनेसमुत्तरेश्रीउ
र्वोमोस्वतितदावगाणयदिदेशमोपिशीश्रवकादिन्येयस्वकावेलोका
प्रसिद्धीतेरित्वाभिधानेगुरुसन्तानेप्रवर्तयितारमानसंमत्तज्ज्ञादिवित
त्याक्तम् श्रीकंदनाथापिगततत्रास्मीमदनन्तायात्सापिशीभगवच्छ
क्तिरुत्पाद्यागमेष्टुतिरूपितमितिसेष्टुणीगुरुपर्वकमउक्तः सम्यग्इति
प्रवोपितः पञ्चचंदनादमेस्कारस्थिरीकृतसोभमअद्युनसारः कष्टरम् ।
अष्टादशभजायाकारमात्मात्काराभ्यान्तिविकल्पनायमचाप्यतज्ज्ञा
यमन्वययोगिनिर्हणारसिकोयमितिचप्रतीतिफलाभाभृदिताशयेना
अन्तःकृतेति चित्रकर्मणः कप्रकृतउपयोगः आह तज्ज्ञानस्यैवेम्ययज्ञा
नस्याधिकालोकिवस्तुप्रामोहानोहाप्रत्ययताभवतीति द्वितीयस
र्थविश्रुणोति ईश्वरेत्यादिना अनेनहेतुत्वात्तीयात्ननतदितिसेष्टुतस्मादित्यर्थ
विश्रुतवान् जीवन्मुक्तो नमेशयस्यादिद्यागमस्यानेष्टुनियमार्थव्याख्याय
वृत्तोपपदकारित्व्याचष्टे देहपातादिनादिना अद्भुततमत्वमपिचैवकारेण।
सूचितमस्योपदेशस्य देहपातादेकभविकोमोक्षः इतिहेतुदेवतावदद्भुतम्
इहेकभविकोमोक्षः इतिहेतुदेवतावदद्भुतम् इहेकभविकोमोक्षपक्षतावत्
रीक्षताम् अनेकभविकोमोक्षः पञ्चाक्षचरामिष्यतीतिहिपरमरूपाल्लता
भगवतागमश्रयेननिर्हृपितमद्भुततम् इदेवद्भुततमेयकिलजीवन्नेववक्त
इति ॥ १८८ ॥ तैस्तेरिति उपयाचितैरिति देवता
प्रार्थनहतीप्रेषणात्मावस्थानिवेदनाभिः तन्वाइतिविरहृशयाः तन्तम
लमितिसेवेयः प्रत्यभिज्ञानमात्रादानन्दलाभः परिशीलनात्तमेभोगसहस्र
प्राप्तिरिति तत्त्वसुभयवस्तुविशेषइतिवस्तुत्यर्थकियालाभेकान्तोचति
एवं दृष्टेपिसोहामूर्ध्वमविज्ञानरुग्निभावः यदेति निर्भातेप्यनिर्भातकल्प।
स्वततोहाडनिश्चयतथाभिमानरुग्भयत्रापित्वल्यमितियावत एकताप्रका
शात्तेति सोयमितिमुद्रापितत्वेऽदन्तयोरेकीकरणोप्रकाशनम् इहपीश्वरता
हन्तयोपित्यर्थः आश्रयोचितेति दृष्टान्तदाष्टुलिकरूपोपावाश्रयोतदोचि।
त्यादेव तद्वत्तानीतोविशेषोभूषणम् अस्याष्टोक्तमेवस्यात्राहादृश्यम् ॥१८९॥
जनस्येतियः कश्चिज्जननधर्मातस्यातः सिद्धिः नत्वज्जात्याचारादेभभर।
ति सर्वानुग्राहकत्वसुक्तम् एतच्चप्रारम्भवाविविततम् ततोपीति यशः
समुचितनफलेनपितृयोगात् अस्तेतिकर्तः अनेनसर्वतः कृतकृत्यत्वेद

॥:

३-
अ २. प्र.
ति- जा.
टी.
३११

शितमिति शिवम् ॥ ॥ ॥ इति महासाहेश्वरश्रीमदाचार्यमि
नवगुणविरचितायामेश्वरप्रत्यभिज्ञा विवृति विमर्शिन्यां गुरुपर्वक
मः विमर्शः चतुर्थः ॥ ॥ आदितः विमर्शः १६ ॥ - ॥
विवृत्तिकारः संक्षिप्तसर्वमाह इत्यमित्यादिश्लोकेः अनेतास्मड।
क्तेनेश्वरताप्रकारेण यास्वसेवित्रिः स्थिताताम लाट्यादिताप।
वंशद्वेषाजन्तानोहितीयेवागीश्वरीगर्भजननिकृते पूर्णदिजन्ते।
भवतीति अमात्यसुरुत्यायः कर्काभिधानः इति यदीयैककं संप्रदादि
शास्त्रम् जन्ममात्रेचरसेभिमाननिर्देशयति अस्तुकेति तिस्रोदयोप
दाचेनमिति शक्तित्रयपरिपूर्णअस्वकदास्यलक्ष्मीयागाहवोक्तमिता
त्मतागुणीकरणतदुपेताज्जननसमावेशाडदासः कृतकृत्यत्वेनसाभि
मानोस्मिभोगत्यादिविश्वेश्वरस्यप्रत्यभिज्ञास्यचविशेषणम् अस्या
पादेयतामाह प्रायेणत्यादिना विटपात्ताचार्यप्रभृतयोहेतुप्रधान्यम
शिथिलेस्तदनसारिणायमेतथेवाविद्येति अनिर्वच्यपयायेन्नम
वादोपिनेकान्वादोननिश्चिन्ताह्यवादः इतिमतेनविशदमितिसम्बुः
आत्मेश्वरोनास्तिनयोवस्तुतोस्ति सन्तानान्तरेचास्तिहस्तुतोनास्ती
ति अवसन्नइति उपायलाभाभावात् अस्मिन्सुतिआगमेषुहेतुव्याख्या
तमपास्यन्नमवादेअविद्योसायाशक्तीकृत्यविज्ञानादयमात्मेश्वरमिआ
येगानिदृष्यसिद्धयेवजनोयथापूर्वमुक्तमितिदर्शयति अस्मिन्नेवमिति
पारमेश्वरेषुतावदागमेषुशेववेस्मवरहस्येषुवेदान्तेषुवस्येषुवोक्तोयम।
स्मडक्तेर्थः तदन्तसारिणोवसुगतेनोक्तम् चित्रमात्रमिदंयुतत्रैधातुक
मिति तदत्रविवरणाकोरेइरभितिवेशवशेनविप्रतारितोजनः इदमेवतत्त।
नमितिततात्यर्थम् अतएवप्रयातः अखिलग्रहणेनेदमाह सकलालो
कः सकलेषुशास्त्रमस्माभिर्द्युपिनावेलाकपते तथापियत्किंचिदस्तुवा
विकल्पितेवातत्सर्वप्रथमानमेवसद्भवति प्रथमानताचप्रयत्नाद्गव
तः परमशिवादन्तिरेकिणीतिसपवपर्यन्तोपासनीयः परमशिवउपा।
सितः कल्पते परमशिवायेति शिवम् भट्टात्रिगुणप्रकृतजानवराहगुणज।
त्माभवश्चालकः शिवमार्गनिष्ठः श्रीभक्तिराजवदनेदितशंभुशास्त्रत।
ज्ञातोभुषातितमसम्भवाव्यकारः तजन्मदेहपरभाकदवाक्यमान
सेस्कारमेस्तुतमतिः परमेशशक्तेः सामर्थ्यातः शिवपदाम्बुजभक्तिभा
गीदासात्मजप्रभृतिवत्यकथामनामः ॥ नानागुरुप्रवरपादनिपात
जातसेवित्तरुहविकासनिवेष्टितश्रीः श्रीशास्त्रकृद्दितलक्षणागु
प्रपादमनोपदशितशिवाहयदादहमः सदात्यशासनकथाः कलवि।

ककेलिकल्पः परंप्रकलयनिहशास्त्रसारे आत्मासंलक्ष्यफलदोशकना
यपादित्याचनसारायोगाहुतामवाय ॥ श्रीशास्त्रमवाहयपदेजनतो।
नियोजकमभ्युद्यतः सकलसेपडदरवृत्तौ टीकाविमर्शमकरोलुचुनान
येतस्येष्टनस्येष्टनचामिनवगुणपदप्रतिष्ठः ॥ नाराहेतचदातमेष्टसुल
भः किंकृत्यमेतावतेयेवेतकीयताजेनेनशकलीकृत्याययद्रुमेमा
णिक्काचलचेइकीतिरचलासातेजगद्यापिनीलोक्तस्येवमितोपयोगर
सिकसेषापुनः खेडना संकोचकिंचिदिहकिंचिदश्रुप्रसायप्रक्षिप्य
किंचिदिवकिंचिदथाप्यास्य बिहजनेभवनसेप्रतिशास्त्रकृच्चसम्प।
क्यवाराविधिः सहजन्तस्य कल्पामुनियेः प्रचेइपवनप्रक्षोभितो।
वीनलज्वालाजालमिवतुरेगवलनानप्रणक्तुलक्षणाभतः मर्यादय
वगाहतायविभेदेनस्त्रीश्वराभिज्ञया निर्णीतस्यविधोविमर्शविधये
शक्तः परः शंकरात् शक्यप्रपन्तोस्फुरत्तुभजतोमयमायविकासेवे
खर्चोचप्रकटपदवीश्रीवृत्तिः प्रयात विप्रान्तावेदभिनवमतिकृदि
मर्शिन्यान्तेतत्ताफलेभजतिनिरासीश्वरप्रत्यभिज्ञा ॥ पाषाणान्।
निवृत्तकः श्वराभोयुष्मान्द्वेजेगमाः शोभन्त्यायमनर्थमर्थसरोको
येदुयेवोद्यमः सेविडासतिशामवेविशयचेत्तास्त्रीयमेकंलवे किं
किंवर्णनिकाभिरभिरभितः सत्येस्येज्ञास्यथ ॥ परिविवृततेदनामी
श्वरप्रत्यभिज्ञादहत्तुहृदिनिविष्टेवासनाचक्रवालम् ज्वलदन्तलशिवा
नलेलिहानारोयस्थिरपरिचयभाकिंसुतयेवीजपुंजः वाक्यप्रमाणप
दतत्सरागमायीः स्वात्मोपयोगमस्तुतः किलयन्तिशास्त्रात् भोमान्दसो
जलमपांश्चनस्यपुष्टोसत्तार्कमेकमिहयोजयितेदमोत्तः ॥ आत्मानम
नभिज्ञायविवेक्तंयान्यदिक्कमि तेनभोतेनकिंचाद्येप्रश्नेस्मिन्कोमवानि
ति ॥ यावानात्मावराविधयेकल्पतेकोपिकल्पतावानात्सप्रकटनवि
योनीतपवोययोगम् येतस्येष्टपरमपुरवेतीवकारापपूर्णाश्रीशर्वा।
गीदयतसततावेशभोजनमोस्मे ॥ इतिनवतितमेस्मिन्वत्सरेनेयुगो।
शोतिशिवाशिजलपिस्थमारीशीर्षावसाने जग ..... मीश्वरप्रमभि
ज्ञोद्युतातपरिपूर्णप्रेरितः शम्भुः पादेः ॥ परमशिवनतादृक्पिपयता
वकीनस्फुरितविभववन्मसादयानवेहिर्वा इतिस्तुटविमर्शवेशि
स्तुतिरचितसमयेसंमुखेनाविधातम् ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शदीश्वरातु
त्वविमर्शोयोगिनीक्रियात् ॥ इतिमहासाहेश्वरश्रीमदाचार्यमिनवगुणविर
चितायामेश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां समस्तनिगमनेषोडशाविमर्शः ॥
समासाचेयमीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनो ॥ कृतिः श्रीवितयनचरणचितनल
व्यप्रतिहेरभिनवगुणस्य ॥ - ॥ ॥ अभिसंस्तुसंवेजगताम् ॥ ॥ दि. ॥

३-
अ २. प्र.
३१२

121
[Faint, mostly illegible text in an Indic script, likely Pali or Sanskrit, arranged in approximately 25 horizontal lines. The text is written in a dark ink on aged, slightly discolored paper.]

